

http://www.turansam.com

TURAN-SAM: TURAN Stratejik Araştırmalar Merkezi * TURAN-CSR: TURAN Center for Strategic Reserches
TURAN-SAM Uluslararası Bilimsel Hakemli Dergisi; p-ISSN: 1308-8041, e-ISSN: 1309-4033; Yıl: 2022; Ay: Haziran; Cilt: 14/İLKBAHAR, Sayı: 54
TURAN-CSR International Scientific, Peer-Reviewed & Refereed Journal; p-ISSN: 1308-8041, e-ISSN: 1309-4033; Year: 2022; Month: June; Volume: 14/SPRING, Issue: 54
DOI: http://dx.doi.org/10.15189/1308-8041; WEB: http://www.TURANSAM.com

TURAN
Stratejik Araştırmalar Merkezi

Uluslararası Bilimsel Hakemli Mevsimlik Dergi

(TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE)

TURAN-SAM Uluslararası Bilimsel Hakemli Mevsimlik Dergi İçin Yazım Kuralları:

- Makaleler word formatında 20 sayfa geçmemelidir.
-Makalelerin 150 kelimeyi geçmeyen Türkçe özet ve İngilizce abstract bulunmalıdır.
-Makaleler 12 punto ile Times New Roman ile yazılmalıdır. Altın, üstten, sağdan ve soldan 3 cm boşluk bırakılmalıdır.
-Makalelerde yazarların adı, soyadı, babasının adı, e-posta adresi, telefonu, kurumu ve adresi açıkça belirtilmelidir.
-Kullanılan dipnotlarda bilimsel yazım kurallarına dikkat edilmelidir.
-Makaleler genel olarak Özet, Giriş, Ana Bölümler, Sonuç ve Kaynakça şeklinde hazırlanmalıdır.

(AZERİYANCA TÜRKÇESİNDE)

TURAN-SAM Beynəlxalq Elmi Arbitrli Məvsimlik Jurnal Üçün Məqalə Yazma Qaydaları:

- Məqələlər word formatında 20 səhifəni keçməməlidir.
-Məqələlərin 150 sözlü keçməyən Türkdilində məzmunu (ÖZET) və İngiliscə dilində ABSTRACT yer almalıdır.
-Məqələlər 12 qriфт ilə Times New Roman ilə yazılmalıdır. Altın, üstən, sağdan və soldan 3 sm boşluq buraxılmalıdır.
-Məqələlərdə yazarların adı, soyadı, atasının adı, e-poçt ünvanı, telefon, təşkilat və ünvanı göstərilməlidir.
-İstinad edilən məqalələrdə (dipnot) ölmə yazma qaydalarına riayət edilməlidir.
-Məqələlər ümumiyyətlə: Məzmun, Giriş, Ana Bölmələr, Nəticə və Ədəbiyyat qeydində hazırlanmalıdır.

(ENGLISH)

TURAN-SAM International Journal for the Scientific Seasonal Writing Refereed:

- Articles should not exceed 20 pages in word format.
-The article does not exceed 150 words of the abstract should include an abstract in Turkish and English.
-Articles must be written in Times New Roman 12 pt. Bottom, top, right and left 3 cm margins should be left.
-Articles of the author's name, surname, father's name, e-mail address, phone and address of institution should be clearly stated.
-Used in footnotes to the rules of scientific writing should be considered.
-The article in general: Summary, Introduction, Sub-Chapters, Conclusion, and References should be prepared in the form.

(РУССКИЙ)

Требования к рукописям, предоставляемым в международный научно рецензируемый сезонный журнал "TURAN-SAM":

- Объем статьи не должен превышать 20 страниц в формате MS Word.
-Статья должна содержать резюме на турецком и английском языках объемом которых не должны превышать 150 слов.
-Текст статьи должен быть набран шрифтом Times New Roman, 12пт. Параметры страницы (поля): верхнее, нижнее, левое и правое – 3,0 см.
-Статья оформляется по образцу: название, автор, адрес и фамилия автора, почтовый адрес учреждения, в которых выполнялось исследование, из почтовой и электронной адресов.
-Используемые в примечаниях к правилам научного письма должны быть рассмотрены.
-Статья в целом должна содержать: аннотацию, введение, подзаголовки, выводы и список литературы.

p-ISSN: 1308-8041
e-ISSN: 1309-4033

TURAN
Stratejik Araştırmalar Merkezi

Uluslararası
Bilimsel
Hakemli
Mevsimlik
Dergi

CİLT 14 SAYI 54 İLKBAHAR 2022
VOLUME 14 ISSUE 54 SPRING 2022

TURAN
Stratejik Araştırmalar Merkezi

Uluslararası Bilimsel Hakemli Mevsimlik Dergi

TURAN-SAM TURAN Stratejik Araştırmalar Merkezi Uluslararası Bilimsel Hakemli Mevsimlik Dergi
TURAN-SAM dergisi 3 sayfa bir yılda dört kez olmak üzere yayınlanmaktadır.

CİLT 14 SAYI 54 İLKBAHAR 2022
VOLUME 14 ISSUE 54 SPRING 2022
p-ISSN: 1308-8041 (BAŞLIK + PRINTED) e-ISSN: 1309-4033 (DİJİTAL + DIGITAL)

BİLGİSİ İLETİYEN SAHİBİ: TURAN-SAM TURAN Stratejik Araştırmalar Merkezi
Kurucu Genel Başkanı Doç. Dr. Elhan HAZER KİHAL
Erişim Bilgileri: Tel: 0461 6453686 E-mail: turansam@turansam.com.tr

İletişim Bilgileri: Erişim Bilgileri: Prof. Dr. Elhan HAZER KİHAL
Erişim Bilgileri: Erişim Bilgileri: Prof. Dr. Elhan HAZER KİHAL

İletişim Bilgileri: Erişim Bilgileri: Prof. Dr. Elhan HAZER KİHAL
Erişim Bilgileri: Erişim Bilgileri: Prof. Dr. Elhan HAZER KİHAL

İletişim Bilgileri: Erişim Bilgileri: Prof. Dr. Elhan HAZER KİHAL
Erişim Bilgileri: Erişim Bilgileri: Prof. Dr. Elhan HAZER KİHAL

İletişim Bilgileri: Erişim Bilgileri: Prof. Dr. Elhan HAZER KİHAL
Erişim Bilgileri: Erişim Bilgileri: Prof. Dr. Elhan HAZER KİHAL

İletişim Bilgileri: Erişim Bilgileri: Prof. Dr. Elhan HAZER KİHAL
Erişim Bilgileri: Erişim Bilgileri: Prof. Dr. Elhan HAZER KİHAL

İletişim Bilgileri: Erişim Bilgileri: Prof. Dr. Elhan HAZER KİHAL
Erişim Bilgileri: Erişim Bilgileri: Prof. Dr. Elhan HAZER KİHAL

İletişim Bilgileri: Erişim Bilgileri: Prof. Dr. Elhan HAZER KİHAL
Erişim Bilgileri: Erişim Bilgileri: Prof. Dr. Elhan HAZER KİHAL

İletişim Bilgileri: Erişim Bilgileri: Prof. Dr. Elhan HAZER KİHAL
Erişim Bilgileri: Erişim Bilgileri: Prof. Dr. Elhan HAZER KİHAL

İletişim Bilgileri: Erişim Bilgileri: Prof. Dr. Elhan HAZER KİHAL
Erişim Bilgileri: Erişim Bilgileri: Prof. Dr. Elhan HAZER KİHAL

İletişim Bilgileri: Erişim Bilgileri: Prof. Dr. Elhan HAZER KİHAL
Erişim Bilgileri: Erişim Bilgileri: Prof. Dr. Elhan HAZER KİHAL

İletişim Bilgileri: Erişim Bilgileri: Prof. Dr. Elhan HAZER KİHAL
Erişim Bilgileri: Erişim Bilgileri: Prof. Dr. Elhan HAZER KİHAL

İletişim Bilgileri: Erişim Bilgileri: Prof. Dr. Elhan HAZER KİHAL
Erişim Bilgileri: Erişim Bilgileri: Prof. Dr. Elhan HAZER KİHAL

İletişim Bilgileri: Erişim Bilgileri: Prof. Dr. Elhan HAZER KİHAL
Erişim Bilgileri: Erişim Bilgileri: Prof. Dr. Elhan HAZER KİHAL

İletişim Bilgileri: Erişim Bilgileri: Prof. Dr. Elhan HAZER KİHAL
Erişim Bilgileri: Erişim Bilgileri: Prof. Dr. Elhan HAZER KİHAL

İletişim Bilgileri: Erişim Bilgileri: Prof. Dr. Elhan HAZER KİHAL
Erişim Bilgileri: Erişim Bilgileri: Prof. Dr. Elhan HAZER KİHAL

İletişim Bilgileri: Erişim Bilgileri: Prof. Dr. Elhan HAZER KİHAL
Erişim Bilgileri: Erişim Bilgileri: Prof. Dr. Elhan HAZER KİHAL

İletişim Bilgileri: Erişim Bilgileri: Prof. Dr. Elhan HAZER KİHAL
Erişim Bilgileri: Erişim Bilgileri: Prof. Dr. Elhan HAZER KİHAL

İletişim Bilgileri: Erişim Bilgileri: Prof. Dr. Elhan HAZER KİHAL
Erişim Bilgileri: Erişim Bilgileri: Prof. Dr. Elhan HAZER KİHAL

İletişim Bilgileri: Erişim Bilgileri: Prof. Dr. Elhan HAZER KİHAL
Erişim Bilgileri: Erişim Bilgileri: Prof. Dr. Elhan HAZER KİHAL

İletişim Bilgileri: Erişim Bilgileri: Prof. Dr. Elhan HAZER KİHAL
Erişim Bilgileri: Erişim Bilgileri: Prof. Dr. Elhan HAZER KİHAL

İletişim Bilgileri: Erişim Bilgileri: Prof. Dr. Elhan HAZER KİHAL
Erişim Bilgileri: Erişim Bilgileri: Prof. Dr. Elhan HAZER KİHAL

İletişim Bilgileri: Erişim Bilgileri: Prof. Dr. Elhan HAZER KİHAL
Erişim Bilgileri: Erişim Bilgileri: Prof. Dr. Elhan HAZER KİHAL

İletişim Bilgileri: Erişim Bilgileri: Prof. Dr. Elhan HAZER KİHAL
Erişim Bilgileri: Erişim Bilgileri: Prof. Dr. Elhan HAZER KİHAL

İletişim Bilgileri: Erişim Bilgileri: Prof. Dr. Elhan HAZER KİHAL
Erişim Bilgileri: Erişim Bilgileri: Prof. Dr. Elhan HAZER KİHAL

İletişim Bilgileri: Erişim Bilgileri: Prof. Dr. Elhan HAZER KİHAL
Erişim Bilgileri: Erişim Bilgileri: Prof. Dr. Elhan HAZER KİHAL

İletişim Bilgileri: Erişim Bilgileri: Prof. Dr. Elhan HAZER KİHAL
Erişim Bilgileri: Erişim Bilgileri: Prof. Dr. Elhan HAZER KİHAL

İletişim Bilgileri: Erişim Bilgileri: Prof. Dr. Elhan HAZER KİHAL
Erişim Bilgileri: Erişim Bilgileri: Prof. Dr. Elhan HAZER KİHAL

İletişim Bilgileri: Erişim Bilgileri: Prof. Dr. Elhan HAZER KİHAL
Erişim Bilgileri: Erişim Bilgileri: Prof. Dr. Elhan HAZER KİHAL

İletişim Bilgileri: Erişim Bilgileri: Prof. Dr. Elhan HAZER KİHAL
Erişim Bilgileri: Erişim Bilgileri: Prof. Dr. Elhan HAZER KİHAL

İletişim Bilgileri: Erişim Bilgileri: Prof. Dr. Elhan HAZER KİHAL
Erişim Bilgileri: Erişim Bilgileri: Prof. Dr. Elhan HAZER KİHAL

Table listing guest editors from various countries including Azerbaijan, Kazakhstan, Turkey, and Russia, with their names and titles.

www.turansam.com

***

İÇİNDEKİLER

***

(1)

**Prof. Dr. Mikail EROL; Dr. Öğr. Üyesi İbrahim Bora ORAN; Tuğçe KURT
İSTANBUL'DA COVID-19 SALGINININ TİCARİ FAALİYETLER ÜZERİNDEKİ
SOSYAL, EKONOMİK ve BEŞERİ ETKİLERİ: ANALİZ, SONUÇLAR ve
ÖNERİLER**

*ANALYSIS, RESULTS and RECOMMENDATIONS ON SOCIAL, ECONOMIC and
HUMAN IMPACTS OF COVID-19 ATTACK IN ISTANBUL*

SAYFA 11

(2)

**Prof. Dr. Hasan LATİF
VIDEO ÖZET: ARAŞTIRMAYI ve ARAŞTIRMACIYI GÜÇLENDİRME
STRATEJİSİ**

*VIDEO ABSTRACT: EMPOWERMENT STRATEGY OF RESEARCH and
RESEARCHER*

SAYFA 23

(3)

**Prof. Dr. Sakit YAGUBOV; Ulvi YAGUBOV
VERİ ZARFLAMA ANALİZİ (VZA) İLE BANKACILIK SEKTÖRÜNÜN
ETKİNLİĞİNİN ÖLÇÜLMESİ. AZERBAYCAN ÖRNEĞİ
MEASURING THE EFFICIENCY OF THE BANKING SECTOR BY DATA
ENVELOPE ANALYSIS (DEA). CASE OF AZERBAIJAN**

SAYFA 27

(4)

**Ezgi TAŞAĞIL; Prof. Dr. Damla BULUT
GÜZEL SANATLAR LİSESİ ÖĞRENCİLERİNİN KEMAN EĞİTİMİNDE ÇALGI
PERFORMANSINA YÖNELİK ÖZYETERLİK İNANÇLARI ÜZERİNE BİR
İNCELEME**

*AN INVESTIGATION ON FINE ARTS HIGH SCHOOL STUDENTS' SELF-
EFFICACY BELIEFS ON INSTRUMENT PERFORMANCE IN VIOLIN EDUCATION*

SAYFA 37

(5)

Doç. Dr. Kadim RUFULLAYEV

**YUNUS EMRE VE MOLLA KASIM SALMAN MÜMTAZ'IN EDEBİ
BULUŞMALARINDA**

IN THE LITERARY MEETINGS OF YUNUS EMRE AND MULLAH GASIM SALMAN

MUMTAZ

SAYFA 43

(6)

Doç. Dr. Logman ABDULLAYEV

FİNANSAL VARLIK OLUŞUMUNUN TEORİK ESASLARI

PRINCIPLES OF THE FORMALIZATION OF FINANCIAL ACTIVITIES

SAYFA 50

(7)

Doç. Dr. Nigar ZEYNALOVA; Afar JAFAROVA

"KARARLI" ve "ESNEK" ZEKANIN ÖZÜ

THE ESSENTIAL POINTS OF GROWTH and FIXED MINDSET

SAYFA 56

(8)

Doç. Dr. Novruze ADİLOVA; Doç. Dr. Zəhra SƏMƏDOVA

**AZERBAYCAN CUMHURİYETİ'NİN DÜNYA ENTEGRASYON SÜRECİNE
KATILIMININ DEVLET DÜZENLEMESİ**

***STATE REGULATION OF THE PARTICIPATION OF THE REPUBLIC OF
AZERBAIJAN IN THE WORLD INTEGRATION PROCESS***

SAYFA 60

(9)

Doç. Dr. Sevda Özen ERATALAY; Adnan KOK

**IRAK TÜRKMEN ÇOCUK OYUNLARINA BİÇİMBİLİMSEL BİR YAKLAŞIM
*A METHODIC APPROACH TO IRAQ TURKMEN CHILDREN'S GAMES***

SAYFA 67

(10)

Doç. Dr. Shafiga MAMMADOVA

**DOĞAL KAYNAK DEĞERLEME SORUNLARI
*NATURAL RESOURCE VALUATION ISSUES***

SAYFA 72

(11)

Javid SULEYMANLI; Doç. Dr. Demet ÇAK

***ECONOMETRIC ANALYSIS OF SPACE ECONOMY REVENUES*
UZAY EKONOMİSİ GELİRLERİNİN EKONOMETRİK ANALİZİ**

SAYFA 79

(12)

Benazir ORUÇ; Doç. Dr. Yasin KILIÇ

**PANDEMİ SÜRECİNDE ORTAOKUL ÖĞRENCİLERİNİN OKUMA
ÇALIŞMALARINI ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA**

***A RESEARCH ON THE READING STUDIES OF SECONDARY STUDENTS DURING
THE PANDEMIC PROCESS***

SAYFA 85

(13)

Dr. Öğr. Üyesi Kübra Deren EKİCİ

**ULUSLARARASI ADALET DİVANI'NIN GENEL YAPISI
*GENERAL STRUCTURE OF THE INTERNATIONAL COURT OF JUSTICE***

SAYFA 100

(14)

Dr. Öğr. Üyesi Mehmetali KASIM

**ÇİN'İN DOĞU TÜRKİSTAN'DAKİ ZORLU ÇALIŞTIRMA KAMPLARI VE
EKONOMİK ÇIKARLARI**

***CHINA'S FORCED LABOUR CAMPS IN EAST TURKISTAN AND ECONOMIC
INTERESTS***

SAYFA 103

(15)

Fərid MİRZALİYEV

**KARABAĞ'IN EKONOMİK KALKINMASINDA TARIM SEKTÖRÜNÜN ÖNEMİ
*THE IMPORTANCE OF THE AGRICULTURE SECTOR IN KARABAKH'S
ECONOMIC DEVELOPMENT***

SAYFA 111

(16)

Dr. Öğr. Üyesi Selcen ÖZKAN; Mohamed Abdullahi AHMED

***CITIZEN SATISFACTION WITH PUBLIC SERVICES IN MOGADISHU
MUNICIPALITY***

**MOGADIŞU BELEDİYESİNDE KAMU HİZMETLERİNDEN VATANDAŞ
MEMNUNİYETİ**

SAYFA 116

(17)

Dr. Öğr. Üyesi Yegane ÇAĞLAYAN(GÖZELOVA)

**ORTAÇAĞ İSLAM MEDENİYETİNİN YÜKSELME DÖNEMİ ve AVRUPA
RÖNESANSI: TARİHSEL PARALELLER**

***THE ERA OF THE DEVELOPMENT OF THE MEDIEVAL MUSLIM CULTURE and
THE EUROPEAN RENAISSANCE: HISTORICAL PARALLELS***

SAYFA 126

(18)

Dr. M. Fatih DEMİRDAĞ

***GAME AND VIRTUALITY IN THE FRAMEWORK OF BAUDRILLARD'S
SIMULATION THEORY***

**BAUDRILLARD'IN SİMÜLASYON KURAMI ÇERÇEVESİNDE OYUN VE
SANALLIK
SAYFA 133**

(19)

Dr. Mehmet CAN

**BAĞIMSIZ KAZAKİSTAN'IN İNŞAASINDA NURSULTAN NAZARBAYEV'İN
YERİ VE ÖNEMİ**

***THE PLACE AND IMPORTANCE OF NURSULTAN NAZARBAYEV IN THE
CONSTRUCTION OF INDEPENDENT KAZAKHSTAN***

SAYFA 136

(20)

Ayişe QULİYEVA

**HALİL RIZA ULUTÜRK' ÜN BAĞIMSIZLIK DÖNEMİNDE YAZDIĞI ESERLER
VE ONLARIN GENÇLERİN EĞİTİMİNDEKİ ROLÜ**

***THE WORKS WRITTEN BY HALİL REZA ULUTURK DURING THE
INDEPENDENCE PERIOD AND THEIR ROLE IN THE EDUCATION OF YOUNG
PEOPLE***

SAYFA 141

(21)

Arş. Gör. Dr. Abdullah ÇAĞIL

FORM MADDE DÜALİZMİNDE KADIN*

THE FEMALE IN FORM-MATTER DUALISM

SAYFA 149

(22)

İlhama ASLANOVA; Esmira KAZIMOVA; Ulviya ŞİRİNOVA

**KARABAĞ'DA İŞGAL SONRASI "AKILLI KÖYLER ve AKILLI ŞEHİRLER"
PROJELERİ: EKONOMİK VE COĞRAFİK DURUMLAR**

***"SMART VILLAGES and SMART CITIES" PROJECTS AFTER OCCUPATION IN
KARABAKH: ECONOMIC and GEOGRAPHICAL SITUATIONS***

SAYFA 155

(23)

Aynur İSGƏNDƏRLİ

**XX. YÜZYILDA AZERBAYCAN'DA SOSYO-KÜLTÜREL ORTAMIN GELİŞİMİ
BAĞLAMINDA ÜNLÜ OPERA ŞARKISI FIRANGİZ AHMEDOVA'NIN
YARATICILIĞININ ÖZELLİKLERİ**

***FEATURES OF THE CREATIVITY OF THE FAMOUS OPERA SINGER FIRANGİZ
AHMEDOVA IN THE CONTEXT OF DEVELOPMENT OF THE SOCIO-CULTURAL
ENVIRONMENT IN AZERBAIJAN IN THE XX CENTURY***

SAYFA 165

(24)

Ayşegül GÜLŞEN KAÇMAZ

**ŞEYHÜLİSLÂM ÂRİF HİKMET BEYEFENDİ’NİN OSMANLI İLİM ve
KÜLTÜRÜNE KATKILARI**

***THE CONTRIBUTIONS OF SEYHULISLAM ARIF HIKMET BEYEFENDI TO
OTTOMAN SCIENCE and CULTURE***

SAYFA 171

(25)

**Doç. Dr. Azet BAĞİROVA; Nargizxanım BAXIŞOVA; Nazrin MAMEDZADE
TELEKOMÜNİKASYON İŞLERİNİN VERİMLİ İŞLEMLERİNİ ARTIRMANIN
TEMEL YOLLARI**

***MAIN WAYS TO INCREASING THE EFFICIENT OPERATIONS OF
TELECOMMUNICATION BUSINESS***

SAYFA 177

(26)

Dr. Derya SU

**REVAK KAVRAMI ve TARİHSEL SÜREÇTE KULLANIMI
*THE CONCEPT OF RIWAQ and RIWAQS ITS USE IN THE HISTORICAL PROCESS***

SAYFA 182

(27)

Eltun MƏLİKZADƏ

**AĞIR SƏNAYENİN İNKİŞAF TARİXİ və MÖVCUD VƏZİYYƏTİ
*DEVELOPMENT HISTORY and CURRENT STATE OF HEAVY INDUSTRY***

SAYFA 186

(28)

Arş. Gör. Dr. Ersin SAVAŞ

**TÜRKİYE’DE SİYASET KURUMU İLE DİNİ GRUPLARIN İLİŞKİSİNİN
TARİHÇESİ (1997-2015)**

***THE HISTORY OF THE RELATIONS OF POLITICAL INSTITUTIONS WITH
RELIGIOUS GROUPS IN TURKEY (1997-2015)***

SAYFA 190

(29)

Esmâ DURSUN

**BİR İSLÂM HUKUKU MÜESSESESİ OLAN HİDÂNENİN GÜNÜMÜZ HUKUKU
İLE KARŞILAŞTIRILMASI**

***COMPARISON OF HİDÂNE, AN ISLAMIC LAW INSTUATION, WITH TODAY’S
LAW***

SAYFA 201

(30)

Dr. Güray ATAY

**TÜRK MİLLİYETÇİLİĞİ İÇİNDE YAŞANAN DÖNÜŞÜM: MİLLİYETÇİ
HAREKET PARTİSİ ve BÜYÜK BİRLİK PARTİSİ ÖRNEĞİ (1992-2018)
TRANSFORMATION IN TURKISH NATIONALISM: THE CASE OF THE
NATIONALIST MOVEMENT PARTY and THE GRAND UNION PARTY (1992-2018)
SAYFA 213**

(31)

Hamidullah INANCH

**AFGANİSTAN İÇ SAVAŞINDA İRAN ve PAKİSTAN'IN ROLÜ
THE ROLE OF IRAN and PAKISTAN IN THE AFGHAN CIVIL WAR
SAYFA 221**

(32)

Doç. Dr. Malahat PANAHALIYEVA

**AZERBAYCAN'DA YENİ ENERJİ STRATEJİSİNİN OLUŞUMU
FORMATION OF NEW ENERGY STRATEGY IN AZERBAIJAN
SAYFA 226**

(33)

**Öğr. Gör. Abdurrahman Oktay YAŞAR; Doç. Dr. Mustafa Hakkı AYDOĞDU; Öğr.
Gör. Dr. Veysel ASLAN**

**SU KAYNAKLARININ AŞIRI TÜKETİMİNE KARŞI FİYATLANDIRMANIN
ÖNEMİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME
AN ASSESSMENT ON THE IMPORTANCE OF PRICING AGAINST
OVERCONSUMPTION OF WATER RESOURCES
SAYFA 230**

(34)

Lyudmila İSMAYİLOVA

**AZERBAYCAN'DA TARIM SEKTÖRÜNDE YENİLİKÇİ BİR GELİŞME
ORTAMININ OLUŞUMUNUN ÖRGÜTSEL ve EKONOMİK ÖZELLİKLERİ
ORGANIZATIONAL and ECONOMIC CHARACTERISTICS OF THE FORMATION
OF AN INNOVATIVE DEVELOPMENT ENVIRONMENT IN THE
AGRICULTURAL SECTOR IN AZERBAIJAN
SAYFA 236**

(35)

Saadudin KARIMI

**İRAN'S FOREIGN POLICY TOWARDS AFGHANISTAN and ITS EFFORTS IN
PEACEBUILDING PROCESS IN THE COUNTRY
İRAN'IN AFGANİSTAN'A YÖNELİK DIŞ POLİTİKASI ve ÜLKEDE BARİŞ
İNŞASI SÜRECİNDEKİ ÇABALARI
SAYFA 242**

(36)

**Sema ATEŞ; Halit KAMÇI; Salih GÜNEŞ
EFEKTİF EĞİTİMSEL LİDERLİĞİN ÖĞRENCİLER ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ**

EFFECTS OF EFFECTIVE EDUCATIONAL LEADERSHIP ON STUDENTS

SAYFA 249

(37)

Shabnam ASADOVA

**ANTROPOJENİK OLARAK ETKİLENEN TOPRAKLARIN MİKROBİYOTASI
*MICROBIOTA OF ANTHROPOGENICALLY AFFECTED SOILS***

SAYFA 255

(38)

Kheyransa ALİYEVA

**CORCİ ZEYDAN HAYATI VE ESERLERİ
*CORCI ZEYDAN'S LIFE AND STUDIES***

SAYFA 258

(39)

Şanə MƏMMƏDOVA

**VASİF ALLAHVERDİYEVİN YARADICILIĞINDA ROMANTİZM CİZGİLƏRİNİN
İFADƏSİNDƏ LİRİK OBRAZLILIĞIN TƏCƏSSÜMÜ
*TRADE OF LYRIC OBRASIS IN THE PERFORMANCE OF LINES OF ROMANTIC
IN THE CREATIVITY OF VASİF ALLAHVERDIEV***

SAYFA 263

(40)

Türkən MUSAYEVA

**AZƏRBAYCANDA YAŞAYAN LƏZGİ ETNİK QRPUNUN FOLKLOR MUSİQİSİ
*FOLCLORICAL MUSIC OF LEZGIN ETHNIC GRUP LIVING IN AZERBAIJAN***

SAYFA 268

(41)

Ulaş ÇINAR, Beytullah ÖZ, Tolga BARIŞIK

**AMERİKAN İŞ SAĞLIĞI ve GÜVENLİĞİ SİSTEMİNE GENEL BAKIŞ
*OVERVIEW OF THE AMERICAN OCCUPATIONAL HEALTH and SAFETY SYSTEM***

SAYFA 273

(42)

Vasif AHADOV

**SPOR SEKTÖRÜNDE GİRİŞİMCİLİK GELİŞİMİNİN KURUMSAL YÖNLERİ
*INSTITUTIONAL ASPECTS OF ENTREPRENEURSHIP DEVELOPMENT IN THE
SPORTS SECTOR***

SAYFA 279

(43)

Zekeriya ERKUT

**MODERN DÖNEMDE ALIŞ-VERİŞ AKDİNE ESAS TEŞKİL ETME AÇISINDAN
*MEZHEPLERİN DELİLLERİNE GÖRE SARF AKDİ***

**EXCHANGE CONTRACT ACCORDING TO THE EVIDENCE OF THE SECTS IN
TERMS OF FORMING THE BASIS OF THE SHOPPING CONTRACT IN THE
MODERN PERIOD**

SAYFA 285

(44)

Arş. Gör. Dr. Bilal DEMİR

**İSLÂMÎ DUYARLIKLİ ÖYKÜCÜLÜKTE GÖÇ İZLENİMLERİ: TAŞRADAN
KENTE GÖÇ EDEN YAZARLARIN ÖYKÜLERİNDE KENT İMGESİ
IMPRESSIONS OF MIGRATION IN ISLAMIC STORY: THE IMAGE OF THE CITY
IN THE STORIES OF WRITERS WHO IMMIGRATE FROM THE PROVİNCİAL TO
THE CITY**

SAYFA 296

(45)

Arş. Gör. İbrahim Veli SÖZER; Arş. Gör. Dr. Bilal DEMİR

**AHMET HAMDİ TANPINAR HİKÂYECİLİĞİNDE ZAMAN ve MEKÂNIN
KULLANIMI: “YAZ GECESİ” HİKÂYESİ ÖRNEĞİ
THE USE OF TIME and SPACE IN THE STORY OF AHMET HAMDİ TANPINAR:
THE STORY OF THE “YAZ GECESİ”**

SAYFA 308

(46)

Şamkhal ABDULLAZADE

**COVID-19 PANDEMİ SÜRECİNİN EĞİTİM SEKTÖRÜNDE ÖRGÜTSEL
BAĞLILIK ÜZERİNDE ETKİLERİ
THE EFFECTS OF THE COVID-19 PANDEMIC PROCESS ON ORGANIZATIONAL
COMMITMENT IN THE EDUCATION SECTOR**

SAYFA 314

(47)

Dr. Öğr. Üyesi Nesrin KENAR; Ziyadhan HASANOV

**NEOLİBERALİZM POLİTİKASININ SİVİL TOPLUM KURULUŞLARINA ETKİSİ
THE EFFECT OF THE POLICY OF NEOLIBERALISM ON NON-GOVERNMENTAL
ORGANIZATIONS**

SAYFA 320

(48)

Dr. Öğr. Üyesi. Nesrin KENAR; Ziyadhan HASANOV

**AZERBAYCAN DIŞ POLİTİKASININ OLUŞUMUNDA SİVİL TOPLUM
KURULUŞLARININ ETKİSİ
THE EFFECT OF NON-GOVERNMENTAL ORGANIZATIONS ON THE
FORMATION OF AZERBAIJAN FOREIGN POLICY**

SAYFA 325

(49)

Dr. Derya SU

SÜLEYMANİYE BÖLGESİ KENTSEL YENİLEME SÜRECİ
URBAN RENOVATION PROCESS OF SÜLEYMANİYE REGION
SAYFA 331

(50)

Eltun MƏLİKZADƏ
MAŞINQAYIRMA SƏNAYESİNİN TARİXİ İNKİŞAF MƏRHƏLƏRİ və MÖVCUD
VƏZİYYƏTİ
HISTORICAL DEVELOPMENT STAGES and CURRENT STATE OF THE
MECHANICAL ENGINEERING INDUSTRY
SAYFA 335

(51)

Kamaluidin Nur FARAH
THE CRISIS IN SOMALIA and THE EFFECT OF TERRORISM IN THE REGION
SOMALİ'DEKİ KRİZ ve TERÖRÜN BÖLGEDEKİ ETKİSİ
SAYFA 339

(52)

Sahila SAFAROVA; Zamin İBRAHİMKHALILOV; Prof. Dr. Onur KARABACAK
A RATE CASE REPORT: PRENATAL DIAGNOSIS OF IVEMARK SYNDROME
(ASPLENIA SYNDROME, BILATERAL RIGHT-SIDEDNESS OR RIGHT ATRIAL
ISOMERISM)
BİR HIZ OLGU RAPORU: IVEMARK SENDROMUNUN PRENATAL TANISI
(ASPLENİA SENDROMU, İKİLİ SAĞ TARAFLILIK VEYA SAĞ ATRIAL
İZOMERİZM)
SAYFA 345

(1)

Prof. Dr. Mikail EROL¹; Dr. Öğr. Üyesi İbrahim Bora ORAN²; Tuğçe KURT³
İSTANBUL'DA COVID-19 SALGINININ TİCARİ FAALİYETLER ÜZERİNDEKİ SOSYAL, EKONOMİK
ve BEŞERİ ETKİLERİ: ANALİZ, SONUÇLAR ve ÖNERİLER
ANALYSIS, RESULTS and RECOMMENDATIONS ON SOCIAL, ECONOMIC and HUMAN IMPACTS OF
COVID-19 ATTACK IN ISTANBUL

ÖZ

Bu çalışmanın amacı, COVID-19 salgınının İstanbul'un farklı ilçelerindeki farklı iş kollarında faaliyet gösteren firmalar veya değişik işlerde çalışan insanlar üzerinde neden olduğu sorunların belirlenmesidir. Pandemi sürecinde yaşanmakta olan veya değişen bazı koşullar nedeniyle gelecekte yaşanması muhtemel olan sorunların çözülmesinde yönelik önerilerin belirlenmesi hedeflenmiştir. Çalışma sonucunda, öncelikle küreselleşmenin neden olduğu etkilerin ortaya konulması, yaşanan sorunların önem derecesine göre sıralanması ve farklı meslek gruplarının faaliyet gösterdiği firmalar açısından en doğru ekonomi politikaları ortaya konmaktadır. Yaptığımız analizde kullanılan bulgular, İstanbul'daki beş ilçede faaliyet gösteren firmalarla anket yapılarak elde edilmiştir. Salgının farklı ölçekte faaliyet gösteren firmalarda yarattığı sorunların etkileri incelenmiştir. Önce, bu çalışmayla yaptığımız araştırma konusunda oluşturulan oldukça geniş kapsamlı literatürdeki diğer çalışmalarla, COVID-19 salgını sürecinde farklı ticari faaliyetler ve meslekteki insanlar üzerinde yaratılan etkilere bağlı olarak elde edilen bulgular açıklanmıştır. Sonra, bu süreçte başlayan sorunların, pandemi kısıtlamaları etkisiyle ticareti yapılan ürünlerin temin edilememesi, üretilen ürünlere olan talepte gelişen değişimler, bu süreçte tamamen kapatılması gereken işler ve faaliyetlerinin dijital uygulamalarla uyumlu olarak devam edip edememesi gibi özelliklere bağlı olup olmadığı belirlenmiştir. Sonuç olarak, söz konusu firmaların faaliyetinin pandemi koşullarında devam etmesi halinde bile, maliyet artışı, talep azalması ve döviz kuru değişiklikleri gibi benzer finansman kaynaklı sorunlardan etkilendiği ve COVID-19'un iş kaybına yol açtığı ortaya konmuştur.

Anahtar Kelimeler: Ekonomi, COVID-19, İşgücü, Sosyal etkiler, Beşeri etkiler.

JEL Kodu: D91, C1.

ABSTRACT

The aim of this study is to identify the problems caused by the COVID-19 pandemic on companies operating in different business lines in different districts of Istanbul or people working in different jobs. It is aimed to determine the proposals for solving the problems that are possible in the future due to some conditions that are happening or changing during the pandemic process. As a result of the study, the effects caused by globalization are firstly revealed, the problems experienced are sorted according to the severity and the most accurate economic policies are put forward for the companies in which different professional groups operate. The findings used in our analysis were obtained by conducting surveys with companies operating in five districts in Istanbul. The effects of the problems created by the outbreak in companies operating on different scales have been examined. First, with other studies in the wide-ranging literature on our research with this study, the findings were explained due to different commercial activities and the effects on people in the profession during the COVID-19 pandemic. Then, it was determined whether the problems that started in this process depended on the characteristics such as the inability to supply the products traded due to pandemic restrictions, the changes in demand for the products produced, the jobs that should be completely closed in this process and whether their activities can continue in accordance with digital applications. As a result, even if the activities of these companies continued under pandemic conditions, it was found that they were affected by similar financing-related problems such as cost increases, decreased demand and exchange rate changes, and COVID-19 led to job losses.

Keywords: Economy, COVID-19, Labor, Social impacts, Human impacts.

JEL Codes: D91, C1.

¹ Prof. Dr. İstanbul Esenyurt Üniversitesi, Uygulamalı Bilimler Yüksek Okulu Müdürü, mikailerol@esenyurt.edu.tr, Orcid: 0000-0002-2330-3958

² Dr. Öğretim Üyesi, İstanbul Esenyurt Üniversitesi, İYBF, Lojistik Yönetim Bölümü, ibrahimoran@esenyurt.edu.tr, Orcid: 0000-0002-0274-0921

³ kurumsal bir firmada muhasebe Sorumlusu; tugcekurt@akdenizyh.com, Orcid: 0000-0001-7913-8413

1. GİRİŞ

Yapılan bu araştırma ile İstanbul ilinde farklı semtlerde belirlenen farklı ekonomik ve sosyal kırılma düzeyine sahip olan firmalar ve çalışanların halen devam eden COVID-19 salgınının etkilerini nasıl deneyimledikleri ortaya konmaya çalışılmıştır.

Çalışmanın önemli sonuçlarından birisi, salgın deneyiminin salgın öncesi koşullar tarafından şekillenmekte olduğu görüşlerine dairdir. Çalışmanın diğer sonuçları arasında, salgın gibi farklı bir deneyimin yarattığı ve sağlık sektöründe yaratılan en yüksek etkilerden sonra karşılaşılan en önemli etkilerin ekonomi alanında olduğu bulunmaktadır. Ayrıca, salgın etkilerinin düzeyi ile yaşanan ilçe arasında belirgin bir ilişki olduğu ve bunun da firmaların faaliyet konusunun pandemi kısıtlamaları nedeniyle durgunlaşma zorunda bırakılması veya yoksul mahallelerde yaşayan ailelerin daha kalabalık olması nedeniyle ihtiyaçlarını karşılamamanın daha güç olmasına bağlı olduğu anlaşılmaktadır.

Sosyo-ekonomik olarak gelir düzeyi daha yüksek olan bazı mahallerde ise demografik açıdan kırılma tespit edilmiştir. İlçe olarak aslında olumsuz etkilerin daha düşük olduğu alanlarda yaşıyor olmalarına rağmen belki daha yaşlı olan insanların teknoloji kullanımı konusundaki tercihlerinin daha az olması veya salgından korunmak amacıyla izole olmaları gerektiğinde özgürlükleri kısıtlandığı için psikolojik olarak daha fazla etkilenerek sosyal açıdan daha kırılma hale geldikleri görülmüştür.

Çalışmayla ortaya çıkan diğer önemli bir sonuç ta, uygulanan kamu desteği ve salgına yönelik yardımlar daha ziyade salgından önce belirlenen koşullara göre yapıldığı için, salgın sürecinde ani gelir kaybı yaşayan bazı grupların hızla tespit edilmesini sağlayacak bir sistem bulunmadığıdır.

Genel olarak pandemi sürecinde karşılaşılan vaka sayısını tedavi etmeye ve vefat edenlerin sayısını azaltmaya yönelik olarak uygulanan sağlık politikalarıyla çok kalabalık bir nüfusa sahip olan ve en fazla vaka sayısının olduğu İstanbul'da aslında oldukça başarılı bir performans gösterildiği izlenmiştir. Dünyadaki diğer güçlü ekonomilerde bile oldukça yetersiz kalındığı görülen bir perspektifte, bir taraftan yeterli hastaneler ve sağlık personeli tarafından gösterilen özverili çalışma koşulları bulunması, diğer taraftan güçlü bir sağlık alt yapısına sahip olunmasının etkisiyle İstanbul'da pandemi etkileri mümkün olan en iyi biçimde karşılanmıştır. Ancak, kalabalık nüfusu ile en fazla sayıda çalışan insan sayısının bulunması yanı sıra en fazla sayıda firmaların bulunmasının etkisiyle ekonomik ve sosyal açılardan güç koşullarla karşılaşıldığı gerçeği de ulunmaktadır. Uzaktan eğitim ve uzaktan çalışma olanaklarının kullanılmasına uygun olan veya dijital olarak e-ticaret olanağı kullanılan firmalar ve çalışanlar dışında diğer alanlarda olumsuz etkilerle karşılaşılması doğal olarak kaçınılmaz olmuştur.

Salgının olumsuz etkilerini en fazla yaşayan nüfusun, yaşlı insanlar dışında, yalnız yaşayan, bakım evlerinde kalan ve kısıtlı salgın koşullarında en temel ihtiyaçlarını bile karşılayamayacak kadar güçsüz olan bir grup olduğu görülmüştür. Bu grupta bulunan insanların sosyal ve ekonomik ihtiyaçlarının karşılanmasının salgın koşullarında daha güç hale gelmesiyle birlikte, online işlem yapma olanaklarının düşük olmasına karşılık özel ihtiyaçlarının artması nedeniyle, salgının ilçeler düzeyinde yönetiminde öncelikli grup olarak görülmeleri gerektiği anlaşılmıştır. Salgın, eğitim nedeniyle bu şehirde yaşayan öğrenciler veya iş nedeniyle bu şehirde yaşamak zorunda kalanlar gibi insan grupları açısından yeni sosyal ve ekonomik sorunlar yaratmıştır. Bu nedenle, bu grupların sorunlarına çözüm üretilmesine yönelik etkin mekanizmalar bulunmasının önemli artmış ve mümkün olduğu kadar destek uygulamaları gerektiği sonucuna ulaşılmıştır.

Bu araştırma kapsamında uygulanan anketin farklı ilçelerde faaliyet gösteren firmalarda, COVID-19 etkisiyle değişen sürelerde iş kayıpları yaşandığı ve gelirlerinin farklı düzeylerde azaldığı tespit edilmiştir. Faaliyet türü daha ziyade günlük kazancına bağlı olan esnaftan ibaret olan ve çalışanların da daha ziyade kayıt dışı olması muhtemel iş kollarında bulunan iş kollarında pandeminin yıkıcı etkilerinin daha yüksek yaşandığı sonucuna ulaşılmıştır. Aynı zamanda, ticari faaliyetlerini dijital ortamda sunmak konusunda yetersiz olan veya pandemi sürecinde faaliyeti tamamen durmak zorunda bırakılan sektörler açısından en olumsuz etkilerle karşılaşıldığı görülmüştür.

Bu nedenlerle, yapılan anket kapsamında, İstanbul'un Ataköy, Bahçelievler, Bakırköy, Şirinevler ve Yenibosna ilçelerinde bulunan firmalarda yaşanan sorunlar ortaya konmaya çalışılmıştır. Kullanılan değişkenlerin frekans analizleri yapılarak etki düzeyleri belirlenmiştir. Öncelikle, anketle elde edilen verilerin

sonuçlarını desteklemek amacıyla, aynı konuda önceden yapılan çalışmaların sonuçlarına göre açıklanan görüşlerin yer aldığı literatür taramasından örneklere yer verilecektir.

2. İlişkili Literatür Taraması

COVID-19 salgını sürecinde çalışanları ve firmaları birçok yönden büyük ölçüde etkileyen yeni sorunlar ve dolayısıyla endişeler ortaya çıkmıştır. COVID-19 sırasında karşılaşılan başlıca sorunları vurgulayan konularla ilgili araştırma bulguları değerlendirilerek sınıflandırıldığında belirlenen ana temaların, iş ortamı, COVID-19 algıları, çalışan refahı, organizasyon stratejileri ve kariyer davranışları gibi etkileri içerdiği görülmüştür. Örneğin, çalışanlar geleneksel işe gidiş geliş biçiminden uzaktan çalışma biçimine geçişten değişen koşullar nedeniyle farklı zorluklarla karşı karşıya kalmıştır. Ayrıca, çalışanlar tarafından yaşanan olumsuz etkiler arasında özellikle genel sağlıklarının tehdit altında olduğu hissi oldukça yaygınlaşmıştır. Bu durumda, işletmeler bir taraftan yaşanan krizin ekonomik etkileriyle başa çıkmaya çalışırken aynı zamanda çalışanları için pozitif psikolojik sermayeyi teşvik etmeye çalışmışlardır. İşletmeler hem kendilerinin hem de çalışanların işlerini sürdürmeye çalışmak zorunda kalmışlardır. Bu süreçte, çalışan insanlar kendi kariyerleriyle ilgili davranışlarını ve pandemi koşullarında kendileri için en iyi olanı, genellikle çalıştıkları işletmenin uyguladığı stratejileri nasıl algıladıklarına göre ayarlama eğilimindeydiler (Mun, Moon and Kim, 2022).

COVID-19 sırasında çalışanlar açısından değişen çalışma koşulları ve değişen yaşam tarzları nedeniyle zorlandıkları göz önüne alınırsa, bilim adamları arasında, özellikle çalışanların iş performansını etkileyen faktörler ve pandeminin neden olduğu değişiklikler hakkındaki tartışmalar başlamıştır. Bu konuda açıklanan farklı görüşlerde, çeşitli konular hakkında yapılan farklı analizlere dayanan değişik değerlendirmeler bulunmaktadır. Örneğin, firmalarda çalışan insanların ve firma yöneticilerinin COVID-19 durumunu nasıl algıladıkları, işin gerektirdiği davranışı ve refahı etkileyen önemli bir değişken olarak kabul edilmektedir (Kuang vd. 2020; Yan vd. 2021). İşletmelerin sürdürülebilirliği açısından ise işverenlerin, pandeminin başlamasından itibaren firmanın yönetimi ve insan kaynakları ile ilgili şimdiye kadar rastlanmayan yeni sorunlarla karşı karşıya kaldığı düşünülmektedir. Örneğin, çok sayıda firmanın finansal olarak ayakta kalabilmek için ya çalışanlarının maaşlarını kesmek ya da işçilerini işten çıkarmak zorunda kaldığına dikkat çekilmektedir (Jasmine, 2020). Çalışanlara desteği içeren konularda duyulan endişelere, örneğin pandemi nedeniyle çalışanların kısa sürede birçok iş değiştirmek zorunda kalmaları sorunu eklenmiştir (Chen ve Eyou, 2021). Aynı zamanda, hem çalışanlar hem de firmalar sanal ve mobil çalışma sistemlerine uyum sağlamak zorunda kaldıkları için uzaktan çalışma veya e-ticaret sistemlerine artan bir ilgi bulunmaktadır (Raisiené ve diğerleri, 2020; Bartsch ve diğerleri, 2021). Bu nedenle, karşılaşılan zorlukların üstesinden gelebilmek için çalışanlara ve firmalara öneriler sağlamaya yönelik çalışmalar yapılmaktadır (Aguinis ve Burgi-Tian, 2021; Kuknor ve Bhattacharya, 2021).

Bu inceleme, çalışanların ve firmaların pandemi etkileri hakkındaki olumsuz düşünceleriyle ilgili ortak görüşleri yapılan anket aracılığıyla sınıflandırarak pandemi kriziyle ilgili sonuçların firmaların performansını nasıl etkilediğini belirlemeyi amaçlamaktadır. Firmalar, yaygın olarak pandemiyle ilgili olumsuz bir görüş bildirmektedirler ve pandemiyi zarar üreten bir tehdit olarak görmektedirler (Maity ve diğerleri, 2020; De Clercq ve Pereira, 2021; De los Santos ve Labrague, 2021). Bu tehdit duygusunun yarattığı kaygı (Trogakos ve diğerleri, 2020; Liu ve diğerleri, 2021; Savolainen ve diğerleri, 2021) ve karşılaşılan ölüm oranı artışının (Hu ve diğerleri, 2020), firmaların işe bağlılığını ve performansını olumsuz etkilediği görülmüştür (Toscano ve Zappalà, 2020; Kang ve diğerleri, 2021). Bu konuda çalışma yapan Savolainen ve arkadaşları (2021) tarafından, firmalar ve çalışanları için COVID-19'un etkilerini belirlemek için boylamsal bir anket yapılmıştır. Bu anketin sonuçları, pandemi nedeniyle algılanan panik, psikolojik sıkıntı, teknoloji kullanımında zayıf olmanın yarattığı stres gibi faktörlerin, pandeminin yol açtığı ekonomik sorunlardan daha önemli olduğunu göstermiştir. Bu sorunlar genellikle yeni çalışma koşullarına uyum sağlamakta veya sosyal olarak izolasyon nedeniyle yaşanan zorluklardan kaynaklanmaktadır. Benzer şekilde, Toscano ve Zappalà (2020), sosyal izolasyonun firmalarda stres düzeyini artırdığını ve online ortamında faaliyetlerine devam etmek zorunda kalmalarının üretkenliklerine zarar verdiğini ortaya çıkarmıştır.

COVID-19 salgınının, tüm firmalarda yaşanan genel kaygı düzeyini yükseltirken faaliyetlerin üretkenliğini ciddi şekilde azalttığı genellikle kabul edilmiştir (Liu ve diğerleri, 2021). Bu nedenle konuyla ilgili çalışmalarda, firmaların üretkenliği artırmak için çağdaş teknolojinin kullanılmasının gerekliliği önemle tavsiye edilmektedir. Firmaların, mevcut çalışma koşullarını dikkate alarak ticaret modellerini değiştirme eğilimi göstermemeleri halinde, kuruluşlarının güvenli bir çalışma ortamı yaratamadığını düşündüklerinde kapatmayı seçtikleri ortaya konmuştur (Gregori, 2020).

Günümüzde yaşanan COVID-19 salgını gibi, önceki yıllarda farklı nedenlerle karşı karşıya kalınan diğer pandemilerin ekonomik ve sosyal etkileri üzerinde yapılan bazı araştırmalar, çalışanlar ve firma sahiplerinin yaşadığı etkilerin virüse yakalanma endişesi ile sınırlı olmadığını göstermektedir (Barbisch ve ark. 2015). Bu konuda, çalışma saatleri ile ilgili özgürlüğün kaybı, standart çalışma ortamından ayrılmak zorunda kalma, salgının önlenmesi konusundaki belirsizlik ve süreci sonlandıramamaktan doğan çaresizlik gibi daha fazla etkili olan bazı unsurlar bulunduğu görülmektedir (Li ve Wang, 2020; Cao ve ark., 2020). Bunlardan bazıları, iflaslara bağlı intiharların artması gibi son derece dramatik sonuçlara yol açmaktadır (Kawohl ve Nordt, 2020) veya insanlar arasında geçimsizlik sorunlarının artışı ve suç oranlarının artışı gibi istenmeyen sonuçlar yaratmaktadır (Weir, 2020). Bu sonuçlar genellikle, pandemi kısıtlamaları nedeniyle durma noktasına gelen sektörlerde ekonomik çöküşlerin yaşandığı işletmelerde, yaygın olarak yaşanan stresli durumla ilişkili öfke duygusuyla ilişkilidir (Miles, 2014; Suicide Awareness Voices of Education, 2020; Mamun ve Griffiths, 2020). Bütün bu sonuçların dışında, yüksek ekonomik ve sosyal maliyetleri hesaba katarak, ayrıca karantina koşullarının sağladığı bazı potansiyel faydaların da değerlendirilmesine ihtiyaç olduğu görüşleri vardır (Day ve diğerleri, 2006; Mazza ve diğerleri, 2020). Örneğin, daha önce fiziksel satış modelinin uygulandığı bazı firmalar açısından, pandemi nedeniyle karantina uygulanması sonucu e-ticaret satışlarının artması sayesinde satış düzeylerinin artması, sağlanan yararlar arasında görülmektedir (Orgilés ve ark. 2020). Ayrıca, pandemi nedeniyle dezenfekte ürünlerinin artan satışı veya maske benzeri ürünlere olan talebin artışı, olumlu etkilerle ilişkilidir (Alvarez ve ark., 2020). Daha önceki yıllardan beri zaten artan yeni teknolojinin kullanımı, pandemi etkisiyle adeta zorunlu hale gelince firmaların teknoloji yatırımlarını artırma çabalarını (Patel, 2018) ve dijital teknolojilerin kullanma oranının yükselişini hızlandırmıştır (Kang ve diğerleri, 2020; Xiao ve diğerleri, 2020).

Konu ile ilgili literatür taramasıyla seçilen araştırmalardan elde edilen sonuçlarla, bu araştırma ile elde edilen sonuçların karşılaştırılması amacıyla, yapılan ankette kullanılan değişkenlerin frekans analizi yapılmaktadır.

2. Araştırma Yöntemi

İstanbul'da COVID-19 salgınının ticari faaliyetler üzerinde yarattığı sosyal ve ekonomik etkiler, Ataköy, Bahçelievler, Bakırköy, Şirinevler ve Yeni Bosna ilçelerinde bulunan bazı esnaf ve işletmelerde farklı değişkenlerde yaşanan etkilerin yapılan anketle sorgulanmasıyla belirlenmiştir. Ankette kullanılan bazı değişkenlerin frekansları ve anket sonuçlarına göre kümülatif yüzdeleri itibariyle etkisiz oldukları ortaya çıkmıştır. Bu değerleri ile anlamlı sonuçları olan değişkenlerin ürettiği histogramlar (alanı bir değişkenin frekansıyla orantılı ve genişliği sınıf aralığına eşit olan dikdörtgenlerden oluşan bir diyagram) sunulmaktadır. Bu histogramlar, değişkenlerin anlamını ve standart sapma düzeyini açıklamaktadır. Sonuç olarak, hangi değişkenlerin en fazla etkili olduğu belirlenmektedir.

Frekanslar

İstatistik

Ev	Ürün	Araçlar	Semt	Meslek	Seçme
N	Geçerli	101	101	101	101
	Eksik	0	0	0	0

İstatistik

Ek iş	Kaç	Tercih	TL	Sosyal	Ürün
Geçerli	101	101	101	101	101

N	Eksik	0	0	0	0	0	0
---	-------	---	---	---	---	---	---

İstatistik

		Muhasebe	Vergi	Muhasebe	Belge	Sağlık ve
N	Geçerli	101	101	101	101	101
	Eksik	0	0	0	0	0

İstatistik

		Gün	Saat	Maliyet	Sermaye	Günlük	Kira
N	Geçerli	101	101	101	101	101	101
	Eksik	0	0	0	0	0	0

İstatistik

		Aylık gider	Günlük kazanç	Aylık kazanç	Saat çalışma	Yılın hangi aylarında çalışma
N	Geçerli	101	101	101	101	101
	Eksik	0	0	0	0	0

İstatistik

		Müşteri cinsiyeti	Çocuklara bırakma	Gençlere Bırakma	İş sorunu	Zabıta davranışı
N	Geçerli	101	101	101	101	101
	Eksik	0	0	0	0	0

İstatistik

			Dernek birlik	Covid iş azalması
N	Geçerli		101	101
	Eksik		0	0

COVID-19 etkisiyle iş azalması

			Yüzde	Geçerli Yüzde	Kümülatif Yüzde
N	Geçerli	101	100,0	100,0	100,0

Frekanslar
Uyarı

Ürün bir dizedir, bu nedenle histogram üretilemez.
 Araçlar bir dizedir, bu nedenle histogram üretilemez.
 Semt bir dizedir, bu nedenle histogram üretilemez.
 Meslek bir dizedir, bu nedenle histogram üretilemez.
 Seçme nedeni bir dizedir, bu
 Kaç yıl bir dizedir, bu nedenle histogram üretilemez.
 Tercih nedeni bir dizedir ve bu
 TL ödeme bir dizedir, bu
 Saat aralığı bir dizedir, bu
 Maliyet bir dizedir, bu nedenle histogram üretilemez.
 Sermaye miktarı bir dizedir, bu
 Günlük gider bir dizedir, bu
 Kira miktarı bir dizedir, bu

Aylık gider	bir dizedir,	bu
Günlük kazanç	bir dizedir,	bu
Aylık kazanç	bir dizedir,	bu
Saat çalışma	bir dizedir,	bu
Yılın hangi aylarında çalışma	bir dizedir,	bu nedenle
İş sorunu	bir dizedir,	bu
Zabıta davranışı	bir dizedir,	bu

İstatistik

		Ev	Ürün	Araçlar	Semt	Meslek	Seçme
N	Geçerli	101	101	101	101	101	101
	Eksik	0	0	0	0	0	0
Anlamı		1,0297					
Standart Sapma		,17061					

İstatistik

		Ek iş	Kaç	Tercih	TL	Sosyal	Ürün
N	Geçerli	101	101	101	101	101	101
	Eksik	0	0	0	0	0	0
Anlamı		1,9703				1,1188	1,5545
Standart Sapma		.17061				.32518	.49950

İstatistik

		Muhasebe	Vergi	Muhasebe	Belge	Sağlık
N	Geçerli	101	101	101	101	101
	Eksik	0	0	0	0	0
Anlamı		1,9406	1,5149	1,8020	2,0000	2,0297
Standart Sapma		,27647	,50227	,42473	,14142	,17061

İstatistik

		Gün	Saat	Maliyet	Sermaye	Günlük	Kira
N	Geçerli	101	101	101	101	101	101
	Eksik	0	0	0	0	0	0
Anlamı		2,9010					
Standart Sapma							

İstatistik

		Aylık gider	Günlük kazanç	Aylık kazanç	Saat çalışma	Yılın hangi aylarında çalışma
N	Geçerli	101	101	101	101	101
	Eksik	0	0	0	0	0
Anlamı						
Standart Sapma						

İstatistik

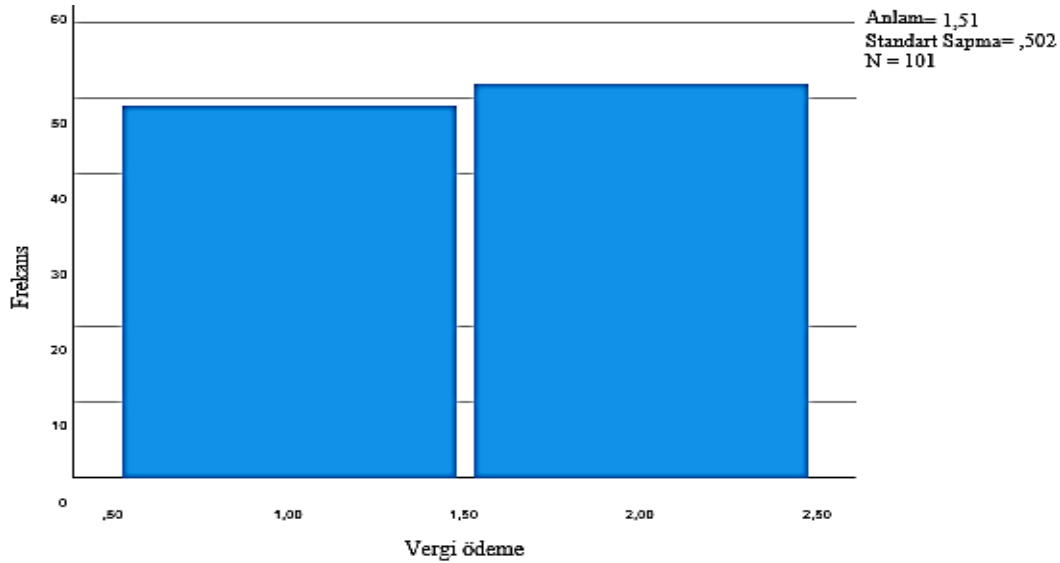
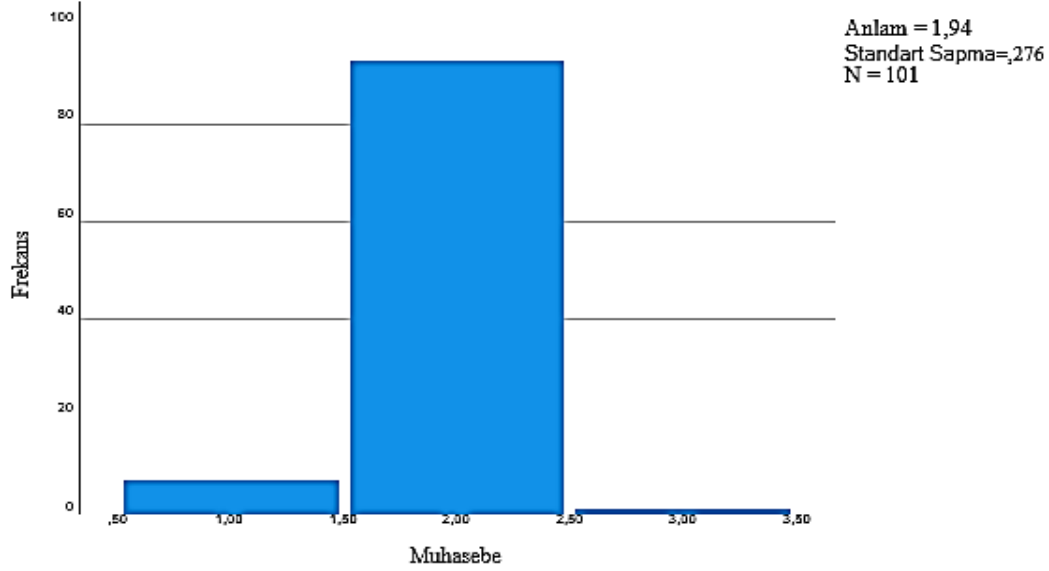
		Çocuklara	Gençlere	İş sorunu	Zabıta davranışı
		Müşteri cinsiyeti Bırakma	Bırakma		

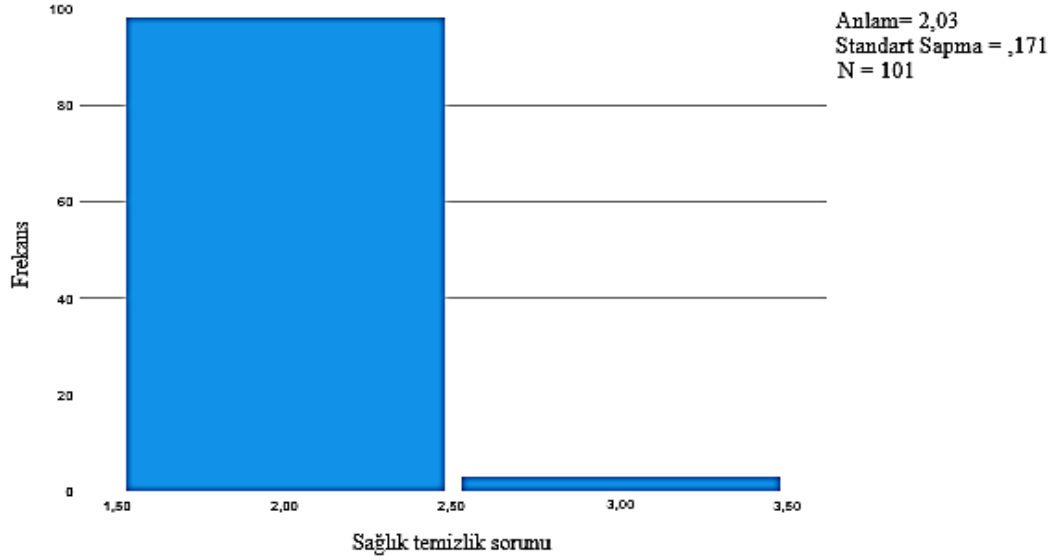
N	Geçerli	101	101	101	101	101
	Eksik	0	0	0	0	0
Anlamı		1,3267	1,4653	1,1386		
Standart Sapma		,47136	,50129	,37496		

İstatistik

		Dernek birlik	Covid iş azalması
N	Geçerli	101	101
	Eksik	0	0
Anlamı		2,0000	1,0000
Standart Sapma		,00000	,00000

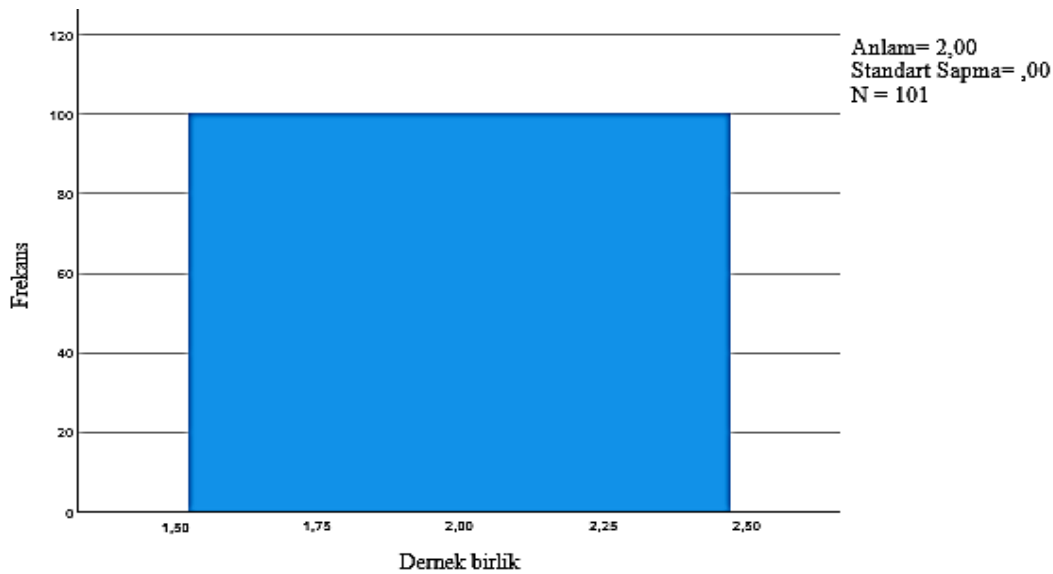
Histogramlar

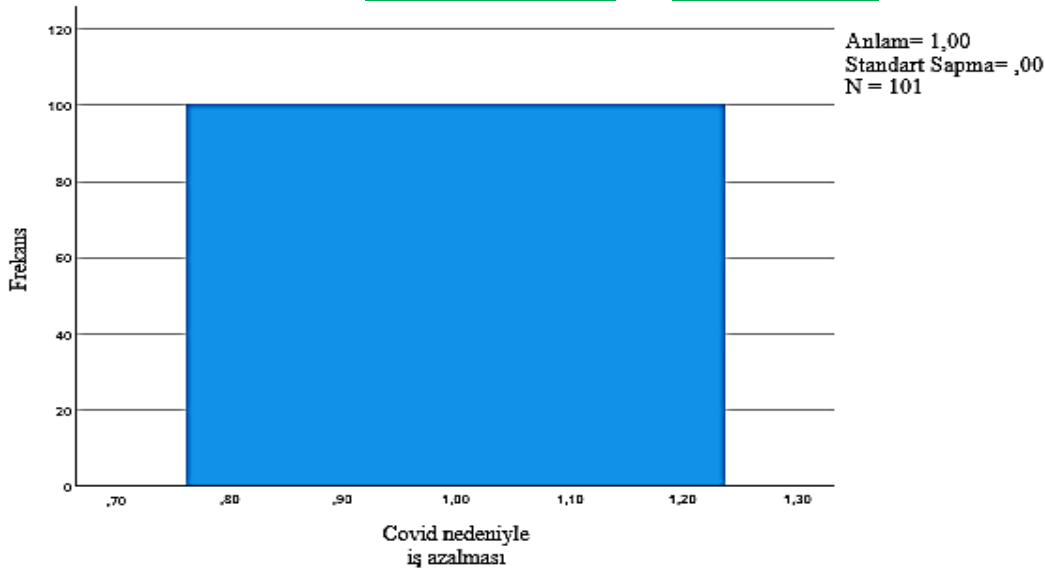

Yapılan analiz sonucunda, COVID-19 etkisiyle iş kaybı yaşandığı ancak bu kaybın daha az olmasının ancak muhasebe, vergi ve sağlık koşulları gibi kriterlere sahip olunmasına bağlı olduğu belirlenmiştir. Muhasebe sistemi ile resmi olarak kayıtlı olan ve vergi yükümlülüğü bulunan veya sağlık koşulları itibarıyla risk teşkil etmeyecek bir faaliyet türünde olan firmalar açısından daha az olumsuz etkiler yaşanmasının mümkün olduğu belirlenmiştir. Bu firmalar için devlet güvencesi kapsamında, vergilerinin ertelenmesi, kredi borçlarının ödenmesinin ileri bir tarihe alınması ve masraflarının karşılanması amacıyla kredi olanakları sağlanması gibi destekler uygulanmıştır. Bazı firmalarda çalışan personelin ücretlerinin yarısının devlet tarafından karşılanması sağlanmıştır.

Buna karşılık, daha küçük ölçekli ve tek kişilik çalışan koşullarında olup herhangi bir meslek odası, dernek ve birliğe dahil olmayan veya belediye gibi ilgili bir resmi kurum denetiminde bulunmayan işler açısından durum daha yıkıcı bir hal almıştır. Aynı sonuç, kayıt dışı çalışılan tüm işlerde görülmüştür.

5. Bulgular

- İşletmeler açısından COVID-19'un genel etkisi, finansal kaygılar ve iş kayıplarıdır,
  - Bu salgının tedavisini ve süresini bilmemek aynı zamanda ekonomik, sosyal ve kişisel sağlığı da etkiler,
    - Bölgelerdeki bazı işler kriz karşısında sona ermiştir ancak bazıları daha dayanıklı bir tepki gösterebilmiştir. Örneğin, simitçi gibi sokak satıcıları tamamen durma noktasına gelmişken, mobil iletişim yan ürünlerinin satışı devam edebilmiştir. Farklı bir örnek olarak, dolaşarak satış yapan tezgahlar için iş yapma olanağı tamamen kalkmışken, marketlerde online satışlar devam edebilmiştir.
    - Ticari faaliyetlerin bir dernek veya birlik mensubu olması pandemi sürecinde korunması açısından önemlidir
    - COVID-19 sürecinde genel olarak iş azalması etkisi görülmüştür. Karantina süreci dışında veya kısıtlamalar haricinde de çalışma saatlerinin azaltılmasının etkileri görülmüştür,
      - Ticari faaliyetin yürütüldüğü mekanın kiralık olması, ekonomik zararı artırmıştır,
      - Günlük giderlerin günlük kazançtan fazla olması, firmaları etkilemiştir,
      - Firmanın bulunduğu ilçelerde, hane halklarının satın alma gücünün yüksek veya düşük olması, firmaların pandemiden etkilenme düzeyini değiştirmektedir
    - Bulgularımız, COVID-19'un etkilerini kontrol altına almak için gerekli politika önlemlerinin bazı sosyal ve ekonomik sonuçlarına yansımaktadır. İlk olarak, karantina, nüfusun daha yoksul kesimini eşit olmayan bir şekilde etkiliyor gibi görünmektedir. İkinci olarak, sokağa çıkma yasağının yol açtığı daralmanın, daha güçlü mali kapasiteye sahip belediyeler için daha düşük olduğu belirlenmiştir. Sonuç olarak, gelir dağılımı açısından eşitsizliğin daha yüksek olduğu düşünülen belediyelerde daha belirgin daralmalar yaşanmıştır.
    - Sonuçlarımız, önemli boyutta bir mali güçlük yaşandığını ortaya koymaktadır.
- Konu ile ilgili öngörülerden, bir taraftan ilçelerin mali gelirlerinin daha yükseltilmesine ihtiyaç bulunduğu ve diğer taraftan da ilçe nüfusunun daha zayıf mali gücü olan kesiminin toparlanmasını sürdürmek için ek kaynaklara ihtiyaç olduğu görüşü (Crucitti, 2020) doğrulanmıştır.

SONUÇ

Çalışma sonucunda, İstanbul'da farklı ilçelerde faaliyet gösteren firmalarda ve bazı işlerde çalışanlarda salgın döneminde en önemli sorunların, bağlı olunan sektörün salgından etkilenme düzeyi, çalışma türünün karantina sürecindeki uygunluğu, salgın süresinin belirsizliği, ticareti yapılan ürünün üretim olanaklarının durması, maliyetlerin artışı, talebin azalması gibi sorunlar olduğu saptanmıştır. Pandeminin ilişkili olduğu

bölgesel ekonomik göstergelerde enflasyon oranlarının artışı, maliyetlerin artışı ve talebin daralması sorunları, yapılan analiz sonucunda ilişkisi saptanmış olan konularda iyileştirme yapılması gerektiği gözlemlenmiştir.

Konu ile ilgili literatür taramasından elde edilen bulgular, yapılan işin ortam farklılığına uyumu, çalışanların bağlı oldukları meslek odaları tarafından güvenliğinin sağlanması, çalışan güvenliğinin devlet tarafından korunması ve işletme stratejilerinin çalışanların iş tutum ve davranışlarını şekillendirmesi gibi önemli faktörlere bağlı olabileceğini göstermiştir. Aynı konuda farklı bakış açılarından yapılan araştırmalar, firmaların teknolojik olanakları kullanma konusunda uyum sağlayabilmesi veya çalışanların iş değiştirme yeteneklerine sahip olması gibi olasılıkların önemini doğrulamıştır (Podsakoff ve diğerleri, 2007).

Faaliyetleri itibariyle herhangi bir meslek odası, dernek veya birliğe dahil olmayan bireyler için kriz koşullarının kontrol edilemediği göz önüne alındığında, çalışanların güvenliği ve refahı böyle bir desteğin varlığına bağlıdır (Mosadeghrad, 2013; Russo ve diğerleri, 2013). Bir çalışanın işten ayrılma kararı, çalışanların sadakati olmayan işletmeler üzerinde olumsuz bir etkiye sahip olacağından (Ongori, 2007), işletmeler tarafından çalışanlarının kariyer kararlarını neden değiştirdiklerinin farkında olunması ve özellikle COVID-19 sırasında altta yatan sorunları dikkatle ele almaları gerektiği öngörülmektedir.

KAYNAKÇA

1. Aguinis, H., and Burgi-Tian, J. (2021). Measuring performance during crises and beyond: the performance promoter score. Doi: 10.1016/j.bushor.2020.09.001, *Bus. Horiz.*, 64, 149.
2. Alvarez, F., Argente, D., and Lippi, F. (2020). A simple planning problem for Covid-19 lockdown. *Covid Econ.* 14, 1–33. Doi: 10.3386/w26981
3. Barbisch, D. Koenig, K. and Shih, F. (2015). Is there a case for quarantine? *Perspectives from SARS to Ebola. Dis. Med. Pub. Health Prepar.* 9, 547–553. doi: 10.1017/dmp.2015.38
4. Bartsch, S., Weber, E., Büttgen, M., and Huber, A. (2021). Leadership matters in crisis-induced digital transformation: how to lead service employees effectively during the COVID-19 pandemic.
5. Cao, W., Fang, Z., Hou, G., Han, M., Xu, X., Dong, J., et al. (2020). The psychological impact of the COVID-19 epidemic on college students in China. *Psych. Res.* 287:112934. doi: 10.1016/j.psychres.2020.112934
6. Chen, H., and Eyoun, K. (2021). Do mindfulness and perceived organizational support work? Fear of COVID-19 on restaurant frontline employees' job insecurity and emotional exhaustion. *Int. J. Hosp. Manage.* 94:102850. doi: 10.1016/j.ijhm.2020.102850
7. Crucitti, P. V. Latora, S. Porta, Centrality measures in spatial networks of urban streets. *Phys. Rev.* 73, 036125 (2006).
8. Day, T., Park, A., Madras, N., Gumel, A., and Wu, J. (2006). When Is Quarantine a Useful Control Strategy for Emerging Infectious Diseases? *Am. J. Epidemiol.* 163, 479–485. doi: 10.1093/aje/kwj056
9. De Clercq, D., and Pereira, R. (2021). Taking the pandemic by its horns: using work-related task conflict to transform perceived pandemic threats into creativity. *J. Appl. Behav. Sci.* 57, 104–124. doi: 10.1177/0021886320979649
10. De los Santos, J. A. A., and Labrague, L. J. (2021). The impact of fear of COVID-19 on job stress, and turnover intentions of frontline nurses in the community: a cross-sectional study in the Philippines. *Traumatology* 27, 52–59. doi: 10.1037/trm0000294
11. Gregori, O. M. (2020). Factors contributing to work-related absenteeism during the COVID-19 pandemic. *Manage. Dyn. Knowl. Econ.* 8, 401, doi: 10.2478/mdke-2020-0026
12. Jasmine, C. A. (2020). *Impacts of Covid-19 on Company and Efforts to Support Organization Adaptable.* Available online at: <https://ssrn.com/abstract=3590726> [accessed on May 1, 2020].
13. Kang, L., Ma, S., and Chen, M. (2020). Impact on mental health and perceptions of psychological care among medical and nursing staff in Wuhan during the 2019 novel coronavirus disease outbreak: A cross-sectional study. *Brain Behav. Immun.* 87, 11–17. doi: 10.1016/j.bbi.2020.03.028

14. Kawohl, W., and Nordt, C. (2020). COVID-19, unemployment, and suicide. *Lancet Psych.* 7, 389–390. doi: 10.1016/s2215-0366(20)30141-3
15. Kuang, J. Ashraf, S., Das, U., and Bicchieri, C. (2020). Awareness, risk perception, and stress during the COVID-19 pandemic in communities of Tamil Nadu, India. *Int. J. Environ. Res. Public Health* 17:7177. doi: 10.3390/ijerph17197177
16. Kuknor, S., and Bhattacharya, S. (2021). Organizational inclusion and leadership in times of global crisis. *Aust. Account. Bus. Financ. J.* 15, 93–112. doi: 10.14453/aabfj.v15i1.7
17. Li, L. Z., and Wang, S. (2020). Prevalence and predictors of general psychiatric disorders and loneliness during COVID-19 in the United Kingdom. *Psych. Res.* 291, 0165–1781. doi: 10.1016/j.psychres.2020.113267
18. Liu, D., Chen, Y., and Li, N. (2021). Tackling the negative impact of COVID-19 on work engagement and taking charge: a multi-study investigation of frontline health workers. *J. Appl. Psychol.* 106, 185–198. doi: 10.1037/apl0000866
19. Maity, S., Sen, N., and Sahu, T. N. (2020). COVID-19: triggers fear psychosis among private sector employees. *J. Labor Soc.* 23, 503–513. doi: 10.1111/wusa.12490
20. Mamun, M. A., and Griffiths, M. D. (2020). First COVID-19 suicide case in Bangladesh due to fear of COVID-19 and xenophobia: Possible suicide prevention strategies. *Asian J. Psych.* 51:102073. doi: 10.1016/j.ajp.2020.102073
21. Mazza, C., Ricci, E., Biondi, S., Colasanti, M., Ferracuti, S., Napoli, C., et al. (2020). Nationwide Survey of Psychological Distress among Italian People during the COVID-19 Pandemic: Immediate Psychological Responses and Associated Factors. *Int. J. Environ. Res. Publ. Health* 17:3165. doi: 10.3390/ijerph17093165
22. Miles, S. (2014). *Kaci Hickox: Public Health and the Politics of Fear. Tratto da Bioethics.* Available online at: <http://www.bioethics.net/2014/11/kaci-hickox-public-health-and-the-politics-of-fear/> (accessed June 2, 2020).
23. Mosadeghrad, A. M. (2013). Quality of working life: an antecedent to employee turnover intention. *Int. J. Health Policy Manage.* 1, 43–50. doi: 10.15171/ijhpm.2013.07
24. Mun, S. Y. Moon, H. Kim and N. Kim, (2022), “Current Discussions on Employees and Organizations during the COVID-19 Pandemic: A Systematic Literature Review”, *Frontiers in Psychology, Organizational Psychology*, *Front. Psychol.*, 12 April 2022 | <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2022.848778>,
25. Ongori, H. (2007). A review of the literature on employee turnover. *Afr. J. Bus. Manag.* 1, 49–54. doi: 10.5897/AJBM.9000028
26. Orgilés, M., Morales, A., Delvecchio, E., Mazzeschi, C., and Espada, J. (2020). Immediate psychological effects of the COVID-19 quarantine in youth from Italy and Spain. *PsyArXiv* 2020, 1–13. doi: 10.1017/s0033291720001841
27. Patel, V. (2018). The Lancet Commission on global mental health and sustainable development. *Lancet* 392, 1553–1598. doi: 10.1016/S0140-6736(18)31612-X
28. Podsakoff, N. P., LePine, J. A., and LePine, M. A. (2007). Differential challenge stressor-hindrance stressor relationships with job attitudes, turnover intentions, turnover, and withdrawal behavior: a meta-analysis. *J. Appl. Psychol.* 92, 438–454. doi: 10.1037/0021-9010.92.2.438
29. Raišienė, A. G., Rapuano, V., Varkulevičiūtė, K., and Stachová, K. (2020). Working from home—who is happy? A survey of Lithuania’s employees during the COVID-19 quarantine period. *Sustainability* 12:5332. doi: 10.3390/su12135332
30. Russo, S. D., Miraglia, M., Borgogni, L., and Johns, G. (2013). How time and perceptions of social context shape employee absenteeism trajectories. *J. Vocat. Behav.* 83, 209–217. doi: 10.1016/j.jvb.2013.03.005
31. Savolainen, I., Oksa, R., Savela, N., Celuch, M., and Oksanen, A. (2021). COVID-19 anxiety: a longitudinal survey study of psychological and situational risks among Finnish workers. *Int. J. Environ. Res. Public Health* 18:794. doi: 10.3390/ijerph18020794

32. Suicide Awareness Voices of Education (2020). *Preventing Suicide During and After the COVID-19 Pandemic*, <https://save.org/blog/preventing-suicide-covid-19-pandemic>
33. Toscano, F., and Zappalà, S. (2020). Social isolation and stress as predictors of productivity perception and remote work satisfaction during the COVID-19 pandemic: the role of concern about the virus in a moderated double mediation. *Sustainability* 12:9804. doi: 10.3390/su12239804
34. Trougakos, J. P., Chawla, N., and McCarthy, J. M. (2020). Working in a pandemic: exploring the impact of COVID-19 health anxiety on work, family, and health outcomes. *J. Appl. Psychol.* 105, 1234–1245. doi: 10.1037/apl0000739
35. Weir, K. (2020). *Grief and COVID-19: Mourning our bygone lives*. Washington: American Psychological Association.
36. Yan, J., Kim, S., Zhang, S. X., Foo, M. D., Alvarez-Risco, A., Del-Aguila-Arcentales, S., et al. (2021). Hospitality workers' COVID-19 risk perception and depression: a contingent model based on transactional theory of stress model. *Int. J. Hosp. Manage.* 95:102935. doi: 10.1016/j.ijhm.2021.102935
37. Xiao, H., Zhang, Y., Kong, D., Li, S., and Yang, N. (2020). The effects of social support on sleep quality of medical staff treating patients with coronavirus disease 2019 (COVID-19) in January and February 2020 in China. *Med. Sci. Monit.* 26:e923549. doi: 10.12659/MSM.923549

(2)

Prof. Dr. Hasan LATİF⁴

VIDEO ÖZET: ARAŞTIRMAYI ve ARAŞTIRMACIYI GÜÇLENDİRME STRATEJİSİ
VIDEO ABSTRACT: EMPOWERMENT STRATEGY OF RESEARCH and RESEARCHER

ÖZ

Bu makale, bilimsel araştırmaların daha fazla okura ulaştırılmasına olanak sağlayan video özet konusunu ele almıştır. Makalede; video özet tanımı yapılmış, video özet'in bilişim teknolojilerindeki yeniliklere bağlı olarak ortaya çıkışına, genel içerik özelliklerine ve türlerine değinilmiştir. Sonuç bölümünde, araştırmacılara konuya dair tavsiyelere yer verilmiştir.

Anahtar kelimeler: Video özet, Görsel ve işitsel iletişim, Bilimsel araştırma, Araştırmacı, Bilişim teknolojileri, Paylaşım, Güçlendirme stratejisi.

ABSTRACT

This article deals with the video abstract issue, which allows scientific research to be delivered to more readers. In the article; video summary definition is made, the emergence of video summary depending on the innovations in information technologies, general content features and types are mentioned. In the conclusion part, recommendations to the researchers on the subject are given.

Keywords: Video abstract, Audio-visual communication, Scientific research, Researcher, Information and communication technologies, Sharing, Empowerment strategy.

⁴ Kocaeli Üniversitesi, Hereke Ömer İsmet Uzunyol MYO, İnsan Kaynakları Yönetimi Programı,
hasan.latif@kocaeli.edu.tr

GİRİŞ

Bilişim teknolojilerindeki yeniliklerin etkisi birçok alanda kendini göstermeye devam ediyor. Önce birebir iletişim vardı. Yeniliklerin yakın geçmişine baktığımızda, radyo ve televizyonun yaygınlaşmasıyla etkileşimin olmadığı “bir kimseden bir kitleye yönelik” olarak iletişim modelinin ortaya çıkışını görüyoruz. 1991 yılından itibaren teknolojik iletişimin alt yapısının kurulmasına olanak sağlayan internet devriminin baş gösterdiğine tanık oluyoruz. 2001 yılından itibaren yaygınlaşan internet ansiklopedileri, 2004 yılından itibaren internet üzerinde yaygınlaşmaya başlayan, zaman geçtikçe çeşitlenen elektronik sosyal ağlar (sosyal medya), sayesinde öncelilerden daha farklı bir iletişim modeli ortaya çıkmıştır. Bu model, “kitleden kitleye” ve “kitleden bir kimseye doğru” iletişim olanağını kazandırmıştır. Bütün bu olanaklar, yazarlar ve okuyucular arasında daha önce var olmayan bir ilişkinin kurulmasını sağlamıştır. Fikirlere ve fikirlerin sahiplerine, araştırmalara ve araştırmacılara ulaşarak bilgi alışverişi yapmak kolaylaşmıştır. 2008 yılında kurulan ve bilim dünyasını birbirine bağlamayı ve araştırmayı herkese açık hale getirmeyi görev edinen ResearchGate (“About Us | ResearchGate,” t.y.) işbirliğini ve paylaşmayı teşvik ederek yeni iletişim modelinin bilim dünyasındaki uygulayıcısı olmuştur.

Yeniliklerin son zamanlarda dikkat çeken etkisini bilim dünyasında araştırmacı/araştırmacılar tarafından çoklu ortam (multimedia) video kayıtlarıyla daha geniş kitleyle etkileşim kurarak, bilimsel araştırma bulgularının görünürlüğünü artırma stratejisinde görüyoruz. Bu makalede video özet konusu incelenmiştir.

VIDEO ÖZET'İN TANIMI

Video özet; bilimsel bir araştırma makalesinin konusunu, amacını, arka planını, kullanılan yöntemleri, sonuçlarını, etkilerinin yazarları tarafından sözlü olarak anlatan, izleyicide makaleyi okuma konusunda merak uyandıran bir görseldir.

VIDEO ÖZET'İN GELİŞİMİ

Lienhart, Pfeiffer ve Effelsberg (1997), çoklu ortam çağında özellikle televizyon ve sinema filmlerinde video özete gereği ve önemi üzerinde açıklamalarda bulunmuşlardır. Berkowitz (2013), faydalarına rağmen video özete sosyal, beşeri ve sanat bilimlerinden akademik dergilerde pek az rastlandığını açıklamıştır. Bilimsel dijital video özete ilk örneğini, 2007 yılında ‘The Journal of Visualized Experiments’ dergisi başlatmış ve halen devam ettirmektedir. (“About JoVE,” t.y.). Türkiye’de video özet uygulamalarına çok az rastlanmaktadır. Video özet uygulamasının bir örneği Göç Dergisi’dir; dergi 11 Haziran 2020 yılında bu uygulamaya geçtiğini duyurmuştur (“Göç Dergisi Video,” 2020. 06.11 .)

VIDEO ÖZET'İN GENEL İÇERİKSEL ÖZELLİKLERİ

Video özet, araştırma sonuçlarını yaymanın geçerli bir yoludur (Eriksson & Sorensen, 2012). Video özet, araştırmacı ve/veya yayınevi tarafından çeşitli sosyal medya kanallarında (YouTube, Vimeo, vd.) paylaşılabilen etkin bir tanıtım aracıdır. Bünyesinde birçok bilimsel dergi bulunan küresel yayınevleri, yazar yönergeleri kapsamında video özet tanımı yapıyorlar; video özet’in içeriğine ve hazırlanmasına dair açıklamalarda bulunuyorlar (“Author Guidelines for,” t.y.; “Creating a video,” t.y.; “Media specifications,” t.y.; “Emerald launches Video,” 2012).

Video özet;

- Kısa olmalıdır. Özet 250 sözcükten oluşuyorsa, video üç dakikadan kısa olmalıdır.
- Araştırmanın önemli noktalarını tanıtmalıdır; konu, bulgular ve genel sonuca yer vermelidir.
- Genellikle yayınlanmış bir araştırmanın multimedya videosudur (“Promote your publication,” t.y.)
- Çok sayıda araştırmacının olduğu örneklerde, video iki veya üç araştırmacı tarafından sunulabilir.

Son yazarın konuşmacı olması tavsiye edilebilir.

- Açık ve net olmalıdır. (Hangi sorulara, hangi yöntemle yanıt arandı ve hangi sonuçlara varıldı. ..)

- Okunabilir olmalıdır. Video özet içeriğinde metin, grafik, şekil, resim gibi görsellerin bulunduğu slaytlardan oluşuyorsa okunabilirlik özelliğine dikkat etmek gerekir.

- Reklamsal bir tarzda olmalıdır. Video özeti izledikten sonra okuyucuda, “bu araştırmanın tamamını okumalıyım” hissi uyandırmalıdır. Video özet’in başında/sonunda araştırmanın tanıtım yazılarına (jenerik) yer verilmelidir. Dengeli bir biçimde, aşırıya kaçmadan ses, görüntü ve yazı efektlerinden yararlanılabilir.

- Erişebilir olmalıdır. Video özetler, alan dışındaki insanlarla etkileşim kurmanın iyi bir yolu olabilir, bu nedenle anlaşılır bir dil kullanılmalıdır. Araştırmacı video özeti sadece kendi alanındaki diğer araştırmacıları hedef alarak sınırlandırır, disiplinler arası okuyucuyu, basında yer alma fırsatını ve hatta politika yapıcılarını, karar vericilerin çalışmalarını etkileme olanağını kaçırmayı olabilir.

- Doğal olmalıdır. Duygu ile konuşmalı, bir öğrenci topluluğuna sesleniyormuş gibi davranmalıdır.

VIDEO ÖZET TÜRLERİ

Video özet tek bir boyut ile sınırlandırılmaz, farklı türlerde oluşturulabilir (Bhosale, 2022).

Video özet;

- Beyaz tahta üzerinde açıklamaları içerebilir.
- Manuel veya animasyon yazılım araçlarından yararlanarak, hareketli/hareketsiz grafik desenleri içerebilir.
- Slaytlar üzerinden açıklamalarla oluşturulabilir.
- Yazarın konuştuğu videolar olabilir.
- Türlerin kombinasyonu şeklinde hazırlanabilir.

SONUÇ

Video özet çok boyutlu bir güçlendirme stratejisidir; araştırmacıyı, araştırmayı, bilimsel dergi yayıncısını, dergiyi güçlendiren bir nevi birlikte evrim stratejisidir. Şöyle ki, araştırmaların iletişimini geliştirmenin hem araştırmacıya hem de yayıncıya olumlu etkisi var. Yayınevinin ve derginin daha fazla tanınması, abone sayısının artması, makalelerin daha çok okuyucu tarafından okunması, atıf alması derginin etki faktörünü yukarılara çıkarma etkisini yaratıyor. Araştırmanın çok okunması ve çok atıf alması da, araştırmacı hakkında olumlu bir izlenimin ortaya çıkmasına ve diğer dergiler tarafından yazar olmaya davet edilmesine olanak sağlamaktadır.

Artık her araştırmacının bir video denemesi yapabileceğinin zamanı gelmiştir. Her araştırmacının makale yazarı olduğunu varsayarsak, her birinin video da hazırlayabileceğini düşünebiliriz. Yazar veya yazarların kendi görüntüleriyle konuştuğu ve yer aldığı video özet türünü tavsiye etmekteyim. Zira, okuyucuların en çok merak ettikleri konular arasında yazarın/yazarların kim olduğu ve yazarları görme arzusunun ilk sıralarda yer almaktadır.

Teknolojik yenilikler bilimsel araştırmacıların video oluşturmalarına olanak sağlamaktadır. Son olarak, Liu'nun (2021) söylediği gibi, araştırmacının yok olmaması için bugün tek seçeneği vardır; o da video özet stratejisidir.

KAYNAKÇA

1. “About JoVE, a new movement in scientific publishing”. (n.d.). , available at: <https://www.jove.com/about> (accessed 5 June 2022).
2. “About Us | ResearchGate”. (n.d.). , available at: <https://www.researchgate.net/about> (accessed 3 June 2022).
3. “Author Guidelines for creating and publishing Video Abstracts”. (n.d.). *SAGE Publications Ltd*, available at: <https://uk.sagepub.com/en-gb/eur/author-guidelines-for-creating-and-publishing-video-abstracts> (accessed 9 June 2022).

4. Bhosale, U. (2022), “Top 6 Tips to Prepare a Perfect Video Abstract for Your Research Paper”, *Enago Academy*, 28 February, available at: <https://www.enago.com/academy/top-6-tips-video-abstract-for-research-paper/> (accessed 10 June 2022).
5. “Creating a video abstract for your research”. (n.d.). *Author Services*, available at: <https://authorservices.taylorandfrancis.com/research-impact/creating-a-video-abstract-for-your-research/> (accessed 9 June 2022).
6. “Emerald launches Video Abstracts to showcase research | STM Publishing News”. (2012), , 17 January, available at: <https://www.stm-publishing.com/emerald-launches-video-abstracts-to-showcase-research/> (accessed 9 June 2022).
7. Eriksson, T. and Sorensen, I. (2012), “Reflections on academic video”, *International Journal of Media, Technology and Lifelong Learning*, Vol. 8 No. 1, pp. 1–15.
8. “Göç Dergisi Video Özet Uygulaması | Göç Dergisi”. (2020), , 11 June, available at: <https://dergi.tplondon.com/goc/announcement/view/4> (accessed 8 June 2022).
9. Lienhart, R., Pfeiffer, S. and Effelsberg, W. (1997), “Video Abstracting”, *COMMUNICATIONS OF THE ACM*, Vol. 40 No. 12.
10. Liu, J. (2022), “Video or perish? An analysis of video abstract author guidelines”, *Journal of Librarianship and Information Science*, SAGE Publications Ltd, Vol. 54 No. 2, pp. 230–238.
11. “Media specifications”. (n.d.). *Elsevier Preferred Specifications*, available at: <https://www.elsevier.com/authors/policies-and-guidelines/artwork-and-media-instructions/media-specifications>.
12. “Promote your publication | For Researchers | Springer Nature”. (n.d.). , available at: <https://www.springernature.com/gp/researchers/publication-promotion> (accessed 10 June 2022).

(3)

Prof. Dr. Sakit YAGUBOV⁵; Ulvi YAGUBOV⁶
VERİ ZARFLAMA ANALİZİ (VZA) İLE BANKACILIK SEKTÖRÜNÜN ETKİNLİĞİNİN
ÖLÇÜLMESİ. AZERBAIJAN ÖRNEĞİ
MEASURING THE EFFICIENCY OF THE BANKING SECTOR BY DATA ENVELOPE ANALYSIS
(DEA). CASE OF AZERBAIJAN

ÖZ

Bu çalışmada Azerbaycan bankacılık sektöründen ve Veri Zarflama analizi tekniğinden bahsedilmiştir. Diğer yandan Azerbaycan bankacılık sektörü dört kalemde ele alınmış ve hem girdiye yönelik hem de çıktıya yönelik CCR modeli açıklanmıştır. Azerbaycan bankacılık sektöründe devamlı olarak faaliyet gösteren ve 2021 senesi için toplam aktiflerine göre en büyük 10 bankanın verileri çalışmamız için kullanılmış ve bu bankaların etkinlik analizi yapılmıştır. Analizde hangi girdilerin ve çıktılarının kullanılacağına daha önceki benzer çalışmalar incelenerek karar verilmiştir. Sonuç olarak 2011-2021 döneminde tüm banklar için etkinlik değerleri belirlenmiş ve 2021 senesinde etkin olmayan toplam 6 banka için yeni hedefler belirlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Veri Zarflama Analizi, Bankacılık, Verimlilik, Etkinlik.

ABSTRACT

In this study, the Azerbaijani banking sector and the Data Envelopment analysis technique are mentioned. On the other hand, the Azerbaijani banking sector has been discussed in four items and both the input-oriented and output-oriented CCR model has been explained. The data of the 10 largest banks in terms of total assets for 2021, which are constantly operating in the Azerbaijani banking sector, were used for our study and the efficiency analysis of these banks was made. Which inputs and outputs to use in the analysis were decided by examining previous similar studies. As a result, efficiency values were determined for all banks in the period of 2011-2021 and new targets were determined for a total of 6 banks that were inefficient in 2021.

Keywords: Data Envelopment Analysis, Efficiency Measurement, Banking Sector.

⁵ Azerbaijan State University of Economics (UNEC), Vice-Rector for Science and innovations, Dr. of Econ., Professor; sakit.yaqubov@gmail.com

⁶ PhD Candidate at University of Economics (UNEC), ulvi_yagubov@unec.edu.az

GİRİŞ

Sovyet Sosyalist Cumhuriyetlerinin (Sovyetler Birliği) dağılmasından sonra 1991 yılında bağımsızlığını kazanan Azerbaycan da benzer bir yol izleyerek serbest piyasa ekonomisine yönelik en önemli adımlardan biri olan bankacılık ve merkez bankacılığına ilişkin düzenlemeleri gecikmeden hayata geçirdi. Ülke ekonomisinin yapı taşlarından biri olan bankacılık sektörü, uluslararası ticarete hızla büyümekte ve küreselleşen dünyada teknolojik bir atılım beklentisi giderek artmaktadır. Dolayısıyla bankacılık sisteminde yaşanan sorunlar ekonomideki olumsuzlukların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bankacılık sektörünün etkinliği ve performansını ülkedeki tüm ekonomik birimleri etkiliyor. Bu nedenle bankacılık sektörünün etkinliğinin ve performansının ölçülmesi ve denetlenmesi önem arz etmektedir.

Bankalarda etkinlik düzeyinin belirlenmesinde oran analizi veya regresyon analizi yöntemleri kullanılmaktadır. Ancak bu yöntemler kıyaslama yapmak için yeterli olmadığından, diğer yandan hangi bankanın daha verimli banka olduğunu belirlemediğinden bankacıları ve finansmanları alternatif yaklaşımlara yönlendirmiştir. Bu nedenle, bankalar arası etkinlik ve verimliliğin ölçülmesinde Veri Zarflama Analizi Tekniği (VZA) kullanılmaya başlanmıştır. VZA, aynı sektördeki bankaların kullandığı girdi kalemleri ve çıktı kalemleri dikkate alınarak göreceli etkinlik ve verimliliği değerlendirmek için tasarlanmış ve diğer sektörlerde yaygın olarak kullanılan matematiksel bir programlama tekniğidir. VZA, en yüksek verimlilik gösteren karar birimlerinin etkinlik düzeylerini bir sınır olarak kabul etmekte ve bu sınıflandırmaya göre diğer karar birimlerinin etkin olabilmesi için hangi girdi kalemlerinin azaltılacağı, hangi çıktı kalemlerinin artırılacağı ve bankacılık işlemlerine yönelik potansiyel geliştirme olanaklarını hesaplayabilmektedir. Banka yöneticilerinin yapması gereken, verimliliği ve etkinliği nasıl arttıracaklarına karar vermektir.

Bu çalışmada Azerbaycan bankacılık sektörünün 2021 yılı için aktiflerine göre en büyük 10 bankasının verileri kullanılmıştır. Çalışmanın en önemli amacı, iki devalüasyon ve COVID19 sonrası Azerbaycan bankacılık sektörünün durumunu analiz etmektir. Ve çalışma sonucunda bankaların ellerindeki tüm imkanlara rağmen dönemi zararlarla kapattığı gözlemlenmiştir. Bu analizde DEA Solver uygulaması ile Veri Zarflama Analizi yönteminin CCR (Charnes Cooper Rhodes) modeli uygulanmıştır. Yapılan analiz sonucunda bankacılık sektörüne ait en büyük 10 bankanın etkinliği belirlenmiş ve 2021 yılı için 4 bankanın etkin olduğu, 6 bankanın ise etkin olmadığı tespit edilmiştir, etkin olmayan bankalar için hedef noktalar belirlenmiştir.

LİTERATÜR TARAMASI

VZA 1957 yılında Farrell'in tek girdi ve tek çıktıya dayalı çalışmasıyla literatüre girmiştir. Bundan ilham alan Charnes, Cooper ve Rhodes, 1978 yılında çoklu girdi ve çoklu çıktı (CCR) yöntemini geliştirmiş ve bunu Amerika Birleşik Devletleri'ndeki devlet okullarının verimliliğini ölçmek için kullanmıştır. VZA'nın geliştirilmesine yönelik bir diğer çalışma, Banker, Charnes ve Cooper (1984) tarafından ölçeklendirilmiş değişkenlere dayalı BCC (Banker, Charnes, Cooper) modelinin geliştirilmesine dayanmaktadır.

Veri Zarflama Analizi, finansal etkinlik ölçümü için birçok alanda kullanılmaktadır. Literatürde çeşitli alanlarda yapılmış çalışmalardan örnekler şu şekilde özetlenebilir: Öncelikle Vasioloğlu, M. & Gıokas, D., (1990). Çalışmalarında banka sektöründeki göreceli verimliliği ölçmek için Yunanistan'da bir ticari banka veri zarflama analizi uygulamıştır. 20 karar verme birimini içeren çalışmada 1987 verileri kullanılmıştır. Çalışma, 20 ticari bankadan 9'unun verimli olduğu sonucuna varmıştır. Diğer taraftan, Tarım, Ş. A., & Cingi, S. (2000) Türk bankacılık sektörü çalışması birçok tez ve makale için önemli bir bilgi kaynağı olmuştur. Bu çalışmada Türk bankacılık sektörü, 1989-1996 yılları arasında mevduat büyüklüğünün %93,8'ini oluşturan 21 kamu ve özel bankanın göreceli etkinliğini incelemiştir. Araştırmalarında kullandıkları yöntem Veri Zarflama Analizi, Toplam Faktör Verimliliği Yaklaşımı ile Malmquist Verimlilik Endeksi'dir. Girdi olarak toplam kâr, toplam kredi, toplam mevduat, çıktı toplam kâr, toplam kredi, toplam mevduat, kredi getiri oranını kullanmışlardır. Mevduatın bir çıktı olarak değerlendirilmesinin seçilmesi ve mevduat ölçüm değeri olarak hesap değeri yerine parasal değerlerin hesaplanması, üretim yaklaşımının kullanım yaklaşımının bir göstergesidir. Dolayısıyla bu çalışmada karma bir yaklaşımın kullanıldığı söylenebilir. Bu doğrultuda yapılan çalışmalardan dolayı Cingi ve Tarım, özel sektöre ait bankaların göreceli etkinliklerinin kamu bankalarından daha iyi olduğunu ve bunun da ölçek etkinliğinden kaynaklandığını göstermişlerdir.

Bozdağ, N., Altan, A. ve Atan, M. (2001) 2000 yılı verilerini kullanarak 21 kamu ve özel banka için etkinlik verilerini kullanmıştır. Bu araştırmada VZA yöntemini kullanmışlardır. Bu bankaların verimliliklerini karşılaştırırken girdi olarak 6 oran kullanmışlardır. Çalışmanın sonuçlarına göre 8 özel bankanın etkin olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca Gascon, F., Fidalgo, E.G. & Alvares A.I.F. (2002), 1989-1998 yılları arasında 18 ülkeden 142 finansal araç üzerinde yaptıkları çalışmada, dünya çapındaki ticari bankaların verimliliğinin 1989'da %19.6'dan 1998'e kadar önemli ölçüde arttığı sonucuna varmıştır. Aynı şekilde Casu, B. & Molyneux, P. (2003), Avrupa bankacılık sisteminin etkinliği çalışmasında, Avrupa'nın tek piyasa programından sonra bankacılık etkinliklerinde ihmal edilecek düzeyde bir etkinlik artışı olduğunu öne sürmüştür. Luo, X. (2003), veri Zarflama Analizi ile büyük bankaların verimliliğini ve karlılığını ölçmektedir. Örnek olarak alınan 245 Amerika Birleşik Devletleri bankasının katıldığı bir anket nedeniyle, mevcut büyük bankaların daha küçük olanlardan daha düşük bir pazarlama etkinliği seviyesine sahip olduğu tespit edildi. Ayrıca, bankaların 34'ü (%1.4) diğer bankalara göre daha yüksek bir karlılık düzeyine sahip olduklarını ancak daha az pazarlama etkinliği sergilediklerini bulmuştur. Sonuç olarak, bankaların coğrafi konumunun kârlılık veya pazarlama etkinliği üzerinde hiçbir etkisi yoktur.

Sufian, F. (2007) çalışmasında, Malezya İslami bankacılık sektörünün 2001 ve 2005 yılları arasındaki verimliliğini parametrik olmayan VZA yöntemini kullanarak incelemiştir. Malezya İslami, bankacılık sektöründe ölçek verimliliğinin saf teknik verimlilikten daha önemli olduğunu buldu. Yerli İslami Bankaların yabancı İslami bankalara göre daha yüksek teknik verimliliğe sahip olduğu belirtiliyor. Çalışmanın sonuçlarına göre, yabancı bankaların verimsizliğinin büyük ölçüde saf teknik etkinlikten kaynaklandığı tespit edilmiştir. Ertuğrul, İ. & Tuş Işık, A. (2008), İstanbul Menkul Kıymetler Borsası 100 endeksinde işlem gören metal sektöründe faaliyet gösteren 13 firmanın 2003-2007 yılları arasındaki mali tablolarına göre etkinlik ve verimliliklerini iki girdi-iki çıktı ve VZA yöntemlerini kullanan çıktı tabanlı CCR modeli. Araştırmaya göre 2003 yılında 4, 2004 yılında 1, 2005 yılında 5, 2006 ve 2007 yıllarında 2 adet verimli bulunmuştur. Aynı şekilde, Behdioğlu, S., & Özcan, A.G.G. (2009), 29 ticari bankanın Türk bankacılık sisteminde etkinliği gösteren 4 girdi ve 3 çıktı verilerini kullanarak etkinlik ölçümünü veri zarflama analizi yöntemi ile gerçekleştirmeyi amaçlamaktadır. Ölçeğe göre değişken getiri varsayımı altında yapılan analizde VZA Çözücü programı kullanılmış ve çalışma nedeniyle en yüksek etkinlik değerlerine yabancı bankaların sahip olduğu tespit edilmiştir.

Staub, R.B., Souza, G.D.S. ve Tabak, B.M. (2010), Veri Zarflama Analizini kullanarak 2000-2007 yılları arasında Brezilya bankalarının maliyet, teknik ve kaynak verimliliğini araştırmıştır. Araştırmaya göre Brezilya bankalarının Avrupa ve Amerikan bankalarına göre daha düşük maliyet etkinliğine sahip olduğu ve Brezilya bankalarının, bankaların teknik olarak yetersiz olmasından kaynaklanan ülke ekonomisinin zayıf olduğu 2000-2002 döneminde etkin olmadığı tespit edildi. Devlete ait bankaların, yerli özel ve yabancı ortak bankalara kıyasla oldukça maliyetli olduğunu bulmuşlardır. Diğer Küçükaksoy, İ., & Selcan, Ö. (2013) yaptıkları çalışmada, 2004-2011 yılları arasında Türk bankacılık sektöründe sürekli faaliyet gösteren 10 özel banka mevduat bankası ve 5 yabancı banka mevduat bankası yapılmıştır. Söz konusu bankaların faaliyetleri, Girdi Odaklı Veri Zarflama Analizi (VZA) yöntemi, 2004 ve 2011 bilançoları ve gelir tabloları kullanılarak "Win4deap" paket programı ile Ölçeğe Göre Değişken Getiri varsayımı altında ölçülmüştür. Çalışmada Karar Verme Birimleri (KVB) için değişken getiri etkinliğini ölçmek için 3 değişken girdi ve 2 çıktı değişkeni kullanılmıştır. Elde edilen bulgulara göre 2004 yılında 7 KVB, 2005 yılında 7 KVB, 2006 yılında 6 KVB, 2007 yılında 8 KVB, 2008 yılında 7 KVB, 2009 yılında 5 KVB, 2010 ve 2011 yıllarında 7 KVB teknik olarak verimsizdir. KVB'lerin genel durumu incelendiğinde, teknik etkinliğin 2004 yılında %94, 2005 yılında %98, 2006 yılında %96, 2007 yılında %98, 2008 yılında %98, 2011 yılında %90 ve %97 olduğu tahmin edilmektedir, sırasıyla.

Yakın zamanda Ada, AA ve Dalkılıç, N. (2014), İslami bankalardan oluşan 22 bankanın bilanço verilerinden oluşturulan gösterge setini kullanarak yaptıkları çalışmada, ölçek etkinliği, etkinlik değişimi ve toplam faktör verimliliği değişiminin karşılaştırılması yapılmıştır. 2009-2011 dönemi için Türkiye'de faaliyet gösteren dört İslami banka ve Malezya'da faaliyet gösteren 18 İslami banka verileri kullanılmıştır. Etkinliği ölçmek için Veri Zarflama Analizi, etkinlikteki değişimi ve toplam faktör verimliliği değişimini ölçmek için

Malmquist Toplam Faktör Verimliliği Endeksi kullanılmıştır. Türkiye'deki bankaların 2009 yılında Malezya'dakilerden daha yüksek, 2010 ve 2011 yıllarında ise Malezya'dakilerden daha düşük ölçek etkinlik ortalamalarına sahip oldukları belirlendi. 2009-2010 döneminde bankaların toplam faktör verimliliğindeki değişim 2010-2011 dönemine göre dönem Türkiye'ye düşerken, Malezya dışındaki diğer 3 bankada artışa neden oldu. Diğer taraftan Yüksel, S., Mukhtarov, S., & Mammadov, E. (2016), Çalışmalarında Türk ve Azerbaycan bankalarının etkinliği hakkında bir karşılaştırma yapılmıştır. Bu kapsamda iki ülkenin en büyük 10 bankasını aktif büyüklüklerine göre analiz etmişlerdir. Ayrıca bu çalışmada 2010-2014 yılları arasında veri zarflama analizi (VZA) kullanılmıştır. 5 girdi ve 3 çıktı ile analiz yapılmış ve Türk bankalarının Azerbaycan bankalarından daha verimli olduğu tespit edilmiştir. 2011 yılında sadece Türk bankalarından Türk Ekonomi Bankası verimli olmazken, diğer bankalar tüm yıl boyunca etkin olmuşlardır. Öte yandan, tüm yıllarda sadece 4 Azerbaycan bankasının etkin olduğu, diğer 6 bankanın ise bu dönemde birkaç yıl verimli olmadığı tespit edilmiştir.

Bankacılık sektörünün etkinlik analizi, ekonomi literatüründe önemli bir yer tutmaktadır. Veri Zarflama Analizi, son yıllarda dünya genelinde bankacılık sektöründe en sık kullanılan etkinlik analizi yöntemlerinden biri haline gelmiştir. Bu yöntem içinde çeşitli çerçeveler ve yaklaşımlar da geliştirilmiştir. Örneğin, Balcerzak ve ark. (2017), VZA'yı kullanarak AB ülkelerindeki ticari bankaların çok ülkeli etkinlik analizini yürütmektedir. Eski üyelerin ve yeni üyelerin bankacılık sektörünün etkinlik oranları arasında önemli farklılıklar tespit ediyorlar. Ayrıca, Avrupa Para Birliği üyeleri ile Euro bölgesine katılmamış ülkelerin bankacılık sektörü verimliliğinde de önemli farklılıklara işaret etmektedirler. Kamarudin ve ark. (2019), 2006 – 2015 dönemi boyunca Malezya'daki İslami bankalarda gelir verimliliğini incelemek için VZA'yı kullandılar. Daha sonra, bankalarda gelir verimliliğini etkileyen faktörleri belirlemek için VZA'dan elde edilen sonuçları kullandılar. Bulgularına göre, daha yüksek düzeyde likidite, piyasa gücü ve yönetim kalitesi, yerli İslami Bankaların gelir verimliliğini önemli ölçüde artırıyor. Erakovic (2017), Sırbistan'daki bankaların 2008 ve 2015 yılları arasındaki etkinliğini bulmak için 'maliyet-gelir oranı' kullanmaktadır. Sonuçlar daha sonra bankacılık sektöründe yoğunlaşma derecesi ile doğrusal bir korelasyon testine tabi tutulmuştur. Analiz, değişkenler arasında güçlü bir bağlantı olduğunu göstermektedir. Küresel finansal krizin Bangladeş'teki ticari bankaların etkinliği üzerindeki etkisine ilişkin analizlerinde Banna ve ark. (2017), 2000 – 2013 dönemi boyunca bankaların teknik etkinliğini ölçmek için VZA'yı kullanır. Sonuçlarda genel etkinlik oranları tasvir edilir ve karşılaştırılır. Ayrıca krizle birlikte bankaların büyüklüğünün, sermaye yeterlilik oranının, öz kaynak kârlılığının ve reel faiz oranının Bangladeş'teki bankaların etkinliğini önemli ölçüde etkilediğini bulmuşlardır.

Grmanová ve ark. (2018), Slovak bankacılık sektörünün verimliliğini hesaplamak için VZA yöntemini uygulamış ve piyasadaki en büyük üç bankayı en verimli olarak bulmuşlardır. Novickyte ve Drozdz (2018), Litvanya bankalarının etkinlik oranlarını hem ölçeğe göre değişken getiri (VRS) hem de ölçeğe göre sabit getiri (CRS) ile VZA yöntemini kullanarak hesaplamaktadır. DEA tarafından sağlanan sonuçları doğrulamak için ana karlılık göstergesi olarak ROA'yı (varlık getirisi) kullanırlar. İlginç bir şekilde, farklı varsayımlara dayanan VZA, farklı sonuçlar verdi. VRS varsayımına sahip VZA, yerel bankaların İskandinav bankalarından daha fazla olduğunu gösterirken, CRS'li VZA tam tersini göstermektedir.

Ariff ve ark. (2019), Malezya'daki farklı banka türlerinin (geleneksel ve İslami) verimliliğini hesaplamak için CCR yöntemiyle VZA'yı kullanır. Daha sonra GMM (Genel Momentler Metodu) panel verisini kullanarak, geleneksel bankaların İslami iştiraklerinin, ana bankalara ve ayrıca bağımsız İslami bankalara kıyasla daha iyi performans sonuçlarına sahip olduğunu bulmuşlardır. Khokhar ve ark. Malezya'nın ikili bankacılık sisteminin analizini Bahreyn, Suudi Arabistan Krallığı ve BAE'nin (Birleşik Arap Emirlikleri) bankacılık sistemleriyle daha da genişletin. BAE'deki bankacılık sektörünün düşük performansına rağmen, DEA sonuçları İslami bankaların geleneksel bankalara kıyasla önemli ölçüde daha iyi verimlilik oranlarına sahip olduğunu göstermektedir. Sakouvogui ve ark. (2020), sayıları Gap istatistiği ve Dirsek yöntemleriyle tanımlanan kümeleri tanıtarak ABD tarım bankalarına ilişkin analizlerinde mevcut doğrusal programlama VZA'sını iyileştirmektedir. Yeni yöntem, heterojenlik ve aykırı değerlerle daha iyi ilgilenir. Ayrıca, parametrik olmayan testler, kümeleme ayarlı DAE modeli tarafından sağlanan etkinlik ölçümlerinin,

kümeleme olmadan tahmin edilen DAE modeli tarafından tahmin edilenlerden daha iyi olduğunu göstermektedir.

ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

VZA (Veri Zarflama Analizi) tekniği, organizasyonlar arasındaki olayların göreceli verimliliğini karşılaştırmayı mümkün kılan, parametrik olmayan, doğrusal bir programlama ilkesidir. Literatürdeki Karar Verme Birimleri (KVB) ile aynı girdileri kullanarak benzer çıktılar üreten kurum ve kuruluşları karşılaştırarak göreceli etkinliği ölçülebilen ve etkinlik analizi yapabilen bir analiz yöntemidir. (Forsund 2000 : 19).

Bir diğer benzer tanım ise VZA'nın çoklu ve farklı ölçeklerle ölçülen veya farklı ölçüm birimlerine sahip girdi ve çıktılarını karşılaştırmayı zorlaştırdığı durumlarda karar birimlerinin göreceli performansını ölçmeyi amaçlayan doğrusal programlama tabanlı bir tekniktir. (Kayalidere 2004 : 199). Bu tanımlardan, VZA kavramını, benzer girdileri kullanarak çıktı veya çıktı vermekten sorumlu karar noktalarının göreceli etkinliğini değerlendirmek için kullanılan doğrusal programlama tabanlı bir yöntem olarak tanımlayabiliriz. VZA yöntemini benzer amaçlara yönelik diğer yöntemlerden ayıran temel özellik, girdi ve çıktılarının çok olduğu durumlarda değerlendirilebilmesidir. Analiz sayesinde her bir karar noktasının etkinliği, girdi/çıktı oranlarında etkin olmayan karar noktalarının etkinliğinin nasıl artırılacağı ve referans olarak kullanılacak karar noktaları hakkında bilgiler elde edilir. (Deveçi 2003 : 12).

VZA yönteminin adı, üretim olanakları kümesindeki en az bir noktadan ve diğer tüm noktalardan bu sınırın üstünde veya altında olan verimlilik sınırının izlenmesiyle verilir. Çünkü matematik dilinde bu tür bir sınırın bu noktalarla sınırlandığı söylenir. (Charnes et al, 1978: 429-444). Charnes, Cooper, Rhodes tarafından geliştirilen ve adlarının baş harfleriyle büyük harfle yazılan CCR modeli, ölçeğe göre sabit getiri (CRS) durumunda etkinlik sınırını hesaplar. CCR, göreceli verimlilik modelidir ve toplam verimliliği sağlar. Ayrıca VZA'da üst etkinlik sınırının 1.0 ile sınırlandırılması ile tüm KVB'lerin etkinlik puanları 0.0 ile 1.0 arasında bir değer almaktadır. (Babacan 2015 :25).

N sayıda karar verme birimi olan bir piyasada, her karar verme birimi, s sayısı için farklı çıktılar üretmek için farklı sayıda m girdi kullanır. Örneğin, KVB_j, r çıktısını Y_{rj} miktarlarında üretmek için X_{ij} miktarındaki i girişini kullanır. X_{ij} ≥ 0 ve Y_{rj} ≥ 0 olduğu girdi CCR modeli, girdilerin en aza indirildiği ve çıktılarının sabit bir düzeyde kabul edildiği CRS (ölçeğe göre sabit)) kapsamında serbest girdi teknolojisi ve standart teknolojiye kullanılır. (Hsu 2007: 513).

$$\begin{aligned} \text{Max } z &= \sum_{r=1}^s u_r y_{rj_0} \\ \sum_{i=1}^m v_i x_{ij_0} &= 1 \end{aligned}$$

$$\sum_{r=1}^s u_r y_{rj} - \sum_{i=1}^m v_i x_{ij} \leq 0$$

$$u_r, v_i \geq 0$$

Bu modelin ikili şekli aşağıdaki gibidir:

$$\begin{aligned} \text{min } \theta &= \theta^* \\ \sum_{j=1}^n x_{ij} \lambda_j &\leq \theta x_{ij_0} \quad r=1, \dots, s \quad i=1, \dots, m \end{aligned}$$

$$\sum_{j=1}^n y_{rj} \lambda_j \geq y_{rj_0} \quad j=1, \dots, n \quad \lambda_j \geq 0$$

KVB₀ için θ* teknik verimlilik boyutu, yukarıda verilen doğrusal programlama problemin optimal çözümü mü? θ* 1'e eşitse, mevcut giriş seviyesi, çıkış seviyesinde bir azalma olmadan orantılı olarak azaltılamaz ve KVB₀ için sınırdaki olduğu belirtilir. Öte yandan, θ* 1'den küçükse KVB₀'ın etkisiz olduğu ve sınırın altına düştüğü ve çıkış seviyesinde bir azalma olmadan giriş seviyesini düşürebileceği belirtilir. (Makhdut 2021: 64).

Bir önceki bölümde girdiye verilen CCR modelleri, bu bölümün ölçeğe göre sabit getiri varsayımının geçerliliğini koruması şartıyla çıktı için düzenlenmiştir. İlk olarak, toplam faktör verimliliği kavramı ile tanımlanan çıktı odaklı kesirli programlama modeli TFP₀ verilmiştir: (Aras 2011: 14).

Model TFP₀:

Min.

$$F_k = \min \frac{\sum_{i=1}^m v_{ik} x_{ik}}{\sum_{r=1}^s u_{rk} y_{rk}} \quad u_{rk} \geq 0 \quad v_{ik} \geq 0$$

$$i=1, \dots, m$$

$$\frac{\sum_{i=1}^m v_{ik} x_{ij}}{\sum_{r=1}^s u_{rk} y_{rj}} \geq 1$$

$$j=1, \dots, n \quad r=1, \dots, s$$

Kesirli programlama modellerini doğrusal programlama modellerine indirgemek için verilen yaklaşım çerçevesinde TFP₀ kesirli programlama modeli ve M₀ doğrusal programlama modeli olarak ifade edilmektedir: (Makhdut 2021: 64).

Model M₀:

Min.

$$g_k = \sum_{i=1}^m v_{ik} x_{ik} ,$$

$$j=1, \dots, n \quad r=1, \dots, s$$

$$v_{ik} \geq 0 \quad i=1, \dots, m$$

$$- \sum_{r=1}^s \mu_{rk} y_{rk} + \sum_{i=1}^m v_{ik} x_{ij} \geq 0$$

$$\sum_{r=1}^s \mu_{rk} y_{rk} = 1 \quad \mu_{rk} \geq 0 ,$$

Modelin ikili kısmı. M₀, bir zarf modeli olan E₀, aşağıda verilmiştir.

Model E₀:

Max. z_k

$$- \sum_{j=1}^n u_r y_{rk} + z_k y_{rk} \leq 0$$

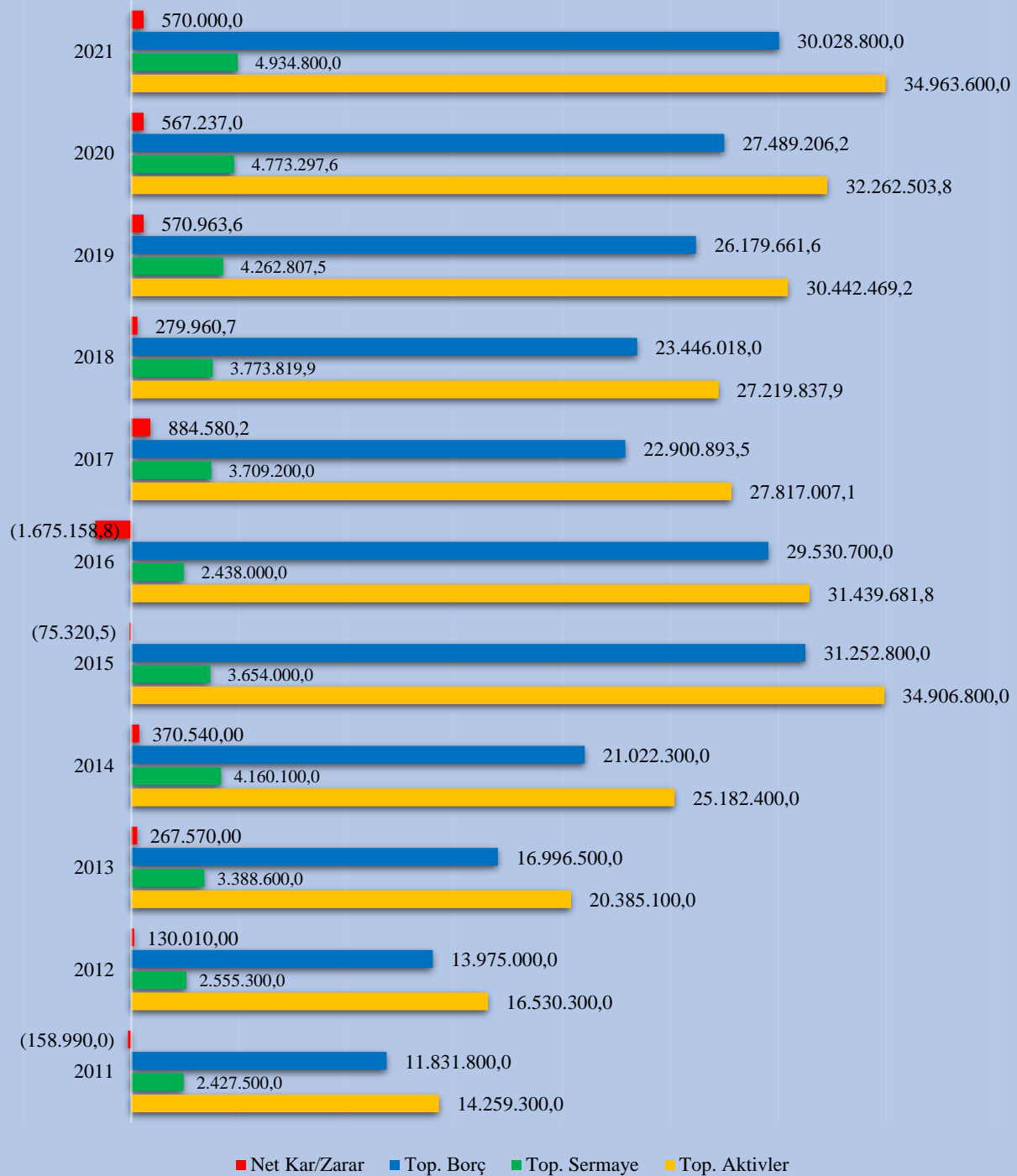
$$\lambda_{rk} \geq 0 \quad i=1, \dots, m,$$

$$\sum_{j=1}^n y_{ij} \lambda_{ik} \leq x_{ik} , \quad j=1, \dots, n \quad r=1, \dots, s,$$

AZERBAIJAN BANKACILIK SEKTÖRÜ

Azerbaycan Merkez Bankası'na göre, şu anda Azerbaycan'da faaliyet gösteren 26 banka bulunmaktadır. Toplam banka şubesi sayısı 570, ATM sayısı 2870'tir. Öte yandan Azerbaycan'ın bankacılık sektöründe 19835 kişi çalışmaktadır. Azerbaycan'da bankacılık sektörünün mevcut durumu aşağıdaki tabloda verilmektedir.

Azerbaycan Bank Sektörü (bin manat)

Tablo 1: Azerbaycan bankacılık sektörü. Kaynakça: <https://www.cbar.az/page-40/statistical-bulletin>

Tablodan da anlaşıldığı üzere bankacılık sektörü petrol fiyatlarının düşüşü ve 2015 senesinde 2 devalüasyondan etkilenmiştir. Daha sonrası için 2020 senesinin başından itibaren ülkedeki pandemi süresi bankacılık sektörünü etkilemiştir. Bütün bunları dikkate aldığımızda 2011 senesinden itibaren 2015 senesine doğru tüm kalemlerde özellikle aktiflerde düzenli bir artış olmasına rağmen 2016 senesinde itibaren yani 2

devalüasyondan sonra 2019 senesine kadar bir düşüş izlenmektedir. 2012 senesinden itibaren Azerbaycan bankacılık sektörü kara geçmesine bakmaksızın 2015 senesinde yeniden zarar etmiş özellikle 2016 senesinde zararın 1 milyar manatın üzerinde olduğu gözlenmektedir. 2021 senesi itibariyle bankacılık sektörünün toplam borçları 30 milyar manat ve toplam sermayesi yaklaşık 5 milyar manat olmuştur.

ANALİZ VE BULGULAR

Bu çalışmada Azerbaycan bankacılık sektörünün etkinliği ölçülmüştür. Etkinlik analizi için Azerbaycan bankacılık sektörünün aktiflerine göre en büyük 10 bankasının verileri kullanılmıştır. Daha önce benzer konuda yapılmış çalışmalardan yola çıkarak bu çalışmada da 3 girdi 2 çıktı kullanılmıştır. Girdi olarak kullanılan kalemler: Toplam Aktifler, Toplam Sermaye ve Faiz Giderleridir. Çıktı olarak kullanılan kalemler: Faiz Geliri ve Net Kardır. Bankacılık sektörünün etkinliği VZA-nın girdiye yönelik CCR modeli ile ölçülmüştür. Tüm yıllar için her bir bankanın etkinliği ölçülmüş daha sonra 2021 senesi için bankalara yeni hedef noktaları belirlenmiştir. Aşağıda verilmiş tablo 2-de tüm yıllar için etkinlik dereceleri verilmiştir.

KVB	2021	2020	2019	2018	2017	2016	2015	2014	2013	2012	2011
ABB	1,00	0,54	0,75	1,00	1,00	0,33	0,44	0,52	0,37	0,83	1,00
Paşa Bank	0,67	0,62	0,70	1,00	0,79	1,00	1,00	0,92	1,00	1,00	1,00
Kapital Bank	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	0,57	0,53
Xalq Bank	1,00	0,60	0,89	1,00	1,00	0,82	0,62	0,65	0,17	0,60	1,00
Bank Respublika	0,92	1,00	1,00	0,93	0,97	0,59	0,88	0,94	0,92	1,00	1,00
Unibank	1,00	1,00	1,00	0,77	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	0,88	1,00
Access Bank	0,94	1,00	0,94	1,00	1,00	1,00	0,99	1,00	1,00	1,00	1,00
Rabita Bank	0,70	0,64	0,66	0,62	0,62	0,59	1,00	0,87	0,65	0,57	0,88
ASB	0,37	0,40	0,30	0,42	0,50	0,41	0,69	1,00	1,00	0,79	0,56
Turan Bank	0,51	0,60	0,40	0,66	0,52	0,45	0,59	0,62	0,58	1,00	0,67
Ort. Etkinlik. Der.	0,81	0,74	0,76	0,84	0,84	0,72	0,82	0,85	0,77	0,82	0,86

Tablo 2: 2011-2021 dönemi için bankaların etkinlik dereceleri.

Tablodan da anlaşılacağı üzere ortalama etkinlik değerleri %80 altında olan seneler dikkat çekmektedir özellikle 2016 senesi ve 2020 senesi hem 2 devalüasyonun etkisi hem de COVID-19 pandemisi bankaların etkinliğine ciddi anlamda etki etmiştir. Diğer taraftan bazı bankalar neredeyse hiçbir dönemde etkin olarak çalışmamıştır. Özellikle Rabita, ASB ve Turan bank birçok dönemde %50-nin altında bir etkinlik oranı ile faaliyet göstermişlerdir. Genel olarak tabloyu incelediğimizde aktifleri 1 milyar manata yakın veya üzerinde olan bankaların etkinlikleri farklı dönemlerde ya 1 olmuş veya %50 üzerinde olmuştur. Diğer taraftan aktifleri 1 milyar manattan küçük bankaların etkinlikleri hem 2 devalüasyondan hem de COVID-19 pandemisinden daha çok etkilenmiştir ki, bu sebepten farklı dönemlerde etkinlikleri %50-nin altına düşmüştür.

KV B No.	KVB	Girdiler için fiili rakamlar			Girdiler için Etkinlik Hedefleri			Çıktılar için fiili rakamlar		Çıktılar için Etkinlik Hedefleri	
		Top. Aktif	Top. Sermaye	Faiz Giderleri	Top. Aktif	Top. Sermaye	Faiz Giderleri	Faiz Geliri	Net Kar	Faiz Geliri	Net Kar
1	Paşa Bank	6.068,0	559,5	40,1	3.425,7	372,7	26,7	194,3	69,3	194,3	74,1

2	Bank Respublika	1.194,3	94,5	23,9	855,2	86,9	16,0	63,0	12,1	63,0	12,1
3	Access Bank	944,9	87,3	34,4	802,2	81,7	24,5	72,7	(0,2)	72,7	3,3
4	Rabıta Bank	905,9	104,1	9,9	635,5	64,5	6,9	39,7	6,6	39,7	13,2
5	ASB	866,6	106,4	11,2	320,1	32,5	4,1	20,9	1,7	20,9	6,1
6	Turan Bank	671,3	86,6	19,7	339,4	34,5	10,0	30,2	0,4	30,2	1,7

Tablo 3: 2021 yılı için etkin olmayan bankaların hem girdi hem de çıktı hedefleri (milyon manat).

Yukarıda tablo 3'te 2021 senesi için etkin olmayan bankalar için etkinlik hedefleri belirlenmiştir. Tablodan da anlaşılacağı üzere etkin olmayan bankaların yeni dönemde etkin olabilmeleri için hem girdiler göre hem de çıktılar göre yeni hedefler belirlenmiştir. Örneğin Paşa bankının etkin olabilmesi için toplam aktiflerini 6 milyardan 3 milyar manata indirmesi diğer taraftan net karını 69 milyon manattan 74 milyon manata çıkarması gerekir. Analizin sonucuna göre neredeyse etkin olmayan tüm bankaların tüm girdilerini küçültmeleri gerekirken faiz gelirlerine dokunmaksızın net karlarını da büyütmeleri gerekmektedir.

SONUÇ

Bu çalışmada Azerbaycan bankacılık sektöründe devamlı olarak faaliyet gösteren ve 2021 senesi için toplam aktiflerine göre en büyük 10 bankanın etkinlik analizi yapılmıştır. Analiz Veri zarflama analizi yönteminin CCR modeli ile son 10 sene için yapılmıştır. Analizde kullanılan girdi ve çıktılar için daha önceki benzer çalışmalar incelenmiş ve karar verilmiştir. Analizin sonucuna göre 2011-2021 dönemi için tüm bankalar için etkinlik değerleri belirlenmiş ve 2021 senesinde etkin olmayan toplam 6 banka için yeni hedefler belirlenmiştir. Yeni hedefleri uygulayan bankalar bir sonraki dönem için etkin olmaları gerekmektedir.

KAYNAKÇA

1. ADA, A. A., & DALKILIÇ, N. (2014). Efficiency analysis in Islamic banks: A study for Malaysia and Turkey. *BDDK Bankacılık ve Finansal Piyasalar Dergisi*, 8(1), 9-33.
2. ARAS, G., & GENCER, C. (2011). Muğla İl. Mermer İşletmelerine Yönelik Veri Zarflama Analizi Örnek Olayı. *Ekonometri ve İstatistik*, (13), 12.
3. Ariff, M., & Shawtari, F. A. (2019). Efficiency, asset quality and stability of the banking sector in Malaysia. *Malaysian Journal of Economic Studies*, 56(1), 107-137.
4. Babacan, A., KISAKÜREK, M. M., & Özcan, S. (2015). İmkb'ye Kote Edilmiş Firmaların Vza Yöntemi İle Performans Ölçümleri. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (24), 23-37.
5. Balcerzak, A. P., Klietk, T., Streimikiene, D., & Smrcka, L. (2017). Non-parametric approach to measuring the efficiency of banking sectors in European Union Countries. *Acta Polytechnica Hungarica*, 14(7), 51-70.
6. Banna, H., Ahmad, R., & Koh, E. H. (2017). Determinants of Commercial Banks' Efficiency in Bangladesh: Does Crisis Matter?. *The Journal of Asian Finance, Economics, and Business*, 4(3), 19-26.
7. Behdioğlu, S., & ÖZCAN, A. G. G. (2009). Veri Zarflama Analizi ve Bankacılık Sektöründe Bir Uygulama. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14(3), 301-326.

8. Bozdağ, E. G. (2008). Türkiye Ve Avrupa Birliği Şeker Sanayilerinin Etkinlik Karşılaştırması 1990-2005. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 22(2), 45-57.
9. ÇELİK, T., & KAPLAN, M. (2016). Kazakistan Bankacılık Sektöründe Teknik Etkinliğin Veri Zarflama Analizi İle Ölçülmesi: 2008-2013. *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 16(32), 1-15.
10. Charnes, A., Cooper, W. W., & Rhodes, E. (1978). Measuring the efficiency of decision making units. *European journal of operational research*, 2(6), 429-444.
11. Cooper, W. W., Seiford, L. M., & Tone, K. (2007). *Data envelopment analysis: a comprehensive text with models, applications, references and DEA-solver software* (Vol. 2). New York: Springer.
12. Deveci Kocakoç, İ. P. E. K. (2003). Veri Zarflama Analizindeki Ağırlık Kısıtlamalarının Belirlenmesinde Analitik Hiyerarşi Sürecinin Kullanımı.
13. Eraković, E. (2017). Concentration Effect on the Efficiency of Banking Sector in the Republic of Serbia. *FACTA UNIVERSITATIS-Economics and Organization*, 14(3), 281-289.
14. Ersoy, N. (2018). Banka Etkinliklerinin Veri Zarflama Analizi İle Değerlendirilmesi. *Finans Ekonomi ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3(2), 478-487.
15. FORSUND, F. F., & SARAFOGLU, N. (2000). On the Origins Data Envelopment Analysis. Memorandum, No 24, Department of Economics, University of Oslo. 18-21.
16. Grmanová, E., & Ivanová, E. (2018). Efficiency of banks in Slovakia: Measuring by DEA models,“. *Journal of International Studies Vol*, 11(1), 257-272.
17. Hsu, C. S., & Lin, J. R. (2007). Mutual fund performance and persistence in Taiwan: A non-parametric approach. *The Service Industries Journal*, 27(5), 509-523.
18. Kamarudin, F., Sufian, F., Nassir, A. M., Anwar, N. A. M., & Hussain, H. I. (2019). Bank efficiency in Malaysia a DEA approach. *Journal of Central Banking Theory and Practice*, 8(1), 133-162.
19. KAYALIDERE, K., & KARGIN, S. (2004). Çimento ve tekstil sektörlerinde etkinlik çalışması ve veri zarflama analizi. *Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Üniversitesi Dergisi* 6(1), 198-219.
20. Khokhar, I., ul Hassan, M., Khan, M. N., Amin, M. F. B., & Center, I. B. (2020). Investigating the Efficiency of GCC Banking Sector: An Empirical Comparison of Islamic and Conventional Banks. *International Journal of Financial Research*, 11(1), 220-235.
21. Mamadi, S. Y., & Makhdut, U. Y. (2020). The Efficiency Of Azerbaijani Banks: An Empiric Analysis. *Economic and Social Development: Book of Proceedings*, 3, 581-587.
22. Novickyté, L., & Droždž, J. (2018). Measuring the efficiency in the Lithuanian banking sector: The DEA application. *International journal of financial studies*, 6(2), 37.
23. Özel, N. G., Şahin, I. E., & Göral, R. (2017). Türk Bankacılık Sektöründe Etkinlik Ve Verimlilik Analizinin Veri Zarflama Yöntemi İle İncelenmesi: 2013-2015 Dönemi Uygulaması. *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 17, 85-100.
24. Sakouvoğui, K., Shaik, S., & Addey, K. A. (2020). Cluster-adjusted DEA efficiency in the presence of heterogeneity: an application to banking sector. *Open Economics*, 3(1), 50-69.
25. Yüksel, S., Mukhtarov, S., & Mammadov, E. (2016). Comparing the efficiency of Turkish and Azerbaijani banks: An application with data envelopment analysis. *International Journal of Economics and Financial Issues*, 6(3), 1059-1067.
26. Makhdut, U. Y. (2021). The Efficiency Of Banking Sector: The Evidence From Azerbaijan. *InterConf*, 63-71.
27. Mukhtarov, S., Humbatova, S., & Seyfullayev, İ. (2019). The impact of bank credits on non-oil GDP: evidence from Azerbaijan. *Banks and Bank Systems*, 14(2), 120.
  - a. <https://www.cbar.az/page-40/statistical-bulletin> (10.02.2022)
  - b. <https://aba.az/banklar/> (10.02.2022)

(4)

Ezgi TAŞAĞIL⁷; Prof. Dr. Damla BULUT⁸
GÜZEL SANATLAR LİSESİ ÖĞRENCİLERİNİN KEMAN EĞİTİMİNDE ÇALGI
PERFORMANSINA YÖNELİK ÖZYETERLİK İNANÇLARI ÜZERİNE BİR İNCELEME
AN INVESTIGATION ON FINE ARTS HIGH SCHOOL STUDENTS' SELF-EFFICACY BELIEFS
ON INSTRUMENT PERFORMANCE IN VIOLIN EDUCATION

ÖZ

Bu araştırmanın amacı, Güzel Sanatlar Lisesi (GSL) öğrencilerinin keman eğitiminde çalgı performansına yönelik özyeterlik inançlarının incelemesidir. Araştırma betimsel nitelikte bir alan çalışmasıdır. İlgili veriler Girgin tarafından (2015) geliştirilen “Çalgı Performansı Özyeterlik İnancı Ölçeği” kullanılarak toplanmıştır. Araştırmanın çalışma grubunu 2021/2022 eğitim-öğretim yılında Yozgat Nida Tüfekçi GSL'nin 1, 2, 3 ve 4. sınıflarında öğrenim gören ve bireysel çalgı eğitimi keman dersini alan öğrenciler oluşturmaktadır. Araştırma bulguları doğrultusunda GSL'nde bireysel çalgı eğitimi keman dersi alan öğrencilerin çalgı performansı özyeterlik inançlarının yüksek olduğu sonuçlarına ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Güzel Sanatlar Lisesi, Keman Eğitimi, Çalgı Performansı, Özyeterlik İnancı.

ABSTRACT

The purpose of this research is to examine the self-efficacy beliefs of Fine Arts High School (GSL) students regarding instrument performance in violin education. The research is a descriptive field study. Relevant data were collected using the instrument performance self-efficacy belief scale developed by Girgin (2015). The study group of the research consists of students studying in the 1st, 2nd, 3rd and 4th grades of Yozgat Nida Tüfekçi Fine Arts High School in the 2021/2022 academic year and taking individual instrument training violin lessons. In accordance with the research findings, it was concluded that the instrument performance self-efficacy beliefs of the students who took individual instrument training violin lessons in the Fine Arts High School were high.

Keywords: Fine Arts High School, Violin Education, Instrument Performance, Self-Efficacy Belief.

⁷ Müzik Öğretmeni, Fatih Sultan Mehmet Ortaokulu, ORCID: 0000-0002-9881-1404

⁸ Prof. Dr. Öğretim Üyesi. Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Güzel Sanatlar Eğitimi Bölümü, Müzik Eğitimi ABD. ORCID: 0000-0003-3016-7592

GİRİŞ

Bireylerin duygu, düşünce ve izlenimlerini dışa vurmakta faydalandıkları temel olgulardan olan müzik, onların diğer bireyler ile iletişimde de yaygın olarak kullandıkları en önemli araçlardan biridir. Bu nedenler ile müziğin her dönemde üzerinde durulmuş, düşünülmüş, araştırılmış ve anlam çıkarılmaya çalışılmıştır. İlgili literatür incelendiğinde de müzik üzerine pek çok fikir üretildiği görülmektedir.

Platon'a göre müzik bir haz kaynağı, Aristoteles'e göre bir sanat, Aristoksenes'e göre ise estetik karakterlere ve kendi yasalarına yönelik çağrılarda bulunan bağımsız bir akımdır (Fubini, 2014). Bir başka açıdan ele alındığında ise müzik, esere hayat veren besteci ile eseri dinleyicilerle buluşturan yorumcunun hassaslığına ve sorumluluğuna bağlı olarak değişkenlik gösteren bir üründür. Bu ürünün niteliğindeki en büyük belirleyiciler, hem besteci hem de yorumcudan beklenen üst düzey teknik, beceri ve uzmanlaşmadır. Burada beceri, bir amaca ulaşmak için uygulanan insani bir yetenektir, teknik ise becerinin doğrudan uygulanma hali olarak düşünülmelidir (TDK, 2019).

Söz konusu kavramların hayat bulmasındaki en önemli süreç ise şüphesiz ki mesleki müzik eğitimidir. Ülkemizde bu eğimin lise düzeyinde verilmeye başlandığı ve lisans düzeyindeki mesleki müzik eğitimi kurumlarına öğrencileri hazırlayan temel kurumlardan biri olarak karşımıza Güzel Sanatlar Liseleri (GSL) çıkmaktadır. Bu liselerin Müzik Bölümleri öğrencileri işitme-okuma-yazma, teori, ses, çalgı ve tarih gibi müziğin temel alanlarında yetiştirme sorumluluğunu alan bölümdür. Mesleki müzik eğitimi kapsamında yer alan alanlar içerisinde çalgı, öğrencilerin teorik olarak edindikleri bilişsel, duyuşsal ve devinişsel bilgileri uygulama fırsatı bulup bunları pekiştirebildikleri en önemli ve en temel müzik eğitimi alanı olarak nitelendirilebilir.

Saraç ve Şeker (2008, 101), çalgı eğitimini yedi aşamada gruplandırmışlardır. Bu aşamalar: eğitimci tarafından öğrenciye kazandırılmak istenen becerinin örneklendirilmesi; öğrencinin becerinin temel noktalarına yoğunlaşması; öğrencinin ilk iki aşamayı birleştirip tekrar etmesi; eğitimcinin kazandırılacak davranışın basit bir bölümünü uygulatması; öğrencinin kazanılan tutum ve becerileri bir bütün halinde sergilenmesi; eğitimcinin hedeflenen beceriyi tekrar ettirip davranışın yeniden yapılanmasını sağlaması; eğitimcinin hiçbir müdahalesi olmadan öğrencinin önceki basamaklarda kazandığı bilgi, tutum ve becerileri kendi başına gerçekleştirmesi şeklindedir. Belirtilen aşamalardan geçerek çalgı eğitimini tamamlayan öğrencilerin eğitimini aldıkları çalgıya yönelik icra kabiliyetleri ile düşünce ve tecrübelerinin tam olacağı söylenebilir.

Çalgı çalma eğitiminin önemli bileşenlerinden biri olan yaylı çalgılar eğitiminin ana dallarından birisi şüphesiz ki keman eğitimidir. Bu durum, keman çalgısının müzik tarihinde köklü bir geçmişe sahip olmasından, bunun yanında söz konusu çalgının günümüzde seslendirilme alanının çeşitliliği ve gerekliliğinden kaynaklanmaktadır (Ergen ve Bilen 2010). Buna yönelik olarak Uçan da (2005), keman eğitiminin çalgı dalları arasında etkin ve seçkin bir yere sahip olduğunu belirtmiş ve bu eğitimi; kendisi için hazırlanmış olan çevrenin öğeleriyle öğrenciyi etkileştirerek, keman çalma davranışında ilgili istendik değişmeyi gerçekleştirici öğrenme yaşantısı oluşturma süreci olarak tanımlamıştır. Dolayısıyla bu süreçte amaç öğrencinin keman çalma becerisini teknik ve müzikal anlamda en üst noktaya taşımaktır. Ancak teknik ve müzikal davranışlar kazandırılırken eserlerin estetik yönü de öğretilmelidir (Demirbatır, 1993, 14). Bu bakımdan keman eğitiminde teknik ve müzikal açıdan gelişen öğrencilerin bunları estetik unsurlar ile ilişkilendirerek eserleri yorumlamaları onların donanımlarının niteliği açısından son derece önemlidir.

Tüm bunların yanında keman eğitiminde öğrencilerin performanslarına etki eden önemli unsurlardan bir tanesi de öğrencilerin öz yeterlik inançlarıdır. Çünkü öz yeterlik, öğrencilerin performansı ve akademik başarısı üzerinde son derece etkin rol oynayan bir kavramdır (Sakız, 2013). Bandura'ya göre öz yeterlik, öğrencilerin şahsi başarılarında kendileri ile ilgili inanç, güven, performans ve motivasyon düşüncelerine temel oluşturan bir kavramdır (akt. Arseven, 2016: 68). Dolayısıyla öz yeterlik, bireylerin benlik sistemi üzerinde aktif bir belirleyicidir. Buna ilave olarak öz yeterlik kişilerin sahip olduğu kapasitenin, yapmış olduğu işlerdeki başarısının, motivasyonunun ve benlik sistemindeki bütün unsurların birleşiminden oluşan etkin bir yöndür (Vardarlı, 2005: 21). Bu doğrultuda bireyin öz yeterlik seviyesi yüksek ise birey ne yapması

gerektiğini biliyordur, buna bağlı olarak da etkili ve aktif bir tutum sergiler (Bandura'dan akt. Alcı, 2007: 23). Dolayısıyla öz yeterlik düzeyi ile başarı doğru orantılı olarak artar veya azalır denilebilir.

Bu bağlamda çalgı eğitimi kapsamında kazanılması gereken teknik ve müzikal performans göstergeleri ile estetik bakış ve düşünce biçiminin keman eğitimine aktararak yüksek bir özyeterlik inancı düzeyi ile eğitimlerini tamamlayacak öğrencilerin ileride hizmet içi çalışmalarında gerek keman çalgısını en iyi biçimde icra edecekleri gerekse bu çalgının eğitimini en iyi şekilde verecekleri düşünülmektedir. Bu düşüncelerden hareket ile araştırmanın amacı, GSL öğrencilerinin keman eğitiminde çalma performansına yönelik özyeterlik inançlarının incelenmesi şeklinde belirlenmiştir.

YÖNTEM

Araştırma betimsel nitelikli bir alan araştırmasıdır. Araştırmanın çalışma grubunu Yozgat Nida Tüfekçi GSL'nin 1, 2, 3 ve 4. sınıflarında öğrenim gören ve bireysel çalgısı keman olan 16 öğrenci oluşturmaktadır. Araştırmada veriler Girgin tarafından (2015) geliştirilen “Çalgı Performansı Özyeterlik İnancı Ölçeği” kullanılarak toplanmıştır. Ulaşılan veriler öncelikle bilgisayar ortamına aktarılmış, daha sonra SPSS (The Statistical Packet for Social Sciences) paket programı ile ilgili istatistiksel çözümleri yapılmıştır. Ölçekte yer alan aralıkların eşit olduğu (4/5) düşüncesinden hareket ederek seçeneklere ait sınırlar: Hiçbir Zaman (1) 1.00-1.80; Nadiren (2) 1.81-2.60; Bazen (3) 2.61-3.40; Çoğunlukla (4) 3.41-4.20; Her Zaman (5) 4.21-5.00 olarak belirlenmiştir.

BULGULAR ve YORUMLAR

Bu bölümde örneklem grubunda yer alan öğrencilerin BÇE dersine yönelik öz yeterlik durumlarına ilişkin bulgular Tablo 1'de verilmiş ve yorumlanmıştır.

Motivasyon İfadeleri	f	$\bar{X}$	ss
1. Doğru bir postüre/duruşa sahibim	16	3,81	0,66
2.Çalmaya başlamadan bedensel ısınma-rahatlama egzersizleri uyguluyorum	16	3,00	1,46
3. Çalgıyı doğru ve rahat bir şekilde tutabiliyorum	16	4,19	0,91
4. Yay doğru ve rahat bir şekilde tutabiliyorum	16	4,25	0,77
5. Yayın tüm bölgelerini(alt-orta-üst) kontrollü kullanabiliyorum	16	4,13	0,89
6. Yayın hızını kontrollü kullanabiliyorum	16	3,81	0,91
7. Yayın ağırlığını kontrollü kullanabiliyorum	16	4,06	1,12
8. Sağ el yay kullanım tekniklerini uygulayabiliyorum	16	3,81	1,11
9. Sağ el yay kullanım tekniklerini bir başkasına öğretebiliyorum	16	3,63	1,02
10. Sol el kullanım tekniklerini uygulayabiliyorum	16	3,94	0,68
11. Sol el kullanım tekniklerini bir başkasına öğretebiliyorum	16	5,38	6,95
12. Eser içerisinde geçen çarpma, trill, apajyatür gibi süsleme işaretlerini yapabiliyorum	16	2,38	1,15
13. Eser içerisinde geçen üçlü ve dördü akorları etkili ve temiz bir şekilde çalabiliyorum	16	2,81	1,11
14. Eser içerisinde geçen çift sesleri etkili ve temiz bir şekilde çalabiliyorum	16	4,56	7,67
15. Eser içerisinde geçen floje sesleri temiz ve etkili bir şekilde çalabiliyorum	16	2,44	1,26
16. Performans sırasında artikülasyona dikkat ediyorum	16	3,62	1,09
17. Eser içerisinde vibrato yaparken zorlanmıyorum	16	2,81	1,52
18. Etkili bir tona sahip değilim	16	2,94	1,00
19. Müzikal dinamikleri uygulayabiliyorum	16	3,81	0,91
20.Eser üzerinde yazan müzikal ifadeleri gerçekleştirebiliyorum	16	4,13	0,72

21. Entonasyon bütünlüğü sağlayabiliyorum	16	3,38	0,96
22. Konum-pozisyon geçişlerini yapabiliyorum	16	2,63	1,26
23. Esere uygun parmak numarası yazabiliyorum	16	3,25	1,34
24. Hız değişimine uyum sağlayabiliyorum	16	3,50	0,73
25. Eşlikle olan zamanlama ve uyum ritmini yakalayabiliyorum	16	3,88	0,62
26. Dönem özelliklerine uygun çalabiliyorum	16	3,19	1,11
27. Müzik cümlelerini anlamlandırabiliyorum	16	4,00	0,82
28. Eserin bütünlüğünü sağlayabiliyorum	16	4,00	0,73
29. Çalma esnasında ifade nefesi kullanıyorum	16	2,56	1,03
30. Bestecinin eser için ortaya koyduğu bakış açısını yakalayabiliyorum	16	3,13	1,09
31. Kendime ait stil ve duruşa sahibim	16	4,69	4,74
32. Esere kendi ifade gücümü yansıtabiliyorum	16	2,94	1,24
33. Eseri seslendirirken estetik algımı esere yansıtıyorum	16	3,06	1,06
34. Esere kişisel yorumumu katabiliyorum	16	2,63	1,15
35. Esere uygun beden dilini kullanabiliyorum	16	3,00	1,26
36. Performans sırasında uygun jest mimige sahibim	16	2,88	0,81
37. Düet, trio vb topluluklarla uyum içinde çalabiliyorum	16	3,25	1,00
GENEL ORTALAMA	16	3,49	1,45

Tablo 1. Örneklem Grubundaki Öğrencilerinin

Bireysel Çalgı Eğitimi Keman Dersine Yönelik Öz Yeterlik İnançlarına İlişkin Dağılım

Tablo 1 incelendiğinde; çalışma grubundaki öğrencilerin bireysel çalgı keman dersine yönelik öz yeterlik inançlarının; birinci sırada yer alan “Doğru bir postüre/duruşa sahibim.” öz yeterlik ifadesinde çoğunlukla ($\bar{X} = 3,81$); ikinci sırada yer alan “Çalmaya başlamadan bedensel ısınma-rahatlama egzersizleri uyguluyorum.” öz yeterlik ifadesinde bazen ($\bar{X} = 3,00$); üçüncü sırada yer alan “Çalgıyı doğru ve rahat bir şekilde tutabiliyorum.” öz yeterlik ifadesinde çoğunlukla ($\bar{X} = 4,19$); dördüncü sırada yer alan “Yayı doğru ve rahat bir şekilde tutabiliyorum.” öz yeterlik ifadesinde kısmen ($\bar{X} = 4,25$); beşinci sırada yer alan “Yayın tüm bölgelerini (alt-orta-üst) kontrollü kullanabiliyorum.” öz yeterlik ifadesinde çoğunlukla ($\bar{X} = 4,13$); altıncı sırada yer alan “Yayın hızını kontrollü kullanabiliyorum.” öz yeterlik ifadesinde çoğunlukla ($\bar{X} = 3,81$); yedinci sırada yer alan “Yayın ağırlığını kontrollü kullanabiliyorum.” öz yeterlik ifadesinde çoğunlukla ($\bar{X} = 4,06$); sekizinci sırada yer alan “Sağ el yay kullanım tekniklerini uygulayabiliyorum.” öz yeterlik ifadesinde çoğunlukla ($\bar{X} = 3,81$); dokuzuncu sırada yer alan “Sağ el yay kullanım tekniklerini bir başkasına öğretebiliyorum.” öz yeterlik ifadesinde çoğunlukla ($\bar{X} = 3,63$); onuncu sırada yer alan “Sol el kullanım tekniklerini uygulayabiliyorum.” öz yeterlik ifadesinde çoğunlukla ($\bar{X} = 3,94$); on birinci sırada yer alan “Sol el kullanım tekniklerini bir başkasına öğretebiliyorum.” öz yeterlik ifadesinde her zaman ($\bar{X} = 5,38$); on ikinci sırada yer alan “Eser içerisinde geçen çarpma, trill, apajyatür gibi süsleme işaretlerini yapabiliyorum.” öz yeterlik ifadesinde bazen ($\bar{X} = 3,38$); on üçüncü sırada yer alan “Eser içerisinde geçen üçlü ve dördü akorları etkili ve temiz bir şekilde çalabiliyorum.” öz yeterlik ifadesinde bazen ($\bar{X} = 2,81$); on dördüncü sırada yer alan “Eser içerisinde geçen çift sesleri etkili ve temiz bir şekilde çalabiliyorum.” öz yeterlik ifadesinde her zaman ($\bar{X} = 4,56$); on beşinci sırada yer alan “Eser içerisinde geçen floje sesleri temiz ve etkili bir şekilde çalabiliyorum.” öz yeterlik ifadesinde nadiren ($\bar{X} = 2,44$); on altıncı sırada yer alan “Performans sırasında artikülasyona dikkat ediyorum.” öz yeterlik ifadesinde çoğunlukla ($\bar{X} = 3,62$); on yedinci sırada yer alan “Eser içerisinde vibrato yaparken zorlanmıyorum.” öz yeterlik ifadesinde bazen ($\bar{X} = 2,81$); on sekizinci sırada yer alan “Etkili bir tona sahip değilim.” öz yeterlik ifadesinde bazen ($\bar{X} = 2,94$); on dokuzuncu sırada yer alan “Müzikal dinamikleri uygulayabiliyorum.” öz yeterlik ifadesinde çoğunlukla ($\bar{X} = 3,81$); yirminci

sırada yer alan “Eser üzerinde yazan müzikal ifadeleri gerçekleştirebiliyorum.” öz yeterlik ifadesinde çoğunlukla ($\bar{X} = 4,13$); yirmi birinci sırada yer alan “Entonasyon bütünlüğü sağlayabiliyorum.” öz yeterlik ifadesinde bazen ($\bar{X} = 3,38$); yirmi ikinci sırada yer alan “Konum-pozisyon geçişlerini yapabiliyorum.” öz yeterlik ifadesinde bazen ($\bar{X} = 2,63$); yirmi üçüncü sırada yer alan “Esere uygun parmak numarası yazabiliyorum.” öz yeterlik ifadesinde bazen ($\bar{X} = 3,25$); yirmi dördüncü sırada yer alan “Hız değişimine uyum sağlayabiliyorum.” öz yeterlik ifadesinde çoğunlukla ($\bar{X} = 3,50$); yirmi beşinci sırada yer alan “Eşlikle olan zamanlama ve uyum ritmini yakalayabiliyorum.” öz yeterlik ifadesinde çoğunlukla ($\bar{X} = 3,88$); yirmi altıncı sırada yer alan “Dönem özelliklerine uygun çalabiliyorum.” öz yeterlik ifadesinde bazen ($\bar{X} = 3,19$); yirmi yedinci sırada yer alan “Müzik cümlelerini anlamlandırabiliyorum.” öz yeterlik ifadesinde çoğunlukla ($\bar{X} = 4,00$); yirmi sekizinci sırada yer alan “Eserin bütünlüğünü sağlayabiliyorum.” öz yeterlik ifadesinde çoğunlukla ($\bar{X} = 4,00$); yirmi dokuzuncu sırada yer alan “Çalma esnasında ifade nefesi kullanıyorum.” öz yeterlik ifadesinde nadiren ($\bar{X} = 2,56$); otuzuncu sırada yer alan “Bestecinin eser için ortaya koyduğu bakış açısını yakalayabiliyorum.” öz yeterlik ifadesinde bazen ($\bar{X} = 3,13$); otuz birinci sırada yer alan “Kendime ait stil ve duruşa sahibim.” öz yeterlik ifadesinde her zaman ($\bar{X} = 4,69$); otuz ikinci sırada yer alan “Esere kendi ifade gücümü yansıtabiliyorum.” öz yeterlik ifadesinde bazen ($\bar{X} = 2,94$); otuz üçüncü sırada yer alan “Eseri seslendirirken estetik algımı esere yansıtıyorum.” öz yeterlik ifadesinde bazen ($\bar{X} = 3,06$); otuz dördüncü sırada yer alan “Esere kişisel yorumumu katabiliyorum.” öz yeterlik ifadesinde bazen ($\bar{X} = 2,63$); otuz beşinci sırada yer alan “Esere uygun beden dilini kullanabiliyorum.” öz yeterlik ifadesinde bazen ($\bar{X} = 3,00$); otuz altıncı sırada yer alan “Performans sırasında uygun jest mimiğe sahibim.” öz yeterlik ifadesinde bazen ($\bar{X} = 2,88$); otuz yedinci sırada yer alan “Düet, trio vb topluluklarla uyum içinde çalabiliyorum.” öz yeterlik ifadesinde bazen ($\bar{X} = 3,25$) katıldıkları görülmektedir.

Bu bulgular doğrultusunda çalışma grubundaki öğrencilerin bireysel çalgı keman dersine yönelik özyeterlik inançlarının genel ortalama doğrultusunda ($\bar{X} = 3,49$) çoğunlukla olduğu söylenebilir. Bu durumun öğrencilerin keman eğitimine başlama yaşları, keman çalgısının kendi fiziksel, zihinsel, psikomotor, bilişsel ve sosyal-duygusal yapıları, keman eğitimini almış oldukları GSL'nin keman öğretimine yaklaşımı, bu lisede verilen eğitimin içeriği ile yine bu lisede keman eğitimi veren öğretmenlerin donanımı ve niteliği ile ilişkili olarak doğru orantılı bir eğilim gösterdiği düşünülmektedir.

SONUÇ ve ÖNERİLER

Araştırmanın sonuçları doğrultusunda çalışma grubundaki öğrencilerin; bireysel çalgı keman dersine yönelik öz yeterlik inançlarının genel ortalama doğrultusunda çoğunlukla olduğu tespit edilmiş ve bireysel çalgı keman dersine yönelik özyeterlik inançlarının yüksek olduğu sonuçlarına ulaşılmıştır.

Araştırma sonuçları doğrultusunda öğrencilerin;

- Eksik olan özyeterlik inanç durumlarını arttırmaya yönelik iyileştirici çalışmalar yapılması,
- Özyeterlik inançlarının düşük olma nedenlerinin tespit edilmesine yönelik çalışmalar yapılması,
- Özyeterlik düzeylerinin farklı değişkenler kullanılarak tespit edilmesi,
- Özyeterlik düzeylerine yönelik daha geniş kapsamlı bir araştırma yapılması önerilmektedir.

KAYNAKÇA

1. Alıcı, B. (2007). Yıldız Teknik Üniversitesi Öğrencilerinin, Matematik Başarıları ile Algıladıkları Problem Çözme Becerileri, Özyeterlik Algıları, Bilişüstü Özdüzenleme Stratejileri ve ÖSS Sayısal Puanları, Arasındaki Açıklayıcı ve Yordayıcı İlişkiler Örüntüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
2. Arseven, A. (2016). Öz Yeterlilik: Bir Kavram Analizi. Turkish Studies Dergisi, 11(19), 63-

80.

3. Demirbatır, R. E. (1993). Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakültesi Müzik Eğitimi Bölümü Öğrencilerinin Bölüme Girişteki Müziksel Başarılarıyla Birinci Yıl Sonundaki Müziksel Başarılarının Karşılaştırılarak İncelenmesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
4. Ergen, D. ve Bilen, S. (2010). İlköğretim düzeyinde eşlikli çalışmaya dayalı keman eğitiminin entonasyon, özgüven ve tutum üzerindeki etkisi. Batı Anadolu Eğitim Bilimleri Dergisi. 1, 23-32.
5. Girgin, D. (2015). Çalgı performansı öz yeterlik inancı ölçeği: geçerlik ve güvenilirlik analizi. PAU Eğitim Fakültesi Dergisi, 38, 107-114.
6. Fubini, E. (2014). Müzikte estetik. (2. Basım). Ankara: Dost.
7. Sakız, G. (2013). Başarıda anahtar kelime: Öz-yeterlik. Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 26(1), 185-209.
8. Saraç, G. ve Şeker, S. (2008). Güzel sanatlar eğitimi bölümlerinde çalgı öğretimindeki performansın değerlendirilmesi. Atatürk Üniversitesi, Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi. 20, 99-109.
9. TDK. (2019). Türkçe sözlük. <http://sozluk.gov.tr/> sayfasından erişilmiştir.
10. Uçan, A. (2005). Anadolu Güzel Sanatlar Liseleri İçin Keman Ders Kitabı, Hazırlık, Lise 1, 2, 3. Ankara: Milli Eğitim.
11. Vardarlı, G. (2005). İlköğretim 2. Kademe Öğrencilerinin Genel Özyeterlik Düzeylerinin Yordanması, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.

(5)

Doç. Dr. Kadim RUFULLAYEV⁹

YUNUS EMRE VE MOLLA KASIM SALMAN MÜMTAZ'IN EDEBİ BULUŞMALARINDA IN THE LITERARY MEETINGS OF YUNUS EMRE AND MULLAH GASIM SALMAN MUMTAZ

ÖZ

Makale, Azerbaycan edebiyat eleştirisinin önde gelen temsilcilerinden Salman Mümtaz'ın Yunus Emre ve Molla Kasım üzerine yaptığı bilimsel araştırmaya adanmıştır. Burada XIII-XIV yüzyıllarda Türk şiir düşüncesinin gelişimine önemli katkılarda bulunan sanatçılardan birinin Yunus Emre olduğu vurgulanmaktadır. Halkın ruhuyla kaleme aldığı eserleri ve edebî faaliyeti ile ilk âşık mekteplerinden biri olan Anadolu Âşık Mektebi'ni kuran Yunus Emre, sanatsal başarı alanında millî ilerleme kaydetmiş edebî şahsiyetlerden biridir. Yunus Emre'nin bir eserinde adı geçen Molla Kasım hakkında yapılan araştırmalar makalenin oluşmasına yol açmıştır. Salman Mümtaz'a göre Molla Kasım XIII-XIV yüzyılların Azerbaycan şiirinin en güçlü sanatçılarından biriydi. Doğum ve ölüm tarihi hakkında güvenilir bir bilgi bulunmamakla birlikte Yunus, Emre'nin çağdaşı olup onunla şiirler yazmıştır. Salman Mümtaz'ın bilim camiasına verdiği bu bilgilerden sonra Molla Kasım'ın kişiliğine ve yaratıcılığına yönelik çeşitli yaklaşımlar ortaya çıktı. Mahmudbey Mahmudbeyov, Mammadhuseyn Tahmasib, Ahliman Ahundov, Sadnik Pshayev, Maharram Gasimli, Nizami Khalilov, Seyfaddin Ganiyev, Ağalar Mirza gibi alimlerin yanı sıra Türk araştırmacı Abdalbaki Cholpınarlı'nın da bu konuda bağımsız görüşleri vardı. Bu âlimlerin çoğu Molla Kasım'ın eserini övmüşler ve onun Azerbaycan edebiyatının gelişmesinde bir aşama olduğu kanaatine varmışlardır. Bu nedenle Salman Mümtaz'ın bu alandaki araştırması büyük bir edebi olay olarak değerlendirilmelidir.

Anahtar Kelimeler: Salman Mümtaz, araştırma eseri, XIII-XIV yüzyıllar, Molla Kasım'ın eserleri.

ABSTRACT

The article is dedicated to the scientific research of Salman Mumtaz, one of the prominent representatives of Azerbaijani literary criticism, on Yunus Emre and Mullah Gasim. It is emphasized here that Yunus Emre is one of the artists who made important contributions to the development of Turkish poetic thought in the XIII-XIV centuries. Yunus Emre, who founded the Anatolian Ashig School, one of the first ashig schools, with his works written in the spirit of the people and his literary activity, is one of the literary figures who made national progress in the field of artistic success. The researches about Mullah Gasim, mentioned in one of Yunus Emre's works, contributed the creation of the article. According to Salman Mumtaz, Mullah Gasim was one of the most powerful artists of Azerbaijani poetry of the XIII-XIV centuries. Although there is no reliable information about the date of his birth and death, Yunus Emre was a contemporary of Emre and wrote poetry with him. After this information provided by Salman Mumtaz to the scientific community, various approaches to the personality and creativity of Mullah Gasim emerged. Scholars such as Mahmudbey Mahmudbeyov, Mammadhuseyn Tahmasib, Ahliman Akhundov, Sadnik Pshayev, Maharram Gasimli, Nizami Khalilov, Seyfaddin Ganiyev, Agalar Mirza, as well as Turkish researcher Abdalbaki Cholpinarli had independent opinions on the subject. Most of these scholars praised the work of Mullah Gasim and concluded that it was a stage in the development of Azerbaijani literature. Therefore, research of Salman Mumtaz in this field should be considered as a great literary event.

Keywords: Salman Mumtaz, research work, XIII-XIV centuries, works of Mullah Gasim.

⁹ LENKERAN DEVLET ÜNİVERSİTESİ, AZERBAIJAN; ORCID: 0000-0002-1213-0676; E-posta: qedim73@mail.ru

INTRODUCTION

Salman Mumtaz was one of the researchers in the fields both written and oral branches of Azerbaijani literature. He was born on May 20, 1884 in the city of Sheki. At the age of three, he moved with his family to Ashgabat, Turkmenistan, where he lived until 1918. Salman Mumtaz, who returned to his homeland after the establishment of the Democratic Republic of Azerbaijan, was engaged in scientific research until the end of his life, when he became a victim of Stalin's repression (1941). In distinct years, he worked as a researcher in the first category of the literature sector of the Institute of Language and Literature of the Azerbaijan Branch of the USSR Academy of Sciences, as the head of the Azerbaijan Literature Department of the Azerbaijan State Scientific Research Institute.

Salman Mumtaz, one of the founders of Azerbaijani literary criticism, has done important work in the collection, research and publication of classical literary heritage and examples of folk art. His researches on our literary personalities, such as Nizami Ganjavi, Imadeddin Nasimi, Mohammad Fuzuli, Shah Ismail Khatai, Ashig Gurbani and others have become a rich source for further scientific research. One of Salman Mumtaz's noteworthy investigations is his research on the XIII-XIV century Azerbaijani poet Mullah Gasim.

Mullah Gasim and Yunus Emre

Mullah Gasim was one of the most powerful artists of Azerbaijani poetry of the XIII-XIV centuries. Although there is no accurate information about the date of his birth and death, Izzeddin Hasanoglu, Sheikh Safi and Gazi Burhaneddin, representatives of the native language poetry of Azerbaijani literature, were almost contemporaries. The poetry of Mullah Gasim would undoubtedly give new content to the Azerbaijani literature of that ages. Because literature usually improved either in written or oral form. Nevertheless, the work of Mullah Gasim Shirvani combined the features of both branches of literature. Along with elements of common Turkish literature, his works reflected the traditions of classical Azerbaijani poetry. Mullah Gasim Shirvani is also one of the first great representatives of the surrounding of Shirvan ashig, one of the first ashig school stages in Azerbaijan. From this point of view, the study of the works of Mullah Gasim is relevant in terms of studying in poetry of our first native language. At the moment, it is probably easy to talk about this artist. Because many researchers have already studied the legacy of Mullah Gasim and come to certain conclusions. But it is difficult to say for the beginning of the XX century. The work of Mullah Gasim, unknown to the literary and scientific community at that time, was discovered as a result of the hard work of the great researcher Salman Mumtaz and presented to art lovers. Salman Mumtaz's article "Mullah Gasim and Yunus Emre" was published in the first edition of "Revolution and Culture" magazine in 1929 which is interesting in this regard. The article begins with the presentation of a poem by Yunus Emre.

"Dervish Yunus, do not say these words crookedly you,
Mullah Gasim is coming to judge you."

The literary scholar then gives information about Yunus Emre, who had an important influence on the development of Ottoman literature. It is known that Yunus Emre is one of the artists who made important contributions to the development of Turkish poetic thought in the XIII-XIV centuries. It is difficult to give an exact account of his biography. Allegations of graves are circulating in various parts of Turkey, even in Azerbaijan. One of them emphasizes that Yunus Emre, who lived in the XIII-XIV centuries and founded the Anatolian Ashig School, one of the first ashig schools, is one of the literary figures who signed the national progress with his artistic achievements. Some sources state that there are legends about him, as well as a divan with about five thousand poems. According to another source, Yunus Emre was born in 1240 (41) in Sarikoy, near Sivrihasar. According to another possibility, Yunus Emre's family came to Anatolia from Khorasan. Since the family firstly settled in Karaman, Yunus Emre was born here, and later the whole family moved to Sarikoy, located in the Sakarya region. Considering that the greatest poet of Turkish Sufi literature, Mevlana Jalaluddin Rumi, moved to Anatolia from the Khorasan provinces, it can be assumed that the descendants of Yunus Emre came here in connection with the formation of Anatolia as the center of Sufism.

All these assumptions are confirmed in a sense. Because, indeed, “Yunus Emre guided the development of the Anatolia ashig school in a very complicated period of Anatolian life, at a historical moment when different sects were fighting for influence, protecting it from the influence of a number of reactionary sectarian values and advancing along its own path. During this period, he, in fact, completed the powerful expression of the Sufi worldview in poetic thought, as well as the formation of the Anatolia Ashig school in the framework of national-moral and ethical values ”.

Yunus Emre, who reached at the pinnacle of art without having a perfect education, is considered as sacred among people, as well as his successors, who reached the status of Mawlana for art lovers. This is due to the fact that Yunus Emre's ashig art and the values that come from it have not yet been completely separated from their genetic sources, the gam-shaman, as well as the ozan complex. People still believe in the extraordinary importance of this art.

This genius, who played a special role in the development of 13th century Turkish Sufi poetry, added a new color to literature with his work. At the same time, Yunus Emre managed to take Turkish literature to new poetic points with his works based on folk poetry. In his work, the meetings of the dervish with the ashig developed in parallel, and at some points the ashig prevailed. However, the goal of all his creations is devotion to God, devotion to Him, and glorification of this devotion. He called on his contemporaries and followers to be attached to God, to accept his loneliness, and to obey him. Because all creation and judgments come from God.

The main goal of Yunus Emre's research is to unite people for the sake of progressive deeds. This union must decide on love. Because everything in the world is a mortal. Love and equal values to this are eternal. If the address of this love is God, evil forces cannot conquer the human heart.

Yunus Emre's art is considered to be a rich heritage and source in Azerbaijani literature, especially among creative personalities.

Researches of Salman Mumtaz on Mullah Gasim

Salman Mumtaz writes "Mullah Gasim and Yunus Emre" in his article: "Everyone who is familiar with the literature of Turkic-speaking peoples knows Yunus Emre and knows that he had an important impact and strong influence on the ancient Ottoman literature." In the article, Salman Mumtaz mentioned that he did not talk about Yunus Emre more and did not want to repeat the statements.

Because this article was mainly dedicated to Mullah Gasim and, of course, he had to provide information about the mentioned literary figure. However, the special professionalism of the researcher is that he wanted to present information about Mullah Gasim which is unknown to Azerbaijani science as Yunus Emre. "We are going to give information briefly about Mullah Gasim, who has not been able to attract the attention of any critics for the statements about Yunus Emre so far," he said. At the beginning of the article there was a verse from that literal sample.

"Dervish Yunus, do not say these words crookedly you,
Mullah Gasim is coming to judge you. "

The last verse of a poem by Yunus Emre mentions a man named Mullah Gasim. The search for the identity of Mullah Gasim and this personality, reflected in the work of a thinker such as Yunus Emre, allows Salman Mumtaz to make new discoveries. It turns out that Mullah Gasim, a contemporary of Yunus Emre, was apparently one of the most educated and knowledgeable personalities of his time. Therefore, a prominent artist like Yunus Emre is afraid to say "crooked" in front of him. Because not everyone knows how to do well. A person who is able to do this must know the Arabic language and its grammar, and be aware of the science of logic. It seems that Mullah Gasim was no less important for a worldly and educated man like Yunus Emre, so he wanted to pay attention to what he said and be careful about it. Realizing all this, Salman Mumtaz begins research about Mullah Gasim and presents his work in the form of an article to the Azerbaijani literary and scientific community:

"Mullah Gasim is contemporary of Hasanoglu and Yunus Emre, Azerbaijani poets. His being contemporary was confirmed in the last verse of Yunus Emre's poem. There are 2-3 poems with the title "Min kalami Mullah Gasim Shirvani" in the old and white jungles. Mullah Gasim was able to write a poem with two tajnis as the heritage of our literature."(11, 43-44)

Salman Mumtaz's article was published in 1929. It is known that the scientist published a two-volume book on ashig literature in 1927 and 1928 called "People's poets". Volume I contains 2 poems - "My love" and "Tajnis", and Volume II contains 3 poems - "Mystery", "I saw", "Tajnis" (12, 12). It seems that the article made a few mistakes, and for some reason, instead of five, three scenes were shown. At present, Salman Mumtaz has reprinted book "People's poets" which presents these five poems as they are.

It is clear from the article that Mullah Gasim was not only a contemporary of Yunus Emre, but also an artist who established literary relations with him. Yunus Emre even wrote a review on a work by Mullah Gasim. We present it in abbreviated form:

I passed by the grave,
wonderful people I saw.
Under the dark ground,
Lying soul I saw.

Eyes that are closed,
Waiting for the doomsway.
Sincere talks and word,
I saw a genius.

One being in a feast,
One in a delight,
One in a difficulty,
I saw an awful adversity.

The quality of the people,
You have declared, Gasim!
Sitting on the side of the road,
I saw the inner chain immediately.(12, 220)

According to Salman Mumtaz, we also abbreviate Yunus Emre's response to this gerayli about Mullah Gasim:

I had detailed acts,
Today I saw the dream.
Mixed into black soil,
I saw these thin bodies.

Details were inaccessible,
Have been built gardens,
I saw tongues in the mouth
Rusty, speechless...

As with pleasure,
As in the gospel,

As the torment of adversity,
I saw the days that happened yesterday.

Yunus Emre saw this,
He told us from the moment,
My mind went blank,
Who saw them fleeing. (12, 221)

The author analyzes the given works and expresses his conclusions as follows: "When both poems are read side by side carefully, it is obvious that Yunus Emre's poem is a poem based on Mullah Gasim's poem in terms of the theme, image, line, sense and structure. This fact is more clear if we consider the following points:

Mullah Gasim:

Eyes that are closed,
Waiting for the doomsday.
Sincere talks and word,
I saw a genius.

Yunus Emre
Eyes with tears,
Sad Faces as moon.
Mixed into black soil,
I saw hands picking the roses.

Mullah Gasim:

One being in a feast,
One in a delight,
One in a difficulty,
I saw an awful adversity.

Yunus Emre

As with pleasure,
As in the gospel,
As the torment of adversity,
I saw the days that happened yesterday.

It means that along with Sultan Valad, Yunus Emre and Hasanoglu, there was another modern writer called Mullah Gasim from Shirvan, who taught and mastered in a Turkish Sufi as Yunus Emre.

The article "Mullah Gasim and Yunus Emre" is an important source.

The information obtained by the great researcher Salman Mumtaz about Mullah Gasim, a representative of the Azerbaijani ashig literature of the XIII-XIV centuries, and included in the scientific research circulation, is of exceptional importance for the further development of science. Yes, along with his contribution to the development of written literature, Mullah Gasim was also considered as an ashig. Mainly, these features that could make a relation between him and Yunus Emre. When we pay attention to Yunus Emre's activities, we can see that he presents himself in his works as "Poor Yunus", "Dervish Yunus", "Ashig Yunus".

He does not object.

Prominent of the poets

Shows the meaning extended (14, 90)

After Salman Mumtaz, many researchers researched this topic and tried to express their attitudes on the personality and work of Mullah Gasim. Of course, regardless of the results of the research conducted in this issue, the problems raised by Salman Mumtaz will give impetus to the improvement of Azerbaijani science in a new context.

Nevertheless, as we have mentioned, after Salman Mumtaz, different approaches to the personality and creativity of Mullah Gasim emerged. It is interesting that scholars such as Mahmudbey Mahmudbeyov, Mammadhuseyn Tahmasib, Ahliman Akhundov, Sadnik Pshayev, Maharram Gasimli, Nizami Khalilov, who have spoken enough in the field of folklore, approached this issue in different ways. Nizami Khalilov is still considered one of the last scholars to comment on the work of Mullah Gasim. In his article "Mullah Gasim from Shirvan as the first representative of ashig poetry", he summarized his views on Mullah Gasim after Salman Mumtaz and came to a final decision. In the article the research has been chronicled clearly and we recommend that you focus more on this article to avoid inappropriate redundancy. The research and the conclusions of some of the above-mentioned scholars lead to the conclusion that the artist whom Salman Mumtaz considered Mullah Gasim and gave examples of his work was, in fact, Khasta Gasim. Nonetheless, Salman Mumtaz, presented examples of the work of Khasta Gasim along with Mullah Gasim mainly in his books "**People`s Poets**". Nizami Khalilov emphasizes that "the mistake made by M. Mahmudbeyov in the past was continued by A. Akhundov. Researchers who came later also made misconceptions based on those sources. "A. Akhundov, the author of the book " Azerbaijani ashigs and folk poets ", published several poems of Mullah Gasim in the behalf of Khasta Gasim, but did not include some poems in this book." Sadnik Pashayev continues this tradition by saying, "Some of the examples of poetry given by Salman Mumtaz as the poems of Mullah Gasim from Shirvan belong to Khasta Gasim." However, unlike Maharram Gasimli, Sadnik Pashayev has believed in the existence of the name Mullah Gasim in Azerbaijani literature. Despite the legends about him, "After Manichohr and Akhsitan, he was kind to the people in the palace of Shirvanshahs and fell in love with a Georgian girl in his youth. If Mullah Gasim did not exist in history as a person, his name would not be associated with the great artist of the 13th century Yunus Emre, and would not attract the attention of a literary critics including Salman Mumtaz. "At the same time, an old saga called 'Mullah Gasim and the Georgian Girl' was created and would not have come to our modern days."

Maharram Gasimli comments on this issue in his book "Ozan-ashig art" and in the article "Mullah Gasim or Khasta Gasim". M.Gasimli emphasizes that "the relation between Mullah Gasim from Shirvsn and the Shirvan ashig environment, whose literary identity and poems were first presented by Salman Mumtaz in 1926, does not seem so convincing." In order to substantiate his opinion, the author states that the works belonging to or making belonged to Mullah Gasim, especially the tajnis, are so perfect that they cannot be written as of Azerbaijani ashig poetry at 13th century. The poetic development here could not have seemed earlier than XVII-XVIII centuries. Finally, M. Gasimli has noted that the examples attributed to Mullah Gasim from Shirvan do not belong to any of the ashig culture of Azerbaijan.

If these examples do not correspond to any ashig school, then these poems are also strange to the works of Khasta Gasim. The language and style of the poems already depict this.

So who is Mullah Gasim in Yunus Emre's poem?

M. Tahmasib answered this question as the following: "If Gasim from Shirvan was really modern with Hasanoglu, then there was a good basis for the emergence of Nasimi's poetry."

Nizami Khalilov wrote in his scientific work as called " Mullah Gasim from Shirvan as the first representative of ashig poetry" which was written as a result of his intensive research:" As a folk poet of Azerbaijan, Mullah Gasim was the first to attract attention and a small part of his work was discovered."

Seyfaddin Ganiyev, a researcher of Shirvan folklore, has stated in his work that more than two hundred folk poets wrote in the same poetry in his same work, and has given statement about the special importance of the work of Mullah Gasim, who lived in the XIII-XIV centuries.

Agalar Mirza clarified this issue in his article called “Mullah Gasim traditions in the rise of Shirvan ashig poetry” and noted that “during the time of Mullah Gasim (XIII-XIV centuries there was an ashig environment in Shirvan and artists as Mullah Gasim became active participants in the development of this environment.”.

A. Cholpinarli, one of the prominent researchers of Turkish literature, as well as an investigator of Yunus Emre's activities, also has spoken about Mullah Gasim, emphasizing that seven poems related to his work have been obtained. The information given at the beginning of the poems preserved in the collection in the Nuruosmani library states, “Kasim is one of the consecutives of Yunus who lived in the late 14th century. Only 7-8 poems are available now. Seven of them are in Jami-ul-Meanide.”

CONCLUSION

All this shows that the scientific and literary activity of Salman Mumtaz is an important stage in the development of Azerbaijani science. His research on the work of Mullah Gasim and his findings in this field, as well as the attitudes in the later researchers on the subject again confirm this.

Mullah Gasim, a prominent representative of Azerbaijani literature, and his work show that the history of the improvement of national literature dates back to the XIII-XIV centuries. The research of art critics such as Salman Mumtaz is of great importance in their discovery.

REFERENCES

1. Agalar Mirza. Mullah Gasim traditions in the development of Shirvan ashig poetry. Journal of Folklore Issues, VI edition. Baku, 2007, p.29
2. A. Yunus Emre` s selected poems by Golpınar. Istanbul: Remzi Bookstore, 1961, 420 p.
3. Khalilov Nizami. Syllable weight and history of ashig art. Baku, Khazar University, 2014, 174 p.
4. Kudelin VA Poetry of Yunus Emre. Moscow, Nauka, 1980, 231 p.
5. Gasimli Muharram. The art of Ozan-ashig. Baku, Ugur, 2003, 308 p.
6. Ganiyev S., Shirvan folklore environment, Baku, Ozan, 1997, 258 p.
7. Guliyev E., Literature of Turkic peoples. Baku, 2008, 368 p.
8. Nabiyev A. Azerbaijan folk literature. In two volumes. Volume II. Baku, Science, 2006, 648 p.
9. Pashayev Sednik. Research in the literary heritage of Tikmadashli Khasta Gasim. Baku, Azerneshr, 2011, 256 p.
10. Ruffullayev G. Lyrical and epic types in oral folk literature. Baku, Science and Education, 2021, 200 p.
11. Salman Mumtaz. Mullah Gasim and Yunus Emre. Journal of Revolution and Culture, 1929, №1, pp.43-44
12. Salman Mumtaz. People poets. Baku, Sada, 2005, 292 p.
13. Tahmasib M.H. Nasimi and folk poetry. Literature and art newspaper. Baku, August 11, 1973
14. Yunus Emre. Guldeste. Poems. Ministry of Culture, Samix Offset Printing, 1990, 215 p.
15. https://az.wikipedia.org/wiki/Salman_M%C3%BCmtaz

(6)

Doç. Dr. Logman ABDULLAYEV¹⁰
FINANSAL VARLIK OLUŞUMUNUN TEORİK ESASLARI
PRINCIPLES OF THE FORMALIZATION OF FINANCIAL ACTIVITIES

ÖZ

Her durumda ekonomik faaliyetin istikrarı, finansal kapasitenin sürekli artışının yanı sıra ekonominin öncelikli alanlarında etkin ödemelerin mevcudiyeti ve bu ödemeleri nasıl kullandıkları ile belirlenir. Dünya ülkeleri örneğine genel öz açısından bakacak olursak, finansal varlıkların, bu yöndeki artış ve gelişimlerinin o ülkelerin ekonomilerinde zengin bir kavram olduğu ortaya çıkmaktadır. Farklı ekonomik faaliyet alanlarında uzun vadeli kalkınmanın temel özelliği, oradaki varlıkların yüksek düzeyde likiditesi ve sürdürülebilirliğidir. Bu faaliyet alanlarındaki işletmelerin gelişme beklentileri ve diğer büyük işletme ve kuruluşlarla bütünleşme yetenekleri bu göstergeler temelinde belirlenir. İşletmelerin ekonomik istikrarı, her ülkenin ekonomik ve politik alandaki gücünü ve yeteneklerini belirleyen ana faktörlerden biridir. Bu nedenle, iyi bir finansal varlık arzı özellikle önemli bir konudur.

Genel olarak ana yönler, finansal varlıklar alanındaki araştırmaları artırmak, gelişmiş ülkelerde kullanılan en iyi uygulamaları ülke ekonomisinde etkin bir şekilde uygulamak, ülkeleri ekonomik kalkınma koşullarına uyarlamaktır. Ülke ekonomisindeki temel konulardan biri ekonomik sektörlere yapılan yatırımlar ve bunların özellikleridir. Dolayısıyla ülke ekonomisinde yabancı yatırım, finansal varlıkların önemini keskin bir şekilde artıran faktörlerden biridir. Her halükarda, büyük yabancı yatırım girişi, ülkedeki sosyo-ekonomik çevre üzerinde olumlu bir etkiye sahiptir ve ayrıca işletmelerin ve kuruluşların finansal istikrarını güçlendirmede önemli bir faktördür.

Anahtar Kelimeler: finansal varlıklar, finansal araçlar, hisseler, tahviller, yatırım, likidite.

ABSTRACT

In any case, the stability of economic activity is determined by the continuous increase in financial capacity, as well as the availability of effective payments in the priority areas of the economy and how they use these payments. turns out to be a concept. The main feature of long-term development in different fields of economic activity is a high level of liquidity and sustainability of assets there. The development prospects of enterprises in these fields of activity and their ability to integrate with other large enterprises and organizations are determined on the basis of these indicators. The economic stability of enterprises, the power and capabilities of each country in the economic and political field. one of the main determining factors. Therefore, a good supply of financial assets is a particularly important issue.

In general, the main directions are to increase research in the field of financial assets, to effectively apply the best practices used in developed countries in the country's economy, to adapt the countries to the conditions of economic development. One of the main issues in the country's economy is the investments made in economic sectors and their characteristics. Therefore, foreign investment in the country's economy is one of the factors that sharply increase the importance of financial assets. In any case, large influx of foreign investment has a positive impact on the socio-economic environment in the country, and is also an important factor in strengthening the financial stability of enterprises and organizations.

Keywords: financial assets, financial instruments, stocks, bonds, investment, liquidity.

¹⁰ Finans ve Muhasebe Bölüm başkanı, doçent, E-posta: Loqman.2005@mail.ru; ORCID: 0000-0002-6308-8316

1. GİRİŞ

Finansal varlıkların oluşumunun teorik temelleri, öncelikle genel olarak finans kavramının özünün yorumlanmasına dayanmaktadır. Finansal, merkezi ve merkezi olmayan bir şekilde fonların oluşumu, dağıtımı ve kullanımından kaynaklanan ekonomik ilişkileri kapsar.

Finans kavramını kapsayan birçok bilimsel yoruma baktığımızda, finansal araçların devlet, girişim ve diğer faaliyet alanlarında kullanımına ilişkin farklı modeller görebiliriz. Bir başka ilginç yaklaşım, finansal ilişkilerin her alanda finansal varlıkların hareketi ile karakterize edilmesi gerçeğiyle açıklanmaktadır.

Cari ulusal ve yabancı para cinsinden nakit varlıklar, kısa ve uzun vadeli yatırımlar ve alacaklar genellikle finansal varlıkları temsil eder. Yukarıdan, finansın çok yönlü bir alan olduğu belirlenir. Teorilere daha yakından bakıldığında, finans, finansal varlıklar ve genel olarak finansal ilişkileri yansıtan bir dizi bilimsel hüküm ortaya çıkar.

Çeşitli araştırmacıların teorik kaynakları genel olarak finansal teorinin belirsiz durumlarda bireysel tüketim ve portföy kararlarının ve bu kararların finansal varlıklar üzerindeki etkisinin incelenmesi olduğunu belirtmektedir.

Bunlar farklı yorumlara dayansa da genel olarak finansın bir sermaye, rekabet, menkul kıymetler ve diğer finansal araçların bilimi olduğunu belirten kaynaklar mevcuttur. Finansal varlıkları kapsayan sistematik bilimsel bilgilere daha fazla dikkat edilmesi gerektiği açıktır.

Ekonomik insan modeli gelişme yolundan geçmiştir ve ekonomik insan modeli tarafından yönetilen güçlü bir küresel ekonomiye sahip büyük şirketler, işletmeler ve kuruluşlardır. Bu bakış açısıyla modern dünyada her işletme, belirli bir ekonomik ve yasal ortamda katılımcı olarak faaliyet gösterdiği devletin normlarına ve yasal düzenlemelerine uygun olarak faaliyet göstermektedir.

Finansman olanaklarını genişletmek, herhangi bir işletmenin normal bir şekilde çalışabilmesi için önemli bir koşuldur. İşletmelerin finansmanı, onlara gerekli finansman kaynaklarını sağlamaktır. Her şeyden önce, işletmelerin finansman süreci, yetkili fonlarının oluşumu ile başlar.

Yetkili fonun değeri, üretim sürecine yatırılan sabit ve kısa vadeli fonların miktarını gösterir. İşletmelerin sabit varlıklarının finansmanı, genişletilmiş yeniden üretim sağlama sorununu çözmelidir.

İşletmenin zamanında finanse edilmesi, iş sürecinin sorunlarına ve gelişimine çözüm bulmak için bir ivme kazandırır. Şirketin bu süreci başlatmak için finansal kaynaklara sahip olması gerekir. Ayrıca, işletme için optimal finansman kaynakları belirlenir.

İşletmelerin finansmanı iç ve dış olmak üzere 2 şubeye ayrılmıştır. İç kaynaklara şirketin kendi fonları denir. Bunlar şunları içerir: kar ve amortisman gideri. Dış kaynaklar çeşitli krediler ve ödünç alınan fonlardır: hisselerin ihracı ve yerleştirilmesinden elde edilen gelirler, banka kredileri, kayıtlı sermayedeki hisselerin satışından elde edilen gelirler ve diğer kaynaklar.

Tabii ki, hem iç hem de dış finansman kaynaklarının kendine has özellikleri vardır. Sürdürülebilir ekonomik kalkınma doğrultusunda, faaliyet yönüne bağlı olarak işletmeler tüm finansman maliyetlerini kendi pahasına karşılayamamakta ve bu durumda kalkınma açısından dış kaynaklardan fon sağlanması kaçınılmaz olmaktadır.

Bu durumda beklenecek en önemli şey, fonlama biçimleri arasındaki optimal oranı korumaktır. Böyle bir optimizasyona ulaşmak, yalnızca işletmenin finansal hizmetleri tarafından uygulanan aktif bir finansal strateji temelinde mümkündür.

Tecrübeler göstermektedir ki, işletmenin iç kapasitesi çekilecek fonları aştığında daha etkili sonuçlar elde etmenin mümkün olduğunu göstermektedir. Yani, işletmenin sermaye ve borç oranı 2: 1 olduğunda optimal kabul edilir. Bu durumda, işletmenin finansal durumu istikrarlı kabul edilir. Ancak, ödünç alınan fonların geri ödenmesi genellikle işletmenin tüm varlıklarının pahasına gerçekleşir. Burada finansal varlıklar ve borçlar ciddi bir şekilde analiz edilmeli ve daha etkin bir yol belirlenmelidir.

Yalnızca finansal varlıklar, bir işletmenin sahip olduğu para ve menkul kıymetlerin toplamı olan fon kaynaklarıdır. Bu varlıklar nakit (nakit ve banka hesapları), menkul kıymetler (işletmenin kendisinin ve diğer şirketlerin hisseleri, hisse senedi opsiyonları vb.), alacakları ve finansal yatırımları içerir. Elbette maddi olmayan duran varlıklar, avanslar, rezervler finansal varlıklara ait değildir.

Finansal varlıkların değerlemesi, dönüştürülebilecek nakit tutarının belirlenmesidir. Bu süreç genellikle bir işletmenin ödeme gücü veya kredi notu gibi finansal durumunu değerlendirmek için kullanılır ve bu varlıkların değeri zaman içinde önemli ölçüde değişebilir.

Örneğin, hisse senedi fiyatları yatırımcı arz ve talebine bağlı olarak günlük olarak önemli ölçüde dalgalanmaktadır. Finansal varlıkların, gayrimenkullerin kullanımından elde edilen gelir hakları olduğu bilinmektedir. Diğer bir deyişle, reel varlıklar bir gelir kaynağıdır ve burada finansal varlıklar sadece alınan gelirin dağılımını karakterize eder.

Bu varlıklara yatırım yapmak, sahibine yatırım yoluyla yapılan fiili varlıkların kullanımından kar etme hakkı verir. Bu varlıklar, fiziksel varlıklara değil, sözleşmeye dayalı yükümlülüklerle dayalı parasal değer maddi olmayan bir temsilidir. Arazi veya gayrimenkul gibi fiziksel varlıkların fiziksel bir değere sahip olduğu durumlarda, finansal varlık, nakde dönüştürülene kadar gerçek değeri olmayan kağıt veya elektronik bir belgedir. Bu varlıklara örnek olarak tahviller, hisse senetleri, mevduat sertifikaları, banka mevduatları verilebilir.

Mevduat sertifikası, bir yatırımcı ile bir banka arasında belirli bir süre için belirli bir miktar parayı yatırmayı kabul eden ve bankanın bu tutarı faiziyle birlikte iade etmeyi kabul ettiği bir anlaşmadır. Bu sertifikanın ana avantajı, nominal değeridir.

Yatırımcı belirli bir süre para istememeyi kabul ederse, banka daha yüksek bir faiz oranı teklif edebilir. Tersine, bir yatırımcı bankadan mevduat sertifikasının anapara tutarını vadesinden önce iade etmesini isterse, kısmen veya tamamen faiz kaybı da dahil olmak üzere cezalara tabi olabilir.

Bir tür finansal varlık olan tahviller, genellikle kısa ve uzun vadeli projeleri finanse etmek için şirketler veya hükümetler tarafından çıkarılır. Yatırımcının borçluya belirli bir süre için vermiş olduğu para miktarını, faiz oranını ve anapara borcunu geri ödeme prosedürünü gösteren bir belge türüdür. Hisse senetleri, donuk finansal varlıktır.

Onlara yatırım yapmak, yatırımcının, şirket var olduğu veya yatırımcı hisselerini satmadığı sürece, yatırımcıya kârın bir kısmını temettü adı verilen gelir şeklinde alma hakkı veren şirketin bir kısmına sahip olduğu anlamına gelir. Finansal varlıklardan biri olan bankaya yatırılan para da finansal varlık olarak kabul edilir.

Bir banka hesabına nakit para yatırıldığında, fonların varlığını kanıtlayan bir sözleşme ve hesap bakiyesinin banka ekstresidir. Banka bu parayı davayı finanse etmek için kullandığından ve sözleşme kuralları çerçevesinde iade etmeyi taahhüt ettiğinden, yatırılan nakit fiziki bir varlık olarak kabul edilmez.

Finansal varlıklar, şirketin nakit yatırımlarını, diğer şirketlerin sermaye araçlarını ve daha sonra şirket tarafından diğer finansal varlıkların uygun koşullarda satın alınmasını içeren işlemler olarak değerlendirilir.

Gelecekte nakit talep etme hakkı veren finansal varlıklar arasında alacaklar, senetler, alacaklar, bonolar yer almaktadır. Bu durumda, karşı tarafın finansal yükümlülükleri, yani gelecekteki ödemeleri yapmak için sözleşmeden doğan yükümlülüğü güvence altına alan tahvil borçlarının tutarı olacaktır.

Finansal yükümlülük, bir şirketin, akdedilen bir sözleşmeye uygun olarak, önceden kararlaştırılan koşullar altında nakit sağlama veya sermaye araçlarını sunma konusundaki sözleşmeye dayalı bir yükümlülüğü olabilir. Finansal varlıklar, esas olarak, bir tarafın diğerine fon transfer ettiği bir sözleşme ilişkisinden kaynaklanan finansal alacaklardır.

Alacaklı-borçlu ilişkisini düzenleyen kurallar esas olarak sözleşmelere yansıtılır ve varlık sahipleri ekonomik kaynaklar ve diğer mali birimler üzerinde koşulsuz talepte bulunurlar. Bu anlaşmalar aynı zamanda finansal araçlara ilişkin yükümlülük kriterlerini de yansıtmaktadır.

Uluslararası Para Fonu'nda sadece parasal kuruluşlar tarafından tutulan uluslararası altın paralar finansal varlıklardır. Tüm altın paralar rezerv varlık olarak sınıflandırılır ve uluslararası finans kuruluşları tarafından tutulur. Sınırlı kurumsal koşullar dışında, rezerv varlıklar diğer kuruluşlar tarafından tutulabilir.

Külçe altın sadece Merkez Bankası ve merkezi hükümet tarafından finansal varlık olarak tutulabilir. Diğer altın rezervleri ise finansal olmayan varlıklar olarak sınıflandırılır. Külçe altın için uygun bir yükümlülük yoktur. Külçe altın ve nakit işlemlerinin yönetimi Uluslararası finans kuruluşları arasındaki işlemler dışındaki diğer işlemler, finansal olmayan varlıklarla yapılan işlemler olarak değerlendirilir.

Rezerv varlık olarak tutulmayan külçe altın, finansal varlık olarak değerlendirilmez ve nakit dışı altın olarak sınıflandırılır. Külçe, altın tozu ve diğer ham veya yarı mamul görüntüler, piyasa değeri veya endüstriyel amaçlar için altın ve altın sikke olarak saklanabilir.

Bazı durumlarda Merkez Bankası külçe altın tutabilir, ancak bu külçe rezerv olarak tutulmuyorsa nakit dışı altın olarak sınıflandırılır. Mevduatlar, halka açık olan ve fonların yerleştirilmesine ve ardından geri çekilmesine izin veren standart, pazarlık konusu olmayan, değişken tutarlardır.

Mevduat kategorisi, devredilebilir mevduat ve diğer mevduatlardan oluşmaktadır. Transfer edilebilir mevduatlar, banknotlarla değiştirilebilen tüm mevduatlardan oluşur. Diğer mevduatlar, üçüncü tarafların çek, sipariş veya diğer doğrudan ödeme yoluyla ödeme yapmasına izin verir.

Bazı mevduat türleri yalnızca sınırlı transfer özelliklerine sahiptir. Örneğin, üçüncü taraf ödemelerinin sayısı gibi kısıtlamalar vardır. Bu ödeme, dönem için veya üçüncü şahıs ödemelerinin asgari tutarı için yapılır. Ülkeler, tamamen devredilemeyen mevduatların devredilebilir olarak sınıflandırılıp sınıflandırılmadığını ulusal düzeyde uygulayabilir.

Ana mevduat belgeleri, kasiyer çekleri, banka poliçesi, mevduat kredisi, seyahat çeki, elektronik paradır. Nakit çekler, mevduat şirketleri tarafından masrafları kendilerine ait olmak üzere düzenlenen çeklerdir. Mevduat şirketlerinin müşterileri, tedarikçilere ödeme yapmak veya finansal yükümlülüklerini yerine getirmek için kasiyer çekleri satın alır veya benzer araçlar kullanır.

Bu belgeler kasiyer tarafından imzalanır ve çek alıcısının gösterdiği tarafa ödenir. Döviz veya mevduatla yapılan alımlar, kasiyer çekinde görünmelidir. Bu çek, devredilebilir mevduat yükümlülüklerine dahildir.

Banka poliçesi, diğer taraf çekinizi kabul etmezse, çoğunlukla büyük ödemeler için kullanılır. Banka ile olan ilişkinize bağlı olarak, bu poliçeyi aldığınızda veya aldığınızda gerekli tutar banka hesabına aktarılır ve daha sonra ödeme anında ödeme yaptığınız taraf bu çeki bankaya ibraz ederek tutarı alabilir.

Bazı ülkelerde, mevduat sahiplerine, kredili mevduat hesabı şeklinde aktarılacak tutarı aşan çek veya diğer mevduat biçimleri şeklinde finanse edilme yetkisi verilmektedir. Kredili mevduat hesabı ile normal kredi arasındaki fark, müşterinin hesabına alınan tüm paranın borcunu ödemek için gönderilmesidir. Bazen kredili mevduat kullanımı için bir ödemesiz dönem vardır ve bu süre boyunca kredinin kullanımı için faiz uygulanmaz.

Bütün bu hususlar, o ülkelerdeki bankaların kredi politikasına bağlıdır. Seyahat çekleri, hem döviz hem de taşınabilir mevduat özellikleri sağlayan finansal ve finansal olmayan şirketler tarafından düzenlenir. Bu kontrollerin önemli bir özelliği de daha güvenilir ulaşım ve güvenliğin sağlanmasıdır.

Elektronik para genellikle paranın değerinin elektronik olduğu bir ödeme aracıdır. Doğrudan fiziksel bir aygıtta veya uzak bir sunucuda depolanır. Bu paranın kullanımı genelleme yeteneğini temsil etmelidir. Kriptografi, yalnızca fiziksel güvenlik özelliklerine sahip para birimlerine kıyasla elektronik para işlemlerini doğrulamak ve veri işleminin bütünlüğünü ve gizliliğini korumak için kullanılır.

Hemen ihtiyaç duyulan para miktarı e-cüzdanlarda yani kartlarda saklanır. Diğer mevduatlar arasında borçlanma senetleri, öz sermaye ve yatırım fonu hisseleri, varantlar, opsiyonlar yer alır. Borçlanma senetleri, borçlanma araçlarını ve hisse senetlerini içerir.

Hisse ve yatırım fonu hisseleri Yatırım fonları, yatırımcıların paralarını bir araya getirerek bir dizi finansal araca (hisse senetleri, tahviller, gayrimenkul vb.) toplu olarak yatırım yaparlar. Bu portföyden alacağımız pay, hisse fiyatına ve yatırdığınız miktara bağlıdır.

Bu pay satılabilir, satın alınabilir, rehin edilebilir. Varant sözleşmesi kapsamında, özel tüccarlar, araçlar yardımıyla takas işlemlerini yürütürler. Bu basitleştirilmiş bir ticaret şeklidir, ancak çok etkili bir yöntem değildir. Burada birçok finansal risk vardır ve sürekli izleme gerektirir.

Finansal risk, fiyat dalgalanmalarına yol açar. Opsiyonlar, alıcıya belirli bir varlığı belirli bir fiyattan veya belirli bir tarihe kadar satma veya yeniden satma yükümlülüğü değil hakkı veren sözleşmelerdir. Hisse senetleri veya tahviller gibi bir opsiyon da bir menkul kıymettir. Ayrıca, kesin hüküm ve koşulları olan yasal olarak bağlayıcı bir sözleşmedir.

Finansal varlıkların oluşumu, yönetimini kapsayacak önemli özelliklere dayanmaktadır. Her ticari işletme, etkin kullanımlarını kapsayacak bir finansal işlem planı belirleyerek finansal varlıklarının kayıtlarını tutmalıdır. Ancak bu durumda faaliyet alanındaki mevcut finansal varlıkların likiditesi ve sürdürülebilirliği yüksek olabilir.

SONUÇLAR ve ÖNERİLER

Genel olarak ekonomik ilişkiler açısından mevcut duruma bakacak olursak, fonlamanın içeriden ve dışarıdan kaynak olarak iki yöne ayrılarak şekillendiği ortaya çıkıyor. Yurtiçi finansman daha bağımsız hale gelir ve borçlanmayı engeller. Ancak değişen rekabet karşısında iç kaynaklar yetersiz kaldığında dış kaynaklar kullanılmaktadır.

Bu genellikle borçlanmadan kaynaklanır. Bu bağlamda finansal varlıkların önemini açıklamak gerekir. Finansal varlıklar, bir işletmenin sahip olduğu para ve menkul kıymetlerin toplamı olan fon kaynaklarıdır.

Finansal varlıklar, şirketin nakit yatırımlarını, diğer şirketlerin sermaye araçlarını ve daha sonra şirket tarafından diğer finansal varlıkların potansiyel olarak uygun koşullarda satın alınmasını içeren işlemler olarak değerlendirilir.

Finansal varlıklar, bir işletmenin mülkiyet değerlerini, işletmeye ait para, nakit ve finansal araçlar şeklinde karakterize eder. Şirketin ana finansal varlıkları şunları içerir: ulusal para birimindeki fonlar; yabancı para birimindeki nakit; nakit benzerleri; her türlü alacaklar; mevcut finansal yatırımlar; uzun vadeli finansal yatırımlar.

Varlıkların doğrudan değerlemesi, veri toplama, piyasa analizi, hak araştırması, mali tabloların incelenmesi ve iş geliştirme tahmini için ilk önlemlerden sonra gerçekleştirilir. Varlıkların ana özelliği, gelir yaratma yetenekleridir.

Bir varlığın işletmeye sağlayabileceği gelecekteki net nakit tutarına, gerçek değeri denir. Üretim için kullanılan mülkün iç değerinin belirlenmesi yatırım planlaması sırasında yapılmaktadır. Azerbaycan'ın küresel pazara tam olarak entegre olabilmesi için son yıllarda yabancı yatırım çekmek için büyük çaba sarf edilmektedir.

Finansal varlıkların etkin kullanımı ve yönetimi, uygun nakit akışı planlamasını, alacak ve borç yönetimini, nakdin verimli kullanımını, işletmenin sermaye yatırımının esnekliğini vb. içerir. bu tür halkaların sistematik bir analizini içerir. Makale doğrultusundaki öneri ve tavsiyeler, bilimsel sonuçların elde edilmesi için koşullar yaratır.

1. Finansal varlıkların muhasebeleştirilmesi metodolojik olarak açıklanır. İşletmede mevcut finansal varlıkların sınıflandırılması yapılmalı, bunların oluşum kaynakları incelenmeli ve bu kaynaklar bulunduğu bu varlıkların finansal tablolarda düzenlenme ilkeleri. işletme incelenmelidir.

2. Finansal tabloların ana unsurlarından finansal varlıklar incelenmeli ve kullanım etkinliği araştırılmalıdır.

3. Ekonominin karlılığının artırılması açısından, yabancı yatırımı artıracak devletin ekonomi politikasına uygun koşullar oluşturulmalıdır.

4. Finansal varlıklar uygun şekilde kaydedilmelidir.

5. Operasyonların değerlendirilmesinde uluslararası standartlar gözetilmeli ve kontrolün iyileştirilmesi için çaba gösterilmelidir.

KAYNAKÇA

1. Bulut, C, Süleymanov, E. (2013) "Kamu Maliyesi" Bakü, Qafqaz Üniversitesi Yayınevi
2. Quliyev, N, Mahmudov, M. (2011) "Uluslararası Mali İlişkiler" Bakü, ASUE Yayınevi
3. Sabzaliyev, S. (2018) Mali rapor, Bakü, ASUE yayınevi
4. Abdullayev, L. (2017) "Finansal muhasebe" ders kitabı, Sumgayıt, SSU yayınevi
5. Schwandar V. (2007) İşletmenin ekonomisi,

7. Bendikov M. (2010) Sanayi kuruluşunun mali durumunun teşhisinin iyileştirilmesi // Mali yönetim, № 2. yayıncılık
8. Jamai E. (2007) Sanayi işletmelerinin finansal durumunun değerlendirilmesi üzerine // Sahar, Business Academy, № 9.
9. Finansal varlık fiyatlama teorisi, (2007) Claus Munk.
10. Sürekli Zamanda Arbitraj Teorisi, (2004) Oxford Üniversitesi
11. www.maliyye.gov.az
12. www.stat.gov.az
13. www.e-taxes.gov.az
14. www.economy.gov.az

(7)

Doç. Dr. Nigar ZEYNALOVA¹¹; Afar JAFAROVA¹²
"KARARLI" ve "ESNEK" ZEKANIN ÖZÜ
THE ESSENTIAL POINTS OF GROWTH and FIXED MINDSET

ÖZ

Yüzyıllar boyunca filozoflar, insan kişiliğinin kökenlerini, istikrarını ve istikrarını ya da sürekli olarak evrimleşip gelişmediğini incelediler. Stanford Üniversitesi'nde profesör olan Carol Dweck, kişisel ve siyaset bilimi alanında uzmandır. 30 yıllık araştırmasını özetleyen araştırmacı, makinenin insanın günlük aktiviteleri üzerindeki etkisini kanıtlamış bir düşünce yaklaşımı geliştirdi. Araştırmacının kitabı "Düşünme Stili", eğitim, emek, spor ve kişisel gelişim konularına odaklanıyor. Bir kişinin ilişkilerde başarılı olabilmesi için yetenek ve yeteneklerini düşünün. Tanrı'ya olan bağımlılığını ve inancını doğru bir şekilde tanımladı. Düşünce tarzına göre insanları iki türe ayırdı: "çevik" (dinamik, gelişen).) ve "sabit" (değişmeyen, statik).

Öğrencilerin "Çevik" entelektüel yaklaşımın başarısızlığına tepkisi daha da karardır. O da birlikte çalışmayı göstermiştir. Her iki zeka türündeki öğrenciler için de sınava hazırlık süreci farklı şekillerde gerçekleşir. "Sabit" zekaya sahip öğrenciler materyali ezberler, "Çevik" zeka Şahitler, içeriği anlayarak ve hatalarını kabul ederek sınava hazırlanırlar. Tüm öğrencilerin içsel potansiyeli vardır. Öğretmenin temel görevi, öğrencileri başarıya ulaşmaları için motive etmektir. Öğrencilerin özgüvenlerini arttırmaktır. Daha sonra bu etkinlik sürecinde çabaları vurgulanan öğrenciler, zor görevin üstesinden gelebilecekler. Onlar için başarısızlık zekanın değil, sıkı çalışmanın veya stratejinin bir göstergesidir.

Anahtar Kelimeler: "çevik", "istikrarlı" zeka, öğrenci, akıl, çaba gösterme yeteneği.

ABSTRACT

For centuries, philosophers have studied the origins of the human personality, its stability and stability, or whether it is constantly evolving. Carol Dweck, a professor at Stanford University, specializes in personal and political science. Summing up his 30 years of research, the researcher has developed an approach to thinking that has proven the impact of the machine on human daily activities. The researcher's book "Thinking Style" focuses on education, labor, sports, and personal development. Consider one's abilities and talents to be successful in relationships. He accurately described his addiction and belief in According to his way of thinking, he divided people into two types: "agile" (dynamic, evolving).) and "fixed" (unchanging, static).

The students' reaction to the failure of the "Agile" intellectual approach is even more decisive. He has also demonstrated working together. For students of both types of intelligence, the process of preparation for the exam takes place in different ways. Students with "Fixed" intelligence memorize the material, "Agile" intelligence Witnesses prepare for the exam by understanding the content and admitting their mistakes. All students have inherent potential. The main task of the teacher is to make students succeed is to motivate them to achieve, to increase their self-confidence. Later on, students whose efforts are emphasized during this activity will be able to overcome the difficult task. For them, failure is a sign of hard work or strategy, not intelligence.

Keywords: "agile", "stable" intelligence, student, intellect, ability to make an effort.

¹¹ Azerbaycan Diller Üniversitesi; Pedagoji Bölümü Başkanı; E-posta: nigarzeynalova777@gmail.com, ORCID:0000-0002-5107-8540

¹² Azerbaycan Diller Üniversitesi; Pedagoji Bölümü, öğretim Üyesi; E-posta: aferceferova86@mail.ru; ORCID:0000-0002-7963-6065

1.GİRİŞ

1.1. "Kararlı" ve "çevik" zekanın özü

Yüzyıllar boyunca filozoflar, insan kişiliğinin kökenini, istikrarını ve istikrarını ya da sürekli değişip değişmediğini incelediler. Stanford Üniversitesi'nde profesör olan Carol Dweck, kişilik araştırmaları alanında uzmandır. Uzun yıllar süren araştırmaları sonucunda bu bağlamda birçok değerli fikir ortaya atılmıştır. 30 yıllık araştırmayı özetleyerek, günlük aktiviteler üzerindeki etkisini kanıtladığını söylemek isterim.Araştırmacının "Düşünme Stili" adlı kitabı eğitim, emek, spor ve kişisel gelişim konularına odaklanıyor.Bir kişinin ilişkilerde başarılı olabilmesi için yetenek ve yeteneklerini düşünün.Tanrı'ya olan bağımlılığını ve inancını doğru bir şekilde tanımladı. Düşünce tarzına göre insanları iki türe ayırdı: "çevik" (dinamik, gelişen).) ve "sabit" (değişmeyen, statik).

Becerilerin doğuştan geldiğini ve yaşam boyunca değişmediğini anlamak, insanın "sabit" bir entelektüel yaklaşımı vardır. Bu tip bireyler kendilerine ve çevrelere karşı her zaman akıl ve karakter gücüne sahiptirler. Herhangi bir durumu başarı veya başarısızlık, kazanma veya kaybetme açısından değerlendirirler.Normalde, "sabit" entelijansiyanın temsilcileri başarısızlığın nedenlerini araştırmalıdır. sorunu ortadan kaldırmak için çalışmak yerine öz değerlendirme ayrıca "çalışır", aşırı yüklemeye çalışır ve daha zayıf bir sonuç gösterenlerle yüzleşir.

Zeka konusunda "çevik, gelişen" bir yaklaşıma sahip insanlar sürekli gelişiyor. Becerilere sahibiz, ilk göstergeler sıkı çalışma, yeni deneyim. İsa'nın ve etrafındakilerin yardımıyla. Bu tip insanlar, kişinin belirli bir alanda azim ve çabanın sonucu olduğunu düşünürler.Mevcut becerileri oluşturmak ve geliştirmek mümkündür. Çoğu beceri, insan vücudunun bir parçası olacak ve onun bir parçası olacak şekilde geliştirilebilir. Şiddet içermeyen bir şekilde kendini gösterebilir.Yazar-araştırmacı, zekaya yalnızca "çevik" yaklaşımın yaşamın anahtarı olduğuna inanır ve yazma alanında gerçek başarı elde etmenizi sağlar. "Sabit" bir entelektüel yaklaşımdan çevikliğe geçişin olanaklarını anlattı, "çevik" zeka yaklaşımına dayalı yetenekli öğrencilerin oluşumu, başarılı sporcuların gelişimi, organizasyonun yönetimi ve kişisel hayattan zevk alınmasını haklı çıkardı.

"Sabit" bir entelektüel yaklaşıma sahip olanlar, bir kişinin yetenekli veya yetenekli olduğuna inanırlar, eğer varsa, gelişimi için ek bir çabaya gerek yoktur ve bunu tek başımıza yapamayız. çabala, çalışmalısın. "Hızlı" zekaya sahip insanlar, çaba göstermenin, denemenin mümkün olduğunu düşünür, çekçekleri çiviye dönüştürür."Hızlı" zeka yaklaşımı sonuca değil, insan faaliyetine bağlıdır, bkz. Çalışmanızı değerlendirmenizi sağlar. Bu insanların çoğu başarının zirvesine ulaşabilir. Pek çok ünlü, diğerleri gibi sıradan insanlar olduklarını ve sadece çalışan insanlar olduklarını iddia ediyor, sıkı çalışmanın sonucunda hayatta ve işte başarılı olabildiler.Araştırmacı başarı oranları üst sınıf öğrencilerinde daha düşüktür. Zeka konusunda "sürekli" yaklaşımı olan öğrencilerin daha düşük not alma olasılıkları daha yüksektir.Öğretmenin zayıflığının sonucu, öğretmenin önyargılı tutumunun tezahürü olduğunu söylediler. Öğrencilerin "Çevik" entelektüel şovunun başarısızlığına tepkisi daha da kararlı, kendisi ile çalışırken kendini gösterdi.

Her iki zeka türündeki öğrenciler için de sınava hazırlık süreci farklı şekillerde gerçekleşir."Sabit" zekaya sahip öğrenciler materyali ezberler," Çevik "zeka Şahitler, içeriği anlayarak ve hatalarını kabul ederek sınava hazırlanırlar. Tüm öğrencilerin içsel potansiyeli vardır.Öğretmenin temel görevi, öğrencileri başarıya ulaşmaları için motive etmektir,onların özgüvenlerini arttırmaktır. Öğretmen ayrıca sınav sonuçlarının analizine özel önem vermelidir.Örneğin ,sınavdan sonra öğretmen, test sonuçlarına göre bir grup öğrenciye "yetenekli ve zekisin",diğer gruba "Arkadaşlar, iyi iş çıkardınız" derse, bir dahaki sefere, "yetenekli ve zeki", görevle baş edemeyeceklerinden korkarak daha zor işleri yapmayı reddedecek, çalışkan olan öğrenciler, zorlu görevle büyük bir coşkuyla başa çıkabileceklerdir. Onlar için başarısızlık aklın, zekanın değil, daha çok çalışmanın ya da strateji değiştirmenin bir göstergesidir.

1.2. Öğrencilerin düşüncelerinin oluşumunda öğretmen ve velilerin etkisi

Öğretmenin ve velilerin her sözü çocuklara kendilerini nasıl düşünmeleri gerektiğine dair bir mesaj verdi. Bu, "sabit" bir düşünme biçiminin geliştirilmesi üzerinde büyük bir etkiye sahip olabilir.Ebeveynler, çocuklarının zekasını ve becerilerini geliştirdiğinde, büyükannenin ömür boyu terfi ettiğini düşünür.

Araştırmacı ise bu fikrin tam tersini ortaya koymuştur. Zeka ve becerilerin tanımının çocuğun motivasyonuna ve yeteneğine bağlı olduğunu söyledi. Bu nedenle, bir öğrenci bir zorlukla ilk karşılaştığında uygun becerilere sahiptir ve şüphecidir. Bunun için öğretmen ve velilerin çocukları karmaşık problemleri çözmeye, hataları analiz etmeye, işten zevk almaya, yeni çözümler aramaya teşvik etmeleri gerekir. Onlara hayatlarının geri kalanında okuma yazma öğretilmelidir.

Çocukları övmeyi reddetmek de doğru değildir. Yetişkinlerin sadece çocuğun çabalarının ve yeteneklerinin onun zekasının ve yeteneğinin ötesinde olduğunu göstermesi gerekir. Ayrıca ileriye planlama yeteneği de kurulur. Tanım, "beceriler ve başarılar doğuştan gelen yetenekler değil, tutarlılık, azim, çalışkanlığın sonucudur" mesajını iletmelidir.

Bazen sorun öğrencinin yanlış yönde çalışmasından kaynaklanmaktadır. Bu tür okul çocuklarının bu kadar çok çalışmasının nedeni, okuma arzusu değil, öğrenme arzusu, fiyat, prestijli üniversitelere kabul edilme ve nihayetinde ebeveynlere ve başkalarına kendilerini kanıtlama arzusudur. Bu nedenle öğretmenlerin ve velilerin, çocukların ihtiyaçlarını karşılamaya, onları birbirinden farklılaştırmaya, potansiyelleri ve ilgileri doğrultusunda alana kazandırmaya yönelik kişisel bir hırs ve isteği vardır. Öğrenciler sorunlar ve başarısızlıklarla karşılaştıklarında, yetişkinler de onların özgüvenlerini destekler. Profesyonel öğretmenler, öğrencilerinin yeteneklerine ve zekalarına inanırlar. "İstikrarlı" bir fikri mülkiyete sahip olan öğretmenler, ayrımcı bir ortam yaratırlar. Annelerin güçlü veya zayıf yönleri değerlendirme kağıdına göre belirlenir, yaşarlar. Bu tür öğretmenler, zayıf öğrencileri umutsuz gördükleri için dikkate almazlar. Çevik" zekaya sahip yetenekli ve yaratıcı öğretmenler, her öğrenciye dikkat ve özen gösterir. Başarılarına inandıklarını ve potansiyellerinin ortaya çıktığını gösterir. Uygulaması için uygun koşullar yaratırlar. Öğretmenler, zayıf öğrencilerinin eğitimine fazladan zaman ayırarak insan olurlar, raf dünyası hakkında yeni şeyler öğrenirler ve profesyonel olarak gelişirler.

Zekaya "çevik" yaklaşım, öğrencilerin becerilerinin geliştirilmesine olan inançtır. Bu, bir öğrencinin yapabileceği tek çaba değildir. Becerilerin gelişimine sıkı çalışma, soruna farklı çözümlerin akışı ve dışarıdan destek eşlik eder. Ancak, çok çalışmak bir hedefe dönüştürülmemelidir. Öğrencinin gelişimine öncülük etmelidir. Öğrenme sürecindeki katılımcılar, özellikle öğrenciler, sürecin katılımcıları arasındadır ve bağlantıyı anlamaları gerekiyordu. İstihbarata "çevik" yaklaşım, "her şeyi yapabilirsin" sloganı haline gelmemeli. Girişlerin önüne gerçek hedefler koyulmalı, bunları başarabilecek yetenek ve kaynaklar oluşturulmalı.

1.3. "Çevik" entelektüel yaklaşımın geliştirilmesi

K. Dvek, tüm insanları "çevik" ve "kararlı" zeka olarak sınıflandırmanın nedeninin, gerçekleştirmelerinin daha kolay olmasıdır. Aslında tüm insanlar duruma göre her iki tür zekaya da sahiptir ve üstesinden gelir. İnsan zihni, bilinçli veya bilinçsiz olarak çevresinde olup bitenleri gözlemler ve yorumlar. Bazen yanlış yönde müdahale olur ve bu durumda kişi öfke, kaygı ile boğulur veya olaya kişisel üstünlük duygusu ile tepki verir. Akıl ve akıl yaklaşımı müdahale sürecini kolaylaştırır. Zekaya "sürekli" yaklaşımda, iç monolog şu değere odaklanır: "Bu, başarısız bir insanım" veya "onlardan daha iyiyim" anlamına gelir. "Çevik" entelektüel yaklaşımını inceleyenler, sık sık meydana gelen olayları gözlemlerler. Kökleri giderek daha fazla yapıcı faaliyete dayanıyor: "Bu bir olay. Hangi sonuçları çıkarmalıyım?", "Nasıl daha iyi olabilirim?", "Arkadaşıma nasıl yardım edebilirim?"

K. Dveck'e göre, eğitim sürecinde "çevik" zeka ve çeşitli beceriler bağımsız olarak geliştirilir. Geliştirmenin birkaç yolu vardır:

- öncelikle "sabit" bir düşünce tarzına sahip olduğunu kabul etmek gerekirse;
- "Sabit" istihbarat yaklaşımına yol açan koşulları belirleyin;
- "Sürekli" entelektüel yaklaşımla ikinci bir "ben" olarak iletişim kurmak, ona "esnek" bir zeka kazandırmak, avantajlarını açıklamak;
- geri bildirim kullanımı;
- kişisel ve diğer hatalardan ders alın;
- daha verimli ve üretken olmak için;

-sabırlı, disiplinli, ısrarcı olmak.

K. Dweck, "sabit" zekadan "çevik" zekaya geçişin karmaşık ve uzun vadeli bir süreç olduğuna inanıyor. Bu sadece birkaç noktaya hakim olma meselesi değil, dünyaya yeni bir bakış, "öğren ve öğret" ilkesinin oluşmasıdır. Zaman, çaba ve destek gerektiren sürdürülebilir kalkınma fikrine bağlı kalmayı gerektirir.

SONUÇ ve ÖNERİLER

Sabit bir düşünce durumunda, insanlar niteliklerinin sabit işaretlerine inanırlar ve bu nedenle değişmezler. Bu insanlar gelişmek için çalışmak yerine zekalarını ve yeteneklerini belgeliyorlar, ayrıca becerilerin tek başına başarıya yol açtığına ve çaba gerektirmediğine inanıyorlar. Kararlı bir zihniyete sahip insanlar, içgüdülerine dayanarak, iyi olduğunuzu ya da olmadığımıza inanırlar, çünkü öylesinizdir. Sabit bir zihniyete sahip insanlar, başarının çaba harcamadan elde edilmesini gerektiğine inanırlar, "doğal" her şeyi sonuca bağlarlar. "Başarısız olursan ya da iyi değilsen, hepsi boşuna".

Bu nedenle, onlar için sıkı çalışma ve çaba riskli ve korkutucu: büyük başarı için çabalamanıza gerek yok ve başarısız olursanız, tüm çabalarınız boşuna olacaktır. Çevik düşünen öğrenciler yeteneklerinin geliştirileceğine inanırlar. Çevik düşünen çocuklar her zaman yeteneklerini geliştiren görevler isterler. Esnek bir zihniyete sahip insanlar, hatalar ve eksikliklerle yüzleşir ve bunların üstesinden gelmek için yöntemler, stratejiler ve yeni bilgiler ararlar. Esnek bir zihniyete sahipseniz, sonuca ulaşma yeteneğinizi veya daha da önemlisi potansiyelinizi belirleyemeyeceğinizi bilirsiniz.

Örneğin, NASA astronotlarını seçerken, "net bir başarı geçmişi" olan insanları reddediyor ve bunun yerine başarısızlıklarla mücadele eden insanları seçiyor. Var olmayan bir başarı hafife alınmamalı ve bu çabada öğrenmek ve ilerlemek gerekir. Çevik zeka teorisinin temel amacı, sınıfta kararlı düşünen öğrencileri motive etmek ve yeteneklerine olan güvenlerini artırmak, onlarda çevik zeka oluşturmak ve böylece sınıfta başarılı olmak için yorulmadan çalışan insan sayısını artırmaktır.

KAYNAKÇA

1. Aronson, J., Fried, C., & Good, C. (2002), İstihbarat teorilerini şekillendirerek klişe tehdidinin Afro-Amerikan üniversite öğrencileri üzerindeki etkilerini azaltmak, *Deneysel Sosyal Psikoloji Dergisi*, 38 (2), 113–125.
2. Bandura, A. (1989). Sosyal bilişsel teoride insan ajansı, *Amerikalı Psikolog*, 44, 1175-1184.
3. Burnette, J., Russell, M., Hoyt, C., Orvidas, K., & Widman, L. (2018), Kırsal kesimdeki ergen kızlardan oluşan bir örnekleme çevrimiçi bir büyüme zihniyeti müdahalesi, *İngiliz Eğitim Psikolojisi Dergisi*, 88 (3), 428-45.
4. Dweck, C. (2006). *Zihniyet: Başarının yeni psikolojisi*, Rasgele ev.
5. Dweck, C., & Leggett, E., (1988). Motivasyon ve kişiliğe sosyal-bilişsel bir yaklaşım, *Psikolojik İnceleme*, 95, 256-273.
6. Shenk, D. (2010), Hepimizin içindeki deha: Genetik, yetenek ve IQ hakkında yeni bilgiler., Knopf Doubleday Yayıncılık Grubu.
7. Sternberg, R., & Horvath, J. (1998). Bilişsel uzmanlık anlayışları ve bunların üstün zekalılıkla ilişkileri. R. C. Friedman ve K. B. Rogers'da (Eds.), *Talent in context: Historical and social perspektifs on Üstünlük*, Amerika Psikoloji Derneği.
8. Uttal, D., Scudder, K., Deloache, J. (1997) Semboller Olarak Manipülatifler: Matematik Öğretiminde Somut Nesnelerin Kullanımına Yeni Bir Bakış Açısı. *Uygulamalı Gelişim Psikolojisi Dergisi*, 18, 37-54

(8)

Doç. Dr. Novruze ADİLOVA¹³; Doç. Dr. Zəhra SƏMƏDOVA¹⁴

AZERBAIJAN CUMHURİYETİ'NİN DÜNYA ENTEGRASYON SÜRECİNE KATILIMININ DEVLET DÜZENLEMESİ

STATE REGULATION OF THE PARTICIPATION OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN IN THE WORLD INTEGRATION PROCESS

ÖZ

Azerbaycan Cumhuriyeti bağımsızlığını kazandıktan sonra hızlı ve dinamik kalkınmanın ön saflarında yer alan beş ülkeden biri haline gelmiştir. Azerbaycan Cumhuriyeti zaten yakın ve uzun vadede bir kalkınma stratejisi belirleme yeteneğine sahiptir. Şu anda, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin dünya ekonomisine entegrasyonu, niteliksel olarak yeni bir aşamaya girdiğini kanıtlamaktadır. Genel olarak, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin aynı zamanda bazı sorunlar yarattığını, modern dünya ile kesinlikle tüm entegrasyon alanlarını yarattığını, doğal olarak yeni fırsatlar yarattığını söyleyebiliriz. Küreselleşme sürecinde Azerbaycan Cumhuriyeti'nin uluslararası ekonomik ortama serbest entegrasyonu yeni bir süreçtir ve devletimiz bu süreçle mükemmel bir şekilde başa çıkmaktadır. Küreselleşme artık neredeyse tüm dünyada etkisini gösteren karmaşık bir süreç olarak görülmelidir. Genel olarak, dünya kapitalist sisteminin yeni bir biçimi olarak küreselleşmenin aslında karmaşık bir kavram olduğu belirtilmelidir. Araştırmalara dayanarak, ekonomik küreselleşmenin birbirini tamamlayan 3 alanda geliştiğini belirtmek gerekir. Aslında bunlar ekonomik, politik ve kültürel alanlardır. Unutulmamalıdır ki, küreselleşmenin temel biçimi olan ekonomik küreselleşmenin temelinde, yabancı ülkelerin kendi aralarındaki ekonomik entegrasyona entegre olmaları yatmaktadır. Burada esas mesele, ekonomik bütünleşme durumlarının ekonomik ve siyasi bütünleşmesidir.

Ekonomik entegrasyon sürecinde, ulusal ekonomik sistemdeki iş bölümü, her devlet için farklı düzeylerde gerçekleştirilir.

Anahtar Kelimeler: entegrasyon, dünya ekonomisi, küreselleşme, uluslararası ekonomik çevre, bakış açısı.

ABSTRACT

After gaining its independence, the Republic of Azerbaijan has become one of the five countries that are at the forefront of rapid and dynamic development. The Republic of Azerbaijan already has the ability to determine a development strategy in the near and long term. At present, the integration of the Republic of Azerbaijan into the world economy proves that it has entered a qualitatively new stage. In general, we can say that the Republic of Azerbaijan also created some problems, created absolutely all areas of integration with the modern world, naturally creating new opportunities. Free integration of the Republic of Azerbaijan in the international economic environment in the process of globalization is a new process and our state copes with this process perfectly. Globalization should now be seen as a complex process that has an impact almost all over the world. In general, it should be noted that globalization as a new form of the world capitalist system is actually a complex concept. Based on research, it should be noted that economic globalization has developed in 3 areas that complement each other. In fact, these are economic, political and cultural fields. It should not be forgotten that the basis of economic globalization, which is the basic form of globalization, lies in the integration of foreign countries into the economic integration among themselves. The main issue here is the economic and political integration of economic integration situations. In the process of economic integration, the division of labor in the national economic system is carried out at different levels for each state.

Keywords: integration, world economy, globalization, international economic environment, perspective.

¹³ Azerbaycan Cumhuriyeti, Bakü Devlet Üniversitesi, Dünya Ekonomisi Bölümü dosenti, E-posta: adilova.novruze.20mail.ru; ORCID: 0000 - 0003 - 4049 – 8539

¹⁴ Azerbaycan Cumhuriyeti, Bakü Devlet Üniversitesi, Dünya Ekonomisi Bölümü dosenti, E-posta: zaxra.samedova@hotmail.com; ORCID: 0000-0002-6167-2025

1.GİRİŞ

Küreselleşmeye tarihsel olarak insanlar arasındaki sosyo-ekonomik eşitsizlikte bir artış eşlik ettiğinden, ekonomistler bu eşitsizliğin küreselleşmeye yol açmadığı konusunda hemfikir değiller. Bununla birlikte, en azından birkaç ülke, tarihin bu akışında mevcut olan fırsatları iyi bir şekilde kullanmaları nedeniyle, önemli bir ekonomik gelişme hızını koruyabilmiştir."Küreselleşme" konusu, son yıllarda entelektüel tartışma alanında güncel bir konu haline geldi.

Geleceğin teorik modeliyle ilgisi nedeniyle ana konudur. Bu konu, geleceğin teorik modelinin bir tartışması değil, tüm dünyayı kapsayan uygarlık sürecinin bir ifadesidir. Küreselleşme süreci nesneldir. SSCB'nin dağılmasından sonra devletimiz yeni bir projeye dahil olmuş ve tarihi zorunluluk nedeniyle Azerbaycan da bu sürece dahil olmuştur. Unutulmamalıdır ki, tarih boyunca şu ya da bu evrensel düşünce tüm dünyaya yayılmıştır. Tek gerçeği dünyaya yayma kibiriyle çeşitli imparatorlukların ve totaliter siyasi rejimlerin ortaya çıkması bunu kanıtlamaktadır.

1.1.Azerbaycan Cumhuriyeti'nin entegrasyon sürecine katılımının devlet düzenlemesi

Azerbaycan Cumhuriyeti, devlet bağımsızlığını kazandıktan sonra, dış ekonomik politikasının önemli yönlerinden biri olarak uluslararası mali-kredi ve ekonomik kuruluşlarla ilişkiler kurdu. Geçtiğimiz dönemde bu alanda pek çok çalışma yapılmıştır. Azerbaycan, 1992'de Uluslararası Para Fonu, Dünya Bankası, Avrupa İmar ve Kalkınma Bankası, İslam Kalkınma Bankası ve 1999'da Asya Kalkınma Bankası dahil olmak üzere neredeyse tüm etkili uluslararası kuruluşlara üye oldu.

Bu aşamada izlenen ekonomi politikasının karakteristik özelliklerinden biri, girişimciliğin geliştirilmesi, uygun bir iş ve yatırım ortamı yaratarak yerli ve yabancı yatırımların çekilmesi ve petrol dışı sektörün gelişiminin sağlanmasıydı. Alınan maksatlı tedbirler sonucunda Azerbaycan'da bir girişimciler sınıfı oluşturulmuş ve ülkenin sosyo-ekonomik kalkınmasında özel sektörün rolü artmıştır. Uluslararası arenada yaşanan süreçlerin olumlu ve olumsuz sonuçları hiçbir toplumun gelişiminde gözden kaçmamaktadır. Entegrasyon ve küreselleşme süreçleri, yeni ülkeleri kapsadığı için önceki aşamalardan farklıdır. Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti, küreselleşme ve dünyaya entegrasyon süreçlerinin dışında bırakılmamıştır. "Azerbaycan gelecekte çok zengin ve güçlü bir ülke olacak. (1)

Ekonomide mülkiyet çeşitliliğinin sağlanmasına yönelik alınan tedbirler, sürdürülebilir ekonomik kalkınma üzerinde olumlu etki yapmıştır. Böylece özelleştirme başladığında özel sektörün GSYİH içindeki payı aslında %10'un altındayken, şimdi payı %85'e ulaştı.

Böylece, petrol stratejisinin uygulanması sonucunda, bağımsızlığın ilk yıllarında meydana gelen durgunluk başarıyla önlenmiş ve 1995 yılında Azerbaycan'da yeni bir geçiş aşaması - canlanma ve dinamik gelişme dönemi - başlamıştır. Petrol stratejisini sürdürerek, ülkemizi kısa sürede kapsamlı bir şekilde geliştireceğiz." Akademisyen Ramiz Mehdiyev'in dediği gibi, Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in geçtiğimiz dönemde izlediği iç ve dış politika, Azerbaycan'ın dünya toplumuyla bütünleşmeye yönelik çok yönlü, aktif dış politikasının bir sonucudur. Bugün Azerbaycan'ın başarısı dünyanın en güçlü devletlerinin ve etkili uluslararası örgütlerin dikkatini çekmiştir."(2)

1995-2003 döneminde GSYİH %90,1, devlet bütçe gelirleri 3 kat, döviz rezervleri 85 kat, sanayi üretimi %25,2, tarımsal üretim %53,9, dış ticaret cirosu 4 kat, ekonomide istihdam ortalama aylık reel ücret 5,6 arttı. kez enflasyon oranı %2-3'e düşürüldü ve ekonomiye tüm kaynaklardan yapılan yatırımların toplam tutarı 20 milyar doları aştı.

Azerbaycan'da devletin sosyo-ekonomik politikasının stratejik hedefleri, serbest piyasa ilişkileri ve kendini geliştirme yeteneği ile sosyal odaklı, çeşitlendirilmiş bir ulusal ekonomi oluşturmak ve dünya ekonomik sistemine entegrasyonunu sağlamaktır.

Sürdürülebilir ve dinamik kalkınma mantığına dayalı bu politika sonucunda elde edilen başarılar daha da güçlendirilmiş, makroekonomik istikrar korunmuş, ekonomik çeşitlendirme, petrol dışı sektör ve bölgelerin gelişimi hızlandırılmış, stratejik dövizin etkin kullanımı sağlanmıştır. rezervler sağlanmış, güvenilirlik artırılmış, muhafazakar bir dış borçlanma stratejisi uygulanmış, girişimciliğe yönelik devlet desteği güçlendirilmiş ve nüfusun sosyal refahı istikrarlı bir şekilde iyileştirilmiştir.

Ekonominin çeşitlendirilmesi için öngörülen önlemleri sistematik ve tutarlı bir şekilde uygulamak için, Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı'nın ilgili karar ve emirleri "Azerbaycan Cumhuriyeti Bölgelerinin 2009-2013 Sosyo-Ekonomik Kalkınma Devlet Programı" ", "2008-2015 Yıllarında Azerbaycan Cumhuriyeti'nde Yoksulluğun Azaltılması ve Sürdürülebilir Kalkınma" Devlet Kalkınma Programı ", "2008-2015 Yılları İçin Azerbaycan Cumhuriyeti Nüfusunun Güvenilir Gıda Arzına İlişkin Devlet Programı " ve bir dizi sektörel kalkınma programı onaylanmış ve başarıyla uygulanmaktadır.

Uluslararası ekonomik entegrasyon, devletlerin siyasi ve ekonomik sistemlerinin ekonomik entegrasyonu ve IBA'nın ulusal ekonomiler arasında farklı seviyelerde uygulanmasıdır.

Uluslararası ekonomik entegrasyon, mal ve hizmetlerin serbest dolaşımına, sermaye ve emeğin uluslararası dolaşımına, ortak ekonomik, parasal ve finansal, bilimsel ve teknik, sosyal, dış ve askeri politikaların uygulanmasına dayanır. Dünya ülkeleri, ekonomik entegrasyon yoluyla üretim kapasitelerini, üretim verimliliklerini ve bunun sonucunda nüfusun refahını artırmaya çalışmaktadır. Kıtaların ve medeniyetlerin kavşağında yer alan Azerbaycan'ın dünyadaki ekonomik küreselleşme süreçlerinin dışında bırakılmayacak bir siyasi gerçeklik olduğu düşünüldüğünde, yolları ve beklentileri üzerinde düşünmeye değer: birbirine bağlanabilen bir köprü görevi görür. Azerbaycan, elverişli coğrafi konumuna güvenerek potansiyelini etkin bir şekilde gerçekleştirmeye çalışmaktadır”(3, s. 15)

1.2.Modern dünya ekonomisinde entegrasyon süreçlerinin yönleri

Yeni ekonomik sisteme geçişin gerçekleştirilmesi için Azerbaycan'ın sürekli olarak uluslararası entegrasyona katılması ve potansiyelini kullanarak aktif olarak yer alması gerekmektedir.

Azerbaycan ekonomisinin gelişmesinde ve uluslararasılaşmasında yabancı yatırımın büyük avantajları vardır. Yatırım, cumhuriyetin ulusal ekonomisi ile dünya ekonomisi arasında daha etkin entegrasyonu sağlar. Dış ekonomik yatırımın ülkenin ekonomik kalkınmasındaki bir diğer rolü de girişimcilik üzerindeki olumlu etkisi ile ilgilidir. Azerbaycan'da yabancı yatırım, ulusal ekonominin oluşumu, ticari ilişkiler, daha geniş bir girişimcilik biçimleri yelpazesi ve finansal ve kredi ilişkilerinin gelişimi için uygun koşullar yaratır. Bu koşullardan yararlanan genç bağımsız cumhuriyet, doğal, ekonomik, bilimsel ve teknik potansiyelini uluslararası düzeyde tanıtmak için çok taraflı ekonomik entegrasyon ilişkilerine girer.

Azerbaycan'ın dış ekonomik ilişkilerinin ve ilişkilerinin içeriğini ve ana yönlerini yansıtan bu yönlerin her biri, ülkenin gelecekteki kalkınması için eylem programının ayrılmaz bir parçası olmalıdır. Azerbaycan'ın dış ekonomik entegrasyon ilişkileri; oluşturulmasında daha faydalı ve etkin ekonomik ilişkilerin kurulmasına öncelik verilmelidir. Yabancı ülkelerle ekonomik işbirliği, Azerbaycan'ın milli ekonomisinin çeşitlendirilmesini sağlamak için büyük avantajlar sağlayabilir. Bu nedenle Azerbaycan'ın milli ekonomisinin oluşumunda dış ülkelerle karşılıklı ekonomik ilişkiler ve bu ilişkilerin geliştirilmesi büyük önem taşımaktadır. Azerbaycan yakın ve uzak ülkelerin, irili ufaklı, uluslararası ve bölgesel örgütlerin pek çok hayati siyasi ve ekonomik konuda ilgisini çeken bir kutuptur. Stratejik olarak önemli bir bölgede yer alan ülkemizde, dünyanın büyük güçlerinin çıkarları çatışır ve aralarında nüfuz için derin bir rekabet vardır. Azerbaycan Cumhuriyeti sosyo-ekonomik kalkınmasında yabancı ülkelerle işbirliğini daha da genişletmeyi ve uluslararası işbölümünü derinleştirmenin faydalarını en üst düzeye çıkarmayı amaçlamaktadır. Öte yandan Azerbaycan dünyanın bir parçasıdır, önde gelen uluslararası kuruluşların üyesidir. Azerbaycan'ın potansiyeli ve ulusal çıkarları, dünyada yaşanan süreçlere katılmasını zorunlu kılmaktadır. Ekonomik küreselleşme, bağımsızlığını kaybetmiş herhangi bir devletin bağımsızlığı üzerinde doğrudan bir etkiye sahiptir. Artıları ve eksileri olduğu göz önüne alındığında, olumlu sonuçlarından yararlanmak ve olumsuz sonuçlarının etkisini azaltmak için ekonomik küreselleşme yönünde doğru stratejik çizgi tanımlanmalıdır. Bu bağlamda, bu süreçlerin önemli bir unsuru olan modern jeopolitik süreçlerin ve entegrasyon süreçlerinin analizi, "mevcut yeni gerçeklikler ve dünya kalkınma beklentileri ışığında bugün son derece önemlidir" (4).

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin dış ekonomik politikası, uluslararası ekonomik ilişkilerde belirlenen hedeflere ulaşmayı amaçlayan faaliyet anlamına gelir. Dış ekonomi politikası, genel ekonomi politikasının ayrılmaz bir parçası olan ve ülkenin sosyo-ekonomik programı ile doğrudan ilgili olan bir ekonomik

kavramdır. Azerbaycan hükümetinin dış ekonomik faaliyet alanında aldığı kararlar ekonominin tüm alanlarını etkilemektedir.

Serbest piyasa ilişkilerine geçiş koşullarında devletin iç ve dış ekonomik politikasını izole etmek mümkün değildir.

Azerbaycan'a sağlanan uluslararası yardımlar arasında Avrupa Komisyonu'nun (AK) yardımları da bulunmaktadır. ABK, 1993 yılında halka gıda ve ilaç sağlamak için 68 milyon ECU kredi açılmasıyla faaliyetlerine başladı. Avrupa Birliği'nin TACIS programı kapsamında Azerbaycan'a sağlanan teknik yardım, devlete ait işletmelerin yeniden inşası, özel sektörün geliştirilmesi, tarım, altyapı, enerji, eğitim ve diğer alanlarda sağlanmaktadır. Azerbaycan, TACIS BDT devletlerarası programlarının 24 projesine katılmaktadır.

Azerbaycan Cumhuriyeti 1992 yılından beri Uluslararası Para Fonu ve Uluslararası İmar ve Kalkınma Bankası üyesidir. IMF'nin Bakü'de bir temsilciliği bulunmaktadır.

Azerbaycan Cumhuriyeti, XXI. yüzyılın eşliğinde uluslararasılaşma ve bütünleşme süreçlerinde gelişimini sürdürmesiyle anılmakta ve yeni yüzyılda da başarılarını bu gelişme hızında sürdürmüştür. Böylece 27 Ocak 2001 tarihinde Avrupa Konseyi Parlamenterler Meclisi'ne 43. üye ülke olarak kabul edilmiştir.

Düşmanımız Ermenistan da aynı yıl Avrupa Konseyi'ne üye olmasına rağmen (44. sırada), Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Ermenistan'dan önce üye olduğunu belirtmek gerekir. Bu, Azerbaycan ekonomisinin bölgesel ekonomik entegrasyondaki başarısı olarak görülebilir.

Azerbaycan devletinin dünya ekonomisine entegrasyonunun önemli yönlerinden biri de uluslararası ekonomik kuruluşların çalışmalarına katılmasıdır. Ülkenin İslam Konferansı Örgütü, Karadeniz Ekonomik İşbirliği, ECO, Uluslararası İmar ve Kalkınma Bankası, BDT, İslam Kalkınma Bankası ve diğer bir dizi uluslararası kuruluşa üyeliği, ilgili ilişki ve işbirliğinin kurulması bunlar bir başarı olarak kabul edilmelidir.

Ekonomik hayatın uluslararasılaşması, Azerbaycan'ın tüm yönleriyle modern dünya ile zor koşullar altında bütünleşmesi, yeni fırsatlar yaratmanın yanı sıra yeni sorunlar ve bazen de tehditler yaratmaktadır. Bu fırsatların etkin bir şekilde kullanılması, mevcut sorunların ve tehditlerin zamanında tespiti ve incelenmesi Azerbaycan için hayati önem taşıyan bugün gündemde olan konulardan biridir.

Azerbaycan'ın entegrasyon sürecine katılımının devlet düzenlemesinin öncelikli alanlarından biri enerji taşıyıcıları alanındaki faaliyetlerdir. Bu doğrultuda atılan ilk ve en önemli adım, yirminci yüzyılın en büyük olaylarından biri olarak kabul edilen Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Sayın Haydar Aliyev tarafından Azerbaycan'ın petrol stratejisinin geliştirilmesi ve uygulanmasıdır. Şu anda, ülkedeki en gelişmiş endüstrilerden biri petrol ve gaz kompleksidir.

Bugün Azerbaycan'ın petrol rezervlerinin ve petrol üretiminin yerini belirlemek için petrol üreten ülkelerde kişi başına düşen petrol üretim hacmini karşılaştırmanın ilginç olduğunu belirtmek gerekir. Ayrıca Azerbaycan, kişi başına düşen yıllık petrol üretimi (1,7 ton) bakımından birçok ülkenin önemli ölçüde önündedir. Bunların arasında Arjantin, Brezilya, Peru, Venezuela, Mısır, Endonezya, İran, Romanya, Türkmenistan ve diğerleri var.

Cumhuriyetin dünya petrol endüstrisindeki yeri ve rolünden bahsederken hammadde rezervlerinden de bahsetmek gerekir. Bilindiği gibi, bu ve diğer ülkelerin petrol endüstrisinin durumunu önceden belirleyen ana faktörlerden biri petrol rezervlerinin mevcudiyetidir. Ayrıca bölgenin elverişli coğrafi konumu özel bir önem taşımaktadır. Bu bakımdan Azerbaycan'ın ayrı bir yeri vardır. Siyaset Bilimi Doktoru Prof. Dr. Hijran Hüseynova'nın "Modern entegrasyon süreçleri" ders kitabı, zamanımızın siyasi süreçlerinin kapsamlı bir analizi ve nesnel analizi açısından değerlidir. BSU ve diğer üniversitelerin (Uluslararası İlişkiler) yüksek lisans ve öğrencileri için bir ders kitabı olarak tasarlanan bu kitap, bağımsız devletimizin siyaset teorisi tarihinde önemli bir role sahiptir. "Modern entegrasyon süreçleri" kitabının temel amacı, ekonomik ve politik küreselleşmenin rolünü vurgulamak, entegrasyonun Azerbaycan'ın ekonomik bağımsızlığını sağlamadaki rolünü vurgulamak, ulusal çıkarlarımızı vurgulamak ve bu sürece katılmanın yollarını analiz etmektir. [5, 304p]

Dünyanın potansiyel petrol rezervlerinin 540 milyar tona ulaştığı tahmin ediliyor. Dünya petrol rezervlerinin dörtte üçünden fazlasının OPEC ülkelerinde ve dört Orta Doğu ülkesinde (Suudi Arabistan, İran,

Kuveyt ve Irak) yarısından fazlasının olduğu kanıtlanmıştır. Suudi Arabistan tek başına dünya petrol rezervlerinin dörtte birini ve OPEC rezervlerinin dörtte birini oluşturuyor.

Azerbaycan'ın dünya petrol rezervlerindeki payı yüzde 0,6'dır. Bu rezervleri dünyanın bölgeleriyle karşılaştırsak, rezervlerinin Güneydoğu Asya, Avustralya ve Okyanusya'nın toplam rezervlerine ve Batı Avrupa'nın rezervlerinin neredeyse iki katına eşit olduğunu görürüz.

Azerbaycan Devlet Petrol Şirketi'ne (SOCAR) göre, Azerbaycan'ın kara ve deniz sektöründe 625'ten fazla antiklinal karışım bulunmaktadır. Bunlar çok umut verici petrol ve gaz sahaları. Petrol endüstrisinin tüm gelişimi sırasında toplam 64 petrol ve gaz sahası keşfedildi. Halihazırda, Hazar Denizi'nin Azerbaycan sektöründe 37 kara ve 17 saha işletmeye alınmak üzere. Şimdiye kadar yer kabuğundan 1,4 milyar ton petrol ve 450 milyar metreküpten fazla gaz çıkarıldı. Birincil petrol rezervlerinin gelişme oranı karada %87, denizde %53'tür.

1994 yılında devletin başarılı petrol politikası sayesinde Azerbaycan ekonomisinde önemli bir olay yaşandı. Böylece dünyanın en büyük şirketleri Azerbaycan Hazar petrolünün çıkarılması ve dünya pazarına ulaştırılması konusunda "Yüzyılın Sözleşmesi"ni imzaladılar. Şu anda Azerbaycan'ın dünyanın önde gelen petrol şirketleriyle imzaladığı sözleşme sayısı yirmi bire ulaştı. "Yüzyılın Antlaşması" Azerbaycan'ın sadece ulusal sorunları bağımsız olarak çözdüğünü göstermekle kalmıyor, aynı zamanda ülkenin dünya ekonomisine entegrasyonunda önemli ve belirleyici bir rol oynadığını gösteriyor.

Azerbaycan'da izlenen politika, ülkemizdeki yabancı yatırımla birlikte, modern teknolojilerin, iş deneyiminin, yeni yönetim kurallarının, ekonomik ilişkilerin tanıtılması için koşullar yaratmıştır.

Araştırmalar, dünyanın gelişmiş ülkelerinde çevre dostu alternatif (yenilenebilir) enerji kaynaklarının (güneş ve rüzgar enerjisi, küçük HES, termal sular, biyokütle enerjisi) yaygın olarak kullanıldığını göstermektedir. Amerika Birleşik Devletleri, Kanada, Almanya, Finlandiya, Norveç, Danimarka, İspanya, Japonya ve Çin başı çekiyor. İstatistiklere göre gelişmiş ülkelerde (hidroelektrik santraller dahil) yenilenebilir enerji kaynaklarının toplam enerji üretimindeki payı yüzde 13,5. Devlet Azerbaycan'da bu alanda özel projeler hazırlıyor.

Azerbaycan Enerji Bakanlığı, alternatif enerji kaynaklarının elektrik üretimindeki payını mevcut %1'den %15'e çıkarmayı planlıyor. Bu amaçla bakanlık, Avrupa şirketlerinin Azerbaycan'ın güneş ve rüzgar enerjisinden elektrik üretmesine izin verecek projelerini değerlendiriyor.

Güneş enerjisinin elektriğe dönüştürülmesi Azerbaycan'da zaten kullanılıyor. BP'nin mali desteğiyle Kürdemir bölgesine güneş panelleri kuruldu. Bu piller, köylerden birinin su arıtma sistemine güç sağlıyor. Sanayi ve Enerji Bakanlığı uzmanlarına göre, Azerbaycan'da 1 metrekareye düşen güneş enerjisi hacmi 1.500-2.000 kilovat saat, Avrupa'dan daha fazla ve Amerika Birleşik Devletleri ve Çin'e eşit.

1.3. Azerbaycan'ın makroekonomik kalkınma ve entegrasyon süreçlerine katılımı

Azerbaycan gibi petrol zengini bir ülkede alternatif enerji kaynaklarına olan ilgi ve ihtiyacın bu denli artması dikkat çekicidir. Tahminlere göre 2024'ten sonra Azerbaycan ürettiği petrolü ve daha sonra doğalgazı tam olarak sağlayamayacak. Yani o tarihten itibaren Azerbaycan petrol ihracatçısından petrol ithalatçısına dönüşecek. Tahminlere göre Azerbaycan'ın toplam petrol üretimi 9 milyon tona düşecek.

Azerbaycan'da en verimli alternatif enerji kaynakları küçük hidroelektrik santralleridir. Ülkenin toplam hidroelektrik potansiyeli 40 milyar kilovat saattir ve bunun %12'si küçük hidroelektrik santrallerinden kaynaklanmaktadır. Avrupa İmar ve Kalkınma Bankası (EBRD), küçük hidroelektrik santralleri projesi için yaklaşık 40 milyon dolar tahsis etme niyetini açıkladı. Azerbaycan'da 50 küçük nehir var ve bunlardan 30 tanesi bol.

Azerbaycan'da ilk kez "yeşil" bir kampüs projesi hayata geçiriliyor. Projede jeotermal enerji, rüzgar enerjisi, yağmur suyu ve güneş enerjisi kullanılacak. Bakü rüzgarlar şehri. Bu nedenle, rüzgar türbinlerinden elde edilen enerjinin kullanımını umut verici olarak kabul edilmektedir.

Bir sonraki aşamanın ana hedefleri, makroekonomik istikrarı korumak ve ekonomik kalkınmanın sürdürülebilirliğini sağlamak olacaktır. Aynı zamanda ekonomik büyümenin kalitesine öncelik verilmesi planlanmaktadır. Bu amaçla ekonomik çeşitlendirme (ekonominin tüm sektörlerinin paralel gelişimi)

sonucunda petrol sektörüne bağımlılık en aza indirilecek, yenilikçi girişimciliğe dayalı bir ekonomiye geçiş sağlanacak, yoğun tarımsal kalkınma yöntemleri uygulanacaktır. tarımsal reformlar için tercih edilecek.

Önümüzdeki yıllarda, sosyo-ekonomik politikanın ana yönü, ülke nüfusunun yaşam standartlarını daha da iyileştirmek olacaktır. Bu konuda öncelikle yeni istihdam yaratılmasına yönelik adımlar atılacaktır. Bu yön, finansal krizden yeni çıkmış tüm ülkelerin sosyal politikasının temel önceliğidir.

Ayrıca ülkenin enerji, gıda ve çevre güvenliğini güçlendirmeye yönelik sistemik önlem, program ve projelerin geliştirilmesi ve uygulanmasına devam edilecektir.

Azerbaycan'ın ekonomik entegrasyonunun ana hedeflerinden biri, ülkede makroekonomik istikrarı korumak ve makroekonomik kalkınmanın sürdürülebilirliğini sağlamaktır. Aynı zamanda ekonomik büyümenin kalitesine öncelik verilmesi planlanmaktadır. Bu amaçla ekonomik çeşitlendirme (ekonominin tüm sektörlerinin paralel gelişimi) sonucunda petrol sektörüne bağımlılık en aza indirilecek, yenilikçi girişimciliğe dayalı bir ekonomiye geçiş sağlanacak, yoğun tarımsal kalkınma yöntemleri uygulanacaktır. tarımsal reformları uygulamayı tercih edecek.

Ülkenin enerji, gıda ve çevre güvenliğini güçlendirmeye yönelik sistemik önlem, program ve projelerin geliştirilmesi ve uygulanması makroekonomik kalkınmada önemli faktörlerdir.

Ülkenin makroekonomik kalkınmasında ekonominin çeşitlendirilmesi, yenilikçi bir ekonominin oluşumu ve gelişimi için uygun koşulların yaratılması, modern teknolojilerin uygulanması, bilimsel temelli kavram ve programların geliştirilmesi, makroekonomik kalkınma için geniş fırsatlar sunmaktadır. Azerbaycan araştırma merkezlerinde ve üniversitelerde yeni siyasi ve ekonomik sistemi, piyasa ekonomisinin özünü ve ilkelerini, yüksek ekonomik gelişmeyi başarmış ülkelerin ilerici deneyimini incelemek için birçok çalışma yapılıyor.

Bu bağlamda, devlet tarafından alınan önlemler, makroekonomik istikrarı ve düzenlemeyi sürdürmek, sürdürülebilir kalkınmayı sağlamak, bölgelerin kalkınmasını ve girişimciliği, petrol dışı sektörün kalkınmasını sağlamak için kısa, orta ve uzun vadeli tahmin ve planlar modeline dayanmaktadır, ülkenin ihracat potansiyelini artırmaya yönelik yöntemlerin geliştirilmesine odaklanmaktadır. Bu doğrultuda yapılan çalışmaları 2017 yılında da başarıyla devam ettirmiştir. Ekonomik Reformlar Araştırma Enstitüsü tarafından ülke ekonomisinin etkin yönetimi için önemli araştırma kapsamında geliştirilen Azerbaycan Cumhuriyeti Genel Makroekonomik Denge Modeli (AZMOD), "Sektörler Arası Üretim ve Dağıtım Dengesi" Sosyal Hesaplar Matrisine dahil edilmiştir. 19 ekonomik alanda geliştirilmiş ve iyileştirilmiştir. Özel Ekonomik Bölgeler (SEZ'ler), bölge ekonomisinin gelişmesinde istisnai bir öneme sahiptir. ÖEB'lerin operasyonel önceliklerini belirlemek, küçük ve orta ölçekli işletmelere gerekli bilgileri sağlamak, özel bir kuluçka merkezi olmak, dış ekonomik mekanizmalar konusunda deneyim paylaşmak, ortak girişimlerin kurulması için ticari işbirliği alışverişinde bulunmak, iç piyasaya arz, mal ve hizmet üretimi; Ortak üretim ve teknoloji transferi, endüstriyel binaların bölünmesi ve ortak kullanımı, özel demiryolu koridorları, idari maliyetlerin azaltılması konularında uluslararası deneyimlere dayalı olarak çalışılmış, sınıflandırılmış teklifler her yönde geliştirilmiştir. Gerçekleştirilen sosyo-ekonomik reformlar sonucunda elde edilen kazanımların daha da pekiştirilmesi ve artması, ekonomik politika ve kalkınma sorunlarının bilimsel-analitik araştırmalarının geliştirilmesini ve derinleştirilmesini gerekli kılmaktadır.

SONUÇ

1. Devlet, uluslararası bütünleşme süreçlerini ulusal çıkarlara uygun olarak yürütebilmek için hem ulusal mevzuatın hem de uluslararası hukukun yarattığı imkanlar dahilinde kusursuz bir yasal düzenleme mekanizması oluşturmalı ve bu mekanizmayı sürekli iyileştirmelidir.

2. Küreselleşme bağlamında, Azerbaycan'ın uluslararası entegrasyon süreçlerine aktif ve etkin katılımı, her şeyden önce devlet tarafından elverişli bir siyasi, ekonomik ve yasal ortam yaratmalı ve bu temelde ülkenin ulusal ekonomik sistemini bu çok önemli bir sürecin gerekliliklere uyarlamalıdır.

3. Azerbaycan devleti için nispeten yeni bir alan olduğunu göz önünde bulundurarak, Azerbaycan devleti bu alandaki mevcut dünya deneyimini ayrıntılı olarak incelemeli ve uluslararası ekonomik entegrasyonun ustaca etkinliği açısından ulusal çıkarlar doğrultusunda kullanmalıdır.

4. Entegrasyon sürecine aktif ve etkin katılımı sağlamak için Azerbaycan devleti, tüm prestijli uluslararası ekonomik kuruluşlarla ilişkilerini genişletmeli ve çalışmalarında aktif rol almalıdır.

KAYNAKÇA

1. Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı İlham Haydar oğlu Aliyev'in açılış töreninde yaptığı konuşma (2003). "Azerbaycan" gazisi, 1 Kasım.
2. Hüseynova H. (2010). Modern entegrasyon süreçleri. Bakü.
3. Z.I.Samadova (2017). Azerbaycan dış ticaret ekonomik ilişkileri. Bakü. Bakü Üniversitesi Yayınevi, 177p
4. A.M. Maharramov, H.H. Aslanov (2007). Dış ekonomik faaliyet yönetmeliği "Bakü," Zardabiltd "LLC yayınevi, 399p
5. V.Kerimli (2006). Uluslararası ekonomik ilişkilerin modern sorunları, Bakü, "Çaşıoğlu" yayınevi, 304p
6. İktisat teorisi T.S. Valiyev (2001). tarafından düzenlendi. Bakü, Çaşıoğlu, 691p.

(9)

Doç. Dr. Sevda Özen ERATALAY**; Adnan KOK***

IRAK TÜRKMEN ÇOCUK OYUNLARINA BİÇİMBİLİMSEL BİR YAKLAŞIM* A METHODIC APPROACH TO IRAQ TURKMEN CHILDREN'S GAMES

ÖZ

İnsanlık tarihi boyunca bilinen oyunlar, hemen her toplumun kendine özgü geleneksel kültürünü oluşturan unsurlarındandır. Oyunun hem yetişkin hem de çocuk üzerinde farklı etkileri bulunur. Bu eğlence türünün birey olma yolunda, özellikle de çocuk gelişimi üzerinde olumlu yönleri vardır. Bilindiği üzere bireyin sosyalleşmesi çocukluk döneminde başlar. Çocuk hem beden hem de zihinsel bağlamdaki gelişimini bu sosyalleşme ortamıyla edinir. Dolayısıyla çocuğun sağlıklı iletişim kurabilmesi, empati duygusunun gelişmesi, konuşma becerisini hızlandırması ve iyi birey olabilmesi gibi belli başlı toplumsal değerleri edinebilmesi bazı unsurlarla sağlanmaktadır. Bu unsurlara yardımcı olan öğelerden biri de şüphesiz oyunlardır. Bu durum öncelikle çocuklukta sağlanan birlikteliklerle mümkün olabilmektedir. Çünkü çocuğun ilk eğitimi aileyle başlar, çevresinden gözlemledikleriyle çeşitlenip zenginleşir ve okulda öğrendikleriyle hayat boyu devam eder. İşte çocuğun çevresiyle kurduğu bu bağlar ve tüm ilişkiler aynı zamanda onun sosyalleşmesine de katkı sunar. Özetle sosyalleşme ilk olarak çocuklukta başlar ve hayatının sonuna kadar birey olma yolunda devam eder.

Çalışmada Irak Türkmenleri ile yapılan derlemeler sonucunda tespit ettiğimiz on farklı çocuk oyununun değerlendirilmesi yapılmıştır. Söz konusu değerlendirmede oyun adları biçimsel olarak incelenerek oyunun nasıl oynandığı ve kapsamı ele alınmıştır. Çoğunlukla oyunların Türkiye'deki oyunlarla örtüştüğü tespit edilmiştir. Ayrıca Türkiye'de bilinmeyen bazı oyunların varlığı da ortaya çıkarılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Irak Türkmen Ağzı, Çocuk Oyunları, Biçimbilim, Anlambilim.

ABSTRACT

Games known throughout the history of humanity are among the elements that make up the unique traditional culture of almost every society. The game has different effects on both adults and children. This type of entertainment has positive aspects on the way of being an individual, especially on child development. As it is known, the socialization of the individual begins in childhood. The child acquires both physical and mental development through this socialization environment. Therefore, the child's ability to communicate in a healthy way, to develop a sense of empathy, to accelerate his speaking skills and to acquire certain social values such as being a good individual is provided by some elements. One of the elements that help these elements is undoubtedly games. This is possible primarily with the associations provided in childhood. Because the child's first education begins with the family, diversifies and enriches with what he observes from his environment, and continues throughout his life with what he learned at school. These bonds and all relations that the child establishes with his environment also contribute to his socialization. In summary, socialization first begins in childhood and continues on the path of being an individual until the end of his life.

In the study, ten different children's games that we determined as a result of the compilations made with Iraqi Turkmens were evaluated. In the evaluation in question, the names of the games were examined formally and how the game was played and its scope were discussed. It has been determined that mostly the games overlap with the games in Turkey. In addition, the existence of some unknown games in Turkey has also been revealed.

Keywords: Iraqi Turkmen Dialect, Children's Games, Morphology, Semantics.

** Doç. Dr., Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü. e-mail: sevdaeratalay@hotmail.com

*** Doktora Öğrencisi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. e-mail: adnannkok@gmail.com

* Bu makale, III. Uluslararası Türkoloji Araştırmaları Sempozyumu'nda sunulmuş olan; "Irak Türkmen Türkçesinde Çocuk Oyun Adlarının Söz Varlığına Katkısı" başlıklı bildirisinin geliştirilmiş biçimidir.

GİRİŞ

Türk Dil Kurumu'nun Türkçe Sözlüğü'nde "Yetenek ve zekâ geliştirici, belli kuralları olan, iyi vakit geçirmeye yarayan eğlence" olarak tanımlanan oyun (2011, 1830), özellikle çocukluk çağının vazgeçilmez etkinlikleri arasındadır. Çocuklar oyun sayesinde kolay iletişim kurmayı, kendini ifade etmeyi, fiziksel ve düşünsel yeteneklerini geliştirmeyi öğrenir. Her oyunun belirli bir amacı ya da kendine özgü kuralları vardır. Bu amaçlar ya da kurallar her yöreye göre farklılıklar gösterebilir. Bu farklılıklar kimi zaman oyunun içeriği ve konusu noktasında kimi zaman da çocuğun cinsiyetine, yaşına, yaşadığı coğrafyaya ve kültüre göre şekillenir.

Her çocuğun oyun oynama hakkı vardır. Tabii bu durum son yıllarda teknolojinin gölgesinde kalmışlıktan ötürü biraz daha zordur. Özellikle sokak oyunları, gittikçe geliştirilen bilgisayar ve türevi dijital oyunlar karşısında yenilmeye ve bu bağlamda da unutulmaya başlamıştır. Sokak oyunlarının yeniden canlandırılması için belki de farklı oyunlar oluşturulmalı, bilinen oyunlara heyecan uyandıracak yeni kurallar getirilmeli ya da farklı ülkelerde oynanan oyunlardan faydalanılmalıdır. Bu da -çocuğun yeniden empati kurabileceği, iletişiminin daha güçlü olacağı, fiziksel ve zihinsel yeteneklerini geliştirebileceği, bireysellikten (yalnızlıktan) kurtulabileceği- yeni oyun alanları oluşturmakla mümkündür. Yani oyunların geliştirilebilmesi farklı oyunların keşfedilmesiyle ve eski oyunlara yeni bakış açıları getirmekle sağlanabilir.

1. Geleneksel Kültürün Unsuru Oyun

Geçmiş olduğu eskiye dayanan oyunlar hemen her toplumun vazgeçilmez eğlence türlerinden olmuştur. Gerek arkeologların buluntuları gerekse eski yazılı belgelerden elde edilen veriler sonucu farklı kültürlerle ait pek çok oyun tespit edilmiştir. Örneğin British Museum'da M.Ö 800 yılına ait Tanagra pişmiş toprağından yapılmış iki kız temsil eden heykelde, koyunun eklem kemiğinden yapılmış bir kemikle oyun oynadıkları görülmektedir (E. Lovett, 1901: 280). Hatta Lovett bugün Suriyeliler arasında da yaygın olarak kullanılan bilyeye benzer bu kemiğin pek çok oyunda farklı biçimlerde kullanıldığı üzerinde de durmuştur (1901: 281). Söz konusu kemik, Türk topluluklarında da "aşık oyunu" adı altında farklı biçimlerde karşımıza çıkmaktadır. Dünyanın pek çok yerinde farklı ya da aynı biçimlerde eskiden beri bilinen bu kemik oyunu Neolitik Dönem'den itibaren birçok arkeolojik kazılarda karşımıza çıkmaktadır. Bu kemik ve kemiğin çeşitli malzemelerden yapılmış kopyalarına da bu bağlamda oldukça rastlanmıştır¹⁵.

Oyunlar eski olduğu kadar birbirine benzer olması noktasında da ilgi çeker. Yani birbiriyle ilgisi olmayan hatta birbirine oldukça uzak olan toplumların bile benzer oyunlara sahip olduğu görülmüştür. Yukarıda bahsi geçen "aşık kemiği" oyunlarının pek çok farklı kültürde çeşitli biçimlerde karşımıza çıkması bu bağlamda örnek olarak gösterilebilir. Bu oyunlardan bir diğeri de "Mankala" adıyla bilinen oyundur. Söz konusu oyun farklı adlarla pek çok yerde çeşitli biçimlerde oynanmaktadır. E.W. Lane iki oyuncu için altı adet olmak üzere on iki çukuru kazılarak oynanması bağlamında tarif ettiği oyuna Seylan, Filipinler, Malezya, Afrika vd. yerlerde farklı isimlerle rastlandığını belirtir. Oyun, Safranbolu ve çevresinde de "Altiev" oyunu olarak bilinmektedir. Toprağı otuz santim boyunda, on beş santim eninde bir dikdörtgenin çizilmesi ve bu çizgiler üzerine altı bir yana altı diğeri yana olmak üzere birbirine paralel on iki çukur açılarak oynanır. Yine dünyanın farklı yerlerinde adları benzer olan oyunlara da rastlanmaktadır. Örneğin Ankara ve köylerinde oynanan "kör keçi" anlamına gelen "Kör Çebiş" oyunu bu oyunlardan biridir. Körebe oyununun bir biçimi olan bu oyun, İsveç'te Bilind Bock", Danimarka'da "Blinde-buk", Almanya'da ise Blinde Kuh (kör inek) ve Blind Bock (Kör keçi) adıyla bilinmektedir (Dumont&And,1978: 43-44).

Hem çocukların hem de yetişkinlerin hoş vakit geçirmesinde etkili ve en eğlenceli aktivitelerinden olan oyunlar, Türk kültür tarihinde de kadim bir geçmişe sahiptir. Tarihsel metinlerde, bugün ülkemizde oynanan çocuk oyunlarının benzerlerine ya da farklı oyunlara rastlamak mümkündür. Söz konusu metinlerde karşımıza çıkan oyun ve oyunla ilgili terimlerin fazlalığı aslında Türk kültüründe de bu kavramın ne kadar eski olduğunu gösterir. Oğuz Kağan Destanı'nda, Eski Türk Yazıtlarında, Manas Destanı'nda, Divânü Lugâti't-Türk'te,

¹⁵ Aşık kemiğinin tarihsel geçmişi ve oyunlardaki çeşitliliği bağlamında geniş bilgi için bkz. Bozbay, Heval "Geçmişten Günümüze Aşık Oyunları", folklor/edebiyat, cilt:19, sayı:73, 2013/1

Kutadgu Bilig’de, Volga Bulgar Kitabeleri’nde, Dede Korkut Kitabı’nda, Evliya Çelebi Seyahatnamesi’nde söz konusu kültürel unsurun örneklerini görmek mümkündür (Özdemir,1997: 2).

Divânü Lugâti’t-Türk’te oyunla ilgili pek çok sözcük bulunmakta hatta bu sözcüklerden bazıları ayrıntılı olarak açıklanmaktadır. Köçürme, münüz/müngüz, ötüş, çevgen, yalju vb. sözcükler bunlardan sadece bir kaçıdır. Örneğin Kaşgarlı, çocukların akşam vakti oynadığı oyuna “karaguni” demiştir. Bu oyun muhtemelen bugün “saklambaç” olarak bildiğimiz bir oyundu. Çünkü Kaşgarlı “karagu” sözcüğünü de “kör” olarak tanımlamıştır (Atalay, 1999: C, IV. 266). Karaguni oyununun Eski Uygurcada “bekiti bökütü” biçiminde adlandırıldığı ve özellikle erkek çocuklar arasında oynandığı belirtilmektedir. Bu oyun da bir grubun saklanması ve diğer grubun onları bulmaya çalışması ile ilgilidir ki bu da bir çeşit saklambaç oyunudur. Yine aynı oyun Kerkük’te günbatımında oynanan saklambaç oyunu anlamına gelen “karageldi” oyunu olarak bilinmektedir (Serbest, 2019: 108-109). Yine Divânü Lugâti’t-Türk’te münüz/müngüz biçiminde “boynuz” olarak da tanımlanan sözcüğün Kaşgarlı tarafından bir çeşit çocuk oyunu biçiminde tarif edildiği görülmektedir. Bu oyun ırmağın kenarında oturan çocukların bacakları arasına yaş kum doldurması ve elleriyle kuma vurması biçiminde oynanmaktadır. Çocuklardan biri ebe olup diğer çocukların “münüz/müngüz” diye bağırması sonucu “ne münüz/müngüz” diye sorulması ile ebe, boynuzlu hayvanları teker teker saymaya başlar. Çocuklar ebenin söylediği bu hayvanları tekrar eder ve ebe boynuzu olmayan (deve, eşek gibi) hayvanları da arada söylemeye başlar. Eğer çocuklardan biri bu boynuzsuz hayvan tuzağına düşer ve saymayı tekrar ederse ırmağa atılır (Atalay,1999: 363-364). Kaşgarlı Sözlüğü’nde bahsi geçen pek çok oyundan bir diğeri de on dört oyunu olarak da bilinen “köçürme” oyunudur. Bu oyunda yere kaleye benzer dört çizgi çizilir ve bu çizgilere on kapı yapılır. Daha sonra bu kapılar üzerine fındık veya fındığa benzer şeyler konularak söz konusu oyun başlatılır (Atalay,1998: 491)

Kültürel mirasın önemli taşıyıcılarından olan oyunların görüldüğü üzere geçmişi oldukça eskiye dayanmaktadır. Özellikle çocuğun zihinsel ve fiziksel gelişimine katkı sunan bu aktivitenin aynı zamanda psikolojik bağlamda da birey üzerinde önemli etkileri bulunmaktadır. İnsanlık tarihi boyunca dünya üzerinde oynanan oyunların gerek terimsel gerekse oyun türleri noktasında cinsiyete göre farklılık gösterebildiği gibi sosyo-kültürel çerçevede de çeşitli biçimlerde karşımıza çıktığı bilinmektedir. Özellikle eski zamanlarda insan hayatında önemli bir yere sahip olan bu eğlence türünün, bugün teknolojik aletlerin gölgesinde kalmış olarak görmek maalesef hem çocukların hem de yetişkinlerin hayatında, pek çok bağlamda, olumsuz etkiler oluşabileceği anlamına gelmektedir. Oyun bağlamında değerlendirildiğinde teknolojinin her geçen gün daha da geliştirdiği araç-gereçler (bilgisayar, tablet vb.) çocukların gelişiminde faydadan çok zarar getirmektedir. Bu zararları azaltmak için hiç değilse sokak oyunlarının yeniden canlandırılmasını sağlamak ve bu çerçevede de oyunları cazip hale getirmek gerekir. Adımlardan biri belki de tarihsel metinlerde yer alan ve farklı kültürlerin oyunlarını ortaya çıkarmakla mümkün olabilir.

Bugün, Türklerin yaşadığı bölgelerde oynanan çocuk oyunlarını, tarihsel metinlerdeki oyunları, farklı kültürlerin geliştirdiği oyunları bilmek/derlemek bu konuda yapılmış ya da yapılacak olan çalışmaların da önünü açacaktır. Belki bu sayede daha da geç kalınmadan çocukların sokak oyunlarına yeniden dönmesi sağlanacaktır. Söz konusu çalışmalar her ne kadar derleme bağlamında ele alınacak meşakkatli çalışmalar arasında değerlendirilse de teknoloji ile bağlantılı yeni neslin dikkatini çekmek noktasında da önem kazanacaktır.

Çalışmada Irak’ta oynanan çocuk oyun adları ve içerikleri belirtilerek farklı bölgelerde nasıl adlandırıldığı ve oynandığı üzerinde karşılaştırmalar yapılmıştır. Çalışmayla Türkiye Türkçesi ve ağızlarına söz varlığı bağlamında da yeni sözcükler kazandırılmasının yanı sıra unutulmak üzere olan geleneksel kültürün canlandırılması amaçlanmıştır. Derleme sırasında bize yardımcı olan kaynak kişilerin (Esat Erbil, Eşref Oruç, Zahide Halil Assafli) belirttiği çocuk oyunları aşağıda ayrıntılı biçimde açıklanmıştır.

2. Irak Türkmenlerinde Oynanan Çocuk Oyunları

2.1. ayağ gömme Oyunu: Oyun, yere kazılan çukura doldurulan suyun üzerini toprakla kapatılması ve oyun bireylerinin o suyu fark edip fark etmemesiyle ilgilidir. Burada “ayağ” sözcüğünün

“ayak” anlamına geldiği bilinmektedir. Sözcük bu biçimiyle Artvin, Kars ve çevresinde karşımıza çıkmaktadır (Derleme Sözlüğü I, 2009: 399).

2.2. aşıq gülle Oyunu: Türkiye’de bilye olarak bilinen bu oyun genellikle erkek çocukları arasında oynanır. Kaynak kişiden elde edilen bilgiye göre; şişe ya da taştan oluşan ceviz büyüklüğündeki bilyelerin birbirine vurulması sonucu kazanılan oyun türüdür. Çalışmanın başında da belirtildiği üzere geçmişi oldukça eskiye dayanan bu oyun ilk zamanlar hayvan kemiğinden yapılmış bir malzeme ile oynanmıştır. Türk kültüründe de önemli bir yeri olan aşıq, koyun ya da keçi aşığı adı verilen daha çok küçük baş hayvanların ayak kemiklerindeki yassı ve dikdörtgen biçimindeki parçadır. Söz konusu kemik oyunu bugün halen bazı Anadolu köylerinde de oynanmaktadır (Yüksel, 1998: 57-58) olup pek çok kültürde farklı biçimlerde de karşımıza çıkmıştır.

2.3. adam yazı Oyunu: Türkiye’de demir para ile oynanan ve yazı tura olarak bilinen oyundur. Havaya atılan demir paranın, düştüğünde üstte kalacak tarafını tahmin etmeye dayalı şans oyunudur. İki kişi arasında gerçekleşen oyunda demir parayı havaya atan kişi işaret parmağı ve başparmak arasında sıkıştırdığı parayı başparmağı ile harekete geçirir. Daha sonra havada yakaladığı bu paranın yüzünün tahmin edeceği arkadaşına sorar. Tahmin eden kişi para havadayken tahminde bulunur. Bunun sebebi tahminde bulunacak kişinin hile yapmasının önüne geçmektir. Daha sonra tahmin eden ve parayı atan kişinin paranın hangi yöne doğru geleceği noktasında oyunu kazanan belli olur (Orug, 2015: 161).

2.4. kavalama Oyunu: Türkiye’de “yağ satarım bal satarım” olarak bilinen bu oyun yerde halka oluşturarak oturan çocukların oynadığı bir oyundur. Ayakta duran çocuk halkadan birini seçerek kovalamaya başlar, kovalanan kişi kendi yerine oturana kadar yakalanmamak durumundadır; eğer yakalanırsa, halkadan birini seçtiği kişiyle oyuna devam eder ve bu durum halka etrafında iki kişinin dönerek birbirini kovalaması biçiminde dönüşümlü olarak devam eder. Oyunda kavalama biçiminde karşımıza çıkan sözcük, Türkiye Türkçesi’nde “kovalama” biçimiyle kullanılmaktadır. Türk lehçelerinde aynı sözcüğün “govalamağ”, kıvalav/kıvıv, kuvuv, kû/kubalō, kualav/kuu, koğlimak” (Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü, 1991:502-503) biçimlerine de rastlanmaktadır.

2.5. koşma Oyunu: Başlangıç ve bitiş çizgisi belirlenerek en az iki kişi arasında koşarak bitiş çizgisine son hızla ulaşmanın kazandığı bir yarışma türüdür. Kazanan kişiye de mutlaka ödül verilir. Türkiye’de de pek çok yörede aynı isim ve içerik olarak bilinen bir oyun türüdür.

2.6. hellük ağaç Oyunu: Yörede “pelikani” oyunu olarak da bilinen bu oyun Türkiye’de çelik-çomak oyunudur. Küçük ve büyük ağaç dallarıyla oynanır. Bu oyun ile büyük ağaç dalı tarafından fırlatılan küçük ağaç dalı, en uzağa fırlatılmak durumundadır. Böylece küçük ağaç dalını en uzağa fırlatan kişi oyunu kazanır. Bugün Tokat ve yöresinde “helik” sözcüğü buradaki “hellük” ile aynı bağlamda kullanılmış olabilir. “Helik” selle sürüklenerek gelen ağaç parçacıkları anlamına gelir (Derleme Sözlüğü III, 2009: 2334). Türkçenin tarihsel metinlerinde karşımıza çıkan “ğ” ünsüzü yörede sıkça kullanılan seslerden biridir, ağaç sözcüğü de bu örnekler arasında değerlendirilebilir.

2.7. kağıt kuşu: Bahar ve yaz aylarında oynanan oyundur. Kâğıt ve ipten yapılan bu oyuncak Türkiye’de uçurtma olarak bilinmektedir. Irak ve çevresinde fazla kuralı olmayan bu oyunda önemli olan uçurtmayı en yükseğe çıkarmaktır. Bu kağıt kuşunu (uçurtma) uzun süre yüksekte düzgün biçimde uçurabilmek ve yere çakılmadan indirmek, oyunu kazananı belirler. Yine bölgede gece de uçurulan bu oyuncak altına bağlanan fenerler sayesinde gökyüzünde parıldar. Türk lehçelerinde uçurtma; çarpäläng, kağız, batpıravık, batparek, vârräk, kâgazdän oçırğıç, lägläk gibi isimlerle bilinmektedir (Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü, 1991: 912-913). Türkiye’de son zamanlarda bu oyun için bahar aylarında şenlikler düzenlenmektedir. Türkçenin bazı devirlerinde “k” ünsüzünün kullanıldığını bilmekteyiz. Yöre, bu ünsüzü devam ettirmesi noktasında oldukça önemlidir ve sıklıkla kullanılmaktadır.

2.8. miSrah/mizrah (topaç) Oyunu: Bu oyun topaç olarak bilinen (Hürmüzlü, 2013: 234) ve Türkiye’de de bilinen bir oyundur. İpe dolanmış ve koni biçimini andıran ucu sivri bu oyuncak en uzun süre döndüren kişi oyunu kazanır. İpten kurtularak ivme kazanan topaç eğer az dönerek durursa oyun kaybedilir. Oyunun “miSrah” biçimli söylenişindeki “S” ünsüzünün s-z arası söylenen bir ses olduğunu ve yöre ağızında fazlaca kullanılan ünsüzler arasında bulunduğunu da hatırlatmakta yarar var.

2.9. dolama Oyunu: Yörede mahalle çocukları arasında oynanan oyunda çocuklar tarafından halka oluşturulur. Daha sonra bu halkayı yavaş yavaş döndüren tüm çocuklar şarkı ve maniler söylemeye başlar. Türkiye’de bu oyuna benzer bir oyun olarak “kutu kutu pense” adlı oyun gösterilebilir. Ayrıca “dolama” sözcüğünün Kerkük’te çocuk salıncağı anlamına geldiği de bilinmelidir (Derleme Sözlüğü II, 2009: 1543).

2.10. mehelle kırma Oyunu: Özellikle iki farklı mahalle çocukları arasında oynanan bu oyunda taş ve sapanla dövüşülür. Oyun özellikle eskiden, mahalle çocukları arasında en çok oynanan oyunlar arasında sayılmaktadır. Burada, yabancı kökenli bir sözcük -mehelle- gerileyici benzeşme yoluyla Türkçenin kuralları çerçevesinde büyük ünlü uyumuna uydurulmuştur. Yine Tarihsel metinlerde karşımıza çıkan bazı sesler (h, k) -oyun adlarında bile olsa- sık tekrarlanan ve kullanılan sesler arasında yörede oldukça hissedilmektedir.

SONUÇ

Sonuç olarak, Irak Türkmenlerinde oynanan çocuk oyunları ile Türkiye’de oynanan çocuk oyunlarının hemen hemen aynı olduğu görülmektedir. İki farklı ülkede oynanan çocuk oyunlarının çoğunun aynı kurallar çerçevesinde bilindik oyunlar olması elbette önem arz etmektedir. Ancak söz konusu oyunlar farklı isimlerle de karşımıza çıkmaktadır. Bu da söz varlığının çeşitlenmesi bağlamında önemlidir. Yani Türkçede bir olguya karşı farklı isimler konulabilmiştir. Örneğin Türkiye’de “kutu kutu pense” oyununun Irak’ta “dolama” olarak bilinmesi, “uçurtma”nın “kâğıt kuşu” olarak söylenmesi, “topaç” olarak bilinen oyunun Irak Türkmenlerinde hem “topaç” hem de “mizrah/mizreh” olarak telaffuz edilmesi ya da “hellük ağaç” oyununun “çelik-çomak” oyunu ile aynı olması söz varlığının zenginliğindedir.

Ayrıca söz konusu oyun adlarında bazı sözcüklerde yer alan kimi sesler Türkçenin eski dönemlerinde kullanılan sesler olması bağlamında da önem arz etmektedir. Burada Türkçenin hem söz varlığına katkı sunulması hem de unutulmaya yüz tutmuş kimi seslerin yöre ağzında yaşatılıyor olması Türk dili bağlamında oldukça önemlidir.

KAYNAKÇA

1. Abdulmajeed, S. (2010) Irak Türkmenlerinde Çocuk Oyunları (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. İzmir.
2. Atalay, B. (1998) Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi I. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
3. Atalay, B. (1999) Divanü Lûgat-it-Türk Dizini IV. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
4. Dumont, P. & And, M. (1978). Oyun ve Büğü *Orientalistische Literaturzeitung*, 73(2), 178.
5. Hürmüzlü, H. (2013) Irak Türkmen Türkçesi Sözlüğü, Kerkük: Fuzuli Matbaası
6. Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü (1991) Ankara:Kültür Bakanlığı Yayınları
7. Lovett, E. (1901). The Ancient and Modern Game of Astragals, Folklore , Vol. 12, No. 3, 280-293.
8. Orug, E. S. T (2015). Kerkük-Altunköprü Halk Kültürü. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Gaziantep Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü. Gaziantep.
9. Özdemir, N. (1997). Türkiye Cumhuriyeti Dönemi Çocuk Oyunlarının Halk Bilimi Açısından İncelenmesi. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Ankara
10. Serbest, K. (2019). Divânü Lugâti’t-Türk ve Uygur Türklerinde Çocuk Oyunları. *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, (13), 101-114.
11. Türk Dil Kurumu Yayınları (2009). *Derleme Sözlüğü I*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları
12. Türk Dil Kurumu Yayınları (2009). *Derleme Sözlüğü II*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları
13. Türk Dil Kurumu Yayınları (2009). *Derleme Sözlüğü III*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları
14. Türk Dil Kurumu Yayınları (2011). *Türkçe Sözlük. (11. Baskı)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları
15. Yüksel, H. A. (1998). Akdağmadeni Çocuk Oyunları: Aşık Oyunu. *Millî Folklor Dergisi*, 5(38), 57-62.

(10)

Doç. Dr. Şafıga MAMMADOVA¹⁶
DOĞAL KAYNAK DEĞERLEME SORUNLARI
NATURAL RESOURCE VALUATION ISSUES

ÖZ

Doğal kaynaklar, herhangi bir ülkenin ekonomik kalkınmasında ana faktörlerden biri olarak kabul edilir. Doğal kaynaklar aynı zamanda ülke ekonomisinin sürdürülebilir kalkınması için doğal bir temel görevi görür. Bütün bunlar, doğal kaynakların tespit edilmesini ve doğru bir şekilde değerlendirilmesini gerekli kılmaktadır. Çalışmanın temel amacı, doğal kaynakları değerlendirmek ve bununla ilgili sorunları belirlemektir.

Uluslararası kuruluşların doğal kaynakların değerlendirilmesi için önerdiği yöntemler geliştirilmemiştir ve güvenilir verilere dayanmamaktadır. Batı ekonomisinde doğal kaynakların değerlendirilmesi, değerlerini düşük kılmakta ve bu amaçla gerçekçi yöntemler geliştirmeyi zorunlu kılmaktadır. Doğal kaynakların ekonomik olarak değerlendirilmesine yönelik maliyet yöntemi de kaynakların kullanımında herhangi bir değişikliğe ve kayıplarına yol açmadığından verimsizdir. Doğal kaynakların kullanımı ve değerlendirilmesi ile ilgili sorunların çeşitliliğine, metodolojik farklılıklarına ve modern zamanlardaki varlığına rağmen genel ilkeleri şu şekilde özetlenebilir: doğal kaynakların değerlendirilmesinde çevresel faktörlerin dikkate alınması ihtiyacı, rant ilkesi beklentisi, bu değerlendirmenin Ulusal Hesaplar Sistemine entegrasyonu, sadece kaynakların kullanımının değil, aynı zamanda kullanılabilirlik değerinin de tanımlanması sürdürülebilir kalkınma açısından.

Anahtar Kelimeler: doğal kaynaklar, değerlendirme, maliyetler, sorunlar, ekonomik kalkınma, yöntemler.

ABSTRACT

Natural resources are considered as one of the main factors in the economic development of any country. Natural resources also serve as a natural basis for the sustainable development of the country's economy. All these necessitate the identification and correct evaluation of natural resources. The main purpose of the study is to evaluate natural resources and identify problems related to it. The methods proposed by international organizations for the evaluation of natural resources have not been developed and are not based on reliable data. The valuation of natural resources in the Western economy makes their value low and makes it necessary to develop realistic methods for this purpose. The cost method for the economic evaluation of natural resources is also inefficient since it does not cause any change in the use of resources and losses.

Despite the diversity, methodological differences and existence in modern times of the problems related to the use and evaluation of natural resources, their general principles can be summarized as follows: The need to consider environmental factors in the valuation of natural resources, the expectation of the principle of rent, the integration of this assessment into the System of National Accounts, the definition of not only the use of resources, but also the usability value in terms of sustainable development.

Keywords: natural resources, valuation, costs, problems, economic development, methods.

¹⁶ Associate professor, Doç.Dr, Sumqayıt Devlet Üniversitesi, Azərbaycan, shafıga_mammadova@mail.ru; ORCID: 0000-0003-0635-577x

GİRİŞ

Doğal kaynaklar, ekonomik kalkınmanın ana faktörlerinden biridir. Elbette toprağın doğal özellikleri, verimlilik, iklimin doğası, ormanlar ve diğerleri, bitkiler, yaban hayatı, su, göller, denizler ve okyanuslar, yeraltı kaynakları, temiz hava vb. Çoğu durumda, üretimin büyüme hızı ve insanların yaşam standartları doğal kaynaklara bağlıdır. Doğal kaynaklara elverişli erişim, nihai ürün için gereken üretim maliyetlerinin düşürülmesine olanak tanır. Doğal kaynaklar, ülke ekonomisinin gelişmesi için doğal bir temeldir. Bu, tüm doğal kaynaklar kompleksini uygun şekilde değerlendirmeyi gerekli kılar.

Doğal kaynaklara değer verilirken kaynak talep faktörü göz ardı edilmemelidir. Herhangi bir kaynak sahibinin servetinin değerinin, ona olan talep tarafından belirlendiği bilinmektedir. İstenmeyen bir kaynak ne şimdi ne de gelecekte bir servet taşıyıcısı olamaz. Ancak, paha biçilmez bir nimet için sürekli bir talep olsa bile, zenginlik olarak sınıflandırılabilir. Tabii ki, bu gereksinim zamanla büyük ölçüde değişebilir [1, s.178]. Dolayısıyla, doğanın yarattığı kaynağın oldukça verimli ve ekonomik ve olası teknolojik açıdan erişilebilir olması, onun bir zenginlik taşıyıcısı olduğunun bir işareti olarak değerlendirilebilir. Doğal kaynaklar için piyasa fiyatları, kaynakların kamusal değerini belirlemek için yeterli değildir. Aynı zamanda, doğal kaynaklar ekosistem ile ilişkilendirildiğinden, eko-hizmet değerlendirmesi ile birlikte verimli kullanımları için bir mekanizma oluşturulmalıdır. Doğal kaynaklar, ortak toplumsal değerlere bağlanarak ekonomik, çevresel ve sosyal öneme sahiptir [2].

Doğal kaynakları da içeren milli servetin değerlendirme yönteminin içeriğinin keşfinin 1960'ların sonlarında başladığını belirtmek gerekir. Bu dönemde, BM dünyadaki birçok ülke için ulusal serveti değerlendirmek için resmi bir yöntem önerdi ve ulusal servet değerlendirmesinin gelişimindeki değişiklikleri yansıttı. O zamandan beri, doğal kaynakların değerlendirilmesine özel önem verilmiş ve içeriğine yönelik yaklaşımlar değişmeye devam etmiştir.

Doğal kaynakları değerlendirmeye yönelik girişimler ülkeler düzeyinde değil, uluslararası kuruluşlar (başta Birleşmiş Milletler ve Dünya Bankası olmak üzere) düzeyinde gerçekleştirilmektedir. Kural olarak, uluslararası kuruluşlar, doğal kaynaklara ilişkin güvenilir verilerin yanı sıra, ülkelerin kaynak kaynaklarını değerlendirmek için en gelişmiş yöntemleri kullanmazlar [3]. Örneğin, bu bağlamda, Dünya Bankası temel parametreler üzerinde bir takım varsayımlarda bulunur ve ardından farklı ülkeler için doğal kaynaklar da dahil olmak üzere ulusal serveti değerlendirir. Hollanda, doğal kaynaklara değer veren ilk ülkelerden biriydi [4, s.127]. Böylece Hollanda'da toprak, maden kaynakları, petrol ve gaz rezervleri doğal kaynak olarak kaydedilmiştir.

Doğal kaynakları tahmin etme yöntemleri. Batı ekonomisinde doğal kaynakları değerlendirmek için aşağıdaki yöntemler kullanılmaktadır [5, s.42]:

- Doğal kaynakların araştırılması ve çıkarılmasının değer göstergeleri;
- Ekonomide toptan fiyatlar;
- İmtiyaz değeri göstergeleri (devletin maden yataklarını özel kurum ve kuruluşlara devretmesi durumunda).

Bu üç yöntem, doğal kaynakların maliyetini düşük hale getirdiğinden, onları değerlendirmek için gerçekçi yöntemler geliştirmeyi gerekli kılmaktadır.

Bu bağlamda, doğal kaynakların geliştirilmesinin maliyetleri dikkate alınarak ekonomik olarak değerlendirilmesi için bir maliyet yöntemi önerilmiştir. Maliyet ilkesi, doğal kaynaklar için mevcut ödeme sistemi temelinde belirlenir. Bu ödemelerin düzeyi, sırayla, madenlerin, ormancılığın vb. keşfine bağlıdır. katlanılan maliyetlere göre belirlenir. Ancak yapılan deneyler, doğanın bu ücretli kullanımı yönteminin, kaynakların kullanımında ve kayıplarında herhangi bir değişikliğe yol açmadığı için etkili olmadığını göstermiştir.

Ülkenin sosyo-ekonomik potansiyelini belirleyen doğal kaynakları, milli zenginliğin önemli bir bileşeni olarak nitelendirebilmek için, sadece mevcudiyetlerini değil, durumlarının verimli kullanımını da dikkate almak gerekir.

Görüldüğü gibi, arazi ve diğer doğal kaynakları değerlendirme yöntemleri mükemmel değildir.

Diğer tüm değerlendirme türleri yapaydır ve ekonomik hesaplamalarda uygulanmaları gerçekçi değildir. Doğal kaynaklar, kamu sermayesinin yeniden üretimini, işbölümünü, ekonomik büyüme ve gelişmeyi, uluslararası ticareti vb. içerir. teorilerin analizine konu olmaya devam etmektedir.

A.Lbobrov, E.V.Girushov, Y.S.Balamov, K.G.Goftman, V.I.Gurman, A.A.Gusev, A.A.Litvinov ve doğal kaynaklar ve bunların değerlendirilmesi üzerine araştırma yapan Rus araştırmacılarından diğerleri, G.Daley, T.Johnson, yabancı bilim adamları R. Kostanza, K. McConnell, D. Pierce, A. Fischer ve diğerleri sayılabilir. Doğal kaynak değerlendirmesi teorisinin daha da geliştirilmesi, KG Hoffman, AS Astakhov, NV Volodomov, VN Bogachev ve diğer bilim adamlarının araştırmalarıyla ilişkilendirildi.

1980'lerde, maden kaynaklarının değerini değerlendirmek için maden yataklarının ekonomik değerlendirmesi için geçici bir metodolojik çerçeve kabul edildi. Bu tahmin, ürünün belirli alan rezervlerinden elde edilen değeri (zaman faktörü dikkate alınarak) ile tüm geliştirme dönemi boyunca alanı elde etmek için katlanılan toplam işletme ve sermaye maliyetleri arasındaki farka dayanıyordu. Bu yöntem, hammaddelerin çıkarılması ve satışının piyasa koşulları dikkate alınarak maden yataklarının değerlendirilmesinde hala kullanılmaktadır. Yatırımcı için iskonto oranı, getiri oranı veya sermaye getirisi ile belirlenir. İskonto oranının seviyesi, yatırımcıyı sadece riskler için değil, aynı zamanda gerekli getiri için de tazmin edecek düzeyde belirlenir.

Doğal kaynakların değeri hesaplanırken dikkate alınan maliyetler aşağıdakileri içerir:

- pahasına yatırımcı tarafından yürütülen jeolojik araştırma çalışmalarının maliyetleri;
- çıkış noktasına veya boşaltma limanına hammadde taşıma maliyetleri;
- arazi islah maliyetleri;
- çevresel zararın maliyetleri;
- doğal çevreye verilen zarara karşı risk sigortası maliyetleri.

Yabancı ülkelerdeki maden yataklarının değerlendirilmesi de beklenen karların hesaplanmasına dayanmaktadır.

Değerleme için sermaye yatırımlarının risklerini dikkate alan Hoskold formülü kullanılmaktadır [5, s.16]. Bu formül, yatırılan sermayenin risklerini dikkate almanızı sağlar.

Doğal kaynak potansiyelinin değerlendirilmesinde uluslararası kabul görmüş kavram olan Ulusal Hesaplar Sistemi - 2008 yılında uygulanan sınıflandırma ve muhasebe kurallarının kullanımı, doğal rantın kapitalizasyonuna dayanmaktadır [6].

Bu sistem altında, doğal kaynaklar, doğal kaynaklı ekonomik varlıklar olarak değerlendirilir, ancak insan faaliyetinin bir sonucu olarak ve sahibine ekonomik fayda sağlama potansiyeli olarak değerlendirilmez.

Doğal kaynakların dolaylı olarak değerlendirilmesinin bir başka yöntemi, kaynak vergilerinin ve ücretlerinin kaynakların bugünkü değerine dönüştürülmesine dayanmaktadır. Bu yöntemde kaynak ödemeleri kiranın niteliğine uygundur. Doğal kaynak değerlendirmesinin yabancı teorisi ve pratiği, yirminci yüzyılın başlarında R. Costanza ve H.E. Daly tarafından geliştirilen, şimdi ve gelecekte değerli doğal mal ve hizmetlerin akışını yaratan doğal kaynaklar (varlıklar) kavramına dayanmaktadır [7].

“Millenium Ekosystem Assessment” Geliştirdiği konsept, “doğal sermayeyi” ulusal bir varlık olarak değerlendirmeye ve doğal kaynaklara değer vermeye yönelik bir ekosistem yaklaşımının temellerini attı. Doğal kaynaklar değerlendirilirken, doğal kaynakların daha verimli kullanılması için çevresel rant parametrelerinin yanı sıra doğaya ve ekosistemlere verilen eko-ekonomik kayıpların da dikkate alınması önerilmektedir [8, s.57]. Ekosistem yaklaşımı, doğal kaynakların değerlendirilmesinde doğal kaynakların rolüne odaklanır. Bu durumda ekonominin sürdürülebilir kalkınmasını sağlayan bir dizi makroekonomik göstergenin seçimi ortaya konulmuştur. Bu değerlendirme daha sonra makroekonomik gelişmenin hızını koordine etmek, ekonomik durumu iyileştirmek ve ulusal zenginliğin bir parçası olan beşeri ve doğal sermayenin değer parametrelerindeki sapmaları incelemek için kullanılır. Doğal kaynakların değerlendirilmesinde ekosistem yaklaşımını kullanırken, sosyal ve çevresel verimlilik göstergelerinin dahil edilmesi yoluyla ulusal doğal sermaye miktarı önemli ölçüde artırılabilir [9], [10].

Dünya Bankası doğal kaynak değerlendirme yöntemi. Dünya Bankası'nın doğal kaynakları değerlendirme yöntemi, hammadde satışından elde edilen kira gelirinin değerini tahmin etmeye dayanmaktadır [11, s.16]. Bu yöntemde doğal kaynakların değeri (V_t) aşağıdaki formülle hesaplanır:

$$V_t = \sum_{t=t}^{t+T} \pi_i \cdot q_i \cdot (1 + r^g) - (i - t)$$

Burada: π_i - çıkarılan kaynak birimi başına kira (kira boyutu);

q_i - çıkarılan kaynak birimi miktarı;

r^g - ekonomik büyümeyi dikkate alan iskonto oranı;

T_t - t döneminden minerallerin çıkarılmasının sonuna kadar olan dönem.

İskonto oranı ise şu şekilde belirlenir:

$$r^g = \frac{r - g}{1 + g}$$

Burada: g - ekonomik gelişmenin hızı;

r - indirim oranı sosyal normu.

Ek olarak, π 'nin değişim yasası verilmiştir. $T_t = 20$ kabul edildi. (20 yıl sonra doğal kiralar için Dünya Bankası'nın yüksek iskonto oranı ile açıklanmıştır).

Bu, indirimli kira akışlarının 20 yıldan fazla bir süredir önemsiz olduğunu göstermektedir. Ayrıca, böyle uzun vadeli bir tahminin tamamen güvenilir olduğunu düşünmek imkansızdır.

Sosyal indirim oranı: $r = 0,04$ tüm ülkeler için aynıdır.

Sonuç olarak, kaynak zenginliğinin büyüklüğü, t döneminde elde edilen kaynak rantına karşılık gelir:

$$V_t = 18,3\pi_t \cdot q_t$$

Doğal kaynakların değerlendirilmesine yönelik kavram ve yöntemlerin şu anda ve halen ülkeler düzeyinde değil, neredeyse uluslararası kuruluşlar düzeyinde uygulandığına dikkat edilmelidir [3].

Örneğin, Dünya Bankası bu yönde daha fazlasını yapıyor. Dünya Bankası, doğal kaynakları değerlendirmek için gelişmemiş yöntemler kullanır.

Bu nedenle, Dünya Bankası, bu amaçla kullanılabilir ana gösterge ve parametrelere ilişkin çeşitli varsayımlar açısından farklı ülkeler için doğal kaynakları değerlendirmektedir.

Sabit fiyat ve maliyetlerle çıkarılabilecek doğal kaynakların hacmini hesaba katmak yerinde olacaktır. Dünya Bankası, yalnızca çeşitli doğal kaynakların dolar değerini elde etmek için hammadde satışından elde edilen rantların değerini tahmin etmek için yukarıdaki formülü kullanır.

Dünya Bankası'nın genişletilmiş ulusal zenginlik kavramı (doğal, üretken ve beşeri sermaye dahil) ülkeler için tartışılmaz bir şekilde kabul edilebilir ve elde edilen bilgilerin hem metodolojik hem de niceliksel ve niteliksel olarak ulusal uzmanlar tarafından düzeltilmesi gerekiyor (Tablo 1).

Tablo sonuçlarına göre, modern zamanlarda daha gelişmiş ülkelerin milli servetinde doğal kaynakların payı daha az, ancak beşeri sermayenin payı çok daha fazladır.

Doğal kaynakların değerlendirilmesine yönelik daha kabul edilebilir bir yaklaşım, şu anda, kaynakların toplam değerinin yalnızca kullanım değerleri ile değil, aynı zamanda kaynakların mevcudiyeti, yani kullanılmayan (kaynaklar) değeri ile belirlendiği genel ekonomik değerlendirme olarak adlandırılmaktadır [12].

Tablo 1. XXI yüzyılın başındaki genişletilmiş konseptte göre dünyanın bazı ülkelerinin ulusal servetinin yapısı yüzde olarak

Dünya ülkeleri	Doğal sermaye	İnsan sermayesi	Üretim sermayesi
Doğal kaynaklar açısından zengin ülkeler:			
Suudi Arabistan	42	40	18
Rusya	40	50	10
Avustralya	12	66	23
Kanada	11	69	20
Norveç	10	57	3
Diğer ölkeler:			
Çin	7	77	16
Amerika Birleşik Devletleri	4	77	19
İtalya	1	73	26
Almanya	1	75	23
Japonya	1	68	31

Kaynak: www: worldbank.

Bu yaklaşım, kalkınma kavramına uygun olarak, gelecekte ekosistemlerin hizmetlerini değerlendirmemize ve böylece milli servetteki doğal sermaye miktarını daha doğru bir şekilde değerlendirmemize olanak tanır [13].

Daha önce belirtildiği gibi, doğal kaynakların ulusal zenginliğin temel bir bileşeni olarak değerlendirilmesi ve muhasebeleştirilmesi, ekonomik uygulamada Ulusal Hesaplar Sistemi ile yakından bağlantılıdır [6]. Ulusal servet yapısındaki hem doğal kaynakların hem de diğer maddi malların değerini hesaplamak amacıyla Ulusal Hesaplar Sisteminin uygulanması, bunların piyasa fiyatlarıyla değerlendiklerini ima eder.

Bu, özellikle modern toplumun doğal kaynakların satışına tabi olmayan kısmı için geçerlidir [14].

Dolayısıyla, doğal kaynakları ulusal zenginliğin temel unsuru olarak değerlendirme yöntemlerindeki metodolojik farklılıklara rağmen, genel olarak kabul edilen genel ilkeleri şu şekilde ifade edilebilir:

1. Doğal kaynakların değerlendirilmesinde çevresel unsurların ve faktörlerin dikkate alınması ihtiyacı.
2. Doğal kaynak değerlemesinin Ulusal Hesaplar Sistemine entegre edilmesinin önemi.
3. Doğal kaynakların değerlendirilmesinde rant ilkesi beklentisi.

4. Sürdürülebilir kalkınma kavramı açısından doğal kaynakların genel ekonomik değerlendirmesinde sadece kullanımlarının değil, aynı zamanda kullanılabilirliklerinin (kullanılmamalarının) değerinin belirlenmesi.

Doğal kaynakları değerlendirirken, bunların sömürülmesinden elde edilecek gelecekteki aktifleştirilmiş net gelirin (kiranın) değeri hakkındaki bilgilerin kullanılması tavsiye edilir.

Doğal kaynak varlıklarının değerinin güvenilir bir şekilde değerlendirilmesinin sonuçlarının elde edilmesinin ana koşullarından biri, iskonto oranının doğru seçimidir. Uygun bir yönetim kararı verebilmek için, alınan gelir, sosyal olarak kabul edilen seviye olarak adlandırılan yatırılan sermaye miktarına göre belirlenmelidir. Ya da şimdiki ve gelecek nesillerin ekonomik çıkarlarının eşit olarak dikkate alınmasına dayanan sosyal indirgeme derecesi belirlenmelidir.

SONUÇ

Yukarıdakilerin hepsinden, doğal sermayenin değerlendirme mekanizmasının evrensel olmadığı ve çok çeşitli yöntemleri birleştirdiği sonucu çıkar. Doğal kaynakların değerlendirilmesi dünya piyasa fiyatları ile ilgili olduğundan, fiyat seviyeleri piyasa krizlerinden büyük ölçüde etkilenmektedir.

Bu durumun gerçek sonucu, düşen dünya petrol fiyatları nedeniyle 2015-2016 yıllarında Azerbaycan'da petrol fiyatlarına bağlı olan ulusal para biriminin devalüasyonu oldu.

Öte yandan, doğal kaynaklar coğrafı, yardım durumu ile ilgili olduğundan, bunların değerlendirilmesi diğer kalite göstergelerinin varlığını gerektirir.

Bu nedenle, doğal kaynaklar, özellikle mineraller (arazi kaynakları dahil) ülke topraklarının ayrılmaz bir parçası olarak kabul edilir. Onların varlığı ülkenin sosyo-ekonomik gelişmişlik düzeyi üzerinde önemli bir etkiye sahiptir. Bu aynı zamanda ülkenin güvenlik düzeyini ve sürdürülebilir kalkınmasını etkileyen faktörlerden biridir.

Doğal kaynaklar, herhangi bir ülkenin ekonomik kalkınmasının temelidir. Doğal kaynakların sağlanması, ülke ekonomisinin gelişme potansiyelini ve yönünü belirleyen ve harekete geçiren kilit bir ekonomik faktördür.

Doğal kaynakların bolluğu, kural olarak, ekonominin verimli ve hızlı gelişmesini sağlar, devletin dünya pazarındaki rekabet gücünü ve görece özgürlüğünü belirler. Bu bağlamda, doğal kaynakların objektif bir değerlendirmesi büyük önem taşımaktadır.

KAYNAKÇA

1. Astakhov A.S. Doğal kaynaklar ve ulusal zenginlik // Kamu-iş, bilimsel dergi "Enerji Politikası" eki - Moskova: IAC Energy, 2010, 220 s.
2. Yurak V.V. Doğal kaynakların kamu değerinin değerlendirilmesine teorik ve metodolojik yaklaşım: / soyut tez. aramada. bilimsel derece k.e.n./- Yekaterinburg, 2017, 25p.
3. World Bank. Where is the Wealth of Nations? Measuring Capital for the 21st Century // The World Bank. Washington: 2006.
4. Logvinenko O.A., Strovsky V.E. Ulusal servetin bir parçası olarak muhasebe konumundan doğal kaynaklar // Ural: Ural Devlet Madencilik Üniversitesi Haberleri, 2019, Sayı 2 (54), s. 126-133.
5. Rusya bölgesinin ulusal zenginliği: Analiz, sorunlar ve çözümler / Ed. Dan. A.A. Kuklina, Teknik Bilimler Doktoru A.A. Myzina: Yazarlar ekibi: A.A. Kuklin, A.A. Myzin, A.L. Gurban [ve diğerleri] Ekaterinburg: Ekonomi Enstitüsü, Rusya Bilimler Akademisi Ural Şubesi, 2013, 286s.
6. Ulusal Hesaplar Sistemi 2008 // Avrupa Toplulukları Komisyonu, Uluslararası Para Fonu, Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü, Dünya Bankası, Nyu-York, 2009, 1235 s
7. Costanza R., Daly H.E. Natural capital and sustainable development // Conservation Biology, -1992, vol. 6. No1, p.37-46 [<https://doi.org/10.1046/j1523-1739.1992.610037x>].
8. Pechatkin V.V. Bölgesel zenginliği ve bölgesel yönetim pratiğinde kullanım olasılığını değerlendirmek için araçlar // Rusya Federasyonu'nda Mülkiyet İlişkileri, Ufa: 2014. No. 2 (149), s. 55-61
9. Logvinenko O.A. Modern kurumsal teoriler bağlamında doğal kaynakların ekonomik değerlendirilmesi sorunları / O.A. Logvinenko, M.N. Ignatieva // Çevre güvenliği yönetim sistemi. Yekaterinburg: UrFU, 2020, s. 32-36
10. Elifanov M.U. Doğal kaynakların ekolojik ve ekonomik değerlendirmesi // Çeçen Devlet Pedagoji Enstitüsü Bildirileri, 2020, V.31, No. 1 (22), s. 87-91
11. Lyubitov I.L. Kaynak zenginliğinin ekonomik büyümeye etkisi: Rusya / I.L. Lyubimov için yabancı deneyim ve değerlendirmenin gözden geçirilmesi. Moskova: Rusya Federasyonu Başkanına bağlı Rusya Ulusal Ekonomi ve Devlet Hizmeti Akademisi, 2016, 72s.
12. Pearce D.W., Warford J.W. World Without End: Economics, Environment and Sustainable Development // Oxford University Press, -Oxford, 1993, p. 139-143

13. Schröter M. Accounting for capacity and flow of ecosystem services: A conceptual model and a case study for Telemark, Norway/M.Schröter, D.N.Barton, R.P.Remme, L.Hein // Ecological Indicators, 2014, Vol 36, p.539-551 [<https://doi.org/10.1016/j.ecolind>]

14. Droste N., Bartkowski B. Ecosystem Service Valuation for National Accounting: A.Reply to Obst, Hein and Edens (2016) // Environmental and Resource Economics, 2018, Vol 71(1), p. 205-215 [<https://doi.org/10.1007/s10640-017-0146-3>].

(11)

Javid SULEYMANLI¹⁷; Doç. Dr. Demet ÇAK¹⁸

**ECONOMETRIC ANALYSIS OF SPACE ECONOMY REVENUES
UZAY EKONOMİSİ GELİRLERİNİN EKONOMETRİK ANALİZİ**

ABSTRACT

Over the last decade, the space economy has evolved into a viable strategy that encompasses a dynamic and growing sector with more actors involved, backed by national and global regulations. This sector, which has advanced technology and advanced information needs, rises to the funding of giant space investor businesses that want a piece of the sector as the big governments' space budgets gradually increase year after year. The parameters influencing total space earnings obtained from various space activities aggregated from multiple data centers were investigated in this study. For this goal, the data of ten states that stand out with their space investments from 2008 to 2020 were evaluated in the panel econometrics model constructed. A positive relationship was discovered between the variables that were statistically significant and the dependent variables as a result of the analysis made between the number of internet users, public investments in space, the number of spacecraft, employment in the space sector, and the number of space companies.

Anahtar Kelimeler: *Uzay Sektörü, Uzay Ticaretinden Elde Edilen Gelir, Uzay Gelirinin Ekonomik Analizi.*

ÖZ

Son on yılda, uzay ekonomisi, ulusal ve küresel düzenlemelerle desteklenen, daha fazla aktörün dahil olduğu dinamik ve büyüyen bir sektörü kapsayan uygulanabilir bir stratejiye dönüşmüştür. İleri teknoloji ve ileri bilgi ihtiyacına sahip olan bu sektör, büyük hükümetlerin uzay bütçeleri ile birlikte her geçen yıl artarken, sektörden pay almak isteyen dev uzay yatırımcısı işletmelerin finansmanı da yükselmiştir. Bu çalışmada, çoklu veri merkezlerinden toplanan çeşitli uzay aktivitelerinden elde edilen toplam uzay kazancını etkileyen parametreler incelenmiştir. Bu amaçla 2008-2020 yılları arasında uzay yatırımları ile öne çıkan on devletin verileri oluşturulan panel ekonometri modelinde değerlendirilmiştir. İnternet kullanıcı sayısı, uzaya yapılan kamu yatırımları, uzay aracı sayısı, uzay sektöründeki istihdam ve araç sayısı arasında yapılan analiz sonucunda istatistiksel olarak anlamlı olan değişkenler ile bağımlı değişkenler arasında pozitif bir ilişkiye rastlanmıştır.

Keywords: Space Sector, Revenue from the Space Business, Economic Analysis of Space Revenue.

¹⁷ Istanbul University, javid.suleymanli@ogr.iu.edu.tr; <https://orcid.org/0000-0003-2381-4085>

¹⁸ Istanbul University, demetcak@iu.edu.tr; <https://orcid.org/0000-0002-5369-5139>

1. INTRODUCTION

The concept of space economy; the manufacturing industry of artificial objects located in space, the industry of launching those devices, the maintenance of those devices, service on the ground and in orbit, the market of social and scientific services provided to the world, the commercial services provided by space devices for the ground and their market, the products obtained from natural objects locatable in space It is a notion that describes several activities such as mining extraction and sale, as well as space transportation activities (OECD,2019).

This notion shows more than the ideas of "space activities," "space sector," and another commonly used word in the literature, "commercial space." In the context of space economy, all commercially valuable activities carried out in low earth orbit are the commodities and services given by the objects in orbit, and, in general, any activities associated to space with material value and profit potential (OECD,2014). Today, although it is a sector in its own right, the space sector, which gives opportunities in dozens of sub-sectors, industrial experimentation, and manufactures made possible by the lack of gravity in space, are all included in the purview of the space economy.

According to assessments of where the space economy has progressed in terms of the types of advantages that can be achieved from investments in space investment programs, productivity and productivity increases are often assessed at the firm-market level and in terms of workforce creation. The space sector is also important for macroeconomic savings and job creation. At the same time, the space industry generates a slew of benefactor sub-sectors. Beneficiary industries are economic sectors that profit from the impact of space activity. The overall economy (at the national level via GDP); agriculture, health; transportation and urban planning, education, Environmental Management, climate monitoring and meteorology; energy, telecommunications; Disaster Management, Finance and insurance; manufacturing, mining, and construction; high-tech industries, defense and security; tourism (Lieberman, 2019, p.8).

The elements influencing the space revenues of ten states that stand out due to the structure of the space sector were investigated in this study. In this context, the components of income derived from the space economy were examined using panel data analysis. The study's major goal is to analyze the factors influencing profits from space activity on a worldwide scale, and it is the first empirical study on space economics. The study used a small number of independent variables to influence the dependent variable, which is an indicator of the total profit obtained from activities in the direction of space tourism, space service, communication provided by space for the ground, navigation, geographical information system, military-security, and other purposes.

2. Data Set and Sampling

The study, which attempts to analyze the determinants influencing commercial income from space operations, was carried out using data from countries with large space initiatives. These are the following countries: the United States, Canada, Australia, China, France, Germany, India, Italy, South Korea, and England. Because annual space revenue statistics for Japan, one of the countries with the greatest space budget, cannot be obtained, the country is not included in the model. As a result, a balanced (the desired time span was observed for all countries without loss) panel data analysis was used, with 13(t) time series observations encompassing the years 2008-2020 and a total of 131 observations from 10 nations (n). The fact that the relevant countries have big space expenditures and a dynamic space sector structure was taken into account in the selection of the countries indicated in the order of the world countries. The variables and variables in the model are listed in the table below:

Table 1: Information about Variables

Variable	Variable Name in Model	Value	Direction of Expectation	Data Source
Commercial income from space activities	LNINCOME	million USD	The dependent variable	
Number of Broadband Internet Subscribers	LNINT	Number of people	Positive	
public investment	LNGOVR	million USD	Positive	
Number of Commercial Satellites	LNSAT	Number	Positive	
Number of Companies in the Sector	LNCOMP	Number	Positive	
Number of Employment in the Sector	LNEMP	Number	Positive	

Because the data set's time dimension is too small, an advanced panel data analysis research (dynamic panel analysis or time series panel analysis) cannot be conducted. Given the data set's structure, particularly its temporal dimension, panel estimation with fixed or random effects models within the context of classic panel econometrics methods was deemed appropriate. As a result, unit root tests, which are specific to time series panels or panel studies with more than 30 observations in a time dimension, were performed without discriminating between homogeneous and heterogeneous panels. All variables' natural logarithms were calculated and incorporated into the model. The econometric analysis was carried out using the assumption of a homogeneous panel. The model's general equation is as follows:

$$LN\dot{I}NCOME_{it} = a_{it} + LN\dot{I}NT_{it} + LNGOVR_{it} + LNSAT_{it} + LNCOMP_{it} + LNEMP_{it} + u_{it}$$

$i=10, \dots, N; t=13, \dots, T$

Methodology

Panel data analysis is the collection of cross-sectional observations of units such as countries, firms, individuals, and families during a specific time period. The panel data is made up of N units and T time observations that correlate to these units. Because one-dimensional data is insufficient in various economic, financial, and other investigations, it has become vital to combine time series with horizontal data. Panel data utilization began with the research of Hildreth (1950), Kuh (1959), Grunfeld (1960), Zellner (1962), Balestra and Nerlove (1966), and Swamy (1970), but it has become more common in real-world applications during the 1990s (Hsiao, 2005, p.134-156) .

In general, the panel data model looks like this:

$$Y_{it} = a_{it} + \beta_{kit}X_{kit} + u_{it} \quad i=1, \dots, N; t=1, \dots, T \quad (1)$$

Y is the dependent variable, X_k is the independent variable, a constant parameter, a slope parameter, I is the sub index unit (such as country or corporation), t is the sub index time, and u is the error term. Time effect, internality-externality, heterogeneity, and unit correlation (cross-section dependency) are all used (Baltagi, 2008, p.42). Although these principles form the foundation of panel data research, they are the fundamental requirements that should be addressed while estimating the relevant model.

4. Empirical Results

Cross-section dependence, unit and temporal effect decomposition, applicability to random or fixed effects models, and model estimation were all considered when creating the model. Following the estimation of the model, the presence of variance, autocorrelation, and correlation between units (cross-sectional dependency) was examined.

During the first stage of the estimating process, tests were run to determine whether the model is classical (free of unit and time effects), unit effect, or time effect. To determine which of these estimators to utilize, ANOVA F, Likelihood ratio (LR), Breusch-Pagan Langrange Multiplier (LM), and Score tests were used.

Table 2: F, LR, LM and Score Test Results to Test the Presence of Unit and Time Effects

	Unit Effect	Time Effect	Unit and/or Time Effect
F Test	52.04** (0.0000)*	1.85** (0.0689)*	
LR Test	141.81*** (0.000)*	0.00*** (1.000)*	68.05*** (0.0000)*

LM Test	62.36*** (0.0000)*	0.00*** (1.0000)*
Score Test	5.6e+05 (0.0000)*	0.00 (1.000)*

* denotes the level of likelihood; ** Displays the F statistic value; *** Displays the 2 statistic value.

According to the findings of the four experiments, it was determined that there was no time effect and that a unit effect existed. In this situation, it was determined that the model was appropriate for one-way panel data approaches, and the investigation was resumed with the unit effect model.

The Hausman (1978) test was used to determine whether the model was appropriate for the fixed effects model or the random effects model. The Hausman test, a specification test, is used for a variety of applications. One of these is the ability to select amongst panel data estimations (Hill, 2020, p.360) . The unit effect is correlated with the independent variables, which is the most significant distinction between the fixed and random affect models. That is, in the fixed effects model, the effect is subtracted from the model. The random effects model, on the other hand, incorporates the unit impact within the error term into the estimating process.

The following table contains the results of the Hausman test:

Table 3: Hausman Test Result

H STATISTICS	41.81
(5.SD)	0.0000

The H statistic results were compared with the 2 table according to the 5th degree of freedom, and it was concluded

that the fixed effects model was appropriate.

The following table shows the findings of the resistant standard error fixed effects model with the Arellano, Froot, and Rogers Resistive Estimator method in the presence of heteroscedacity and autocorrelation:

Table 5: Arellano, Froot And Rogers Resistive Estimator Results From The Resistive Estimator

Variables	Coefficient	Standard Error	T statistics	Probality
LNINT	1.143519	.27099	4.22	0.002
LNGOVR	0.2875306	.1481759	1.94	0.034
LNSAT	-.01384944	1214381	-1.14	0.284
LNCOMP	-.398564	.1780003	-2.24	0.052
LNEMP	1.337298	.3790375	3.53	0.006
C	-13.7605	4.488991	-3.07	0.013

F statistic : F(5,9) = 43.11
Probality > F = 0.0000
R2= 0.7180

Because there are no econometric assumptions violations or model specification errors, the final model is interpretable. The F statistic, which assesses the model's general significance, has a value of 43.11 and a probability of 0.000, indicating that the model is usually significant at all significance levels. The model's five independent variables explain 71.8 percent of the variation (variance) in the dependent variable, and the explanatory power of the mobility in the dependent variable is sufficient.

5. CONCLUSION

The final econometric model was a statistically, econometrically, and economically acceptable model for estimating the profitability of investments in the Space economy or the factors influencing the sector's revenues. However, in circumstances where the number of units (countries) and duration are large, sophisticated panel approaches such as dynamic or spatial prediction can be used. However, because the aforementioned data on the space sector could not be acquired over a longer period of time and in a larger number of nation samples, only 131 observational analyses could be done.

The study is a preliminary investigation for future econometric studies on space activities. However, we can state that attaining statistically, econometrically, and economically meaningful results with a minimal number of observations, precise modeling, and a successful outcome for space income are all possible. The results of econometric research have provided several significant findings that are of importance to governments and businesses engaged in commercial space activities. Examining the influence of sector employment growth, broadband subscriber growth, public expenditure growth, and the rise in the number of enterprises in the sector on the increase in commercial space revenues can be a consistent element for company and government policies in the relevant sector.

REFERENCES

1. Arellano, M. (2003). *Panel data econometrics*. Oxford university press.
2. Baltagi, B. (2008). *Econometric analysis of panel data*. John Wiley & Sons.
3. Hsiao, C. (2005). Why panel data? *The Singapore Economic Review*, 50(02), 143-154.
4. Lieberman, S. (2019). ESA and NASA: an historical institutionalist reading of European space policy in an age of autonomy and isolationism. In *A European Space Policy* (pp. 143-154). Routledge.
5. M. Arellano, O. Bover and J. Labeaga, *Analysis of Panels and Limited Dependent Variable Models*, eds. C. Hsiao et al. (Cambridge University Press, Cambridge, 1999) pp. 23–48.
6. OECD (2014), *The Space Economy at a Glance 2014*, OECD Publishing, Paris,
7. OECD (2019), *The Space Economy in Figures: How Space Contributes to the Global Economy*, OECD Publishing, Paris.
8. Pomeroy, C., Calzada-Diaz, A., & Bielicki, D. (2019). Fund me to the moon: Crowdfunding and the new space economy. *Space Policy*, 47, 44-50,
9. Raj, B., & Baltagi, B. H. (Eds.). (2012). *Panel data analysis*. Springer Science & Business Media.
10. Ryan, L. (2020). Security and the discourse of risk in European space policy. *A Growing Security Discourse in European Space Policy*, Routledge, London, in this book.
11. Weinzierl, M. (2018). Space, the final economic frontier. *Journal of Economic Perspectives*, 32(2), 173-92.

(12)

Benazir ORUÇ¹⁹; Doç. Dr. Yasin KILIÇ²⁰

**PANDEMİ SÜRECİNDE ORTAOKUL ÖĞRENCİLERİNİN OKUMA ÇALIŞMALARINI ÜZERİNE
BİR ARAŞTIRMA
A RESEARCH ON THE READING STUDIES OF SECONDARY STUDENTS DURING THE
PANDEMIC PROCESS**

ÖZ

Bu araştırmada pandemi sürecinde uzaktan eğitim yoluyla eğitim- öğretim faaliyetlerine katılan ortaokul öğrencilerinin okuma tutum, alışkanlık ve çalışmalarını ortaya koymaktır. Bu amaçla öğrenci ve veli görüşlerine başvurulmuştur. Araştırmanın verileri araştırmacı tarafından hazırlanan “Öğrenci Anketi” ve “Veli Anketi” kullanılmıştır. Araştırma nicel bir araştırma olup araştırmanın verileri tarama modeli kullanılarak elde edilmiştir. Verilerin analizinde yüzdeler ve frekans değerleri kullanılmıştır. Araştırmanın çalışma grubunu Milli Eğitim Bakanlığına bağlı Muş, Van, Ankara, Bursa illerindeki ortaokullarında öğrenim görmekte olan toplam 501 öğrenci ile gönüllü olarak çalışmaya katılan 285 öğrenci velisi oluşturmaktadır. Öğrencilerin yarısından fazlasının; bu süreçte düzenli bir şekilde okuma çalışması yaptıkları, okuma materyallerine ulaşma noktasında sıkıntı yaşamadıkları, öğretmenlerinin tavsiye ettiği okuma materyallerini okudukları, okuma yapabilecekleri bir alana sahip oldukları, okuma materyallerine ulaşma noktasında aile ve öğretmenlerinden yeterli destek alamadıkları, güncel olayların yer aldığı materyalleri okumadıkları, EBA’da yer alan okuma materyallerinden yararlanmadıkları, yeteri kadar okuma materyali okumadıkları, araştırma yapmaya yönelik okumalar yapmadıkları, aile üyeleriyle birlikte okuma saatleri düzenlemedikleri sonucuna varılmıştır. Öğrencilerin büyük çoğunluğu bu süreçte yaptığı okumaların kendisine katkı sağladığını belirtmiştir.

Anahtar Kelimeler: Türkçe eğitimi, pandemi, okuma çalışmaları, ortaokul, öğrenci.

ABSTRACT

In this study, it is to reveal the reading attitudes, habits and studies of secondary school students who participated in education activities through distance education during the pandemic process. For this purpose, the opinions of students and parents were sought. The data of the research were used "Student Questionnaire" and "Parent Questionnaire" prepared by the researcher. The research is a quantitative research and the data of the research were obtained by using the scanning model. Percentage and frequency values were used in the analysis of the data. The study group of the research consists of 501 students in total studying at secondary schools in the provinces of Muş, Van, Ankara and Bursa, affiliated to the Ministry of National Education, and 285 students' parents who voluntarily participated in the study. More than half of the students; In this process, they regularly practiced reading, they did not have any problems in reaching the reading materials, they read the reading materials recommended by their teachers, they had an area where they could read, they did not get enough support from their families and teachers in reaching the reading materials, they did not read the materials about current events, EBA' It was concluded that they did not benefit from the reading materials in the book, they did not read enough reading material, they did not do research-oriented readings, and they did not organize reading hours with their family members. The majority of the students stated that the readings they made in this process contributed to them.

Keywords: Turkish education, pandemic, reading studies, middle school, student.

¹⁹ Yüksek Lisans Öğrencisi Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi <https://orcid.org/0000-0002-8370-1798>

²⁰ Doç.Dr. Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türkçe Eğitimi Ana Bilim Dalı <https://orcid.org/0000-0001-6530-8469>

GİRİŞ

Uzaktan eğitim; bilişim teknolojilerinin gelişmesiyle başta eğitim alanında kullanılan, yer ve mekândan bağımsız olarak sürdürülebilir sistemdir. Uzaktan eğitim kavramıyla ilgili birçok tanım yapılmıştır. Cafoğlu (2007:15) uzaktan eğitimi, öğretmen ve öğrenci arasında yüz yüze bir ilişkinin olmadığı veya sınırlı olabileceği durumlarda verilen eğitim olarak tanımlamıştır. Kaya (2002:24), uzaktan eğitimin anlamdaş olmayan değişik terimler içerdiğini; uzaktan eğitim kapsamındaki terimlerden bazılarını mektupla eğitim, evde çalışma, dış çalışma, uzaktan öğretim, uzaktan öğrenim ya da uzaktan öğrenme olduğunu belirtir.

Ülkemizde uzaktan eğitim yöntemi ilk olarak fakülte düzeyinde uygulanmaya başlanmış, daha sonra açık öğretim kurumları ile eğitim-öğretim hizmetinin lise ve ilköğretim seviyesinde de uygulanması ile geniş bir kitleye ulaştırılması sağlanmıştır (Gülbahar, 2018:35). Özellikle de Covid-19 salgını döneminde tüm öğretim kurumlarında eğitim-öğretim faaliyetleri uzaktan eğitim aracılığıyla gerçekleştirilmiştir.

Pandemi sürecinde uzaktan eğitim-öğretim faaliyetleri Milli Eğitim Bakanlığı tarafından hazırlanan EBA (Eğitim Bilişim Ağı) ve EBA TV aracılığıyla yürütülmüştür. Bu süreçte EBA platformuna müfredata uygun ders içerikleri ve videolar eklenerek katılımcıların kullanımına sunulmuştur. Nisan 2020'den itibaren zoom üzerinden gerçekleştirilen canlı ders uygulamalarıyla öğrenci ile öğretmen arasında etkileşimli bir ders ortamı sağlanmıştır. EBA TV aracılığıyla müfredat konuları alanında uzman öğretmenler tarafından anlatılmıştır.

Pandemi döneminde eğitim faaliyetlerinin uzaktan yürütülmesiyle beraber merak edilen diğer bir husus, ortaokul öğrencilerinin bu süreçteki okuma alışkanlık ve durumlarıdır. Okuma, gözün satırlar üzerinde sıçraması sonucu kelime şekillerini görerek bunların anlamlarını kavrama ve seslendirme (Öz, 2001:193). Fiziksel ve bilişsel olarak gerçekleştirilen bu eylem ile öğrenmenin ilk adımı atılır. Okuma eylemi ile beraber kişi okuduklarını ön bilgilerini de kullanarak anlama, kavrama, sorgulama süreçlerinden sonra zihinde yer edindirmeye çalışır.

Okuma üzerine çokça tanım yapılmıştır. Birçok yazar okuma tanımında okumanın farklı boyutlarına ve bunun bir süreç olduğuna dikkat çekmek istemiştir. Okuma; bir yazının harflerini, sözcüklerini, imgelerini tanımak ve bunların anlamalarını kavramaktır. Bu eylem görme, seslendirme yönlerinden fizyolojik; kavrama yönünden ise ruhsal bir süreçtir (Göğüş, 1978:60). Okuma, başlangıçta sembollerin tanındığı bir algılama sürecidir. Ancak ilerleyen zamanla birlikte bu semboller zihinsel kavramlara ve anlamlara dönüştürülür. Anlama süreci yalnızca tanımaya değil, yorumlama ve değerlendirme basamaklarını da içerir. Bu yönüyle okuma; basit tanıma etkinliği değil, karmaşık bir zihinsel süreci ifade eder (Bamberger, 1990i s.10). Okuma; görme, algılama, seslendirme, anlama, beyinde yapılandırma gibi göz, ses ve beyin çeşitli işlevlerinden oluşan karmaşık bir süreçtir. (Güneş, 2007:117).

Dil ve zihinsel becerileri geliştirme, düşüncüyü zenginleştirme ve geleceği yapılandırma çalışmalarının başında gelen okuma, öğrencilerin kişisel, akademik, sosyal gelişimini etkileyen önemli bir değişken olup (Yıldız ve Akyol, 2011:795) bilgiye ulaşmanın, onu sürekli güncelleştirebilmenin yolların biri okuma görülmektedir (Karatay, 2010:459). Gündüz ve Şimşek (2011:26)'in de ifade ettiği gibi okuma becerisinin gelişimi, öğrencilerin kişiliklerinin gelişmesi ve yaşadığı toplumla sağlıklı ilişkiler kurması açısından önem taşımakla beraber öğrencilerin bütün derslerde ve alanlarda başarılı olabilmesi okuma becerilerinin geliştirmelerine bağlıdır.

Pandemi sürecinde eğitim-öğretim faaliyetlerinin uzaktan eğitim yoluyla yapılması öğrencilerin bu süreçte bilgiye ulaşma noktasında yapacağı okuma çalışmaları önem kazanmıştır. Alan yazın incelendiğinde ortaokul öğrencilerinin okuma alışkanlık ve tutumları üzerine pek çok çalışma olmakla birlikte uzaktan eğitim sürecinde öğrencilerin okuma tutum ve alışkanlıkları üzerine herhangi bir çalışmaya rastlanılmamıştır.

Alan yazında Yaman ve Süğümlü (2010:291) çalışmasında ortaokul öğrencilerinin ders dışı okuma alışkanlıklarını; Öztürk ve Aksoy (2016:562), ilköğretim öğrencilerinin okuma alışkanlıklarını veli görüşleri doğrultusunda belirlemeyi; Deniz (2015:46), ortaokul öğrencilerinin ders dışı kitap okuma alışkanlıklarını tespit etmek amacıyla çeşitli çalışmalar yapmıştır.

Araştırmanın Amacı

Bu araştırmanın amacı pandemi sürecinde uzaktan eğitim yoluyla eğitim- öğretim faaliyetlerine devam eden ortaokul öğrencilerinin okuma alışkanlık ve çalışmalarını ortaya koymaktır. Bu amaçla öğrenci ve veli görüşlerine başvurularak aşağıdaki sorulara cevap aranmıştır.

1. Pandemi sürecinde ortaokul öğrencilerinin okuma alışkanlıkları nasıl bir seyir izlemiştir?
2. Pandemi sürecinde ortaokul öğrencileri, okuma tutum ve çalışmaları noktasında neler yapmışlardır?
3. Pandemi sürecinde ortaokul öğrencilerinin okuma çalışmaları noktasında ebeveynler ne gibi katkılar sağlamıştır?

YÖNTEM

Araştırmanın Modeli

Pandemi sürecinde uzaktan eğitim yoluyla eğitim-öğretim faaliyetlerine devam eden ortaokul öğrencilerinin okuma alışkanlık, tutum ve çalışmalarını tespit etmek amacıyla gerçekleştirilen bu çalışmada tarama modeli kullanılmıştır. Bu model ile geçmişte olan veya devam eden bir durum tespit edilmeye çalışılır (Karasar, 2018:77). Bu çalışmada öğrenci ve veli görüşlerine başvurulmuştur. Tarama modellerinden betimsel tarama modelinden yararlanılmıştır. Pandemi sürecinde öğrenci ve veli gruplarının çoğunluğuna ulaşmak mümkün olmadığından, ilgili grupların görüşleri online anket ile elde edilmiştir.

Çalışma Grubu

Araştırmanın çalışma grubunu Muş, Van, Ankara ve Bursa illerine bağlı ortaokullarda öğrenim görmekte olan 501 öğrenci ile yine gönüllü olarak çalışmaya katılan 285 öğrenci velisi oluşturmaktadır. Çalışmaya katılan öğrencilerle ilgili bilgiler şunlardır:

Katılımcılara Ait Demografik Bilgiler

Bu kısımda çalışmaya katılan öğrencilerin cinsiyet ve sınıf değişkenleri aşağıdaki Tablo 1’de sunulmuştur.

Tablo 1. Katılımcı Öğrencilerin Cinsiyetleri ve Sınıf Dağılımları

	5. Sınıf		6. Sınıf		7. Sınıf		8. Sınıf		Toplam
	Kız	Erkek	Kız	Erkek	Kız	Erkek	Kız	Erkek	
n	43	52	84	75	79	52	49	67	501
Toplam	95		159		131		116		

Tablo 1 incelendiğinde katılımın en çok 6. sınıf düzeyinde olduğu görülmektedir. Toplam 501 ortaokul öğrencisi bu çalışmaya katılım göstermiştir.

Tablo 2. Katılımcı Velilerin Cinsiyet, Öğrenciye Yakınlık Derecesi ve Öğrenim Durumu

Veliler		f	%
Cinsiyeti	Kadın	119	58.2
	Erkek	166	41.8
	Toplam	285	100
Öğrenciye Yakınlık Derecesi	Anne	117	41
	Baba	166	58.2
	Abla	2	0.8
	Toplam	285	100
Öğrenim Durumu	İlkokul	73	25.6
	Ortaokul	86	30.2
	Lise	64	22.4

Üniversite	31	10.8
Lisansüstü ve diğer	2	0.8
Okur- Yazar Değil	29	10.2
Toplam	285	100.0

Tablo 2 incelendiğinde araştırmaya katılan velilerin büyük çoğunluğunun erkek olduğu görülmektedir. Velilerin öğrenim durumları incelendiğinde çoğunluğun %30.2’lik bir oranla ortaokul mezunu veliler görülür. Bunu %25.6 ile ilkokul mezunları izler.

Veri Toplama Aracı

Bu çalışmanın verileri, araştırmacı tarafından geliştirilen “Öğrenci Anketi” ,“Veli Anketi” ve “Kişisel Bilgi Formu” ile Google Forms üzerinden elde edilmiştir. Kişisel bilgi formunda öğrencilerin cinsiyet, sınıf, yaş bilgileri; velilerin de cinsiyet, öğrenciye yakınlık derecesi ve öğrenim durumu bilgileri istenmiştir. Öğrenci Anketi ile Veli Anketi’nde ortaokul öğrencilerinin okuma tutum, alışkanlık ve çalışmalarını ortaya koyacak maddelere yer verilmiştir.

Araştırmada kullanılan ölçek, araştırmacı tarafından hazırlanmış olup anket soruları Türkçe ve Fen Bilimleri alanında uzman iki öğretim üyesine ve Milli Eğitim Bakanlığının eğitim kurumlarında çalışan iki Türkçe öğretmene inceletirilmiştir olup alınan görüşler doğrultusunda anket maddeleri düzeltilmiştir. Yapılan ön uygulamadan sonra anket maddeleri üzerinde değişiklik yapılarak ölçeğe son hali verilmiştir. Uzman görüşünün ardından hem Öğrenci Anketi hem de Veli Anketi için KR-20 güvenilirlik katsayısı hesaplanmış ve Öğrenci Anketi için 0.58 ve Veli Anketi 0.82 olarak tespit edilmiştir. Bu sonuçtan hareketle, her iki formun da veri toplamak için güvenilir sonuçlar verdiği söylenebilir (Kalaycı, 2006:49).

Verilerin Analizi

Araştırmanın verileri, SPSS-22 paket programından yararlanılarak analiz edilmiştir. Nicel veriler betimsel analiz yöntemiyle frekans ve yüzde değerleri saptanarak yorumlanmıştır. Çıkan sonuçlar tablolar halinde sunulup değerlendirmeye çalışılmıştır.

BULGULAR ve YORUMLAR

Bu bölümde, araştırmaya katılan ortaokul öğrencilerinin pandemi dönemindeki okuma alışkanlığına ilişkin soruların frekans ve yüzde değerleri paylaşılmıştır.

Tablo 3. Ortaokul öğrencilerinin “Pandemi sürecinde okuma çalışmalarını yaptınız mı?” sorusuna verdikleri yanıtların frekans ve yüzdelikleri

	5. Sınıf			6. Sınıf			7. Sınıf			8. Sınıf			Genel Toplam
	Kız	Erkek	%	Kız	Erkek	%	Kız	Erkek	%	Kız	Erkek	%	
Evet	36	40	80.0	72	64	85.5	76	42	90.0	33	44	66.3	407 (%81.2)
Hayır	7	12	20.0	12	11	14.5	3	10	10.0	16	23	33.7	94 (%18.8)
Toplam	43	52	100	84	75	100	79	52	100	49	67	100	

Tablo 3 incelendiğinde ortaokul öğrencilerinin “Pandemi sürecinde okuma çalışmaları yaptınız mı?” sorusuna 5. sınıf öğrencilerinden 76’sı (%80.0) evet, 19’u (%20.0) hayır; 6. sınıf öğrencilerinden 136’sı (%85.5) evet, 23’ü (%14.5) hayır; 7. sınıf öğrencilerinden 118’i (%90.0) evet, 13’ü (%10.0) hayır; 8. sınıf öğrencilerinden 77’si (%66.3) evet, 39’u (%33.7) hayır yanıtı vermiştir. Öğrencilerin 407’si (%81.2) evet yanıtını verirken 94’ü (%18.8) hayır olarak yanıt vermiştir. Öğrencilerin büyük bir çoğunluğu pandemi sürecinde okuma çalışmaları yaptıklarını ifade etmiştir.

Tablo 4. Ortaokul öğrencilerinin “Pandemi sürecinde okuma çalışmaları noktasında çaba harcadığınızı düşünüyor musunuz?” sorusuna verdikleri yanıtların frekans ve yüzdeleri

	5. Sınıf			6. Sınıf			7. Sınıf			8. Sınıf			Genel Toplam
	Kız	Erkek	%	Kız	Erkek	%	Kız	Erkek	%	Kız	Erkek	%	
Evet	36	32	71.5	61	55	72.9	65	41	80.9	33	44	57.7	357 (%71.3)
Hayır	7	20	28.5	23	20	27.1	14	11	19.1	16	23	42.3	144 (%28.7)
Toplam	43	52	100	84	75	100	79	52	100	49	67	100	

Tablo 4 incelendiğinde ortaokul öğrencilerinin “Pandemi sürecinde okuma çalışmaları noktasında çaba harcadığınızı düşünüyor musunuz?” sorusuna araştırmaya katılan 5. sınıf öğrencilerinden 68’i (%71.5) evet, 27’si (%28.5) hayır; 6. sınıf öğrencilerinden 116’sı (%72.9) evet, 43’ü (%27.1) hayır; 7. sınıf öğrencilerinden 106’sı (%80.9) evet, 25’i (%19.1) hayır; 8. sınıf öğrencilerinden 67’si (%57.7) evet, 49’u (%42.3) hayır olarak yanıt vermiştir. Araştırmaya katılan öğrencilerin 357’si (%71.3) bu soruya evet, 144’ü (%28.7) hayır olarak yanıtlamıştır.

Tablo 5. Ortaokul öğrencilerinin “Pandemi sürecinde okuma materyallerine (kitap, dergi, gazete vb.) ulaşmada sıkıntı yaşadınız mı?” sorusuna verdikleri yanıtların frekans ve yüzdeleri

	5. Sınıf			6. Sınıf			7. Sınıf			8. Sınıf			Genel Toplam
	Kız	Erkek	%	Kız	Erkek	%	Kız	Erkek	%	Kız	Erkek	%	
Evet	20	26	48.5	33	29	39.0	33	28	46.5	18	30	41.3	217 (%43.3)
Hayır	23	26	51.5	51	46	61.0	46	24	53.5	31	37	58.7	284 (%56.7)
Toplam	43	52	100	84	75	100	79	52	100	49	67	100	

Tablo 5 incelendiğinde araştırmaya katılan ortaokul öğrencilerinin “Pandemi sürecinde okuma materyallerine (kitap, dergi, gazete vb.) ulaşmada sıkıntı yaşadınız mı?” sorusuna 5. sınıf öğrencilerinin 46’sı (%48.5) evet, 49’u (%51.5) hayır; 6. sınıf öğrencilerinin 62’si (%39.0) evet, 97’si (%61.0) hayır; 7. sınıf öğrencilerinin 61’i (%46.5) evet, 70’i (%53.5) hayır; 8. sınıf öğrencilerinin 48’i (%41.3) evet, 68’inin (%58.7) ise hayır cevabını verdiği görülmüştür. Araştırmaya katılan öğrencilerin 217’si (%43.3) evet, 284’ü (%56.7)

hayır yanıtını vermiştir. Öğrencilerin yarısından fazlası pandemi sürecinde okuma materyallerine ulaşma noktasında sıkıntılarla karşılaşmadıklarını ifade etmiştir.

Tablo 6. Ortaokul öğrencilerinin “Pandemi sürecinde okuma materyallerine (kitap, dergi, gazete vb.) ulaşma noktasında ailenizden ve öğretmenlerinizden yardım aldınız mı?” sorusuna verdikleri yanıtların frekans ve yüzdeleri

	5. Sınıf			6. Sınıf			7. Sınıf			8. Sınıf			Genel Toplam
	Kız	Erkek	%	Kız	Erkek	%	Kız	Erkek	%	Kız	Erkek	%	
Evet	23	23	48.5	39	29	42.7	35	16	38.9	23	31	46.6	219 (%43.7)
Hayır	20	29	51.5	45	46	57.3	44	36	61.1	26	36	53.4	282 (%56.3)
Toplam	43	52	100	84	75	100	79	52	100	49	67	100	

Tablo 6 incelendiğinde çalışmaya katılan ortaokul öğrencilerinin “Pandemi sürecinde okuma materyallerine (kitap, dergi, gazete vb.) ulaşma noktasında ailenizden ve öğretmenlerinizden yardım aldınız mı?” sorusuna 5. sınıf öğrencilerinin 46’sı (%48.5) evet, 49’u (%51,5) hayır; 6. sınıf öğrencilerinin 68’i (%42.7) evet, 91’i (%57.3) hayır; 7. sınıf öğrencilerinden 51’i (%38.9) evet, 80’i (%61.1) hayır; 8. sınıf öğrencilerinden 54’ü (%46.6) evet, 62’si (%53.4) hayır yanıtını vermiştir. Genel toplam olarak öğrencilerin 219’u (%43.7) bu soruya evet derken 282’si (%56.3) hayır yanıtını vermiştir.

Tablo 7. Ortaokul öğrencilerinin “Pandemi sürecinde düzenli bir şekilde okuma çalışması yaptınız mı?” sorusuna verdikleri yanıtların frekans ve yüzdeleri

	5. Sınıf			6. Sınıf			7. Sınıf			8. Sınıf			Genel Toplam
	Kız	Erkek	%	Kız	Erkek	%	Kız	Erkek	%	Kız	Erkek	%	
Evet	29	34	66.3	55	46	63.5	50	28	59.5	17	23	34.5	282 (%56.3)
Hayır	14	18	33.7	29	29	36.5	29	24	40.5	32	44	65.5	219 (%43.7)
Toplam	43	52	100	84	75	100	79	52	100	49	67	100	

Tablo 7 incelendiğinde çalışmaya katılan ortaokul öğrencilerinin “Pandemi sürecinde düzenli bir şekilde okuma çalışması yaptınız mı?” sorusuna 5. sınıf öğrencilerinin 63’ü (%66.3) evet, 32’si (%33.7) hayır; 6. sınıf öğrencilerinin 101’i (%63.5) evet, 58’i (%36.5) hayır; 7. sınıf öğrencilerinin 78’i (%59.5) evet, 53’ü (%40.5) hayır; 8 sınıf öğrencilerinin 40’ı (%34.5) evet, 76’sı (%65.5) hayır yanıtını vermiştir. Genel toplama bakıldığında öğrencilerin 282’si (%56.3) evet; 219’u (%43.7) hayır yanıtını vermiştir.

Tablo 8. Ortaokul öğrencilerinin “Pandemi sürecinde öğretmeninizin tavsiye ettiği okuma materyallerini (kitap vb.) okudunuz mu?” sorusuna verdikleri yanıtların frekans ve yüzdeleri

	5. Sınıf			6. Sınıf			7. Sınıf			8. Sınıf			Genel Toplam
	Kız	Erkek	%	Kız	Erkek	%	Kız	Erkek	%	Kız	Erkek	%	
Evet	28	34	65.3	57	51	68.0	52	34	65.6	25	29	46.5	310 (%61.9)
Hayır	15	18	34.7	27	24	32.0	27	18	34.4	24	38	53.5	191 (%38.1)
Toplam	43	52	100	84	75	100	79	52	100	49	67	100	

Tablo 8 incelendiğinde çalışmaya katılan ortaokul öğrencilerinin “Pandemi sürecinde öğretmeninizin tavsiye ettiği okuma materyallerini (kitap vb.) okudunuz mu?” sorusuna 5. sınıf öğrencilerinin 62’si (%65.3) evet, 33’ü (%34.7) hayır; 6. sınıf öğrencilerinin 108’i (%68.0) evet, 51’i (%32.0) hayır; 7. sınıf öğrencilerinin 86’sı (%65.6) evet, 45’i (%34.4) hayır; 8. sınıf öğrencilerinin 54’ü (%46.5) evet, 62’si (%53.5) hayır yanıtı vermiştir. Ortaokul 5,6 ve 7. sınıf öğrencilerinin yarısından çoğu bu süreçte tavsiye edilen materyalleri okuduğunu belirtmiştir. 8 sınıf öğrencilerin ise yarısından çoğunun hayır yanıtını verdiği görülmektedir. Sınıf düzeyinde 8.sınıf öğrencileri için aşağı yönlü bir tablo çıksa da çalışmaya katılan öğrencilerin 310’u (%61.9) evet; 191’i (%38.1) hayır yanıtını vermiştir. Genel toplama bakıldığında öğrencilerin çoğu bu süreçte öğretmenlerinin tavsiye ettiği materyalleri okuduğunu ifade etmiştir.

Tablo 9. Ortaokul öğrencilerinin “Pandemi sürecinde güncel olayların yer aldığı gazete, dergi vb. okuma materyalleri okudunuz mu?” sorusuna verdikleri yanıtların frekans ve yüzdeleri

	5. Sınıf			6. Sınıf			7. Sınıf			8. Sınıf			Genel Toplam
	Kız	Erkek	%	Kız	Erkek	%	Kız	Erkek	%	Kız	Erkek	%	
Evet	12	15	28.5	32	25	35.8	28	23	39.0	20	33	45.6	188 (%37.5)
Hayır	31	37	71.5	52	50	64.2	51	29	61.0	29	34	54.4	313 (%62.5)
Toplam	43	52	100	84	75	100	79	52	100	49	67	100	

Tablo 9 incelendiğinde çalışmaya katılan ortaokul öğrencilerinin “Pandemi sürecinde güncel olayların yer aldığı gazete, dergi vb. okuma materyalleri okudunuz mu?” sorusuna 5. sınıf öğrencilerinin 27’si (%28.5) evet, 68’i (%71.5) hayır; 6. sınıf öğrencilerinin 57’si (%35.8) evet, 102’si (%64.2) hayır; 7. sınıf öğrencilerinin 51’i (%39.0) evet, 80’i (%61.0) hayır; 8. sınıf öğrencilerinin 53’ü (%45.6) evet, 63’ü (%54.4) hayır yanıtı vermiştir. Tablodaki sınıf düzeyi yüzdeleri incelendiğinde bütün sınıf seviyelerinde hayır yüzdelerinin %50’nin üstünde olduğu görülmektedir. Çalışmaya katılan öğrencilerin 188’i (%37.5) bu soruya evet, 313’ü (% 62.5) hayır yanıtını vermiştir. Öğrencilerin çoğu bu süreçte güncel olayların yer aldığı materyalleri okumadıklarını belirtmişlerdir.

Tablo 10. Ortaokul öğrencilerinin “ Pandemi sürecinde EBA’da (Eğitim Bilişim Ağı) yer alan okuma materyallerinden (kitap, dergi, gazete vb.) yararlandınız mı? sorusuna verdikleri yanıtların frekans ve yüzdeleri

	5. Sınıf			6. Sınıf			7. Sınıf			8. Sınıf			Genel Toplam
	Kız	Erkek	%	Kız	Erkek	%	Kız	Erkek	%	Kız	Erkek	%	
Evet	12	11	24.2	26	29	34.5	31	17	36.6	17	26	37.1	169 (%33.8)
Hayır	31	41	75.8	58	46	65.5	48	35	63.4	32	41	62.9	332 (%66.2)
Toplam	43	52	100	84	75	100	79	52	100	49	67	100	

Tablo 10 incelendiğinde çalışmaya katılan ortaokul öğrencilerinin “Pandemi sürecinde EBA’da (Eğitim Bilişim Ağı) yer alan okuma materyallerinden (kitap, dergi, gazete vb.) yararlandınız mı? sorusuna 5. sınıf öğrencilerinin 23’ü (%24.2) evet; 72’si (%75.8) hayır; 6. sınıf öğrencilerinin 55’i (%34.5) evet, 104’ü (%65.5) hayır; 7. sınıf öğrencilerinin 58’i (%36.6) evet, 83’ü (%63.4) hayır; 8. sınıf öğrencilerinin 43’ü (%37.1) evet, 73’ü (%62.9) hayır olarak yanıtını vermiştir. Genel toplama bakıldığında bu soruya 169’u (%33.8) evet, 332’si (%66.2) hayır yanıtı vermiştir.

Tablo 11. Ortaokul öğrencilerinin “Pandemi sürecinde yeteri kadar okuma materyali (kitap, dergi, gazete vb.) okuduğunuzu düşünüyor musunuz ?” sorusuna verdikleri yanıtların frekans ve yüzdeleri

	5. Sınıf			6. Sınıf			7. Sınıf			8. Sınıf			Genel Toplam
	Kız	Erkek	%	Kız	Erkek	%	Kız	Erkek	%	Kız	Erkek	%	
Evet	24	31	57.8	39	37	47.7	49	24	55.7	20	25	38.7	249 (%49.7)
Hayır	19	21	42.2	45	38	52.3	30	28	44.3	29	42	61.3	252 (%50.3)
Toplam	43	52	100	84	75	100	79	52	100	49	67	100	

Tablo 11 incelendiğinde çalışmaya katılan ortaokul öğrencilerinin “Pandemi sürecinde yeteri kadar okuma materyali (kitap, dergi, gazete vb.) okuduğunuzu düşünüyor musunuz ?” sorusuna 5. sınıf öğrencilerinin 55’i (%57.8) evet, 40’i (%42.2) hayır; 6. sınıf öğrencilerinin 76’sı (%47.8) evet, 83’ü (%52.2) hayır; 7. sınıf öğrencilerinin 73’ü (%55.7) evet, 58’i (%44.3) hayır; 8. sınıf öğrencilerinin 45’i (%38.7) evet, 71’i (%61.3) hayır olarak yanıt vermiştir. Araştırmaya katılan 5 ve 7. sınıf öğrencilerinin %50’sinden fazlası pandemi sürecinde yeteri kadar okuma materyali okuduğunu belirtirken 6 ve 8. sınıf öğrencilerinin çoğunluğu tam tersini ifade etmiştir. Genel toplama bakıldığında bu soruyu öğrencilerin 249’u (%49.7) evet, 252’si (%50.3) hayır olarak yanıtlamıştır. Öğrencilerin 249’u bu süreçte yeteri kadar okuma materyali okuduğunu düşünürken 252’si ise tam tersini düşünmektedir.

Tablo 12. Ortaokul öğrencilerinin “Pandemi sürecinde kitap okumanın size yarar sağladığını düşünüyor musunuz?” sorusuna verdikleri yanıtların frekans ve yüzdeleri

	5. Sınıf			6. Sınıf			7. Sınıf			8. Sınıf			Genel Toplam
	Kız	Erkek	%	Kız	Erkek	%	Kız	Erkek	%	Kız	Erkek	%	
Evet	42	46	92.6	83	69	95.5	76	42	90.1	43	52	81.8	453 (%90.5)
Hayır	1	6	7.4	1	6	4.5	3	10	9.9	6	15	18.2	48 (%9.5)
Toplam	43	52	100	84	75	100	79	52	100	49	67	100	

Tablo 12 incelediğinde çalışmaya katılan ortaokul öğrencilerinin “Pandemi sürecinde kitap okumanın size yarar sağladığını düşünüyor musunuz?” sorusuna 5. sınıf öğrencilerinin 88’i (%92.6) evet, 7’si (%7.4) hayır; 6. sınıf öğrencilerinin 152’si (%95.5) evet, 7’si (%4.5) hayır; 7 sınıf öğrencilerinin 118’i (%90.1) evet, 13’ü (%9.9) hayır; 8. sınıf öğrencilerinin 95’i (%81.8) evet, 21’i (%18.2) hayır olarak yanıt vermiştir. Bu soruya araştırmaya katılan öğrencilerin 453’ü (%90.5) evet, 48’i (%9.5) hayır olarak yanıt vermiştir. Öğrencilerin büyük bir çoğunluğu pandemi sürecinde kitap okumanın kendilerine yarar sağladığını yönünde görüş bildirmiştir.

Tablo 13: Ortaokul öğrencilerinin “Pandemi sürecinde ilginizi çeken okuma kaynaklarına (kitap, dergi, gazete vb.) ulaşmada sıkıntı yaşadınız mı?” sorusuna verdikleri yanıtların frekans ve yüzdelikleri

	5. Sınıf			6. Sınıf			7. Sınıf			8. Sınıf			Genel Toplam
	Kız	Erkek	%	Kız	Erkek	%	Kız	Erkek	%	Kız	Erkek	%	
Evet	23	29	54.7	31	28	37.1	37	27	48.9	20	24	37.9	219 (%43.7)
Hayır	20	23	45.3	53	47	62.9	42	25	51.2	29	43	62.1	282 (%56.3)
Toplam	43	52	100	84	75	100	79	52	100	49	67	100	

Tablo 13 incelediğinde çalışmaya katılan ortaokul öğrencilerinin “Pandemi sürecinde ilginizi çeken okuma kaynaklarına (kitap, dergi,gazete vb.) ulaşmada sıkıntı yaşadınız mı?” sorusuna 5. sınıf öğrencilerinin 52’si (%54.7) evet, 43’ü (%45.3) hayır; 6. sınıf öğrencilerinin 59’u (%37.1) evet, 100’ü (%62.9) hayır; 7. sınıf öğrencilerinin 64’ü (%48.9) evet, 67’si (%51.2) hayır; 8. sınıf öğrencilerinin 44’ü (%37.9) evet, 72’si (%62.1) hayır olarak yanıt vermiştir. Bu soruyu çalışmaya katılan öğrencilerin 219’u (%43.7) evet, 282’si (%56.3) hayır olarak yanıtlamıştır. Öğrencilerin yarısından çoğu, pandemi sürecinde ilgilerine yönelik okuma materyallerine ulaşmada sıkıntı yaşamadıklarını belirtmişlerdir.

Tablo 14. Ortaokul öğrencilerinin “Pandemi sürecinde araştırma yapmaya yönelik okumalar yaptınız mı?” sorusuna verdikleri yanıtların frekans ve yüzdelikleri

	5. Sınıf			6. Sınıf			7. Sınıf			8. Sınıf			Genel Toplam
	Kız	Erkek	%	Kız	Erkek	%	Kız	Erkek	%	Kız	Erkek	%	

Evet	22	18	42. 2	46	29	47. 2	36	29	49. 6	33	15	41. 4	228 (%45.5)
Hayır	21	34	57. 8	38	46	52. 8	43	23	50. 4	34	34	58. 6	273 (%54.5)
Topla m	43	52	100	84	75	100	79	52	100	49	67	100	

Tablo 14 incelendiğinde araştırmaya katılan ortaokul öğrencilerinin “Pandemi sürecinde araştırma yapmaya yönelik okumalar yaptınız mı?” sorusuna 5. sınıf öğrencilerinin 40’i (%42.2) evet, 55’i (%57.8) hayır; 6. sınıf öğrencilerinin 75’i (%47.2) evet, 84’ü (%52.8) hayır; 7. sınıf öğrencilerinin 65’i (%49.6) evet, 66’sı (%50.4) hayır; 8. sınıf öğrencilerinin 48’i (%41.4) evet; 68’i (%58.6) hayır olarak yanıt vermiştir. Bu soruyu çalışmaya katılan öğrencilerin 228’i (%45.5) evet, 273’ü (%54.5) hayır olarak yanıtlamıştır. Öğrencilerin yarısından çoğu pandemi sürecinde araştırma yapmaya yönelik okumalar yapmadıklarını ifade etmişlerdir.

Tablo 15. Ortaokul öğrencilerinin “Pandemi sürecinde okuma yapabileceğiniz kendinize ait bir alanınız var mıydı?” sorusuna verdikleri yanıtların frekans ve yüzdelikleri

	5. Sınıf			6. Sınıf			7. Sınıf			8. Sınıf			Genel Topla m
	Kı z	Erke k	%	Kı z	Erke k	%	Kı z	Erke k	%	Kı z	Erke k	%	
Evet	26	31	60. 0	52	40	57. 8	37	19	42. 7	23	34	49. 2	262 (%52.2)
Hayır	17	21	40. 0	32	35	42. 2	42	33	57. 3	26	33	50. 8	239 (%47.8)
Topla m	43	52	100	84	75	100	79	52	100	49	67	100	

Tablo 15 incelendiğinde çalışmaya katılan ortaokul öğrencilerinin “Pandemi sürecinde okuma yapabileceğiniz kendinize ait bir alanınız var mıydı?” sorusuna 5. sınıf öğrencilerinin 57’si (%60.0) evet, 38’i (%40.0) hayır; 6. sınıf öğrencilerinin 92’i (%57.8) evet, 67’si (%42.2) hayır; 7. sınıf öğrencilerinin 56’sı (%42.7) evet, 75’i (%57.3) hayır; 8. sınıf öğrencilerinin 57’si (49.2) evet, 59’u (%50.8) hayır olarak yanıtlamıştır. Bu soruya çalışmaya katılan öğrencilerin 262’si (%52.2) evet, 239’u (%47.8) hayır yanıtı vermiştir. Öğrencilerin çoğu bu süreçte okuma çalışmaları yapabileceği bir alana sahip olduğunu belirtirken bir kısım öğrenci de bu düşüncenin tam tersini ifade etmiştir.

Tablo 16. Ortaokul öğrencilerinin “Pandemi sürecinde aile üyelerinizle birlikte okuma saatleri yaptınız mı?” sorusuna verdikleri yanıtların frekans ve yüzdelikleri

	5. Sınıf			6. Sınıf			7. Sınıf			8. Sınıf			Genel Topla m
	Kı z	Erke k	%	Kı z	Erke k	%	Kı z	Erke k	%	Kı z	Erke k	%	
Evet	17	25	44. 2	37	28	40. 8	23	21	33. 5	11	21	27. 5	183 (%36.5)

Hayır	26	27	55. 8	47	46	59. 2	56	31	66. 5	38	47	72. 5	318 (%63.5)
Toplam	43	52	100	84	75	100	79	52	100	49	67	100	

Tablo 16 incelendiğinde çalışmaya katılan ortaokul öğrencilerinin “Pandemi sürecinde aile üyelerinizle birlikte okuma saatleri yaptınız mı?” sorusuna 5. sınıf öğrencilerinin 42’si (%44.2) evet, 53’ü (%55.8) hayır; 6. sınıf öğrencilerinin 65’i (%40.8) evet, 94’ü (%59.2) hayır; 7. sınıf öğrencilerinin 44’ü (%33.5) evet, 87’si (%66.5) hayır; 8. sınıf öğrencilerinin 32’si (%27.5) evet, 84’ü (%72.5) hayır yanıtı vermiştir. Bu soruya çalışmaya katılan öğrencilerin 183’ü (%36.5) evet, 318’i (%63.5) hayır yanıtı vermiştir. Çalışmaya katılan öğrencilerin büyük çoğunluğu bu süreçte aile üyeleriyle okuma yapmadıklarını belirtmişlerdir.

Tablo 17. Öğrencilerin Pandemi Sürecindeki Çalışmaları Hakkında Veli Görüşleri

No	İfadeler	Evet		Hayır	
		f	%	f	%
1	Öğrenciniz pandemi sürecinde okuma alışkanlığını devam ettirdi mi?	218	76.5	67	23.5
2	Öğrenciniz pandemi sürecinde okuma materyalleri (kitap, dergi, gazete vb.) arama çabası içine girdi mi?	176	61.7	109	38.3
3	Öğrenciniz pandemi sürecinde okuma materyallerine (kitap, dergi, gazete vb.) ulaşmak için aile üyelerinden yardım istedi mi?	172	60.4	113	39.6
4	Öğrenciniz pandemi sürecinde düzenli bir şekilde (aralıklı olarak) okuma çalışması yaptı mı?	185	64.9	100	35.1
5	Öğrenciniz pandemi sürecinde okuma materyalleri, çalışmaları ve uygulamaları hususunda öğretmenleriyle iletişim halinde oldu mu?	143	50.2	142	49.8
6	Pandemi sürecinde okuma seviyesinde ileriye yönelik bir gelişme oldu mu?	191	67.0	94	33.0
7	Pandemi sürecinde öğrenciniz öğretmenin tavsiye ettiği okuma materyallerini (kitap, dergi, gazete vb.) okudu mu?	193	67.7	92	32.3
8	Pandemi sürecinde öğrenciniz okuduğu materyaller (kitap, dergi, gazete vb.) ile ilgili sorularını ebeveynlerine sordu mu?	151	53.0	134	47.0

9	Pandemi sürecinde evde aileyle birlikte düzenli olarak okuma saatleri yaptınız mı?	97	34.0	188	66.0
10	Pandemi sürecinde okumayı artırmaya yönelik çeşitli ödüllendirmeler yaptınız mı?	129	45.3	156	54.7
11	Pandemi sürecinde öğrencinizin istekli ve verimli okuyabilmesi için gerekli fiziki şartları oluşturduunuz mu?	207	72.6	78	27.4
12	Pandemi sürecinde öğrencinin okuduğu okuma materyallerden (kitap, dergi, gazete vb.) geri dönütler istediniz mi?	132	46.3	153	53.7

Veli anketinde velilere yöneltilen “Öğrenciniz pandemi sürecinde okuma alışkanlığını devam ettirdi mi?” sorusuna velilerin 218’i (%76.5) evet, 67’si (%23.5) hayır; “Öğrenciniz pandemi sürecinde okuma materyallerini (kitap, dergi, gazete vb.) arama çabası içine girdi mi?” sorusuna velilerin 176’sı (%61.7) evet, 109’u (%38.3) hayır; “Öğrenciniz pandemi sürecinde okuma materyallerine (kitap, dergi, gazete vb.) ulaşmak için aile üyelerinden yardım istedi mi?” sorusuna velilerin 172’si (%60.4) evet, 113’ü (%39.6) hayır; “Öğrenciniz pandemi sürecinde düzenli bir şekilde (aralıklı olarak) okuma çalışması yaptı mı?” sorusuna velilerin 185’i (%64.9) evet, 100’ü (%35.1) hayır; “Öğrenciniz pandemi sürecinde okuma materyalleri, çalışmaları ve uygulamaları hususunda öğretmeniyle iletişim halinde oldu mu?” sorusuna velilerin 143’ü (%50.2) evet, 142’si (%49.8) hayır; “Pandemi sürecinde okuma seviyesinde ileriye yönelik bir gelişme oldu mu?” sorusuna velilerin 191’si (%67.0) evet, 94’ü (%33.0) hayır; “Pandemi sürecinde öğrenciniz öğretmenin tavsiye ettiği okuma materyallerini (kitap, dergi, gazete vb.) okudu mu?” sorusuna velilerin 193’ü (%67.7) evet, 92’si (%32.3) hayır; “Pandemi sürecinde öğrenciniz okuduğu materyaller (kitap, dergi, gazete vb.) ile ilgili sorularını ebeveynlerine sordu mu?” sorusuna velilerin 151’i (%53.0) evet, 134’ü (%47.0) hayır; “Pandemi sürecinde evde aileyle birlikte düzenli olarak okuma saatleri yaptınız mı?” sorusuna Pandemi sürecinde okumayı artırmaya yönelik çeşitli ödüllendirmeler yaptınız mı?” sorusuna velilerin 129’u (%45.3) evet, 156’sı (%54.7) hayır; “Pandemi sürecinde öğrencinizin istekli ve verimli okuyabilmesi için gerekli fiziki şartları oluşturduunuz mu?” sorusuna velilerin 207’si (%72.6) evet, 78’i (%27.4) hayır; “Pandemi sürecinde öğrencinin okuduğu okuma materyallerden (kitap, dergi, gazete vb.) geri dönütler istediniz mi?” sorusuna velilerin 132’si (%46.3) evet, 153’ü (%53.7) hayır yanıtını vermiştir.

TARTIŞMA ve SONUÇ

Bu araştırmada amaç, pandemi döneminde uzaktan eğitim yoluyla eğitim-öğretim faaliyetlerine devam eden ortaokul öğrencilerinin okuma alışkanlık, tutum ve çalışmalarını ortaya koymaktır. Veli ve öğrenci görüşlerine başvurularak gerçekleştirilen araştırma sonucunda öğrencilerin çoğunluğunun bu süreçte okuma çalışmaları yaptığı, okuma noktasında çaba harcadığı ve düzenli okuma yaparak okumasını geliştirdiği ifade edilebilir. Aksoy ve Öztürk (2018)’ün çalışmasında öğrencilerin büyük çoğunluğunun, Katrancı ve Yetkin (2019)’in çalışmasında ise ebeveynlerin yaklaşık dörtte üçü çocuklarının okuma alışkanlığına sahip olduğunu belirtmiştir. Alan yazında bu çalışmayı destekleyici araştırmaların olduğu da görülmektedir. İşcan vd. (2016), öğrencilerin düzenli bir şekilde kitap okudukları; Yurtbakan ve Erdoğan (2020), ilköğretim 4. sınıf öğrencilerinin her gün düzenli olarak kitap okuduğu sonucuna ulaşımlardır. Yavaş (2013), Aksoy (2017) ve Taş (2018)’in araştırma sonuçlarının da bu araştırma sonuçlarıyla örtüştüğü görülmektedir.

Araştırma sonucunda öğrencilerin; bu süreçte okuma materyallerine ulaşma noktasında sıkıntılarla karşılaştığı, aile ve öğretmenlerinden yeterli desteği alamadığı sonucuna varılmıştır. Bu sonucun ortaya

çıkmasında salgın sürecindeki kısıtlamaların etkili olduğu düşünülmektedir. Aydın (2020)'ın araştırmasında, öğrencilerin salgın sürecinde çeşitli sıkıntılarla karşı karşıya kaldığı görülmüştür.

Araştırma verilerinden; öğrencilerin çoğunluğunun bu süreçte güncel olayları takip etmedikleri, güncel yayınları okumadıkları sonucuna varılabilir. Buna sebep olarak okuma eğilimleri ve okuma kaynağı tercihi gösterilebilir. Acıyan (2008), öğrencilerin büyük bir kısmının roman türünü okumayı tercih ettiğini belirtmektedir. Aksoy (2015), Özcan vd. (2019) ise araştırmalarında öğrencilerin okuma kaynağı tercihlerinin hikâye ve roman olduğunu ortaya koymuştur. Veriler; bu süreçte öğrencilerin büyük çoğunluğunun EBA'daki okuma materyallerinden istifade etmediklerini, okumanın kendilerine katkı sağlayacağını düşünmelerine rağmen yeteri kadar okuma materyalinden yararlanmadıklarını göstermektedir. Buna Kırmızı ve Altuğ (2021)'un sosyo-ekonomik durumu iyi olmayan ailelerin çocuklarının uzaktan eğitime erişim konusunda fırsat eşitsizliği yaşadıkları sonucu sebep olarak gösterilebilir.

Öğrencilerin çoğunluğunun ilgileri doğrultusundaki okuma kaynaklarına ulaşmada sıkıntılarla karşılaşmalarına rağmen araştırma yapmaya yönelik okumalar yapmadıkları tespitler arasındadır. Arıcı (2005) ve Deniz (2015), öğrencilerin televizyon izlemeye kitap okumaktan daha çok zaman ayırdıklarını ortaya koymuştur. Aksaçoğlu ve Yılmaz (2007)'in çalışmasında, öğrencilerin boş zaman etkinliklerinden kitap okumayı son sıraya koydukları görülmektedir. Salgın sürecinde öğrencilerin zaman problemi yaşamadıkları düşünüldüğünde araştırma yapmaya yönelik okumaların yeterli olmadığı söylenebilir.

Okuma alışkanlığının oluşabilmesi için ailelere büyük sorumluluk düşmektedir. Er ve Arıcı (2018) çalışmasında, ailelerin okuma hakkında bilinçlenmelerinin ve okuma saatlerine katılım göstermelerinin öğrencilerin başarılarına katkı sağladığını ortaya koymuştur. Bu araştırmanın verileri, salgın sürecinde ebeveynlerin çoğunluğunun çocuklarına okuma yapabileceği gerekli ortamı sağlamasına rağmen okuma saatlerine katılım gösterme ve ödüllendirmelerde bulunarak geri dönütler verme hususlarında yetersiz kaldığını ortaya koymuştur. Ekici (2014) ve Yıldız (2016)'ın araştırmaları da öğrencilerin okuma alışkanlığı kazanmalarında ebeveynlerin yeterli desteği göstermediğini ortaya koymuştur.

Araştırma sonuçlarına dayanılarak ebeveynlere, öğrencilere ve öğretmenlere aşağıdaki öneriler sunulmuştur.

1. Öğrenmenin temelini oluşturan okuma ve okuma alışkanlığı ebeveynlerin desteği ile aile atılır. Ebeveynlerin okuma alanında bilinçlendirilmesi gerekir.
2. Ebeveynlerin çocukları için bir rol model olduğu düşünüldüğünde okuma alışkanlığı kazanmaları için çeşitli çalışmalar yapılabilir.
3. Okuma alışkanlığını sahip olan ebeveynlerin çocuklarına okuma çalışmaları anlamında destek olmaları, çocuklarının okuma alışkanlığı kazanmaları için gayret göstermeleri gereklidir.
4. Öğrencilerde kitap okuma bilinci yaratmak için aile, öğretmen ve MEB ile iş birliği sağlanarak çalışmalar yapılabilir.

KAYNAKÇA

1. Acıyan, A. A. (2008). *Ortaöğretim öğrencilerinin okuma alışkanlıkları ve akademik başarı düzeyi arasındaki ilişki*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Yeditepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
2. Aksoy, T. (2017). Okuma alışkanlığının temel eğitimden ortaöğretime geçiş (TEOG) sınavına etkisi. *Ana Dili Eğitimi Dergisi*, 5(4), 571-588.
3. Aksoy, E., & Öztürk, D. S. (2018). Öğrencilerdeki okuma alışkanlığının öğrenci ve öğretmen görüşlerine göre belirlenmesi. *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 22(1), 143-184.
4. Aksaçoğlu, A. G., & Yılmaz, B. (2007). Öğrencilerin televizyon izlemeleri ve bilgisayar kullanmalarının okuma alışkanlıkları üzerine etkisi. *Türk Kütüphaneciliği*, 21(1), 3-28.
5. Aydın, E. (2020). Covid-19 döneminde eba tv üzerinden yapılan Türkçe derslerinin değerlendirilmesi. *Milli Eğitim Dergisi*, 49(1), 877-894.

6. Bamberger, R. (1990). *Okuma alışkanlığını geliştirme*. (çev. Bengü Çapar). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
7. Cafoğlu, Z. (2007). *Eğitim bilimine giriş*. Ankara: Grafiker Yayıncılık.
8. Deniz, E. (2015). Ortaokul öğrencilerinin kitap okuma alışkanlıkları. *Okuma Yazma Eğitimi Araştırmaları*, 3(2), 46-64.
9. Ekici, S., & Yılmaz, B. (2014). Ankara'daki anaokullarının okuma alışkanlığına hazırlık yeterlilikleri açısından değerlendirilmesi. *Türk Kütüphaneciliği*, 28(4), 547-582.
10. Göğüş, B. (1978). *Orta dereceli okullarımızda türkçe ve yazın eğitimi*. Ankara: Kadioğlu Matbaası.
11. Gülbahar, Y. (2018). *E-Öğrenme*. Ankara: Pegem Akademi.
12. Gündüz, O. ve Şimşek, T. (2011). *Anlama teknikleri 1 uygulamalı okuma eğitimi el kitabı*. Ankara: Grafiker Yayınları.
13. Güneş, F. (2007). *Türkçe öğretimi ve zihinde yapılandırma*. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
14. Güneş, F. (2012). Okuma ve zihni yönetme/Reading and managing of mind. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9(18), 1-15.
15. İşcan, A., Arıkan, İ. B. & Küçükaydın, M. A. (2016). İlköğretim ikinci kademe öğrencilerinin kitap okuma alışkanlıkları ve okumaya ilişkin tutumları. *International Journal Of Eurasia Social Sciences*, (11), 1-16.
16. Kalaycı Ş. (2006). *Faktör analizi. spss uygulamalı çok değişkenli istatistik teknikleri*. Ankara: Asil Yayın Dağıtım LTD. ŞTİ.
17. Karasar, N. (2018). *Bilimsel araştırma yöntemi kavramlar ilkeler teknikler*. Ankara: Nobel Akademi Yayıncılık.
18. Karatay, H. (2010). İlköğretim öğrencilerinin okuduğunu kavrama ile ilgili bilişsel farkındalıkları. *Türklük Bilimi Araştırmaları*, (27), 457-475.
19. Katrancı, M., & Yetgin, A. (2019). Ebeveynlerin, çocukların okuma ve kütüphane kullanma alışkanlıkları ile çocuk kütüphanesine yönelik görüşleri. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (TEKE) Dergisi*, 8(3), 1817-1839.
20. Kaya, Z. (2002). *Uzaktan eğitim*. Ankara: Pegem A Yayıncılık.
21. Kırmızı, F. S., & Altuğ, A. (2021). Primary school teachers' opinions on using EBA in the covid-19 outbreak process. *Eğitim Kuram ve Uygulama Araştırmaları Dergisi*, 7(2), 278-300.
22. Öz, M. F. (2001). *Uygulamalı Türkçe öğretimi*. Ankara: Anı Yayıncılık.
23. Öztürk, D. S., & Aksoy, E. (2016). İlköğretim öğrencilerinin okuma alışkanlığına ilişkin veli görüşleri. *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 16(2), 562-591..
24. Özcan, H. Z., Batur, Z., & Sağcan, Y. C. (2019). Ortaokul öğrencilerinin okuma eğilimlerinin incelenmesi. *Avrasya Dil Eğitimi ve Araştırmaları Dergisi*, 3(1), 33-55.
25. T.C. Sağlık Bakanlığı, (2021). <https://covid19.saglik.gov.tr/TR-66300/covid-19-nedir-.html> adresinden 10.01.2021 tarihinde edinilmiştir.
26. Taş, H. (2018). İlkokul 4. sınıf öğrencilerinin okuma alışkanlıkları ve tercihleri üzerine bir değerlendirme. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (TEKE) Dergisi*, 7(3), 1947-1975.
27. Yaman, H., & Süğümlü, Ü. (2010). İlköğretim ikinci kademe öğrencilerinin ders dışı kitap okuma alışkanlıkları. *Kastamonu Eğitim Dergisi*, 18(1), 291-306.
28. Yavaş, S. (2013). *İlköğretim 4. ve 5. sınıf öğrencilerinin kitap okuma alışkanlıkları ile üst düzey düşünme becerileri arasındaki ilişkinin değerlendirilmesi*. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Konya.
29. Yıldız, A. K. (2016). Okul öncesi dönem çocuklarının okuma alışkanlığı kazanmasında rol model olarak aile. *Mavi Atlas*, (7), 95-112.
30. Yıldız, M., & Akyol, H. (2011). İlköğretim 5. Sınıf Öğrencilerinin Okuduğunu Anlama, Okuma Motivasyonu ve Okuma Alışkanlıkları Arasındaki İlişki. *Gazi University Journal of Gazi Educational Faculty (GUJGEF)*, 31(3).

31. Yurtbakan, E., & Erdoğan, T. (2020). İlkokul 4. sınıf öğrencilerinin okuma alışkanlıklarının belirlenmesi: Bir karma yöntem. *Ana Dili Eğitimi Dergisi*, 8(2), 240-257.

32. Züleyha, E. R., & Arıcı, A. F. (2018). Ortaokul öğrencilerinin okuma becerilerinin geliştirilmesinde ailenin etkisi. *Türkiye Eğitim Dergisi*, 3(1), 1-21.

(13)

Dr. Öğr. Üyesi Kübra Deren EKİCİ²¹
ULUSLARARASI ADALET DİVANI'NIN GENEL YAPISI
GENERAL STRUCTURE OF THE INTERNATIONAL COURT OF JUSTICE

ÖZ

Uluslararası Adalet Divanı Birleşmiş Milletler 'in temel organlarından biri olarak 1945 yılında kurulmuş ve çalışmalarına ise 1946 yılında başlamıştır. Divan'ın üyeleri bağımsız hakimlerden oluşmaktadır ve hükümetlerini temsil etmemektedirler. Divanın en temel iki görevi bulunmaktadır. Bunlardan birincisi uluslararası hukuk bağlamında kendisine başvuran devletler arası uyuşmazlıklara dair davalarda karar vermek ve yetkili uluslararası örgüt ve organlarca Divan'a başvurulması halinde tavsiye görüşü vermektir. Divan'ın kararları kesindir.

Anahtar Kelimeler: Uluslararası Adalet Divanı, Birleşmiş Milletler, uluslararası hukuk, devlet, dava.
JEL Kodları: K 14, K 33.

ABSTRACT

The International Court of Justice was established in 1945 as one of the main organs of the United Nations and started its work in 1946. The members of the Court are independent judges and do not represent their governments. The council has two main functions. The first of these is to decide on the cases regarding interstate disputes that apply to it in the context of international law and to give an advisory opinion in case of application to the Court by authorized international organizations and bodies. The decisions of the Court are final.

Keywords: International Court of Justice, United Nations, international law, state, case.
JEL Codes: K 14, K 33.

²¹ Yalova Üniversitesi, Armutlu Meslek Yüksekokulu, deren.ekici@yalova.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-3471-4389>.

GİRİŞ

Birleşmiş Milletler 24 Ekim 1945 yılında kurulmuş olan, temel amacı dünya barışı ve güvenliğini korumak, uluslararası alanda kültürel, ekonomik ve toplumsal iş birliğini sağlamak olan uluslararası bir örgüttür.

Birleşmiş Milletler; Genel Kurul, Güvenlik Konseyi, Ekonomik ve Sosyal Konsey, Genel Sekreterlik ve Uluslararası Adalet Divanı organlarından oluşmaktadır.

1945'te kurulan Uluslararası Adalet Divanı 1946'da Uluslararası Daimî Adalet Divanı'nın yerini almıştır. Divan La Haye'de bulunmaktadır (Arı, 2004:72).

Uluslararası Adalet Divanı, Birleşmiş Milletler'in temel yargı organıdır. Milletler Cemiyeti zamanında meydana getirilen Uluslararası Daimî Adalet Divanı yerine teşkilatlandırılan Uluslararası Adalet Divanı, Birleşmiş Milletler Şartı'nın ayrılmaz bir parçası olan Uluslararası Adalet Divanı Statüsü ve kendi iç tüzüğüne uygun olarak faaliyetlerini gerçekleştirmektedir.

Uluslararası Adalet Divanı Yapısı

Dünya mahkemesi olarak da tanınan Uluslararası Adalet Divanı, uluslararası uyuşmazlıkların yargı yoluyla çözümünde uluslararası bir mahkemedir. Birleşmiş Milletler üyesi tüm devletler, Birleşmiş Milletler Şartı'na taraf olmakla Uluslararası Adalet Divanı'na da taraf olmaktadır. 15 üyeden oluşan Divan'ın üyelerinden üçte biri her üç yılda bir yenilenmektedir. Divan'da yargıç olabilmek için adayların kendi ülkelerindeki en yüksek yargı organına seçilebilme yeterliliğine sahip olmaları veya uluslararası hukuk alanında tanınmış hukukçular olmaları gerekmektedir (Acer, Kaya, 2013:313-314).

Uluslararası Adalet Divanı'na Başvuru Süreci

Devletler Divan'ın yetkisini tek taraflı bir bildirimle, uluslararası antlaşmalara bu yönde bir hüküm koyarak, bir tahkimname yaparak ve forum prorogatum biçimleriyle tanıyabilirler (Keskin, 2002:755).

Uluslararası Adalet Divanı Fonksiyonları, Yetkileri

Divan'ın temel görevi, kendisine devletler tarafından sunulan hukuki uyuşmazlıkları çözmek ve hukuki sorunlara ilişkin danışma görüşü vermektir. Ayrıca Divan, insan haklarına ilişkin uluslararası sözleşmelerin yorumlanması, devletlerin bu anlaşmalar bakımından sorumluluklarının belirlenmesi ve bu sözleşmelere ilişkin tavsiye kararları vermesi hususunda da katkı sunabilmektedir (Çalık, 2015: 1108-1109).

Uluslararası Adalet Divanı Statüsü II. Bölüm 34. Madde Divan'ın yetkilerini şöyle belirtmektedir: 1.Divan önündeki davalarda yalnız devletler taraf olabilirler. 2. Divan, önüne getirilen işlere ilişkin olarak, uluslararası kamu kuruluşlarından, kendi içtüzüğünün öngördüğü koşullar içinde bilgi isteyebilecek, ayrıca bu kuruluşların kendi girişimleriyle sunacakları bu gibi bilgileri kabul edecektir. 3. Bir uluslararası kamu kuruluşunun kurucu belgesinin ya da bu belge uyarınca kabul edilen bir uluslararası sözleşmenin yorumlanması, Divan'a sunulmuş bir davada söz konusu olursa, yazman, bu uluslararası kamu kuruluşuna durumu bildirir ve tüm yazılı işlemleri ona iletir (Uluslararası Adalet Divanı Statüsü, https://unic.un.org/aroundworld/unic/common/documents/publications/uncharter/ankara_charter_turkish.pdf f 71-72).

Divan kendisine getirilen uyuşmazlıkları uluslararası hukuka göre çözmekle yükümlüdür. Divan'ın kararı ancak uyuşmazlık tarafları ve karar verilen dava için bağlayıcı olmaktadır (Erkiner, 2017: 89-90).

SONUÇ

Uluslararası Adalet Divanı, uluslararası uyuşmazlıkları barışçıl yollar ile çözülmesi ve uluslararası hukukun ilerlemesinde önemli bir rol oynamaktadır. Divan'ın etkin olabilmesi bağlamında Birleşmiş Milletler Antlaşması'nda Divan kararlarına uyma yükümlülüğü tedbiri getirilmiştir.

BM Anlaşmasının 94'ncü maddesine göre uyuşmazlık konusunda Adalet Divanı'na başvuran taraflardan biri diğer tarafın yükümlülüklerini yerine getirmemesi durumunda Güvenlik Konseyi'ne

başvurabilmektedir. Bu husus ise Divan'ın uluslararası toplum nezdinde itibarını artırmaktadır (Birdişli, 2010: 178).

KAYNAKÇA

- 1.ACER Yücel, KAYA İbrahim (2013). *Uluslararası Hukuk Temel Ders Kitabı*, Ankara, USAK Yayınları.
- 2.ARI, Tayyar (2004). *Uluslararası İlişkiler ve Dış Politika*, İstanbul, Alfa Yayınları.
- 3.BİRDİŐLİ, Fikret (2010). “Birleşmiş Milletler (BM)’in Uluslararası Sorunları Önleyebilme Yeteneği”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi The Journal of International Social Research* Volume 3 / 11 Spring.
- 4.ÇALIK, Tacettin (2015). “BİRLEŞMİŞ MİLLETLER ORGANLARININ İNSAN HAKLARI İLE İLİŐKİŐİ”, *İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Özel Sayı Cilt:2.
- 5.ERKİNER, Hakkı Hakan (2017). “Birleşmiş Milletler Uluslararası Adalet Divanı Kararlarının Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi Aracılığıyla Uygulanması”, *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi*, 23 (2), 87-102, <https://dergipark.org.tr/tr/pub/maruhad/issue/36535/414749>.
- 6.KESKİN, F (2002). “Uluslararası Adalet Divanına Başvuru Süreci” kutusu, Baskın Oran (ed.), *Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, Cilt I, 6.baskı, İstanbul, İletişim Yayınları.
- 7.Uluslararası Adalet Divanı Statüsü, https://unic.un.org/aroundworld/unics/common/documents/publications/uncharter/ankara_charter_turkish.pdf (05.06.2022).

(14)

Dr. Öğr. Üyesi Mehmetali KASIM*

ÇİN'İN DOĞU TÜRKİSTAN'DAKİ ZORLU ÇALIŞTIRMA KAMPLARI VE EKONOMİK ÇIKARLARI CHINA'S FORCED LABOUR CAMPS IN EAST TURKISTAN AND ECONOMIC INTERESTS

ÖZ

Köle işçi olarak insanları kendi iradeleri dışında zorla çalıştırmak geçmişte dünyanın çeşitli bölgelerinde sık rastlanan bir durumdur. Ancak bu eylem günümüz modern dünyasında insanlık dışı bir suç olarak görülmektedir. Uluslararası hukuka aykırı görülmesine rağmen Kuzey Kore, Çin gibi dünyanın birçok yerinde bu tutum otoriter rejimler tarafından pratikte uygulanmaya devam etmektedir. Özellikle Çin zorla çalıştırma sistemini farklı bir düzeyde uygulamaktadır. Çin yönetimi zorla çalıştırma şeklini sadece ekonomik ya da siyasi amaçlar için değil aynı zamanda farklı din, kültür ve değerlere sahip olan grupların egemen Han kültürüne asimile yapma aracı olarak kullanmaktadır. Çin'in çeşitli bölgelerinde bu yöntem uygulansa da günümüz Doğu Türkistan'da zorla çalıştırma kamplarının boyutu ve uygulamanın şiddeti açısından zirveye ulaşmış olup adeta soykırıma dönüşmüş durumdadır. Pekin yönetimi hem devlet içindeki hem de dış dünyadaki işbirlikçileriyle uluslararası hukuku çiğneyerek alışagelmış farklılığın tehdit olduğu zihniyetiyle tek tip homojen yapı inşa etmek için Çinlileştirme politikalarına devam etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Çin Komünist Rejimi, Doğu Türkistan, Zorla Çalıştırma Kampları, Çinlileştirme, İktisadi Çıkarlar.

JEL Kodu: F5.

ABSTRACT

In the past, forcing people to work against their will as slave labor was common in various parts of the world. However, this exploitation is seen as an inhuman practice or crime in today's modern world. Despite being seen as a violation of international law it continues to be implemented in practice by authoritarian regimes in many parts of the world, such as North Korea and China. China, in particular, practices forced labor at a different level. The Chinese government uses forced labor not just for economic or political purposes. At the same time, it uses as a tool for nations with whom holding different religions, cultures, values, and identities assimilate into the dominant Han culture. Although this method is applied in various regions of China, but it has reached its peak in terms of the size of the forced labor camps and the severity of the practice in today's East Turkestan and becoming like a genocide. The Beijing administration violated international law with its collaborators both within the state and abroad. With the common mentality of difference considered is a threat continues its Sinicization policies to build a uniform homogeneous structure.

Key Words: Chinese Communist Regime, East Turkistan, Forced Labor Camps, Sinicization, Economic Profit.

JEL Code: F5.

* Dr. Öğretim Üyesi, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Avrasya Araştırmalar Bölümü.
mkasimu@ohu.edu.tr

1. GİRİŞ

Çin'deki köle işçiliğinin kökenleri çok eski tarihlere dayanmaktadır. Modern dünyada Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO) Zorla Çalıştırma Sözleşmesi, 1930 (No. 29) örneğinde olduğu gibi zorlu çalıştırma yasal olarak yasaklanmıştır (International Labour Organization, 2022). İnsanları kendi iradeleri dışında zor kullanarak çalıştırmak, fiziki ve psikolojik baskı temel insan haklarının ihmal olarak görülse de Çin gibi hak-hukuk ve özgürlüklerin eksik olduğu otoriter rejimlerde bu günlük yaşamın bir parçasına dönüşmüştür. Zorlu çalıştırma zihniyetinin genelde iki çeşit uygulama yöntemi bulunmaktadır. Bunlardan biri emek yoluyla yeniden eğitmek (laodong jiaoyang ya da laojiao) olup 1957 yılında Çin Komünist Partisi (ÇKP) tarafından kurulmuş muhalifler, yasaklamak istediği din mensupları ve şüpheliler için yaygın bir biçimde kullanılmıştır. 2013 yılında hukuken yasaklanmış olsa da fiiliyatta “eğitim kamplarıyla yeniden dönüşüm” olarak isim değiştirilerek varlığını sürdürmektedir. 2018 yılında Doğu Türkistan'da resmi yasalastırılmış ve eğitim tesisleri olarak tanıtılmıştır (Bitterwinter, 2022). Kamu Güvenlik Bakanlığına göre suçluları zorunlu eğitim yoluyla reform ya da dönüşüm yapmak idari bir önlemdir. Bunda “suçluları yasaya itaat eden, kamu erdemine saygı duyan, ülkesini seven, sıkı çalışmayı seven ve sosyalizmin inşası için belirli eğitim standartlarına ve üretken becerilere sahip olan suçluları insanlara dönüştürmek için tasarlanmıştır” (Human Rights Watch, 1998). Suçluların tutuklanması ve zorlu çalışma kamplarına gönderilmesi için yasal bir süreçten geçmesi gerekmiyor. Çünkü onlara atfedilen yasal olarak suç olmayan ama yönetim tarafından suç olarak görülen elle tutulur hiçbir yanı olmayan davranışlardır. Bu yüzden tutuklanmaları için idari ve güvenlik kurumlarının suç tespitinde bulunması yeterlidir. Çalışma cezasıyla yeniden eğitim alan insanların duruşma hakkı, avukat tutma hakkı ve davasıyla ilgili herhangi bir yargısal karar alma hakkı bulunmamaktadır (Human Rights Watch, 1998).

ÇKP yönetimi tarafından uygulanmaya devam eden diğer bir zorlu çalıştırma yöntemi ise çeşitli suçlardan suçlu bulunanların Çin mahkemeleri tarafından mahkûm edildiği “çalışma yoluyla reform/Lao Gai” kamplarıdır. Onların, Çin hapisane sisteminin bir parçası olup çalışma koşullarının çok zor olduğu üzerine istatistikler tartışmalı olsa da Sivil Toplum Kuruluşları (STK'lar) kamplarda binlerce kişinin öldüğünü iddia ediyor (Bitterwinter, 2022). Pekin yönetimi zorla çalıştırmayı hem ekonomik hem de siyasi çıkarları için kullanmaktadır. Aynı zamanda Çin genelindeki kendi mevcudiyeti ve siyasi amaçları için tehdit olarak gördüğü farklı inanç, farklı düşünceye sahip olan fertler ya da gurupları hedef almıştır. Geleneksel Çin inançlarını benimseyen Falun Gong takipçileri, Budistler, Hristiyanlar, Müslümanlar, demokrasi ve insan hakları savunucuları gibi farklı inanç ve görüşlere sahip olanlar ÇKP baskısına en fazla maruz kalan guruplar olmuştur. 1978 yılında Çin'in dışı açılma ve ekonomik reform politikalarıyla zorlu çalıştırma uygulamaları yeni bir evreye ulaşmıştır. Bu defa Çin yönetimiyle uluslararası sermaye işbirliği ortaya çıkmış, ucuz emek gücü adıyla köle işçilerin emeği sistematik bir şekilde sömürülmüş ve bu Çin'in sözde ekonomik mucize diye adlandırdığı oldukça hızlı bir ekonomik gelişmenin yaşanmasına büyük katkı sağlamıştır.

Zorlu çalıştırma yöntemleri Doğu Türkistan'da Çin'in diğer bölgelerindeki uygulamalardan farklılıklar arz etmektedir. Diğer bölgelerde insanların emeği sömürülürken ya da görüşleri değiştirilmeye çalışılırken Doğu Türkistan'da bunlar dışında bölge insanların kültürleri, dil, tarih ve geçmişleriyle ilgili her şey hedef alınarak milletçe asimile edilmesi amaçlanmıştır. 1949 yılının sonunda Çin işgaline maruz kaldıktan sonra çeşitli baskılar devam etmişse de 2017 yılından sonra baskı ve şiddetin boyutu zirveye ulaşmış, ÇKP tüm imkânlarını yönlendirerek Doğu Türkistan halkına ve geçmişine ait her şeyi yok etmeye ve asimileye yönelik adeta soykırım harekâtını hayata geçirmiştir. Çocuklar ailelerinden, kendi kültürel köklerinden kopararak Çin kültürü eğitimine tabi tutulurken, tüm bölgede Türk dili ve kültürü yasaklanarak Çinileştirme projesi tüm boyutlarıyla devam etmektedir. Bu zihniyet altında sayıları birkaç milyona ulaşan yetişkin, inançlı ve kültürlü insanlar toplumdan uzaklaştırarak cezaevi ve çalışma kamplarına sevk edilmektedir. Böylece nesillerin birbirlerinden uzaklaştırılarak daha kolay asimile edilmesi, toplumun direniş gücünün ve dinamiklerinin kırılması sağlanmaktadır. Uygurları, Kazakları ve diğer etnik azınlıkları, Komünist Partiye ve fabrika patronlarına sadık, disiplinli, Çince konuşan bir endüstriyel iş gücüne dönüştürme amaçlanmıştır. Müslümanlar dindarlıktan vazgeçmeye ve partiye bağlılık yemini etmeye zorlanmaktadır (Buckley and Ramzy, 2018). Amerika ve Avrupa'daki pek çok ülkeler bunun insanlık dışı uygulamalar ve

hatta soykırım olduğunu kabul ederek Çin'e baskı ve yaptırım uygulamaya devam etmektedir. Ama diğer taraftan Çin küresel sermaye, birçok Müslüman ülke başta olmak üzere dünya genelindeki pek çok otoriter rejimlerin farklı şekillerde sessizliğini ve desteğini satın alarak kendi uygulamalarına devam etmektedir.

2. Çin'in devlet anlayışında farklılığın tehdit olarak görülmesi başka kültürlerle karşı tolerans eksikliği

Geleneklere dayalı olarak oluşan Çin kültürü ve medeniyetinin temelinde farklılıklarla karşı şüphe ve tehdit algısı derin kök salmıştır. Çin medeniyetinin simgesi olan Çin seddi fiziki olarak yabancılardan ülkeyi koruma görevi üstlenmek amacıyla inşa edilmiştir. Çin'de gözle görünmeyen “manevi bir Çin Seddi” vardır ki bu hem Çin kültürüne hem de siyasi düşünce geleneğini derinden etkilemiştir. Bu Çin halkının zihniyetindeki manevi duvar farklı kültür, farklı inanç, farklı düşüncelerden kendini koruma görevi üstlenir. Çin geleneksel düşüncesinde farklılık tehdit olarak görülür ve hiçbir şekilde farklılıklara tolerans gösterilmez. Bu yüzden ki Çin'de tarih ve devlet geleneği Han Çinlilerin menfaati ve dünya görüşüne göre Han ve Han olmayan iki çeşit insan toplumu üzerinden oluşturulmuştur. Han halkı dünyanın merkezinde ve en uygar toplum olarak görülür. Han olmayanlar her ne kadar uygar olsa da barbarlar olarak tanımlanır. Bu anlayış Çin merkezli dünya görüşü Tianxia “everything under heaven,” sisteminde kendi net bir şekilde ifade eder. Bu kavram sadece coğrafi ve mekânsal bir anlamı ifade etmekle kalmaz, aynı zamanda metafiziğin ahlaki yapısını da ima eder (Junping, 2006). Bu durumda dünyanın en uygar halkı merkeze yerleştirilmiş ve barbarların Çin üstünlüğünü kabul ederek biat etmesi ve Çin'in kültürünü benimsemesi gerektiğidir.

Çin tarihsel olarak yayılcı ve emperyalist bir devlet anlayışıyla hareket yapmıştır. Yayılcı eğilimi ve devlet düşüncesi diğer toplumlardan oldukça farklıdır. Örneğin Türkler yayılma sürecinde elde ettiği topraklardaki toplumlara devletin bir ferdi olarak görür. Dini ve kültürel hürriyet Türk devlet geleneğinin temeli olup tabii olan halklar kendi halkı gibi hak-hukuk ve özgürlüklerden yararlanabilir. Hoşgörü ve adalet devlet anlayışı olarak kabul edilmiştir. Farklı etnik ve dini topluluklar kısıtlamalara maruz kalmadan kendi inanç ve kültürlerini rahatça yaşatabilmiştir. Onların dillerine ve yaşam tarzlarına müdahale edilmemiştir. Çin topraklarında gelişen farklı düşünce ve inançlar Hanların yönettiği dönemlerde değil Çin tabiriyle barbarlar yönetiminde ortaya çıkmıştır. Han olmayanlar hâkimiyeti kaybettiği an diğer kültür ve dinler Ming Hanedanı (1368-1644)²² örneğinde olduğu gibi baskılara ve kısıtlamalara maruz kalmıştır. Bu da genelde Çinlilerin farklı bir devlet anlayışına sahip olduğundandır. Devlet her şeyin sahibi olup fertler fazla hak hukuk ve özgürlüklerden istifade edememiştir. Konfüçyüs felsefesinin temelinde olduğu gibi devlet ile halk arasındaki durum köle patron ilişkisine benzemektedir. Yabancılara ve yabancı kültürlerle karşı derin bir güvensizlik vardır. Bu Çin devlet anlayışındaki eski “benim ırkımdan olmayan mutlaka art niyetlidir (Fei wo zu lei, qi xin)” felsefi düşüncesinin günümüzdeki ÇKP yönetimince yeniden benimsenmesinden kaynaklanır (Zuo, 2019).

Han merkezli dünya görüşü yayılcı ve ırkçılığa dayalı karaktere sahip olup sürekli başka toplumlar üzerinde hak sahibi olmak ve onları Çinlileştirmek istemiştir. Günümüz Çin topraklarının büyük çoğunluğu İkinci Dünya Savaşından sonra işgal ettiği topraklardır. Hala mevcut topraklarının neredeyse 2/3'sinde Çinli olmayan, çok farklı inanç ve kültürlerle sahip milliyetler yaşamaktadır (Karlık, 2017). Çin ekonomik olarak dışa açılma politikası izlemesine rağmen siyasi ve kültürel olarak dış dünyaya kapalı bir devlettir. İkinci Dünya Savaşından günümüze kadar Han kökenli olmayan diğer etnik guruplar üzerine ciddi bir asimile politikası izlemiştir. Bu girişimde oldukça başarılı olmuş, Tibet, Doğu Türkistan dışında Çin sınırları içindeki çoğu milletlerin milli değer ve kültürlerini büyük oranda yok etmiş ve onları Han kültürüne asimile etmiştir.

Günümüzde Çin tüm devlet imkânlarıyla Doğu Türkistan ve Tibet bölgesini Çinlileştirmek için acımasız yöntemlere başvurmaktadır. Bu tutumunun sebebi devlet geleneği ve yaşam felsefesine derinden etki

²² Moğollar hâkimiyeti kaybedince Çin'de çeşitli kültür ve farklı kültürlerin beraber mevcut olduğu dönem son bulmuştur. Bunun yerine Han kökenli Ming Hanedanı gelmiş farklı milletlerin kendi dillerinde konuşmasına müsaade etmemiş ve kendi aralarında evlenmelerine izin verilmemiştir. Sadece Han kökenlilerle evlenmeleri izin verildiğinden Türk ve başka Müslümanlar hem kendi dillerinin yerine Çince konuşmak zorunda kalmış hem de Çinlilerle evlilik yapmak sonucunda günümüzdeki Çin dilli Hui/Dungan Müslümanları ortaya çıkmıştır.

eden tüm farklılıkların tehdit olarak görüldüğü inanisından kaynaklanmaktadır. Çin de istila bir bölgeyi işgal etmekle tamamlanmıyor. Aksine bu istilanın ilk adımı sayılır. Sınırsız savaş anlayışını benimseyen Çin savaşı sadece cepheyle sınırlı tutmamaktadır. Onun için siyasi, ekonomik, ticari, kültürel, fiziki, düşünce, yaşam tarzı, teknolojik vb. yaşamın her alanı savaşa dâhil edilmiştir. 1949 yılında savaşın ilk adımı yani işgal süreci gerçekleşmiş olup diğer boyutlarıyla Doğu Türkistan'da savaş hala günümüzde bile devam etmektedir. Çünkü farklı tarih ve geçmişe, farklı kültür, inanç, örf adet, yaşam tarzı dil, fiziki yapı, sanat, edebiyat kısacası apayrı bir medeniyete sahiptir. Bu farklılıklar Çin zihniyeti açısından tehdit olarak görülmektedir. ÇKP'nin nihai amacı Han kültüründen farklı olan Türk kültürünü ve İslami kimliği yok etmektir (Kasim, 2021). Böylece Çin bölgeyi farklı kültürlerden tümüyle arındırarak gerçek anlamda bir Çin eyaleti yapmış ve savaşı kazanmış olabilecektir. Terör, ayrılıkçılık, dış güçler ve benzeri söylemler ÇKP'nin gerçek amacını gizlemek için başvurduğu bahane ve dış dünyayı aldatma eylemleridir.

3. Doğu Türkistan'da Asimile Aracı Olarak Zorlu Çalıştırma Kampları

Çin farklı toplumları eritme ve asimile yaparak yok etme konusunda oldukça tecrübelidir. Çin tarihi bunun örnekleriyle doludur ve hala günümüzde bu konuda pratik yapılmaktadır. Asimile aracı olarak kültürün, dilin ve dinin yasaklanması dünya genelinde çok sık rastlanan olay olsa da Çin'de bunlara ek olarak "Laogai" sistemi mevcuttur. Normalde fiilen suç işleyen ve yasal olarak suçlu görülen insanlar hapisanelere gönderilir. Çin'de mahkûmların köle işçi olarak çalıştırıldığı, sanayi ve üretim için ucuz emek gücü kaynağının biri olduğu herkesçe gizli olmayan bir durumdur.

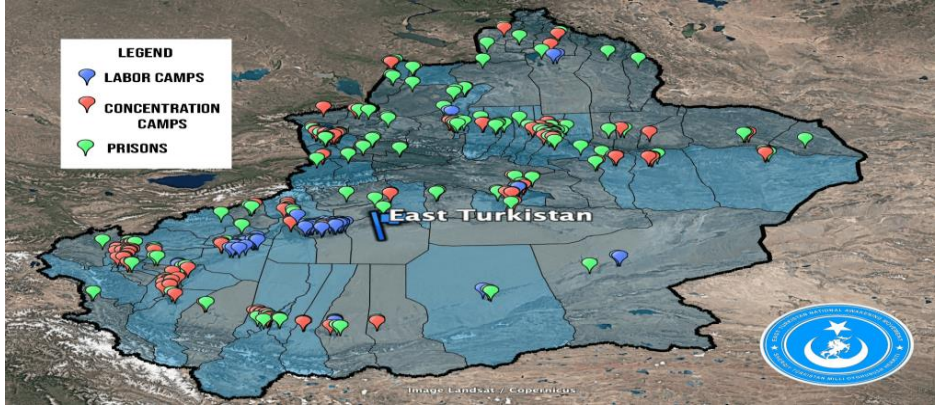
Suçun fiilen işlenmediği ve yasal olarak suçlu gözükmeyen insanlar normal kendi ülkelerinde hiçbir şekilde tutuklanamaz ya da özgürlüğünden mahrum bırakılamaz. Lakin Çin'de durum farklıdır. Fertler inancından, kültüründen, sahip olduğu değer ve düşüncülerinden dolayı Çin yetkilileri tarafınca suçlu olarak görülebilmektedir. Onlar hiçbir yasal süreç ya da mahkemeye gerek kalmadan tutuklanabilmekte ve özgürlüklerinden mahrum bırakılabilmektedir. Tutuklular kötü çalışma ortamlarında bir gün içerisinde uzun süre çalıştırılan, şiddet ve baskının sıradan olduğu Laogai çalışma kamplarına götürülmektedir. Bunlar cinayet işleyen mahkûmlarla beraber Çin'in gizemli ucuz işgücü kaynağının önemli bir kısmını oluşturur. Böyle bir insanlık krizini modern dünyanın herhangi bir yerinde benzerini görmek zor olsa da dünya gizli kapı arkasında işlenen bu suçlara karşı sessizliğini korumaktadır. Mao döneminde sistematik olarak oluşturulmuş, öncelikle siyasi ve dini muhalifler, inanç ve düşüncesi ÇKP'ye aykırı olarak görülenler olmak üzere elli milyon insan bu kampların kapılarında geçmiş durumdadır (Colelli vb. 2012).

Kökleri çok eskilere dayanan Laogai sistemi Han bölgesinde siyasi rakiplerini etkisizleştirmek için yaygın bir şekilde denenmiş olsa da diğer bölgelerde farklı amaçlar için de kullanılmıştır. Bu yöntem Çinlilerin işgal ettiği Hun ve başka kavimlerin topraklarını Çinlileştirmek için de kullanılmıştır. Çinliler yeni ele geçirdiği topraklara nüfus iskân politikasıyla beraber yerli halkı zorlu çalıştırma kamplarıyla değiştirmek ve böylece onların hem fiziki hem de moral direniş gücünü kırarak asimile ederek yok etmek ve tehlikeyi ortadan kaldırmak istemiştir. Buna ek olarak Çinlilerin kendine özgü bir diğer asimile aracı ise işgal bölgelerinde geliştirdiği asker çiftçi kolonileridir. Günümüzde Bing Tuan (Üretim ve Kuruluş Garnizonu) olarak adlandırılan çiftçi askerlerden oluşan bu koloni sisteminin görevi ise bölgenin idari ve güvenlik amaçlarına hizmet etmek, Han göçlerine kolaylık sağlamak ve onların bölgede nüfuz sahibi olmasına yardımcı olmak, yerli halkın kontrolü ve asimile olmasına katkı sağlamaktır. Ayrıca en stratejik bölgeleri, bol su ve doğal kaynak zenginliklerinin bulunduğu toprakları kendine üst yapan eyaletten bağımsız hareket etmesinden devlet içindeki devlet diye nitelendirilen Üretim ve Kuruluş Garnizonu zorla çalıştırma kamplarının öncülük verildiği ve en aktif olduğu yerlerdir.

Tarihsel olarak uygulanmaya devam eden bu metot Doğu Türkistan işgali sonrasında bu bölgenin ve bölgedeki Türk ve Müslümanların Çinlileştirilmesi için kullanılmaya devam etmiştir. Ancak yakın zamanlarda Çin ekonomik, teknolojik, askeri vb. alanlarda hızlı bir şekilde yükselmesinden dolayı daha fazla insan gücü, kaynak ve modern teknolojiler kullanılarak oldukça büyük boyutlarda ve profesyonel bir şekilde yapılmaya başlamıştır. Milyonlarca insan kamplara sevk edilmiş, bölge tümüyle dış dünyadan izole edilerek adeta devasa bir kamp haline dönüştürülmüştür.

Şekil 1: Doğu Türkistan'da 2019 yılına kadar tespit edilmiş çalışma kampları, toplama kampları ve hapishaneler

Kaynak: nationalawakening, 2019.

Çin hükümeti tarafından yönetilen hedeflenmiş etnik gruba ait olduğu belirlenen kişileri gözetim altına almak 500'in üzerinde kamp ve hapishaneyi belgelediğini söylemiştir (nationalawakening, 2019). Aynı raporda, Çin işkence ve cinsel istismarı "Uygurları zorla Han çoğunluğuna entegre etmek için kullandığını, buna Müslümanlara dua etmek, domuz eti ve alkolden uzak durmak gibi inançlarından vazgeçmeleri için baskı yapmak da dahil" olduğunu söylemiştir. Çin her ne kadar kampları eğitim tesisleri olarak lanse etse de oradaki insanların kendi iradeleriyle değil zorla tutuklama nedeniyle fiziki ve psikolojik baskı altında tutulduğu ortaya çıkmıştır. Bu merkezlerde gözetim altına alınan Uygurların çoğu beyaz yakalı profesyoneller ve mesleki eğitime ihtiyaçları olmayan kişiler olduğu anlaşılmıştır. Çin kampların kapatıldığını iddia etse de 100'den fazla yeni tesisi inşa ettiği, burada sadece insanları kilitlemekle kalmadığı, aynı zamanda onları sahada özel fabrika binalarında çalışmaya zorluyor olduğu ortaya çıkmıştır (Killing ve Rajagopalan, 2021). ÇKP yönetimi kampları sadece Doğu Türkistan'daki Han olmayan milletlerin zorla Çinlileştirme aracı olarak kullanmıyor aynı zamanda emeğini sömürerek iktisadi çıkarlar elde etme aracı olarak da kullanıyor.

4. Zorla Çalıştırma Kamplarının Küresel Üretim Zinciriyle İlişkileri Ekonomik Çıkar

Çin uluslararası piyasa rekabetinde avantaj elde etmek, uluslararası yatırımcıları teşvik etmek ve küresel sermayeyle işbirliğini sürdürebilmek için ucuz emek gücünü silah olarak kullanmaya devam etmektedir. Lakin ülkenin ekonomik yönden hızla yükselmesi ve zenginleşmesiyle beraber işçi ücretleri de buna benzer bir şekilde artmıştır. Ücret artışından kaynaklı olarak bazı ulusal ve küresel sermayeler emek gücünün daha ucuz olduğu Güneydoğu Asya ve Güney Asya gibi dünyanın diğer bölgelerini tercih etmeye başlamıştır. Buna bir önlem amaçlı Çin eskiden alışa gelmiş ve uzmanlaşmış yöntemlerini hayata geçirerek zorla çalışma kamplarının boyutunu genişleterek daha fazla ucuz emek gücü arzı elde etmeye yönelmiştir. Buda mahkûmlar ve çeşitli bahanelerle suçlu gösterilerek zorla çalıştırma kamplarına götürülen milyonlarca masum insandan oluşan hedefteki köle işçi ordularındır.

Doğu Türkistan'daki Uygur, Kazak, Kırgız ve başka yüz binlerce Türk ve Müslüman insan çalışma kampları, toplama kampları ve hapishanelerde sistematik işkence ve asimileyle karşı karşıya kalmakla beraber zorla çalışmaya tabii tutulmuştur. Çin hükümeti kampların olduğu bölgelerde fabrika ve çeşitli üretim merkezlerini inşa ederek köle işçilerden ekonomik çıkarları için istifade etmek istemiştir. Uzmanlar, Uygur Bölgesi'nde zorla çalıştırmanın artık çok yaygın olduğunu ve orada üretilen tüm malların kusurlu kabul edilmesi gerektiğini savunuyor. Bunun nedenleri ise riskin tedarik zincirindeki her düzeyde yani çiftçilik (pamuk ve diğer tarım ürünleri) seviyesinden bitmiş ürün imalatına kadar mevcuttur (Fair Labor Association, 2020).

Çin hükümeti köle işçi sisteminden büyük oranda kâr elde ediyor. Mahkûmlar ve tutuklular hapishanede işletilen fabrikalarda, çiftliklerde, atölyelerde ve madenlerde ücretsiz bir iş gücü kaynağı sağlayarak bu "işletmelerin" büyük karlar elde etmelerini sağlıyor. Ne yazık ki, Çin hükümetinin kasıtlı aldatması, gevşek uluslararası etiketleme gereklilikleri ve aracı ihracatçılara güvenme nedeniyle, köle işçi

ürünlerini tanımlamak zordur. Diğer taraftan birçok hükümet dünyanın en büyük pazarı ve ucuz işgücü kaynağıyla olan ticari ilişkilerini korumak için “başka yöne bakmaya” fazlasıyla isteklidir. Dünya çapında mağaza raflarında yollarını bulmaya devam etmektedir. Örneğin dünyadaki pamuk üretiminin %20, Çin’deki pamuk üretiminin %84 Doğu Türkistan’da üretilmektedir (Freedomunited, 2022). Doğu Türkistanlı köle işçiler pamuk üretiminde, bölgedeki fabrikalar da ve başka yerlerde zorla çalıştırılmakla kalmıyor aynı zamanda Çin’in diğer eyaletlerine ucuz emek gücü olarak pazarlanıyor. Yani bu göstermektedir ki hem Çinli hem de yabancı ünlü moda markalar başta olmak üzere dünyada çok sayıdaki firmalar köle işçilerden kar elde etmiştir. Apple, Dell gibi 83 tane dünya çapında tanınmış ünlü markaların bu tedarik zincirin bir parçası olduğu ifşa edilmiştir (BBC, 2020). Çin hükümeti, Çinli ve yabancı firmalar köle işçilerden muazzam çıkarlar sağlarken zorla çalıştırılan işçiler farklı senaryolarla karşı karşıya kalmaktadır. Bunları kısaca şu şekilde özetlemek mümkündür:

“Keyfi gözetli tehdidi gibi gözdağı ve tehditlere maruz kalmak, güvenlik personeli ve dijital gözetim araçları tarafından izlenir olmak;

Aile üyelerine yönelik tehditler gibi bir bağımlılık ve savunmasızlık konumuna getirilmek;

Çitle çevrili fabrikalar ve yüksek teknoloji gözetimi gibi yerlerde hareket özgürlüğünün kısıtlanması;

Ayrı yatakhanelerde yaşamak ve özel trenlerde taşınmak gibi izolasyon;

Siyasi telkinler, fabrikalarda polis karakolları gibi kötü niyetli çalışma koşulları, askeri tarzda’ yönetim ve dini uygulamaların yasaklanması;

İş çıkışı Mandarin dili dersleri ve politik beyin yıkama seansları gibi aşırı saatler bunlar iş atamalarının bir parçasıdır” (Xiuzhong Xu, 2020).

Geçtiğimiz birkaç yılda Çin uluslararası özellekle Avrupa Birliği (AB) ve ABD tarafından Uygurlar ve başka Türk Müslümanlara uygulanan zorla çalıştırma kampları üzerinden eleştirilere maruz kalmıştır. Çin’in insan ihlalleri sebebiyle AB-Çin Kapsamlı Yatırım Anlaşmasını askıya alınmıştır. Bu konuda AB Sincan’daki (Doğu Türkistan) insan hakları koşullarında "herhangi bir gelişme olduğuna dair hiçbir kanıt olmadığı" göz önüne alındığında ilerlemenin "imkânsız" olduğunu ifade etmiştir (Wang ve Birmingham, 2022). Lakin dünyadaki çoğu devlet Çin’in tüm bu uygulamaları hakkında sessizliğini sürdürmüş ve onu desteklemeyi tercih ettiğinden bazı demokratik devletlerin kınamaları ve sembolik yaptırımları Pekin’in kendi politikasını değiştirmeye zorlamakta çok yetersiz kalmıştır. Diğer taraftan birçok küresel sermaye sahipleri ve uluslararası firmalar kendi ekonomik çıkarları için Çin’in uyguladığı insanlık dışı eylemlerini göz ardı etmeyi tercih etmiş ya da kendi ülkelerinde Çin lehine lobicilik yaparak ÇKP yönetiminde işbirliği yapmayı tercih etmiştir. Örneğin New York Times, Kasım 2020’de, Apple’ın lobicilere şu anda ABD Senatosu’nun önünde olan Uygur Zorunlu Çalışmayı Önleme Yasası’nın dilini yumuşatmak amacıyla "politika yapımcıları eğitmek" için 90.000 dolar ödediğini gösterdiğini bildirmiştir (Freedomunited, 2022).

5. SONUÇ

Çin devlet geleneğinde farklılık tehdit olarak görüldüğü için tarihsel olarak özellikle Han kökenlilerin hâkimiyeti dönemlerinde farklı din, kültür ve ırka mensup olanlar Çinileştirme politikasına maruz kalmıştır. ÇKP her ne kadar kendini komünizmin ve ezilenlerin savunucusu olarak reklamlaştırıp ve sınıfsız bir dünya inşa etmek için mücadele ettiğini iddia etse de pratikte eski feodal Han hanedanlıklarından pek farklı olmayan bir milli politika izlemiştir. Han olmayan milletleri göç, takip, eğitim, propaganda vb. çeşitli yöntemlerle Çin kültürüne eritmek ve asimile etmeyi devletin güvenlik politikalarının merkezine yerleştirmiştir. Böylece farklılıkları ortadan kaldırarak Çin siyasi sınırları içerisinde sonsuza kadar istikrarı gerçekleştirebileceğine ve dünya genelinde Çin Merkezli Tian Xia düzenini gerçekleştirebileceğine inanmıştır.

Tek tip homojen bir toplum inşa etmek için ecdatlarından miras edindiği asimile yöntemlerini daha kurumsallaştırmış ve modern teknolojilerin yardımıyla daha ileri boyutlara taşımıştır. Bu sistem içerisinde Çin yönetimi için çalışma kampı, toplama kampı ve hapishanelerden oluşan sözde eğitim ama gerçekte zorlu çalıştırma ve beyin yıkama yöntemiyle insanların fiziki ve moral direnişini yok etmek ve beyin yıkama yöntemleriyle onları kendi istediği bir tip insana dönüştürmek özellikle oldukça büyük bir önem arz etmektedir. Çin günümüze kadar Doğu Türkistan ve Tibet hariç işgal ettiği bölgelerin çoğunda asimile

politikasında büyük başarılar elde etmiştir. Günümüzde Doğu Türkistan'da tüm devlet imkânlarını hayata geçirerek zorla asimile ve soykırım politikası uygulamaktadır. Bu politikalar çerçevesinde milyonlarca Türk ve Müslüman kamplara sevk edilmiştir. Çin onları hem Çinlileştirmek için tutmaktadır hem de muazzam çalışma kampları aracılığıyla onları köle işçi olarak çalıştırarak oldukça büyük ekonomik çıkarlar elde etmektedir.

Ulusal firmalar ve işletmeciler Doğu Türkistan'daki zorla çalıştırmaya tabi tutulan köle işçilerden kar elde etmekle beraber pek çok küresel firmalarda pay almıştır. Çin küresel yatırımcılar ucuz emek gücünden istifade etme imkânı sunarak hem bunların teknolojileri, bilgisi ve sermayesinden yararlanmak istemiş hem de kendi ülkelerinde Çin lehine lobcilik yaparak Pekin'in ekonomik ve siyasi çıkarları için kullanmak istemiştir. Gerçekten de hayati amaçları kar olan pek çok sermaye sahipleri AB ve ABD gibi ülkelerde bu ülkelerin demokratik kurumları, ülke çıkarları ve değerlerine aykırı tavır sergileyerek Çin'i savunmuşlardır. Onlar Çin'in insanlık dışı uyumalarına karşı eleştiri ve yaptırımlarına karşı çıkararak ÇKP lehine lobcilik yapmayı ve Çin hakkında olumsuz kararların alınmasına karşı siyasilere baskı yapmayı tercih etmiştir. Çin dünya genelinde bazı demokratik devletlerin sembolik kınamaları ve yaptırımları dışında fazla bir engelle karşılaşmamıştır. Ayrıca pek çok Müslüman çoğunlukta ülkeler başta olmak üzere dünyadaki çok sayıda otoriter rejimlerin, çok sayıda küresel sermayenin desteğini ya da sessizliğini arkasına alarak nihai amaçlarına ulaşmak için baskıcı ve soykırım politikalarından hiç taviz vermeden uygulamaya devam etmektedir. Hatta günümüzde şiddetin boyutu daha da genişleyerek Çin'in diğer bölgelerinde de güçlü bir şekilde hissedilmeye başlamıştır.

KAYNAKÇA

1. Bitterwinter (2022). Re-Education Camps. Erişim Adresi: <https://bitterwinter.org/tag/re-education-camps/>
2. Buckley, C., and Ramzy, A. (2018). China's Detention Camps for Muslims Turn to Forced Labor. Erişim Adresi: <https://www.nytimes.com/2018/12/16/world/asia/xinjiang-china-forced-labor-camps-uyghurs.html>
3. Colelli, J. (2012). Addressing the Laogai: A Human Rights Violation and Economic Dilemma. The School for Ethics and Global Leadership, Fall 2012.
4. Fair Labor Association, (2020). Forced Labor Risk In Xinjiang. China. Issue Brief. January 2020.
5. Freedomunited, (2022). Free Uyghurs from forced labor in China. Erişim Adresi: <https://www.freedomunited.org/advocate/free-uyghurs/>
6. Human Rights Watch, (1998). Reeducation Through Labor in China. Erişim Adresi: <https://www.hrw.org/legacy/campaigns/china-98/laojiao>
7. International Labour Organization, (2022). C029 - Forced Labour Convention, 1930 (No. 29). Erişim Adresi: https://www.ilo.org/dyn/normlex/en/f?p=NORMLEXPUB:12100:0::NO::P12100_ILO_CODE:C029.
8. Junping, L. (2006). The Evolution of Tianxia Cosmology and Its Philosophical Implications. *Frontiers of Philosophy in China*. 1(4), 517-538.
9. Karluk, A. C. (2017). Çin Halk Cumhuriyeti'nde Dinî Yapı ve Müslüman Milliyetler. *TYB Akademi*. 7(20), 9-48.
10. Kasim, M. (2021). Chinese Oppressive Policies Towards the Muslims in East Turkistan. *Journal of Muslim Minority Affairs*. 41(1), 62-77. DOI:10.1080/13602004.2021.1894386
11. Killing, A., ve Rajagopalan, M. (2021). The factory in the camps. Erişim Adresi: https://www.buzzfeednews.com/article/alison_killing/xinjiang-camps-china-factories-forced-labor.
12. Nationalawakening, (2019). China has 500+ Uighur camps and prisons and is holding far more than one million, activists say. Erişim Adresi: <https://nationalawakening.org/china-has-500-uyghur-camps-and-prisons-and-is-holding-far-more-than-one-million-activists-say/>

13. Wang, A., ve Bermingham, F. (2022). China to ratify forced labour conventions in ‘major signal’ to EU. <https://www.scmp.com/news/china/politics/article/3173909/china-ratify-forced-labour-conventions-major-signaleu?>
14. Xiuzhong Xu, V. (2020). Uyghurs for sale. Policy Brief Report. No. 26/2020.
15. Zuo, G.X. (2014). Grassroots Ji Zhuang. Daily Press.

(15)

Fərid MİRZALİYEV²³

KARABAĞ'IN EKONOMİK KALKINMASINDA TARIM SEKTÖRÜNÜN ÖNEMİ
THE IMPORTANCE OF THE AGRICULTURE SECTOR IN KARABAKH'S ECONOMIC
DEVELOPMENT

ÖZ

Kurtarılmış topraklarımızda tarımın restorasyonu ve geliştirilmesi, şu anda önümüzde duran ana görevlerden biridir. Bu makale çatışmaların tarıma verdiği zarara ve çatışma sonrası bölgelerde tarımın restorasyonunda dünya deneyimine genel bir bakış sunmaktadır. Bu temelde, Azerbaycan'ın kurtarılmış topraklarında tarımsal restorasyonun yönleri belirlendi ve bu alanlarda tarımın restorasyonunun sonucunda beklenen üretim göstergeleri tahmin edildi. İşgal öncesi dönemde kurtarılan topraklarda tarımın durumu araştırılmıştı. Aynı zamanda, işgal altındaki bölgelerdeki yerinden edilmiş kişilerin diğer alanlardaki tarımsal üretim faaliyetlerine ilişkin bilgiler analiz edildi.

Anahtar Kelimeler: Tarım, kurtarılmış topraklar, tarımın restorasyonu, toprak reformu.

ABSTRACT

Restoration and development of agriculture in our liberated lands is one of the main tasks that lies before us now. This article provides an overview of the damage done to agriculture by conflict and world experience in the restoration of agriculture in post-conflict regions. On this basis, the directions of agricultural restoration in the liberated lands of Azerbaijan were determined and the expected production indicators as a result of the restoration of agriculture in these areas were estimated. The situation of agriculture in the liberated lands in the pre-occupation period was investigated. At the same time, information on the agricultural production activities of IDPs in the occupied areas in other areas was analyzed.

Keywords: Agriculture, liberated lands, restoration of agriculture, land reform.

---

²³ Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi; Uluslararası Yüksek Lisans ve Doktora Merkezi, f.mirzaliyev@unec.edu.az

GİRİŞ

Azerbaycan devletinin kurtarılmış topraklarımıza "Büyük Dönüş" sağlamak için kapsamlı eylem planları hazırlamasının yanı sıra, bu yönde şimdiden çok önemli pratik faaliyetler başlatıldı. Böylece, kurtarılan topraklardaki insani, örgütsel ve diğer sorunları ele almak ve bu alandaki faaliyetleri koordine etmek için yetkili devlet organlarının başkanlarından oluşan bir Koordinasyon Karargahı oluşturulmuştu ve tüm alanlarda çevre düzenlemesi çalışmalarının yanı sıra Güvenli yaşamı, üretken faaliyetleri ve sürdürülebilir büyümeyi desteklemek amacıyla kurulmuş bir kamu tüzel kişiliği olan Karabağ Dirilişi 2020 yılı sonuçlarıyla ilgili video konferansta konuşan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev, "Planlarımız harika". Savaş neredeyse iki aydır bitti. Ama bakın ne kadar iş yapılmış. Restorasyon çalışmaları şimdiden başlamış olup, bu bizim sözlerimizle amellerimiz arasında hiçbir fark olmadığını göstermektedir. "Bu topraklar kurtarılır kurtulmaz eski haline getireceğimizi söylemiştik" dedi. Kısacası kurtarılan topraklarda idari yapıların eski haline getirilmesi, ulaşım, enerji ve iletişim altyapısının oluşturulması için gerekli çalışmalar yapılıyor.

Devlet başkanı ayrıca hükümete kurtarılmış topraklarda tarımı eski haline getirme ve geliştirme talimatı verdi. Öncelikle gıda güvenliğini sağlamak için hangi ürünler ekilmelidir? Kurtarılan topraklar hem bitkisel hem de hayvansal üretimde büyük potansiyele sahip olmuştur.

Azerbaycanın kurtarılmış topraklarında tarımın restorasyonu için talimatlar belirlendi. Bu alanlarda tarımın restorasyonu sonucunda beklenen üretim rakamları da tahmin ediliyor.

I.

TARIMSAL FAALİYETLER VE ÖNEMİ

Dünya nüfusu hızlı bir şekilde artmaya devam etmektedir. Tarımın artan nüfusa gıda ve besin kaynağı olması bu sektörün önemini ortaya koymaktadır. Tarım hem gelişmiş, hem de gelişmekte olan ülkelerde temel besin kaynağı oluşturması yönünde üzerinde hassasiyetle durulması gereken bir sektördür. Tarım sektörünün faaliyetleri sadece gıda ve besin maddesi üretmek olmayıp, kırsal alanda yaşayan insanların başlıca geçim kaynağını oluşturmaktadır. Bu açıdan tarım tüm ülkelerde önemle üzerinde durulması gereken bir sektördür. Daha önceki bölümlerde de açıklandığı üzere kırsal alanda yaşayan halkın temel geçim kaynağı tarımdır. Tarımda verimliliğin artırılması, iyi uygulanan tarım politikaları ve tarımsal üretim aslidir.

Tarım sektörü sahip olduğu özelliklerden ötürü diğer sektörlerden farklıdır. Tarımı diğer sektörlerden ayıran özelliklerin esas başlıcası tarım ürünlerine olan talebin gelir esnekliğinin düşük olmasıdır. Bu durum literatürde "Bolluk Paradoksu (King Kanunu)" olarak ifade edilmekte ve çiftçilerin üretimin iyi hava koşulları sonucu bol olduğu yıllarda satış gelirlerinin azalmasını açıklamaktadır. miktarının artırılması buralarda yaşayan halkın geçim kaynağının artması ve yoksullukla baş etmede önemli bir araç olarak görülebilir.(Çakır 2014:161)

Tarım ürünleri piyasasında ürünün bol olduğu yıllarda hasılatın az, ürünün az olduğu yıllarda ise hasılatın bol olması durumudur. İyi ürün kötü hasılat, kötü ürün iyi hasılat şeklinde de özetlenebilir. Ürünün bol olduğu yıllarda hasılatın kötü olmasının nedeni tarım ürünleri için talebin fiyat esnekliğinin birden küçük olmasıdır. Ürünün az olduğu yıllarda fiyatlar artmış ve çiftçilerin gelirleri fazla olmuştur. Ürünün fazla olduğu yıllarda ise fiyatlar düştüğü zaman çiftçilerin gelirleri daha çok düşmüştür.(Schwartz 1994)

1. Tarımsal Faaliyetlerin Önemi Tarımsal Faaliyetlerin Önemi

Tarımsal faaliyetler geçmişten günümüze kadar önemini her zaman korumuştur. Temel olarak beslenme ihtiyacı devam ettiği sürece de tarım sektörü her zaman gündemde kalacaktır. Günümüzde dünya genelinde besin kaynaklarının eşit bir şekilde dağıldığı düşünüldüyü zaman, açlık sorunu ortadan kalkacağı ifade edilmekle birlikte, özellikle gelişmekte olan ve geri kalmış ülkelerde yaşayan insanların önemli bir bölümü hala beslenme sorunuyla karşı karşıyadır. Bu sorunu diğer sektörlerdeki gelişmeleri de engellemektedir. Tarım sektörü sadece besin temin etmemekte, ayrıca sanayi faaliyetleri için de hammadde sağlamaktadır. Gıda, tütün, tekstil sektörleri ana sanayi sektörleri olarak tanımlanabilir. Diğer taraftan nüfusun önemli bir kısmını istihdam etmekte, sanayi sektörü ve ticaret sektörlerinin oluşumunda, gelişiminde kaynak rolü oynamaktadır. Görüldüğü üzere toplumun besin ihtiyacını karşılayan, geniş istihdam yaratan, birçok

sanayi koluna hammadde sağlayan, dolaylı ve dolaysız olarak ihracatta önemli yer alan tarım sektörü Dünya ekonomisinde önemli bir yere sahiptir. Dünya nüfusunun artışıyla beslenme problemi ortaya çıkmaktadır. Tarımsal üretim konusuna çok dikkatli edilmesi ve gereken özenin gösterilmesi gerekmektedir. Gelişmekte olan ülkeler ve geri kalmış ülkelerde bu durum büyük önem taşımaktadır. Yüksek nüfus artış oranları hala devam ediyor. (Balcı Akova 507)

Son 50 yılda tarım sektörünün ekonomideki payı incelendiğinde, ekonomilerdeki gelişmişlik düzeyi arttıkça hizmetler ve imalat sektörlerinin payları ile kentleşmenin oranının arttığı, buna bağlı olarak tarımın payının önemli ölçüde düştüğü görülmektedir. Bu çerçevede, tarım sektörü gelişmiş ülkelerde GSYH içinde pay olarak oldukça küçük bir kalemi oluştururken, gelişmekte olan ülkelerde hala önemli bir yere sahiptir.(Aşarkaya 2015:40)

II. Tarımın ana alanları

Yukarı Karabağ ekonomik bölgesi, Hankendi şehri, Şuşa, Hocalı, Hocavend, Ağdam, Fuzuli, Cebail ve Tatar bölgelerini içerir. Ekonomik bölgenin kabartması dağlık ve ovalık alanlardan oluşur. Bölgenin bir parçası olan Ağdam, bölgenin tarımsal açısından en gelişmiş bölgelerinden biriydi ve bölgedeki başlıca ürünler pamuk, tahıl, hayvancılık ve kozalardı [1]. Temmuz 1993'te Ağdam topraklarının %77.4'ü Ermeniler tarafından işgal edildi. İşgalden sonra, toprakların geri kalan yüzde 22,6'sında ve yerinden edilmiş kişilerin yaşadığı alanlarda tarımsal faaliyet gerçekleştirilmiştir. Fuzuli bölgesinin büyük bir kısmı Ağustos 1993'te Ermenistan tarafından işgal edildi. Fuzuli bölgesinin nüfusu daha sonra bölgenin boşaltılan bölgelerine ve yerinden edilenlerin barındığı bölgelere yerleşti. İşgalden önce bölgedeki tarımda tahıl ekimi, pamuk yetiştiriciliği ve sığır yetiştiriciliği önemli bir yer tutuyordu. Ayrıca yüksek seviyeli bir sulama sistemi vardı. Cebail ilçesine bağlı Jojug Mercanlı köyü hariç olarak, bölgenin merkezi ve diğer tüm köyleri Ağustos 1993'te Ermeniler tarafından işgal edildi. Bölgenin kabartması ovalardan ve alçak dağlık alanlardan oluşmaktadır. Tarımın temeli tahıl yetiştiriciliği, bağcılık, hayvancılık.(Eynullayev 2011: 33) Uluslararası deneyimler göstermektedir ki, yan çiftlikler, köylü çiftlikleri tarım kooperatiflerine entegre edilerek bu kooperatifler aracılığıyla tarım ürünlerinin ihracı tarımın gelişmesinde büyük önem taşımaktadır. Aynı zamanda, tarım ürünlerinin tüketicilere zamanında teslimatının, ulaşım altyapısının, özellikle finansal ve istatistiksel raporlama sistemlerinin tam, eksiksiz ve şeffaf bir şekilde düzenlenmesini teşvik eder. Azerbaycan Cumhuriyetinin 18 Temmuz 2016 tarihli “Tarımsal İşbirliği Hakkındaki” Kanunu bu açıdan istisna bir öneme sahiptir. Bu nedenle kanun, kooperatiflerde şeffaflığın artırılmasına, uygulanması yasal bir zemin sağlanmasına ve devletin tarıma yönelik desteklerinin ana alanlarından biri olarak “mali ve kredi hizmetlerinin kooperatiflere ve kırsal kesimde yaşayanlara genişletilmesine” hizmet edebilecek bir dizi hüküm sağlamaktadır.(Novruzov 2017:16) Azerbaycan Cumhuriyeti gerçeklerine yaklaşırsak.

Ülkede organik tarımsal üretimin geliştirilmesine yönelik eğilimlerin ve potansiyel fırsatların yeterli olduğu belirtilmelidir. Bu, aşağıdakilerden kaynaklanmaktadır:

- Azerbaycan Cumhuriyeti'nde 11 iklim türünden 9'unun varlığı;
- çok sayıda güneşli gün;
- farklı tarım alanlarının gelişimi ile bağlantılı olarak bölgelerin uzmanlaşması;
- Tarım ürünlerinin üretimi ile ilgili nüfusta alışkanlıklar ve tarihsel olarak oluşturulmuş geleneklerin varlığı;
- Son dönemde nüfusun tarımsal ve çevre dostu gıda ürünlerini tüketmesi farkındalık ve tüketici tercih kültürünün artırılması.

SONUÇ

Kurtarılan bölgelerde tarımsal kalkınma beklentileri açısından yapılan analiz ve değerlendirmelere göre, bu topraklardaki ürün kazanımının yönleri belirlenmiş ve bölgedeki potansiyel tarımsal üretim verimi tahmin edilmiştir. Böylece, bölgedeki Ağdam ve Fuzuli'nin boş alanları dikkate alındığında, kurtarılan alanlarda yaklaşık 232,8 bin hektar alana yıllık ve çok yıllık mahsullerin ekilmesi bekleniyor. Yem arzı açısından, tahıl ve yem bitkilerinin genişletilmesi yoluyla hayvancılık gelişimi için büyük bir potansiyel

vardır. Öngörülen et ve süt üretimi hacmi, özellikle ithal ikamesi açısından büyük önem taşımaktadır. Bölge, tarihsel olarak var olan bağcılık, tütün, koza ve arıcılık alanlarını da restore edecek ve genişletecektir. Ayrıca yoğun meyveciliğin gelişmesi bölgede yeni bir trend olacak. Tahminlere göre bölgede tarımsal üretimin restorasyonunun ülkenin toplam tarımsal üretimini %8'den fazla artırması bekleniyor. Tabii ki, planlanan rehabilitasyon önlemlerinin uygulanması ve üretim organizasyonu için özel destek mekanizmalarının uygulanmasına ihtiyaç vardır. Bu nedenle, ülkede mevcut tarım politikası tarımın geliştirilmesi amacıyla hizmetde bulunuyorsa, kurtarılan alanlarda tarımın restorasyonu için uygun mekanizmaların oluşturulması ihtiyacı da her zaman dikkate alınmalıdır.

KAYNAKÇA

1. AŞARKAYA A. (2015) “TARIM SEKTÖR”, Türkiye ,Türkiye İş Bankası, 40 seh
2. AKOVA Balcı (2012) “TARIM COĞRAFYASI”, Türkiye ,507 she
3. ÇAKIR B (2014), “TARIM SEKTÖRÜ VE KIRSAL KESİMDE YAŞANAN ÇÖZÜMLER SONUCU İŞGÜCÜ PİYASASINDA YAŞANAN DEĞİŞİM VE OLUŞAN İŞSİZLİKTE KAMU İSTİHDAM KURUMLARININ ROLÜ”, Ankara 22-56 seh
4. Abasov İ (2013) “AZƏRBAYCANIN VƏ DÜNYA ÖLKƏLƏRİNİN KƏND TƏSƏRRÜFATI” Bakı , Şərq –Qərb 589 seh
5. <https://geostrategiya.az/news.php?id=116>
6. Muradov Ə. (2020) “İşğaldan azad edilmiş ərazilərin dirçəldilməsinin iqtisadi aspektləri” Unec 106 she
7. <http://www.imm.az/exp/2021/07/08/iqtisadiyyatda-yeni-m%C9%99rh%C9%99l%C9%99-qarabag-iqtisadiyyati-dovriyy%C9%99y%C9%99-qayidir/>
8. <https://www.agro.gov.az/uploads/documents/1/noMd5ao2nDJwgMRCyTsPdDPPXLXZ2bwk4DprYOl.pdf>
9. <http://interfax.az/view/821030/az>
10. <https://www.azerbaijan-news.az/view-202021/ilham-eliyev-qarabagi-azerbaycanin-en-inkisaf-etmis-mekanina-cevirecek>
11. <https://banco.az/az/news/qarabagin-azerbaycan-iqtisadiyyatina-qazandiracagi-6-ustunluk>
12. <https://www.baki-xeber.com/iqtisadiyyat/119439.html>
13. “BİRLƏŞMİŞ MİLLƏTLƏR TƏŞKİLATI VƏ AZƏRBAYCAN ARASINDA DAYANIQLI İNKİŞAF ÜZRƏ ƏMƏKDAŞLIĞA DAİR ÇƏRÇİVƏ SƏNƏDİ” (2020-2025), Bakı
14. Hüseynov E (2021) “REGIONAL İQTİSADİYYAT: MÜASİR ASPEKTLƏR VƏ AKTUAL MƏSƏLƏLƏR” , SUMQAYIT 240-339
15. <http://www.serqqapisi.az/index.php/humanitar/m-d-niyy-t/28655-ishghal-sonras-garabagh-igtisadiyyat-vae-turizmin-inkishaf.html>
16. Abbasov İ (2021) “Qlobal iqtisadi çağırışlar: Azərbaycanın işğaldan azad olunmuş ərazilərində sosial-iqtisadi inkişafın əsas istiqamətləri” , Bakı , Bakı Biznes Universiteti,533 seh
17. <http://nasimi-ih.gov.az/news/279.html>
18. <https://525.az/news/156383-unec-de-qarabag-muzakireleri-tehsil>
19. <https://vergiler.az/news/economy/10954.html>
20. Lətifov S , Səfərov M,(2013) “ZƏRBAYCANDA KƏND TƏSƏRRÜFATI KOOPERASİYASI: Problemlər və Perspektivlər” Şəki, “Uluçay”,22
21. <https://www.respublica-news.az/news/kend-teserrufatinin-effektiv-idare-edilmesinde-melumat-bazalarinin-onemi>

22. <https://imbb.az/az/news/1191>
23. Musazadə G (2015) "Kənd turizmin inkişaf problemləri" UNEC , Baki, seh 75

(16)

Dr. Öğr. Üyesi Selcen ÖZKAN²⁴; Mohamed Abdullahi AHMED²⁵

CITIZEN SATISFACTION WITH PUBLIC SERVICES IN MOGADISHU MUNICIPALITY MOGADIŞU BELEDİYESİNDE KAMU HİZMETLERİNDEN VATANDAŞ MEMNUNİYETİ

ABSTRACT

Public services are essential to human life, and every government is obligated to provide them in order to improve the lives of its citizens. Local government is at the bottom of the governmental hierarchy within the federalist concept. Local authorities are considered the main government agencies closest to people, and their main roles are to provide public goods and services in an administrative capacity and to represent and involve individuals in establishing particular local public needs and how they might be satisfied. In recent years, the use of citizen satisfaction surveys to assess the performance of government services has grown. Therefore, the main objective of this paper is to examine citizen satisfaction with public services in Mogadishu municipality. It focuses on four public services provided by the Mogadishu municipality to measure how satisfied Mogadishu residents are with them. These services include police and fire protection, garbage collection and street maintenance, health care services, and overall services. Primary data was collected from a sample of 154 participants in Mogadishu, using a questionnaire survey. Descriptive analysis was used as a method of data analysis to measure citizen satisfaction with public services provided by the Mogadishu municipality. In general, the research found that Mogadishu residents are dissatisfied with public services in the Mogadishu municipality. The results indicated that residents are absolutely dissatisfied with police protection, garbage collection, street maintenance, and municipal court and land use regulation services. Meanwhile, they do not have significant experience to decide whether they are satisfied or dissatisfied with health care, fire protection, and birth and identity certification services. Finally, the study recommended improving the quality of public services and increasing the number of basic public services provided by the Mogadishu municipality.

Keywords: Citizen Satisfaction, Public services, Local government, Mogadishu Municipality, Somalia.

ÖZ

Kamu hizmetleri insan yaşamı için esastır ve her hükümet vatandaşlarının yaşamlarını iyileştirmek için bunları sağlamakla yükümlüdür. Yerel yönetim federalist kavram içinde hükümet hiyerarşisinin en altında yer alır. Yerel yönetimler, insanlara en yakın ana devlet kurumları olarak kabul edilir ve başlıca rolleri, kamu mallarını ve hizmetlerini idari bir kapasitede sunmak ve bireyleri belirli yerel kamu ihtiyaçlarını ve bunların nasıl karşılanabileceğini belirlemede temsil etmek ve dahil etmektir. Son yıllarda, devlet hizmetlerinin performansını değerlendirmek için vatandaş memnuniyeti anketlerinin kullanımı artmıştır. Bu nedenle, bu makalenin temel amacı Mogadişu belediyesinde kamu hizmetlerinden vatandaş memnuniyetini incelemektir. Mogadişu sakinlerinin kendilerinden ne kadar memnun olduklarını ölçmek için Mogadişu belediyesi tarafından sağlanan dört kamu hizmetine odaklanıyor. Bu hizmetler arasında polis ve yangından korunma, çöp toplama ve sokak bakımı, sağlık hizmetleri ve genel hizmetler bulunmaktadır. Birincil veriler, anket anketi kullanılarak Mogadişu'daki 154 katılımcıdan oluşan bir örneklemden toplanmıştır. Mogadişu belediyesi tarafından sağlanan kamu hizmetlerinden vatandaş memnuniyetini ölçmek için veri analizi yöntemi olarak betimsel analiz kullanılmıştır. Genel olarak araştırma, Mogadişu sakinlerinin Mogadişu belediyesindeki kamu hizmetlerinden memnun olmadıklarını ortaya koydu. Sonuçlar, sakinlerin polis koruması, çöp toplama, sokak bakımı ve belediye mahkemesi ve arazi kullanımı düzenleme hizmetlerinden kesinlikle memnun olmadıklarını gösterdi. Bu arada, sağlık hizmetleri, yangından korunma ve doğum ve kimlik belgelendirme hizmetlerinden memnun olup olmadıklarına veya memnun olmadıklarına karar verecek önemli bir deneyime sahip değiller. Son olarak, çalışmada kamu hizmetlerinin kalitesinin artırılması ve Mogadişu belediyesi tarafından sağlanan temel kamu hizmetlerinin sayısının artırılması önerildi.

Anahtar Kelimeler: Vatandaş Memnuniyeti, Kamu hizmetleri, Yerel yönetim, Mogadişu Belediyesi, Somali.

²⁴ Ankara Yıldırım Beyazıt University, Department of Political Science & Public Administration; <https://orcid.org/0000-0001-9638-9724>

²⁵ Ankara Yıldırım Beyazıt University, Department of Political Science & Public Administration; <https://orcid.org/0000-0002-9200-5655>

1. Introduction

Municipality's responsibilities and services vary from country to country, and from city to city. Most democratic states decentralize their responsibilities to improve the quality of public services and different levels of local government deliver public services to the citizens. In the recent years, Governments give priority in promoting new initiatives aimed at improving the standard of services that meet or exceed the expectations of the citizen. Among the different levels of government, municipalities are considered as the closest to citizens. Local residents value the quality of life also according to their municipality's ability to provide services that maintain the welfare of its citizens. In democratic states, the aim and strategies of administration should be derived from citizens and eventually guided by the community as a whole (Giannoccaro et al., 2008, p. 2).

In most African countries, providing public services remains a difficulty. Under the centralizing impact of one-party or military administrations, democratic decentralization measures bequeathed from the colonial period often declined after independence. Following the return of multiparty elections at the national level in the mid-1980s, there have been good movements toward decentralization. As a result, several nations are working to develop suitable local government structures in order to improve public service delivery. , the goal is to increase public service quality in order to alleviate poverty and satisfy their population. Citizens' satisfaction with public services improves as the quality of public services improves (Tshiyoyo & Koma, 2011, pp. 120–121).

In Somalia, after years of civil war and lack of functional government, the country has a federal government and regional states which try to deliver necessary services to citizens but inadequate resources, widespread corruption, and poor governance are challenging them. Municipalities have main responsibility in areas such as urban planning, economic and social development, roads and bridges, domestic water supply, public health, education, land-use control, and building construction, among many other constitutional tasks. For instance, the municipality of Baidoa district in southern Somalia is working to enhance public sector policies, notably in the areas of sewage management, street cleaning, and water supply, which the district administration is directly accountable for providing to the population. Financial constraints, lack of concentration from local officials, and the people itself have resulted in a lack of sewage management, street cleaning, and water supply in the town. (Barrow, 2021, p. 97).

Mogadishu municipality is the largest municipality in Somalia in terms of resource and scale. It provides some public services to the local community but these services are not adequate. Mogadishu local government is no exception to challenges that face municipal governments. Currently, the Mogadishu local government struggles with its Revenue because of poor methods of revenue collection and infringed sources of Revenue. The main source of local government finances comes from the national government of Somalia. Therefore, local government that has power to self-finance can create an environments where local communities have access to get basic services and it also enhances the responsiveness of government to the citizens (Mohamed, 2017, p. 531). The Mogadishu municipality provides very little services to its local community. These services include public safety such as police and fire protection, health care, street maintenance, garbage collection, and forming legal documents and licensing. However, it is not certain how Mogadishu residents those who are the main taxpayers of both Mogadishu municipality and federal government satisfy with these public services. Therefore, this paper examines citizen satisfaction with public services in Mogadishu municipality and it focuses on four public service provided by the municipality to measure how satisfied Mogadishu residents are with them. These services include police and fire protection, garbage collection and street maintenance, health care services, and overall services.

2. Literature review

There is no universally accepted definition of public service. Any term's definition is determined by how it is used and perceived in practice, thus knowing what a "public service" is must begin with a look at how it is used. Public service has a dual meaning, referring to both public sector workers and, more broadly, "the act of doing something valuable for society". In academic literature, their meanings have frequently been

misunderstood. Despite the fact that there are dozens of distinct definitions of public service, most authors derive their core concepts from the same sources (McMillan, 2018, pp. 1–2). Public service in every country stands out as the most important tool for government policy formulation and implementation. It converts government programs into tangible commodities and services for the citizens' consumption and benefit. Public services are essential to human existence, and every state in the world is obligated to provide them in order to defend the well-being of its citizens. On the other hand, public service delivery is the technique through which local, municipal, or federal governments offer public services to the public. Sewage and waste removal, street sweeping, public education, and medical services are all examples of public services. Public services are crucial in reducing increasing inequities in emerging economies. The goal of public service delivery is usually to eliminate inequitable resource distribution and remedy past imbalances, such as caste prejudice and gender inequity (Afridi, 2017, p. 2).

Satisfaction is commonly understood to refer to a positive attitude toward an object or experience. The literature on individuals' satisfaction and dissatisfaction with private products and services is broad. In Organization for Economic Cooperation and Development countries, satisfaction with goods and services provided by public organizations has also been a focus of research and a key topic of governmental attention (James, 2009, pp. 108–109). Citizen satisfaction can be described as a citizen's summative judgment regarding the performance of local government with respect to the quality of basic municipal services. Measuring citizens' satisfaction with Municipal services is important for local government officials and for scholars interested in understanding how local residents perceive local government (Ryzin, 2004, p. 11). Citizen satisfaction has traditionally concentrated on the antecedent factors of satisfaction, such as demographics, trust in government, service quality, and personal contact with street-level bureaucrats, and ideology and local political efficacy, and citizen satisfaction may be conceptualized as a set of attitudes toward a certain object or experience (Hjortskov, 2017, pp. 912–914).

The increase of citizen surveys reflects a number of mega-trends in governance and administration, including neoliberalism and new public management. The following are the reasons for their appeal: The contemporary focus is on ensuring that public services reflect citizens' demands and preferences rather than administrative institutions' internal goals. There's also a larger feeling that citizens are becoming increasingly dissatisfied with government performance, resulting in a loss of involvement and confidence. Another reason is the growing emphasis on "evidence" in policymaking and government administration (Akinboade et al., 2012, pp. 189–190). Many researchers support using citizen surveys to evaluate the performance and services of municipal governments. The fundamental rationale for using citizen surveys is that the process of citizen evaluations of public service quality can provide information about the public's priorities and concerns. Furthermore, citizen surveys may be used to measure the extent, quality, and effect of public services (Almarshad, 2015, p. 96).

2.1 Improving public service delivery

All government agencies have the same purpose in mind: to boost citizens' living conditions by providing public services. Government institutions, like the business sector, are eager to implement technologies that allow for more appropriate operating intensities. The viability of a system is determined by how well it interacts with its intended context. In recent years, e-government has been used to increase government engagement with other government agencies, businesses, employees, and communities by promoting stakeholder participation in development and expanding governance processes through the use of the Internet. As a result, official government websites have evolved, with the primary purpose of disseminating relevant information to the general public. Furthermore, some of these websites are integrated with information systems that provide residents with a quick way to access certain services (Fortuito et al., 2015, p. 1).

Many governments have relied on performance measurement systems as a solution for delivering inefficient and ineffective public services. This is consistent with the assumptions behind the new public management paradigm, which holds that public institutions should adopt private sector techniques in order to

become more efficient and successful. It's no surprise, therefore, that states and governments at all levels have invested time and money in measuring and evaluating their agencies' performance. The utilization of performance measurement has resulted in a better service delivery procedure. One of the most important reasons for adopting key performance indicators is to assist public officials in staying focused on the most important services and operations. It should be used to determine if present operational efforts are assisting in the achievement of overall objectives (Abdul Khalid, 2010, pp. 67–76).

Public service improvement is a dynamic phenomenon that always involves issues of equality and is generally focused on the performance of multi-organizational networks rather than one organization's accomplishments. From the rich literature on organizational performance, five conceptual frameworks for public service improvement have emerged. These are the goal, systems-resource, internal process, competing values, and multiple constituency models. These models highlight various effectiveness criteria, and each one may handle the conceptual and organizational difficulties of improving public services. The strengths and weaknesses of these five conceptual models that are important to public service improvement have been examined. The two viewpoints on organizational success, the goal and multiple constituency models, can be coupled to give useful insights into the meaning of public service improvement. They suggest, when taken together, that improvement may be measured using a range of substantive criteria, but that these criteria (and the relative weights assigned to them) differ between stakeholders and across time. (Boyne, 2003, p. 214).

2.2 Models of citizen satisfaction

There are three primary and interrelated models that explain how citizens generate satisfaction judgments. The institutional model, the expectations-disconfirmation model, and a cognitive-psychological model are the three models. The first model considers satisfaction ratings to be a direct reflection of real public service performance. Studies in this paradigm frequently concentrate on services that are obvious evaluation objects, such as street cleanliness, or services that are routinely monitored as part of administrative activities, such as education, health care, and public safety. The expectations-disconfirmation model adds service expectations as an essential component in understanding people's satisfaction assessments to the institutional model of citizen satisfaction. People develop satisfaction assessments based on their levels of service expectations, according to the model's main claim. People's performance judgments, according to the concept, either confirm or disconfirm previous expectations, and so satisfaction equals the gap between performance and expectations. A third, more contemporary model to citizen satisfaction claims that hidden, sometimes unconscious, biases in people's perceptions of government services can contribute to biased satisfaction ratings. In fact, People have implicit, typically unfavorable sentiments about public service providers, which can bias satisfaction ratings. Furthermore, despite no substantial change in service quality, simple adjustments in the structuring and presentation of performance statistics can have a significant impact on individuals' views of public services. On this foundation, it has been suggested that the validity of citizen satisfaction surveys as a clear measure of government service quality should be questioned (Jilke & Baekgaard, 2019, pp. 2–3).

3. Research methodology

This study used a descriptive research design to explore citizen satisfaction with public services in Mogadishu municipality. The research method used in this study was quantitative because it enables the researcher to collect more data in a shorter period of time and reach a greater number of participants. Primary data was collected using questionnaire as a method of data gathering to investigate the satisfaction of Mogadishu residents with police and fire protection, to explore how Mogadishu residents satisfy with municipality of garbage collection and street maintenance, to know how Mogadishu residents satisfy with the health care service of Mogadishu municipality and to discover the satisfaction of Mogadishu residents with overall services of Mogadishu municipality. The target population of the study was 250 literate residents from the different districts of Mogadishu. This study used Slovin's formula to select a sample from the general population. It found a sample of 154 participants from the general population. Thus, a questionnaire was distributed using simple random sampling. Finally, this study used the Statistical Package for Social Science

(SPSS) 21.0 to analyze collected data. Because it has different analytical packages and is used in most social science studies. The researcher also used descriptive statistics such as variables' frequencies, percentages, mean and standard deviation to measure the level of citizen satisfaction with public services in Mogadishu municipality.

4. Findings & discussion

This part analyzes and interprets the collected data using descriptive analysis

4.1 Demographic information of the respondents

To understand the demographic characteristics of the research participants, respondents were asked to give their gender, age, marital status, educational level, and employment status. One hundred and fifty-four questionnaires were distributed and analyzed using descriptive analysis such as frequency and percentage.

Below table 4.4 demonstrates the demographic information of the respondents. As it is outlined, 85 out of 154 participants were male, while the remaining 69 were female. This means that the number of male participants is higher than that of female participants, although the gap is not large. As a percentage, 55.2% was male, while 44.8% was female. In the matter of participants' marital status, the table shows that 104 out of 154 respondents were single, while the rest, 50, were married. This indicates that the majority of the respondents were single with 67.5%. Meanwhile, only 32.5% of the respondents were married. This big difference highlights that a great number of the target population are unmarried due to the high unemployment rate and the number of young people in society. As the result indicates, the age of the participants was like this: 91 respondents (59.1%) were aged between 18 and 25, while 26 respondents (16.9%) were aged between 26 and 30 years. On the other hand, 22 participants (14.3%) were aged between 31 and 40 years, while 15 respondents (9.7%) were over the age of 40 years. Thus, the majority of the respondents were aged between 18 and 25, because more than 70 percent of Somalia's population is made up of young people under 25 years of age. In addition, this study targeted literate residents who were able to understand the municipality's responsibilities.

The education level of the research participants was as follows: 17 respondents (11%) were at secondary level, 98 respondents (63.6%) were at bachelor's degree level, and 33 respondents (21.4%) were at master's degree level, while the remaining 6 respondents (3.9%) were at PhD level. This means that the majority of the research respondents (63.6%) were at the level of a bachelor's degree because, after decades of civil war, Somalia is recovering and many of the younger generation got an opportunity to study. On the other hand, the majority of participants' age was between 18 and 15, which affected their educational level. Also, people over 40 do not have the same educational opportunities as younger ones because of the civil war. As the below table shows, 68 respondents (44.2%) were employed while 86 respondents (55.8%) were unemployed. In Somalia, the unemployment rate is high because the government did not create jobs and the country does not have many industries or firms where people can get jobs. Thus, this caused the majority of participants in this study to be unemployed.

Table 1: Demographic information of the respondents

Gender	Frequency	Percent
Male	85	55.2
Female	69	44.8
Total	154	100
Marital status	Frequency	Percent
Single	104	67.5
Married	50	32.5
Total	154	100
Age	Frequency	Percent
18-25	91	59.1

26-30	26	16.9
31-40	22	14.3
40 and above	15	9.7
Total	154	100
Educational level	Frequency	Percent
Secondary	17	11.0
Bachelor degree	98	63.6
Master degree	33	21.4
PhD	6	3.9
Total	154	100
Employment status	Frequency	Percent
Employed	68	44.2
Unemployed	86	55.8
Total	154	100

4.2 Citizen satisfaction with some specific public services provided by Mogadishu municipality

In this section, citizen satisfaction with some specific public services provided by Mogadishu municipality was evaluated. Participants rated this section using five Likert scales, with 1 being very dissatisfied, 2 being dissatisfied, 3 being neutral, 4 being satisfied, and 5 being very satisfied. To analyze the data, this research used descriptive analysis and interpreted the data using the mean index and standard deviation.

As the below table 2 shows, participants were asked eleven questions to measure Mogadishu residents' satisfaction with the some specific public services provided by the Mogadishu municipality. The results were presented using descriptive statistics like mean and standard deviation.

Table 2: Citizen Satisfaction with some specific public services provided by the Mogadishu municipality

Items	Mean	Std. Deviation	Interpretation
Mogadishu residents' Satisfaction with police and fire protection			
The degree of cooperation between Mogadishu police forces and the community	2.51	1.456	Dissatisfied
The Mogadishu police forces' prevention of daily crimes and community protection	2.36	1.454	Dissatisfied
The Mogadishu fire department's quick response to fires and its rescue of people and their properties	2.74	1.390	Neither
Mogadishu residents' satisfaction with municipality services of garbage collection and street maintenance			
The cleanliness of Mogadishu's streets and the quality of its roads	2.31	1.301	Dissatisfied
Garbage collection and sewage treatment by the Mogadishu municipality	2.46	1.474	Dissatisfied
Street maintenance and street lightening by the municipality	2.54	1.406	Dissatisfied

Mogadishu residents' satisfaction with the health care service of Mogadishu municipality			
The municipality's ambulance service for emergencies	3.12	1.374	Neither
The ability of the municipality's maternal and child health (MCH) centers to provide quality medical treatment	3.22	1.359	Neither
Mogadishu residents' satisfaction with overall services of Mogadishu municipality			
The municipality's birth and identity certification service	2.75	1.439	Neither
The justice service in the municipal court of Mogadishu	2.19	1.399	Dissatisfied
The municipal land use regulation service in Mogadishu and resolving land-related disputes	2.58	1.432	Dissatisfied

The first objective of the study was to investigate the satisfaction of Mogadishu residents with police and fire protection. For this objective, participants were asked three questions related to the degree of cooperation between Mogadishu police forces and the community, the Mogadishu police forces' prevention of daily crimes and community protection, and the Mogadishu fire department's quick response to fires and its rescue of people and their properties. The result of their responses showed that they are dissatisfied with the degree of cooperation between Mogadishu police forces and the community and with the Mogadishu police forces' prevention of daily crimes and community protection. On the other hand, participants are neither satisfied nor dissatisfied with the Mogadishu fire department's quick response to fires and its rescue of people and their properties. Generally, the results indicate that Mogadishu residents are dissatisfied with the police protection while they do not have any experience to decide whether they are satisfied or dissatisfied with the fire protection of Mogadishu municipality. It means the Mogadishu municipality's fire protection service has not yet reached a satisfactory level.

The second objective of the study was to explore how Mogadishu residents satisfy with municipality services of garbage collection and street maintenance. To achieve this objective, the research proposed three questions to participants. These questions are related to their satisfaction with the cleanliness of Mogadishu's streets and the quality of its roads; garbage collection and sewage treatment; street maintenance and street lightening by the municipality. According to the findings, participants in the study were dissatisfied with all of these services. Therefore, Mogadishu residents are dissatisfied with the Mogadishu municipality's services of garbage collection and street maintenance.

The study's third objective was to know how Mogadishu residents satisfy with the health care service of Mogadishu municipality. Under this objective, respondents rated two services: the municipality's ambulance service for emergencies and the ability of the municipality's maternal and child health (MCH) centers to provide quality medical treatment. As the results showed, participants were neither dissatisfied nor satisfied with both services. Thus, the study found that Mogadishu residents do not have enough experience to decide their satisfaction with the municipality's health care service. This service did not reach a satisfactory level; it is still unsatisfied.

The fourth objective of the study was to discover the satisfaction of Mogadishu residents with the overall services of the Mogadishu municipality. For this objective, participants were asked to rate the municipality's birth and identity certification services, the justice service in the municipal court, and the municipal land use regulation service provided by the Mogadishu municipality. The result indicated that

participants are neither satisfied nor dissatisfied with the municipality’s birth and identity certification service. Meanwhile, they are dissatisfied with the justice service in the municipal court and the municipal land use regulation service. This means, Mogadishu residents do not have significant experience to judge the municipality’s birth and identity certification services, while they are dissatisfied with the justice service in the municipal court and the municipal land use regulation service provided by the Mogadishu municipality.

4.3 Rating the quality of public services provided by the Mogadishu municipality

This section measures the quality of public services provided by Mogadishu municipality. Using a five-Likert scale, with 1 being strongly agree, 2 being agree, 3 being neutral, 4 being disagree and 5 being strongly disagree, participants rated their general experience of the quality of public services provided by Mogadishu municipality. This research used descriptive analysis such as mean and standard deviation to analyze and interpret the data. As table 3 shows, respondents were asked four questions about the quality of public services provided by the Mogadishu municipality.

Table 3: Rating the quality of public services provided by the Mogadishu municipality

Items	Mean	Std. Deviation	Interpretation
Given the amount of tax collected from the inhabitants and other resources available to Mogadishu municipality, it provides adequate basic public services.	2.49	1.429	Disagree
The basic public services provided by the Mogadishu municipality are poorer than those provided by private organizations.	3.50	1.420	Agree
Elected municipal leaders who are accountable to the people could deliver adequate basic public services compared to appointed leaders who are not accountable to the people.	3.29	1.454	Neutral
The Mogadishu municipality does not deliver numerous basic public services that municipalities provide to their communities.	3.42	1.413	Agree

In addition, respondents were asked some questions beyond the objectives but merely reinforced them. These questions related to the city and its municipal leaders and the quality of public services provided by the Mogadishu municipality. Firstly, as the result outlined, the majority of Mogadishu residents believe that Mogadishu is the best place in Somalia to live in terms of accessibility to basic public services. Mogadishu residents do not prefer to move to another city in Somalia, and their expectation of receiving good public services from the municipality is average. On the other hand, Mogadishu residents do not satisfy the appointment system of Mogadishu’s district governors and city mayor. Secondly, Mogadishu residents believe that Mogadishu municipality does not provide adequate basic public services according to the tax collected from the residents and other resources available. They also believe that the basic public services provided by the Mogadishu municipality are poorer than those provided by private organizations. On the other hand, they are unsure that elected municipal leaders who are accountable to the people could deliver adequate basic public services compared to appointed leaders who are not accountable to the citizens. They also agreed that the Mogadishu municipality do not deliver numerous basic public services that municipalities provide to their citizens.

5. Conclusion

Public services are essential to human existence, and every state in the world is obligated to provide them in order to defend the well-being of its citizens. Public service delivery is the technique through which local, municipal, or federal governments offer public services to the public. Sewage and waste removal, street sweeping, public education, and medical services are all examples of public services. Local authorities are the main local government agencies closest to people. The scale and quality of service delivery is one of the most essential areas that has considerably impacted their reputation and institutional image. The goal of local government is multipurpose. The first is to provide goods and services in an administrative capacity; the second is to represent and involve individuals in establishing particular local public needs and how they might be satisfied. Thus, in recent years, the use of citizen satisfaction surveys to assess the performance of government services has grown.

In Somalia, the country has a federal government and six state governments (Puntland, Galmudug, Hirshabelle, southwest, Jubaland, and Somaliland), plus Banadir administration or Mogadishu municipality, whose status is not decided yet. They are all struggling to deliver basic public services to citizens, but constant disputes between FGS and FGM, widespread corruption, lack of leadership, scarce resources, and insecurity are undermining their efforts. Many believe that federalism in Somalia has made it easier to access public services and eliminated the dependency on a single central authority. Also, citizen participation in government decisions has increased. In Mogadishu, the local government provides a few basic public services, including health care, garbage collection, and street maintenance, public protection, birth certification, land regulation, and court service. These services are poor, expensive, and not available to every citizen.

Therefore, this research aimed to measure citizen satisfaction with public services in the Mogadishu municipality. It focused on four specific questions, which are: to investigate the satisfaction of Mogadishu residents with police and fire protection; to explore how Mogadishu residents satisfy with municipal services like garbage collection and street maintenance; to know how Mogadishu residents satisfy with the health care services of Mogadishu municipality; and to discover the satisfaction of Mogadishu residents with the overall services of Mogadishu municipality. The results indicated that residents are absolutely dissatisfied with police protection, garbage collection, street maintenance, and municipal court and land use regulation services. Meanwhile, they do not have significant experience to decide whether they are satisfied or dissatisfied with health care, fire protection, and birth and identity certification services. The study found that people in Mogadishu are dissatisfied because of poor public services and high expectations from the municipality.

Finally, the study suggests improving the quality of public services and increasing the number of basic public services provided by the Mogadishu municipality to fix citizens' needs. It also recommends changing the appointment system under which municipal leaders come to the office and allowing residents to elect leaders who are accountable to the people. The taxes collected and the other available resources for Mogadishu municipality should be well managed and ensure that they are served to the taxpayers. Further studies should be conducted on this area to measure the quality of public services provided by the Mogadishu municipality and the undermining issues.

References

1. Abdul Khalid, S. N. (2010). Improving the service delivery: A case study of a local authority in Malaysia. *Global Business Review*, 11(1), 65–77.
2. Afridi, F. (2017). Governance and Public Service Delivery in India. *IZA Discussion Paper*, 10856.
3. Akinboade, O. A., Kinfaek, E. C., & Mokwena, M. P. (2012). An analysis of citizen satisfaction with public service delivery in the Sedibeng district municipality of South Africa. *International Journal of Social Economics*, 39(3), 182–199.
4. Almarshad, S. O. (2015). Municipal awareness and citizen satisfaction: The case of northern borders in Saudi Arabia. *International Review of Management and Marketing*, 5(2), 94–101.

5. Barrow, I. H. (2021). REFORMING PUBLIC SERVICE DELIVERY OF MUNICIPALITIES IN SOUTHWEST STATE OF SOMALIA (A CASE STUDY OF BAIDOA DISTRICT) Ibrahim. *African Journal of Emerging Issues*, 3(7), 96–108.
6. Boyne, G. A. (2003). What is public service improvement? *Public Administration*, 81(2), 211–227.
7. Fortuito, A. M., Withana, C., Bhuiyan, M., Haque, F., Shabnam, L., & Krishna, A. (2015). Enhancing public service delivery through organisational modelling. *ACIS 2015 Proceedings - 26th Australasian Conference on Information Systems*.
8. Giannoccaro, R., Costantino, N., Ludovico, A. D., & Pietroforte, R. (2008). Measuring citizen satisfaction with aspects of public services from a local authority and determining their importance: A case study. *Public Organization Review*, 8(1), 1–15.
9. Hjortskov, M. (2017). Priming and context effects in citizen satisfaction surveys. *Public Administration*, 95(4), 912–926.
10. James, O. (2009). Evaluating the expectations disconfirmation and expectations anchoring approaches to citizen satisfaction with local public services. *Journal of Public Administration Research and Theory*, 19(1), 107–123.
11. Jilke, S., & Baekgaard, M. (2019). The political psychology of citizen satisfaction: Does functional responsibility matter? *Journal of Public Administration Research and Theory*, 30(1), 1–14.
12. Mcmillan, F. (2018). The Concept of Public Service Introductory Briefing. *John Smith Centre for Public Service*, 1–10.
13. Mohamed, A. A. (2017). Challenges of Mogadishu Local Government Revenue. *Advances in Social Science, Education and Humanities Research*, 83, 529–533.
14. Ryzin, G. G. Van. (2004). The Measurement of Overall Citizen Satisfaction. *Public Performance & Management Review*, 27(3), 9–28.
15. Tshiyoyo, M. M., & Koma, S. B. (2011). Local government public service delivery in Africa. *African Journal of Public Affairs*, 4(2), 119–130.

(17)

Dr. Öğr. Üyesi Yegane ÇAĞLAYAN(GÖZELOVA)*
ORTAÇAĞ İSLAM MEDENİYETİNİN YÜKSELME DÖNEMİ ve AVRUPA RÖNESANSI:
TARİHSEL PARALELLER²⁶
THE ERA OF THE DEVELOPMENT OF THE MEDIEVAL MUSLIM CULTURE and THE
EUROPEAN RENAISSANCE: HISTORICAL PARALLELS

ÖZ

Tarihçiler arasında en çok tartışılan konulardan biri Doğu ve Batı uygarlıklarının gelişimi, bu gelişim yolları arasındaki benzerlikler ve farklılıklardır. Avrupa'nın tarihi gelişim sürecini inceleyen Batılı tarihçilerin çoğu kıta tarihine ait tüm kurum ve hadiseleri “klasik sistem” olarak nitelendirmiş, Doğu ülkelerinin tarihi geçmişini ise Avrupa kültürüyle uyumlu olmayan bir tarih olarak görmüşler. Bazı tarihçiler, Doğu ülkelerinin “klasik sisteme” göre geliştiğini kanıtlamak için Doğu’da Avrupa kurumlarının benzerlerini aramış, bu da sonuç itibarıyla Doğu ülkelerinin tarihinde Avrupa’ya özel olan kurum ve hadiselerin “buluşuna” getirmişse de aynı zamanda Doğu uygarlıklarının müstakil ve benzersiz bir gelişim yollarının olma ihtimalini de düşürmüştür. Bu tarihçilerin Doğu’da Avrupa benzerini aradıkları hadiselerden biri de Rönesans’tır. Rönesans tarihini inceleyen bazı araştırmacılar, onu Batı Avrupa’nın gelişiminde evrimsel bir aşama olarak nitelendirirken, diğerleri “Müslüman Rönesans’ı” fenomeninden bahsediyorlar.

Araştırmamızda; VII.-XII. Yüzyıllarda İslam kültürünün gelişim sebepleri ve sonuçlarının yanı sıra Rönesans’ın evrensel bir hadise olup olmadığı ve bu terimin ortaçağ Doğu medeniyetlerine ne ölçüde uygulanabilir olduğu sorusuna cevap vermeğe çalışacağız.

Anahtar kelimeler: Rönesans, Avrupa, İslam, Kültür, Bilim.

ABSTRACT

One of the most discussed topics among historians is the development of Eastern and Western civilizations, their similarities and differences in different periods of history. According to most Western historians, the historical path of development of European countries is classical, “correct”, while at the same time, countries developing along a specific path are “non-traditional”. Some historians, trying to find analogues of European institutions in the East, create even more confusion in the process of studying the history of the development of various civilizations. By looking for institutions similar to those of Europe in the Eastern countries, these historians thereby actually reject the possibility that these countries have their own path of development. One of these events is the Renaissance.

In the article, we focus on the features of the development of medieval Muslim culture and its origins, as well as on the question of whether the Renaissance is a universal event, and to what extent this term is applicable to medieval Eastern civilizations.

Keywords: Renaissance, Europe, Islam, Culture, Science.

* Еяна ЧАГЛАЙАН (ГЕЗАЛОВА); Dr. Öğr. Üyesi, Muş Alparslan Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Ortaçağ Tarihi ABD, y.caglayan@alparslan.edu.tr ORCID: 0000-0001-5462-2954

²⁶ ЭПОХА РАСЦВЕТА СРЕДНЕВЕКОВОЙ МУСУЛЬМАНСКОЙ КУЛЬТУРЫ И ЕВРОПЕЙСКИЙ РЕНЕССАНС: ИСТОРИЧЕСКИЕ ПАРАЛЛЕЛИ

Введение

Одним из самых дискуссионных вопросов современной историографии (медиевистики в частности) является вопрос о развитии западной и восточной цивилизаций, сходства и различия между ними. Основное внимание историками уделяется характеру политических, экономических, социальных и культурных событий, происходивших в Западной Европе и в странах мусульманского Востока, и характерным особенностям их социальной системы в средние века.

Сегодняшний день базовой темой дискуссий медиевистов являются вопросы универсальности феодализма, его основных политических, правовых и экономических институтов (Чаглаян, 2020: 115). В основе этих дискуссий лежит вопрос о том, какие социальные институты имеют классическое значение: западные или восточные. По мнению большинства западных историков, исторический путь развития европейских стран является классическим, «правильным», в то же время страны, развивающиеся по специфическому пути, являются «нетрадиционными» или «неправильными».

Некоторые же историки, пытаясь найти аналогов европейским институтам на Востоке, создают еще большую путаницу в процессе исследования истории развития различных цивилизаций. Отыскивая в восточных странах учреждения, подобные европейским, эти историки тем самым фактически отвергают возможность существования у этих стран собственного пути развития. Хотя в последнее десятилетие историки пришли к определенному консенсусу, по которому каждая цивилизация имеет свои особенности. В историографии стало преобладать представление о том, что ни одна цивилизация не превосходит другую, и такие понятия как, «классический» или «традиционный» путь развития не имеет должной научной обоснованности (Чаглаян, 2020: 114-120).

Тем не менее, исследования по изучению специфики исторического развития разных цивилизаций и по сей день продолжаются. Некоторые историки до сих пор спорят об универсальности того или иного социального и политического учреждения, особенно кардинального, по их мнению, значения. Например, в современной историографии активно обсуждается вопрос об универсальности культуры Ренессанса. Так, некоторые исследователи, изучая историю Ренессанса, характеризуют его как эволюционный этап развития Западной Европы, другие же считают т.н. «Мусульманский Ренессанс» как феномен восточной культуры. А в русскоязычной литературе «Ренессанс», даже в его западной форме, часто обозначается термином «Возрождение».

В этой статье мы воздержимся от употребления термина «Возрождение» (также арабского слова «Интибах»);* ведь сущность и содержание термина «Ренессанс» пока остаются неопределенными и противоречивыми даже для самой Европы. Основное внимание нами уделено вопросам особенностям развития средневековой мусульманской культуры и ее истокам, а также к вопросу о том, является ли Ренессанс событием универсальным, и насколько этот термин применим к средневековым восточным цивилизациям.

Ренессанс и его сущность

Термин «Ренессанс» (на итальянском языке - *Rinascimento*) был введен в научный оборот в середине XVI века Джорджем Вазари, хотя он встречается еще в конце XV- начале XVI века у А.Дюрера и Меланхтона (Степанов, 2003: 6). Для этих мыслителей Ренессанс означал в первую очередь «обращение к античности» и переход от «средневекового невежества» к новой культуре. Как пишет Л.М.Брагина, «Термин Ренессанс в XV-XVI вв. означал духовное обновление, подъем культуры после ее тысячелетнего упадка» (Брагина, 2005: 631-632).

В научном обиходе термин «Ренессанс» утвердился во второй половине XIX века, точнее, после выхода в 1860 году книги швейцарского историка Якоба Буркхардта «Культура Италии в эпоху Ренессанса» (*Die Cultur der Renaissance in Italien*) (Степанов, 2003: 13; Буркхардт: 2001). Хотя с момента издания прошло больше полтора столетия, книга не утратила своей научной ценности применительно к истории Италии эпохи Ренессанса. В работе Я.Буркхардта отражена не только

* В исключительных случаях нами использованное слово «Возрождение» написано в кавычках.

культурная жизнь Италии, но и ее экономика, политика, идеология, а также повседневная жизнь и заботы итальянцев, что позволяет нам реконструировать изучаемую эпоху.

В последующие десятилетия культура и быт Ренессанса стали широко изучаться не только искусствоведами, но и историками, что позволило выявить исторические предпосылки и особенности этой эпохи. Более основательное изучение европейской истории XV-XVI вв., исследование не только культурных, но и социально-экономических и политических изменений этого периода расширили значение самого термина «Ренессанс». Историки под этим термином начали видеть нечто более существенное историческое событие, новую культурную и социальную систему. Вместе с тем, новое видение не положило конец дискуссиям и противоречивым концепциям по истории Ренессанса и универсальности этого события. К этим исследованиям добавились и дискуссии по проблемам культурного «возрождения» в странах Востока.

Так, чем же можно объяснить такой интерес к проблемам Ренессанса? Почему востоковеды настойчиво ищут доказательства существования Ренессанса на Востоке? И насколько успешными оказались эти поиски?

Чтобы ответить на эти вопросы, особое внимание следует уделить следующим вопросам: во-первых, надо выяснить, что именно историки подразумевают под термином «Ренессанс»: культурное событие или же большой спектр политических, социальных и экономических изменений. Во-вторых, очень важно выявить исторические предпосылки Ренессанса и его идейную основу. В-третьих, важно также изучить сущность исторических изменений, вызванных самим Ренессансом. Только основательно исследовав эти важные моменты, можно спорить об универсальности Ренессанса. В этой статье мы постараемся обзорно рассмотреть эти нюансы и кратко изложить свое видение проблемы универсальности Ренессанса, в том числе вопроса о т.н. «Мусульманском Ренессансе».

По своей сущности Ренессанс был не просто культурным событием, а событием социальным и идеологическим. Более того, Ренессанс был продолжительным этапом политического, идеологического, экономического, социального и культурного развития Европы. Рассмотреть Ренессанс отдельно от средневековой европейской истории не согласуется и с теорией о неразрывности исторического развития общества. Ренессанс был подготовлен теми социально-экономическими процессами, которые были связаны, прежде всего, новыми, более прогрессивными элементами *средневекового общества*. Основу этих процессов составили широкое распространение товарно-денежных отношений, сравнительно высокая урбанизация, подчинение деревни городу, развитие ремесленного производства, торговли и финансового дела, высокая социальная активность общества (Брагина, 2005: 630). Ренессанс был более чем культурой, а именно, социальным, политическим и экономическим событием. В первую очередь по этой причине, исследование Ренессанса обретает актуальность для историков, занимающихся экономической и социальной историей.

Тот факт, что раньше всего Ренессанс сложился именно в Италии, большинство историков объясняют с зарождением здесь в XIII-XIV вв. раннекапиталистических отношений. Не следует забывать, что Италия была еще и колыбелью античной культуры; Италия, будучи одним из центральных провинций, как эллинистического мира, так и Римской империи, отличалась высоким уровнем политической культуры, искусства и науки.

Выгодное географическое положение Италии, а значит и доступ к мусульманским научным и культурным достижениям, также сыграли роль в развитии здесь Раннего Ренессанса. Начиная с крестовых походов, итальянские города имели торговые фактории в мусульманских странах, что позволило им установить более тесные контакты с мусульманской культурой (Gözelova, 2009: 549-555). Конечно, это были не только культурные и политические связи; из мусульманских стран заимствовались также политические, философские учения и идеи (в том числе идеи гуманизма), которые посредством Италии распространялись в другие европейские страны.

Еще одной причиной большого научного интереса к проблемам Ренессанса является комплекс изменений и новшеств, которых породила эта эпоха. Качественным сдвигом этой эпохи стало,

несомненно, постепенное секуляризация общества, распространение светских идей. Европейским обществам нелегко было освободиться от церковных догм, и этот период не ограничился эпохой Возрождения, а длился еще несколько столетий. Тем не менее, именно Ренессанс заложил основу для этих кардинальных изменений.

Ренессанс, начавшийся в 40-х годах XIV века, принес европейскому обществу прогресс, основывающийся на более высоком развитии науки, техники, культуры и идеологии. Прогресс этот, в свою очередь, был непрерывным и в последующие столетия создал для Европы совершенно новый мир.

Попытки отождествления расцвета средневековой мусульманской культуры с европейской культурой эпохи Ренессанса

К началу XX века, когда европейский колониализм постепенно начал ослабевать, в странах Востока возникают самостоятельные историографические школы. Это был трудный и длительный этап выхода национальных школ из-под влияния европейской историографии. В европейской же исторической науке, начался качественно новый этап исследований истории Востока. В отличие от историков XIX столетия, в последующем столетии большинство европейских исследователей отказались от мысли о низком развитии стран Востока по сравнению с Европой; более того, признали факты существования в древности и средние века высокоразвитых цивилизаций на Востоке.

В этот период европейские историки начали искать в древних и средневековых обществах Востока аналоги западноевропейских институтов. При этом, эталоном часто принимался именно Ренессанс. Попытки отождествления средневековой мусульманской культуры с эпохой Ренессанса быстро распространились после выхода в свет в 1922 году знаменитой работы швейцарского востоковеда Адама Меца под названием «Мусульманский Ренессанс» (*Die Renaissance des Islams*). На историографическую концепцию Адама Меца несомненное влияние оказали труды Я.Буркхардта, Л.Ранке и Ф.Дюмлера, хотя в его работе, в отличие от предшественников, значительное место уделено экономической жизни мусульманского мира (Бертельс, 1973: 4).

Касаюсь вопроса о заглавии труда А.Меца, известный советский востоковед Д.Бертельс в предисловии перевода на русский язык данной книги детально анализирует взгляды различных исследователей на эту проблему. В этом отношении заслуживает внимания слова К.Беккера (которые приводит Д.Бертельс), что «Мец, как и его предшественники, рассматривали культуру Ислама с позиций Запада». Другой рецензент книги Р.Гартман же считает ее заглавие малоудачным (Бертельс, 1973: 8-9). Сам же Д.Бертельс, рассматривая разные трактовки известных востоковедов, приходит к мнению, что «изучение «восточного Ренессанса» только в плане истории культуры, в отрыве от социально-экономических условий развития общества заранее обречено на неудачу» (Бертельс, 1973: 12).

Даже после таких скептических рассуждений о заглавии книги А.Меца, попытки отождествления расцвета средневековой мусульманской культуры с европейской культурой эпохи Ренессанса продолжались полным ходом. Среди этих историков советские историки особенно отличались, так как, идеология советского государства, стремившегося построить социализм в странах Востока, требовала от историков именно подобного подхода к историческому развитию этих стран. Среди таких историков особенно отличались Н.Конрад, Ш.Нуцубидзе, В.Чалоян. Например, академик Н.Конрад, на основе сравнительного анализа материалов китайской истории, считает период VIII-XV вв. эпохой «Возрождения» в Китае. В своей статье «Об эпохе Возрождения» автор пишет, что «вопрос об эпохе Возрождения перестает быть вопросом истории какой-либо отдельной страны и становится вопросом мировой истории» (Конрад, 1966: 279). Ш.Нуцубидзе и В.Чалоян, считая Грузию и Армению частью восточной цивилизации, пишут о «Грузинском» и «Армянском Ренессансе» (Нуцубидзе, 1947; Чалоян, 1967; смотри также: Семанов, 1967; Лурье, 1967). Чтобы обосновать свои взгляды, эти авторы приводят примерно такие аргументы: Ренессанс возникает «у народов с длительной, непрерывно развивавшейся исторической жизнью и культурой» (Конрад, 1966: 243).

На первый взгляд, эти рассуждения выглядят вполне обоснованными. Но проблема состоит в том, что для «открытия» эпохи Ренессанса в какой-нибудь конкретной стране, необходимо сначала дать полное, точное определение самому понятию «Ренессанс», или тем закономерностям развития, которые вызвали это феноменальное событие. Понятно, что исследователи, считающие Ренессанс подъемом только культурной жизни, легко находят его аналоги на Востоке. По этой логике мы можем утверждать, что все цивилизации пережили «свой» Ренессанс. Но ведь средневековая культура – это закономерный процесс в истории каждой цивилизации, и нельзя считать каждый ее подъем каким-то необычным, феноменальным событием, конкретно – Ренессансом.

Конечно, между Ренессансом и расцветом мусульманской культуры в VIII-XII вв., действительно имеются некоторые сходства: это – и обращение к античной культуре, и развитие науки на более высоком уровне по сравнению с предыдущей эпохой, а также приобретение этих культурных и научных достижений всемирного значения и т.д. Но ведь все эти перечисленные стороны культурного расцвета можно наблюдать на разных этапах истории, в том числе в древнем мире.

В средневековом мусульманском Востоке никогда не было того культурного регресса, такой степени схоластики и невежества, которая была присуща раннесредневековой Европе. Даже в период V-VI вв., которого сами мусульмане называют эпохой «Джахилийя» (в буквальном смысле означает «невежество») мракобесия не достигло доминирующего уровня. В VII веке Ислам не только объединил огромную географию в религиозном и политическом отношении, но и заложил основы синкретической мусульманской культуры. Ислам объединил не только арабскую и персидскую, но и греческую и индийскую культуры. Мусульманская культура достойно оценила все достижения античной науки: «именно в эту эпоху арабы начинают сочетать теоретическое усвоение греческой науки с практическим применением ее в самостоятельных изысканиях, значение которых выходят далеко за пределы их эпохи» (Крачковский, 1967: 82).

В тогдашней европейской науке господствовали церковная догматика и схоластика, образование было доступно только христианскому духовенству, в мусульманских же странах каждый имел право на образование. Когда Европа еще не имела ни одного университета, Аббасидский халиф ал-Ма'мун (816-833) основал в Багдаде научный центр, обсерваторию и общественную библиотеку под названием «Дом Мудрости» (*Дар ал-хикма*). «Когда книги и библиотеки ничего не значили для европейцев», библиотеки Каира, Кордовы, Александрии содержали около 1 млн. томов книг (Рукни, 1992: 117-119). В средние века для европейцев инфекционные болезни были «карой небесной», мусульманские ученые же занимались профилактикой и лечением этих болезней. Трактаты Ибн Сины (Авиценна), ар-Рази (Разес), ал-Андалуси (Абул-Касис) до сих пор остаются настольными книгами хирургов. Церковь осуждала и обвиняла в колдовстве тех, кто занимался фармакологией, в то время как в Багдаде имелись 60 аптек, в Кордове 50 больниц (Рукни, 1992: 123-125). Когда в Западе никто толком и не имел представления о химии, в мусульманских странах «было распространено искусство опреснения воды (дистиllирование), выпаривания, возгонки и использование соды, углерода, карбоната, калия, хлорида аммония» (Рукни, 1992: 127). Арабы сделали алгебру точной наукой, заложили основу аналитической геометрии. В VIII-IX вв., когда европейцы считали свои вотчины «целым миром», арабские купцы имели на берегах Индийского океана свои торговые фактории и флот. Усвоив наследие греческой математической науки, мусульманские ученые «производят измерение градуса земного меридиана, уточняют определение географических широт и долгот, создают свои астрономические таблицы» (Крачковский, 1957: 82), изобретают астролябию.

Тем не менее, процессы, происходившие в культурной жизни мусульманского Востока VIII-X веков, по своему содержанию сильно отличаются от Ренессанса; со всей ответственностью можно даже сказать, что в конкретных областях они были богаче, чем Ренессанс. Тем не менее, последствия расцвета мусульманской культуры имели совершенно иной характер. Если в Западной Европе вслед за Ренессансом произошло становление прогрессивного общества, то за подъемом мусульманской культуры, или, выражаясь языком некоторых историков, «Мусульманским Ренессансом» начались

постепенный застой и далее деградация восточных государств и превращение их в колониально зависимые от Запада страны.

Попытки «открытия» в странах Востока аналогов всех западноевропейских институтов, в т.ч. Ренессанса – не что иное, как проявления в историографии «европоцентризма». Как отмечает О.Г.Большаков, попытки отыскать в истории Востока как можно больше тождества с Западной Европой, тем самым отказав Востоку в способности самостоятельного развития, а также «тенденции большинства исследователей мерить все явления за пределами Европы все тем же европейским шаблоном» бесплодны (Большаков, 1984: 5).

Заключение

Обобщив все рассмотренные в данной статье факты и аргументы, можно прийти к такому выводу, что Ренессанс был чисто европейским событием, и по своей сущности охватывал нечто большее, чем культурное: Ренессанс – это социальное, политическое, идеологическое событие.

Европоцентристы уверены, что источником Ренессанса являлись античная, отчасти византийская и готическая культуры. Конечно, роль античности в качестве источника Ренессанса бесспорна. В то же время неоспорим тот факт, что античная культура сама формировалась на достижениях Древнего Востока. С другой стороны, христианская Европа в одно время отвергнув все достижения античной культуры, позже переняла их через мусульман. Хотя западным историкам трудно принять тот факт, что среди истоков культуры Возрождения достижения восточной культуры имеют огромное место, тем не менее, он неоспорим.

Все перечисленные нами в статье факты еще раз доказывают, что в мусульманском Востоке (и на Востоке в целом) VIII-XII вв. Ренессанс (читай: возрождение культуры) не был исторической необходимостью; эти факты также служат выявлению громадного влияния восточной цивилизации на Западную Европу, в т.ч. на культурные достижения эпохи Ренессанса.

Несмотря на то, что мы отрицаем наличие «Мусульманского Ренессанса» в качестве конкретного историко-культурного события, в то же время, считаем обязательным, особо отметить восточный фактор в истоках Ренессанса. Мы придерживаемся той концепции, которая признает огромную роль Востока в прогрессивном европейском событии под наименованием «Ренессанс». Будучи европейским событием, Ренессанс в то же время был достижением всего человечества.

Источники:

1. Dostiyev T., Arazova R. *Köməkçi tarixi fənlər*. Bakı, Xəzər Universiteti nəşriyyatı, 2001.
2. Gözelova Y. «XII.-XIII. Yüzyıllarda Konstantinopolis'te İtalyanların Çalışmaları Hususunda», *7. Uluslararası Türk Kültürü Kongresi Bildirileri*, Konya, 2012, s.549-555.
3. Бертельс Д. Предисловие к книге, А.Мец. *Мусульманский Ренессанс*. Москва, «Наука», 1973, с.3-13.
4. Большаков О. *Средневековый город Ближнего Востока*. Москва, «Наука», 1984.
5. Брагина Л. «Раннее Возрождение и гуманизм в Италии XIV-XV вв.», *История средних веков*, т.1, Москва, «Наука», 2005, с.630-647.
6. Буркхардт Я. *Культура Италии в эпоху Возрождения. Опыт*. Москва: Интрада, 2001.
7. Конрад Н. «Об эпохе Возрождения», *Запад и Восток. Статьи*, Москва, «Наука», 1972, с.240-281.
8. Крачковский И. *Избранные сочинения*. Москва, Изд-во АН СССР, 1957, т.4.
9. Лурье С. «Элементы возрождения на Руси в конце XV – первой половине XVI века», *Литература эпохи Возрождения и проблемы всемирной литературы*, Москва, 1967, с.183-211.
10. Мец А. *Мусульманский Ренессанс*. Москва, «Наука», 1973. 2-е изд.
11. Нуцубидзе Ш. *Руставели и восточный Ренессанс*. Тбилиси, «Заря Востока», 1947.

12. Рукни Мусави Л. *Западная цивилизация глазами мусульманина* / Перевод с англ. под руков. Р.Я.Алиева. Баку, «Иршад», 1992.
13. Рутенбург В. «Итальянское Возрождение и «возрождение мировое», *Вопросы Истории*, 1969, № 11, с.93-115.
14. Семанов В.И. «Было ли Возрождение в Китае», *Литература эпохи Возрождения и проблемы всемирной литературы*, Москва, 1967, с.472-501.
15. Степанов А. *Искусство эпохи Возрождения*. Санкт-Петербург, «Азбука-Классика», 2003.
16. Чаглаян (Гезалова) Е. «Еще раз о «классической» модели феодализма», *Вопросы Истории*, 2020, 4, с.114-121.
17. Чалоян В. *Армянский Ренессанс*. Москва, Изд-во Академии наук СССР, 1963.

(18)

Dr. M. Fatih DEMİRDAĞ²⁷

**GAME AND VIRTUALITY IN THE FRAMEWORK OF BAUDRILLARD'S SIMULATION THEORY
BAUDRILLARD'IN SİMÜLASYON KURAMI ÇERÇEVESİNDE OYUN VE SANALLIK**

ÖZ

Gündelik hayatta bireylerin pek çok uyarıcıya maruz kaldığı görülmektedir. Bu uyarıcılar mevcut imge ve semboller gibi birçok anlam ve işlevi bünyesinde barındırmaktadır. Baudrillard'ın simülasyon kavramı da tam burada devreye girmektedir. Zira bu tür imgelerle birçok görüntü elde edilebilmektedir. Bu anlamda gerçek dünya ile imgelerin karışıklığına ve sanal habituslara özellikle oyun sahasında rastlanmaktadır. Dolayısıyla simülasyon evreninde oyun bir sektör, oyuncular da müşteri haline gelmiştir.

Anahtar Kelimeler: Sanal, Sanal Gerçeklik, Simülasyon, Oyun.

ABSTRACT

It is seen that individuals are exposed to many stimuli in daily life. These stimuli contain many meanings and functions such as existing images and symbols. This is where Baudrillard's concept of simulation comes into play. Because many images can be obtained with such images. In this sense, the confusion of real world and images and virtual habituses are encountered especially in the playground. In this framework, games have become an industry and players have become customers in the simulation universe.

Keywords: Virtual, Virtual Reality, Simulation, Game.

---

²⁷Dr. Hakkâri Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, mfatihdemirdag@hakkari.edu.tr.

INTRODUCTION

Dutch historian Johan Huizinga, who published his work “Homo Ludens” in 1950, was the first of the modern thinkers who moved the game as a concept to academic fields beyond the disciplines of history, anthropology, psychology and physiology and placed it within a theoretical framework in the social sciences literature. In this context, according to Huizinga, game is older than culture.

Ludology, which is called game studies, comes from the Latin word game (ludus) and is used to explain the performing of an activity purely for the pleasure within. The literature on the past of the word has been limited. However, it is known that the date of first use was in 1982. We can also state that ludology is thought to be a discipline that includes only computer games, but it was also previously expressed for non-electronic game studies (Doğu, 2006: 104). Today, it is considered as a discipline that deals with electronic games and general game studies. Ludology has reached a wider audience and usage area with Frasca’s article titled “Ludology Meets Narratology: Similitude and Differences Between Games and Narrative” in 1999 (citing from Juul, 2003: 16, Çetinkaya, 2008: 19).

If we talk about computer games here, computer games are defined in the digital game category as video games and electronic games. The computer game world can basically be classified into three game formats according to the technological hardware and network connection required: console games, PC games and online games. Again, we can categorize the game types as action, adventure, sports, simulation, strategy, role-playing games, online multi-user games. In addition, these games can be divided into two subgroups as single player or multiplayer on the axis of player participation. Multi-player digital games allow the player to benefit more from the communicative opportunities brought by the new media compared to single-player games due to the sharing of a certain experience among the players (Binark, 2008).

Baudrillard’s Simulation Theory

Jean Baudrillard, the architect of the simulation theory, describes the simulation as a fake that has captured all the signs of the real and replaced the real. The most distinctive feature of the simulation is that it consists of models that replace the reality, including even the most insignificant facts (Baudrillard, 2003: 39). For Baudrillard, simulating is not pretending; Pretending to be can’t harm the reality principle, that is, there is always a clear and concealed difference between them and reality. However, simulation tries to eliminate the difference between “real” and “fake” and “real” and “imaginary” (Baudrillard, 2003: 18). As in the example above, the mirror has disappeared and images have become circulating instead of reality. Baudrillard wrote his assessments of the disappearance of the traditional distinction between “reality” and “image” in 1970, inspired by a silent film called “Prague Student” shot in the 1930s. In this silent film, the relationship between “reality” and “image” is explained and Baudrillard gives the first signs of “simulation theory” here. Student from Prague deals with the events that develop after a poor Prague student, who falls in love with a rich woman, sells his mirror image (image) to the devil in exchange for money and reputation. The student will turn into a rich and respected person in a short time, but in time, he will be disturbed by the absence of a reflection in the mirror. One day he will think that he sees his own image in the mirror, but soon realizes that his image is looking at him even though there is no mirror in front of him. In the process, the image will take the place of the student from time to time, and this will not please the poor student. Ultimately, the student will decide to destroy his image and kill him. However, it will soon be understood that the deceased is not the image of the student, but the student himself” (Altun, 2006: 242). With this story, the mirror disappeared and the relationship between “image” and “original”, “reality” and “image” was tried to be explained. Now, the image, shadow and copy in the mirror have completely disappeared. In this context, simulation is the production of a reality devoid of an origin or reality with the help of models. In other words, it is to show something that does not exist. Simulation has all the indications of reality but is not reality itself. In addition, the term simulation, which is also used as a technical concept, is used in the sense of directing and combining the studies done while establishing a model of a system with the experience gained. The concept of simulation

mentioned by Baudrillard, on the other hand, includes the technical meaning, but more generally the social, economic, cultural and political ones (Adanır, 2003: 40).

Digital Gaming Culture and Virtual Identity

Today, while the types of digital games are developing, the way the game is played and the necessary structures are also changing. Games are available in different forms such as cartridges, DVDs, CDs or downloads from the internet. In addition, digital games, which have become an indispensable element of the entertainment industry especially in recent years, have become an important research topic with serious game studies with educational equipment as well as entertainment, health, defense and planning.

In particular, it is considered important in sociological context that the actors are part or actor of a story by directing the characters created within the framework of certain rules in a fictional scene. Individuals may feel the need for approval in real life. In this sense, games, virtual identities and social media channels can meet this need. Virtual reality, on the other hand, provides the opportunity to have elements that cannot be easily gained or never achieved in real life, such as being an actor in PC games, satisfying desires, making friends, friends or dating on social media.

CONCLUSION

Gaming culture, especially the recent online gaming habit, is considered as an entertainment activity. The purpose of these online games is to provide the player with the function of experiencing the adventure or the plot of the event. In this context, these games, which are designed to give the opportunity to play a role in the game habit, prepare a new world of meaning to the users because the created characters are controlled by real individuals. As a matter of fact, players experience virtual reality.

According to Baudrillard, the distance between the real and the imaginary has disappeared. Therefore, neither the real nor the imaginary can be spoken of anymore. Because reality has left its place to “hyper-reality”, which is not real but resembles reality. In this context, the distinction between real and imaginary has disappeared, and the meanings of these concepts have become intertwined. Only the signs of the truth have replaced the original. The hyperreal of simulation has caused reality to be surprisingly similar everywhere.

REFERENCES

1. Rodriguez, Hector. (2006). “The Playful and the Serious: An approximation to Huizinga’s Homo Ludens”. [Electronic Version] *Game Studies*. Vol. 6, No. 1,
2. Doğu, Burak. (2006). “Popüler Kültürün Tüketim Aracı Olarak Bilgisayar Oyunlarında Sunulan Yaşam Tarzı”, *Ege Üniversitesi*, İzmir.
3. Binark, M., Bayraktutan-Sütcü, G. (2008). “Kültür Endüstrisi Olarak Dijital Oyun”, Kalkedon Yayınları, İstanbul.
4. Baudrillard, Jean (2003). *Simülakrlar ve Simülasyon*, (Çev. Oğuz Adanır), Ankara, Doğubatu Yayınları.
5. Altun, Fahrettin. (2006). “M.McLuhan ve J.Baudrillard’ın Medya Kuramlarının Karşılaştırmalı Çözümlemesi”, *T.C. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Radyo-TV-Sinema Anabilim Dalı, Doktora Tezi*, İstanbul.
6. <http://gamestudies.org/0601/articles/rodrigues> (3 Nisan 2010).

(19)

Dr. Mehmet CAN²⁸

BAĞIMSIZ KAZAKİSTAN'IN İNŞAASINDA NURSULTAN NAZARBAYEV'İN YERİ VE ÖNEMİ THE PLACE AND IMPORTANCE OF NURSULTAN NAZARBAYEV IN THE CONSTRUCTION OF INDEPENDENT KAZAKHSTAN

ÖZ

13. yüzyılda Kazakistan Altın Ordu Devletinin bir parçası olmuştur. Bu devletin dağılması ile Hanlıklar ortaya çıkmıştır. Moğollar başta olmak üzere, birçok devletin tehdidi altında bulan Kazak topraklarında da var olma mücadelesi başlamıştır. Bu koşullar altında yaşam süren Kazaklar, her zaman istila edilmeye açık hale getirilmiştir. Bilhassa geçtiğimiz asırda Çarlık Rusya'sının böl-yönet politikası ile başlayan süreç, Sovyetlerin başa geçmesi ile başka bir yöne evrilmiştir. Yeni rejim kadim Kazak topraklarında suni açlık, kolektifleştirilme ve kolhozlaştırma başlatmıştır. Nihayetinde nüfus potansiyelinde büyük bir azalma baş göstermiştir. Yerlerine Slav ırkına mensup uluslar iskân edilmiştir. 1991'de Sovyetler Birliği Dağılmıştır. SSC idaresi altında yaşayan Kazakistan da bağımsızlığını ilan ederek, sosyo-ekonomik atılımlar gerçekleştirmiştir. Bu süreçte ülkenin ilk Cumhurbaşkanı seçilen Nur Sultan Nazarbayev'in modern Kazakistan'ın oluşmasında çok büyük katkıları olmuştur. Daha o dönemde Sovyetlerin dağılacağını ön görmüş, milli devletini kurmaya başlamıştır.

Bu makalede, Kazakistan'ın kadim tarihi ve bağımsızlık süreci öncesi Nursultan Nazarbayev'in yürüttüğü gizli inşa faaliyetleri ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Çarlık Rusya, Sovyetler Birliği, Bağımsız Kazakistan, Nursultan Nazarbayev.

ABSTRACT

In the 13th century, Kazakhstan became part of the Golden Horde State. With the disintegration of this state, Khans emerged. The struggle for existence in the Kazakh lands, which was under the threat of many states, especially the Mongols, began. The Cossacks who lived under these conditions were always exposed to invasion. Especially in the last century, the process that started with the divide-and-rule policy of the Russian Empire has evolved into another direction with the Soviets coming to power. The new regime initiated artificial starvation, collectivization and collective farms in the ancient Kazakh lands. Ultimately, there was a huge reduction in population potential. People of the Slavic race were settled in their place. In 1991 the Soviet Union dissolved. Kazakhstan, living under the administration of the USSR, declared its independence and made socio-economic breakthroughs. Nursultan Nazarbayev, who was elected the first President of the country, made a great contribution to the formation of modern Kazakhstan. Even at that time, he foresaw the disintegration of the Soviet Union and began to establish his national state.

In this article, the secret construction activities of Nursultan Nazarbayev before the ancient history of Kazakhstan and the independence process will be discussed.

Keywords: Russian Empire, Soviet Union, Independent Kazakhstan, Nursultan Nazarbayev.

²⁸ İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Tarih Bölümü; mailmehmetcan@gmail.com ; ORCID: 0000-0002-3486-9244

GİRİŞ

1917’de Çarlık Rusya’sı çökmüştür. Bu rejimden çok çeken Türkistan Türkleri yeni yönetimin büyük bir umut olacağı kanaatine varmışlardır. Ancak çok geçmeden bir gerçek ortaya çıkmıştır. Stalin, zengin kaynaklara sahip olan Kazakistan’ı etnik çatışmalara alet ederek, Sovyetler Birliği’nin bir parçası haline getirmiştir. Bilhassa bu coğrafyasında yaşayan halk tarihin en büyük felaket ve faciaları ile karşı karşıya kalmıştır. Rejimin emri ile bu ülkede kurulan çiftlikler de halkın mallarına zorla el konulmuştur. Açlıktan yüzbinlerce Kazak Türkü hayatını kaybetmiştir. On binlercesi evlerini, yurtlarını terk ederek, başka diyarlara göç etmiştir.

Rusların buradaki esas gayesi, Kazak nüfusunu azaltıp, yerlerine Slav ırkından olan soydaşlarını yerleştirmek olmuştur. Bu şekilde zor dönemler yaşayan Kazak halkı, Nur Sultan Nazarbayev’in öngörü siyaseti ile Sovyetlerin dağılmasıyla hızlı bir toparlanma içerisine girmiştir.

Kazakistan’ın Tarihi

Orta Asya’nın merkezinde yer alana Kazakistan kavminin adı ve kökeni hakkında yakın zamana kadar pek çok şey yazılmıştır. Türklerbu bölgede önemli devletler kurarak, çok mühim kültürel eserler meydana getirmişlerdir. Kazakistan, Orta Asya’nın merkezinde bulunduğu için, her zaman milli mücadeleler ile karşı karşıya kalmıştır. Eski kaynaklarda da bu açıkça görülmektedir. Mesela, “ İnan şairlerinden Firdevs’inin Şehnamesinde göçebe ve savaçolarak bahsedilirken,”(Yavuz, 1993: 38)Babürname’ de “ Turanlı bir göçebe halk olarak” (Uçar, 2007: 108)yer almaktadır.

Kazakların tarih sahnesine çıkmaları çok eski devirlere rastlamaktadır. “Şeybani Hükümdarı Ebül-İ Hayr zamanında bozkır bölgesinde yaşayan Türk kabileleri, aynı sülaleden Barak Hanın oğulları Canıbek ile Kerey’in idaresinde doğuya göç ederek Çağatay Hanlığı’nın topraklarını kendilerine yurt edinirler.”(Yeni Rehber Ansiklopedisi, 1993: 35)

Burada güçlenen Kazaklar Maveraünnehr bölgesine çok sık akınlar düzenlerler. Günümüzde Özbekistan sınırları içerisinde yer alan Semerkant’ı da bir müddet işgal ederler. Toprak kaybetmeye başladıkları devrin 17. Yüzyıl olduğu göz önüne çıkmaktadır. Burada direnç gösterememeleri, Ruslardan yardım isteme noktasına gelmişlerdir. 18. Asra gelindiğinde Kazaklar için felaket yılları başlar. Zira bu devirde Kazak topraklarında Ruslar belirir.

“Kazaklar üzerinde baskıyı arttırırlar. 1822’de Orta Orda, 1824’te Küçük Orda, 1848’de de Büyük Orda Hanlarını bir dizi ayaklanmaların ardından tahtlarından indirilerek Kazak topraklarını bütünüyle kontrol altına aldılar. İşgali tamamlayan Ruslar, Kazak topraklarını Uralsk, Turgay, Akmolinsk ve Semipalatinsk adı altında dört eyalete böldüler.”(Sabah Gazetesi Türkî Cumhuriyetleri Bülteni, 1992a:5)

XVIII. asırdan itibaren Rus siyaseti sömürgecilik odaklı geliştirdi. Zira Kazak Hanlarını kontrol altına alma çalışmaları bunun bir göstergesi olarak değerlendirilebilir. Oluşturulan bölge idareleri ile Kazakların devlette söz sahibi olmasının önü kesilmiş oldu. Rusların buradaki esas gayesi, Kazak hanlığını bitirmek, yönetimi tamamen ele geçirmektir. Gidişatın iyi olmadığını gören, işin çok tehlikeli boyutlara ulaşacağını anlayan Hanlar, Rusları düşman olarak ilan etmiş, bunlardan Âlim Han şunları söylemiştir:

“Ruslardan başka hasmımız ve din düşmanlarımız kalmadı. Kâfirlere karşı gaza ve cihat için belimizi sıkı bağlamamız gerekir.” (Ziyayev, 2007:71)

Ancak bütün bu olup bitenlere karşı Sovyet rejimi sert tedbirlere başvurmuştur. Zira ne pahasına olursa olsun Orta Asya’daki Türk halkları üzerine kâbus gibi çökmeyi, halka soy kırım uygulamayı göze almışlardır.

Kazakistan’ın S.S.C’ne Dâhil Edilmesi

1904’te Rus-Japon savaşı ortaya çıktı. Bu savaşta Çarlık Rusya’sı ağır yenilgiye uğradı. Ülkede ayaklanma baş gösterdi. Bolşevik ihtilali sonrası Sovyet Rusya dönemi resmen başlamış oldu. “1926’da Kazakistan Bozkır arazisi ile birleştirildi. O devirde Türkistan’ın bir parçası olan Kazakistan da SSCB’ne dönüştürüldü.” (Caroe, 1994:26)

Bu Kazak Türkleri arasında milliyetçilik fikrinin gelişmesine sebep oldu. Zira Ruslar bölgede Kazak nüfusunu tamamen ortadan kaldırmayı planlıyor, yerlerine Rus ve Ukraynalıları yerleştirmeyi düşünüyordu. Daha o devirde Petro şunları söylüyordu:

“Kazakistan’ın elde edilmesi kilit ve kapıdır. Bunun için milyonlarca para harcarsa bile Kazakistan’a baş eğdirilmeli ya da hiç olmazsa ora Rusya’nın tesiri yerleştirilmelidir.” (Ziyayev, 2007:58)Çar Petro’nun bu arzusu, bazı Kazak aydınlarının çabalarına rağmen bütün Kazak toprakla meydana geldi.

“Üç Türkiye büyüklüğünde olan Kazakistan’da Türk hâkimiyeti zayıfladı. Kazaklar buna karşı protesto girişiminde bulunmuşlarsada, (Avşar, 1994: 68)Kızıl orduya karşı koyamayarakbirçoğu ya sürgüne zorlanmış, ya da suni açlık ve kolhozlaştırma neticesinde öldürüldü. NihayetindeKazak topraklarına Slav asıllı nüfus yerleştirildi. Aşağıda Kazakistan’da yıllara göre nüfus artış oranı verilmiş, şöyle bir tablo ile karşılaşılmıştır:

	1926- %	1939-%	1950-%
Kazaklar	3.627.612-58.2	2833000- 46.1	3.000.000-43.6
Ruslar	2. 164.582-35.0	2.877.000- 46.8	3.4000.000-49.3
Diğerleri	404.162-6.5	436.000- 7.1	500.000-7.3
Toplam	6196356-100	6.146.000- 100	6.900.000- 100

Tablo 1.1926-19250 Yılları arasında Kazakistan’daki nüfus demografik yapısı

Tabloya bakıldığında, Kazakistan’da Çarlık Rusya ile başlayan göç hareketi Sovyet Rusya ile devam etmiştir. Tabloda da görüldüğü gibi, Rus nüfusu her dönemde artmış, kazak nüfusu azalma eğilimi göstermiştir. Bunda Rusların sinsi planının etkisi olmuştur. Bu yolla başarı elde edilince, geriye kalanlara ise asimilasyon politikasına maruz kalarak, milli kültürlerinden uzaklaştırılmıştır.

Kazakistan Bağımsızlığa Doğru

Güç çatışmalarının yaşandığı bir dönemde, Brejnev’in yerine geçen YuriAntrapov’un ölmesi Sovyetler Birliği için yeni bir devrin başlangıcı oldu. 1985 senesinde Politbüro’nun en geç sekreteri Mihail Gorbaçov’unS.S.C.B’nin başına geçmesiyle yeni reformlar ortaya attı. Daha o yıllarda da Sovyetler Birliği’ni komada ağır bir hastaya benzeten ve dağılacağını ön gören Nursultan Nazarbayev ve Kazakistan için de önemli fırsatlar ortaya çıktı. Gizli teşebbüslere başlayan Nazarbayev, bağımsız Kazakistan’ın temellerini atmak, milli devletlerini oluşturmak içinçingizli faaliyetler yürüttü. Bunlardan en önemlisi sayılabileceklerden birisi Türkiye’yi ziyaret etmesi, hükümet ile görüşmesidir. Zira bu hususta şunları söylemiştir:

“Türkiye bizim ekonomik olarak model aldığımız ülkedir. Türkiye’nin kısa süre içinde gerçekleştirdiği kalkınma bizi cezbediyor.”(Sabah Gazetesi Türkî Cumhuriyetleri Bülteni, 1992b: 11) Kapıları sona doğru açılan Sovyetler Birliği’nin çökmesi şüphesiz ki yeni bir çağın da başlaması anlamı taşımaktadır. Küreselleşmenin hızla ilerlediği, sanayi, teknoloji alanlarındaki gelişmeler gerisinde kalan devletleri tehdit emektedir.

1991’de Nursultan Nazarbayev, Kazakistan’ın bağımsızlık düşüncesini Gorbaçov’a iletir. Bu talebe karşı kızgınlık göstermez, bir muhabire şunları söyler:

“Bizim farklılıklarımız vardır.Ama Nazarbayev’in sürekli olarak belli başlı konularda net bir görüşe sahip olan tek lider olduğunu düşünüyorum. Sovyetler Birliği’nde reformunun gerekli olduğunuilk görenlerden biriydi. Bunun bir felaket olacağını bildiği için, mücadele edenlerdendi.” (Nazarbayev, 2010:63)

Tenge'nin Gizli Basılması

Akılcı siyaset yürüten Nursultan Nazarbayev, Sovyetler Birliği'ni komada olan hastaya benzetmekte ve dağılacağını ön görmektedir. Bu maksatla gizli bir faaliyet yürüterek, Tenge'nin basılmasını sağlamış, özetle şunları söylemiştir:

“Bağımsız bir devlet kendi gücüne yaslanmalıdır ve her türlü zorluğa önceden hazırlanmalıdır. Bu maksatla ulusal paramıza geçme imkanlarını araştırmak üzere gizli bir komisyon oluşturdum. Bu komisyondan ben dahil yedi kişinin haberi vardı. Tenge'yi İngiltere'de bastırmaya karar verdik. Bundan başka çıkar yolumuz yoktu. Zaman yanılmadığımızı gösterdi. Sipariş ettiğimiz paraları gizlice ülkeye soktuk.” (Nazarbayev, 2012:243)

1991'de Minsk'te bir araya gelen BDT bir anlaşma imzalamışlardır. Bakıldığında BDT'nı daha önemli hale getiren toplantı ise Kazakistan'ın başkenti Almatı'da imzalanan belgedir. Bu doğrultuda 11 üyesi olan Bağımsız devletler topluluğu ortaya çıkmıştır. “1 Aralık 1991'de halkın %90'ının oyunu alan Nursultan Nazarbayev devlet başkanı olarak seçilmiş, 19 Aralık 1991'de de Kazakistan bağımsızlığını ilan etmiştir.”(Yavuz, 1993b: 43)

Bağımsız Kazakistan'ın kuruluşunda çok etkili olan Nursultan Nazarbayev, sosyal, kültürel ve ekonomik alanda da ciddi girişimlerde bulunmuş, ülkesine demokrasi getirmiştir. Bugün geleninen noktada diğer Türk Cumhuriyetleri arasında çok önemli bir konuma yükselmesinde önemli rol almıştır. Ona göre devlet araçlarını, pazarı kısıtlamak için değil, teşvik etmek ve gelişme göstermesi için kullanılır. Bunu şu haklı gerekçelere dayandırmaktadır: “Bizim yalnızca ekonomik sistemi değil, temellerinden başlamak üzere genel devlet yapısını değiştirmeliydik.” (Nazarbayev, 2012c:24)

Geriye doğru baktığımızda şu çıkarımda buluna biliriz: Nursultan Nazarbayev uyguladığı stratejide hedefine ulaşmış, bağımsız Kazakistan'ı gelişmişlik seviyesine yaklaştırmayı başarmıştır. Elde edilen bu başarılar, Kazakistan'ın sorunlarını gerçekçi bir yaklaşım ile uyumlu ve yapıcı bir şekilde halkına anlatmayı da başarmıştır.

S.S.C.B'nin Dağılması

Sovyetler Birliği'nin dağılması Türk toplulukları açısından yeni bir çağın başlangıcı olmuştur. Bu esas itibarıyla iki alanda kendini göstermiştir. Birincisi; İç ve dış borçlanmanın artması, gelişen sanayi ve teknolojiye ayak uyduramama, ikincisi ise bunlardan kaçılmayacak makûs bir tarihtir. Her geçen gün Sovyetlerin yıkılış sebepleri ile ilgili değişik görüş, fikir ve arşiv belgeleri ortaya çıkmaktadır. Esasınca SSCB'nin yıkılmasında etkili olan gelişmelere bakıldığında sebeplerini anlamak çok da zor değildir. ABD'nin eski başkan yardımcısı A.Gore “Küresel Denge” isimli kitabında bunu şöyle değerlendirmektedir:

“Son zamanlarda demokrasi ve Pazar ekonomisi yolunda yürüyen milletlerin potansiyelleri, yarım asır boyunca direndi ve komünizm askeri, siyasi veya ekonomik tarzda gerçekleşmesine engel oldu. İlginç tarafı bu ittifak Rus devriminden beri süregelen hürriyet yolundaki felsefi mücadelede zafer kazandı.”(Nazarbayev, 2012d:17)

Bununla beraber Sovyetlerin yıkılmasında iç olaylarında etkisi yok değildir. Yapılan değişikliklere bakıldığında, kasten bozmak ve yobazlaştırma maksadı güttüğü görülmektedir. Sosyal bilimci ve ekonomistlerin çözüm bulma odaklı çalışmaları, işi ağırdan almaları da önemli etkenler arasında gösterilebilir. Belirsizlik, bıkkınlık ve kötümserliğin hâkim olduğu bir ortamda ayakta kalmaya çalışan bir devlet zaman kazanmadan öteye gidemez. Zira toplumu bir araya getirecek olan bütün faktörler kıymetini yitirmiş, kurulduğundan beri gelen acı gerçekler, zihniyet değişikliği de yıkılma sürecini hızlandırmıştır. Deneyimli siyasetçilerden olan Lee KuanYev:

“Batı ve Doğu Almanya ile Kuzey ve Güney Kore'nin geleceğini örnek göstererek komünizmin bir geleceğinin olmadığını belirtmeye çalışmıştır. Öyle ki SSCB'nin çöküşünden çok eminken, Kazakistan'ı bekleyen büyük gelecekten de şevkle bahsetmiştir.” (Nazarbayev, 2012d: 21)

SONUÇ

Geçen asırda emperyalistlerin baskısı altında yaşayan Kazak Türkleri, tarihin en korkunç olayları ile karşı karşıya kalmışlardır. Stalin'in emri ile halk adeta ölüme sürüklenmiştir. Eli kalem tutan aydınlar da ya gizlice öldürülmüş ya da sürgün edilmiştir. . Bu trajik hadiseler sonucunda Kazak nüfusunda büyük bir azalma eğilim göstermiştir. Bütün bu gelişmelere tanıklık eden Nursultan Nazarbayev, Sovyetler Birliği'nin dağılacığını ön görmüş, milli uyanış için pek çok girişimlerinde bulunmuştur. Bu maksatla Türkiye Cumhuriyeti hükümetleri ile yakın iş birliği yaparak, milli devleti Kazakistan'ı yeniden kurmuştur.

Bugün, Türk cumhuriyetleri arasında önemli bir konuma sahip olan Kazakistan'da Nursultan Nazarbayev'in yeri ve önemi çok büyüktür. Bu süreçte çok ihtiyatlı hareket eden Nazarbayev, etnik farklılıklarının çok olduğu bölgelerde, denge siyaseti kurmayı başarmıştır. Zira karışıklığın hüküm sürdüğü devletinde, istikrarsızlığa yer vermemiş, komşu devletlerle uyum içinde olmayı başarmıştır. Ülkede yeni oluşumlar ile dünya kamuoyunun dikkatlerini üzerine çekmiştir. Bu gelişmeler sonucunda, iktisadi, siyasi ve kültürel yönden, Kazak halkında milli şuur oluşturmayı başarmıştır.

KAYNAKÇA

1. Avşar, Zakir (1994).*Yeni Bir Yüzyılın Eşiğinde Türkiye ve Türk Cumhuriyetleri, 1. Bs.* Ankara: Vadi Yayınları.
2. Caroe,SirOlaf (1994).*Sovyet İmparatorluğu Sömürülen Milletler, 1. Bs.* İstanbul: Tercüman Yayınları.
3. Nazarbayev,Nursultan (2010).*Kazakhstan Linchpin of Eurasia*, France: Laurent Taieb.
4. Nazarbayev,Nursultan (2012).*Kazakistan Yolu*, Ankara: Kazakistan Büyükelçiliği Yayınları.
5. Nazarbayev,Nursultan (2012).*Yüzyıllar Kavşağında* Ankara: Kazakistan Büyükelçiliği Yayınları.
6. Sabah Gazetesi Türki Cumhuriyetleri Bülteni, 1992
7. Uçar,Fuat (2007).*Dış Türkler*, Ankara: Fark Yayınları.
8. Yavuz,Kemal (1993).*Orta Asya'nın Dünü-Bugünü- Yarını*, Ankara: Harp Akademileri Yayınları.
9. Yeni Rehber Ansiklopedisi Cilt:11, Türkiye Gazetesi Yayınları, 1993), 305.
10. Ziyayev,Hamid (2007).*Türkistan'da Rus Hakimiyetine Karşı Mücadele*, Ankara: TTK Yayınları.

**HALİL RIZA ULUTÜRK' ÜN BAĞIMSIZLIK DÖNEMİNDE YAZDIĞI ESERLER VE ONLARIN
GENÇLERİN EĞİTİMİNDEKİ ROLÜ
THE WORKS WRITTEN BY HALİL REZA ULUTURK DURING THE INDEPENDENCE PERIOD
AND THEIR ROLE IN THE EDUCATION OF YOUNG PEOPLE**

ÖZ

İnsanın eğitim faaliyetinin amacı, vatanına, halkına bağlı, ana dilini ve dinini seven, toplumda saygın bir yer edinebilen vatansever bir nesil yetiştirmektir. Halkımızın geçmiş dönemlerde uyguladıkları eğitim yöntemlerinin amacının yiğit kahramanlar yetiştirmek olduğunu folklorumuzun zengin edebi örneklerinde görmek mümkündür. Savaş alanında düşmana kendi başına meydan okuyabilen kahramanlar yaratmak önemli bir faktör olarak kabul edilmişti. Kadınları ve çocukları düşman tehdidinden korumak en onurlu görev farz ediliyordu. Halkımız gençlerin eğitimine her zaman duyarlı olmuş, çocuklarını vatanı için canını feda edebilecek kahramanlar olarak görmek istemiştir. Milletimizin bilge büyükleri, millet olarak var olabilmenin ve devam edebilmenin genç neslin inançlarına bağlı olduğunu biliyorlardı. Dolayısıyla bir milletin özgürlük mücadelesinin temelini onların yetiştirilme tarzı ve onlarda oluşan doğru inançlar oluşturmaktadır. Zamanla, vatansever eğitimin tanıtımı daha yaygın hale geldi. Böylece şairler ve yazarlar eserlerinde bu konuya yer vermeye başlamışlardır. Geçmişte başlayan bu gelenek günümüze kadar devam etmiş ve yaratıcı şahsiyetler yaptıkları eserlerle bu doğrultuda önemli çalışmalara imza atmışlardır.

Anahtar Kelimeler: Halil Rıza Ulutürk, vatanseverlik, eğitim, bağımsızlık, edebiyat.

ABSTRACT

The aim of human education is to raise a patriotic generation who is devoted to his homeland and people, loves his mother tongue and religion, and can gain a respectable place in society. It is possible to see in the rich literary examples of our folklore that the purpose of the education methods that our people used in the past was to raise valiant heroes. Creating heroes who could challenge the enemy on their own on the battlefield was considered an important factor. Protecting women and children from the threat of the enemy was considered the most honorable task. Our people have always been sensitive to the education of young people and wanted to see their children as heroes who can sacrifice their lives for their country. The wise elders of our nation knew that existence and continuation as a nation depended on the beliefs of the younger generation. Therefore, the basis of a nation's struggle for freedom is their upbringing and the right beliefs formed in them. Over time, the promotion of patriotic education became more common. Thus, poets and writers began to include this subject in their works. This tradition, which started in the past, has continued until today, and creative personalities have made important works in this direction with their works.

Key Words: Halil Reza Uluturk, patriotism, education, independence, literature

²⁹ Bakı Mühendislik Üniversitesi Mezunlu; ORCID: 0000-0002-4202-7194

GİRİŞ

Tarihsel olarak, şairlerimiz ve yazarlarımızın çoğu bağımsızlığımız için savaşmışlardır. Halil Rıza Ulutürk'ü diğer yaratıcı şahsiyetlerden ayıran en önemli özellik, şairin bu yola çıktığı günden itibaren istikrar göstermesi ve özgürlük mücadelesinde hiçbir zaman zayıflık göstermemesidir.

Ülkemiz bağımsızlığını kazandıktan sonra halkımızın özgüveni önemli ölçüde arttı. Halkımızın haysiyet duygusu, düşmanın esaretine meydan okumak için bir zemin oluşturmuş, özgürlük ve bağımsızlık gibi ahlaki değerler insanların kalplerini etkilemeye başlamıştı. Milli değerlerimizin kutsallığı, insanların inançlarına silinmez bir şekilde kazınmış ve bu değerler olmadan vatana layık bir evlat olmanın imkansızlığı açıkça teyid edilmiştir. Sovyet baskısından kurtulduğumuz, yazarların ve şairlerin önemli işler yaptığı yılların önemli konusu vatanseverlik faktörünü öne çıkarmaktı. Böylece yaratıcı şahsiyetlerin eserleriyle gerçekleştirilen eğitim faktörünün halk arasında milli ve manevi değerlerin derinleşmesinde büyük etkisi olmuştur. Halil Rıza kalemiyle halkımıza her zaman ilham vermiş, manevi değerlerine derin bir saygı duymalarını sağlamıştır.

Genç neslin iyi bir biçimde yetiştirilmesi modern zamanların en önemli konusudur. Azerbaycan için bugünün gençliği, yarının bağımsızlığı, egemenliği ve demokrasisi demektir. Bu nedenle gençleri doğru inançla yetiştirmek tüm tarihi dönemlerin önemli bir sorunu olmuştur. Özellikle bağımsızlık döneminde bu konu netlik kazanmıştı.

Halil Rıza Ulutürk'ün Hayatı

XX. yüzyıl Azerbaycan edebiyatı insanımıza Rasul Rıza, Bahtiyar Vahabzade, Halil Rıza Ulutürk gibi sanat dehalaları vermiştir. Bu şahsiyetler sayesinde şiirimiz hızla gelişmiştir. Onlar sadece şair değil, özgürlük ateşini binlerce insanın kalbine yaymayı başaran vatanseverlerdir. Bu noktada Halil Rıza'nın isminin özellikle anılması gerekir. Şair'in şiirleriyle tanıştığımızda onun korkmadan ve tereddüt etmeden mevcut siyasi rejimin eksikliklerini dile getirdiğini ve açıkça özgürlük için savaştığını görüyoruz.

Zamanının çağdaşı Halil Rıza'yı diğer şair ve yazarlardan ayıran en önemli özelliklerden biri, sadece yurdumuzun ve insanımızın akıbetiyle ilgilenmesi değil, aynı zamanda tüm insanlığa karşı sorumluluk duygusu ve barış arzusudur. Sınırları aşan böyle bir vatanseverlik anlayışı sadece kendi insanımıza değil, diğer milletlere de örnek olabilir. Saldırganlık ve şiddete karşı her zaman mücadele etmiş olan Halil Rıza, vatansever kimliğini tüm zamanlarda kusursuz bir şekilde kanıtlamıştır.

Halkımız her zaman yabancı işgalcilerin saldırılarına karşı büyük bir kararlılıkla mücadele etmeye çalışmış, vatanın yiğitleri canları pahasına vatanın bekçiliğini yapmışlardır. Özgürlük mücadelesinin diğer kahramanları da halkımızın şair ve yazarları olmuştur. Geçmişten günümüze bu yönde savaşan yaratıcı şahsiyetlerin değerli halefi olarak kabul edilen Halil Rıza Ulutürk selefleri gibi vatanseverliğin tanıtımına büyük önem vermiştir.

Acımasız Sovyet esaretinden kurtulmuş halkımızın kafasında milliyetçilik ve vatanseverlik gibi düşünceler oluşmaya başlamıştı. 70 yıllık büyük bir dönemi kapsayan Sovyet esaretinin halkımıza verdiği maddi ve manevi zarar, şairin yazdığı şiirler aracılığıyla dolaylı olarak halka aktarılmıştır. Dolayısıyla bu eserler sanatsal bir imajın yanı sıra politik bir karaktere de sahiptir. Bu şiirler, genç nesillere milliyetçilik ve vatanseverlik fikirlerinin aşılmasında paha biçilmez bir rol oynamaktadır.

Geçen yüzyılın başından itibaren pek çok şair, yazar ve düşünür eserlerinde türkçülük ideolojisinin tanıtımına geniş yer ayırmışlardır. Halil Rıza'nın eserlerinde bu tanıtım en üst zirveye ulaşmıştır. Böylece Halil Rıza meslek hayatı boyunca bu konuda çok önemli eserler meydana getirmiş ve edebî eserleriyle türkçülük kavramının halk arasında yayılmasında büyük etki göstermiştir. Şairin bu konudaki şiirlerini okurken onun vatan derken sadece Azerbaycanı değil, tüm Türk dünyasını kastettiği çok açıktır. Halil Rıza'nın hem türkçülük ideolojisine hem de milli kimliğe yönelik çalışmalarının gençlerin vatanseverlik eğitiminde büyük etkisi vardır.

Halil Rıza oğlu Halilov, 21 Ekim 1933 yılında Salyan bölgesinin Pirabba köyünde doğdu. Halil'in çok zor koşullarda yaşayan ailesi geçimini sağlamak için Salyan'a taşındı. Liseye burada başlayan Halil, çocukluğundan beri edebiyata ve şiire olan ilgisinden dolayı diğer arkadaşları arasından seçilmiştir.

Halil Rıza 1949 yılında Azerbaycan Devlet Üniversitesi Gazetecilik Bölümüne dahil oldu. Cafer Handa'nın önderliğinde açılan ve daha sonra Bahtiyar Vahabzade'nin önderliğinde devam eden edebi çevrenin aktif bir üyesi olmak Halili'n şahsında çok olumlu bir etki yaptı. Halil Rıza'nın edebiyat dünyasına olan ilgisi, yıllarca eğitim gördükten sonra onu Moskovaya gitmeye, o şehirdeki Gorki Edebiyat Enstitüsü'nde edebiyat kurslarına katılmaya yöneltti. Bu kurslarda Nazım Hikmet, Pablo Neruda, Roman Rollan gibi dönemin önde gelen yazarlarıyla doğrudan görüşmeler yapılması Halil Rıza'nın edebi faaliyetine derin bir katkı sağlamıştır. Rusyada eğitim aldığı yıllar, Halil Rıza'nın hayatının en verimli yılları olarak kabul edilir. Böylece Moskova'daki muhalif gençlik kuşağı ile yakın ilişkiler içinde olan şair, buranın kültürel ortamında zengin bir görünüm kazanmıştır.

Şair Bakü'ye başarılı dönüşünden sonra Azerbaycan Devlet Pedagoji Enstitüsü'nde lisansüstü eğitim yaparak, aynı zamanda çalışmaya başladı. 1985 yılında "Magsud Şeyhzade'nin sanatsal yaratıcılığı ve Azerbaycan-Özbek edebi ilişkilerinin güncel sorunları" konulu doktora tezini savundu. Zengin bir kariyere sahip olan Halil Rıza 1994 yılında vefat etti ve ölümünden bir yıl sonra milli lider Haydar Aliyev tarafından Azerbaycan Cumhuriyeti Bağımsızlık Nişanı ile ödüllendirildi.

Halil Rıza Ulutürk'ün Bağımsızlık Dönemi Öncesi Eserlerinin İçerik Bakımından Tahlili

Halil Rıza ana dilimize karşı yüksek hassasiyet gösteren ve konuşmasında yabancı kelime kullananları sert bir şekilde eleştiren şahsiyetlerden biridir. Çünkü şair, her milletin istiklal ve hürriyeti için savaşırken sadece maddi zenginlik için değil, manevi zenginlik için de mücadele etmesi gerektiğini çok iyi anlamıştır ve bu zenginliklerin başında ana dilinin geldiğinin farkında olmuştur.

Dil, insan düşüncesinin dışı dönük bir tezahürü, yeri doldurulamaz bir iletişim aracıdır. Dil bir ulusun oluşumunda eşsiz bir rol oynar. Bir milletin dilini yok etmek, o milletin kendisini yok etmektir. Bu bakımdan ana dilinin korunması her insanın bir vatandaşlık görevi olmalıdır.

"Ana dilimize soğuk davranılması, her şeyden önce tarihi, devlet ve sosyal tecrübemize dayanarak atıfta bulunduğumuz Azerbaycanlılığımızla çelişmektedir. Azerbaycancılık bağımsızlık ideolojisidir." (Ulutürk, 1998, s. 48)

Halil Rıza Ulutürk'ün ana diline karşı duyarlı tutumu, dönemin mevcut siyasi otoriteleri tarafından açık bir şekilde hoş karşılanmadı ve bu da şairin çalışma alanı ve Yazarlar Birliğindeki edebi faaliyeti üzerinde kısıtlamalara yol açtı. Bu tür kısıtlamalar şairin görevden alınmasına kadar devam etti. Ancak hiçbir kısıtlama şairin yaratıcı iradesini kıramazdı ve gerçek bir vatanseverlik örneği sergileyen Halil Rıza ömrünün sonuna kadar bu konuda yazmaya ve yaratmaya devam etti. Vatanseverlik örneği olarak ana dilini koruma mücadelesi genç neslin eğitiminde son derece önemli örnek olarak bilinir.

Halil Rıza Ulutürk'ün yaratıcılığı kronolojik açıdan 3 döneme ayrıla bilir. Şair'in eserlerinin çoğu ülkemizdeki Sovyet yönetimi yıllarında kaleme alınmıştır. İlk başta şair geçen yüzyılın 50 - ci yıllarında diğer yazarlar gibi, mevcut Sovyet rejiminin kurallarına uygun olarak komünist bir şair olarak hareket etti. 1957'de yayımlanan ilk şiir kitabı "Bahar Geliyor", Halil Rıza'nın erken yaratıcı döneminin en önemli başarılarından biri olarak kabul edilir. Dönemin Ekim olayları ve Leninin ideolojisi gibi konular bu kitabın ana motivasyonunu oluşturmuştur. Kitapta yer alan eserler arasında gençlerin estetik ruh içinde yetiştirilmesinde özel bir öneme sahip olan tabiat tasvirlerine ait şiirler de yer almaktadır.

Başlangıçta büyük umutlar vaat eden ve toplumsal eşitlik fikirleriyle dolup taşan Sovyet sistemi, zamanla daha anlamsız ve boş bir hale geldi. Meslek hayatının ilk dönemlerinde komünist ideolojiyi destekleyen Halil Rıza, mevcut rejimin olumsuzluklarına kayıtsız kalamadı ve bu olumsuzlukları halkımıza aktarmak için çok çalıştı.

1960'lardan sonra yazılan eserlerde sosyalizm hakkında düşüncelerin olumsuzluğu bilinmeğe başladı. Kendisini ve toplumu keskin bir şekilde eleştiren Halil Rıza, zamanla komünist düşüncenin olumsuzluklarının giderek daha çok farkına varmış ve eserlerinin neredeyse tamamını doğanın tasvirine adanmıştır. Doğanın güzelliklerini sanatsal bir görüntüyle anlatan şairin şiirleri, sade bir dille yazıldığı için genç okuyucular arasında da hızla yayılmaya başlamıştır.

Yıllar geçtikçe şairin eserinin içeriğindeki değişim daha net hissedilir. Şair, şiirlerinde tabiatın tasviriyle yetinmez, çağımızda genç neslin vatansever yetişmesinde önemli rol oynayan vatanseverlik üzerine eserler yazmaya başlar. 1970'lerde yazılan bu şiirler, ana dilimizin zenginliği ve imgesi açısından eşsiz eserler olarak kabul edilmektedir.

1980'li yıllardan itibaren ülkemizde ulusal kurtuluş hareketi yaygınlaşmaya başlamıştır. Böylesi zor bir dönemde halkımızın diğer önemli şahsiyetleri gibi "Halil Rıza Azerbaycan halkının milli kurtuluş mücadelesinde en ön saflarda yer alarak büyük hizmetler yaptı." (Asgarlı, 2005: 48).

Dönemin yazarlarının yanı sıra devlet memurları da Ocak ayı olaylarının dünya ülkelerine aktarılmasıyla yakından ilgilendi. Burada da Halil Rıza büyük bir cesaret göstererek halkımıza karşı yaşanan kanlı olayın katillerini dünyaya korkusuzca tanıttı. Şairin bu konuda yazdığı şiirlerden biri de "Kanlı cellat Mihail Sergeyeviç Gorbaçov" eseridir. Şiirde düşmanın menfur politikası, halkımıza yönelik hain tavrı tüm gerçekleriyle gözler önüne serilmektedir. Şair aynı zamanda düzenli olarak halka hitap etmiş, halkımıza yapılan haksızlıkları konuşmalarıyla açıkça ortaya koymuş, halkı birlik ve beraberliğe davet etmiştir. Bütün bunlar Sovyet hükümeti tarafından olumsuz karşılandı, Halil Rıza'nın özgürlük düşünceleri ulusal nefreti körükleyecek şekilde yazıldı, hakkında ceza kanunu açıldı ve şair tutuklandı. Moskovanın Lefortovo hapisanesine hapsedilen şair, bu adaletsizlik karşısında sarsılmamış, mevcut durumda da mücadelesine devam etmiştir. Tutukluluğu sırasında, daha sonra "Lefortovo Hapishanesinde" adı ile yayınlanacak olan şiirler toplusunu yazdı. Zor hayatını lirik bir dille anlatan şair, kendisine yapılan haksızlıkları tüm gerçekleri ile dile getirmiştir.

Halil Rıza'nın sürgündeki yaşamının sonu çok zor oldu. Böylece şairin eşi de dahil olmak üzere halkımızın önde gelen isimlerinin devlet kurumlarına yaptığı sayısız başvurunun ardından şair nihayet serbest bırakıldı.

Halil Rıza Ulutürk Eserlerinin Gençlerin Eğitimindeki Rolü

Halil Rıza Ulutürk'ün yaratıcılığı halkımızın genç neslinin vatanseverlik konusunda yetiştirilmesinde önemli bir rol oynamaktadır. Şairin yazdığı şiirler milliyetçilik ve Türkçülüğün ortak vücut bulmuş halini yansıtır ve birçok gencin hayata olumlu bakışının oluşmasında büyük etkisi vardır. Bu şiirlerin en önemli amacı vatanını, insanını ve dilini seven vatansever bir insan yetiştirmektir.

Sanat yoluna damgasını vuran Halil Rıza, halkımızın seçkin yaratıcı insanlarına olan hayranlığını gizlememiş ve zaman zaman onların yaratıcılığına baş vurmuştu. Halil Rıza'nın hayran olduğu şairlerden biri de Azerbaycan şiirinin önde gelen temsilcisi Mikail Muşfigdir.

Mikail Muşfig'in gelecek nesillere zengin bir edebi miras bırakan eseri, şiirsel açıdan özellikle Halil Rıza için büyük bir sanatsal öneme sahiptir. Böylece bu iki şair arasında sanatsal anlamda pek çok benzerlik bulmak mümkündür. Şair kalemiyle kelimenin tam anlamıyla halka hizmet etmiştir. Şiirleriyle halkımızın gönlüne girmeyi başaran şair, düşüncelerde derin izler bırakarak vatana bağlılığın önemini bu eserlerinde şiirsel olarak dile getirmiştir.

Her milletin kendini ifade etme özellikleri vardır. Bir ulusun etnik bileşimini incelemek, edebiyatını, şiir dünyasını, yazarlarını ve şairlerini incelemek, büyük bir hedefe ulaşılmışa bilmek demektir. Bu noktadan hareketle belirtmek gerekir ki, edebiyat dünyasında milli bilincin betimleyici örneklerine rastlamak, milli benlik anlayışına giden yolda atılan adımların sayısı ve özgünlüğüne işaret etmektedir. Birçok tarihi gerçeği yansıtan edebî eserler ve şiirler, halkımızın yaratıcı insanların milli bilinç anlayışı için yaptıkları fedakarlıkları anlamaya yardımcı olur. Halil Rıza Ulutürk bu tür şiirler ve eserler yazan önde gelen sanatçılardan biridir.

Yirminci yüzyılın sonundan itibaren Azerbaycanda Sovyet toplumunda demokratikleşme adı altında bir takım değişiklikler yapılmıştır. Ülke ekonomisinin gelişimini toplumun ihtiyaçlarına uyarlamak için kapsamlı çalışmalar yapılmıştır. Çünkü günden güne daha da kötüleşen ülke ekonomisini başka bir şekilde iyileştirmek imkansızdı. Tüm reformlara rağmen ekonomik kriz önlenemedi ve Sovyet sistemi çöktü. Siyasi ve ekonomik süreçlerin arka planına karşı Azerbaycan tarihinde yeni bir aşama başladı. Toplumun tüm güçleri ülkemizin bağımsızlığı için çalışıyor, halkımızın bu yöndeki tüm çabaları düzenli hale geliyordu. Şairlerin ve

yazarların konumu burada özellikle belirtilmelidir. Mevcut duruma karşı her zaman objektif bir tavır sergilemeye çalışan yaratıcı insanlar, bu zor zamanlarda halkımıza manevi destek sağlamıştır. Bu yaratıcı kişiliklerden biri olan Halil Rıza Ulutürk en zor zamanlarda kaleminin gücüyle bir dönüş yapmaya çalışmış ve hiçbir şekilde halkımızın savaşıma iradesinin kırılmasına izin vermemiştir.

Kelimenin tam anlamıyla milli bağımsızlığın önemli bir şahsiyeti olarak kabul edilen Halil Rıza şiirleriyle modern şiirimizin kurucularından sayılmaktadır. Böylece son yüzyılda milli şiirimiz derin bir ilerleme sürecinden geçmiş, edebiyat dünyasına getirilen yenilikler şiir sanatının gelişmesinin temellerini atmıştır. Yazılan eserler halkımızın milli benlik düşüncesinin gelişmesine yönelik olumlu tutumuna yansımaktadır. Halil Rıza Ulutürk edebiyat ve şiir dünyasında yenilikler sorunu üzerinde derin düşünen önde gelen şairlerden biridir. Şiir dünyasında keşfedilen yeni yollar Halil Rıza Ulutürk'ün paha biçilmez hizmetlerindedir. Temel referans kaynağı bağımsızlık olan şairin yeni bir ruhla yarattığı eserleri milli şiir dünyasının örnekleri olarak kabul edilebilir.

Halil Rıza Ulutürk bugün Azerbaycan gençliğinin büyük bir gururla hatırlayacağı şahsiyetlerden biridir. Bağımsızlığın müjdecisi Halil Rıza ile birlikte diğer şair ve yazarlar da eserlerinde bağımsızlık konularına değinmişlerdir. Dolayısıyla 70 yıllık esaretten sonra bağımsızlığını kazanan ülkemiz için bu olay son derece önemliydi.

Halil Rıza şiir sanatına girdiği günden itibaren şiirimizin gücünü eserlerine ustaca yansıtmıştır. Ülkemizin Sovyet hakimiyetinde olduğu yıllarda halkımıza yapılan zulümler ve haksızlıklar tüm incelikleriyle kaleme alınmış, şair gelecek nesillere çok değerli bir tarihi miras bırakmıştır.

Özellikle 1988'den yaşamının sonuna kadar şairin çalışmalarının ana konusu vatanımız ve özgürlük olmuştur. Bu yıllarda yazılan şiirlerin temel amacı, halkımızı özgürlük ve istiklal mücadelesine çağırarak olmuştur.

Halkımızın bağımsızlık günü olan 18 Ekim 1991'de ülkemizin tarihinde yeni bir sayfa açılmış, bu da şair ve yazarların eserlerinin içeriğini doğrudan etkilemiştir. Bu durum Halil Rıza Ulutürk'ün eserlerine de yansımıştır. Dolayısıyla bağımsızlık öncesi dönemde yazılan şiirler halkımızı mücadeleye davet olmuş, bağımsızlık kazandıktan sonra ise zafer anlatılmaya başlamıştır.

Halil Rıza Ulutürk'ün Bağımsızlık Dönemi Eserleri

Uzun ve meşakkatli bir mücadeleden geçen halkımızın kurtuluşu, gelecek nesillerin bağımsız Azerbaycan Cumhuriyetinde refaha kavuşması anlamına geliyordu. Meslek hayatı boyunca bu konuda şiirler yazan ve muhteşem eserler meydana getiren Halil Rıza Ulutürk tam bir vatansever şair gibi düşüncelerde iz bırakmıştır. Ancak uzun yıllar esaret altında yaşayan halkımızın milli kimliğinin gerçekleştirilmesi, uzun ve önemli eğitim gerektiriyordu. Ama ne yazık ki tarih boyunca tekrarlanan durum bu sefer farklı bir şekilde tekrarlanmıştı. Böylece "kendi sırımıza sahip baltalar" bu dönemde de faaliyetlerinden vazgeçmemiş, devletimizin bağımsızlığını tüm güçleriyle sarsmaya çalışmışlardır. Böyle bir zamanda Halil Rıza Ulutürk gibi bir özgürlük şairi sessiz kalmamıştı. Şairin bu tür düşmanlara cevaben yazdığı "Kişilik Ruhı" şiiri çok derin ve etkilidir:

*Güneşi çalmışlar gibi,
Karanlık ne kadar kalınsa, o kadar yoğundur.
Bu pislikte temiz yaşaya bilmektir,
Belki de en büyük kahramanlık.
İşler bu şekilde giderse ... böyle gitmesin!
Eğer giderse, bu süreci boğacağım.
Azerbaycanın bütün çocuklarını
Kendi rahminden doğacağım. (Ulutürk, 1998: 206)*

Halil Rıza Ulutürk'ün milli benlik ideolojisiyle bağlantılı olarak kullandığı en önemli kaynaklardan biri de Türkçülüktür. Siyasi isyanla birlikte İslami değerleri de içinde barındıran Türkçülük anlayışı, her

zaman Hıristiyanlığa karşı bir mücadele biçimi olmuş ve emperyalist güçleri her zaman endişelendirmiştir. Mirza Feteli Ahundzade, Hasan bey Zerdabi, Ziya Göyalp, Ali Bey Hüseyinzade gibi tanınmış şahsiyetlerimiz kendi zamanlarında Türkçülüğü çok değerli bir şekilde tanıtmayı başarmışlardır. Bu kutsal geleneği sürdüren Halil Rıza Ulutürk bu konuda birçok şiirler yazmıştır. Bu eserlerin başında şairin bağımsızlık yıllarında kaleme aldığı "Türk Sözünden Korkan Dilenci" şiiri yer almaktadır. Türklere ve Türkçülüğe karşı olan herkese karşı tavizsiz bir tavır sergileyen Halil Rıza bu tür kişileri sert bir dille eleştirmiştir:

*Atilla'nın kılıcı Avrupayı oynadı
Kılıcı Füzuli kalemine çevirdi
Ben cesaretim ve saygınlığımı.
Arabayı keşfeden füzelerin annesi,
Kaç millet: Yunanlılar, Ruslar,
Tunguzlara, Lehlere, Almanlara, Çeklere,
Bin söz vermiş insanlığın babası Türk!
Dinle, zihinsel engellisin:
Tarih benimle başlar.
Tarih kadar eski, tarih kadar bilgeyim.
Türk, kanımı nice milletlere verdim.
Denizler rahmimde, okyanusumu verdim. (Ulutürk, 1998: 248)*

Ülkenin yiğit erkek ve kadınlarının bağlı olduğu sarsılmaz cesareti sayesinde kazanılan özgürlük Halil Rıza'nın Karabağ vuruşmasında şehit olmuş evladı Tabriz Halilbeyliye olan hasreti hüznüydü. Bu acıyı dile getiren şiirlerden biri de "Gücüne dön Azerbaycan!" şiiridir. Şair tarafından 1992 yılında yazılmış bu eser büyük bir acıyı anlatmaktadır:

*Kafam, beynim tütüyor, varlığım hüznü, kaygılı:
Gözlerime yıldırımlar damlıyor.
Doğmazsam taş olurum inan, kuru taş,
Sabırlı ol, gayretli ol, seni kurtarmama izin ver.
Hasretle bakan gözlerimin hem siyahı hem beyazısın,
Gücümü geri ver, ateş diyarı, ateş diyarı!
Ben - bedenim, ruhum, Tabriz kaybettim,
Bahçemi, kahkahalarımı, nergislerimi kaybettim.
Ben bir yetimim, denizimi kaybettim,
Tek çocuğumu kaybettim.
Başımdaki güneşimi kaybettim,
Güneşimi geri ver, ateş diyarı, ateş diyarı! (Ulutürk, 1998: 285)*

Halil Rıza'nın öne çıkan özelliklerinden biri onun Bahtiyar Vahabzade'nin şahsiyyetini takdir etmesi ve birçok şiirini Vahabzade'nin eserlerine dayanarak yazmış olmasıdır. Yaratıcılığının dramasına büyük saygı ve sempati duyan şair, aynı zamanda Vahabzade'ni çok özgür bir zihin, modern düşünce ve derin edebi düşünceye sahip bir kişi olarak değerlendirmiştir.

Halil Rıza Ulutürk'ün hayatı ve eserleriyle tanışan okuyucunun önüne uçsuz bucaksız bir okyanus açılır. Şairin vatan hasreti, özgürlüğe yönelik adımları ve yaratıcı faaliyeti hiç bitmeyecek gibidir. Dolayısıyla hem şair hem de gazeteci olan Halil Rıza'nın özel yeteneklerinden biri de çok yetenekli bir tercüman olmasıdır. "Kardeş Çelengi", "Yedi Güzeller", "İskendername" gibi şiirler Azerbaycanda edebi tercüme ekolünün oluşmasına önemli katkılarda bulunmuştur.

Şairin çeviri eserindeki en büyük hizmetlerinden biri 1992 yılında yayınlanan "Turan Çelengi" kitabıdır. Çeviri faaliyetleri Türk dünyası edebiyatlarından örnekler kapsamaktadır.

Halil Rıza Ulutürk'ün bağımsızlık dönemindeki çalışmaları göz önüne alındığında, şairin bu dönemde bağımsızlık konusuna adanmış şiirler ve çeşitli konularda çok sayıda şiir yazdığı görülmektedir. Bu tür şiirlerden biri de "Benim kanım bayrağımdadır" eseridir. Milli kurtuluş düşüncesiyle yazılan şiir 20 Ocak şehitlerine ithaf edilmiştir. Şair şiirde sanatsal sorulara geniş yer verir, vatan kahramanlarını bir yanda hüznün, bir yanda gururla anar:

*Neden dondun Tahranlı meleğim?
Tepeden tırnağa beyaz olan bu koyu renkli başörtüsünü giyin.
Parlayan bir hayatı hak ediyor.
Beyaz bir çelenk tutan bir evreni hak ediyor.
Kervan geçiyor - Azerbaycanın dostları.
Kalplerde coşku, bileklerde güç
Dağ döner
Gül bahçesi. Yüzyıllardır, nesiller boyu avize
taç hangisi
Özgürlük çiçeği!
Mezarların mezarları, siperlerde yürüyorum.
Yapraklar gümüş, altındır.
Uzaktaki Nargın adası bir kiraz gibi görünüyor.
Hazar Denizi verdiğim tek damla kandır.
Cepheyi geçiyormuş gibi, siperlerde yürüyorum.
Gurura, güce, cesarete dönüştüler
hüzünler birer birer. (URL-1)*

Şair, halkımıza karşı işlenen bu suçu derin bir üzüntü ile yazmakta ve bu haksızlığı onaylamadığını şu mısralarıyla dile getirmektedir:

*Tank, hayır, ölüm geliyor,
Bunu kim duyar, anlar?
Sokakta yürüyorum ... aklım yanıyor.
Ah, merak ediyorum, Dünya neden çökmüyor? (URL-2)*

Halil Rıza halkımızı özgürlük uğruna canını feda eden, kaderini yarıda bırakan gençleri, vatansever kahramanlarını unutmamaya çağırıyor:

*İşte benim kanım, özgürlüğün sözü
Bakü rüzgarlarından ilham alan çapada!
Salyan kışlasının kapalı siperinde,
Üç renkli bayrağımın kirisinde.
Güneşin tellerinde, evrenle bağdaşmayan,
Ay, Mars, Venüs temiz, kanserli ellerde!
Kardeşlerim, uyumayın, kanımı alın.
Adresimi suçluların gırtlığından çıkarın! (URL-3)*

Genç neslin eğitiminde önemli rol oynayan Halil Rıza Ulutürk'ün yaratıcı motiflerinden biri de eserlerinde yaydığı Türkçülük ideolojisidir. Şairin Türk dünyasına karşı sevgi dolu tavrını, Türk topraklarını bölünmez görme arzusunu hissetmek için eseriyle tanışmak yeterlidir. Bu konudaki en değerli şiirlerinden biri de birçok eserde Türk dünyasının tarihi şahsiyetlerini öven şairin yazdığı "Haydar Dada-Atatürk" şiiridir. Küçük mısralara büyük anlamlar yükleyen Halil Rıza iki büyük şahsiyetin milleti için yaptığı fedakarlıkları

yaratıcı bir ustalıklarla ifade etmekte ve bu büyük, birleşik güce hiçbir düşmanın karşı koyamayacağını güvenle vurgulamaktadır:

*Özgürlük tanrısı onun yerine tek başına oturur,
Peygamberin gözlerinde nur vardır.
Sadelik parlar, şahsiyeti derindir.
Çelik bir omuza gider
Kepez, Qoşqar büyüklüğünde yük.
Dede Haydar - Atatürk!
Derin mavi gözler sessizce yanan ateş - ocak,
hainler
Ateşte yanarsa kül olur.
Karanlıkta ışıktır - o ışığa giden yolu açacağız.
Meslek, varlığından daha büyüktür, bin kat daha büyüktür.
Büyüklik Dada Haydarın bir heykeldir - Atatürk! (Asgarlı, 2005: 122)*

SONUÇ

1988 yılında Karabağ ihtilafının ortaya çıkışı, bağımsız bir şair olarak Halil Rıza'nın şiirlerine yansımaya başlamıştır. Mevcut yetkililerin korkak politikasını kısa sürede fark eden şair, bu politikayı halkımıza iletmek için elinden geleni yapmış ve kalemıyla bu haksızlıklara karşı mücadele etmeye başlamıştır. Çünkü Halil Rıza ülkemizin, vatanımızın büyük bir tehlikeden bir adım uzakta olduğunu çok iyi anlıyordu. Böyle bir tehdit ancak büyük bir ulusun gücüyle önlenbilirdi.

Halkımızın kültürel gelişimine büyük katkılarda bulunan Halil Rıza Ulutürk milli ruhla kaleme aldığı eserleriyle gönülleri kazanmayı başarmıştır. Halkına ve milletine derinden bağlı olan şairin asıl amacı şiirleriyle halkımıza hakikati iletmek, vatan evlatlarının aydınlanmasında aktif rol almaktır. Yirminci yüzyıl Azerbaycan edebiyatını eserleriyle daha da zenginleştiren Halil Rıza Ulutürk şair olarak yaşayıp yaratmanın yanı sıra bilim adamı, tercüman ve tarihçi olarak da faaliyet göstermiştir. Dilimizin inceliklerini yakından tanıyan Halil Rıza'nın eserlerinde ana dilimizin yanı sıra zaman zaman arap-fars kökenli kelimeler kullanması şairin eserlerini şiirsel açıdan daha da zenginleştirmiştir.

Diğer edebi faaliyetlerle birlikte Halil Rıza çok yetenekli bir konuşmacıydı. Ülkemizde milli kurtuluş hareketi başladığında, şair tavrını keskin bir dille ifade etmiş, ülkemizin vatandaşlarına özgürlük ve bağımsızlık çağrısı yapan konuşmalarla hitap etmiş ve o zor günlerde halkımızla düşmana karşı omuz omuza savaşmıştır.

Halil Rıza Ulutürk'ün anısı halkımız tarafından her zaman büyük saygı görmüş, şair her zaman derin bir saygı ve hürmetle anılmıştır. Bu saygı ve itibarın bir örneği, Halil Rıza'nın 85. yıldönümünün ülke seviyesinde kutlanmasıdır.

KAYNAKÇA

1. Asgarlı A. (2005). *Ulusal ideal mücahidler*. Bakü: Bilim.
2. Ulutürk H. R. (1998). *Azadlıq şiirler*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
3. URL-1: <https://news.day.az/society/458410.html>
4. URL-2: <https://news.day.az/society/458410.html>
5. URL-3: <https://news.day.az/society/458410.html>

(21)

Arş. Gör. Dr. Abdullah ÇAĞIL³⁰
FORM MADDE DÜALİZMİNDE KADIN*
THE FEMALE IN FORM-MATTER DUALISM

ÖZ

Antik Yunan felsefesinde kavramların karşıtlarıyla ele alınması alışıldık bir durumdur. Cinsiyetler söz konusu olduğunda da aynı durumu görmekteyiz. Kadın cinsi erkek cinsiyle düalist bir tarzda işlenir. Bu doğrultuda en belirgin yaklaşım form madde ilişkisiyle kurulmuştur. Buna göre bir şey var olmak için forma ve maddeye ihtiyaç duyar. İnsan da aynı şekilde form ve maddeden oluşur. Ancak insan formu erkekten maddeyi ise kadından alır. Böylece cinsiyetçilikle suçlanan bir yaklaşımla karşılaşırız. Tarihsel koşulları bir kenara bırakırsak bu suçlamayı haklı çıkartacak şeyler bulunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Cinsiyet, form, madde, Antik Yunan felsefesi, düalizm.

ABSTRACT

In ancient Greek philosophy, it is customary to consider concepts with their opposites. We see the same situation when it comes to genders. The female gender is handled in a dualist style with the male gender. In this direction, the most obvious approach was established with the form-matter relationship. Accordingly, something needs form and matter in order to exist. Man is also composed of form and matter. However, the human takes his form from the man and his matter from the woman. Thus, we encounter an approach that is accused of sexism. Leaving aside the historical circumstances, there is something to justify this accusation.

Keywords: Gender, form, matter, Ancient Greek philosophy, dualism.

³⁰ Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi; İslami İlimler Fakültesi Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü; acagil@agri.edu.tr; ORCID: 0000-0002-6601-753X

GİRİŞ

Müstakil bir varlık olarak kadını cinsiyet kavramından bağımsız olarak ele almak, genel geçer yargıya temas etmeyen yahut özel bir hususu ıskalayan bir tanım elde etme riski taşır. Dolayısıyla “kadın bir insandır” türü bir tanım şüphesiz doğrudur ancak bir o kadar da yüzeysel ve kadının tarihsel serüvenini ifade etmekten uzaktır. Zaten literatür taraması yapan kişinin ilk olarak karşılaşacağı durum kadının diyalektik bir süreçte ele alındığı gerçeğidir. Bu da sık sık erkek cinsiyetine atıflar yapmayı gerektirir. Örneğin kadının doğası gereği belirli bir alanda yetersiz kaldığı düşüncesi aynı zamanda, o alanda erkeğin gerekli donanıma sahip olduğu fikrinin dolaylı ifadesidir ve bunun tam tersi de doğrudur. Yine de cinsiyet teorileri hep aynı yolu izlemiştir denilemez. Bunun en çarpıcı örneklerinden biri hiç şüphesiz Otto Weininger’dir. Mukayeseli metodu o da takip etmiştir elbette ancak cinsiyet meselesinde kadın ve erkek ifadeleri ona göre birer kavramdan ibarettir, zira aslolan eril ve dişil özelliklerdir. Örneğin erkeği erkek, kadını kadın yapan herhangi bir uzuv yoktur, çünkü “cinsiyet vücudun her yerindedir ve bunu belirtmeyen bir uzuv, hatta hücre yoktur.”³¹ Öyleyse eril ve dişil özellikler herkeste mevcuttur ve kadın kavramını kullandığımız kişiler, kendilerinde kadınlık özelliğinin baskın olduğu kişilerdir.

Konu bu şekilde ele alındığında “kadın nedir” sorusu gündemden düşüyor fakat bu sefer de cinsiyeti belirleyen eril/dişil nitelikleri sorgulamak söz konusu oluyor. Weininger’in bulduğu çözüm “cinsel uyarım” durumudur. Kadın ve erkeği ayıran en temel özellik cinsel uyarılma farklılığıdır. Buna göre erkek pek çok alanda kendini gerçekleştirme imkânı bulurken kadının varlığı cinsel yaşamda süzülür ve temerküz eder. Bu doğrultuda düşüncesinin dayanak noktasını cinsel uyarılma noktalarında bulur Weininger. Buna göre erkeğin birkaç uyarılma noktası bulunurken kadın pek çok noktadan uyarılır.³²

Weininger’in düşüncesinde kadın iki tipten oluşur. Bunlar anne ve fahişe tipi kadınlardır. Biri çocuk sevgisiyle diğeri ise cinsel hazla işaretlenir. “Fahişe, cinsel ilişkiden bir çocuğun dünyaya getirilmesine ilişkin beklenti içinde değildir. Öte yandan, anne tipi kadın da cinsel ilişkiden haz alır, ama bu hazzın üstünde pek durmaz. Onun için önemli olan, bu ilişkinin sonundaki meyve yani çocuktur. Bu açıdan bakıldığında, anne hayatı onaylar, fahişe ise ölümü.”³³

Weininger’in teorisindeki cinsiyetçi yaklaşımlara katılmayı bekleyen pek çok örnek bulunmaktadır. Bunlara yeri geldikçe değinilecektir ancak günümüzde bile problem olmaya devam eden bu cinsiyetçi bakış açısının işini kolaylaştıran biyolojik ve bedensel etkenlere temas etmek burada gerekli görünüyor. Michel Foucault “Cinselliğin Tarihi” adlı eserinde Galenus’tan şu alıntıyı yapar: “Kadının organlarını dışına çevirin, erkeğinkileri içe çevirin ve kıvrın, bunların tümünün birbirine benzediğini görürsünüz.”³⁴ Her iki cinste de üremeyi mümkün kılan sıvı mevcuttur ancak kadında daha az gelişmiş bir şekilde bulunur. Bunun nedeni de ceninin oluşumunda erkeğinkinin daha önemli olmasıdır.³⁵

Konuyu destekleyecek bir başka örneği de Tertullianus’ta bulmak mümkündür. “Her iki kısmın da (ruh ve beden) tek bir darbesiyle tüm çerçeve sarsılır ve döl suyu köpürüp taşar ve bedenin ıslak sıvısı ruhun sıcak tözüyle birleşir. Ve sonra... O son haz dalgasında, ruhumuzdan bir şeylerin bizden kopup gittiğini hissetmez miyiz?”³⁶ Bu örnekler ruh ile cinsel boşalma arasındaki ilişki bakımından önemlidir çünkü Antik Yunan’dan beri izini sürebildiğimiz ruh-beden düalizminde, kadının konumlandırıldığı yerin yansımalarını gösterir. Buna göre cinsel boşalma esnasında insan ruhunda azalma olur. Yukarıdaki örnekler ışığında kadının da erkek gibi sperm ürettiği kabul edilir ancak o miktardaki azlığın ve cenin bakımından önemsiz oluşun espirisi kadının daha düşük bir ruha sahip olmasıdır.³⁷

³¹ Barış Bağcı, “Otto Weininger ve Bilimsel Cinsiyetçiliğin İmkânsızlığı”, Felsefelogos, 38, (2010/1), s. 37.

³² Bağcı, 39.

³³ Bağcı, 42.

³⁴ Michel Foucault, Cinselliğin Tarihi (5. Baskı), (Çev.: Hülya Uğur Tanrıöver), Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2013, s. 378.

³⁵ Foucault, 378.

³⁶ Anthony Battaglia, “Helenistik Beden Kavrayışı ve Hıristiyan Toplumsal Etiğindeki Mirası”, (Çev.: Sibel Özbudun), Sylvia Marcos (Der.), Bedenler, Dinler ve Toplumsal Cinsiyet, Ütopya Yayınevi, Ankara 2006, s. 146.

³⁷ Battaglia, 146.

Form-Madde DUALİZMİ

Konu edilen nesnenin imajı insan zihninde çabucak belirir. Bu bazen basit yapısal özelliklerin izdüşümü bazen de tarih içinde oluşturulmuş algının yansması şeklinde gerçekleşir. Örneğin bir kadın yahut erkeğin imajı, her ne kadar boy ve kilo olarak geniş bir yelpaze içinde yayılmış olsalar da fiziksel olarak zihinde kompleks bir süreci gereksinmeden hemencecik oluşuverirler. Zihinde oluşan bu görüntünün resmi önümüze konsaydı herhalde itiraz etmeden bunu onaylayabilirdik zira kadın ve erkek bedeni, her biri kendi cinsleri arasından süzülüp tek bir görüntüye indirgenecek kadar belirgin özellikler taşımaktadır. Uzun saçlı kadın yahut sakallı bir erkek hemcinslerini tümüyle temsil etmeyebilir ancak bu küçük ayrıntı geneli resmetmeye yeterli görünür ve ait oldukları cins açısından herhangi bir küçümsemeye neden olmaz. Bu durumda, fiziki yapının doğal yansımalarının rolü yadsınamaz ancak genel geçer bir yasaya dayanmadan zihinde oluşan imajlar vardır ki bunda da oluşmuş/oluşturulmuş bir algının etkisi bulunur.

Konuyu örneklemesi açısından bir filozofu ele alalım: Çoğunlukla zihnimize erkek bedeninin özelliklerini taşıyan bir görüntü belirecektir. Bunun nedeni düşünen insanın, herkes tarafından kabul edilen yapısal özellikleri değil felsefe tarihini erkek felsefecilerin etkinlik alanı olarak ortaya koyan tarihsel alışkanlıktır. Ancak burada beliren beden, Antik Yunan'dan Kartezyen Felsefeye kadar varlığını hissettiren dualizmin dışında, biçim olmanın ötesindedir. Felsefeye bir beden atfetmekten ziyade onu bedenden arındırma çabası gibi görünür.³⁸ Zira düşünen insanın, mantık kategorileri bağlamında herhangi bir ayrımını, hiçbir itiraza mahal bırakmayacak şekilde ortaya koymuş değildir. Öyle olsaydı, beden-ruh dualizminde kadının konumlandırıldığı yer nedeniyle tam tersi bir görüntü tezahür edecekti. Zeynep Direk'in aktardığı şu hissiyat felsefi geleneğin seyri açısından önemlidir: “Zihnimizi Merleau-Ponty'nin düşünce serüvenine kapılmaya teslim ettiğimizde, katılmış, mekanikleşmiş, zamansızlaşmış, düşüncesizleşmiş, heyecandan ve meraktan temizlenmiş, saydamlaşmış, kendisinin müsveddesi oluvermiş bir hayatın gerisini görebileceğimiz, dünyayla bedenimizin ilişkisine ait organik bir arka planın bize sunduklarını kucaklayabileceğimiz, kısacası, dünyayı ve kendimizi yeni bir gözle görebileceğimiz umuduna kapılırız.”³⁹ Düşüncenin ve zihnin başarılı olmak için aşmak zorunda olduğu bedene, alışıl gelmiş tavrın dışında bir yaklaşım söz konusudur burada.⁴⁰

Geleneksel yaklaşımın temelinde Antik Yunan felsefesi yatmaktadır ve beden-ruh dualizminde görünen karşıtlık ilkesi bu dönemin felsefesinin genel ve belirleyici özelliklerindedir.⁴¹ Eşyanın zıddıyla kaim olması düşüncesinde epistemoloji bakımından yaratıcı ve öğretici bir şeyler olduğu açıktır, ancak beden ve ruh söz konusu olduğunda kadim felsefede bedenin ruha oranla düşkün bir yere konumlandırıldığı görülüyor. Takip eden dönemde ve özellikle Patristik dönem felsefesinde işin içine Hristiyanlığın ve bir takım mistik öğretilerin çileci anlayışı da girince beden iyiden iyiye bir hesaplaşmaya mahal olmaktadır. Ruhü yüceltmek için beden acı çekmelidir ve bu acı bedenle birlikte yavaş yavaş silikleşmelidir. Antik Yunan felsefesine dönüldüğünde, bu dualizmde kadının bedenle eşleşmesindeki motifler ortaya çıkacaktır.

Doğanın insan yaşamı açısından önemi aşikârdır ve insan bu doğanın bereketine bağımlı olarak yaşamını sürdürebilmektedir. Antik Yunan'da bu gerçek kadının doğurganlığıyla ilişkilendirilmiştir. Bugün dilimizde de kendine yer bulan ve mitolojide Gaia⁴² ile simgeleşen “tabiat ana” ifadesinde bunun izlerini görebiliyoruz. Ancak Platon bu benzerliği aynen kabul etmekle yetinmez ve kadının doğayı taklit ettiğine inanır. Tabiat ana kavramında sahici olan kadın değil topraktır çünkü anne sadece bebeği için besleyici durumundayken toprak bütün insanlığın besin kaynağı olmuştur. Meneksenos adlı diyalogunda şöyle ifade ediyor bu hali: “ Her yaratığı, çocuğuna uygun olan besini kendinde taşır ve böylece gerçek ana, başka birinin evladını ele geçiren sahte anadan ayırt edilir; çünkü sahte anada, yavruya gereken besin kaynakları kurudur. İşte, o bizim anamız toprak, insan yaratmış olduğunu şöylece ispat ediyor: O çağlarda, ilk olarak yalnız o, insanı beslemek için, insan soyuna en iyi, en güzel besini sağlayan buğdayla arpayı yetiştirmiş ve bu varlığı

³⁸ Çiğdem Yazıcı, “ Sokrates'ten Hegel'e Felsefe Tarihinin Irkı”, Felsefelogos, 51, (2013/4), s. 97.

³⁹ Zeynep Direk, Dünyanın Teni, Metis Yayınları, İstanbul 2003, s. 10.

⁴⁰ Detay için bknz. Maurice Merleau-Ponty, Phenomenology of Perception, (Trans.: Routledge & Kegan Paul Ltd), Redwood Burn Limited and Trowbridge & Esher, London 1978.

⁴¹ Detaylı bilgi için bkz.: W.K.C Guthrie, Yunan Felsefe Tarihi, (Çev.: Ergün Akça), Kabcacı Yayınevi, İstanbul 2011.

⁴² Hesiodos, İşler ve Günler-Tarırların Doğuşu, (Çev. Furkan Akderin), Say Yayınları, İstanbul 2014, s. 62.

gerçekten kendinin yarattığını göstermiştir. Böyle bir düşünceyi, kadından ziyade toprağı göz önünde tutarak ileri sürmek uygun olur; çünkü rahmine çocuk düşen, çocuk yaratan kadın, bu yolda toprağı örnek olmuyor, toprağı taklit ediyor.”⁴³

Platon’un genel felsefesi zamanla pek çok değişime uğramıştır. Örneğin ilk dönem diyaloglarında komünizme çalan siyaset felsefesi son dönemlerinde yazdığı Nomoi (yasalar) adlı eserinde teokratik bir şekle bürünür. Bu yüzden ona yapılacak atıflarda söz konusu gerçeği göz ardı etmemek gerekir. Aynı durum kadın konusunda da geçerlidir. Meneksenos’ta bahsettiği kadının tabiatı Timaios adlı diyalogunda değişime uygun bir yapıdadır. Kadınların tabiatını erkeklerinkine benzetmek, onlarınkine ahenkli kılmak⁴⁴ mümkündür. Elbette bu değişim devletin ve siyasetin lehine düşünülmüş bir öngörüdür. Dolayısıyla kadının özü değil davranışları hakkında bir fikir taşımaktadır.

Form ve madde ilişkisinde kadın metaforik bir anlatımla karşımıza çıkar Platon’da. Altın madenini kullanarak pek çok şekil üreten sanatçı örneğini kullanır Platon ve sanatçı hangi şekli üretirse üretsin, ortaya çıkan şeyin ne olduğu sorusu hep aynı cevabı, altını işaret eder. Şekiller ise daha meydana geldiği esnada bile değişebildiğinden gerçek varlıklarmış gibi söz edilmeye değer değildirlir. Platon bu benzetmeden üç şey ayırır. Bunlar; olan, olanın olduğu yer ve olanın kendisine göre meydana geldiği örnek.⁴⁵ Bu üç şeyi de anne, baba ve çocuk temsilleriyle ifade eder. Buna göre olan, çocuk; olanın (çocuk) olduğu yer, anne; olanın (çocuk) kendisine göre meydana geldiği örnek de baba ile temsil edilir.⁴⁶ Bu örnek bize erkeği form ve belirleyici olarak, kadını ise madde ve belirlenim mahalli olarak sunar.

Aristoteles, Platon’un bu düşüncesini kendisinden önceki döneme kıyasla daha makul bulur ancak yeterli görmez. Dolayısıyla kadınla ilgili görüşlerinde Platon’a nispetle daha kışkırtıcı bir içerik göze çarpar.

Aristoteles’in biyolojisi kadınları ele alış tarzından ötürü misoginizm (kadın düşmanlığı) suçlamasıyla karşı karşıyadır. Biyoloji alanında tarihin en önemli isimlerinden biri olmasına rağmen felsefesindeki misogynist öğeler onun aslında bu alanda fazla çaba harcamadığı düşüncesini doğurmuştur. Aristoteles üzerine yapılan feminist yorumlarda bu suçlamaya onun aptalca fikirleri neden gösterilmiştir. Tüm bu yorumları aktaran Nussbaum şu soruyla devam ediyor: “Aristoteles’in söylediği aptalca şeyleri ne açıklarsa açıklasın, apaçık araştırmacı bir deha olmasına rağmen, hangi nedenle olursa olsun, neden denizyıldızı onu beraber olduğu, birlikte yaşadığı, çocuklarını doğurduğu varlıktan daha fazla ilgilendirdi?”⁴⁷ Nussbaum bu sorunun cevabını onun bilimsel düşüncesinin özünde aramanın doğru olmadığına ve ne olursa olsun Aristo’nun bu konuda açtığı yolun ihmal edilmemesi gereğine inanır.

Aristoteles’in, feminist kesimlerin bir bölümünde uyandırdığı nefretin temelinde kadını, “sakatlanmış bir erkek”⁴⁸ olarak ifade etmesinin rolü inkâr edilemez. Bununla beraber o, kadın ve erkek arasında özsel bir fark bulunmadığını düşünür. Metafizik adlı eserinde bu duruma şöyle değiniyor: “Erkek ve dişinin karşıtlar olmalarına ve türsel ayrımlarının bir karşıtlık olmasına rağmen kadının erkekten neden tür bakımından farklı olmadığı, yine dişi bir hayvanla erkek bir hayvan arasındaki ayrımın hayvanın özüne ilişkin bir ayrım olmasına ve kesinlikle beyazlık ve siyahlık gibi olmamasına rağmen (çünkü dişilik ve erkeklik hayvana, hayvan olması bakımından aittirler) neden tür bakımından farklı olmadıkları sorusu sorulabilir. Bu problem aslında şu problemin hemen hemen aynıdır: Neden filanca karşıtlık, türsel bir ayrımı meydana getirmekte, filanca diğeri ise getirmemektedir? Örneğin “ayaklı” veya “kanatlı” olmak farklı türleri meydana getirmekte, ama beyaz ve siyah olmak getirmemektedir? Bunun nedeni belki de bu özelliklerin birincilerinin cinslere özgü değişik haller (modifications) olmaları diğerlerinin ise daha az onlar olmalarıdır ve bir yanda form, diğer yanda madde olduğu için kaynağı formda bulunan karşıtlıklar, tür farklılıklarını meydana getirirler.”⁴⁹

⁴³ Platon, Meneksenos, (Çev.: İrfan Şahinbaş), Sosyal Yayınları, İstanbul 2001, s. 14.

⁴⁴ Platon, Timaios, (Çev.: Erol Güney-Lütfi Ay), M.E.B. Yayınevi, İstanbul 1997, s. 11.

⁴⁵ Platon, Timaios, 63.

⁴⁶ Platon, Timaios, 64.

⁴⁷ H. Nur Beyaz Erkızan, Aristoteles’ten Nussbaum’a İnsan, Sentez Yayıncılık, İstanbul 2012, s. 63.

⁴⁸ Nicholas D. Smith, “Kadınların Doğası Hakkında: Platon ve Aristoteles”, (Çev.: Aylin Çankaya), Özne, 18, (Bahar 2013), s. 85.

⁴⁹ Aristoteles, Metafizik, (Çev.: Saffet Babür), Sosyal Yayınları, İstanbul 1996, s. 443.

Aristoteles burada açıkça kadın ve erkeğin, ayaklı ve kanatlı hayvanlar gibi birbirinden ayrılmadığını ve aynı türe ait olduklarını belirtiyor. Erkeklik ve dişiligi forma ait bir özellik olarak değil de maddi bir karşıtlık olarak gördüğü için ve maddenin farklılık yaratmayacağına inandığı için bu görüşe sahiptir. Erkeklik ve dişilik bedene has değişik hallerdir ve her ikisinde de bulunan aynı meninin değişimi neticesinde var olurlar.⁵⁰ Aristoteles'in bu ifadeleriyle karşılaşan biri için kendisine yöneltilen “kadın düşmanı” suçlaması fazlasıyla rahatsız edici ve hakkaniyetsiz gelecektir ancak Politika adlı eserinde, konu daha fiziki ve reel bir alana kaydığında fikirlerinin de bir takım farklı uzantıları olduğu ortaya çıkmaktadır. Örneğin Metafizik'te erkeklik ve dişilik spermin iki farklı hali olarak sunulup aralarında özsel bir farkın olmadığı vurgulanırken ve ikisinden birinin daha makbul ve faziletli olduğuna dair herhangi bir tercih yapılmazken Politika'da bu durum tersine döner. Bebeğin küçük ve dişi olarak dünyaya gelmesi fiziksel bir kusur sayılır ve geleneksel olan yaklaşımların yanlışlığına bağlanır.⁵¹ Ancak söz konusu kusur, siyaset ve yönetim açısından toplumların yapısına yönelik bir takım mülhazalar neticesinde ortaya çıktığı için çoğunlukla erkeğin sosyal alandaki üstünlüğü bağlamında değerlendirilmiştir. Yine de Aristo'nun ruh-beden ilişkisinde ruhun bedene olan üstünlüğünün kadın cinsinde mükemmel olmayan bir üstünlük olarak gerçekleştiği sonucunu çıkarımlar olmuştur.⁵² Bununla beraber Aristoteles'in form ve madde ilişkisini incelediği hilomorfizm kavramını cinsiyetçi bulan feminist söylemin karşı tezlerinde çoğunlukla duygusal bir tavrın ve açık bir hayal kırıklığının ötesine geçilemediği görülmektedir.

Form ve madde arasındaki ilişkiye dair bize cinsiyet kavramını düşündüren Aristoteles'in kendisidir. Herhangi bir yoruma gerek bırakmayacak kadar net bir şekilde form ile madde arasında cinsiyet ilişkisi kurar. Presokratik dönem filozoflarını eleştirirken şöyle diyor: “ Buna karşılık onlara göre form, ancak tek bir defa meydana getirilebilir. Oysa bizim gözlemlediğimiz, tek bir maddeden ancak tek bir masanın çıktığı, formu uygulayan insanın ise tek bir şey olduğu halde, birçok masayı meydana getirdiğidir. Dişiyile erkeğin ilişkisi de buna benzerdir: Çünkü dişi ancak tek bir dölleme ile döllenmesiyle, erkek birçok dişiyi döller.”⁵³

Aristoteles'in, erkeği formun ilkesi, kadını da madde olarak görmesi⁵⁴ sözü edilen cinsiyetçi yaklaşımın nüvesi ve hayal kırıklığının kaynağıdır. Bu anlayışın kritiğinde değerli istisnalardan biri olarak Charlotte Witt'in “*Feminist Bir Perspektifle Aristoteles'te Form, Normatiflik ve Cinsiyet*” makalesine atıfta bulunmak yerinde olacaktır.⁵⁵

Form ile maddenin erkek ve kadın bedenlerine uygulanması üreme olayında gerçekleşir. Buna göre öz erkek bedeninden kadın bedenine aktarılır ve kadın, rahmi aracılığıyla bu forma mahal olur. Böylece kadın formun vücuda sahip olduğu maddi bir alanın özdeşi olur. David Hume bu anlayışı “*üreme ilkesi erkekten kadına doğru gittiği için(...)*”⁵⁶ şeklinde yorumlamıştır.

Form Tanrısal, madde ise dünyevi öğeler içerir. Kısmen Aristo kısmen de İncil etkisiyle batı düşüncesinde kadın, Tanrısal varlık olan erkeğin eşiti değildir. Erkek, Tanrı'nın yüceliğini temsil ettiği için onun bir nevi sureti gibidir fakat kadın bu temsilde ancak erkeğin yüceliğini üstlenebilir. Bu hiyerarşik düzende Tanrı, İsa'nın; İsa, erkeğin; erkek de kadının üstü durumundadır.⁵⁷

SONUÇ

Antik yunan felsefesinde mitos'tan logos'a geçiş olarak bilinen ve felsefi düşüncenin hâkim olduğu dönemde kavramların karşıtlık içinde ele alınması yaygındır. Kadın da bu doğrultuda erkekle birlikte değerlendirilir. Tanrıça Gaia'ya atıfta kadın doğayla özdeşleştirilmiş ve ontolojik bakımdan maddeye

⁵⁰ Aristoteles, Metafizik, 444.

⁵¹ Aristoteles, Politika, (Çev.: Ersin Uysal), Dergah Yayınları, İstanbul 2007, s.257.

⁵² Smith, 95.

⁵³ Aristoteles, Metafizik, 116.

⁵⁴ H. Nur Beyaz Erkizan, Aristoteles Yazıları; Feminizm ve Aristotelesçi Feminizm Üzerine, Sentez Yayıncılık, İstanbul 2012, s. 140.

⁵⁵ Charlotte Witt, “Feminist Bir Perspektifle Aristoteles'te Form, Normatiflik ve Cinsiyet”, (Çev.: Nurten Öztanrıkulu Özel), Özne, 18, (Bahar 2013), s. 115-134.

⁵⁶ David Hume, İnsan Doğası Üzerine Bir İnceleme, (Çev. Aziz Yardımlı), İdea Yayınevi, İstanbul 1997, s. 487.

⁵⁷ Pavlus'tan Korintlilere 1. Mektup, 11/3.

indirgenmiştir. Böylelikle erkek asıl örnek (form) olurken kadın o örneğin maddesi olarak anlamlandırılmış oluyor. Bu düşünce üreme olayından benzetme yoluyla türetilir. Kadın cinsi sahip olduğu rahim vasıtasıyla erkekten aktarılan öze mahal olur ve bu biyolojik hakikat onun maddeyle bir tutulmasına gerekçe kılınır.

Batı düşüncesinin hemen her döneminde kendini hissettiren düalist düşünceden kadın bir türlü kurtulamamıştır. Akıl-duygu, ruh-beden düalizminde bu ikiliklerden faziletli görülen akıl ve ruh erkeği, daha aşağı konumda yer verilen duygu ve beden ise kadını temsil eder. Böylece kadın hem ontolojik hem de epistemolojik olarak ikinci plana atılır. Var olma bakımından erkekle eşit tutulmadığı gibi bilgiyle münasebeti bakımından da erkeğin dengi olamayacaktır.

KAYNAKÇA

1. Aristoteles, *Metafizik*, (Çev.: Saffet Babür), Sosyal Yayınları, İstanbul 1996.
2. Aristoteles, *Politika*, (Çev.: Ersin Uysal), Dergah Yayınları, İstanbul 2007.
3. Bağcı, Barış “ Otto Weininger ve Bilimsel Cinsiyetçiliğin İmkânsızlığı”, *Felsefelogos*, 38, (2010/1), 33-47.
4. Battaglia, Anthony “Helenistik Beden Kavrayışı ve Hıristiyan Toplumsal Etiğindeki Mirası”, (Çev.: Sibel Özbudun), Sylvia Marcos (Der.), *Bedenler, Dinler ve Toplumsal Cinsiyet*, Ütopya Yayınevi, Ankara 2006.
5. D. Smith, Nicholas “Kadınların Doğası Hakkında: Platon ve Aristoteles”, (Çev.: Aylin Çankaya), *Özne*, 18, (Bahar 2013), 85-96.
6. Direk, Zeynep *Dünyanın Teni*, Metis Yayınları, İstanbul 2003.
7. Erkızan, H. Nur Beyaz *Aristoteles Yazıları; Feminizm ve Aristotelesçi Feminizm Üzerine*, Sentez Yayıncılık, İstanbul 2012.
8. Erkızan, H. Nur Beyaz *Aristoteles'ten Nussbaum'a İnsan*, Sentez Yayıncılık, İstanbul 2012.
9. Foucault, Michel *Cinselliğin Tarihi* (5. Baskı), (Çev.: Hülya Uğur Tanrıöver), Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2013.
10. Guthrie, W.K.C *Yunan Felsefe Tarihi*, (Çev.: Ergün Akça), Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2011.
11. Hesiodos, *İşler ve Günler-Tanrıların Doğuşu*, (Çev. Furkan Akderin), Say Yayınları, İstanbul 2014.
12. Hume, David *İnsan Doğası Üzerine Bir İnceleme*, (Çev. Aziz Yardımlı), İdea Yayınevi, İstanbul 1997.
13. Merleau-Ponty Maurice, *Phenomenology of Perception*, (Trans.: Routledge & Kegan Paul Ltd), Redwood Burn Limited and Trowbridge & Esher, London 1978.
14. Platon, *Meneksenos*, (Çev.: İrfan Şahinbaş), Sosyal Yayınları, İstanbul 2001.
15. Platon, *Timaios*, (Çev.: Erol Güneş-Lütfi Ay), M.E.B. Yayınevi, İstanbul 1997.
16. Witt, Charlotte “Feminist Bir Perspektifle Aristoteles'te Form, Normatiflik ve Cinsiyet”, (Çev.: Nurten Öztanrikulu Özel), *Özne*, 18, (Bahar 2013), 115-134.
17. Yazıcı, Çiğdem “ Sokrates'ten Hegel'e Felsefe Tarihinin İrki”, *Felsefelogos*, 51, (2013/4), 97-107.

İlhama ASLANOVA⁵⁸; Esmira KAZIMOVA⁵⁹; Ulviya ŞİRİNOVA⁶⁰
KARABAĞ'DA İŞGAL SONRASI “AKILLI KÖYLER ve AKILLI ŞEHİRLER” PROJELERİ: EKONOMİK
VE COĞRAFİK DURUMLAR
“SMART VILLAGES and SMART CITIES” PROJECTS AFTER OCCUPATION IN KARABAKH: ECONOMIC
and GEOGRAPHICAL SITUATIONS

ÖZ

"Akıllı Köy" ve "Akıllı Şehir" bilgi toplamak için çeşitli elektronik ve dijital yöntemlerin ve sensörlerin kullanıldığı alanlardır. Toplanan verilerden elde edilen içgörüler, varlıkların ve kaynakların verimli kullanımına odaklanır. Bu konseptte Nesnelerin İnterneti, Yapay Zeka, Blockchain vb. teknolojiler uygulanmaktadır. Bazı bileşenler bu teknolojiler temelinde oluşturulur. Bir örnek, belirli yerlerde elektrik ve su tüketiminin elektronik olarak toplanmasıdır. Sonuç olarak, nüfus kendi hizmet geçmişi görebilir ve belirli yazılımları kullanarak ödeme yapabilir. Ayrıca, ilgili devlet kurumları tüm veritabanında toplanan bilgilere dayanarak optimizasyon çalışmaları yapma olanağına sahiptir. Tüm bu elektronik uygulamaları tıp ve ulaşım için de geçerlidir. Özellikle çevreyi korumak için hava izleme için kablosuz sensör ağları aracılığıyla elektronik bir harita üzerinde şehirdeki kirliliği gözlemlemek mümkündür.

Makalede, Azerbaycan Cumhuriyeti'nde akıllı şehir ve akıllı bölge geliştirme sorunlarını inceliyor, akıllı ve sıradan şehirler ve bölgeler arasındaki farklar, akıllı şehirlerin ve bölgelerin gelişimindeki boşlukların nedenleri ortaya çıkıyor. Dijital ve entelektüel teknolojilerin şehir ve bölgelerdeki dağılım düzeyinin, aralarındaki yapısal boşluğun varlığından etkilendiği gösterilmiştir. Akıllı şehir teknolojilerinin yaygınlaştırılması sürecinin özellikleri, kentsel ekonominin yapısına, bilgi altyapısının durumuna ve kaynak yeteneklerine bağlı olarak ortaya çıkar. Kavramın popülerleşmesine ve bu projenin gelişmesine rağmen akıllı şehirlerin nispeten geniş ve heterojen coğrafyasına dikkat etmek önemlidir. Zengilan'da oluşturulan ve Ocak ayında devreye alınan ilk akıllı köy projesi, bölgenin coğrafi yapısını ve altyapısını dikkate alıyor.

Anahtar Kelimeler: akıllı şehir, akıllı bölge, kentsel-kırsal yapı, coğrafi özellikler.

ABSTRACT

"Smart Village" and "Smart City" are areas where various electronic and digital methods and sensors are used to gather information. Insights from collected data focus on efficient use of assets and resources. In this concept, Internet of Things, Artificial Intelligence, Blockchain etc. technologies are applied. Some components are created on the basis of these technologies. An example is the electronic collection of electricity and water consumption in certain places. As a result, the population can see their service history and make payments using certain software. In addition, relevant government agencies have the opportunity to carry out optimization studies based on the information collected in the entire database. All these electronic applications apply to medicine and transportation. It is possible to observe the pollution in the city on an electronic map through wireless sensor networks for air monitoring, especially to protect the environment.

The article examines the problems of smart city and smart zone development in the Republic of Azerbaijan, reveals the differences between smart and ordinary cities and regions, the reasons for gaps in the development of smart cities and regions. It has been shown that the level of distribution of digital and intellectual technologies in cities and regions is affected by the existence of the structural gap between them. The characteristics of the process of dissemination of smart city technologies appear depending on the structure of the urban economy, the state of the information infrastructure and resource capabilities. Despite the popularization of the concept and the development of this project, it is important to note the relatively large and heterogeneous geography of smart cities. The first smart village project, created in Zengilan and commissioned in January, takes into account the geographical structure and infrastructure of the region.

Keywords: smart city, smart zone, urban-rural structure, geographical features.

⁵⁸ Bakü Avrasya Üniversitesi; Ekonomi ve Yönetim Bölüm Başkanı, Ekonomide Felsefe Doktoru; ORCID: 0000-0001-8399-6285; E-mail: aslanovailhama220@gmail.com

⁵⁹ Bakü Avrasya Üniversitesi; Ekonomi ve Yönetim Bölümü, Öğretim Üyesi; ORCID: 0000-0001-7033-5648; E-mail: k.esmira@gmail.com

⁶⁰ Bakü Avrasya Üniversitesi; Ekonomi ve Yönetim Bölümü, Öğretim Üyesi

1. GİRİŞ

Akıllı Şehir veya “Akıllı Şehir” kentsel mülkiyet yönetimi için yerel bilgi sistemleri departmanları, okullar, kütüphaneler, ulaşım, hastaneler, enerji santralleri, su ve atık yönetim sistemleri dahil ancak bunlarla sınırlı olmamak üzere çeşitli bilgi ve iletişim teknolojileri, kanun icra daireleri ve diğer kamu hizmetleri. Toplanan verilerin analizinin sonuçları, varlıkların ve kaynakların verimli kullanımına odaklanır. Akıllı Köyler bir fikir değil, 2016 yılında Avrupa Birliği Uzak Bölgelerde Kırsal Kalkınma Deklarasyonu temelinde oluşturulmuş bir belgedir. Temel hedefleri hizmetlere erişimi sağlamak, e-hizmetlerin kullanımını artırmak, döngüsel bir ekonomi oluşturmak ve sürdürülebilir kırsal kalkınmayı sağlamaktır. Dünyada çok sayıda akıllı köy var mı? dünya ve birçok ülkede var. Örneğin Türkiye'de Vodafone'un desteklediği Akıllı Köy projesi var. Kazakistan'da Villic Kazakistan projesi, Ruanda'da Smart villic projesi ve Ukrayna'da Otonom Otonom Köy projesi var. Hindistan'da Microcoft desteğiyle oluşturulan büyük proje, mobil iletişimin olmadığı, sadece özel teknoloji kullanılarak yüksek hızlı internetin olduğu bir yerde bulunuyor.

1.1. Akıllı şehir projelerine ve akıllı şehir çekiciliğine harcama

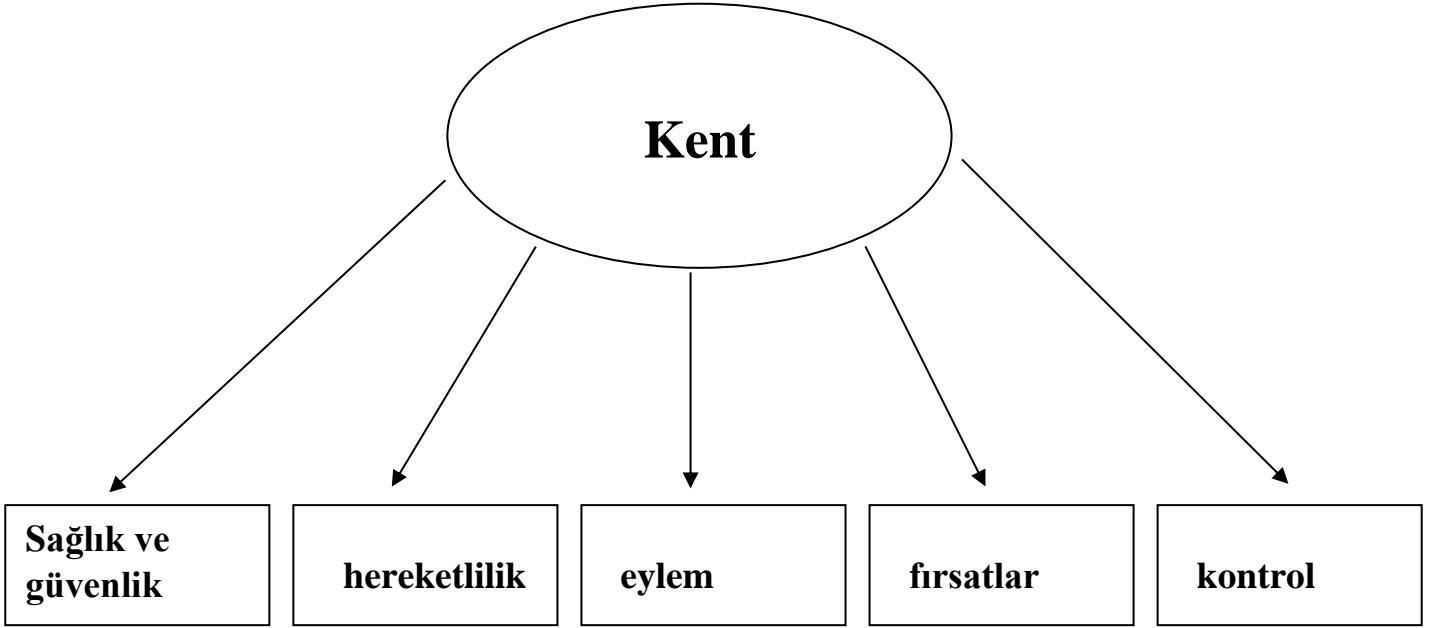
24 Ocak 2022'de Juniper Research analistleri, 2021 yılında dünya genelinde akıllı şehirlere 20 milyar dolar harcanacağını tahmin eden bir çalışma yayınladı. Bu yatırımlar ağırlıklı olarak ulaşım, altyapı, enerji, aydınlatma, şehir yönetimi ve kentsel iletişim alanlarında yapılıyor. Araştırmanın ortak yazarı Mike Bainbridge, "Birçok şehir, yerel yönetimlerin çevresel etkilerini ve enerji tüketimini azaltmasına yardımcı olmak için teknoloji ve bilgi kullandı" dedi. "Son sıralamalarımızda, en iyi şehirler, vatandaşlarına net faydalar sağlamak için teknolojiyi kullanmanın yenilikçi yollarını buluyor. Juniper Research, aşağıdakiler dahil en iyi akıllı şehirleri sıraladı:

- Şanghay;
- Seul;
- Barselona;
- Pekin;
- New York.

Bu sıralamalara ek olarak, çalışma, akıllı şehir girişimlerinin 2026 yılına kadar yıllık harcamalardan yaklaşık 70 milyar dolar kazanacağını; 2021'de 35 milyar dolara kıyasla. Bunun büyük kısmı 2026 yılına kadar 1.000 TWh'den fazla elektrik tasarrufu sağlayacak ve 2021'in sonunda Londra'nın akıllı şebeke girişimleri beş yıldan fazla enerji tüketimine eşdeğer olacak. Akıllı şehir gelişiminin birçok alanı, özellikle önde gelen şehirlerin dışında, hala erken aşamadır, bu nedenle erken gelişmeler hala pazarın çoğunluğunu oluşturmaktadır. Juniper Research'e göre bu, akıllı şehir teknolojilerinin sağladığı tasarrufun yüksek kalacağı anlamına geliyor. Enerji tasarrufunun yalnızca 2026 yılına kadar 96 milyar dolara ulaşmasını bekliyoruz, bu da çoğu durumda onları oldukça uygun maliyetli hale getiriyor.

2021 Mayıs ayının sonunda büyük bir "akıllı şehir" projesinin Roma'da hayata geçirileceği açıklandı. Bunun için, gelişmeleri sayesinde hava kirliliği seviyesini azaltacak olan Envision ve Sony yer aldı. Haziran 2021'in başlarında yapılması planlanan üç proje, park yeri bulmayı kolaylaştıracak, yaya geçitlerindeki kazaları azaltacak ve Roma otobüslerindeki tıkanıklığı azaltacak. Kasım 2020'nin sonunda, Münih'te blok zinciri tabanlı bir akıllı şehir altyapısı başlatıldı. Uygulamanın, araç kullanımını %10 ve CO2 emisyonlarını yılda 34.000 ton azaltması bekleniyor.

Moskova, İsviçre Uluslararası Yönetim Geliştirme Enstitüsü (IMD Business School) tarafından derlenen "akıllı şehir" sıralamasında 16 sıra yükseldi. 17 Eylül 2020'de yayımlanan bir araştırmada Rusya başkenti 56. sırada yer aldı. Singapur, üst üste ikinci yıl listenin başında yer alıyor. Akıllı şehirler sıralamasında ikinci sırayı Helsinki, üçüncü sırayı Zürih aldı. Auckland ve Oslo izledi ve New York ilk ona girdi. 2019 yılına göre konumunu değiştirmeden 73. sırada yer alan sıralamada Rusya başkentinin yanı sıra St. Petersburg da yer alıyor. Singapur, Helsinki, Zürih ve Moskova, IMD Business School tarafından 109 akıllı şehir sıralamasında 56. sırada yer alıyor.

Şekil 1. Akıllı şehirleri değerlendirmek için 5 alan

Rapora göre, gelişmekte olan ülkelerde insanlar hava kirliliği ve trafik sıkışıklığının yanı sıra güvenlik ve yolsuzluğu ana sorunlar olarak gösteriyor. Gelişmiş ülkelerin kentlerinde işsizlik, eğitim ve sosyal hareketlilik gibi başka sorunlar da vardı. Ayrıca, dünya genelinde konut edinmede zorluklar yaşanmaktadır. 2020 araştırması, birçok ülke hastalıkla savaşmak için çeşitli teknolojilere başvurduğundan, COVID-19 pandemisine odaklandı. "En iyi teknolojiye sahip olanlar salgınla daha iyi başa çıkabilir. Rapor, akıllı şehirlerin çözüm olmadığını, ancak teknolojinin yardımcı olduğunu söylüyor.

1.2 Azerbaycan'da Akıllı Köy ve Akıllı Şehir projesinde ilk adımlar

Azerbaycan, Karabağ'da "akıllı köyler" inşa ediyor. Zengilan ilçesinde ilk "akıllı köylerden" birinin temeli atıldı. Bu fikrin yaratıcısı ve uygulayan kuruluş, Tarım Bakanlığına bağlı Tarımsal Projelerin ve Kredilerin Yönetimi Devlet Hizmetidir. Bu amaçla bakanlığa 10,8 milyon manat tahsis edildi. Ağali köyünde uygulanacak projeye Türkiye, İsrail, İtalya ve Çin'den önde gelen firmalar katılıyor. Ocak 2022'ye kadar 200 ev hizmete girecek. Akıllı köy nedir ve bileşenleri nelerdir? Uzmanların ortak görüşü, "akıllı köyün" nüfusun ve çevrenin faaliyetlerini yönetmek için tam otomatik bir sistem olduğu yönünde. "Akıllı köy", birbirinden bağımsız olarak çalışan birkaç kompleksten oluşur. Uzmanlara göre "akıllı köy"ün temel özelliklerinden biri, evden çıkmadan uzaktan kontrol edilebilen çok çeşitli teknik yeteneklere sahip olmasıdır.

Böylece köylü, bilgi sistemlerini tek bir merkezden yönetme, bilgi alma, iş ve diğer işlemleri yürütme, iletişim hizmetleri sağlama olanağına sahiptir. Böylece proje kapsamında oluşturulan otomatik merkezi sistem sayesinde "akıllı köy" sakinleri, mevcut ev sorunlarını ciddi para ve zaman harcamadan çözebilmektedir. Savaştan önce bile, Azerbaycan hükümeti şu konseptte bakmıştı: "2019-2023 yıllarında Azerbaycan Cumhuriyeti bölgelerinin sosyo-ekonomik kalkınma Devlet Programı" iki pilot akıllı köyün oluşturulmasını sağladı.

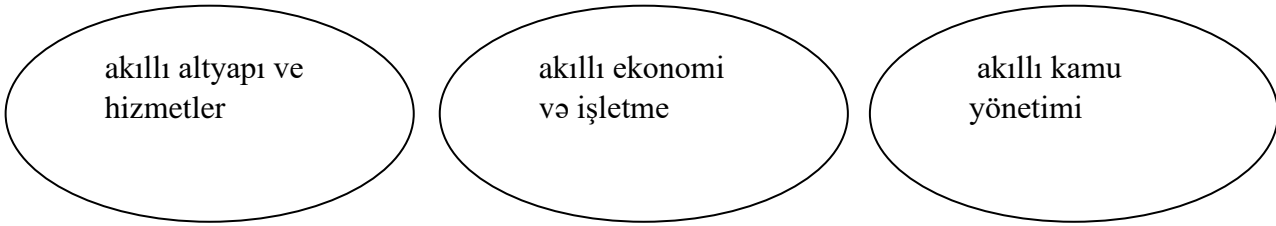
Ancak bu girişim, Azerbaycan'ın Dağlık Karabağ ve çevresinde 8.000 kilometrekareden fazla alanı geri aldığı geçen yılki savaştan sonra yaygınlaştı. 1990'larda 600.000'den fazla Azeri'yi anavatanlarını terk etmeye zorlayan birinci savaş sonucunda, toprakların yaklaşık yüzde 75'i Ermeni silahlı kuvvetlerinin kontrolüne girdi. Şimdi çoğu geri dönmeyi umuyor. Cumhurbaşkanı İlham Aliyev, Şubat ayında ilk "akıllı köy" projesinin Zengilan bölgesinin Üçüncü Ağali köyünde uygulanacağını duyurdu. Eylül ayında Türk medyasına verdiği röportajda Aliyev, ilk yerinden edilmiş kişilerin Zengilan'ın pilot akıllı köyüne "bu yılın sonunda veya gelecek yılın başlarında" döneceğini söyledi, ancak hangi köyden bahsettiğini söylemedi. 17 Ekim'de Fuzuli bölgesinde "Akıllı Köy" inşaatına resmen başlandı. Tarım Bakanlığı, akıllı köylerin "modern teknolojiler, ortak yönetim ve denetim"e dayalı tarım yöntemleri uygulayacağını açıkladı ancak bu bir kavram değil. bununla sınırlıdır. Konsept, "akıllı" sokak aydınlatmasını, ısıya ve soğuğa dayanıklı ekolojik evlerin inşasını, evsel atıkların kullanımını, hidroelektrik ve güneş paneli istasyonlarının kurulmasını, biyogaz kullanımını içermektedir. Sadece bu yıl hükümet "akıllı şehirler ve köyler" inşa etmek için 1,3 milyar dolar harcayacak. Analistler, hükümetin kalkınma modelinin potansiyel etkinliğini vurguluyor. "Akıllı köy" sistemi, Karabağ'daki tüm kamu hizmetlerini tek bir merkezi sistemde birleştirecek ve bu da bölgedeki en iyi teknolojik projelerin uygulanmasına olanak tanıyacak ve "yatırımları teşvik etmede özel bir rol oynayacak".

Azerbaycan akıllı köy (ve bağlantılı akıllı şehir) kavramını uygulamada zorluklarla karşılaşsa da, Karabağ pratik yapmak için ideal bir yerdir. Bütün alan yok edildi, artık altyapı yok. Bu açıdan sıfırdan inşa edilmesi gerekecek, belirli türdeki yeniliklerin uygulanması, her şeyden önce nüfusun ihtiyaç ve gereksinimleri, orada ne yapmak istediği dikkate alınmalıdır. Anketin sonuçları henüz kamuoyuna açıklanmadı.

2. SMART KƏND LAYİHƏSİNİN ƏSAS KOMPONENTLƏRİ

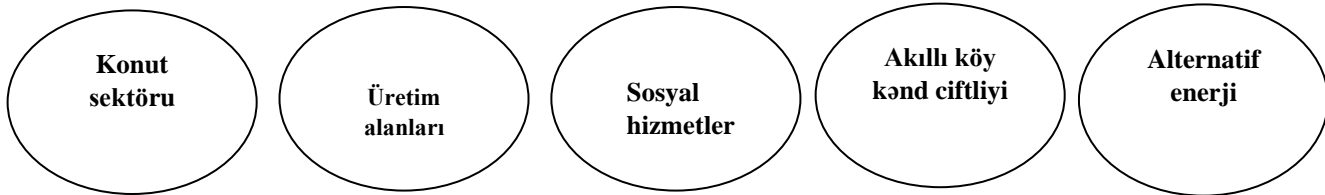
Karabağ'da oluşturulacak "Akıllı Köy" ve "Akıllı Şehir" nelerdir?

Dünyada bu tür köyler oluşturmanın temel amaçlarından biri kentleşmeyi önlemektir. Yani kırsal kesimde yaşayan insanlar için şartlar yaratılmış, böylece şehirlerde gerekli olan tüm hizmetler köylerde de sunulabilmektedir. İkinci önemli nokta ise Akıllı Köy konseptinin insanların şehirden daha fazla para kazanmasını sağlamasıdır. Üçüncü konu, kırsal kesimdeki vatandaşların da ülkenin her vatandaşı gibi kamu hizmetlerine erişiminin olması gerektiğidir. Yani örneğin ASAN hizmeti kırsal alanlarda olmalıdır. Tüm bu sorunları çözmek için tüm dünyada yenilikçi kırsal projeler kullanılmaktadır. 3 ana bileşen vardır:

Şekil 2. Dünya çapında "Akıllı Köy" yenilikçi köy projelerinin uygulanmasının 3 bileşeni

Zengilan ilçesine bağlı Ağalı-I, II ve III köylerini kapsayan "Akıllı Köy" projesinin uygulaması başlıca beş bileşen üzerinde gerçekleştirilecek. Bunlar konut sektörü, imalat sektörleri, sosyal hizmetler, "akıllı tarım" ve alternatif enerjidir.

Şekil 3. Zengilan bölgesinin Ağalı-I, II ve III köylerini kapsayan "Akıllı Köy" projesinin uygulanmasının 5 bileşeni

Her şeyden önce, yenilikçi inşaat malzemeleri kullanılarak alanda 200 tam yalıtımlı konut inşa edilmesi planlanıyor. Evlerdeki mühendislik iletişimi ve ısıtma sistemleri de "akıllı teknolojiler" temelinde oluşturulacak. Bu köylerde modern okul, kreş, poliklinik ve e-devlet merkezlerinin yapılması ve turizm altyapısının oluşturulması planlanmaktadır. Tüm konut binaları, sosyal tesisler, ofis binaları ve yeme içme tesisleri, tarımsal ürünlerin işlenmesi ve üretimi alternatif enerji kaynakları ile sağlanacaktır. Azerbaycan'ın kurtarılmış topraklarında "akıllı" projelerin uygulanmasında 5G teknolojileri tercih ediliyor. 5G teknolojisi başlangıçta Akıllı Şehir ve Akıllı Köy gibi büyük projeler için geliştirildi.

Bu alanlar, tarımın otomasyonu ile birlikte turizm sektörünün elektronikleştirilmesini gerektirmektedir. Bu proje ile tanıştıktan sonra şu soruların cevaplarını almaya çalıştık:

Köyde "akıllı bir iş" organize etmek mümkün mü? -Daha önce de belirtildiği gibi, temel konulardan biri köylünün köyde para kazanmasıdır. Bunun için köylüler gıda üretiyor, ancak altyapının hem kırsal hem de kentsel alanlarda pazara erişim mümkün olacak şekilde inşa edilmesi gerekiyor. Elektronik platformlar ağırlıklı olarak bu amaçla kullanılmaktadır. Bunlar Amazon veya Alibaba gibi platformlardır. Aynı zamanda, insanların ürünlerini çevrimiçi olarak incelemelerine ve sertifikalandırmalarına olanak tanıyan sistemler devreye sokulmalıdır, yani. Çevrimiçi bir sertifika alın. Öte yandan, köylülerin bankacılık hizmetlerine kolay erişime ihtiyacı var. Örneğin bir köylünün kartı yok ama ATM kodu kullanarak kasiyer hizmetlerini kullanabiliyor. Ayrıca, elektronik ödemeler geliştirilmelidir, vb.

"Akıllı yönetim" nedir? - Akıllı Devlet projesinin özü, vatandaşın zamandan ve kaynaktan tasarruf etmesini sağlamaktır, bu da köylülerin ilçe merkezinde alabilecekleri birçok hizmetin kırsal alanlarda

elektronik sistem üzerinden alınabilmesi anlamına gelir.Örneğin bir emeklinin emeklilik kartı alması gerekir. . Yasaya göre, bu kart bir kişiye ancak kimlik onaylandıktan sonra verilebilir (yani, kişinin kartın gerçekten sahibi olduğunun onaylanmasından sonra). Modern teknolojiler bu sorunu çözmeye izin veriyor.Yani artık dünyada yüz tanıma özelliğine sahip bir ATM var. Bu sayede ve kimlik ibraz edildikten sonra kişiler ATM'lerden kart alabilirler, aynı kural diğer belgeler için de geçerlidir. Yani elektronik sistemlere erişim sağlarlar yani örneğin ASAN Hizmeti ile ilgili tüm hizmetleri alabilmek için bir köylünün köyde bir noktaya, örneğin bir odaya gelmesi yeterlidir. Belediye binası.

"Akıllı köyler"de neler olmalı? - "Akıllı köyler" yüksek hızlı internete sahip, e-sağlık sistemi (36 çeşit analiz 10 dakika sürüyor), vatandaşlara e-hizmet veriliyor, e-sınıf, biyometrik var pasaportlar verilir. "Akıllı köylerde" uyuşturucu satan ATM'ler de var.

"Akıllı köy" oluşturmanın maliyeti nedir?-Bir ilçede "akıllı köy" oluşturmanın maliyeti 4-5 milyon manat, bir ilçede 30-40 köy olduğu düşünülüğünde, yaklaşık 120-200 milyon Manat'ın tüm ilçede bu sistemi kurması gerekecek. Her yıl 2 ilçe alırsak, devlete her yıl 240-400 milyon manatlık bir yatırım demek.

"Akıllı Köy" Bakü'ye insan akışını engelleyecek mi? - "Akıllı Köy" projesi köylülerin göçünü önleyecek. Köyde yaşayan bir insanın şehirde yaşaması zordur. Çeşitli sorunlar, ayrılıklar, yaşam koşulları vb. Bir yandan "akıllı köy" projesinin hayata geçirilmesi, tüm koşulları yaratarak şehre akışı azaltacaktır.

"Akıllı köy" çiftçilerin gelirini artıracak mı? - Elektronik satış platformlarının devreye girmesi, insanların ürünlerini daha düşük fiyata satıp daha yüksek gelir elde etmelerini sağlayacak.Örneğin 1 ton patatesiniz vardı ve Eylül'de 1 manat'a sattı ve toplam 1.000 manat kazandı ama Eylül'de 100 kg, Ekim, Kasım'da 100 kg vb. Satarsan daha çok kazanırsın. Ayrıca bazı hizmetlerin elektronik olması, ona harcanan zaman ve parayı da azaltacaktır.

Akıllı Köy projesine özel şirketler katılabilir mi? - Aslında, Akıllı Köy projelerinde özel ve kurumsal sektörler yaygın olarak yer almaktadır. Aynı şey Türkiye ve Hindistan'da da oldu. Azerbaycan'daki özel şirketler de projeye katılmak istiyor ve başvurular var, Microcoft'un kendisi bile bu projeye ilgileniyor ve Azerbaycan'da bu projeyi desteklemekle ilgilendiğini ifade ediyor.Ama her şeyden önce bu konu devlet tarafından finanse edilecek. Her halükarda, yerel bir özel şirket isterse bu projeye katkıda bulunabilir ve isterse devlet bunun koşullarını yaratmaktan mutluluk duyacaktır.

"Akıllı köy" ortalama bir çiftçiye ne verecek? - Cevap belirsiz - günümüzde tarımda el emeği kullanımı tüm dünyada en aza indirilmiş ve tarım sektöründe giderek daha fazla yeni teknoloji kullanılmaktadır. Tarlalar drone'larla ekiliyor, hasat bilgisayarlı ekipmanlarla yapılıyor ve su kaynaklarının korunması için modern sulama sistemleri kullanılıyor.

3. SONUÇLAR ve ÖNERİLER

"Akıllı köy" kavramına göre sürecin bilgisayarlaştırılması üretim kapasitesini artırmaktadır. "Akıllı Köy", sulama sisteminden arazi ekimi ve hasadına kadar en gelişmiş teknolojilerin ve teknotransferlerin kullanıldığı otomatik, merkezi ve platform ölçekli otomatik bir sistemdir.Bu sistemin kırsal altyapının diğer alanlarına - alternatif enerjiye entegrasyonu kaynakları ve modern ulaşım sistemi" konseptini tamamlayacak. "Akıllı Köy" projesi kapsamında Zengilan ilçesine bağlı Ağal köyü sakinlerinin mikro işletme kurmaları desteklenecek. Bu amaçla Ekonomi Bakanlığı'na bağlı Küçük ve Orta Ölçekli Girişimciliği Geliştirme Ajansı (KOBİ), Tarım Bakanlığı'na bağlı Tarım Hizmet Kurumu, Çalışma ve Sosyal Koruma Bakanlığı'na bağlı Devlet İş Kurumu ve Zengilan ilçesinin Yürütme Gücü bir araya getirilmiştir. İşbirliği kapsamında, kurtarılan Zengilan bölgesi sakinlerine iş kurma ve istihdam sağlama konusunda destek verilecek. Başlangıç aşamasında 22 Zangilali serbest meslek programına dahil olacak ve onlar için küçük bir işletme oluşturulacak. Eğitim ve değerlendirme aşamasını başarıyla tamamlayan programa katılanlara, faaliyet alanlarına göre Devlet İş Kurumu tarafından uygun ekipman sağlanacak olup, KOBİ ve Tarım Hizmetleri Kurumu ile görüşmeler yapılmıştır. Tartışmalar sonucunda otomobil servisi, inşaat, beyaz eşya ustası, terzi, kuaför, güzellik salonu, un üretimi, ticareti vb. alanlar belirlendi.

Akıllı köy" projeleri Azerbaycan'a ne kazandıracak? Peki bu projeler karlı olacak ve bütçeye fayda sağlayacaklar mı?

Öncelikle bu tür projelerin geliştirilebilmesi için bu yerleşim yerlerinde kalifiye personelin yaşaması ve çalışması gerekmektedir. Bu projeler bütçeye fayda sağlamayacak, ancak onları desteklemek için her yıl büyük meblağlarda para gerektirecek. Akıllı köy projelerinin amacı aynı zamanda kırsal kesimde yaşayan insanların kent içinde erişebilecekleri tüm hizmetlere erişimini sağlamaktır. İnsanlara köyde para kazanma ve işlerini büyütme fırsatı verin. Akıllı Köy projeleri halihazırda dünyanın birçok ülkesinde uygulanmaktadır.

Bu deneyimlerden hangisi Azerbaycan'a daha yakın? Akıllı şehir projeleri dünya pratiğinde kullanılmaktadır. Şimdiye kadar, sadece bu alandaki uzmanlar onlara böyle diyor. Aslında insanlar bunu günlük yaşamlarında hissetmezler. Teknolojik gelişme henüz istenilen seviyeye ulaşmadı ve 5G teknolojisinin devreye girmesinden sonra bunu daha iyi görebileceğiz. Avrupa'da akıllı köy fikrine benzeyen ancak iyi yönetişimin örnekleri olan sayısız örnek var. Bu yerleşimler tüm hizmetlere ve sürdürülebilir bir ekonomiye erişime sahiptir.

Uzmanlar, akıllı kentsel ve akıllı kırsal teknolojilerin, vatandaşların sağlığını ve refahını iyileştirebilecek ekonomik kalkınma için yeni yollar açtığına inanıyor. Yenilenebilir kaynaklarda teknolojinin uygulanması, bölgedeki toparlanma sürecini hızlandırabilir ve bölgeyi yatırımcılar için daha çekici hale getirebilir. Analistler, kurtarılmış bölgelerde bu tür projelerin uygulanmasının, bölgedeki yenilikçi ve teknolojik yatırımların akışını hızlandırmanın yanı sıra, yenilik merkezleri ve teknolojilerinin oluşturulmasında kilit bir rol oynayabileceğine inanıyor.

Dünya Bankası'nın Ortadoğu ve Kuzey Afrika Sürdürülebilir Kalkınma Departmanı Danışmanı Tara Sharafuddin, Bakü'de "Kırsal Kalkınma ve Tarım" konulu tartışmalar sırasında, Azerbaycan'ın "akıllı köyler" yaratmada dünya lideri olma şansının elbette olduğunu söyledi. Ona göre bir "akıllı köy"ün oluşturulması çok önemli bir adımdır ve ülkemiz bu yönde aktif olarak çalışmaktadır. Ayrıca, "akıllı köylerin" "akıllı şehirlerden" uzaklaşamayacağını, çünkü gerekli altyapıyı kullanmaları gerektiğini vurguladı. Uzman, akıllı köylerde güneş enerjisi ve çeşitli yeniliklerin kullanılması gerektiğine de dikkat çekti.

Elbette her proje uygun maliyetli olmalı, bu nedenle Karabağ'da "akıllı çözümlerin" uygulanmasına büyük yatırımlar yapılıyor ve bu tür projeler uzun vadede ne kadar karlı?

2025'ten sonra "akıllı şehirler" in küresel pazarının 1 trilyon manatı aşacağı ve bunun GSYİH üzerinde olumlu bir etkisi olacağı tahmin ediliyor. Ayrıca makroekonomik güçler ve dijital teknolojiler de ekonomiyi etkiliyor. Öte yandan hızlı kentleşme, kaynakların verimli kullanılmasını gerektirmektedir. Hizmet sektöründe şehir ve köylerin sürdürülebilir kalkınması ve kaynakların verimli kullanılması Akıllı Şehir ve Akıllı Köy'ün

hedeflerinden biridir. Açık veri, yapay zeka, blok zinciri, Nesnelerin İnterneti, 5G, uzay uyduları ve yenilenebilir enerjinin akıllı alanlarda kullanılması, kamu hizmetlerini geliştirirken inovasyona dayalı lider pazarlar oluşturmaya yardımcı oluyor."Akıllı şehirler" üzerine uzmanlaşmış literatür, bu tür projelerin "akıllı kullanıcıların" varlığını gerektirdiğini oybirliğiyle belirtmektedir, çünkü bu hizmetleri kullanabilecek insanlar olmadığına yüksek teknoloji ve "akıllı çözümler" işe yaramaz.

Karabağ'ın şehir ve köylerinde teknolojik çözümlerin uygulanmasının etkili olabilmesi için, halkı bilgilendirme ve bilinçlendirme faaliyetlerinin planlanması gerekmektedir. Kelbecer ve Laçın ilçelerinin rüzgar enerjisi için büyük potansiyele sahip olması ve Zengilan ve Cebrail ilçelerinin daha büyük güneş potansiyeline sahip olması nedeniyle, kurtarılan alanlara kasaba ve köylerden yenilenebilir enerji sağlanması bekleniyor.

Zengilan bölgesinin Ağalı 1, Ağalı 2 ve Ağalı 3 köylerinde yenilikçi inşaat malzemeleri kullanılarak 200 adet konut yapılması planlanmaktadır. Büyük ihtimalle evler otonom olacak yani elektrik ihtiyaçlarını yenilenebilir kaynaklardan karşılayacaklar. Evlerdeki mühendislik iletişimi ve ısıtma sistemleri de "akıllı" teknolojiler temelinde oluşturulacak. Bu köylerde modern okul, kreş, poliklinik ve e-devlet merkezlerinin inşası, turizm altyapısının oluşturulması, tüm konut binalarının, sosyal tesislerin, ofis binalarının, toplu yemek tesislerinin sağlanması, alternatif enerji kaynakları ile tarımsal ürünlerin işlenmesi ve üretilmesi, elektrik enerjili arabalar Bisiklet şeritleri ve istasyonları, çevre gözetleme sensörleri ve güvenlik kameralarının yanı sıra uzaktan tıbbi konsültasyonlar ve rekreasyon alanları şarj için sağlanmalıdır. Kurtarılan bölgelerde bir "yeşil enerji" bölgesi oluşturulacağını ve bu bölgelerde "akıllı" tüketici sistemlerinin devreye girmesinin Karabağ'da yeni bir yaşam standardı oluşturacağını belirtmek gerekir. Aynı zamanda akıllı köylerde su kaynaklarının tasarrufu konusu da gündeme gelecek. Böylece bu tür yerleşimlerde akıllı sulama sistemleri, su kaçağı, su kalitesi ve tüketim takibi gibi uygulamalar su tüketiminin her düzeyde korunmasına yardımcı olacaktır.

Kısacası, kurtarılan topraklarda "akıllı şehir" ve "akıllı köy" projelerinin hayata geçirilmesi, özellikle kırsal alanlarda hem kentsel hem de kırsal nüfusun karşılaştığı temel sorunların çözümüne olumlu etki yapacak ve "Akıllı Köy" projesi hayata geçirilecek. Komşu bölgeler arasında yeni bir işbirliği biçiminin oluşumuna olumlu bir katkıda bulunmak. Akıllı kırsal teknolojilerin kullanımının bu alanlarda sosyal yeniliklerin ve küçük işletmelerin gelişmesi için koşullar yaratacağından eminiz ve bu amaçla Azerbaycan sadece bu yıl bu amaçlar için 1,3 milyar dolar tahsis etti. En önemli projelerin hayata geçirilmesi, Azerbaycan hükümetinin ana hedeflerinden biri olan teknolojik yenilik ve girişimlerin merkezi olarak Karabağ bölgesinin çekiciliğini artıracaktır.

KAYNAKÇA

1. Glazer E. Şehrin Zaferi. En Büyük Buluşumuz bizi nasıl zengin, akıllı yapar?, Yeşil, Bölgesel Ekonomik Dönüşüm Zorlukları, №7, 2019
2. S.N. Bobylev ve L.M. Grigoriev (2018) 2018 için Rusya Federasyonu'ndaki insani gelişme raporu, Moskova, Rusya Federasyonu Hükümeti Altındaki Analitik Merkez
3. Lucas R. (2013) Ekonomik büyüme üzerine dersleri, Moskova, Gaidar Enstitüsü Yayınevi.
4. Ulusal Teknoloji ve İletişim Araştırma Enstitüsü. "Akıllı şehirlerin göstergeleri ,2017". Moskova.
5. "Rusya Federasyonu'nun Dijital Ekonomisi" ulusal programının pasaportu // Dijital Kalkınma, İletişim ve İletişim Bakanlığı. [Elektronik kaynak]. Erişim modu: <https://digital.gov.ru/uploaded/files/programma,2019>
6. Ratti K., Claudel M. (2017) Yarının Şehri: Sensörler, Ağlar, Hackerlar ve Kentsel Yaşamın Geleceği, Moskva, Gaidar Enstitüsü Yayınevi
7. Sapir J. (2018) Bölgesel çalışmalardan "akıllı şehirlere": entelektüel miras ve olası sorunlar // Ekonomik ve sosyal değişimler: gerçekler, eğilimler, tahmin, No 3, S. 25-40.
- 8.525 gazete "Azerbaycan'ın ilk "Akıllı Köyü" inşaatı tamamlandı", 25.01.22
- 9.Fed.az "Azerbaycan'ın akıllı köyü ne olacak? 01.11.2018

<http://www.turansam.com>

*****

TURAN-SAM: TURAN Stratejik Araştırmalar Merkezi * TURAN-CSR: TURAN Center for Strategic Researches

TURAN-SAM Uluslararası Bilimsel Hakemli Dergisi; p-ISSN: 1308-8041, e-ISSN: 1309-4033; Yıl: 2022; Ay: Haziran; Cilt: 14/İLKBAHAR, Sayı: 54

TURAN-CSR International Scientific, Peer-Reviewed & Refereed Journal; p-ISSN: 1308-8041, e-ISSN: 1309-4033; Year: 2022; Month: June; Volume: 14/SPRING, Issue: 54

DOI: <http://dx.doi.org/10.15189/1308-8041>; WEB: <http://www.TURANSAM.com>

10.NAHCİVAN haber ajansı 10.02.2022 Agilli köyü ve Agilli şehir projelerinin ülke ekonomisine etkisi

**XX. YÜZYILDA AZERBAIJAN'DA SOSYO-KÜLTÜREL ORTAMIN GELİŞİMİ BAĞLAMINDA
ÜNLÜ OPERA ŞARKISI FIRANGİZ AHMEDOVA'NIN YARATICILIĞININ ÖZELLİKLERİ
FEATURES OF THE CREATIVITY OF THE FAMOUS OPERA SINGER FIRANGİZ AHMEDOVA
IN THE CONTEXT OF DEVELOPMENT OF THE SOCIO-CULTURAL ENVIRONMENT IN
AZERBAIJAN IN THE XX CENTURY**

ÖZ

Avrupa akademik vokal performansı gelenekleri, yirminci yüzyıl Azerbaycan müziğinde gelişiyor. Büyük Azerbaycan bestecisi Üzeyir Hacıbəyli, ilk milli opera olan "Leyli ile Mecnun"u bu dönemde yaratmasına rağmen, kadın icracıların azlığı sahnede bazı zorluklar yarattı. Bu meseleler yirminci yüzyılın başlarında erkek ve Azerbaycanlı olmayan sanatçılar tarafından bir dereceye kadar ele alınsa da, bu alandaki boşluk 1920'lere kadar devam etti. İlk Azerbaycanlı kadın sanatçıların opera sahnesine çıkmasıyla ulusal müzikte büyük bir canlanma başladı. 1950'li yıllarda opera sahnesinde ilk görüntülerini yaratan Firangiz Ahmadova, Batı Avrupa, Rus ve Azerbaycan bestecilerinin eserlerini geniş bir yelpazede ve hoş bir tını ile seslendirmeyi başarmıştır. Azerbaycan müzik kültürünün önde gelen temsilcilerinden SSCB Halk Sanatçısı Firangiz Ahmadova, milli opera ve vokal icrası alanında yeni bir sayfa açarak milli operanın gelişmesinde önemli rol oynadı. Firangiz Ahmadova mükemmel bir eğitim aldı ve öğrendiklerini performans becerileriyle birleştirmeyi başardı.

Anahtar Kelimeler: Firangiz Ahmadova, opera, vokal, tını.

ABSTRACT

The traditions of European academic vocal performance are developing in twentieth-century Azerbaijani music. Although the great Azerbaijani composer Uzeyir Hajibeyli created the first national opera "Leyli and Majnun" during this period, the lack of female performers created certain difficulties on the stage. Although these issues were addressed to some extent by male and non-Azerbaijani performers in the early twentieth century, the gap in this area continued until the 1920s. With the arrival of the first Azerbaijani female performers on the opera stage, a great revival began in national music. Firangiz Ahmadova, who created her first images on the opera stage in the 1950s, managed to perform the works of Western European, Russian and Azerbaijani composers with a wide range and pleasant timbre. One of the prominent representatives of Azerbaijan's musical culture, People's Artist of the USSR Firangiz Ahmadova opened a new page in the field of national opera and vocal performance, playing an important role in the development of national opera. Firangiz Ahmadova received an excellent education and managed to combine what she learned with her performance skills.

Keywords: Firangiz Ahmadova, opera, vocals, timbre.

⁶¹ Ü.Hacıbəyli adına Bakı Musiqi Akademiyasının doktorantı; Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyi Əlahiddə Nümunəvi Orkestrin solisti, E-mail: aynurisgenderli.a@gmail.com; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6199-0154>

GİRİŞ

XX əsr Azərbaycan musiqi mədəniyyəti tarixində “qızıl əsr” kimi yaddaşlara həkk olunmuşdur. Bu yüzillikdə Azərbaycanda professional bəstəkarlıq məktəbi yaranıb püxtələşərək dünya səviyyəsində tanınmışdır. Bir əsr ərzində Azərbaycan bəstəkarlıq məktəbi böyük inkişaf yolu keçərək dünya musiqi mədəniyyəti tarixində öz cığırını açmağa nail olmuşdur. Əsrlər boyu mövcud olmuş Şərq və Qərb musiqisi arasındakı sədlər aradan götürülmüş, Azərbaycan bəstəkarlıq məktəbinin təməli dahi Üzeyir Hacıbəyli tərəfindən qoyularaq müstəqil inkişaf yolunda irəliləyib inkişaf etmişdir. Ü.Hacıbəylinin böyük tarixi missiyası yalnız Azərbaycan bəstəkarlıq məktəbinin təməlini qoymaqla bitmir və dahi bəstəkar həm də milli musiqi-ifaçılıq sənətinin simasının dəyişdirilməsində böyük rol oynamışdır. Bu, yalnız onun yaradıcılığının xüsusi tarixi əhəmiyyəti ilə deyil, həm də Azərbaycan musiqi ifaçılığının inkişafında bilavasitə novator tərzdə iştirakı ilə bağlıdır. Ü.Hacıbəyli Azərbaycan bədii mədəniyyətini zənginləşdirərək Şərqdə ilk musiqili teatrı yaratmış və indiki dövrdə onun qoyduğu ənənələr öz davamını tapmışdır.

Ü.Hacıbəyli həmin dövrdə gördüyü əhəmiyyətli işləri türk tədqiqatçısı Ünal Akın tərəfindən belə aydınlaşdırılır: “Üzeyir Hacıbəyovun yaradıcılığında Azərbaycan milli dəyərlərinin, həyat tərzinin ön plana çəkildiyini deyə bilərik. Əsrlərində verilən tənqidlərin Azərbaycan xalqına bir mesaj olduğu danılmaz faktır. Onun operalarında ifa etdiyi tərdən Azərbaycanın mədəniyyət elementi kimi istifadə olunması Azərbaycan milli musiqisinin unudulmaması baxımından çox mühüm idi” (Akın, 2021, s. 5620).

Həqiqətən bu gün Ü.Hacıbəylinin “Leyli və Məcnun” muğam operasından başlayan Azərbaycan musiqili teatrının mürəkkəb və maraqlı inkişaf yolu bilavasitə ifaçılıq sənəti ilə qarşılıqlı təmasda olaraq, ona böyük təkan vermişdir. Üzeyir Hacıbəyli ilə yanaşı, onunla eyni dövrdə yaşayıb yarıdan Müslüm Maqomayev, Zülfüqar Hacıbəyov milli ifaçılıq sənətindən qaynaqlanan muğam operaları yazmışlar. M.Maqomayevin “Şah İsmayıl”, Z.Hacıbəyovun “Aşıq Qərib” operaları Ü.Hacıbəylinin ənənələrini davam etdirərək Azərbaycan milli operasının istiqamətlənməsində mühüm rol oynamışdır. Dünya musiqisində analoqu olmayan bu janr opera ifaçılıq sənətini yeni bir istiqamətə yönəltdi. Bu gün XXI əsrin üçüncü onilliyinə qədəm basdığımız bir dövrdə Azərbaycan operalarının rəngarəng mənzərəsində ifaçılıq sənətinin yüksək zirvəyə qalxmasında ilk milli muğam operalarımızın əvəzsiz rolu vardır. Təbiidir ki, Azərbaycan operasının bir əsrdən çox tarixi inkişaf yolu boyu opera janrı böyük dəyişikliklərə məruz qaldığı kimi ifaçılıq sənətində də bir çox yeniliklər baş vermişdir. 1920-1930-cu illərdə opera sənəti, opera janrı ətrafında baş verən diskussiyalar, polemika doğuran ideya və fikirlərin meydana çıxması, bir sıra problemlərin həllinə dair müzakirələrin keçirilməsi bilavasitə opera ifaçılığında öz izini qoymuşdur. Dünya opera ifaçılıq sənətində yaranan yeni təmayüllər, opera janrının geniş üslub amplitudası Azərbaycan opera ifaçılıq sənətinin geniş panoramında öz təcəssümünü tapmışdır. Janrın estetikasına müəyyən yeniliklər gətirilərək, ifaçılıq sənətində yeni tələblər qoyulmuşdur. XXI əsrin qloballaşma şəraitində ifaçılıq məktəbləri, ifaçılıq mədəniyyətinin qarşılıqlı əlaqələri genişlənmişdir. Azərbaycanda müstəqillik illərində dünya mədəniyyəti məkanına inteqrasiya prosesləri opera ifaçılıq sənətində də öz əksini tapmışdır.

Azərbaycan səhnəsində ilk opera ifaçıları

Bu gün Azərbaycanda opera ifaçılıq sənətinin keçdiyi yola nəzər salarkən, bu yolun çox mürəkkəb və çətin olduğunu müşahidə edirik. Məlum olduğu kimi, milli operamızın yarandığı ilk illərdə qadın rollarını tamaşalarda kişilər ifa edirdilər. Çünki qadınların səhnəyə çıxmasına qadağa qoyulmuşdu. Azərbaycan operalarında qadın rollarını ifa edən kişi aktyorlara geniş yer verilirdi: Əhməd Ağdamski, Mir Mahmud Kazımovski, Hüseynağa Hacıbababəyov. Hətta 1916-cı ildə Bülbül Tiflisdə Məşədi Cəmil Əmirovun “Seyfəlmülk” musiqili-dramatik pyesində Məleykə xanım rolunda çıxış etmişdi. Onu da qeyd etməliyik ki, Azərbaycanda dram teatrında qadın rollarının ifası üçün çox vaxt Azərbaycan dilini bilən digər millətlərə mənsub aktrisalar ifa edirdilər. Lizina, Mixaylova, Mislavskaya, Stepanova adlı rus aktrissaları həmin dövrdə bir çox tamaşalarda aparıcı rolları ifa edirdilər. Bu, opera tamaşalarında bir qədər çətinlik doğururdu. Çünki muğam operasında çıxış edən aktrisa dili bilməklə yanaşı, muğam sənətinə bələd olmalı idi. Ona görə də qeyri-azərbaycanlı aktrissaların belə tamaşalara dəvət edilməsi çox vaxt uğursuzluqla nəticələnirdi. Buna nümunə kimi 1909-cu ildə Ü.Hacıbəylinin “Şeyx Sənan” operasında Xumar rolunda çıxış edən aktrisanın səhnədə

uğursuz çıxışı və bunun tamaşaçılar tərəfindən narazılıqla qarşılınması qeyd edilə bilər. XX əsrin 20-ci illərində Azərbaycan opera tamaşalarında qadın müğənnilərə böyük ehtiyac duyulurdu.

1920-ci ilin əvvəllərində Ü.Hacıbəyli “Əsli və Kərəm” operasında çıxış etmək üçün gözəl səsə malik və səhnə qabiliyyəti olan rus aktrisası Lozinskayanı dəvət edir. Bəstəkarın bunu etməkdə məqsədi kişilərin qadın paltarı geyərək səhnəyə çıxması sayğısızlığına son qoymaq idi. Ü.Hacıbəyli həmin dövrdə Lozinskayanın C.Verдинin “Aida” operasında çıxışını görərək aktrisanı çox bəyənmişdi və bu qərara gəlmişdi. Lakin Lozinskaya muğamları, improvizasiyaları mexaniki şəkildə öyrənərək ifa edirdi və Azərbaycan dilini mükəmməl bilmirdi. Bu iş onun səhnədəki çıxışlarının səviyyəsinin aşağı dəyərləndirilməsinə səbəb olurdu. 1920-ci ildə Azərbaycanda yeni mədəni quruculuq dövründə gündəmdə duran məsələlərdən biri opera teatrı üçün mütəxəssislər hazırlanması və azərbaycanlı qadınların səhnədə çıxış etməsi idi. Musiqişünas professor Fərəh Əliyeva 1920-ci illərdə Azərbaycan musiqi səhnəsi üçün qadın ifaçısı məsələsinin necə böyük problem olmasını, bu məsələ ətrafında gedən fikir mübadiləsinin həlli üçün mədəniyyət sahəsinə rəhbərlik edən sovet orqanlarının iki istiqamətdə yol göstərməsini açıqlayır: “Bir tərəfdən hökumətin xüsusi dekreti ilə kişilərin qadın rollarında çıxış etməsi qadağan edilir.

Çadraya, məişətdə və ictimai həyatda dini qaydalara, adət-ənənələrə qarşı dövlət səviyyəsində aparılan güclü təbliğat kampaniyası Azərbaycan qadınının emansipasiyası siyasi müstəvi ilə yanaşı mədəniyyət sahəsinə bilavasitə təsir edir. Azərbaycan opera səhnəsinə ik azərbaycanlı qadın ifaçılar gəlir. Klassik repertuarda Ş.Məmmədova, F.Muxtarova, muğam operalarında ilk dəfə S.Hacızadə, M.Zeynalli, X.Qacar, Ə.Məmmədova çıxış edir. Dramatik aktrisa kimi sonuncuların səs və məharətləri, vərdişləri tam miqyasda opera ifaçılığı spesifikasiyasına uyğun gəlməyə də, öz-özlüyündə onların çıxışı mütərəqqi və böyük mədəni hadisə kimi qiymətləndirildi. Sonralar H.Rzayevanın Ərəbzəngi, Leyli, Əsli rollarında parlaq ifası Azərbaycan qadınlarının milli opera ifaçılığına yol açdı” (Əliyeva, 2007, s.155-156). Hələ XX əsrin 20-ci illərinə qədər Azərbaycanda rus opera truppası var idi. Azərbaycan opera truppası dram truppasından ayrılaraq rus opera truppası ilə birləşdirilir. Artıq 20-ci illərdə Bülbül, Şövkət Məmmədova, Xurşud Qacar, Cahən Talışinskaya, Sürəyya Qacar opera səhnəsində çıxış edirlər. Bir sıra müğənnilər nəinki Azərbaycan operalarında, həmçinin rus və Avropa bəstəkarlarının operalarında çıxış etməyə başlayırlar. Bas, bariton, zil soprano səsli opera müğənniləri səhnədə fəaliyyət göstərməyə başlayır. Çox maraqlı bir ideya həyata keçirilir. Azərbaycan dinləyicisini rus, Avropa klassik operaları ilə tanış etmək məqsədilə bu əsərlər Azərbaycan dilinə tərcümə edilərək tamaşaya qoyulur. J.Bizenin “Karmen”i – 1939-cu ildə, eləcə də P.İ.Çaykovskinin “Yevgeni Onegin” operasından səhnələr 1930-31-ci illərdə səhnədə nümayiş etdirilir. Opera mədəniyyətinin inkişafında yeni yaranıb ərsəyə gələn əsərlər mühüm rol oynayır. 1926-27-ci illərdə R.Qlierin “Şahsənəm” operası milli mövzuda Avropa tipli opera kimi yaranmışdır.

M.Maqomayevin “Nərgiz” operası müasir mövzulu ilk opera kimi 1935-ci ildə səhnədə nümayiş etdirilir. Qeyd etməliyik ki, “Şahsənəm” xalq musiqisi nümunələri əsasında Avropa tipli opera olsa da, milli opera deyildi. Bu, Azərbaycan operasında bir mərhələ idi. Azərbaycan professional musiqisinin başlanğıcı olan opera janrını yeni bir təməl üzərinə qoymaq lazım idi və bu, Ü.Hacıbəylinin “Koroğlu” operası oldu. Bəstəkarın bu möhtəşəm bir ideyanı həyata keçirməsi opera ifaçılığının inkişafına təkan verdi.

Azərbaycan opera səhnəsində ilk qadın ifaçılar

XX əsrin 20-ci illərinin ikinci yarısından başlayaraq Azərbaycan opera teatrı səhnəsində qadın opera ifaçılarının sayı artmağa başlayır. Şövkət Məmmədova ilə yanaşı, Xurşud xanım Qacar, Qəmər Topuriya, Sürəyya Qacar, Sona Hacıyeva, Həqiqət Rzayevanın ifa etdiyi rollar Azərbaycan opera teatrı səhnəsində qadın müğənnilərin uğurlu çıxışlarına bariz nümunədir. Əvvəllər Azərbaycan Dövlət Dram Teatırında aktrisa kimi fəaliyyət göstərərək, Hüseyinqulu Sarabskinin məsləhəti ilə opera teatırına gələn Sona Hacıyeva 1920-ci illərdə “Leyli və Məcnun” operasının yeni quruluşunda Leyli rolunda çıxış edir. Azərbaycan operasında qadın rollarının ifaçıları sırasında Sürəyya Qacarın çıxışları mütləq qeyd edilməlidir. Gözəl səsə malik bu müğənni Ü.Hacıbəylinin, Z.Hacıbəyovun muğam operalarında, eləcə də “Arşın mal alan” komediyasında baş qəhrəmanların vokal partiyasını ifa etmişdir. Qadın rollarının ifaçılarından bəhs edərkən M.Maqomayevin “Şah İsmayıl” operasından Ərəbzəngi rolunun məşhur ifaçısı kimi tanınan Həqiqət Rzayevanın adını xüsusi

qeyd etməliyik. Həqiqət xanım Ü.Hacıbəylinin muğam operalarında, eləcə də “O olmasın, bu olsun”, “Arşın mal alan” musiqili komediyalarında bir sıra yaddaqalan obrazlar yaratmışdır. XX əsrin birinci yarısının Azərbaycan opera-ifaçılıq sənətində böyük iz qoymuş Fatma xanım Muxtarova Azərbaycan səhnəsinin unudulmaz Karmeni kimi tanınmışdır. Fatma xanım M.P.Musorqski, N.A.Rimski-Korsakovun operalarında da gözəl qadın obrazları yaratmışdır.

Firəngiz Əhmədovanın Azərbaycan opera səhnəsinə gəlişi

XX əsrin 50-ci illərinə qədərki dövrdə Azərbaycan opera ifaçılığı sahəsində fəaliyyət göstərən qadın müğənnilərin hər biri bu sahədə öz izlərini qoymuşlar. Onların qoyduğu bu izlərlə opera sənətinin sonrakı ifaçıları addımlayaraq səhnədə obrazlar yaratmağa nail olmuşlar. Belə müğənnilərdən biri də ötən əsrin 50-ci illərinin başlanğıcında opera ifaçılıq sənətində ilk addımlarını atmağa başlayan, Azərbaycan, Avropa və rus bəstəkarlarının operalarında unudulmaz səhnə obrazları yaradan Firəngiz Yusif qızı Əhmədovadır (1928-2011). Teatrşünas, professor İlham Rəhimli lirik-dramatik soprano səs tembrli bu müğənni haqqında yazır: “Firəngiz Əhmədova ifa etdiyi partiyaları həm vokal xüsusiyyətlərinin, həm də dramatik aktyorluq tələblərinin ahəngdar sintezində yaradıb. Sözün dramatizmini musiqinin fəlsəfi dərinliyi, hadisələrin psixoloji ovqatı ilə məharətlə əlaqələndirə bilib” (Rəhimli, 2008, s.191). Azərbaycan opera ifaçılıq sənətinin ən görkəmli simalarından biri olan Firəngiz xanım ən çətin və mürəkkəb qadın obrazlarını ifa etmişdir. Bu aktrisanın səsini lirik, dramatik soprano kimi səciyyələndirmək olar. Firəngiz xanımın səs tembrinə xas olan geniş diapazon və məlahətlik onu digər opera aktrisalarından fərqləndirirdi. Onu “opera sənətimizin kraliçası” adlandırırdılar. F.Əhmədova Azərbaycan opera ifaçılığı sahəsində konservatoriyada təhsil almış iki qadın ifaçılardan idi. O, Avropa və rus vokal məktəbinin ənənələrinə dərinlən yiyələnmiş və püxtələşmişdi. Firəngiz Əhmədova ifası ilə Azərbaycan mədəniyyətində, xüsusilə opera sahəsində milli və Qərb vokal musiqi ənənələrini birləşdirməyə nail olan bənzərsiz sənətkar olmuşdur. Firəngiz Əhmədovanın yaratdığı obrazlar dolğunluğu, yetkinliyi və təbiiliyi ilə seçilmiş və Azərbaycan vokal sənətinin dünya opera səhnəsinə inteqrasiya edilməsində mühüm rol oynamışdır. Firəngiz Əhmədovanın musiqi istedadı hələ uşaq yaşlarından özünü büruzə verir. Kiçik yaşlarından eşitdiyi mahnıları yaddaşında saxlayaraq ifa edirdi. Asaf Zeynallı adına Musiqi Məktəbində təhsil aldığı illərdə artıq peşəkar ifaçı kimi yetişib püxtələşən F.Əhmədova 1946-cı ildə artıq Azərbaycan Dövlət Radiosunun xorunda oxumaq üçün keçirilən seçimdə fərqlənir. 18 yaşında o, bu xora işləmək üçün dəvət alır. Onu da qeyd etməliyik ki, XX əsrin 40-cı illərinin ikinci yarısı Azərbaycanda çox çətin bir dövr idi. Böyük Vətən müharibəsindən sonra respublikada böyük quruculuq işləri gedirdi. Bu, mədəniyyət və incəsənət sahəsində də öz izini qoymaya bilməzdi. Firəngiz xanımın Dövlət Radio xoruna solist kimi qəbul edildiyi dövrdə xorun rəhbəri bəstəkar Cahangir Cahangirov idi. C.Cahangirov gənc müğənninin səsini dinləyib onu yüksək qiymətləndirir.

Firəngiz Əhmədova ilk dəfə Azərbaycan opera səhnəsində

Firəngiz xanımın səhnədə ifa etdiyi ilk böyük rol M.Maqomayevin “Nərgiz” operasında Nərgiz rolu oldu. Qeyd etməliyik ki, Şövkət xanım Məmmədova da bu rolun məşhur ifaçılarından biri idi. Firəngiz xanım bu operada Əliyər rolunun ifaçısı Hüseynağa Hacıbababəyovla tərəf-müqabil olur. Beləliklə, 1951-ci ilin sentyabrında teatr mövsümü “Nərgiz” operası ilə açılır. Hələ konservatoriyanın ikinci kurs tələbəsi ikən Firəngiz Əhmədova gürcü bəstəkarı Zakari Palişvilinin “Daisi” operasında Maro rolunda Opera və Balet Teatrının səhnəsində çıxış edir. Bu tamaşa həm də Tiflisdə nümayiş etdirilərək, böyük uğur qazanır. Qastrol səfərindən əvvəl “Daisi” operasına keçirilən baxışda Bülbül Firəngiz xanımın ifasını çox bəyənərək bu ifadan sonra onu Ü.Hacıbəylinin “Koroğlu” operasında özünə tərəf-müqabil seçir. Sonralar Firəngiz xanım Bülbülün vəfatına qədər onunla eyni səhnəni bölüşmüşdür. F.Əhmədovanın ifa etdiyi Nigar rolu daim musiqişünaslar tərəfindən yüksək dəyərləndirilmişdir. Musiqişünas, professor Elmira Abbasova Firəngiz xanımın səhnədə yaratdığı Nigar obrazı haqqında belə yazırdı: “Firəngiz Əhmədovanın yaradıcılıq bioqrafiyasında xüsusi iz buraxan obrazlardan biri də Üzeyir Hacıbəylinin “Koroğlu” operasındakı Nigar roludur. Yaradıcılıq imkanlarının böyük diapazonu, səhnəni duymaqla fitri istedadı, əsl opera musiqisinə xas olan cazibədar, ifadəli səsi, Azərbaycan musiqisinin milli xüsusiyyətlərini təbii əks etdirməsi sayəsində F.Əhmədova klassik

obrazlar yaratmışdır. O, Nigar rolunu sanki oynamırdı, özü Nigara çevrilirdi. Aktrisa bu qadının azadlıqsevərliyini və mərdliyini, mehribanlığını və üsyankarlığını, qəhrəmanlığa, mübarizəyə ruhlandırmaq bacarığını ən yüksək sənətkarlıqla göstərmişdir” (Abasova, 1988, s.8).

Firəngiz Əhmədova ilk dəfə “Sevil” operasında

1955-ci ildə Fikrət Əmirovun “Sevil” operasının yeni işlənmiş variantında Sevil obrazını Firəngiz Əhmədova ifa edir. 1959-cu ildə Moskvada keçirilən Azərbaycan ədəbiyyatı və incəsənəti ongünlüyünün Moskva Böyük Teatrında açılışında Firəngiz xanım Ü.Hacıbəylinin “Koroğlu” operasında Nigar rolunda Bülbüllə birlikdə çıxış edir. Belə bir faktı da qeyd etməliyik ki, bu ongünlükdə F.Əmirovun “Sevil” operası da nümayiş etdirilir və bu tamaşada Sevil rolunda çıxış edən Firəngiz xanımın səhnədə tərəf-müqabili Rəşid Behbudov idi. Həmin dövrdə dərc edilən dövrü mətbuat səhifələrində “Sevil”in nümayişi böyük əks-səda doğuraraq, ətraflı surətdə müxtəlif müəlliflərin məqalələrində işıqlandırılmışdı. Müğənninin gözəl səsi “şahanə səs tembri” kimi səciyyələndirilir, onun aktyorluq qabiliyyəti, obrazı səhnədə dolğun şəkildə canlandırması xüsusilə vurğulanırdı. Sevilin partiyasını ifa edən Firəngiz Əhmədova təmiz və güclü iradəli obrazını yaradır. O, operanın birinci aktında həzin və kövrək, ikinci aktında dramatik, finalda sakit və qətiyyətli ifa təqdim edir. Ürəyəyatan səs tembri, musiqi duyumu bu bacarıqlı müğənninin yaradıcı simasını tamamlayırdı.

SONUÇ

Firəngiz xanım bir çox Azərbaycan operalarında Şərq qadınlarının unudulmaz obrazlarını yaratmışdır. Lirik-dramatik soprano səsinə malik müğənni C.Cahangirovun “Azad” operasında Səriyyə, S.Ələsgərovun “Bahadır və Sona” operasında Sona, Ramiz Mustafayevin “Vaqif” operasında Xuraman, Vasif Adıgözəlovun “Ölülər” operasında Nazlı, Ü.Hacıbəylinin “Arşın mal alan” musiqili komediyasında Gülçöhrə rolunu ifa etmişdir. F.Əhmədova Azərbaycan bəstəkarlarının səhnə əsərləri ilə yanaşı, rus və Avropa bəstəkarlarının operalarının tamaşalarında da unudulmaz, yaddaqalan obrazlar yaratmışdır. 1963-cü ildə Azərbaycan Opera və Balet Teatrının səhnəsində Cakomo Puççininin “Toska” operasında Firəngiz xanım böyük sənətkar Müslüm Maqomayevlə birlikdə çıxış etmişdir. Bu tamaşada Firəngiz xanım Toska rolunu, Müslüm Maqomayev isə Skarpian rolunu ifa edirdi. Müğənninin yaratdığı daha bir italyan operasından obraz yaddaşlarda həkk olunmuşdur. Bu, Puççininin “Çio-çio san” operasından Madam Batterflay obrazıdır. Müğənni bu obraza xas mürəkkəb vokal partiyayı öz səs tembri ilə çox gözəl ifa etmişdir. Cüzeppe Verdinin operalarının qadın qəhrəmanlarının obrazları müğənni tərəfindən böyük məharətlə yaradılmışdır. Bəstəkarın “Trubadur” operasından Leonora, “Aida” operasından Aida, “Otello” operasından Dezdemona obrazı Firəngiz xanımın ifasında çox peşəkarcasına ifa edilmişdir. Fransız bəstəkarı Jorj Bizenin “Karmen” operasında yaratdığı Mikaella obrazı da özünəməxsusluğu ilə seçilirdi. F.Əhmədova rus bəstəkarlarının operalarının qadın qəhrəmanlarının parlaq səhnə təcəssümünü yaratmışdır. Anton Rubinşteynin “Demon” operasından Tamara, Aleksandr Porfiryeviç Borodinin “Knyaz İqor” operasından Yaroslavna, Sergey Vasilyeviç Raxmaninovun “Aleko” operasından Zemfira, Reynqold Qlierin “Şahsənəm” operasından Şahsənəmin obrazlarının səhnə təcəssümü çox parlaq və yaddaqalan olmuşdur. Müğənni səhnədə ifa etdiyi obrazların vokal xüsusiyyətlərini bütün dolğunluğu ilə əks etdirmişdir. Bu baxımdan yanaşdıqda, Firəngiz Əhmədova Azərbaycan opera səhnəsində möhtəşəm səs tembri ilə mürəkkəb partiyaların ifaçısı kimi dəyərləndirilə bilər.

KAYNAKÇA

1. [Azerbaijan State Academic Opera and Ballet Theater]. Nagil Evi [in Azerbaijani].
2. Abasova, E. (1988). Parlag istedad [Brilliant talent]. Baki [in Azerbaijani].
3. Akın, Ü. (2021). *Azərbaycan Tiyatrosu Üzerine Bir İnceleme: Geçmişten*
4. Eliyeva, F. (2007). *XX esr Azərbaycan musigisi: tarix ve zamanla uz-uzə [XX century Azerbaijani music: face to face with history and time]*. Elm [in Azerbaijani].
5. Rehimli, I. (2008). *Azərbaycan Dövlət Akademik Opera ve Balet Teatri*

<http://www.turansam.com>

*****

TURAN-SAM: TURAN Stratejik Araştırmalar Merkezi * TURAN-CSR: TURAN Center for Strategic Researches

TURAN-SAM Uluslararası Bilimsel Hakemli Dergisi; p-ISSN: 1308-8041, e-ISSN: 1309-4033; Yıl: 2022; Ay: Haziran; Cilt: 14/İLKBAHAR, Sayı: 54

TURAN-CSR International Scientific, Peer-Reviewed & Refereed Journal; p-ISSN: 1308-8041, e-ISSN: 1309-4033; Year: 2022; Month: June; Volume: 14/SPRING, Issue: 54

DOI: <http://dx.doi.org/10.15189/1308-8041>; WEB: <http://www.TURANSAM.com>

6. *Sovyet Dönemine Kadar [A Study on Azerbaijani Theater: From the Past to the Soviet Era]*. OPUS - Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi, ISSN:2528-9527 E-ISSN : 2528-9535, Cilt 17, Sayı 38, s. 5586-5630. DOI: 10.26466/opus. 748125.

(24)

Ayşegül GÜLŞEN KAÇMAZ⁶²

ŞEYHÜLİSLÂM ÂRİF HİKMET BEYEFENDİ’NİN OSMANLI İLİM ve KÜLTÜRÜNE KATKILARI

THE CONTRIBUTIONS OF SEYHULISLAM ARIF HIKMET BEYEFENDI TO OTTOMAN SCIENCE and CULTURE

ÖZ

Yaşadığı devir I. Adbülhamid, III. Selim, IV. Mustafa, II. Mahmut ve Abdülmecid’in padişahlıkları gibi Osmanlı Devleti’nin en uzun denilen dönemi olması açısından önem taşımaktadır. Devletin geçirdiği büyük değişime tanıklık eden Arif Hikmet Beyefendi bu süreçlerde önemli görevler alarak devlete hizmette bulunmuş bir şahsiyettir.

Osmanlı ulemâ ailelerinden biri olan İsmetbeyzâdeler ya da bazı kaynaklarda ise dedesi Raif İsmail Paşa’dan kaynaklı olarak İsmailpaşazâdeler şeklinde anılmaktadır. Dedesi ve babasından ayrı olarak ailenin en tanınmış üyesidir. Osmanlı Devleti’nin en kritik süreçlerinde görev yapmıştır. Hem bürokratik anlamda hem de Osmanlı kültür ve ilim camiasına katkıları yadsınamaz derecededir. Medine’de kurduğu kütüphane, konağındaki ilim ve kültür meclisleri, Ahmed Cevdet Paşa’ya kişisel kütüphanesini açmasıyla ortaya çıkan eserler belli başlı başlıklardadır.

Anahtar Kelimeler: Ulemâ, İlim, Kültür, Ahmed Cevdet Paşa, Arif Hikmet Beyefendi.

ABSTRACT

The age he lived at was I. Abdulhamid, III. Selim, IV. Mustafa, II. It is important that Mahmut and Abdulmecid have the longest period of Ottoman State, such as their padishah. Arif Hikmet Bey, who witnessed the great change of state, is a person who has served the state by taking important tasks in these processes.

In the case of one of the Ottoman families, the Ismailpasazas, or in some sources, are referred to as the Ismailpasazas from his grandfather, Raif Ismail Pasha. Apart from his grandfather and father, he is the most well-known member of the family. He has served in the most critical processes of the Ottoman State. In both the bureaucratic sense and the contribution to the Ottoman culture and the culture community are insinable. The library, the science and culture councils in the house of Medina, the works that were created by the opening of its personal library to Ahmed Cevdet Pasha are in particular titles.

Keyword: Ulema, wisdom, cultural, Ahmde Cevdet Pasha, Arif Hikmet.

⁶² Bilecik Şeyh Edebâli Üniversitesi; Tarih Bölümü Doktora Öğrencisi

Şeyhülislâm Ârif Hikmet Beyefendi'nin Hayatı

Arif Hikmet Beyefendi'nin hayatı ile ilgili en yalın bilgi *Sicilli Osmanî*'de verilmektedir:

“İSMET BEYZÂDE ÂRİF MOLLA [Kudüs Mollası / Şeyhülislâm el-Hâc Ârif Hikmet Ahmed Bey] İsmet Bey'in üç oğlu vardır; Atâullah Mustafa Bey, Ârif Hikmet Bey, Abdullah Re'fet Bey. 1786 yılında doğan ortanca oğlu, Ârif Hikmet Ahmed Bey, 1813'te hacca gider, H. 1231 [1815]'te Kudüs, Ağustos 1816'da Galata, daha sonra sırasıyla Mısır, Medine ve Mekke mollası olup, 1828-1829'da İstanbul mollası olur. H. 1244 [1830-1831]'de nakibüleşraf, H. 1248 [1832-1833]'de Anadolu kazaskeri, daha sonra Rumeli kazaskeri pâyesi alır. 2 Zilhicce 1262'de [21 Kasım 1846] şeyhülislâm atanır ve 11 Mart 1854'te azledilir. Şâban 1275/Mart 1859 tarihinde vefat eder.”⁶³

Şeyhülislam Ârif Hikmet Bey, şeceresini “*Teracim*” adlı risalesinde “*İbrahim İsmet bin Vezîr eş-Şehir Râif İsmâ'il Paşa ibn-i Vezîr eş-Şehir Malatyevî İbrahim Paşa ibn-i Seyyid Ahmed Ağa ibn-i el-Hâc Mustafâ el-Hüseynî el-Hanefî el-İslâmbolî elvalidü'l-melhub câmi'-i hazîhi'l-hurûf*” şeklinde belirtir.⁶⁴

Arif Hikmet Beyefendi'nin babası, Sudûrdan İbrahim İsmet Beyefendi annesi ise Behcet Hanım'dır. 17 Kasım 1786 yılında doğmuş ve on yaşında eğitim almaya başlamıştır. . Kardeşlerinin isimleri ise şöyledir: Hatice, Şerife Esmâ, Şerife Saide, Şerife Havva Nesibe ile Mustafa Ataullah, Abdullah Refet. Kardeşlerinin hangileri ile aynı anneden olup olmadıkları kaynaklarda geçmemektedir. Ailesi ile ilgili geniş kapsamlı bir bilgi bulunmamaktadır.⁶⁵ Kendisi, dedesi ve babası devlet görevlerinde bulunmakla birlikte şairlik yönlerinin olması hasebiyle Şuara Tezkirelerinde yer almakla birlikte tezkirelerde yeterli bilgi var demek mümkün değildir. Babası ve dedesi dolayısıyla iyi bir aileden gelen Arif Hikmet dönemin şartlarına göre iyi bir eğitim hayatı geçirir.

Arif Hikmet'in çocukluğu babasının memuriyetinden dolayı İstanbul, Halep, Mekke, İzmit'te geçtiği düşünülse de daha çok İstanbul'da geçtiği anlaşılmaktadır. İbrahim İsmet Bey, Halep Kadısı olarak göreve başlamıştır. Görevi üç yıl sürmesinden anlaşılacağı üzere Arif Hikmet Bey, iki yaşından beş yaşına kadar orada yaşamış olmalıdır. İbrahim İsmet Bey, Mekke Payesi almış olmasına rağmen fiili olarak görevde olup olmadığı kesin değildir. Bu nedenle Mekke'de çocukken bulunmuş olması pek imkân dâhilin de değildir. İbrahim İsmet Bey'in zorunlu olarak Bursa'ya gönderilmesinden dolayı bir dönem hem Bursa hem de İzmit'te yaşamışlardır.⁶⁶

Onun eğitimi ile ilgili kesin belgelere ulaşılamasa da şu kesindir ki Arif Hikmet Bey'in yaşadığı dönemde ilmiyle temayüz eden nadir insanlardan biridir. Çok iyi bir öğretim dönemi geçirdiğini, her yerde ilim tahsili ile meşgul olmak suretiyle pek çok bilgiye sahip olduğunu teyit ederek, her zaman ve her mekânda ilim öğrendiğine, ilim seyahatlerine çıktığına işaret eder. Sahi olduğu bilginin niteliği ve ilmi yetkinliği hususunda özgüveni çok yüksektir.⁶⁷

İlmiye kadrolarında başlayan devlet hizmeti, Osmanlı Devleti'nin reform çabalarının bir neticesi olan ıslahatlarla birlikte ihdas olunan memuriyet ve meclislerde devam etmiş ve nihayet Şeyhülislamlık göreviyle son bulmuştur.⁶⁸

Arif Hikmet Beyefendi'nin Konağı

XIX. Yüzyılda ilim sanat ve siyasetin önde gelen şahsiyetlerinin konak ve yalıları devrin ilmi-edebî mahfilleri arasındadır. Haftanın belirli günlerinde ilim ve sanat erbabı buralarda toplanır, ilmi ve edebî muhasebelerde bulunurlar. Kaynaklarda bezm-i edeb, daire, cemiyet, encümen, muhit, mahfil gibi kelimelerle de karşılanan bu meclislerde şiir, musiki, hat, kitap, tarih, hukuk gibi konular konuşulur.⁶⁹

⁶³ Mehmet Süreyya, *Sicilli Osmanî*, C.I, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2003, s.311

⁶⁴ Arif Hikmet Bey, *Tezkire-i Şu'ara*, Haz: Sadık Erdem, TTK Ankara 2014, s.3

⁶⁵ Mahir Aydın, *Tanzimat Şeyhülislamı Arif Hikmet Bey*, TTK, Ankara 2013 s.6

⁶⁶ Mehmet Süreyya, a.g.e, s.311

⁶⁷ Arif Hikmet Bey, *Teziretü's-Şu'arâ*, Haz: Mehmet Nuri Çınarcı, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara. 2019 s.3; Bilal Kemikli, *Şair Şeyhülislam Ârif Hikmet Beyefendi*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2011, s.9

⁶⁸ Bilal Kemikli, a.g.e, s.10

⁶⁹ Fatih M. Şeker, *Modernleşme Devrinde İlmiye (Cevdet Paşa-İbnülemin Örneği)*, Dergâh Yay, İstanbul 2015, s. 38

Her konağın kendine mahsus bir kütüphanesi ve kitapçı efendisi (hâfız-ı kütüb) bulunur. Hâfız-ı kütübler konakların daimi görevlilerindendir. Önemli eserleri satın alır veya istinsah ettirir, araştırma yaparlar. Bir yerde konaktaki ilim ve sanat hayatının belirleyicisi onlardır. Hâfız-ı kütüblerin ekserisi ilmiye ricalindedir. Konak ve yalılardaki kütüphaneleri, nadir eserlerle tezyin etmek vazifeleri arasındadır.⁷⁰

II. Mahmud ile başlayıp Tanzimat'la devam eden sosyal, siyasal ve ekonomik her alanda yayılan yeni uygulamaların Mülkiye ve İlmiye'deki yürütücüleri yani Mustafa Reşid Paşa, Şeyhülislam Arif Hikmet Bey ve Pertev Paşa'nın çevresi yani bu konaklara devam eden kişiler olması ise başka bir detaydır.⁷¹

Şeyhülislam Arif Hikmet'in Konağı da edebi ve ilmi konuların konuşulduğu, burada bir araya gelenlerin görüşlerini serbestçe dinlendire bildikleri bir mahfildir. Paşa'nın şiirle olan yakın ilgisi, toplantılarda şiir ve edebiyat konularının da konuşulmasını kolaylaştırmıştır. Konağını bir mahfile çeviren Paşa'nın devrin Âlim, şair ve yazarlarına himaye ettiği ve geçim sıkıntısında olan şair ve yazarlara yardım ettiği bilinmektedir. Arif Hikmet ile ilgili çalışmalar yapan Bilal kemikli; onun konağına âlim ve irfan ehline açarak pek çok insanın yetişmesine imkân sağladığını vurgular.⁷²

Şeyhülislam Arif Hikmet Bey'in konağı romanlara dahi konu olmuştur. Türk Edebiyatı'nın en önemli kalemlerinden olan Ahmet Hamdi Tanpınar'ın "Mahur Beste" adlı romanında mevzu bahis edilmiştir. Şeyhülislam'ın hem konağında konuşulanların hem de kendisinin etkisini anlatmak için ilginç bir örnektir. Romanın kahramanı Behçet Bey'in çok sevdiği eşi Atiye Hanımefendi ile ilgili bilgi verirken dönem ve Şeyhülislam ile ilgili ipuçlarını da vermektedir: "Politika, kayınbabası gibi onu da çekiyordu. Bu aile mirasıydı. Bu kazasker ailesinden kadın, erkek her fert politika ile uğraşırdı. Ata Mollanın kızı, babasının halalarından birinin kandil tebrikine gittiği bir Şeyhülislam evinde, evin hanımına fisildediği üç cümleyle, Abdülmecit Han'ın sabah akşam iltifata gark ettiği bir damat vezirin sürülmesine sebep olduğunu çocukluğundan beri dinlemişti:

Paşa hazretleri için de çok kibirli diyorlar. Hattâ Hanım Sultan bile: "Tebrike gelenlerio kadar bekletiyorsunuz, hepsi devlet rütbesi sahibidir; ayıp olmaz?" diye kendisine çıkmış. Fakat o:

"- Eteklerimi öptürmediğime şükretsiner; ben artık saye-i şahanede Atabek saltanat mevkiindeyim" cevabını vermiş.

Bu cümle daha o akşam kulaktan kulağa yayılarak Saraya kadar gidiyor, iki gün sonra Şeyhülislam Arif Hikmet Bey, bir iş için gittiği vezir yalısında, haremden henüz çıkmayan sadrazamın kendisini lüzumundan fazla beklettiğini, salonu kapılara kadar dolduran her cinsten, her rütbeden ziyaretçinin iştebileceği bir sesle bağırarak sandalına atlayıp evine dönüyor. Bir müddet sonra da kendisini Atabek saltanat mevkiinde gören Damat Mehmet Ali Paşa sürülüyor...⁷³

Bu konakta dönemin pek çok olayı konuşulmuş ve daha sonra kayıtlara geçilmiştir. Şair Hamidî'nin ölümü ile ilgili kayıtlarda az rastlanan bilgiyi Arif Hikmet Bey bir mecliste anlatmıştır. Ali Emiri'nin Arif Hikmet Bey'den aktardığına göre, Şair Hamidî'ye karşı hasımlık besleyen Diyarbakır Valisi, onu sürgün etmiştir. Görevlendirdiği kişiye de şehir dışına çıktıklarında onu öldürmelerini emretmiştir.⁷⁴ Bütün bunlara bakıldığında Arif Hikmet Paşa'nın dönemin sosyal ve siyasal olaylarına hâkim olduğu da anlaşılmaktadır.

Arif Hikmet Beyefendi ve Ahmed Cevdet Paşa

Şeyhülislâm Arif Hikmet Bey, devrin ileri gelenlerinden olmakla beraber devlet ricâlinden kişilerin önemli kararlar alma aşamasında kendine danıştığı bir şahsiyettir. Ahmed Cevdet Paşa'nın zaman zaman kendisine danıştığı ve hayatının önemli kararlarını alma döneminde düşüncelerini önemseydiği biridir. Özellikle ilmiye ve mülkiye görevleri arasında kaldığında Arif Hikmet Bey'e danışmış karşılığında şu yazılı olarak almıştır: "İstediginiz zaman medreseye dönebilirsiniz. Şimdi size beklenmedik bir vazife teklif edildi.

⁷⁰ Fatih M. Şeker, a.g.e, s. 38-39

⁷¹ Fatih M. Şeker, a.g.e, s.43

⁷² Turgay Anar, Mekândan Taşan Edebiyat, Ketebe Yayınları, İstanbul 2020, s.323-324

⁷³ Ahmet Hamdi Tanpınar, Mahur Beste, Dergâh Yayınları, İstanbul 2003, s:67-68

⁷⁴ Tuğba Işın Durmuş, Osmanlı'nın Sürgün Şairleri, Kapı Yayınları, İstanbul 2012, s. 198

Kabul etmeniz... amme hayrına ve faydalı olacaktır. Daha sonra istifa etmek ve çekilmekte güçlük bulunmuyor. Üstelik bu arada maaşınızdaki artış emekliliğinize de etki edecek. Arzu ettiğiniz her şey fazlasıyla gerçekleşecek.” Anlaşıldığı üzere Ahmed Cevdet Paşa, vezir olmak ve ilmiye de çalışmak arasında kalmış. Arif Hikmet Bey’inde telkini ile vezirliği kabul eder. Ancak daha sonra medreseye dönme meselesi mümkün olmaz. Arif Hikmet Bey, birazda kendi yaşadığı olumsuzluklardan etkilenerek böyle bir telkinde bulunmuştur. Özellikle maaş ile ilgili söylediği kendisinin yaşadığı maddi sorunların düşüncelerine sirayet ettiği açıktır.⁷⁵

Arif Hikmet Beyefendi, bazı kaynaklara göre sadece Osmanlı Ülkesinde değil aynı zamanda İran ve Hindistan’da da şöhret sahibi olmuştur. Ancak kaynaktaki şöhretin nereden kaynaklandığı ile ilgili bilgi mevcut değildir.⁷⁶

Cevdet Paşa, Arif Hikmet Bey’i ve onun şeyhülislamlığını hem beğenmiş hem de yeri geldikçe savunmuştur. Ahmed Cevdet Paşa, Islahat Ferman’ı ile ilgili bir toplantıda; “Müslümanların Islahat Ferman’ından pekte hoşlanmadıklarını ve şeyhülislamda itibarını kaybettiğini dile getirir. Konuşmasının devamında eğer Reşid Paşa ve daha önceki “Şeyhülislam Arif Hikmet Beyefendi bu görevde olsaydı durumun böyle olamayacağını söylemiştir.”⁷⁷ Ahmed Cevdet Paşa, sadece devlet işlerinde değil kendi hayatında da Arif Hikmet Beyefendi’nin yadsınmaz katkısını her fırsatta dile getirmiştir. Ahmed Cevdet, şeyhülislam ile tanışmasıyla hayatının ondan sonrasını belirleyen dönüşümü gerçekleştirir.⁷⁸

Ahmet Cevdet, zaman zaman meclislerde ulemanın düşüşü ile ilgili fikirlerini beyan ettikten sonra şu görüşünü her zaman dile getirmiştir:” Şeyhülislam Arif Hikmet’ten sonra hakikatten bilgili âlim neslinin bitmiştir.” Buna karşılık Namık Kemal, zamanındaki ulemanın en büyüğü olmasını tasdik etmekle birlikte, fetva makamında olduğu zaman varlık gösteremediğine dair eleştirmiştir.⁷⁹

Cevdet Paşa, dönemin şartları gereği ilmiye mesleğini yaparken gelir sağlamak için Şeyhülislam Arif Hikmet Beyefendi’ye Türkçe- Arapça kaside parçaları yazmıştır. Bu yazdığı kasideleri de “Tezâkir” adlı eserine de dâhil etmiştir. Bu kasideleri şeyhülislama göndermiştir. Ancak cevap alamayınca ikinci bir kaside yazarak bir mektup ile zaruretlerini ve burukluğunu dile getirmiştir. Bunun üzerine Arif Hikmet Beyefendi, maaşına ek olarak aylık 100 kuruş daha almasını sağlamıştır.⁸⁰

Ahmed Cevdet Paşa’nın Şeyhülislam Arif Hikmet Beyefendi’ye saygı ve sevgisi devlet görevlerinde daima adaletli ve kanuna uygun davranmaya gayret göstermesi meselesi önemli yer tutar.

Fatma Âliye Hanım, “Ahmed Cevdet Paşa ve Zamanı” adlı eserinde, Şeyhülislam Arif Hikmet Bey’in babasını her zaman takdir ettiğini ve buna karşılık Ahmet Cevdet Paşa’nın da Arif Hikmet Bey’i hep saydığını dile getirir. Hatta H.1270 yılında Arif Hikmet Bey, Şeyhülislamlıktan azledilmiş yerinde Arif Efendi getirilmiştir. Arif Efendi, Arif Hikmet Bey’in yanına gidip gelenleri hoş karşılamadığını her fırsatta dile getirmiş ancak Ahmed Cevdet Paşa, Arif Hikmet Bey’in yanına gidip gelmekten hiç geri durmamış, sona olan saygı ve hürmetini devam ettirmiştir. Siyaset geri zor durumda kalsa de böyle bir durumda Arif Hikmet Bey’i yalnız bırakmayacağını göstermiştir.⁸¹

Ahmet Cevdet Paşa, Şeyhülislam Arif Hikmet Bey hakkında “Maruzat” adlı eserinde şunları ifade eder:

“Ulûm-ı akliyye ve nakliyyede mâhir, elsine-i selâsede (üç lisanda) şiir ve inşaya kadir olup hele lisan-ı Arabî üzere Arabiyyü’ asıl olan üdebâ gibi yazardı. Bilad-ı Osmaniye’den başka İran, Turan ve Hindistan’da sıyt ve şöhreti vardı. Şark ve garp seyyahlarının seyahatnâmelerinde en ziyâde hürmet ile yâd olunan, Ârif

⁷⁵ Olivier Bouquet, Sultanın Paşaları (1839-1909), Çev: Devrim Çetinkasap, TİK Yayınları, İstanbul 2016, s.157

⁷⁶ Abdülkadir Altunsu, Osmanlı Şeyhülislamı, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1972, s.189

⁷⁷ Candan Badem, Kırım Savaşı ve Osmanlılar, Türkiye İş Bankası Yayınları, Çev: Eşref Bengi Özbilen, İstanbul 2017, s.330

⁷⁸ Christoph K. Neumann, “Tanzimat Bağlamında Ahmet Cevdet Paşa’nın Siyasi Düşünceleri,” Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Cilt I, Tanzimat ve Cumhuriyet’in Birikimi, İletişim Yayınları, İstanbul 2014, s.83

⁷⁹ Bedri Gencer, İslam’da Modernleşme (1839-1939), Doğu-Batı Yay, İstanbul 2012, s:503-504

⁸⁰ Kübra Fettahoğlu, Bir Tanzimat Bürokrati Ahmed Cevdet Paşa, Timaş Akademi Yayınları, İstanbul 2021, s.32

⁸¹ Fatma Âliye Hanım, Cevdet Bey ve Zamanı, Bedir Yayınları, 1995, s.40-96-97

*Hikmet nâmı idi.*⁸² Cevdet Paşa, pek çok yerde düşünce dünyasını etkileyen devrin âlim ve abid kişilerini dile getirirken, Şeyhülislâm Arif Hikmet Bey ilk başta söylediklerinden olmuştur.

Ahmed Cevdet Paşa, şeyhülislam ile tanıştığında “kadr-şinâs ve kerîmü’l-hisal” kişiler ile tanıştığını belirtir. Ulemâ içinde “en âlim ve en münevver fikirli adam” diye çevresine aktarmıştır.

Arif Hikmet Bey, şeyhülislamlığa tayin edildiğinde hatt-ı hümayunda geçen ifadeler önemlidir: “*Fazail-i zatiye ve hasail-i hamidesi velhasıl cami-i kemalât-i insaniye olduğu herkesin müsellemi olmaktadır.*” (“İnsanlıktaki fazileti ve iyi huyları, özetle insanlıktaki olgunluğunu herkesin mâlumu olduğu. Ahmed Arif Beyefendi.”)

İbnülemin, Şeyhülislam Arif hikmet Bey’in Kütüphanesi için yapılan müzayedeye son gün katıldığı için daima çok üzölmüştür. Çok az eser alabilmesine rağmen onlardan en kadar istifade ettiğini ve eğer hepsine sahip olsaydı kültür hayatına daha fazla katkılar sunacağını dile getirmiştir. Kütüphanenin kıymet bilmezler eline düştüğü konusunda hayıflanmıştır. Bu durum Arif Hikmet Bey’in kütüphanesinin bir eşsiz bir hazine olduğu konusunda fikir vermektedir.

Osmanlı Devleti’nin son devirlerinde kurulan ve o zamanlar tam bir ilim akademisi özelliğini taşıyan “Encümen-i Daniş”, tarih kitabı yazma görevini Ahmed Cevdet Paşa’ya veriyor. Kaynaklar konusunda sıkıntı yaşadığı bir sırada Mustafa Reşid Paşa, Ahmed Cevdet Paşa’yı Arif Hikmet Bey’e yönlendiriyor. Ahmed Cevdet Paşa kütüphaneyi tahsis eder ancak bir şartı vardır: “*İşi biten kitabı yerinde yokmaktır.*” Ahmed Cevdet Paşa’nın on iki ciltlik Tarih-i Cevdet adlı eserinin önemli kaynaklarından biri de bu kütüphanedir. Ahmed Cevdet Paşa’nın kızı Fatma Âliye Hanım bazı eserlerinde bu konuya değinmiş ve Arif Hikmet Bey’e karşı duyduğu saygı ve minneti ifade etmiştir.⁸³

Cevdet Paşa’dan nakil olarak, başka bir belgede Arif Hikmet Bey’in kütüphanesinden yararlanma işi şu şekildedir: “*Encümen-i Daniş teşkil olunduktan sonra Küçük Kaynarca Anlaşması’ndan Vak’a-i Hayriye’ye kadar Devlet-i Aliyye’nin vak’alarını Vâsif, Asım, Şanizade tarihlerinden ve ikişer üçer sene vak’aları zapt etmeye, memur vak’anivüslerden toplayarak mazbut bir tarih kitabı yazılması kararlaştırılıp bu vazife bana tevdi olunduğunda, birdenbire tevahhuş ettim. Çünkü lazım gelen kaynaklara sahip değildim. Reşid Paşa beni alıp Şeyhülislam Arif Hikmet Beyefendi’ye götürdü ve endişemi anlattı. Arif Hikmet Bey hemen cebinden bir küme anahtar çıkararak “İşte efendi, kütüphanenin anahtarları! dedi. Anahtarları aldım, kütüphaneyi açınca peynir tulumuna girmiş bir kedi gibi oldum. Çok çeşitli nefis kitaplardan başka ceddinin de(dede ve baba) biriktirilmiş nice resmi ve hususî muharrerat vardı.”⁸⁴ Ahmed Cevdet Paşa’nın da aktardıklarından anlaşıldığı üzere Arif Hikmet Bey’in kütüphanesinin oluşmasında babası İbrahim İsmet Bey ve dedesi Raif İsmail Paşa’nın da katkıları vardır. Onlardan kalan kitaplarla beraber bir kütüphane oluşturmuştur. Kitapların niteliği ve çeşitliliği açısından zengin bir kütüphane olduğu anlaşılmaktadır.*

SONUÇ

Şeyhülislâm Ârif Hikmet Beyefendi, Tanzimat şeyhülislâmı olarak bilinmektedir. Tanzimat Fermanı hızlanan ve farklı bir boyut kazanan değişim hareketlerinde baş aktörlerden biri olarak seçilmiştir. Ulemâ ailelerinden birine mensup olduğu için genç yaşlardan itibaren devlet makamlarında söz sahibi olmuştur.

Devlet görevinin yanında hem ilim hem de kültür adamlığının üzerinde durulmakla beraber gereken kıymette üzerine eğilinmemiştir. Divân edebiyatının son temsilcileri arasında olması, kişisel kütüphanesi ve Medine’de kurduğu kütüphane başlı başına Osmanlı kütür hayatına yaptığı katkılardan bazılarıdır.

Kişisel kütüphanesini Ahmed Cevdet Paşa’ya açması onun on iki ciltlik Cevdet Paşa Tarihi’ni yazmasına neden olmuştur. Sadece kütüphaneyi kullanmasına izin vermesiyle değil onun hayatında dönüm noktalarında hem devletin lehine hem de Cevdet Paşa için olması gerekeni yapmasını sağlamıştır.

⁸² Ahmed Cevdet, Mar’uzat, Çağrı Yayınları, Haz: Yusuf Halaçoğlu, İstanbul 2017, s.150; Dursun Gürlek, Karınca Huzura Varınca, Timaş Yayınları, İstanbul, 2010, s.37

⁸³ Dursun Gürlek, a.g.e, s.37

⁸⁴ Tahir Harimî Balcıoğlu, Medeniyet Tarihinde Kütüphaneler, BüyüyenAY Yayınları, İstanbul. 2018, s.464-465

Ahmed Cevdet Paşa'yı himaye edip devletin üst kademelerinde yer almasını sağlayarak devletin yetiştirdiği çok yönlü bir münevverin görülmesini sağlamıştır. Cevdet Paşa gerek eserlerinde gerek ise toplantılarda bunu her daim dile getirmekten çekinmemiştir.

Medine'de kurduğu kütüphane orada bulunan en zengin ve en kapsamlı kütüphane olma vasfını sağlamıştır. Müslüman ve Gayrimüslim pek çok ilim adamı ve araştırmacı buradan yararlanıp eserlerinde kütüphanenin öneminden bahsetmişlerdir.

Ârif Hikmet Beyefendi'nin şeyhülislamlıktan azledildiğinde en çok üzülenlerden biri Ahmed Cevdet Paşa'dır. Bu azlin devlete geri dönüşünün devletinin menfaati çerçevesinde olmayacağını en iyi anlayanlardan biri olmuştur. Azlinin ardından Medine'de sakin bir hayat geçirmek ve ilim ile meşgul olmak için gitme planları yaparken ani vefatının ardından Ahmed Cevdet Paşa, teessürlerini şu cümleler ile ifade etmiştir: *Şeyhülislam Arif Hikmet'ten sonra hakikatten bilgili âlim neslinin bitmiştir.* Bu cümleler Ahmed Cevdet Paşa'nın gönlünde Ârif Hikmet Bey'in yerini tayin etmektedir.

KAYNAKÇA

1. ANAR, Turgay (2020). Mekândan Taşan Edebiyat, Ketebe Yayınları, İstanbul.
2. ALİYYE, Fatma Hanım (1995). Cevdet Bey ve Zamanı, Bedir Yayınları, İstanbul.
3. ALTINSU, Abdülkadir (1972). Osmanlı Şeyhülislamı, Ayyıldız Matbaası, Ankara.
4. AYDIN, Mahir (2013). Tanzimat Şeyhülislamı Arif Hikmet Bey, TTK, Ankara.
5. BADEM, Candan (2017). Kırım Savaşı ve Osmanlılar, TİB Yayınları, Çev: Eşref Bengi Özbilen, İstanbul.
6. BALCIOĞLU, Tahir Harimî (2018). Medeniyet Tarihinde Kütüphaneler, BüyüyenAY Yayınları, İstanbul.
7. BOUQUET, Olivier (2016). Sultanın Paşaları (1839-1909), Çev: Devrim Çetinkasap, TİK Yayınları, İstanbul.
8. CEVDET, Ahmed (2017). Mar'uzat, Çağrı Yayınları, Haz: Yusuf Halaçoğlu, İstanbul.
9. DURMUŞ, Tuğba Işın (2012). Osmanlı'nın Sürgün Şairleri, Kapı Yayınları İstanbul.
10. DURSUN, Gürlek (2010). Karınca Huzura Varınca, Timaş Yayınları, İstanbul.
11. FETTAHOĞLU, Kübra (2021). Bir Tanzimat Bürokrati Ahmed Cevdet Paşa, Timaş Akademi Yayınları, İstanbul.
12. GENCER, Bedri (2012). İslam'da Modernleşme (1839-1939), Doğu-Batı Yay. İstanbul.
13. HİKMET, Arif Bey (2019). Teziretü's-Şu'arâ, Haz: Mehmet Nuri Çınarcı, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
14. HİKMET, Arif Bey (2014). Tezkire's-Şu'ara, Haz: Sadık Erdem, TTK, Ankara.
15. KEMİKLİ, Bilal (2011). Şair Şeyhülislam Ârif Hikmet Beyefendi, Kitabevi Yayınları, İstanbul.
16. NEUMANN, Christoph K (2014). "Tanzimat Bağlamında Ahmet Cevdet Paşa'nın Siyasi Düşünceleri," Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Cilt I, Tanzimat ve Cumhuriyet'in Birikimi, İletişim Yayınları, İstanbul.
17. SÜREYYA, Mehmet (2003). Sicilli Osmanî, C.I, Tarih Yayınları Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
18. ŞEKER, Fatih M (2015). Modernleşme Devrinde İlimiye (Cevdet Paşa-İbnülemin Örneği), Dergâh Yay, İstanbul.
19. TANPINAR, Ahmet Hamdi (2003). Mahur Beste, Dergâh Yayınları, İstanbul.

(25)

Doç. Dr. Azet BAĞİROVA⁸⁵; Nargizxanim BAXIŞOVA⁸⁶; Nazrin MAMEDZADE⁸⁷
TELEKOMÜNİKASYON İŞLERİNİN VERİMLİ İŞLEMLERİNİ ARTIRMANIN TEMEL
YOLLARI
MAIN WAYS TO INCREASING THE EFFICIENT OPERATIONS OF TELECOMMUNICATION
BUSINESS

ÖZ

«TransEuroCom» LLC bir telekomünikasyon şirketi ve telekom operatörüdür. «TransEuroCom» LLC, Azerbaycan'ın en büyük telekomünikasyon şirketlerinden biridir ve rakipleri arasında lider konumdadır. şirket Haziran 2004'te kuruldu. «TransEuroCom» LLC'nin faaliyetlerinin temel amaçlarından biri, maksimum kar elde etmek, tüketicilerin talebini karşılamak ve abonelerine kaliteli telekomünikasyon hizmetleri sunmaktır. şirket, ülkede faaliyet gösteren özel ve kamu işletmelerine, yabancı işletmelere ve kuruluşlara çok çeşitli telekomünikasyon hizmetleri sunmaktadır. «TransEuroCom» LLC'nin verimliliğini artırmak için belirli etkinliklerden oluşan bir kompleks önerilmiştir.

Anahtar Kelimeler: telekomünikasyon şirketi, telekomünikasyon hizmetleri, etkinlik verimliliği, satış karlılığı, harcama karlılığı, faaliyet karlılığı, pazar genişlemesi, faaliyet çeşitlendirmesi, ek hizmetler, «akıllı ev».

ABSTRACT

«TransEuroCom» LLC is a telecommunications company and a communications operator. «TransEuroCom» LLC is one of the largest telecommunications companies in Azerbaijan and occupies a leading position among competitors. The company was established in June 2004. One of the main objectives of «TransEuroCom» LLC is to maximize profits, meet consumer demand, and provide high-quality telecommunications services to its subscribers. The company provides a wide range of telecommunications services to private and state-owned enterprises operating in the country, as well as foreign enterprises and organizations. To increase the efficiency of the «TransEuroCom» LLC enterprise, a set of specific measures has been proposed.

Keywords: telecommunication company, telecommunication services, efficiency of activities, profitability of sales, profitability of expenses, profitability of activities, expansion of the sales market, diversification of activities, additional services, "smart home".

⁸⁵ «Ekonomi ve İstatistik» Bölümü Doçenti, «Ekonomi ve Yönetim» Fakültesi, AzTU, Bakü, Azerbaycan, e-posta: azet.bagirova@aztu.edu.az

⁸⁶ «Ekonomi ve İstatistik» Bölümü asistanı, «Ekonomi ve Yönetim» Fakültesi AzTU, Bakü, Azerbaycan, e-posta: nergizxanim.baxishova@aztu.edu.az, ORCID ID: <https://orcid.org/my-orcid?orcid=0000-0003-0005-794X>

⁸⁷ «Ekonomi ve İstatistik» bölümü lisans öğrencisi, «Ekonomi ve Yönetim» Fakültesi, AzTU, Bakü, Azerbaycan, e-posta: mamedzade.1998@gmail.com

GİRİŞ

«TransEuroCom» LLC bir telekomünikasyon şirketi ve telekomünikasyon operatörüdür. «TransEuroCom» LLC, Azerbaycan'ın en büyük telekomünikasyon şirketlerinden biridir ve rakipleri arasında lider konumdadır. Şirket Haziran 2004'te kuruldu. «TransEuroCom» LLC'nin faaliyetlerinin temel amaçlarından biri, maksimum kar elde etmek, tüketicilerin talebini karşılamak ve abonelerine kaliteli telekomünikasyon hizmetleri sunmaktır.

Şirket, Azerbaycan Cumhuriyeti Medeni Kanununun yanı sıra Azerbaycan Cumhuriyeti'nin düzenleyici ve yasal düzenlemelerine uygun olarak faaliyetlerini yürütmektedir [1]. «TransEuroCom» LLC'nin müşterileri yaklaşık altı bin kişi ve işletmelerdir. Şirket Groupone LLC, Engin LTD LLC, BP Exploration, BBVA LLC- Turist 2018, BQ Corporation, Bank BTB, Belfast Baku LLC, Absheron Hotel Group LLC, Çin Cumhuriyeti Elçiliği, Brezilya Elçiliği, İngiltere Elçiliği vb. şirketlere hizmet vermektedir.

Azerbaycan Cumhuriyeti Lisans ve İzin Yasası uyarınca, telekomünikasyon hizmetlerinin üretimi ile ilgili faaliyetler zorunlu lisanslamaya tabidir [2]. Bu bağlamda, «TransEuroCom» LLC AR Ekonomi Bakanlığı tarafından kendisine iletişim kanalları ve telefon hizmetleri sağlama hakkını veren lisanslara sahiptir.

1. «TransEuroCom» LLC'nin hizmetleri

Şirket, ülkede faaliyet gösteren özel ve kamu işletmelerine, yabancı işletmelere ve kuruluşlara çok çeşitli telekomünikasyon hizmetleri sunmaktadır. Telekomünikasyon hizmetleri listesi şunları içerir[3]:

1. Yerel, şehirlerarası ve uluslararası telefon hizmetleri. Şirketin telefon ağı Bakü ve ülkenin diğer büyük bölgesel merkezlerini kapsamaktadır. Telefon hizmetleri, NGN teknolojilerini kullanarak dijital telefon istasyonları temelinde düzenlenir.

2. Kurumsal internet .

- Geniş bant (ADSL) internet hizmeti. «TransEuroCom» LLC, Bakü ve Gence'deki abonelere ADSL genişbant teknolojisi konusunda internet hizmetleri sunmaktadır. Geniş bant ADSL internet hizmetleri sunan elektronik PBX'LER:

Bakü'de: 499/599; 493/498/598; 440/441; 438/439/510; 432/434;

Gence şehrinde: 428; 254; 255; 256; 257; 259.

Tablo 1'de. Kurumsal İnternet Geniş Bant Hizmetleri (ADSL) ücretleri gösteriliyor
Tablo 1.

Geniş Bant İnternet Hizmetleri (ADSL) Ücretleri

Kanal hızı	Bağlantı ücreti (AZN)	Aylık kullanım ücreti (AZN)
2048/1024 kb/s	0	10.00
3072/1024 kb/s	0	15.00
5120/1024 kb/s	0	20.00
6144/1024 kb/s	0	25.00
7168/1024 kb/s	0	30.00
8192/1024 kb/s	0	35.00
9216/1024 kb/s	0	40.00
10240/1024 kb/s	0	50.00
12288/1024 kb/s	0	60.00
16384/1024 kb/s	0	80.00

3. Bireysel İnternet.

- Geniş bant (ADSL) internet hizmeti. «TransEuroCom»LLC, Bakü ve Gence'deki abonelere ADSL geniş bant teknolojisi konusunda internet hizmetleri sunmaktadır. Geniş bant hizmetleri sağlayan elektronik PBX'ler

ADSL-İnternet:

Bakü'de: 499/599; 493/498/598; 440/441; 438/439/510; 432/434;

Gence şehrinde: 428; 254; 255; 256; 257; 259.

Tablo 2'de. Bireysel İnternet Geniş Bant Hizmetleri (ADSL) ücretleri gösteriliyor

Tablo 2.

ADSL Geniş Bant İnternet Servis Ücretleri:

Kanal hızı	Bağlantı ücreti(AZN)	Aylık kullanım ücreti (AZN)
3072/1024 kb/s	0	10.00
5120/1024 kb/s	0	13.00
7168/1024 kb/s	0	15.00
10240/1024 kb/s	0	19.00

4. Sınırsız internet. «TransEuroCom»LLC, başkentte belirli bir fiber optik kablo aracılığıyla yüksek hızlı internet hizmetleri sunmaktadır. İnternete 20 Mb /s'den fazla bir hızda bağlandığımızda, fiber optik kabloyu kablolama ve modemi abonenin adresine yükleme masraflarının tamamı şirket tarafından üstlenilir.

2.1. «TransEuroCom»LLC'nin faaliyetlerinin temel ekonomik göstergelerini

«TransEuroCom»LLC'nin faaliyetlerinin temel ekonomik göstergelerini göz önünde bulundurun.

Tablo 3.

«TransEuroCom»LLC'nin 2018-2020 yılları için faaliyet gösterdiği başlıca ekonomik göstergeler

Göstergelerin adı	Göstergelerin büyüklüğü			Büyüme oranı	
	2018 y.	2019 y.	2020 y.	%	%
1	2	3	4	5	6
Hizmetlerin satışından elde edilen gelir, bin man.	2316.8	2118.1	2025.5	91.42	95.63
Maliyet, bin man.	46.3	51.7	63.9	111.66	123.60
Yönetim ve ticari giderler	1077.7	988.9	1024.7	91.76	103.62
İşçilik masrafları, bin man.	523.5	588.7	606.0	112.45	102.94
Çalışan sayısı, insan	27	27	27	100.00	100.00
Brüt kar, bin man.	712.1	530.5	454.8	74.50	85.73
Vergi öncesi karlar	712.1	530.5	454.8	74.50	85.73
Gelir Vergisi	142.4	106.1	91.0	74.51	85.77
Net kar, bin man.	569.7	424.4	363.8	74.50	85.72
Yapılan işten elde edilen kar, bin man.	2270.5	2066.4	1961.6	91.01	94.93
Sabit varlıkların maliyeti, bin man.	608.8	590.1	564.7	96.93	95.70
İşletme sermayesi maliyeti, bin man.	618.3	650.2	648.1	105.16	99.68
Hisse senedi ihracı	3.806	3.589	3.508	94.32	97.73

Fon kapasitesi	0.263	0.279	0.285	106.02	102.3
Emek verimliliği, bin man./ insan	85.8	78.4	75.01	91.42	95.63
Yapılan işlerin karlılığı	49.039	39.969	31.69	81.50	79.31
Satış karlılığı	0.98	0.97	0.96	99.55	99.27
Özkaynak karlılığı	1.63	1.17	0.92	72.05	78.46
Varlık getirisi	0.95	0.67	0.46	70.31	68.94
Maliyet getirisi	0.51	0.41	0.33	80.47	81.94

Kaynak: Hesaplamalar, işletmenin muhasebe tablolarından elde edilen verilere dayanarak yapılmıştır.

2.2. «TransEuroCom» LLC'nin faaliyetlerinin temel ekonomik göstergelerinin sonuçları

Yapılan analiz, 2018 yılında ürün satışından elde edilen gelirin 2316 bin manat olduğunu, 2019'da bu rakamın 2118,1 bin manat'a düştüğünü ve 2020'de bu rakamın% 5 azaldığını ve 2025,5 bin manat olduğunu göstermektedir. 2019'da satış değeri% 11 artarak 51,7 bin manata, 2020'de ise 2019'a kıyasla 12,2 bin manata artarak 63,9 bin manata ulaştı. Tablodan da görebileceğiniz gibi, 2020 yılında hizmet satışından elde edilen karlar 2018 yılına göre %14 azalarak 1961,6 bin manata oldu. 2020 yılında net gelir 205 bin manat azaldı ve 2018 yılına göre 363,8 bin manat oldu.

Tablodan, 2020'deki satış karlılığının 2019'a kıyasla azaldığı görülüyor. Satış karlılığı, işletmenin sunulan hizmetin her bir manatından ne kadar kar elde ettiğini gösterir. Yani, «TransEuroCom» LLC'DE yapılan işlerden elde edilen karların 2019 yılında toplam gelirdeki payı %97 iken, 2020 'de yapılan işlerden elde edilen gelirlerin toplam gelirdeki payı %96 dı. Bu, yapılan işten elde edilen kazançların toplam gelirde azaldığını gösterir.

Tabloda gösterildiği gibi, işletmenin karlılığı da azalır. Bu rakam 2019'da %39 ise, 2020'de %20 oranında azaldı ve sadece %31 oldu. Bu, üretime yatırılan her manatın firmaya 2019'dan daha az gelir getirdiğini göstermektedir.

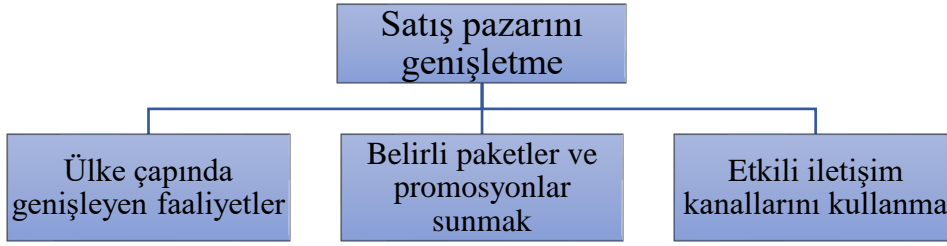
Analiz sırasında maliyet karlılığı faktörü hesaplanmıştır. Maliyet getirisi, işletmenin genel ekonomik durumunu gösterir. Bu gösterge, bir işletmenin kendi parasını ne kadar verimli harcadığını karakterize etmektedir. Kuruluşunuzun harcama karlılığı analizi, sağlanan hizmetlerden elde edilen gelirlerin maliyetlerini karşılayıp karşılamadığını gösterir. Analiz edilen süre boyunca maliyet karlılığı oranı azalır. Maliyet getirisi, işletmenin her bir maliyet biriminden ne kadar kar elde ettiğini gösterir. Yani, yatırım yapılan her manat, 2018 yılında «TransEuroCom» LLC'-yi net kardan 50 manat getirdiyse, o zaman 2020'de 33 manat getirir.

1.1. «TransEuroCom» LLC'nin faaliyetlerinin verimliliğinin artırması

Böylece, 2018-2020 yıllarında karlılık göstergeleri azaldı ve bu da işletmenin olumsuz bir gelişme eğilimine işaret etti. Yüksek ticari faaliyetlere rağmen, «TransEuroCom» LLC yeterince yüksek kar elde etmedi. Bu nedenle, işletmenin verimliliğini artırma ihtiyacından bahsetmek gerekir. «TransEuroCom» LLC'nin üretimini verimliliğini artırmak için belirli bir önlemler uygulanmalıdır.

Analiz sırasında ortaya çıkan problemleri dikkate alarak, «TransEuroCom» LLC'nin gelişimindeki zorlukları dikkate alarak, LLC'nin faaliyetlerinin verimliliğini artırmak için aşağıdaki önerileri sunabiliriz. «TransEuroCom» LLC'nin faaliyetlerinin verimliliğini artırmak için temel önerilerden biri olarak, Şekil 1'de gösterildiği gibi, satış pazarını genişleterek satış hacminde bir artış önermektedir.

Satış pazarının genişlemesi aşağıdaki gibi sağlanabilir

Şekil 1 - «TransEuroCom» LLC'nin satış pazarını genişletmek için öneriler:

3.2. «TransEuroCom» LLC'nin genişlemesi

«TransEuroCom» LLC'nin abone sayısını artırmak için:

1. Görevi hizmet satışlarını en üst düzeye çıkarmak olan pazarlama iletişimini güçlendirmek gerekir. Malları tanıtmamanın birçok yolu vardır. Sosyal ağlar, ürün tanıtım promosyonları, internet, reklam, posta, afiş, kısa sms mesajları, danışmana şahsen müşteriye yapılan çağrılar, mevsimlik kataloglar vb. etkili iletişim kanalları olarak kullanılmaktadır.

2. Ülke bölgelerindeki faaliyetlerimizi genişletmeye devam etmek, ülke çapında faaliyetlerini bir bütün olarak genişletmeye devam etmek gereklidir.

3. Düzenli müşterilere, aynı fiyatla rakiplerinden daha hızlı internet erişimi için belirli paketler ve maksimum pazar ücretinde belirli bir erişim oranı da sunabilirsiniz. Ve yeni aboneleri çekmek için internete ev sahipliği yapmak için ücretsiz bir modem sunabilir veya interneti ilk ay boyunca ücretsiz olarak kullanabilirsiniz. «TransEuroCom» LLC'ye ev telefonu, ev içi interneti interaktif TV ile sunabileceği 3'ü 1 arada yeni bir teklif de sunulmaya davet ediliyor.

Genel olarak, tüm işletmeler her zaman şiddetli rekabetle karşı karşıyadır. Bu nedenle, pazar lideri olmak ve faaliyetlerini daha verimli hale getirmek için işletmeler, katma değerli hizmetlerin çeşitlendirilmesi yoluyla sundukları hizmetleri sürekli geliştirmelidir.

Kuruluşun yeni abonelerini çekmek için internet erişim kanalını genişletmeli, hizmetler için daha hızlı bir hız sağlamalıdır. Bu LLC çerçevesinde "«TransEuroCom»" yeni aboneleri yalnızca insanların hayatlarını kolaylaştıran yeni hizmetlerle çekebilecek. Bu hizmetler «Akıllı ev», «Bina Yönetim Sistemi», «akıllı bina», «akıllı park etme», «trafik yönetimi», «akıllı alışveriş» gibi "Akıllı Ev", "Bina Yönetim Sistemi" gibi hizmetler içerebilir. Ek hizmetlerin oluşturulmasının bir parçası olarak kuruluş, yaşlıların hayatını kolaylaştırmak için duman dedektörleri, sel baskınları, kapı açma sensörleri gibi akıllı ev güvenliği hizmetleri sunabilir; bu hizmetler, kırsal kesimde ve doğrudan evden ve diğer çeşitli hizmetlerden kamu hizmetleri için ödeme hizmeti sunabilir.

SONUÇ

Sonuç olarak, «TransEuroCom» LLC'nin faaliyetlerinin verimliliğini artırmak için aşağıdaki alanlarda önlemlerin önerildiği belirtilmelidir:

1. Satış pazarını genişleterek satış hacmini artırmak için öneriler.

2. Ek hizmetlerin çeşitlendirilmesine ilişkin öneriler, yani ek hizmetlerin oluşturulması.

Bu nedenle, şirket «TransEuroCom» LLC'nin faaliyetlerinin verimliliğini artırmak için yukarıdaki önerileri kullanıyorsa, faaliyetlerden gelir elde edecektir. Sunulan pazar genişletme faaliyetleri sonucunda internet hizmetlerinin uygulanmasına yönelik paketler, yeni teklifler ve internet promosyonları, sosyal ağlar, promosyonlar, internet, reklam, posta gönderme, posterler, kısa sms mesajları, danışmanın bizzat müşteriye yaptığı çağrılar, mevsimlik kataloglar vb. sunulacak. Ülke bölgelerindeki faaliyetlerin genişletilmesi, ülke genelinde faaliyetlerin genişletilmesi ve ek hizmetlerin çeşitlendirilmesi, yani ek hizmetlerin oluşturulması

gibi etkili iletişim kanallarını kullanarak şirket hem sadık müşterilerini hem de yeni abonelerini çekebilecek. Satış pazarını genişletmek için önerilen tüm bu önlemler, karların artmasına neden olabilir.

KAYNAKÇA

1. Azerbaycan Cumhuriyeti Medeni Kanunu 28 Aralık 1999 tarihli № 779-IQ http://continent-online.com/Document/?doc_id=30420111#pos=4;-122
2. Azerbaycan Cumhuriyeti «Lisans ve İzinlere İlişkin Kanun», Bakü, 2016 sayılı 176-VQ.
3. <http://www.transeurocom.az>

(26)

Dr. Derya SU⁸⁸

REVAK KAVRAMI ve TARİHSEL SÜREÇTE KULLANIMI⁸⁹

THE CONCEPT OF RIWAQ and RIWAQS ITS USE IN THE HISTORICAL PROCESS

ÖZ

Bu çalışmada revak kavramının tanımı yapılarak farklı kültür ve medeniyetlerde yarı açık mekânların var olup olmadığı, nasıl isimlendirildikleri ve kullanım amaçları kısaca anlatılmaya çalışılmaktadır. Temelde iklimsel nedenlerle tasarlanan yarı açık mekânlar, milattan önceki dönemlerde arkad formunda iken, tarihsel süreçte form değiştirerek ve farklı medeniyetlere yayılarak günümüze kadar yaygınlaşan bir mimari öge olmuştur. Bu bağlamda tarihsel süreçte revakların farklı dönemlerde nasıl değişip dönüştükleri, işlev ve biçim ilişkisi incelenmektedir.

Anahtar kelimeler: Revak, Yarı Açık Mekân, Mimarlık Tarihi.

ABSTRACT

In these study the definition of the riwaq in different cultures and civilizations, whether there is a semi-open spaces, how they are named and their purposes will be explained briefly. In this context, the historical process of changes and transitions of the riwaqs in different periods will be studied to examine the relationship between function and form.

Keywords: Riwaq, Semi Open Place, History of Architecture.

⁸⁸ Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi - duveysuna@fsm.edu.tr; ORCID: 0000-0002-0908-8374

⁸⁹ Bu çalışma “İstanbul Tarihi Yarımada'da Seçilmiş Medrese Örneklerindeki Revakların Güncellenme Sorunu” adlı Yüksek Lisans tezinden üretilmiştir.

Revak Tanımı

Revak (*colonnade, cloister*); bir yapının, ya tek cephesi yüzeyinde bulunan ya da avlusunu çevreleyen, üstü örtülü, ön yüzü kemerli, yarı açık mekândır. Üst örtüsü, kâgir veya ahşap malzemeyle kapatılmış, genellikle kubbe, tonoz ya da düz tavanla örtülüdür. Üst örtü sistemi, yatayda kemerlerle sütun, paye ya da ahşap direklerden oluşan taşıyıcı elemanlara aktarılmaktadır (Hasol, 2002; Özudoğru, 2005). Revaklı bahçe, Latince *claustrum*, Fransızca *cloitre*, İngilizce *cloisters* Almanca *kreuzgang* anlamında manastırların ortasında çevresi revaklı üstü açık bahçelere verilen tanımdır (Turani, 2007).

Arkad, (*Arcade*); en az bir tarafı sütunlu ve üstü düz örtülü uzunlamasına gelişmiş mekândır (Tanyeli, 2011). Arkad aynı cami iç avlularının revaklı üstü kapalı düzeninin cadde üzerinde bina önüne gelmiş durumudur (Turani, 2007).

Revakların Tarihsel Süreçte Kullanımı

Mimarlık tarihi boyunca, revak sisteminin, anıtlarda estetik, görsel bir olgu kadar, yağış ve daha çok güneşten korunma gibi iklimsel nedenlerle, işlevsel bir özellik taşıyan yapı elemanı olarak tasarlandığı görülmektedir (Mülayim, 2010).

Mısır, Eski ve Orta Krallık dönemlerinde piramitlerin hemen yanına yapılan mezar tapınaklarında sütunlu iç avlular bulunmaktadır. Geniş salonlar, büyük iç avlular ve sütun dizeleri görülmektedir (Özköse, 1995).

Yunan uygarlığında, dikdörtgen plan şemalı tapınakların ortasında, sütunlarla çevrili mekânlar bulunmaktadır. Bu sütunlu orta mekânlara cella denilmektedir. Yapının dış cephesi bazen tek, bazen iki sıra sütunla çevrelenmektedir. Yapı çevresindeki sütunlar, yapıyı, yani cellayı örtecek duruma gelmektedir. M.Ö. 4. yy. da Hellenistik dönemde sütunları dış çevreye dizilmiş peristil denilen atriumdan daha büyük ve sütunlu iç avlular oluşturulmuştur. Sıcak Akdeniz iklimi etkisiyle evlerde de avlu çevresinde sıralanmış, sütunlu yarı açık mekânlar bulunmaktadır (Turani, 2010).

Mısır kazılarında görülen tapınaklarda olduğu gibi sütun çevrili bir avlu içinde yer alan sütunlu bir salonun Knosos Sarayı'nda da bulunması, mimari yapı kompozisyonunda ön Asya yapı unsurlarını kullandıkları hakkında ipucu vermektedir (Turani, 2010).

Yunan ve Mısır uygarlıklarından farklı olarak Mezopotamya'daki ağır coğrafi şartlar, binaların yapım amaçlarını dinden çok askeri ve sivil nedenli kılmış; bu durum da bir estetik anlayışından ziyade kullanım kolaylığı ve sağlamlık ihtiyacını beraberinde getirmiştir. Yine de revakın mühim elemanları olan kemer ve tonoz, ilk olarak Mısır ve Mezopotamya uygarlıkları tarafından kullanılmaya başlanmıştır (Kuban, 1992).

Roma döneminde ise Helenistik dönemde görülen büyük avluların iç kenarlarına sütunlar dizilerek elde edilen *atrium* denilen sütunlu avluların ilk kez kentsel iç avlu gibi değerlendirilerek geniş forumlar haline getirilmektedir. Büyük alanların şehircilik esaslarına göre düzenlenmesi Romalılarda görülür. Büyük avluların iç kenarlarına sütun dizilmesi Helenistik dönemde Halikarnas Mozolesi'nde görülmekle birlikte bu sütunlu avluların geniş forumlar haline getirilmesi Romalılara aittir (Turani, 2010). Erken dönem Hıristiyan mimarisinde Romalıların önü atriumlu bazilikaları örnek alınarak ilk dönem dini yapıları oluşmaya başlamaktadır (Özköse, 1995).

Ortaçağ Avrupa'sında dini yapılarda özellikle Fransa ve İtalya'daki manastırlarda içe kapanma, ibadet etme özellikleriyle revaklı iç avlular tasarlanmaktadır. Roma mimarisindeki atriumu andıran revaklı avlulara *kuatra* denilmektedir. Manastırların daha sonraları eğitim yapılarına dönüşmesiyle bu avluların çalışmak, dinlenmek için kullanıldığı görülmektedir. Sivil mimaride şatolardan saraylara dönülürken peristil benzeri revaklı avluların yapıldığı görülmektedir (Özköse, 1995).

Hint mimarisinde avlu ve revak kavramını gördüğümüz en önemli yapılar *vihara* diye isimlendirilen manastırlardır. Bu yapılar etrafı derviş hücreleriyle çevrilmiş ibadet için ayrılan büyük bir avludan

oluşmaktadır. Birçok vihara da derviş hücrelerinin önünde tavaf koridoru olarak kullanılan revaklar bulunmaktadır. Bu revaklar ayin yapıldığı için kutsal sayılan kutsal avlu ve havuzu çevrelemektedir (Turani, 2010). Budist viharaların mimari biçimlenişleri ve vakıf kurumları olmaları avlulu medreselerin temelini oluşturduğu şeklinde görüşleri desteklemektedir (Arseven, 1994).

Budizm mimarisinden sonra görülmeye başlanan Hint- İslam mimarisinde mabetler, kayalar içine oyularak zemin üstüne yapılan yüksek yapılarıdır. Güney Hindistan'daki mabetlerin sütunlu revaklarla çevrili iç avluları ve kutsal havuzları bulunmaktadır.

İslam medeniyetinin Mısır'da yayılmasıyla yapılan ilk cami avlusunun büyüklüğü ile dikkat çeken Amir Cami'sidir. Namaz kılının avlunun tek tarafında revaklar bulunmaktadır. Sonraki dönemlerdeki cami yapılarında Selçuklu ve Orta Asya mimarisinin etkisi görülmektedir. Tolunoğlu Camisi üç yönü revaklı kareye yakın bir avluya sahiptir (Özköse, 1995).

İslamiyet'ten önce Endülüs'te bulunan Berberilerin sanat ekolü ve bu topraklarda izleri olan Roma sanatı ile Arap mimarisi karışarak yeni bir şekil almıştır. Kurtuba Camiinin kuzeybatı bahçesini çevreleyen revaklar bu bölgenin ve dönemin karakteristik özelliklerinden birini göstermektedir (Turani, 2010).

11. ve 12. yüzyıllarda İran ve Türkmenistan *ribatları* ile aynı yüzyıllarda Selçuklu saray ve medrese plan şemalarında benzerlikler gözlenmektedir. İran'da medrese ve camilerde kullanılan dört eyvanlı revaklı avlu planı Selçuklular döneminde Anadolu camilerine gelindiğinde pek kullanılmayan bir plan şeması olmaktadır. Medreselerde ise hücrelerle çevrili ortasında su unsuru bulunan revaklı avlular görülmektedir. Camilere göre medrese ve kervansaray planları daha gelişmiş bir özellik sergilemektedir (Özköse, 1995).

Osmanlı Döneminde kemerlerin taşınması için sütun gibi yekpare malzemenin bulunmaması durumunda dahi, revaklı yarı açık mekânlardan vazgeçilmediği görülmektedir. 1496 yılında Mevlana El-Hac Mehmet Sinan Çelebi tarafından yaptırılan İzmir Bayındır ilçesindeki Hacı Sinan Külliyesindeki imam evinin revaklarında kullanılan taş malzeme ile daire kesiti elde edilmiştir.

Sonuç olarak revaklı avlular yapıldıkları dönemde yapı içinde kullanıcıyı olumsuz hava koşullarından koruyan yarı açık mekânlar olarak tasarlanmışlardır. Bir yapıdaki kapalı mekân ve açık mekân arasında bir geçiş unsuru oluşturan bu mekânlar, kullanıldıkları her yapıda her yüzyılda tasarımın bütüncül bir parçası olagelmıştır.

KAYNAKÇA

1. Arseven, C. E. (1994). Sanat Ansiklopedisi, Meb Basımevi, İstanbul,
2. Hasol, D. (2002). Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü, Yem Yayınları
3. Kuban, D. (1992). Mimarlık Kavramları, Yem Yayınları, 4. Baskı, İstanbul
4. Özüdoğru, Şerife, (2005). Erken Ve Klasik Devir Osmanlı Camilerinde Son Cemaat Yerlerinin Gelişimi Ve Tipolojisi, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir.
5. Özköse, A. (1995). Avluların Tarihsel Süreç İçindeki Evrimi, *Doktora Tezi*, Gazi Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
6. Tanyeli, U. Sözen, M. (2011). Sanat Kavram Ve Terimleri Sözlüğü, Remzi Kitapevi, İstanbul
7. Turani, A. (2010). Dünya Sanat Tarihi, Remzi Kitapevi, İstanbul.
8. Turani, A. (2007). Sanat Terimleri Sözlüğü, Remzi Kitapevi, İstanbul.

(27)

Eltun MƏLİKZADƏ⁹⁰

AĞIR SƏNAYENİN İNKİŞAF TARİXİ və MÖVCUD VƏZİYYƏTİ
DEVELOPMENT HISTORY and CURRENT STATE OF HEAVY INDUSTRY

ÖZ

Son yıllardaki gözlemler, maden çıkarma endüstrileri de dahil olmak üzere madencilik endüstrisinin rolünün azalmakta olduğunu göstermektedir. Bunun nedeni azalan kaynaklar, yeni teknolojilere geçiş ve ülkelerin ve uluslararası kuruluşların ekolojik dengeyi koruma çabalarıdır.

Anahtar Kelimeler: ağır sanayi, demir, metalurji, madencilik sanayi, mineraller.

ABSTRACT

During the past few years, observations have shown that the mining industry, including industry-driven industries has been dwindling. The reason for this is gradually reduction of resources, the transition to renewable technologies and protection incentives of countries and international organizations in terms of ecological balance.

Keywords: heavy industry, iron, metallurgy, mining industry, minerals.

---

⁹⁰ E.A. Malikzade; magistrant; Email: eltunmelikzade@yahoo.com, Ə.M. Babaşov elmi rəhbəri, i.e.n. dos.

GİRİŞ

Sənayenin ağır sənaye qolu aparıcı sahəsi olub, özündə qara və əlvan metallurjiyanı, dağ-mədən sənayesini, o cümlədən tikinti xarakterli paleozoy, mezozoy və kainozoy tipli süxurların hasilatını və emalını birləşdirir. Belə də demək olar ki, ağır sənayenin əsas sahələri əhatə etməsi, onun mövcud vəziyyəti ölkənin beynəlxalq iqtisadi arenada iqtisadi təhlükəsizlik səviyyəsini müəyyən edir.

Tarixən çox qədimlərdən, insanlar hələ ilk metal elementləri ilə (mis, qurğuşun, qalay və s.) tanış olmuşlar və onların xüsusiyyətlərini təbii proseslər nəticəsində öyrənə bildiylər. Dəmirin ilk dəfə tapılması miladdan əvvəl dünyanın müxtəlif yerlərində (Qərbi Afrika, cənub-şərqi Avropa, Cənubi Hindistan, Çin) bir-birinə yaxın zamanlarda baş verməsi fərz edilir¹. İnsanlar tədricən dəmirin texnologiyalarını təkmilləşdirmə yolunda xeyli çətinliklərlə qarşılaşmışlar. Digər metallardan fərqli olaraq təbiətdə çıxarılan zaman xammal halından az yararlanıldığına nəzərə alaraq insanlar onun emalının vacib olması qənaətinə gəlsələr də dəmirin emalı üçün yüksək temperaturun zəruriliyi özü ilə o dövr üçün problemlərə yol açmışdır. İlk zamanlar insanların gücündən istifadə edilərək külək effektinə əsasən temperaturun yüksəldilməsində yalnız bir səviyyəyə qədər məsafə qət edilmişdir. Koks kömürü və digər yanacaq növləri ilə insanların tanışlığı getdikcə sənayedə zəruri olan yüksək temperaturun əldə olunmasındakı əngəllərin aradan qaldırılmasına səbəb oldu. XVII-XVIII əsrlərdə filiz yataqlarında tətbiq olunan digər texnologiyalar da o zamankı sənaye inqilabında çevrilişə səbəb olmuşdur².

Azərbaycanda da metallurjiya sahəsi ilə ilk tanışlıq çox qədimlərə əvvələrə təsadüf edir ki, buda sənayedə qara və əlvan metallurjiyanın hasilatı və emalının Avropada başlanan sənaye inqilabı dalğasının Qafqaza da keçməsi ilə daha konkret dövr ilə deyilsə, Rus imperiyasının əsarəti altındakı dövrlərdən start götürmüşdür. Həmin dövr üçün xarakterik olan Simens qardaşlarının XIX əsrin ortalarında Azərbaycan Respublikasının Gəncə-Qazax iqtisadi rayonuna daxil olan Gədəbəydə misəritmə zavodunun inşasına başlaması o zaman üçün Azərbaycan iqtisadiyyatına qoyulan ilk xarici investisiyaların ayaq izləri idi. Təəssüf ki, rus imperiyasının müstəmləkəçilik siyasəti Azərbaycanda faydalı qazıntıların talanması ilə nəticələnirdi. Simens qardaşları qurmuş olduqları bu təsisat ilə xeyli miqdarda mis və qızıl ehtiyatlarını Almaniyağa daşınması fəaliyyətini həyata keçirmişdir³. Müxtəlif dövrlərdə avropalı tədqiqatçıların Qafqaza təşkil olunan ekspedisiyalarının nəticələrinə əsasən Azərbaycandakı zəngin faydalı qazıntı yataqlarının kəşfi bir çox digər sahələrlə birlikdə metallurjiya sənayesinə də xarici investorların diqqətini cəlb etmişdir. Başlanğıcı rus imperiyası tərəfindən qoyulan Azərbaycan sənaye inqilabındakı nailiyyətlər Sovet dövründə də davam etdirilmişdir. Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin bərpa olunmasına qədər Daşksəsəndə qara və əlvan metallurjiya, Şəki-Zaqatala, Kiçik Qafqazın şimal-şərq və cənub-qərb regionlarında polimetal və mis, molibden yataqları, habelə Naxçıvan MR-nın fərqi bölgələrində əlvan metal yataqlarının istismarı üçün əsaslı infrastruktur qurulmuşdur⁴.

Dünya ölkələri arasında dağ-mədən sənayesində əhəmiyyətli yerə sahib olan ölkələrin sırasında əsasən ABŞ, Çin, Cənubi Afrika, Kanada, Avstraliya və Rusiya ilk yerlərdədir. Dünya ticarət münasibətlərində ixrac potensiallarına görə xam neft, qeyri-filiz və sənaye mineralları yüksək xüsusi çəkiyə malikdir. Ümumi beynəlxalq ticarətdə statistik təhlillər göstərir ki, filiz, mis, qalay və qurğuşun istehsalının getdikcə azalmış, bunun əksinə isə keramika, plastik və polimer əsaslı məmulatların istehsalının artmışdır. Qara metallurjiya sektoru bir çox sənaye sahələri üçün xammal bazası təşkil etdiyinə görə iqtisadiyyatda fundamental funksiyaya malik bölməni təşkil edir. Bu qəbildən nümunə kimi dünya iqtisadiyyatında "lokomotiv" roluna malik ABŞ-da dağ-mədən sənayesi və ona yaxın sahələrin toplam istehsalı 27.6 milyard dollar, ABŞ iqtisadiyyatına ümumilikdə 2.28 trilyon dollara yaxın gəlir gətirir. Kanada da isə toplam dağ-mədən sənayesi 2009-cu ildə 45.3 milyard dollar miqdarında olmuşdur. Həmin sektordan vergiyə cəlb məbləği 13.5 milyard dollar olmuşdur⁵. Kanada dünyanın qabaqcıl qara və əlvan metallurjiya ehtiyatlarına malik olub, əsasən nikel, kobalt, qızıl, dəmir, sink, gümüş, uran, qurğuşun və s. ehtiyatlarla zəngindir. Kanada dünya uran istehsalında 23%, kalium istehsalında 33% pay ilə birinci, nikel istehsalında 15.9%, kobalt istehsalında 13.3% pay ilə ikinci, titan istehsalında 14.6%, platin istehsalında 4.4%, alüminium istehsalında 8.1% pay ilə üçüncü yerdədir. 2008-ci ildə Kanadanın ÜDM-si 1.226 milyard dollar olarkən dağ-mədən sənayesi və əlaqədar sahələrin (neft sənayesi də daxil) ümumi dəyəri 263.5 milyard dollar olmuşdur. 2008-ci ildə Kanadanın

ixracatında 455 milyard dollar dəyərində neft məhsulları və 85.4 milyard dollar dəyərində isə dağ-mədən sənayesi məhsulları yer almışdır. Bundan əlavə alüminium istehsalçısı olan ölkə 6.15 milyard dollar dəyərində alüminium filizi idxal etmiş və emal prosesini həyata keçirərək 11.6 milyard dollar həcmində alüminium ixracını həyata keçirmişdir⁶.

Cənubi Afrikada da zəngin qızıl, platin kimi qiymətli metallar, manqan, xrom, alüminium, silikat və vanadium yataqları mövcuddur. Almaz hasilatına görə dünyanın ən böyük istehsalçısı olan CAR-ın 2009-cu ildə ixrac gəlirinin 30%-ni dağ-mədən sənayesi məhsullarının satışından əldə olunan gəlirlər təşkil etmişdir⁷.

ABŞ da öz növbəsində dəmir filizi, daş kömür, sink, mis, gümüş və süni gübrə istehsalında istifadə olunan fosfat ehtiyatları ilə zəngindir. Ölkənin çuqun-polad zavodları üçün illik 80 milyon tondan çox dəmir filizi hasil edilir. Ölkənin zəngin neft quyularından əldə edilən xam neftin illik miqdarı 3.2 milyard barreldən çoxdur. ABŞ-ın enerji sənayesinin xammal bazasının 33%-dən çoxunu təbii əldə edilən və ya daş kömürdən alınan qazlar təşkil edir⁸.

Çin Xalq Respublikası da zəngin ağır sənaye ehtiyatlarına malik olmaqla yanaşı böyük həcmdə dağ-mədən sənayesi xammal və məhsulları idxal etməsi ilə fərqlənir. Bu ehtiyatların kifayət qədər olmasına baxmayaraq Çinin sənayesi əsasən idxal olunan xammalla ilə təmin olunur. Çinin hazır məhsul ixrac etmək strategiyası dövlətin xammal ixracını əngəlləməsi və əksinə idxal proseslərində isə vergi və digər təşviqat siyasəti xammal tələbinin artdığı bir dövrdə mütəmadi prinsipi qoruyub saxlayır⁹.

İran təbii sərvətlər və minerallar baxımından çox zəngin ölkədir. Dağ-mədən sənayesinin nəhənglərindən olan İranın dövlət şirkəti İMİDRO-ya görə İranın təxminən 700 milyard dollar həcmində 68 fərqli mineral və 43 milyard digər faydalı qazıntı ehtiyatları mövcuddur. Ölkədə 620.000-dən artıq işçinin çalışdığı 6.000 mədən hasilata cəlb olunmuşdur ki, bu da ümumi ehtiyatın 70%-ni təşkil edir. Bu mədənlərdə dəmir filizi, sink, mis, qurğuşun, xrom, daş kömür, barit, uran, qızıl və s. çıxarılır. Bundan əlavə təxminən İran dünyanın toplam mineral ehtiyatlarının 7%-nə sahibdir¹⁰.

Dünyanın ən böyük daş kömür istehsalçısı Polşanın daş kömür istehsalı ümumi sənaye istehsalının 4.9%-ni təşkil edir. Ümumilikdə isə sənaye satışlarının 2.8%-ni təşkil etməklə yanaşı, ümumi sənaye məşğulluq səviyyəsinin 4.7%-ni təşkil edir. İstehsal edilən 1/3-ü enerjiyə sərf olunur. Bundan əlavə Polşada ildə orta hesabla həyata keçirilən 533.000 ton mis istehsalı onun dünyada doqquzuncu, 1.215 ton gümüş istehsalı isə üçüncü yerdə qərarlaşmasına səbəb olub. İstehsal olunan məhsullar əsasən Asiya ölkələrinə ixrac olunur¹¹.

Bu gün Azərbaycanın da bəhs olunan bu ölkələrlə orta qüsusiyyəti zəngin faydalı qazıntı ehtiyatlarına malik olmasıdır. Metallurgiya sahəsində Azərbaycanın bu günə kimi qeydə alınmış 20-dən çox filiz yatağı məlumdur. Bunlardan mis, qızıl, polimetal, dəmir və alunit, o cümlədən dəyərli digər metallardan gümüş, kobalt, civə, molibden, xrom və s. ehtiyatlarını qeyd etmək olar. Dəmir, manqan və xromun bir çox yatağının aşkar olunmasına baxmayaraq sənaye üçün əhəmiyyətli əsasən Daşkəsən filiz yataqlarıdır. Buradakı filizin ümumi miqdarı 265 milyon ton həcmində ortalama rəqəmlərə görə müəyyən edilmişdir. Əlvan metallar qrupundan olan alüminium istehsalı digərlərindən həcmcə fərqləndirilir. Belə ki, hələ ötən əsrin 60-cı illərinin hesablarına görə Daşkəsən rayonunun Zəylik kəndində yerləşən alunit yataqlarının balans ehtiyatı 173 milyon ton olaraq qeydə alınmışdır. Azərbaycanda bir neçə qızıl yataqları da aşkar edilmişdir. Bunlara Söyüdlü, Qızılbulaq, Vejnəli (Bu üç yataq Ermənistan tərəfindən işğal olunmuş ərazilərdə yerləşir.), Qoşa, Çovdar, Pyəzbaşı, Ağyurd kimi yataqları misal gətirmək olar¹².

Hazırda Azərbaycan Respublikasının ərazisində 27 qara və 75 əlvan metallurgiya təyinatlı müəssisə fəaliyyət göstərir. Bu sahədə fəaliyyət göstərən müəssisələrin sayı 2010-2015-ci illərdə 7 vahid azalaraq 102 vahid təşkil etmişdir. Onların 44.1%-i kiçik, 55.9%-i orta və kiçik müəssisələrdir. Azərbaycan Respublikasının Statistika Komitəsinin rəsmi məlumatlarına əsasən, 2015-ci il ərzində emal sənayesinin 359.3 milyon manat və ya 4.6%-i, muzdlu işçilərin 8.4%-i, əsas istehsal fondlarının 9.8%-i metallurgiya sənayesinin payına düşür. Təkcə 2010-2015-ci illərdə bu sahəyə yönəldilən daxili investisiya 1572.3 milyon manat olmuşdur. Ölkədə metallurgiya sənayesinin yaranması və inkişafının yenilənən texnologiyaların dəstəyi ilə təmin edilməsi məqsədilə ölkə başçısının 2013-cü il 23 aprel tarixli sərəncamına əsasən "Azərbaycan Polad İstehsal Kompleksi" QSC təsis olunmuşdur. Bu müəssisənin inkişafı ilə əlaqədar olaraq iki mühüm dəstək tədbiri də

öz əksini tapmışdır. Belə ki, ilk növbədə Gəncə Alüminium Kompleksinin istehsal gücünü artırmaq və ikinci olaraq da Azərbaycan Polad istehsalı Kompleksində dəmir filizi hasilatından polad istehsalına qədər istehsal prosesinin qurulması ilə zəruri tədbirlər görülməsi məqsədi hədəflənmişdir¹³.

Azərbaycanın əsas dəmir filizi ehtiyatlarının hüdudlarında təmərküzləşdiyi Daşkəsən yataqlarının bazasında illik layihə gücü 3.0 milyon ton xam filiz olan Azərbaycan Dağ-Mədən Kombinatı fəaliyyət göstərirdi. Daha öncə bəhs edildiyi kimi əvvəllər hasil olunan tərkibində 60.5 faiz dəmir olan konsentrat emal üçün Rustavidəki metallurgiya zavoduna, "Gürcüstankömür" İstehsalat Birliyinə və Bakı Ağırlaşdırıcılar Zavoduna göndərilirdi. Müstəqillik dövründə isə Sovet respublikaları arasında iqtisadi əlaqələrin pozulması nəticəsində metallurgiya sənayesini iflic olması problemini aradan qaldırılmaq yolunda ümumilli lider Heydər Əliyev və onun davamçısı prezident İlham Əliyev tərəfindən aparılan uğurlu siyasətin nəticəsində və qurulan müəssisələrin daxili tələbatı müstəqil şəkildə qarşılama gücünə malik olması ilə metallurgiya sahəsində yeni bir səhifə açılmış oldu¹⁴.

Statistik məlumatlara əsasən 2015-ci il üzrə iqtisadiyyatımızda önəmli yer tutan ağır sənaye və maşınqayırma sənayesində 258-dən çox təsərrüfat subyekti 1 milyard 160 milyon manat həcmində istehsal həyata keçirilmiş, bu sahədə 21.1 min işçinin məşğulluğu təmin olunmuşdur. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 16 mart tarixli 1897 nömrəli Sərəncamı ilə "Azərbaycan Respublikasında ağır sənaye və maşınqayırmanın inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi" nə uyğun olaraq "Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritəsinin başlıca istiqamətləri" tədbirlər planına əsasən Azərbaycanın qeyri-neft sənayesinin önündə gedən bu sahədə ciddi addımlar atılması və region ölkələrində hasilat və emal sahəsində böyük iqtisadi uğurlara nail olunması hədəfə alınmışdır¹⁵.

NƏTİCƏ

Nəticə olaraq qeyd edilməlidir ki, müəssir dövrdə Respublikanın iqtisadiyyatının perspektivli inşafının təmin olunmasında və eləcə də bu sahədə gələcəyə istiqamətlənmiş iri həm beynəlxalq, həm də yerli layihələrin tətbiqində bu sahənin rolu əvəzsizdir. Dövlət başçısının daima ağır sənaye və maşınqayırma sənayesinin inkişafının diqqət mərkəzində olmasının göstəricisi olaraq bu sahədə qəbul etdiyi fərman və sərəncamlar, habelə digər əhəmiyyətli tədbirləri göstərmək olar.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

- ¹⁵. "Azərbaycan Respublikasında ağır sənaye və maşınqayırmanın inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir. 2016
- ^{3, 4, 12, 13, 14}. İbad Abbasov, Təbriz Əliyev. "Qeyri-neft sənayesinin iqtisadiyyatı" Bakı Biznes Universiteti. Dərslik.
- ¹. <https://metaldunyasi.com.tr/tr/guncel/86/demir-ve-celik-uretiminin-kisa-bir-tarihcesi.html>
- ². Nuri Erkin BAŞER "I Sanayi Devriminde Teknolojik Gelişmenin Rolü". Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Anabilim Dalı, Doktora Tezi
- ^{5, 6, 7, 8, 9}. ERNEST & YOUNG. "Dünyada və Türkiyə'de Madencilik Sektörü"
- ¹⁰. Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu "Ambargo Sonrası İran Ekonomik ve Ticari Etki Analizi Projesi". Haziran, 2018.
- ¹¹. Ali KOÇ. "Polonya Ülke Raporu" T.C. Karacadağ Kalkınma Ajansı. Nisan, 2014.

(28)

Arş. Gör. Dr. Ersin SAVAŞ⁹¹

TÜRKİYE’DE SİYASET KURUMU İLE DİNİ GRUPLARIN İLİŞKİSİNİN TARİHÇESİ (1997-2015)

THE HISTORY OF THE RELATIONS OF POLITICAL INSTITUTIONS WITH RELIGIOUS GROUPS IN TURKEY (1997-2015)

ÖZ

Din, toplumda her zaman önemli bir etkileyici unsur olagelmıştır. Dinin toplum sathında görünürlük kazanmasında da dinî grupların dikkat çektiği ileri sürülebilir. Bu sebepten ötürü dinî gruplar, Din Sosyolojisi araştırmalarında önemli bir yer işgal etmektedir. Siyaset kurumu da yapısı gereği toplumun dinamiklerini dikkate almak durumundadır. Dolayısıyla dinî görünürlükte cemaat ya da dinî grup gibi yapıları önemseyen toplumlarda siyaset kurumu ile dinî grup yapıları arasında kaçınılmaz bir ilişkinin vuku bulduğu söylenebilir. Bu durumun nedenleri arasında toplumla siyaset kurumu arasındaki ilişkiyi sağlayacak seküler kurumların azlığı da gösterilebilir.

Anahtar Kelimeler: Din, Dinî Anlayış, Dinî Gruplar, Siyaset Kurumu, Dinî Gruplar Sosyolojisi.

ABSTRACT

Religion has always been an important effectual element in society. It can be argued that religious groups have drawn attention to the visibility of religion in society. Therefore, religious groups occupy an important place in the Sociology of Religion research. The political institutions must also take into account the dynamics of the society due to its structure. Therefore, it can be said that an inevitable relationship occurs between the political institution and religious groups in societies that care about structures such as communities or religious groups in terms of the visibility of religion. Among the reasons for this situation, the scarcity of secular institutions that will maintain the relationship between society and the political institution can be shown.

Keywords: Religion, Religious Understanding, Religious Groups, Political Institution, Sociology of Religious Groups.

⁹¹ Araştırma Görevlisi Dr. Ersin Savaş; Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi; Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, Din Bilimleri Anabilim Dalı, esavas@agri.edu.tr; ORCID: 0000-0002-9603-2749.

GİRİŞ

Din, toplumda her zaman önemli bir etkileyici unsur olagelmıştır. Dinin toplum sathında görünürlük kazanmasında da dinî grupların dikkat çektiği ileri sürülebilir. Bu sebepten ötürü dinî gruplar Din Sosyolojisi araştırmalarında önemli bir yer işgal etmektedir. Siyaset kurumu da yapısı gereği toplumun dinamiklerini dikkate almak durumundadır. Dolayısıyla dinî görünürlükte cemaat ya da dinî grup gibi yapıları önemseyen toplumlarda siyaset kurumu ile dinî grup yapıları arasında kaçınılmaz bir ilişkinin vuku bulunduğu söylenebilir. Bu durumun nedenleri arasında toplumla siyaset kurumu arasındaki ilişkiyi sağlayacak seküler kurumların azlığı da gösterilebilir.

Dinî gruplar/siyaset kurumu bağlantısını farklı zaman dilimleri adı altında kümelemek mümkündür. Bunlar; devletin kuruluşundan 1950 yılına kadar olan kesit, 1950-1980 kesiti, 1980'den sonraki kesit, 28 Şubat süreci ve son olarak 2002 yılından itibaren de Adalet ve Kalkınma Partisi (Ak Parti) kesiti şeklinde ifade edilebilir (Ayık, 2016: 73). Bu çerçevede, bu çalışmada siyaset kurumu ile dinî grupların 28 Şubat 1997 sürecinden başlayarak 2015 yılı sonuna kadar olan ilişkileri incelenmeye çalışılacaktır.

Siyaset Kurumu-Dinî Grup İlişkisinde Önemli Olaylar

İlgili olaylara geçmeden önce önemli terimlerden biri olan “28 Şubat süreci” terimini açıklamanın siyaset kurumu ile dinî cemaatler arasındaki irtibatın ele alınmasına önemli katkılar sağlayacağı düşünülmektedir. Bu bağlamda, 28 Şubat sürecinin, Millî Güvenlik Kurulu'nun (MGK), dönemin Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel başkanlığında bir araya gelerek, dönemin hükümeti olan Refah Partisi (RP) ile Doğru Yol Partisi (DYP) koalisyonuna (Akıncı, 2013: 46) karşı irticaî teşebbüslerle mücadeleyi içeren bir bildiri yayımlaması neticesinde ortaya çıkan süreç olarak tanımlanabilmesi mümkündür (Erdoğan, 2017: 20).

28 Şubat 1997 tarihli MGK toplantısının kararlarının, dönemin hükümetine karşı bir darbe olarak nitelendirilmiş olduğu, fakat söz konusu darbenin, diğer askerî darbelerden farklı olarak “*postmodern darbe*” biçiminde isimlendirilmiş olduğu bilinmektedir. “*Postmodern darbe*” ifadesinin kullanılma nedeni olarak ise, askerlerin silah zoruyla bir darbe yapmadan, sosyal dinamikleri harekete geçirmek suretiyle hükümeti değiştirmesi gösterilmektedir (Akıncı, 2013: 47-50).

28 Şubat 1997 tarihli dokuz saat süren tarihî MGK Toplantısında (Öcal, 2009: 16), askerî kanadın en dikkat çektiği noktalardan birinin de Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin laik yapısının korunmasına olan vurgu olduğu görülmektedir (Akıncı, 2013: 47, Öcal, 2009: 19). Bu bilgiye ilave bağlamında, MGK sonrası 18 maddelik bir bildirin kamuoymuna arz edilmiş olduğu da ifade edilebilir (Öcal, 2009: 16). İlgili süreçte özellikle laiklik vurgusu yapılmasındaki amacı, hükümetin bazı tutumlarına bağlayan dönemin gazete haberlerine rastlamak mümkündür (URL-1). Yine ilgili süreçteki gazete haberlerinden bazıları, söz konusu hükümet tutumları arasında, dönemin Başbakanı Necmettin Erbakan'ın verdiği 11 Ocak 1997 tarihli iftar yemeği örnek olarak göstermektedir. Nitekim aynı yazılı basın bu iftar yemeğine, Türkiye'de bulunan 51 dinî tarikat ve cemaat liderinin davet edilip, davete katılan davetlilerin başbakanlık konutunda ağırlanması (URL-2), askerî çevrelerde birtakım endişeler meydana getirmiş olduğuna değinmektedir (URL-3). Buradan hareketle bu ve benzeri tutumların bir sonucu olarak askerlerin dönemin MGK'sında tavırlarını açıkça ortaya koymuş oldukları anlaşılmaktadır. Bu söz konusu tavrın, o dönemde, askerlerin siyasete “*balans ayarı*” olarak nitelendirildiği görülmektedir (Öcal, 2009: 15).

Dinî gruplar/siyaset kurumu bağlantısında değinilecek ilk mesele FETÖ/PDY'nin Refah Partisi'ne muhalefet etme olayıdır. Nitekim Fetullah Gülen, katıldığı bir programda iktidar olan RP'ye karşı aleni muhalif bir tutum sergilemiştir. (Öztürk, 2018: 183). Buradan hareketle, daha sonra 15 Temmuz 2016 tarihli darbe girişimiyle (URL-4) terörist bir hüviyete dönüşen Fetullahçılar (FETÖ/PDY) olarak bilinen bu yapılanmanın o dönem dinî zannedilen hüviyeti ile siyasî iradeye açık eleştirisinin siyaset kurumu ile dinî gruplar arasındaki ilişkide önemli bir merhale olarak sayılabilmesi mümkündür.

Türkiye'deki dinî cemaat yapılanmasının tarihinde, önemli vakalardan biri diğerinin de 17 Mayıs 1998 tarihinde gerçekleşmiş olduğu görülmektedir. Bu söz konusu tarihte, kendilerini İsmailağa Camiası olarak tarif eden (URL-5) dinî bir cemaatin lideri Mahmut Ustaosmanoğlu'nun (Demir, 2018: 4) damadı olan ve aynı

zamanda Fatih'te Şevket Çukurbostan Camii'nin imamlığı yapmakta olan Hızır Ali Muratoğlu'nun, İsmailağa Camii'nde dinî içerikli bir ders yaparken uğradığı silahlı bir saldırı sonucu öldüğü bilinmektedir. Bu söz konusu cinayet, kamuoyu tarafından şaibeli olarak değerlendirilmiştir (Erdoğan, 2017: 25).

Dönemin önemli bir diğer olayının da, İBDA-C hareketinin lideri (Çakır, 2014: 181) ve kamuoyunda bilinen ismi ile Salih Mirzabeyoğlu'nun (URL-6) 28 Aralık 1998 tarihinde yakalanıp tutuklanması olduğu söylenebilir. Resmî ismi ile Salih İzzet Erdiş'in, 2 Nisan 2001 tarihinde İstanbul 6 Numaralı Devlet Güvenlik Mahkemesi tarafından Türk Ceza Kanunu'nun 146/1 maddesine göre idam cezasına çarptırılıp, daha sonra bu cezasının ağırlaştırılmış müebbetle çevrilmiş olduğu bilinmektedir (Erdoğan, 2017: 27-28). İBDA-C isimlendirmesinin ise bir ihtimal olarak "İslamî Büyük Doğu Akıncıları- Cephesi" anlamında kullanıldığı iddia edilebilir (Çakır, 2014: 181). Söz konusu hareketin lideri Salih İzzet Erdiş'in, 16 Mayıs 2018 tarihinde İstanbul'da öldüğü bilinmektedir (URL-7).

2001 yılının da Türkiye'de dinî gruplar tarihinde önemli bir yıl olduğu ifade edilebilir. Çünkü 4 Şubat 2001 tarihinde, kamuoyunda İskenderpaşa cemaati olarak bilinen dinî grubun, Mehmet Zahit Kotku'dan sonra başına geçen hem de Kotku'nun damadı olan Prof. Dr. Mahmut Esat Coşan'ın Avustralya'da geçirmiş olduğu trafik kazası sonucu vefat ettiği bilinmektedir (URL-8, Erdoğan, 2017: 43). İskenderpaşa grubunun hem tasavvufî yani tarikat özelliği olduğu hem de dinî bir cemaat vasfı bulunduğu iddia edilebilir. Bu bağlamda, İskenderpaşa grubunun, Nakşibendî tarikatının Halidiye kolunun Gümüşhanevî Dergâhına bağlı olduğu bilinmektedir (Sözer, 2017: 102).

2001 yılının, Türkiye'de bulunan dinî gruplar tarihinde önemli bir yıl olduğuna daha önce işaret edilmişti. Yine bu yılda, dinî gruplar açısından önemli bir şahsın daha vefat ettiği bilinmektedir. Dinî gruplar açısından önemli olan ve vefat eden bu şahsın, kamuoyunda Işıkcılar olarak bilinen dinî grubun lideri Hüseyin Hilmi Işık olduğu öğrenilmektedir. Işık'ın, 26 Ekim 2001 tarihinde İstanbul'da vefat ettiği görülmektedir (URL-9, Erdoğan, 2017: 45).

27 Mart 2004 tarihinde, İskenderpaşa grubunun lideri Muharrem Nurettin Coşan'ın, 28 Mart 2004 tarihinde yapılmış olan Mahalli İdareler Genel Seçimi ile ilgili açıklama yaptığı (URL-10) görülmektedir.

Dinî grupların tarihinde bir diğer önemli olayın da 3 Eylül 2006 tarihinde gerçekleştiği ifade edilebilir. Bu bağlamda, İstanbul Fatih İsmailağa Camii eski imamı Bayram Ali Öztürk'ün söz konusu camide sabah namazından sonra bıçaklı bir saldırıya uğradığı ardından da kaldırıldığı hastanede vefat ettiği öğrenilmektedir. Bu bilgiye ilave bağlamında söz konusu menfur eylemi gerçekleştiren saldırganın da camide öldürüldüğü ifade edilebilir. Bu saldırının, kamuoyunda esrarengiz bir cinayet olarak algılandığı görülmektedir (Erdoğan, 2017: 87). Bayram Ali Öztürk'ün, kamuoyunda İsmailağa olarak bilinen dinî grubun müntesibi olduğu bilinmektedir (URL-11).

1 Ağustos 2008 tarihinin de kamuoyunda Süleymancılar olarak bilinen dinî grup ile ilgili önemli bir tarih olduğu ifade edilebilir. Çünkü söz konusu tarihte, Konya'nın Taşkent ilçesi Balcılar Beldesi'nde, Süleymancılar ait olduğu bilinen bir öğrenci yurdunda, LPG tankından sızan gaz neticesinde ortaya çıkan patlamada, 17 öğrenci ve bir eğitmenin vefat ettiği görülmektedir. Söz konusu patlama sonucunda 29 öğrencinin ise yaralandığı bilinmektedir (Erdoğan, 2017: 117). Söz konusu üzücü olay üzerine, o tarihteki İçişleri Bakanı Beşir Atalay, Sağlık Bakanı Recep Akdağ ve Devlet Bakanı Nimet Çubukçu'nun askeri helikopter vasıtasıyla üzücü olayın yaşandığı bölgeye geldikleri ifade edilebilir. O tarihteki İçişleri Bakanı Beşir Atalay'ın üzücü olay ile ilgili "Dayanılacak bir şey değil. Yaralılarımızın iyi tedavi edilmesi için çalışıyoruz" (URL-12) ifadelerini kullanmış olduğu bilinmektedir.

14 Nisan 2009 tarihinin ise, Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin 26. Genelkurmay Başkanı Orgeneral İlker Başbuğ'un (URL-13) yapmış olduğu önemli bir konuşmaya şahit olduğu ifade edilebilmektedir (Erdoğan, 2017: 143). Bu söz konusu konuşmada, Genelkurmay Başkanı Orgeneral İlker Başbuğ'un özellikle, TSK'nın din karşıtı gibi gösterilmesine karşı olan (URL-14) ifadelerinin önemli olduğu iddia edilebilir.

Başbuğ'un 14 Nisan 2009 tarihinde, Harp Akademileri Komutanlığı'nda yapmış olduğu konuşmasının dikkat çeken yönlerinden bir diğerinin de konuşmasının dinî gruplar ile ilgili bölümü olduğu ifade edilebilir. Bu bağlamda, Başbuğ'un bazı dinî gruplar ile ilgili eleştirel (URL-15) ifadeler kullanmış olduğu

görülmektedir. Konuşmanın devamında bulunan TSK'nın dine değil dinin kullanılmasına karşı olduğu meyanındaki (URL-16) ifadelerin de oldukça önemli olduğu vurgulanabilir.

12 Eylül 2010 tarihinde Türkiye'de Anayasanın bazı maddelerinde değişiklik yapılması için bir referandum yapıldığı bilinmektedir (Erdoğan, 2017: 229). Kamuoyunda Fetullah Gülen Yapılanması (FETÖ/PDY) olarak bilinen yapılanmanın lideri olan Fetullah Gülen'in (FETÖ/PDY), siyasî bir mevzu olan bu söz konusu referandum öncesinde, siyasî bir demeç verdiği görülmektedir. Gülen (FETÖ/PDY), referandumda "EVET" oyu verilmesi yönünde (URL-17) tavır göstermiştir.

MHP Genel Başkanı Devlet Bahçeli'nin 31 Mart 2011 tarihindeki Gülen yapılanması (FETÖ/PDY) ile ilgili bir yazılı açıklaması bulunmaktadır. İlgili yazılı açıklamada Bahçeli'nin Gülen yapılanmasına (FETÖ/PDY) ilgili bazı dava süreçlerinden dolayı "faaliyetlerini durdurduğunu veya askıya aldığını açıklaması" çağrısında bulunduğu (URL-18) görülmektedir.

Devlet Bahçeli'nin 08.05.2011 tarihinde İstanbul Milletvekilleri Aday Takdim Toplantısında yapmış olduğu konuşmasında ise Gülen yapılanması (FETÖ/PDY) ile alakalı "okyanus ötesi" tabirini kullandığı görülmektedir (URL-19).

7 Şubat 2012 tarihinde ise Millî İstihbarat Teşkilatı (MİT) Müsteşarı Hakan Fidan başta olmak üzere; yine aynı Teşkilatın eski Müsteşarı Emre Taner, eski Müsteşar yardımcısı Afet Güneş, MİT İstanbul Bölge Başkan Yardımcıları Hüseyin Kuzuoğlu ve Yaşar Yıldırım'ın özel yetkili İstanbul Cumhuriyet Savcısı Sadrettin Sarıkaya tarafından "şüpheli" sıfatıyla ifade vermeye çağrıldıkları görülmektedir. Söz konusu isimlerin, "şüpheli" sıfatıyla ifade vermeye çağrılmalarının sebebi olarak da PKK terör örgütünün bir uzantısı olan KCK ile ilgili yürütülen bir soruşturma gösterilmiştir (Erdoğan, 2017: 315-316). Bu söz konusu ifadeye çağırma faaliyetinin hedefinde ise, Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin Başbakanı olan Recep Tayyip Erdoğan'ın olduğu (Çakır ve Sakallı, 2014: 39, Erdoğan, 2017: 316) söylenebilir. Çünkü söz konusu soruşturmayı yürüten şahsın ve diğer bağlantılı isimler olan; Fetullahçı Terör Örgütü'nün (FETÖ) sözde MİT sorumlusu Murat Karabulut, eski emniyet müdürlerinden Yurt Atayün, Ali Fuat Yılmaz, Serdar Bayraktutan, Oğuzhan Ceylan ve Erol Demirhan'ın, eski savcılardan Bilal Bayraktar'ın, gazeteci olarak bilinen Mustafa Gökkılıç ile avukat ve eski MİT mensuplarının da aralarında bulunduğu 24 şüphelinin de FETÖ/PDY iltisaklı isimler olduğu bilinmektedir (URL-20).

Gülen yapılanmasının (FETÖ/PDY) ifadeye çağırma faaliyetine karşı soruşturmayı yöneten özel yetkili İstanbul Cumhuriyet Savcısı Sadrettin Sarıkaya'nın soruşturmadan alındığı bilinmektedir. Daha sonrasında ise, 7-10 Şubat 2012 tarihleri arasında, Ak Parti Hükümeti'nin, Devlet İstihbarat Hizmetleri ve Millî İstihbarat Teşkilatı Kanunu'nda değişik ifade eden bir yasa tasarısını TBMM'ye sunmuş olduğu anlaşılmaktadır. Bu yasa tasarısı ile Millî İstihbarat Teşkilatı mensupları veya Başbakan tarafından görevlendirilen diğer kamu görevlileri haklarında soruşturma yapılabilmesinin Başbakan'ın iznine bağlandığı ifade edilebilmektedir (Erdoğan, 2017: 316).

20 Kasım 2013 tarihine gelindiğinde ise, Başbakan Erdoğan'ın katılmış olduğu bir ulusal kanal canlı yayınında, dersaneler hususunda hükümetin çıktığı yoldan geri dönmeyeceğini ve dersanelerin kapatılarak açık liselere dönüştürüleceğini ifade ettiği bilinmektedir (Erdoğan, 2017: 436-437).

17 Aralık 2013 tarihinde ise, İstanbul Organize Suçlarla Mücadele Şube Müdürlüğü ve Mali Şube Müdürlüğü ekipleri tarafından icra edilen üç ayrı soruşturmanın bir araya getirilmesi neticesinde bir operasyon yapıldığı bilinmektedir. Bu söz konusu operasyon kapsamında, iş dünyasının önemli simalarından Ali Ağaoğlu ve İran asıllı Rıza Sarraf ile Halkbank'ın Genel Müdürü Süleyman Aslan'ın gözaltına alındığı ifade edilebilir. Bu duruma ilave bağlamında aynı soruşturmanın uzantısı olarak, 17 Aralık 2013 tarihinde görevde olan; İçişleri Bakanı Muammer Güler'in oğlu Barış Güler'in, Ekonomi Bakanı Zafer Çağlayan'ın oğlu Salih Kaan Çağlayan'ın ve son olarak Çevre ve Şehircilik Bakanı Erdoğan Bayraktar'ın oğlu Abdullah Oğuz Bayraktar'ın da gözaltına alınmış olduğu eklenebilir (Çakır ve Sakallı, 2014: 72). Bu söz konusu isimlerden başka üst düzey birçok bürokrat ve iş insanının da Gülen yapılanmasının (FETÖ/PDY) hedefinde olduğu söylenebilir. Nitekim soruşturma kapsamında 89 kişinin gözaltına alındığı bilinmektedir (Erdoğan, 2017: 441). Yine, Ak Parti Fatih Belediye Başkanı Mustafa Demir'in, oğulları ile beraber söz konusu üç bakanın ve Avrupa Birliği (AB) baş müzakerecisi Egemen Bağış'ın da soruşturma kapsamına alınanlardan oldukları ifade

edilebilir. Toplamda 31 şahsı şüpheli addeden iddianamede, Ak Parti Fatih Belediye Başkanı Mustafa Demir hakkında takipsizlik kararı verildiği belirtilebilir (Çakır ve Sakallı, 2014: 72-73).

Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin Başbakanı Recep Tayyip Erdoğan'ın, Gülen yapılanmasının (FETÖ/PDY) 17 Aralık hamlesine karşılık *"Bu bir yolsuzluk operasyonu değildir. Yolsuzluk operasyonu adı altında bir darbe girişimidir."* ifadelerini kullanmış olduğu görülmektedir (URL-21).

17/25 süreci ile ilgili bir başka ve önemli detayın da ekonomi ile ilgili olduğu söylenebilmektedir. Bu bağlamda, Ak Parti Ekonomi İşleri Başkanlığı'nın hazırlamış olduğu bir rapora göre, 17/25 sürecinin Türkiye Cumhuriyeti Devleti'ne maliyetinin 104,86 milyar lira olduğu ifade edilebilir (Erdoğan, 2017: 444-445).

4 Ocak 2014 tarihinde ise, Başbakan Erdoğan'ın, 47 gazeteci ve yazarla İstanbul Beşiktaş'ta bulunan Başbakanlık Ofisinde önemli bir toplantı gerçekleştirmiş olduğu ifade edilebilir (Erdoğan, 2017: 449-450). Bu söz konusu toplantıda, Gülen yapılanmasının (FETÖ/PDY) yayın organlarından olan Zaman Gazetesi'nden Ali Bulaç ve Etyen Mahçupyan isimli iki yazarın da bulunduğu belirtilebilir (URL-22). Yine bu söz konusu toplantıda, Gülen yapılanmasının (FETÖ/PDY) lideri Fetullah Gülen'den ya da Gülen yapılanmasının (FETÖ/PDY) üst düzey bir isminden geldiği iddia edilen bir mektuptan da bahsedildiği söylenebilir (URL-23). Başbakan Erdoğan'ın toplantıda *"Dershaneler ve atamalarla ilgili pazarlık teklifleri geliyor ama pazarlığa oturmayacağız paralel devleti bitireceğiz. Uzlaşma ve yatışma adımları var buna sıcak bakıyorum ama bu yapı orada durdukça olmaz."* (URL-24) ifadelerini kullandığı görülmektedir. Başbakan Erdoğan'ın söylemlerinden de anlaşılacağı üzere Gülen yapılanmasının (FETÖ/PDY) artık *"paralel devlet"* olarak tanımlanmaya başladığı görülmektedir.

19 Ocak 2014 tarihinde ise, Türk toplumunun bir başka önemli olayı yaşamış olduğu belirtilebilmektedir. Bu bağlamda, MİT tarafından, Suriye'deki Bayırbucak Türkmenleri'ne gönderilen yardım konvoyunun çekicilerine bir operasyon yapıldığı ifade edilebilir. Operasyonu 125 kişilik bir jandarma ekibinin yaptığı ve bu söz konusu faaliyetle ilgili operasyon mahallinin mülki idare amiri olan Adana Valisi'nin de bilgilendirilmediği kimi haber kaynaklarında yer almaktadır (URL-25). Bu durumu, Gülen yapılanmasının (FETÖ/PDY) 17/25 Aralık sürecinde elde edemediği şeyleri elde etmek için yaptığı şeklinde izah eden kimi haber kaynakları (URL-26) da mevcuttur.

27 Ocak 2014 tarihinde, Gülen yapılanmasının (FETÖ/PDY) lideri Fetullah Gülen'in (FETÖ/PDY) 16 yıl aradan sonra ilk kez İngiltere'nin BBC kanalına bir televizyon mülakatı vermiş olduğu görülmektedir. Bu söz konusu mülakatta Gülen'in (FETÖ/PDY), Türkiye Cumhuriyeti Başbakanı Recep Tayyip Erdoğan ile ilgili hem de yabancı bir televizyon kanalında kullandığı *"arkadaş"* ifadesinin, devlet büyüklerine ve onların şahsında Türkiye Cumhuriyeti Devleti'ne ve Türk Milleti'ne saygı ile uyumamaktadır. BBC mülakatında, bu söz konusu ifadelerden başka, Alevî meselesinden Kürtlere ve demokratikleşmeye kadar birçok farklı noktada Gülen'in (FETÖ/PDY) fikir beyan ettiği görülmektedir (URL-27).

Türk Ulusal Basınından Star ve Yeni Şafak gazetelerinde 24 Şubat 2014 tarihinde, Gülen yapılanmasının, *"Kudüs Ordusu (Selâm- Tevhid)"* soruşturması görüntüsüyle üç yıl boyunca toplumun farklı kesimlerinden binlerce kişinin dinlendiği ile ilgili listeler yayımlandığı söylenebilir (Erdoğan, 2017: 461-462). 24 Şubat tarihli Star Gazetesi 7 bin kişinin dinlendiğini ve bunlarla ilgili 3 bin kişilik listenin bulunduğunu iddia etmektedir (Star, 24.02.2014). Yeni Şafak Gazetesi'nin ise, *"Derin Kulak Pensilvanya"* sürmanşeti ile verdiği haberde *"binlerce kişi"* ifadesini kullanıp 3064 kişilik dinleme listesinden bahsettiği ifade edilebilir (Yeni Şafak, 24.02.2014). Yine aynı tarihte, Başbakan Erdoğan ile oğlu arasında geçtiği iddia edilen bir telefon görüşmesinin ses kaydının internet aracılığıyla servis edildiği bilinmektedir. Teknik inceleme neticesinde bu söz konusu ses kaydının montaj ve dublaj içerdiği iddia edilebilmektedir. Ankara Cumhuriyet Başsavcılığının da konu ile ilgili soruşturma başlatmış ifade edilebilir. Bu söz konusu ses kaydı yayınlama faaliyetinin, Gülen yapılanmasının (FETÖ/PDY), 30 Mart 2014 tarihinde gerçekleşen Mahallî İdareler Genel Seçimi'ni etkileme amacı taşıdığı kimi çevrelerce dillendirilmektedir (Erdoğan, 2017: 462).

27 Şubat 2014 tarihinde ise, Başbakan Erdoğan'ın, Mahallî İdareler Genel Seçimi kapsamında partisinin Burdur mitinginde, Gülen yapılanmasının (FETÖ/PDY) liderine yönelik birtakım ifadeler kullanmış olduğu görülmektedir (Erdoğan, 2017: 463-464, URL-28). Bu söz konusu mitingde dikkat çeken ifadelerden birinin de Gülen yapılanması (FETÖ/PDY) ile ilgili *"okyanus ötesi"* söylemi olduğu iddia edilebilir. Bu

söylem vasıtasıyla Başbakan Erdoğan'ın, Gülen yapılanmasının (FETÖ/PDY) Amerika Birleşik Devletleri ile olan irtibatına işaret etmiş olduğu savunulabilir.

24 Mart 2014 tarihinde ise, Başbakan Erdoğan'ın, Mahallî İdareler Genel Seçimi kapsamında partisinin Trabzon mitinginde kullandığı ifadelerin de oldukça mühim olduğu ifade edilebilir. Başbakan Erdoğan'ın söz konusu ifadelerindeki “*Pensilvanya*” hitabının önemli olduğu söylenebilir. Çünkü Gülen yapılanması (FETÖ/PDY) ile ilgili bu hitabın kamuoyunda da sıklıkla kullanıldığı bilinmektedir. Başbakan'ın Trabzon mitinginde öne çıkan bir diğer beyanı da “*inlerinize gireceğiz*” ifadesidir. Başbakan Erdoğan'ın, bu ifade ile Gülen yapılanmasının (FETÖ/PDY) mahrem noktalarına kadar gidileceği mesajını vermiş olduğunun söylenmesi mümkündür (URL-29).

29 Nisan 2014 tarihine gelindiğinde ise, Başbakan Erdoğan'ın Amerika Birleşik Devletleri PBS kanalına vermiş olduğu bir mülakatın (Erdoğan, 2017: 484) ön plana çıkmış olduğu söylenebilir. Başbakan Erdoğan'ın söz konusu mülakatta “*17 Aralık, 25 Aralık... Bunlar son, işin bir darbe girişimine dönüştüğü dönemdi. Bir darbe girişimiydi. Sivil darbe. Bunu yaptılar. Eğer ben yurtdışından gelişimde tüm bu olanlara karşı sessiz kalmış olsaydım, olay çok farklı yerlere gidebilirdi.*” (URL-30) ifadelerini kullanmış olduğu iddia edilebilir. Amerikan PBS televizyonunun deneyimli televizyoncusu Charlie Rose'un, Başbakan Erdoğan'a yönelttiği “*Amerikan yönetimi Fethullah Gülen'i iade edecek mi*” (URL-31) sorusuna cevaben Başbakan Erdoğan'ın ise, “*Ümit ediyorum. En azından sınır dışı etmeliler*” (URL-32) cevabını vermiş olduğu belirtilebilir. Ayrıca Başbakan Erdoğan'ın, Gülen yapılanmasının (FETÖ/PDY) lideri Fetullah Gülen'in ABD'den Türkiye'ye iade süreci ile ilgili hukukî sürecin başlayacağına da söz konusu mülakatta işaret etmiş olduğu eklenebilir (Erdoğan, 2017: 484).

22 Temmuz 2014 tarihinden itibaren Gülen yapılanmasına (FETÖ/PDY) yönelik birçok operasyon yapıldığı söylenebilir. Örneğin; 22 Temmuz 2014 tarihinde, 22 ilde eş zamanlı bir operasyon yapıldığı ve bu söz konusu operasyonlarda, İstanbul eski İl Emniyet Müdür Yardımcısı Ali Fuat Yılmaz, Terörle Mücadele Şube eski Müdürü Yurt Atayün'ün de aralarında bulunduğu 115 şüpheli kişinin gözaltına alınmış olduğu ifade edilebilir. Bu söz konusu operasyondan başka; 5 Ağustos 2014 tarihinde, 19 Ağustos 2014 tarihinde ve 1 Eylül 2014 tarihinde de (Erdoğan, 2017: 507-510) benzer operasyonların yapılmış olduğu anlaşılmaktadır.

06.08.2014 tarihinde, İskenderpaşa olarak bilinen grubun lideri Muharrem Nureddin Coşan'ın 10 Ağustos 2014 tarihinde yapılan Cumhurbaşkanı Seçimi'ne yönelik bir basın açıklaması yapmış olduğu ifade edilebilir. Bu söz konusu basın açıklamasında Coşan'ın ifadeleri ile Başbakan Erdoğan'ı, Cumhurbaşkanlığı Seçim'inde destekleyeceğini ve ona tabi olanların da desteklemesi gerektiğini alenî olarak açıklamış olduğu (URL-33) söylenebilir. Bu durumun, siyaset kurumu ile dinî gruplar arasındaki ilişkide, yine önemli bir kilometre taşı olduğunun savunulabilmesi mümkündür.

Başbakan Erdoğan'ın 10 Ağustos 2014 tarihinde Cumhurbaşkanı olarak seçildiği bilinmektedir (Erdoğan, 2017: 509). 21 Ağustos 2014 tarihinde ise Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın, Ak Parti Genel Başkanlığı için Ahmet Davutoğlu'nu açıkladığı konuşmasında yapmış olduğu “*paralel yapı*” vurgusunun önemli olduğu ifade edilebilir. Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın, Ahmet Davutoğlu'nun Ak Parti Genel Başkanlığı'na aday olmasında “*paralel yapıyla mücadelede azmi ve kararlılığı*” ifadelerini vurgulamasının son derece önemli olduğu ifade edilebilir (URL-34).

22 Eylül 2014 tarihinin ise, Gülen yapılanmasının (FETÖ/PDY) kendilerine yakın polisler usulsüz taltif vermelerine karşılık yürütülen soruşturma neticesinde 10 ilde eş zamanlı gerçekleşen bir baskınla 17 Emniyet mensubunu şüphelinin gözaltına alınmalarına tanıklık ettiği ifade edilebilir (Erdoğan, 2017: 515). Bu söz konusu göz altılarının, Gülen yapılanmasının (FETÖ/PDY) haksız kazanç ile ilişkilendirilmesi bakımından önemli oldukları söylenebilir.

12 Ekim 2014 tarihinde ise, Gülen yapılanmasının (FETÖ/PDY) desteklediği adayların, Hâkimler ve Savcılar Yüksek Kurulu Üyeliği Seçimi'nde kaybettikleri ifade edilebilir. Bu sonuç ile Gülen yapılanmasının (FETÖ/PDY) yargı üzerindeki vesayetinin kırılmış olduğu söylenebilir (Erdoğan, 2017: 519).

30 Ekim 2014 tarihinin Gülen yapılanması (FETÖ/PDY) ile ilgili oldukça önemli bir tarih olduğu ifade edilebilir. Çünkü ilk kez Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan başkanlığında

toplanan Millî Güvenlik Kurulu'nun (MGK) Gülen yapılanmasını (FETÖ/PDY) “*paralel yapı*” ve “*ulusal güvenliği tehdit eden bir yapılanma*” (Erdoğan, 2017: 523) olarak nitelendirmiş olduğu görülmektedir (URL-35).

26 Kasım 2014 tarihinin de siyaset kurumu ile dinî gruplar arasındaki ilişkide önemli bir tarih olduğu ifade edilebilir. Bu bağlamda, Bakanlar Kurulu kararıyla Sait Okur'a (Said-i Nursî) ait eserlerin bütün yayın haklarının Diyanet İşleri Başkanlığı'na (DİB) verildiği görülmektedir. Bu karar ile Sait Okur'un eserlerinin kamulaştırıldığı anlaşılmaktadır (Erdoğan, 2017: 528).

28 Ocak 2015 tarihinin, paralel yapılanmanın lideri Fetullah Gülen'in (FETÖ/PDY) Türkiye Cumhuriyeti Devleti yeşil pasaportunun iptal edildiği tarih olarak addedilebilmesi mümkündür. Bu durumun gerekçesi olarak da paralel yapılanmanın lideri Fetullah Gülen'in (FETÖ/PDY) yalan beyanda bulunması gösterilebilir (Erdoğan, 2017: 543, URL-36).

3 Şubat 2015 tarihinin ise, paralel devlet yapılanmasının (FETÖ/PDY) mali kaynaklarına ciddi bir darbenin vurulduğu tarih olarak konumlandırılabilmesi mümkündür (Erdoğan, 2017: 544). Bu bağlamda söz konusu tarihte, Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurulu'nun (BDDK), paralel yapılanmaya (FETÖ/PDY) ait Bank Asya'nın % 63'lük bölümünün Tasarruf Mevduatı Sigorta Fonu (TMSF) tarafından kullanılmasına karar verildiği ifade edilebilir (URL-37).

19 Mart 2015 tarihinde de Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın, Harp Akademileri'ni ziyareti esnasında subaylara yönelik yapmış olduğu bir konuşmanın, gündemi önemli oranda etkilemiş olduğu ifade edilebilir (Erdoğan, 2017: 556-557). Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın söz konusu konuşmasında “*Samimiyetle ifade ediyorum, eski Genelkurmay Başkanımız başta olmak üzere, birlikte mesai sarf ettiğim için yakından tanıdığım pek çok komutanın tutuklanmasına şahsen gönlüm hiçbir zaman razı olmamıştır.*” (URL-38) ifadelerini kullanmış olduğu görülmektedir. Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın ifadelerinin, paralel yapılanmanın (FETÖ/PDY) organize etmiş olduğu Ergenekon ve Balyoz davaları bağlamında düşünülmesinin meselenin anlaşılmasına önemli bir katkı sağlayacağı iddia edilebilir.

23 Mart 2015 tarihinin ise, Öğrenci Seçme ve Yerleştirme Merkezi'nin (ÖSYM) 10 Temmuz 2010 tarihinde icra etmiş olduğu Kamu Personel Seçme Sınavı'nın (KPSS) sorularının önceden temin edilmek suretiyle birilerine servis edildiği iddialarına tanıklık ettiği tarih olarak konumlandırılabilir. Bu bağlamda, sınavla ilgili bu iddialar üzerine Ankara Cumhuriyet Başsavcılığı tarafından yürütülen soruşturma kapsamında, Ankara başta olmak üzere 19 ilde düzenlenen operasyonlarla 82 şüphelinin gözaltına alındığı ifade edilebilir. Bu söz konusu olaydan “*Paralel Devlet Yapılanması*”nın (FETÖ/PDY) sorumlu tutulduğu söylenebilir. Bu bilgilere ilave bağlamında, ÖSYM eski başkanlarından Ünal Yarımağan ile Ali Demir'in de şüpheli sıfatıyla olay kapsamında ifadelerine başvurulduğu görülmektedir (Erdoğan, 2017: 558). Burada önemli olan hususun, KPSS sorularının çalınması nedeniyle, 294 bin 909 adayın katılmış 2010 KPSS Eğitim Bilimleri Sınavının iptali nedeniyle yeni yapılan sınavın sonucunda, Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin 9 milyon 111 bin 138 lira 13 kuruş zarara uğratılması olduğu iddia edilebilmektedir (URL-39).

12 Mayıs 2015 tarihinde de bazı hâkimlerin meslekten ihraç cezası ile tecziye olundukları ifade edilebilir. Dolayısıyla 17/25 Aralık sürecinin önemli aktörlerinden savcı Zekeriya Öz, Celal Kara, Muammer Akkaş, Mehmet Yüzgeç ile hâkim Süleyman Karaçöl'ün meslekten ihraç cezası aldıkları belirtilebilir. Bu kararı, HSYK İkinci Dairesi'nin vermiş olduğu söylenebilir (Erdoğan, 2017: 576, URL-40).

29 Mayıs 2015 tarihinde, daha önce durdurulan MİT turları ile ilgili bir gelişmenin yaşandığı söylenebilir. Bu kapsamda, Cumhuriyet Gazetesi ile bazı internet sitelerinde Cumhuriyet Gazetesi Genel Yayın Yönetmeni Can Dündar'ın ismiyle, daha önce durdurulan MİT turlarına ait görüntülerle birlikte bazı haberlerin yayınlanması üzerine bu haberleri yapanlar hakkında soruşturma açıldığı belirtilebilir (Erdoğan, 2017: 580, URL-41).

26 Kasım 2015 tarihinde ise, Can Dündar ve Erdem Gül'ün tutuklandıkları ifade edilebilir (Erdoğan, 2017: 640, URL-42).

7 Haziran 2015 Milletvekili Genel Seçimi öncesinde, İskenderpaşa grubunun lideri Muharrem Nurettin Coşan'ın, söz konusu seçimle ilgili bir açıklama yapmış olduğu anlaşılmaktadır (URL-43).

17 Haziran 2015 tarihinde, daha önce yapılan bir soruşturmanın üzerine gidildiği ifade edilebilmektedir. Bu bağlamda, Gülen paralel yapılanmasının (FETÖ/PDY) hedef tahtasına koymuş olduğu “*Tahşiye Yayınları*” çevresi ile ilgili daha önce birtakım soruşturmaların olduğu bilinmektedir. İstanbul Cumhuriyet Başsavcılığı’nın da bu söz konusu “*Tahşiye Yayınları*” soruşturmasını soruşturduğu söylenebilir. Bu minvalde 17 Haziran 2015 tarihinde, İstanbul Cumhuriyet Başsavcılığı tarafından, Gülen paralel yapılanmasının (FETÖ/PDY) daha önce yürüttüğü “*Tahşiye Yayınları*” soruşturması kapsamında, İstanbul merkezli 15 ilde yapılan operasyonlarla Emniyet mensubu 20 şüphelinin gözaltına alındığı belirtilebilir. Bu söz konusu şüphelilerin, “*suç ve delil uydurmak*” iddiasıyla gözaltına alınmış oldukları söylenebilir (Erdoğan, 2017: 586).

24 Temmuz 2015 tarihinde ise, Gülen paralel yapılanmasının (FETÖ/PDY) malî kaynaklarına önemli bir operasyon yapıldığı söylenebilmektedir. Bu bağlamda, İzmir merkezli 8 ilde yapılan operasyonlarda, 23 şüphelinin gözaltına alındığı bilinmektedir. Şüphelilerin, “*düzenlenen toplantılarda örgüt adına himmet, infak, burs, zekât, bağış, kurban ve benzeri adlar adı altında ikna ya da tehdit ve şantaj yoluyla para topladıkları, bu paraları örgüte aktararak ekonomik kaynak sağladıkları*” iddiaları sebebiyle gözaltına alındıkları ifade edilebilmektedir (Erdoğan, 2017: 596). Buradan hareketle kamuoyunun, Gülen paralel yapılanması (FETÖ/PDY) ile ilgili, himmet gibi yeni bir kavramı öğrenmiş olduğu savunulabilir.

Gülen paralel yapılanmasının (FETÖ/PDY) malî kaynaklarına operasyonların sonrasında da devam ettiği bilinmektedir. Bu bağlamda, 1 Eylül 2015 tarihinde, Gülen paralel yapılanmasına (FETÖ/PDY) yakın bir şirket olan “*Koza İpek Holding*”e bağlı 23 şirkette arama yapılmış olduğu ifade edilebilir (Erdoğan, 2017: 610). Konu ile ilgili haberlerde, “*Fetullahçı Terör Örgütü*” (FETÖ) ifadesinin bulunduğu bilinmektedir (URL-44). Bu ifade ile Gülen paralel yapılanması (FETÖ/PDY) ile ilgili yeni bir tanımlamanın kamuoyuna yansımış olduğu söylenebilir.

Koza İpek Holding’e bağlı 23 şirkette yapılan aramada 7 şüpheli kişinin gözaltına alındığı bilinmektedir. Koza İpek Holding Yönetim Kurulu Başkanı Akın İpek’in ise, 30 Ağustos 2015 tarihinde İngiltere’ye gittiğinin tespit edildiği belirtilebilir. Akın İpek ile ilgili Ankara 8. Sulh Ceza Hâkimliği tarafından “*yokluğunda tutuklama*” kararı alınmış olduğu ifade edilebilir (Erdoğan, 2017: 610). Söz konusu şirketlere 26 Ekim 2015 tarihinde de kayyum atanmış olduğu ifade edilebilir (Erdoğan, 2017: 628, URL-45).

18 Eylül 2015 tarihinin ise, önemli gözaltılara tanıklık eden bir tarih olarak konumlandırılabilmesi mümkündür. Bu çerçevede, söz konusu tarihte, paralel devlet yapılanması (FETÖ/PDY) soruşturması kapsamında, Cumhuriyet eski savcısı ve aynı zamanda Gülen paralel yapılanmasına (FETÖ/PDY) yakın Bugün Gazetesi yazarı Gültekin Avcı’nın gözaltına alındığı bilinmektedir. Gültekin Avcı ile beraber 7 polis memurunun da gözaltına alınmış oldukları ifade edilebilmektedir (Erdoğan, 2017: 616). Bu söz konusu 7 polis memurundan biri Emniyetteki ifadesinin ardından serbest kalırken, Gültekin Avcı ve 6 polis memurunun, “*Silahlı terör örgütü üyesi olmak*” iddiasıyla Çağlayan’da bulunan İstanbul Adalet Sarayı’na tutuklanma talebi ile sevk edildikleri belirtilebilir. Sonrasında Gültekin Avcı ve 3 polis memuru ile ilgili, Nöbetçi İstanbul 2. Sulh Ceza Hâkimliği’nde verdikleri ifadeleri sonucunda mahkeme tarafından tutuklanmaları kararının verildiği ifade edilebilir (URL-46).

28 Ekim 2015 tarihinde de, İçişleri Bakanlığınca aranan teröristler kategorilere ayrılarak bu söz konusu aranan teröristler ile ilgili bir internet sitesinin yine İçişleri Bakanlığınca hazırlanmış olduğu ifade edilebilir. Bu minvalde Fetullah Gülen’in (FETÖ/PDY) de aranan teröristler listesinde FETÖ/PDY lideri olarak kırmızı listede konumlandırılmış olduğu belirtilebilir (Erdoğan, 2017: 629).

SONUÇ

Bu araştırmada, dinî grupların Türk siyasal yaşamı ile hangi olaylar vasıtasıyla yollarının kesiştiği üzerinde durulmaya çalışılmıştır. Belli bir dönemden sonra Gülen yapılanmasının (FETÖ/PDY) adının sıkça geçtiği görülmektedir. Bu noktada ilgili yapının amacının dinî hizmet ya da rehberlikten çok iktidar ve güç isteği olduğu anlaşılmaktadır. Söz konusu yapının bu isteğini gerçekleştirirken de Türkiye Cumhuriyeti Devleti’nin yapısını kurucu irade formatından başka bir yöne çevirme maksadı taşıdığı da ayrıca dikkatleri çekmektedir. Son olarak Gülen yapılanmasının (FETÖ/PDY) mevcut hukuktan ziyade kendi hukukunu

oluşturma faaliyetleri neticesinde jakoben bir yaklaşıma sahip olduğu ileri sürülebilir. Nitekim bu araştırmada zikredilen ilgili yapının karıştığı olaylar dikkate alınırsa bu durum daha da iyi irdelenebilir.

KAYNAKÇA

1. Akıncı, A. (2013). “Türk Siyasal Hayatında 1980 Sonrası Darbeler Ve E-Muhtıra”, *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 15 (2) , s.39-58.
2. Ayık, H. (2016). “Din - Devlet İlişkileri Bağlamında İslâmî Cemaatlerin Devletle İlişkileri Üzerine”, *Artvin Çoruh Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 2 (1) s. 62-77.
3. Çakır, R. (2014). *Ayet ve Slogan*, 11. Basım, İstanbul: Metis Yayınları.
4. Çakır, R.- Sakallı, S. (2014). *100 Soruda Erdoğan X Gülen Savaşı*, İstanbul: Metis Yayınları.
5. Demir, H. (2018). “İsmailağa Cemaati Medreselerinde Arap Dilinin Öğretimi”, *Bartın Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi = Journal of the Faculty of Islamic Sciences of Bartın University*, cilt: V, sayı: 9, s. 2-10.
6. Erdoğan, M. (2017). *Siyasî Hafıza*, İstanbul: Kopernik Kitap.
7. Öcal, B. (2009). “12 Eylül’den 28 Şubat’a darbe söylemlerindeki değişimin analizi”, *Ethos: Felsefe ve Toplumsal Bilimlerde Diyaloglar*, 1, 4, s. 1-62.
8. Öztürk, H. (2018). “FETÖ Üzerine Bir Analiz”. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, cilt 15, 15 Temmuz ve Türkiye Demokrasisi Özel Sayısı, s. 175-191.
9. Sözer, S. (2017). “El-İbriz” ve “İlim ve Sanat” Sembolleri Üzerinden İskenderpaşa Cemaati’nin Epistemik Dönüşümü”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2017/2, sayı: 39, s. 101-124.

Gazeteler

10. Star, 24.02.2014.
11. Yeni Şafak, 24.02.2014.

İnternet Kaynakları

12. (URL-1), <http://www.hurriyet.com.tr/tarikat-iftari-bardagi-tasirdi-39260952> Erişim Tarihi: 13.09.2018.
13. (URL-2), <http://arsiv.sabah.com.tr/1997/01/11/f10.html> Erişim Tarihi: 13.09.2018.
14. (URL-3), <http://www.hurriyet.com.tr/tarikat-iftari-bardagi-tasirdi-39260952> Erişim Tarihi: 13.09.2018.
15. (URL-4), <http://www.haber7.com/15-temmuz/p1> Erişim Tarihi: 14.09.2018.
16. (URL-5), <https://www.ismailaga.org.tr/> Erişim Tarihi: 19.09.2018.
17. (URL-6), <https://www.cnnturk.com/son-dakika-salih-mirzabeyoglu-oldu> Erişim Tarihi: 19.09.2018
18. (URL-7), <https://www.cnnturk.com/son-dakika-salih-mirzabeyoglu-oldu> Erişim Tarihi: 19.09.2018.
19. (URL-8), <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/hoca-oldu-39223287> Erişim Tarihi: 21.09.2018.
20. (URL-9), <https://www.yenisafak.com/gundem/huseyin-hilmi-isik-vefat-etti-2668160> Erişim Tarihi: 21.09.2018.
21. (URL-10), <http://www.iskenderpasa.com/B350AB74-4604-4D57-AE36-276683F23601.aspx> Erişim Tarihi: 15.10.2018.
22. (URL-11), <https://www.ismailaga.org.tr/bayram-hocanin-hayati> Erişim Tarihi: 24.09.2018.
23. (URL-12), <http://www.milliyet.com.tr/konya-da-kur-an-kursu-yurdu-coktu--17-olu-gundem-973506/> Erişim Tarihi: 25.09.2018.

24. (URL-13), <https://www.tsk.tr/Sayfalar?viewName=IlkerBasbug> Erişim Tarihi: 25.09.2018.
- (URL-14), <https://www.ntv.com.tr/turkiye/org-basbugun-konusmasinin-tam-metni,tFcIj7N-w0On1jKf-AVMCw> Erişim Tarihi: 25.09.2018.
25. (URL-15),
http://www.cumhuriyet.com.tr/haber/diger/55270/Basbug_dan_Turkiye_halki__vurgusu.html
Erişim Tarihi: 25.09.2018.
26. (URL-16),
http://www.cumhuriyet.com.tr/haber/diger/55270/Basbug_dan__Turkiye_halki__vurgusu.html
Erişim Tarihi: 25.09.2018.
27. (URL-17),
http://www.cumhuriyet.com.tr/haber/diger/167646/_Mezardakiler_bile_referandum_icin_kal_dirilmali_.html Erişim Tarihi: 01.10.2018.
28. (URL-18), https://www.mhp.org.tr/htmldocs/genel_baskan/konusma/1053/index.html Erişim Tarihi: 02.04.2020.
29. (URL-19),https://www.mhp.org.tr/htmldocs/genel_baskan/konusma/1084/index.html Erişim Tarihi: 02.04.2020.
30. (URL-20), <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/son-dakika-gelismesi-fetonun-7-subat-mit-kumpasinda-6-tutuklama-40902548> Erişim Tarihi: 02.10.2018.
31. (URL-21), https://www.bbc.com/turkce/haberler/2014/01/140115_erdogan_darbe Erişim Tarihi: 08.10.2018.
32. (URL-22), <https://www.haberler.com/erdogan-gazeteci-ve-yazarlarla-bulustu-5505025-haberi/> Erişim Tarihi: 09.10.2018.
33. (URL-23),<http://www.milliyet.com.tr/basbakan-erdogan-a-gulen-den-siyaset-1817272/> Erişim Tarihi: 09.10.2018.
34. (URL-24),<http://www.milliyet.com.tr/basbakan-erdogan-a-gulen-den-siyaset-1817272/> Erişim Tarihi: 09.10.2018.
35. (URL-25),<http://www.haber7.com/guncel/haber/1121773-mit-tirlari-neden-durduruldu> Erişim Tarihi: 09.10.2018.
36. (URL-26),<https://www.sabah.com.tr/gundem/2016/12/19/17-25-aralik-tutmad-tirlar-durduruldu> Erişim Tarihi: 09.10.2018.
37. (URL-27),
https://www.bbc.com/turkce/haberler/2014/01/140126_fethullah_gulen_roportaj_guney
Erişim Tarihi: 09.10.2018.
38. (URL-28), <http://www.akparti.org.tr/site/haberler/basbakan-erdoganin-burdur-mitinginde-yaptigi-konusmanin-tam-metni/59959#1> Erişim Tarihi: 10.10.2018.
39. (URL-29), <https://www.akparti.org.tr/site/haberler/basbakan-erdoganin-trabzon-mitinginde-yaptigi-konusmanin-tam-metni1/61449#1> Erişim Tarihi: 12.10.2018.
40. (URL-30), <https://www.trthaber.com/haber/gundem/basbakan-pbsye-konustu-125593.html> Erişim Tarihi: 10.10.2018.
41. (URL-31), <https://www.trthaber.com/haber/gundem/basbakan-pbsye-konustu-125593.html> Erişim Tarihi: 10.10.2018.
42. (URL-32), <https://www.trthaber.com/haber/gundem/basbakan-pbsye-konustu-125593.html> Erişim Tarihi: 10.10.2018.
43. (URL-33), <http://www.iskenderpasa.com/655A1B85-82B3-4D5C-8BADB460356AB242.aspx> Erişim Tarihi: 10.10.2018.
44. (URL-34), <https://www.cnnturk.com/haber/turkiye/ak-parti-davutoglu-dedi> Erişim Tarihi: 12.05.2022.
45. (URL-35), <https://www.mgk.gov.tr/index.php/30-ekim-2014-tarihli-toplantı> Erişim Tarihi: 10.10.2018.

46. (URL-36), <https://www.haberturk.com/gundem/haber/1038475-gulenin-pasaportu-iptal>
Erişim Tarihi: 12.10.2018.
47. (URL-37),<https://www.trthaber.com/haber/ekonomi/tmsf-bank-asyaya-el-koydu-166064.html>
Erişim Tarihi: 12.10.2018.
48. (URL-38), <https://www.mynet.com/cumhurbaskani-erdogan-komutanlarin-tutuklanmasina-sahsen-gonlum-hicbir-zaman-razi-olmadi-180101735604> Erişim Tarihi: 12.10.2018.
49. (URL-39),<https://www.trthaber.com/haber/turkiye/kpss-sorularinin-sizdirilmesi-sorusturmasinda-tutuklama-288524.html> Erişim Tarihi: 15.10.2018.
50. (URL-40), <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/4-savci-ve-bir-hakim-meslekten-ihrac-edildi-28983334> Erişim Tarihi: 15.10.2018.
51. (URL-41), <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/cumhuriyete-sorusturma-29146049> Erişim Tarihi: 15.10.2018.
52. (URL-42),<http://www.hurriyet.com.tr/gundem/can-dundar-ve-erdem-gul-tutuklandi-40019281> Erişim Tarihi: 17.10.2018.
53. (URL-43), <http://www.iskenderpasa.com/3C3C24CE-0136-4F7B-8187-9AA9912FF234.aspx>
Erişim Tarihi: 15.10.2018.
54. (URL-44),<http://www.milliyet.com.tr/ipek-grubu-na-operasyon-gundem-2110873/> Erişim Tarihi: 16.10.2018.
55. (URL-45), <http://www.hurriyet.com.tr/ekonomi/koza-ipek-holdinge-kayyum-atandi-40006320> Erişim Tarihi: 16.10.2018.
56. (URL-46),<http://www.hurriyet.com.tr/gundem/gultekin-avci-tutuklandi-30125057> Erişim Tarihi: 16.10.2018

(29)

Esmâ DURSUN⁹²

**BİR İSLÂM HUKUKU MÜESSESESİ OLAN HİDÂNEİN GÜNÜMÜZ HUKUKU İLE
KARŞILAŞTIRILMASI
COMPARISON OF HİDÂNE, AN ISLAMIC LAW INSTUATION, WITH TODAY'S LAW**

ÖZ

İslâm hukukunda hidâne, karı kocanın hak ve sorumluluklarından biri olarak kabul edilmiştir. Çocuğun bakım ve terbiyesi demek olan bu müessese İslâm hukukunda ayrıntılarıyla değerlendirilmiş; çocuğun hidânesinin kime ya da kimlere ait olduğu, hidâneye hak kazananların hangi şartlara sahip olması gerektiği, hidâne masraflarının nasıl karşılanacağı ve hidânenin ne zaman biteceği gibi meseleler bu durumla muhatap olanların bilhassa çocuğun menfaati gözetilerek etraflıca ele alınmıştır. Bu çalışmada genel olarak hidâne ile ilgili düzenlemeler ve bu konuda mezheplerin görüşlerinin neler olduğu günümüz hukuku ile mukayese edilerek ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İslâm hukuku, çocuk, hidâne, bakım, terbiye, günümüz hukuku.

ABSTRACT

Hidâne has been accepted as one of the rights and responsibilities of husband and wife in Islamic law. Child care and education in Islamic law, which means that this institution has been assessed in detail; hidâne of the child to whom or to whom it belongs, with the conditions to which it should be hidâne qualifiers, hidâne would be met and how the costs of dealing with this situation, especially those with issues such as hidâne when it will end, espacially considering the interests of the child have been discussed exhaustively. In this study, in general, the regulations related to hidâne and what are the opinions of the sects on this issue have been compared with today's law and tried to be revealed.

Keywords: Islam law, child, hidâne, care, upbringing, today's law.

⁹² Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı, İslâm Hukuku Bilim Dalı. (Yüksek Lisans Öğrencisi). ORCID ID:0000-0002-9679-6394. E-posta: esmadursun91@gmail.com

GİRİŞ

İslâm, esasında evlilik birliğinin devamını istemekte fakat bu birliğin devam ettirilememesi durumunda ortaya çıkan gerçeklikleri de göz ardı etmemektedir. Bu gerçeklerden biri ise hidânedir. Çocuğun gözetim ve terbiyesi demek olan hidâne, evlilik birliği içerisinde eşlerin ortaklaşa yerine getirdikleri bir hak ve sorumluluktur. Bu sorumluluğun evliliğin son bulması sebebiyle kime ait olacağı meselesinde İslâm hukuku çocuğun menfaatini temel alarak bazı hükümler ortaya koymuştur. Hidâne ile ilgili genel hükümler Hz. Peygamber (s.a.s) ile ashâbının uygulamalarına dayanır. Ayrıntılarda ise mezheplerin farklı farklı görüşleri söz konusudur.

1. Hidâne'nin Tanımı (الحضانة)

Arapça “ح-ض-ن” kökünden türeyen⁹³ve mastar olan hidâne kelimesi sözlükte; kanat, göğüs, bir şeyi yanına almak, çocuğu kucağına almak, beslemek manalarına gelir.⁹⁴

Istılahta ise hidâne; yetkili olan kimsenin belirli müddeti içerisinde, kendi işlerini göremeyecek çağıdaki çocuğa bakma ve onu terbiye etme hak ve vazifesidir.⁹⁵ Çocuğun terbiyesi ve korunması için belirlenen kimseye hâdın/hâdine denir. Çoğulu “Huddan”dır.⁹⁶

Çocukların bakım ve terbiyesiyle alakalı genel hükümler Kur’ân-ı Kerîm’de yer almakla beraber hidâne meselesine hususi olarak değinilmemiştir. Hz. Peygamber (s.a.v) ve sahabe dönemindeki uygulamalar da konuya belirli açılardan açıklama getirir. Hidâne hakkının mahiyeti ve kapsamı asıl olarak fâkihlerin şahsi görüş ile seçimlerini ve devirlerindeki deneyimlerini yansıtır.⁹⁷ Bununla birlikte hidâne müessesesi ile velâyet arasında sıkı bir münasebet bulunmaktadır. Zira hidâne ile çocuğun bakımı, beslenmesi ve yetiştirilmesi kadınlara tevdi edilirken bu tür harcamaları erkek (baba) ödemektedir.⁹⁸

İslâm hukukuna göre doğum ile beraber çocuklar üzerinde üç türlü velâyet vardır. Bunlar:

1. Çocuğun şahsına yönelik hakların kullanılmasını tanzim eden velâyet.
2. Çocuğun mallarının muhafazası ve idaresine yönelik velâyet.
3. Çocuğun beden ve ruhen sağlıklı büyümesi ve yetişmesini temin etme amacına yönelik velâyet.⁹⁹

Bu velâyetlerden birincisi çocuğun şahsı, ikincisi malı, üçüncüsü ise terbiyesi ile alakalıdır. Bu sorumluluklar çocuğun hem maddî hem de manevî geliştirilmesi ve muhafaza edilmesi amacına yöneliktir.¹⁰⁰

Hidâne ile alakalı hukukî düzenlemeler, evliliğin bitmesiyle daha çok ehemmiyet kazandığı için kaynaklarda talâk başlığı altında veya münferit bir bahis olarak ele alınmaktadır.¹⁰¹

Günümüz hukukuna göre çocuğun şahsına ve mallarına yönelik olmak üzere iki türlü velâyet söz konusudur.¹⁰² Velâyet hakkı ancak evli olan anne ve babaya aittir. Ayrıca İslâm hukukunun aksine Medenî Kanunda evlat edinen kimsenin de bâliğ olmayan evlatlığı üzerinde velâyet hakkı mevcuttur.¹⁰³ Günümüz hukukunda İslâm hukukundaki gibi ayrı bir hidâne müessesesi yoktur. Binaenaleyh Medenî Kanunda çocuğun bakım ve terbiyesiyle alakalı maddeler farklı kısımlara serpiştirilmiştir.¹⁰⁴

⁹³ Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî İbn Manzûr, Lisânü'l Arab, thk. Âmir Ahmed Haydar, (Beyrût: Dâru'l Kutubi'l İlmîyye, ts.), “h-d-n”, 13/122-124.

⁹⁴ Fikret Karaman vd., Dinî Kavramlar Sözlüğü, (İstanbul: Diyanet yayımları, 2009), “Hidâne”, 225.

⁹⁵ Mehmet Erdoğan, Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü, (İstanbul: Ensar Yayınevi, 2015), “Hidâne”, 166; Hasan Haliloğlu, Kur’ân-ı Kerîm’de Talâk-Boşama Hükümleri, (Ankara: Sonçağ Yayıncılık, 2020), 141.

⁹⁶ İbn Manzûr, “h-d-n”, 13/122-124.

⁹⁷ Ali Bardakoğlu, “Hidâne” Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA), (İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı, 1998), 17/467.

⁹⁸ Haliloğlu, Kur’ân-ı Kerîm’de Talâk-Boşama Hükümleri, 142.

⁹⁹ Bardakoğlu, “Hidâne”, 467.

¹⁰⁰ Dinî Kavramlar Sözlüğü, 225.

¹⁰¹ Bardakoğlu, “Hidâne”, 467.

¹⁰² Turgut Akıntürk-Derya Ateş Karaman, Türk Medenî Hukuku, Aile Hukuku, (İstanbul: Beta Yayınları, 2014), 2/406.

¹⁰³ Akıntürk- Karaman, Türk Medenî Hukuku, Aile Hukuku, 2/ 407.

¹⁰⁴ Mustafa Baktır, “İslâm Hukukunda Hidâne”, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 7. sy. (1986): 259-289.

2. Hak Sahipliği

Çocuğun bakım ve terbiyesini evlilik birliği süresince anne baba birlikte yerine getirir. Evliliğin bitmesi halinde bu sorumlulukta belli şartlarda annenin öncelik hakkının olduğu kabul edilmiştir.¹⁰⁵ Zira annenin merhamet ve şefkat duygularının yoğun olması, çocuğun beslenme, bakım ve temizliği gibi işlere yönelik fitri yeteneğinin bulunması hidâne hakkının kadına verilmesini mecburi kılmaktadır.¹⁰⁶ Bu hususa dayanak teşkil edecek bir rivâyet şöyledir:

أَنَّ امْرَأَةً، قَالَتْ يَا رَسُولَ اللَّهِ إِنَّ ابْنِي هَذَا كَانَ بَطْنِي لَهُ وَعَاءٌ وَوَدَيْي لَهُ سِقَاءٌ وَحَجْرِي لَهُ جِوَاءٌ وَإِنَّ أَبَاهُ طَلَّقَنِي وَأَرَادَ أَنْ يَنْتَزِعَهُ مِنِّي فَقَالَ لَهَا رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَنْتِ أَحَقُّ بِهِ مَا لَمْ تَنْكِحِي

“Bir kadın Hz. Peygamber’e gelerek ; ‘Ey Allah’ın elçisi! Şu benim oğlumdur. Karnımı ona yuva, göğsümü pınar, kucagımı da sıcak bir kundak yaptım. Şimdi ise babası beni boşadı ve çocuğu benden çekip almak istiyor’ şeklinde şikâyetle bulununca Hz. Peygamber o kadına; ‘Başkası ile evlenmediğin müddetçe onun (çocuğun) üzerinde önce sen hak sahibisin’ buyurdu.”¹⁰⁷

Başka bir rivâyet de şu şekildedir: { مَنْ فَرَّقَ بَيْنَ الْوَالِدَةِ وَوَلَدِهَا، فَرَّقَ اللَّهُ بَيْنَهُ وَبَيْنَ أَحَبِّهِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ } “Kim çocuğuyla annesinin arasını ayırırsa kıyamet günü Allah da sevdikleriyle onun arasını ayırır.”¹⁰⁸

Annenin başkasıyla evlenmesi halinde hidâne hakkının düşeceği hususunda fakihler icmâ etmiştir.¹⁰⁹ Zira Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: { أَنْتِ أَحَقُّ بِهِ مَا لَمْ تَنْكِحِي } “Sen evlenmediğin sürece ona (bakmaya başkalarından) daha müstahaksın”¹¹⁰

Günümüz hukukunda da çocukların bakımı, gözetilmesi, muhafaza edilmesi ve eğitilmesine önem vermek karı kocanın evlilik birliğinden doğan müşterek sorumluluklarındandır. Eşler çocuklarının gerek maddî gerek manevî gereksinimlerini imkânları nispetinde yerine getirmekle yükümlüdürler.¹¹¹ Boşanma durumunda ise sadece yeni doğan çocuğun velâyeti anne varken babaya verilmez.¹¹²

İslâm hukukunda olduğu gibi günümüz hukukunda da velâyetin anne babadan hangisine verileceğinin belirlenmesi hususunda çocuğun yaşı mühim bir kıstastır. Bilhassa annenin bakım ve merhametine ihtiyaç hisseden çok küçük yaşta çocuğun velâyeti annenin çocuğun bakımı hususunda daha ehil olduğu ve ihtiyaçlarını daha iyi tedarik edeceği fikrinden hareketle anneye verilir. Yargıtay, annenin bakım ve merhametine muhtaç olan çocuk için bir yaş sınırı tespit etmemiştir. Bu konuda gelişim psikolojisinin verilerinden istifade edilmiştir.¹¹³ Ayrıca günümüz hukukunda İslâm hukukunun aksine çocuğa bakma ve onu terbiye etme sorumluluğu üvey evlatlar için de mevzu bahistir.¹¹⁴

Çocuğun annesi yoksa veya başkasıyla evlenmişse ya da çocuğa bakmaya ehil değilse hidâne hakkına önce kadınlar sahiptir. Kadınların bulunmaması durumunda bu hak erkeklere intikal eder.¹¹⁵

Mezheplere göre kadınlar arasında hidânedede bulunacakların sıralanışı şu şekildedir:

Hanefilere göre: Anne, annenin annesi, babanın annesi, öz kız kardeşler, anne bir kız kardeş, baba bir kız kardeş, teyzeler, kız kardeşin kızları, erkek kardeşin kızları, halalar gelir.¹¹⁶

¹⁰⁵ Abdullah Çolak, İslâm Aile Hukuku, (İstanbul: Ensar yayınevi, 2018), 248.

¹⁰⁶ Nuri Kahveci, İslâm Aile Hukuku, (İstanbul: Hikmetevi yayınları, 2014), 255.

¹⁰⁷ Ebû Dâvûd, Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş’as es-Sicistânî. Sünenü Ebû Dâvûd. thk. Muhammed Abdulazîz Halidî. b.y: (Dâru’l Kutubi’l İlmiyye, ts.), “Talâk”, 35 (No. 2276).

¹⁰⁸ Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre b. Musâ es-Sulemî el-Bûğî et-Tirmizî, Sünenü’t Tirmizî (el-Câmiu’l Kebîr), thk. Beşşâr Evvad Ma’ruf, (b.y: Daru’l Ğarbi’l İslâmî, 1416/1996), Buyû’, 52 (No. 1283).

¹⁰⁹ İbn Kudâme el-Makdisî, Delilleriyle Hanbelî Fıkhı el-Muğnî Muhtasarı, trc. A. Alpaslan Tunçer, (İstanbul: Karınca ve Polen Yayınları, 2015), 4/272.

¹¹⁰ Ebû Dâvûd, “Talâk”, 35 (No. 2276).

¹¹¹ Akıntürk-Karaman, Türk Medenî Hukuku, Aile Hukuku, 2/114.

¹¹² Akıntürk-Karaman, Türk Medenî Hukuku, Aile Hukuku, 2/312.

¹¹³ Canan Tatar, “İslam Hukukundaki Hidâne Müessesesinin Günümüz Uygulaması ile Mukayesesi”, 77-102.

¹¹⁴ Akıntürk-Karaman, Türk Medenî Hukuku, Aile Hukuku, 2/114.

¹¹⁵ Kahveci, İslâm Aile Hukuku, 255-256.

¹¹⁶ Ebû’l Fazl Mecdüddîn Abdullâh b. Mahmûd b. Mevdûd el-Mavsilî, el-İhtiyâr, trc. Celâl Yeniçeri, (İstanbul: Şamil yayınevi, 2015), 445.

Mâlikîlere göre: Anne, anne tarafından nine, teyze, baba tarafından nine, kız kardeş, hala, erkek kardeşin kızı, vâsi sonra da asabe¹¹⁷den en yakın olan.¹¹⁸

Şâfiîlere göre: Anne, annenin annesi, babanın annesi, kız kardeşler, teyzeler, erkek kardeşin kızları, kız kardeşin kızları, halalar sonra da asabe arasından mirasçı olan mahremiyet sahibi olanlar mirastaki sıralamaya göre yerini alır.¹¹⁹

Hanbelîlere göre: Anne, annenin annesi, baba, babanın annesi, dede, onun anneleri, babanın dedesi, onun anneleri daha sonra yakınlık derecesine göre diğer asabeler.¹²⁰

Çocuğun bakım ve terbiyesini üzerine alacak bir kadının bulunmaması durumunda sıra erkek akrabaya geçer. Bunların hak sıralaması Hanefî ve Şâfiîlere göre; baba, dede, erkek kardeş, erkek kardeşin oğulları, amca sonra da onun oğulları şeklindedir. Bununla beraber müştahât¹²¹ olan bir kız mahrem olmayan amcaoğlu gibi mirasçı bir erkeğe teslim edilmez.¹²²

Mâlikîlere göre hidâne de erkek akrabanın sıralanışı; vasi¹²³, öz erkek kardeş, anne bir erkek kardeş, baba bir erkek kardeşir.¹²⁴

Erkek akrabanın bulunmaması halinde hidâne hakkı Ebû Hanefî'ye göre zevi'l erhama¹²⁵ geçer. Diğer müctehidlere göre ise bu durumda seçme hakkı hâkimindir.¹²⁶

Hak sahiplerinin dereceleri eşit olup birden çok iseler öncelik en sâlihine sonra en takvalısına sonra da en yaşlısına aittir.¹²⁷

Medenî Kanun boşanma olduktan sonra çocukların velâyetinin anne babadan hangisine verileceği hususunda takdir yetkisini tamamen hâkime bırakmıştır. Çocuğun velâyeti konusunda taraflar anlaşsalar bile bu anlaşma hâkimi bağlamaz. Hâkim bu kararı çocuğun menfaatini gözeterek vermelidir. Çocuğun velâyeti verilirken dikkat edilecek husus çocuğun bakım ve terbiyesini hangi tarafın daha iyi yerine getireceğidir. Binaenaleyh hâkim, çocuğun menfaati gereği onun velâyetini malî durumu daha kötü olan, boşanmada ayıplı sayılan tarafa bile verebilir.¹²⁸ Çocuğun velâyetini alan taraf vefat ederse hâkimin uygun görmesi halinde velâyet hakkı diğer tarafa geçer. Şayet hâkim uygun görmezse çocuğa bir vasi atar.¹²⁹

Ayrıca günümüz hukukuna göre hâkim, çocuğun menfaati gereği velâyetini anne baba hariç üçüncü bir kimsenin vesayetine verebilir. Lakin hâkimin bu kararı vermesi için velâyeti ortadan kaldıran nedenlerden birinin olması lazımdır. Ancak böyle bir karar anne babanın çocukları ile şahsî ilişki kurmalarına mani değildir.¹³⁰

3. Hidâne Hakkına Sahip Olanlarda Aranan Şartlar

3.1. Kadın ve Erkeklerde Aranan Umumi Şartlar

1- Akıllı olmak: Akıl hastası ve bunağın hidâne hakkı yoktur. Mâlikîler reşid olmayı da şart koşarlar.¹³¹

¹¹⁷ Sözlük anlamı baba tarafından olan yakındır. Terim anlamı ise ashâb-ı ferâiz ile beraber buldukları zaman onların sehimlerinden arta kalan kısmı alan ve ashâb-ı ferâizle bulunmadığı halde ise terikenin tümünü alan yakındır. Bkz. Erdoğan, 32.

¹¹⁸ Vehbe Zuhaylî, İslâm Fıkhı Ansiklopedisi, trc. Ahmet Efe vd. (İstanbul: Risale Yayınları, 1994), 10/50.

¹¹⁹ Ebu Zekeriyâ Yahya b. Şeref b. Mürî en-Nevevî, Minhâc, trc. Mithat Acar, (İstanbul: Kahraman Yayınları, 2003), 424-425.

¹²⁰ İbn Kudâme, Delilleriyle Hanbelî Fıkhı el-Muğnî Muhtasarı, 4/275.

¹²¹ Kendisine arzu duyabilecek yaşa, erkeklik hissini tahrik edecek hale gelmiş kız. Bkz. Erdoğan, 434.

¹²² Zuhaylî, İslâm Fıkhı Ansiklopedisi, 10/51.

¹²³ Velâyet altında bulunmayan kâsırların menfaatlerini korumak üzere sulh mahkemesi tarafından tayin edilen kanunî mümessil. Bkz. Erdoğan, 598.

¹²⁴ Zuhaylî, İslâm Fıkhı Ansiklopedisi, 10/ 51.

¹²⁵ Terikede üçte bir, dörtte bir gibi belli bir sehmi olmayan ve terikeyi asabeden olmak sıfatıyla da elde edemeyen kan hısımlarıdır. Bkz. Erdoğan, 620.

¹²⁶ Hayreddin Karaman, Ana Hatlarıyla İslam Hukuku, (İstanbul: Ensar yayınevi, 2015), 2/143.

¹²⁷ Ömer Nasuhi Bilmen, Hukukî İslamiyye ve İstılahatı Fıkhıyye, (İstanbul: Bilmen yayınevi, ts.), 2/429.

¹²⁸ Akıntürk- Karaman, Türk Medenî Hukuku, Aile Hukuku, 2/310-311.

¹²⁹ Akıntürk- Karaman, Türk Medenî Hukuku, Aile Hukuku, 2/318.

¹³⁰ Akıntürk- Karaman, Türk Medenî Hukuku, Aile Hukuku, 2/312.

¹³¹ Abdulkerîm Zeydân, el-Mufassal (Mezheplere Göre Bütün Yönleriyle Kadın ve Aile Fıkhı Ansiklopedisi), ed. Faruk Beşer, (İstanbul: Asalet yayınları, 2019), 12/435.

2- Bâliğ olmak: Küçüğün hidâne hakkı yoktur.¹³²

3- Yeterli olmak: Hastalık, ihtiyarlık veya meşguliyet sebebiyle aciz olan biri hidâne hakkına sahip değildir.¹³³

4- Güvenilir olmak: Hâdın ve hâdinenin çocuğun hayatını, sağlığını ve ahkâmını koruyabilecek bir kimse olması gerekir.¹³⁴

5- Şâfiî ve Hanbelîlere göre Müslüman olmak: Kâfir olan bir kimse Müslüman üzerinde hidâne hakkına sahip değildir.¹³⁵

6- Mâlikîler ve Hanbelîler cüzzam ve baras (sedef) gibi insanın nefretine ve uzaklaşmasına sebep olan hastalıklara müptela olmamayı da şart koşarlar.¹³⁶

7- Mâlikîlere göre hidâneyi üstlenen kimsenin farklı bir yere taşınmaması şarttır.¹³⁷

2. Kadınlara Yönelik Hususi Şartlar

1- Hür olmak: Buna göre câriye ve ümmü'l veledin hidâne hakkı yoktur.¹³⁸

2- Çocuğa yabancı bir kimseyle evlenmemiş olmak.¹³⁹

3- Çocuğun yakın akrabası (anne, abla, teyze gibi) olmak.¹⁴⁰

4- Çocuğun emniyet içinde bulunacağı bir yerde ikâmet etmek.¹⁴¹

5- Babanın fakir olması halinde anne çocuğuna ücretsiz olarak bakmaya razı olmalı. Bu durumda anne, hidâneye karşılık ücret talep ederse bu hakkı düşer.¹⁴²

6- Şâfiî mezhebinde kabul edilen en doğru görüşe göre çocuğun süt emme döneminde olması halinde hâdinenin onu emziriyor olması şarttır. Aksi takdirde hidâne hakkı olmaz.¹⁴³ Ayrıca Şâfiî mezhebine göre hâdine iffetli, dindar ve doğru olmalıdır.¹⁴⁴

3.3. Erkeklerle Yönelik Hususi Şartlar

1- Müslüman olmak.¹⁴⁵

2- Çocuğun mahrem akrabalarından biri olmak.¹⁴⁶

3- Mâlikîlere göre baba veya babadan hariç hâdın olanların yanında zevce, anne, teyze ya da hala gibi çocuğun hidânesiyle ilgilenebilecek bir kadının olması şarttır. Eğer erkeğin yanında hidâneye elverişli bir kadının olmaması halinde erkeğin hidâne hakkı olmaz.¹⁴⁷

Günümüz hukukunda çocuğun velâyetinin ayrılan taraflardan hangisine verileceği konusunda belli kıstaslar koyulmamış, bu bütünüyle hâkimin takdir yetkisine bırakılmıştır.¹⁴⁸

¹³² Zeydân, Kadın ve Aile Fıkhı Ansiklopedisi, 12/435.

¹³³ Zuhaylî, İslâm Fıkhı Ansiklopedisi, 10/53.

¹³⁴ Karaman, Ana Hatlarıyla İslâm Hukuku, 2/142.

¹³⁵ Zeydân, Kadın ve Aile Fıkhı Ansiklopedisi, 12/441.

¹³⁶ Zuhaylî, İslâm Fıkhı Ansiklopedisi, 10/53-54.

¹³⁷ Zeydân, Kadın ve Aile Fıkhı Ansiklopedisi, 12/462.

¹³⁸ Bilmen, Hukukî İslamiyye ve İstilahatı Fıkhiyye, 2/433.

¹³⁹ Zeydân, Kadın ve Aile Fıkhı Ansiklopedisi, 12/460.

¹⁴⁰ Karaman, Ana Hatlarıyla İslâm Hukuku, 2/142.

¹⁴¹ Karaman, Ana Hatlarıyla İslâm Hukuku, 2/142.

¹⁴² Karaman, Ana Hatlarıyla İslâm Hukuku, 2/142.

¹⁴³ Hatîb eş-Şîrbînî, Muğni'l Muhtâc, trc. Soner Duman, (İstanbul: Mirac Yayınları, 2015), 14/ 524.

¹⁴⁴ Kadı Ebu Şuca' Ahmed b. Hüseyin b. Ahmed el-Asfehânî el-Âbbadânî eş-Şâfiî, Gayet'ül İhtisar, trc. Nizameddin Ersöz, (İstanbul: Ravza Yayınları, 2005), 490.

¹⁴⁵ Karaman, Ana Hatlarıyla İslâm Hukuku, 2/ 142.

¹⁴⁶ Karaman, Ana Hatlarıyla İslâm Hukuku, 2/142.

¹⁴⁷ Zeydân, Kadın ve Aile Fıkhı Ansiklopedisi, 12/462.

¹⁴⁸ Akıntürk- Karaman, Türk Medenî Hukuku, Aile Hukuku, 2/311.

4. Hidâne Hakkının Düşükten Sonra Tekrar Geri Gelmesi

Herhangi bir engel nedeniyle hidânenin düşmesi daha sonra bu engelin ortadan kalkması halinde hidâne hakkının geri dönüp dönmemesi hususunda mezheplerin görüşleri şöyledir:

Mâlikîlere göre, hâdînenin hastalık, uzak yere hidâne altındakini alarak seyahat etmesi, gidilecek yerin tehlikeli olması, hac farızasını ifa etmek için yolculuğa çıkması gibi bir mazeret nedeniyle hidâne hakkı düşse, sonra bu mazeretler ortadan kalksa hidâne hakkı avdet eder. Çünkü bu hidânenin engeli zaruri bir özürdür ve ortadan kalkmıştır. Mâni olan şey ortadan kalkınca memnû avdet eder.¹⁴⁹

Hâdînenin mazeret olmaksızın bu hakkının düşmesi halinde ise bu hak geri dönmez.¹⁵⁰ Mesela hâdînenin mahrem olmayan yabancı birisi ile evlenip onunla cima etmesi ya da mazeretsiz olarak rızası ile yolculuğa çıkması sonra da talâk, evliliğin feshi yahut ölüm nedeniyle kocasının ondan ayrılması ya da zorunlu olmayan yolculuğundan geri dönmesi durumunda engelin ortadan kalkmasıyla tekrar hidâne hakkı ona geri dönmez. Zira hidâne onun iradesi ile sâkit olmuş ve bu hususta bir özrü kalmamıştır.¹⁵¹

Cumhura göre, herhangi bir mâni nedeniyle hidânenin düşmesi sonra mâniin ortadan kalkması halinde yine hidâne hakkı ehline geri döner. Bu mâni ister hastalık gibi zaruri olsun isterse de evlilik, fâsıklık ve yolculuk gibi ihtiyari olsun fark etmez.¹⁵²

Fakat Hanefîlere göre, bâin talâk¹⁵³ ile boşanmış bir kadın için bu hidâne hakkı hemen geri döner. Ric'î talâk¹⁵⁴ ile boşanmış olan bir kimsenin hakkının geri gelmesi için ise iddetin bitmesi gereklidir.¹⁵⁵ Şâfîilere göre, boşanmış olan kadın iddet bitmeden evvel dahi derhal hidâneye hak kazanır. Fakat bu konuda şayet ev kendisine ait ise kocasının hidâne altında bulunanın evine gitmesine rıza göstermesi gerekir. Şayet rıza göstermezse hidâne hakkını elde edemez. Hanbelîler ise boşanmanın ric'î olması veya iddetin sona ermemiş olması halinde kadının hidâneye hak kazanacağı görüşündedir.¹⁵⁶

Ayrıca Hanefîlere göre, çocuğa yabancı biriyle evlenmesi halinde hidâne hakkı düşen hâdînenin o kimseden ayrılması halinde ise bu hakkı tekrar geri döner.¹⁵⁷

Günümüz hukukunda anne ve babanın çocukla şahsî münasebet kurma taleplerinin onaylanmayacağı ya da onaylanmış ise geri alınabileceği durumlar vardır. Bunlar:

- Şahsî münasebet nedeniyle çocuğun huzurunun tehlikeye girmesi.
- Anne ve babanın çocukla şahsî münasebet kurma haklarını kötüye kullanması.
- Anne ve babanın çocukla ciddî bir şekilde alakadar olmaması.
- Anne veya babadan birinin alkol bağımlısı olması, hapse düşmesi, ağır bir hastalığa müptela olması, malî gücün artması ya da eksilmesi, çocuğun gereksinimlerinin çoğalması, hasta olması, kişiliğinde ve yönelimlerinde birtakım değişikliklerin oluşması.

Bu durumların bir tanesinin bile olması halinde hâkim, anne ve babanın çocukla şahsî münasebet kurma hakkını kabul etmeyebilir¹⁵⁸ ya da velâyet hakkını birinden alıp diğerine verebilir.¹⁵⁹ Görüldüğü üzere

¹⁴⁹ Zuhaylî İslâm Fıkhı Ansiklopedisi, 10/58

¹⁵⁰ Zeydân, Kadın ve Aile Fıkhı Ansiklopedisi, 12/467.

¹⁵¹ Zuhaylî, İslâm Fıkhı Ansiklopedisi, 10/58.

¹⁵² Zuhaylî, İslâm Fıkhı Ansiklopedisi, 10/ 58.

¹⁵³ Kariyla cinsî münasebetten önce vuku bulan, sarahaten veya işaretten üç sayısı veya bir bedel içeren, beynunete (ayrılığa) delâlet eden bir vasıf ile nitelenen ve bir şeye teşbih edilmiş bulunan talâktir. Bkz. Erdoğan, 542.

¹⁵⁴ Kariyla cinsî münasebetten sonra vuku bulan, sarahaten veya işaretten üç sayısı veya bir bedel içermeyen, beynunete (bâin talâka) delâlet eden bir vasıf ile nitelenmeyen ve bir şeye teşbih edilmiş bulunmayan talâktir. Bkz. Erdoğan, 542.

¹⁵⁵ Haliloğlu, Kur'ân-ı Kerîm'de Talâk-Boşama Hükümleri, 116-117.

¹⁵⁶ Zuhaylî, İslâm Fıkhı Ansiklopedisi, 10/58.

¹⁵⁷ Mavsîlî, el-İhtiyâr, 447.

¹⁵⁸ Akıntürk- Karaman, Türk Medenî Hukuku, Aile Hukuku, 2/397.

¹⁵⁹ Akıntürk- Karaman, Türk Medenî Hukuku, Aile Hukuku, 2/318.

günümüz hukukunda bazı sebeplerin olması durumunda velâyet hakkının taraflardan birinden alınıp diğerine verilmesi hâkimin takdir yetkisine bırakılmıştır.

5. Annenin Hidâneye Mecbur Edilip Edilmemesi

Hanefî, Şâfiî ve Hanbelîlere göre anne hidâneye mecbur edilemez. Ancak hidâne de bulunacak kimsenin bulunmaması halinde hidâneye mecbur edilir.¹⁶⁰ Mâlikîlerce de meşhur olan görüş budur. Binaenaleyh annenin hidâneyi sâkit etme hakkı vardır. Şayet anne hidâneye tekrar geri dönmek isterse Mâlikîlere göre buna hakkı yoktur. Şayet çocuğun mahrem olan akrabası yoksa anne hidâneye mecbur edilir.¹⁶¹

Medeni kanunda çocuğun velâyetinin taraflardan kime verileceği hâkimin takdir yetkisine bağlı olduğu için hâkim isterse menfaati gereği çocuğun velâyetini anneye de babaya da vermeyip çocuğa üçüncü bir kimseyi vâsi olarak atayabilir.¹⁶² Bundan da anlaşılacağı üzere günümüz hukukunda çocuğun velâyetine belirli bir kimse mecbur edilmemektedir.

6. Hidâne İçin Ücretin Gerekip Gerekmediği

Hidâne için verilen ücret emzirme ve nafakadan ayrıdır. Zira emzirme karşılığında verilen ücretin bitme süresinin sınırı emme yaşıdır. Çocuğun süt emme yaşını geçmesi halinde bile hidânesi sürer. Hidâne müddetinin bitip çocuğun babasına teslim edilmesi durumunda şayet şartlar gerektiriyor ise çocuk nafaka alacaklısı olmaya devam eder.¹⁶³

Fâkihler evlilik birliği içerisinde annenin çocuğun hidânesi mukabilinde ücret isteyemeyeceği hususunda ittifak etmiştir. Boşanma durumunda Hanefiler, annenin ric'î talâk iddeti müddetince ayreten bir hidâne ücreti elde edemeyeceği, bâin talâkta ise elde edebileceği görüşündedir. Mâlikîler, annenin ve anne haricindeki bir yakının hidâneye mukabil ücret isteyemeyeceğini, fakat yoksul ise çocuğunda malı mevcutsa malından hidâne bedeli değil de normal nafakasını alabileceği görüşündedir.¹⁶⁴ Şâfiî ve Hanbelîlere göre ise hâdine her halde hidâne ücretini hak eder.¹⁶⁵

Hidâne masrafları, varsa öncelikle çocuğun kendi malından karşılanır. Çocuğun mal varlığının bulunmaması halinde hidâne masrafları doğrudan babaya ait kabul edilmiştir. Bu durum { *فَإِنْ أَرْضَعْنَ لَكُمْ فَآتُوهُنَّ* } "Eğer çocuklarınızı sizin hesabınıza emzirirlerse onlara (emzirme) ücretlerini verin."¹⁶⁶ âyet-i kerîmesiyle delillendirilmiştir. Fakat babanın bu masrafları karşılayacak maddî imkânı yok ise o zaman bu mesûliyet öteki nafaka yükümlüsü olan akrabalara intikal eder. Çocuğun masraflarını karşılayabilecek hiçbir akrabasının olmaması durumunda ise bu yükümlülük devlete geçer.¹⁶⁷

Günümüz hukukuna göre çocuğun bakımı, terbiyesi ve muhafaza edilmesi için lazım olan harcamaları anne ve baba ortaklaşa karşılar. Çocuğun velâyet hakkı anne ve babanın her ikisinde ya da ikisinden birinde olsa dahi onlar yine bu harcamaları karşılamakla mükelleftirler. Velâyetin ortadan kalkması durumunda çocuğun bakım ve terbiyesi için yapılan harcamaların karşılanmasında anne ve babanın sorumlulukları devam eder. Anne ve babanın çocuğun kazancını onun bakım ve terbiyesi için harcama hakkı vardır.¹⁶⁸

Şayet çocuk evde anne ve babasıyla beraber yaşamaktaysa ondan kendisinin masrafları için münasip bir katkıda bulunmasını talep etme hakları mevcuttur. Çocuğun bakım ve terbiyesi için lüzumlu olan

¹⁶⁰ Zeydân, Kadın ve Aile Fıkhı Ansiklopedisi, 12/471-472.

¹⁶¹ Zuhaylî, İslâm Fıkhı Ansiklopedisi, 10/59.

¹⁶² Akıntürk- Karaman, Türk Medenî Hukuku, 2/311-312.

¹⁶³ İrem Karakoç, Bir İslâm Hukuku Müessesesi Olan Hidâne Hakkının ve Osmanlı Aile Hukuku'nda Uygulanışının İzmir Şer'iyeye Sicillerinde Yer Alan Bir Karar Örneği Üzerinden İncelenmesi, Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, C. XIX, (2015): 151-206.

¹⁶⁴ Bardakoğlu, "Hidâne", 470.

¹⁶⁵ Bilmen, Hukukî İslamiyye ve İstilahatı Fıkhiyye, 2/ 442.

¹⁶⁶ Feyzî'l Furkân (Tefsirli Kur'ân-ı Kerîm Meâli), çev. Hasan Tahsin Feyizli, (İstanbul: Server İletişim yayıncılık, 2014), et-Talâk, 65/ 6.

¹⁶⁷ Kahveci, İslâm Aile Hukuku, 258-259.

¹⁶⁸ Akıntürk- Karaman, Türk Medenî Hukuku, Aile Hukuku, 2/400.

harcamaların çocuğun kendi mallarından karşılanması ancak bazı durumlarda mümkündür: Anne ve babanın fakir olması veya çocuğun hususi durumu olağanüstü giderleri gerektirmesi ya da olağanüstü herhangi bir nedenin olması durumunda hâkim, çocuğun mallarından kendi bakım ve terbiyesine yeterli gelecek muayyen bir miktarın harcanması için anne ve babaya müsaade verebilir. Çocuğun bakım ve terbiyesi için mallarına müracaat etmek ancak hâkimin müsaadesi ile mümkündür.¹⁶⁹

7. Hidâne'nin Mekânı

Evlilik birliği içinde hidânenin mekânı eşlerin birlikte kaldığı mekândır.¹⁷⁰ Hanefilere göre evliliğin devamı ya da boşanma veya ölüm sebebiyle şayet hâdine anne ise hidânenin yeri annenin eşi ile beraber oturduğu yerdir. Kadının kocasının müsaadesi olmadan mahdûnu ayrı bir mekâna götürmesi câiz değildir.¹⁷¹

İddetin bitmesinden sonra boşanmış olan kadının durumuna gelince; onun hidâne yeri yine erkeğin kaldığı yerdir. Kadının çocuğu bir yerden uzak başka bir yere götürmesi câiz değildir.¹⁷² Ancak çocuğu kocası ile evlendiği dârü'lharp¹⁷³ olmayan vatanına götürebilir.¹⁷⁴ Annenin haricindeki öteki hâdinelere gelince; bunların babasının müsaadesi ve isteği olmadığı müddetçe babasının ikâmet ettiği yerden başka bir yere hidâne altında bulunanı götürmeleri câiz değildir.¹⁷⁵

Mâlikîlere göre iddetin bitmesinden sonra boşanmış kadının hidâne yeri, hidâne altında bulunanın babasının kaldığı yerdir. Hidâneyi üstlenen kimse çocuğu 133 km ve daha fazla mesafedeki bir yere götürme hakkına sahip değildir.¹⁷⁶

Şâfiîlere göre evlilik birliği içinde karı kocadan birinin hac ya da ticaret gibi bir gereksinimden dolayı uzun veya kısa mesafeli olması fark etmeksizin yolculuğa çıkması halinde çocuk mukîm olanın yanında kalır. Karı kocanın ayrılması ve onlardan birinin ikâmet ettikleri beldeden başka bir beldeye taşınmaları durumunda ise babanın hidâne hakkı anneden evvel gelir.¹⁷⁷

Hanbelîlere göre anne ve babadan herhangi birisi hidâne altında bulunanı ikâmet amacıyla emniyetli bir yere götürmek istediğinde, gidilecek olan yer namazı kısaltılmasını gerektirecek kadar ve daha fazla mesafedeyse hâdinenin hidâne hakkı sâkit olur. Baba bu durumda hak sahibi olmaya daha layıktır. Anne babanın beraber aynı beldeye taşınmaları durumunda ise annenin hidâne hakkı devam eder.¹⁷⁸

Günümüz hukukuna göre çocuğun kanuni ikâmet yeri, velâyetlerinde olduğu anne ve babasının ikâmet yeridir. Anne ve babanın müşterek ikâmet yerinin olmaması halinde çocuğun ikâmet yeri, velâyeti altında olduğu anne ya da babasının ikâmet yeridir.¹⁷⁹

8. Çocuğun Ziyaret Edilmesi

Hidâne hakkına sahip olması dışında anne ve babadan herhangi birisinin çocuğu görme ve onu ziyaret etme hakkının olduğu hususunda fâkihler ittifak etmiştir. Nitekim sıla-i rahmin gereği budur.¹⁸⁰

Hanefilere göre: Çocuk babanın yanında ise babanın onunla alakadar olmasına ve onu muhafaza etmesine anne mani olamaz. Aynı şekilde çocuk annenin yanında ise babanın onunla alakadar olmasına ve onu muhafaza etmesine de baba mani olamaz.¹⁸¹ Hâdine, çocuğu babasının her gün görebileceği bir yere çıkartır. Şayet çocuk, annenin hidâne hakkının sâkit olması veya hidâne müddetinin sona ermesi sebebiyle

¹⁶⁹ Akıntürk- Karaman, Türk Medenî Hukuku, Aile Hukuku, 2/400.

¹⁷⁰ Zeydân, Kadın ve Aile Fıkhı Ansiklopedisi, 12/483.

¹⁷¹ Zeydân, Kadın ve Aile Fıkhı Ansiklopedisi, 12/483-484.

¹⁷² Zuhaylî, İslâm Fıkhı Ansiklopedisi, 10/62.

¹⁷³ Ehl-i İslâm ile aralarında müvadaa ve musaleha bulunmayan gayri Müslimlerin ülkesidir. Bkz. Bilmen, 3/ 335.

¹⁷⁴ Mavsîlî, el-İhtiyâr, 447.

¹⁷⁵ Zeydân, Kadın ve Aile Fıkhı Ansiklopedisi, 12/486.

¹⁷⁶ Zuhaylî, İslâm Fıkhı Ansiklopedisi, 10/63.

¹⁷⁷ Zeydân, Kadın ve Aile Fıkhı Ansiklopedisi, 12/486-487.

¹⁷⁸ Zeydân, Kadın ve Aile Fıkhı Ansiklopedisi, 12/488.

¹⁷⁹ Akıntürk- Karaman, Türk Medenî Hukuku, Aile Hukuku, 2/411.

¹⁸⁰ Zuhaylî, İslâm Fıkhı Ansiklopedisi, 10/64.

¹⁸¹ Zeydân, Kadın ve Aile Fıkhı Ansiklopedisi, 12/538.

babasının yanındaysa annesinin de onu görme hakkı mevcuttur. Bundan dolayı da baba çocuğunu her gün annesinin görebileceği bir yere çıkartır. Bunun azami müddeti kadının anne ve babasını görme hakkı gibi haftada bir seferdir. Teyze de bu hususta anne gibidir.¹⁸²

Mâlikîlere göre: Annenin küçük çocuklarını her gün bir kez görme hakkı vardır. Büyük çocuklarını ise haftada bir gün görme hakkı vardır. Baba ise tahsil çağına gelmeden evvel çocuğunu görme hususunda anne gibidir. Çocuğun tahsil çağını müteakibinde ise babanın onu sürekli görme hakkı vardır.¹⁸³

Şâfiîlere göre: Temyiz çağına gelmemiş küçük çocuk ve akıl hastası olan çocuk sürekli annesinin yanında kalır ve babasının da onu ziyaret etmesine mani olunmaz.¹⁸⁴ Mümeyyiz olan çocuğun şayet muhayyer bırakıldıktan sonra babasını tercih etmesi durumunda bu seçim onun annesini ziyaretine mâni değildir. Ancak baba kendisini tercih etmişse kızının annesini ziyaret etmesini engelleyebilir.¹⁸⁵ Kadının ziyaret maksadıyla erkek ya da kız çocuğunu görmek istemesi halinde koca buna engel olamaz.¹⁸⁶

Babanın hidânesi altında bulunan çocuğu annesi birkaç günde bir defa ziyaret eder. Fakat evi yakın ise annenin her gün babanın bulunduğu eve girmesinde bir sorun yoktur.¹⁸⁷

Hanbelîlere göre: Mümeyyiz olan çocuk babasını seçerse gece ve gündüz onun ile birlikte kalır. Annesini ziyaret etmesine mâni olunmaz. Eğer annesini seçecek olursa geceleyin annesi ile birlikte gündüzün de onu olması gerektiği gibi terbiye etmek ve öğrenimini temin etmek için babası ile birlikte kalır.¹⁸⁸

Medeni hukuka göre çocuğun velâyetinin kendisine verilmediği tarafın onunla görüşmesine öteki taraf mani olamaz. Ayrıca anne veya babanın çocukla şahsî ilişki kurma hakkından vazgeçmesi manasına gelen anlaşmalar yapması geçerli değildir. Yani anne ya da baba çocukla şahsî ilişki kurma hakkından vazgeçemez.¹⁸⁹ Velâyetin verilmediği tarafın çocuk ile görüşmesinin ne sıklıkta ve ne şekilde olacağını hâkim tayin eder. Hâkim bu kararı verirken çocuğun yaşı, öğrenim durumu, anne ve babanın ikâmet ettiği yer, onların meslek ya da görevleri gibi hususları göz önünde bulundurmalı, çocuk ile görüşme ve buluşma zamanını ve yerini hem anne ve babanın hem de bilhassa çocuğun durumuna göre en münasip şekilde tayin etmelidir.¹⁹⁰

9. Hidâne Müddeti ve Sona Ermesi

Fâkihler hidânenin doğumdan itibaren başlayıp temyiz yaşına kadar devam ettiği üzerinde ittifak etmiştir. Bununla beraber temyiz yaşından sonra hidâne hakkının sürekliliği hususunda ayrı ayrı görüşler serdetmişlerdir.¹⁹¹

Hidâne müddetinin bitmesiyle alakalı genellikle “çocuk kendi kendine yiyip içip, giyininceye kadar” şeklinde bir ölçü getirilmiştir.¹⁹²

Hanefî âlimlerinin büyük çoğunluğu { *مُرُوا الصَّبِيَّ بِالصَّلَاةِ إِذَا بَلَغَ سَبْعَ سِنِينَ* } “*Yedi yaşına gelince çocuklarınıza namaz kılmalarını emrediniz* .”¹⁹³ hadîs-i şerîfine binâen hidânenin erkek çocuğun yedi yaşına, kız çocuğunun ise dokuz yaşına gelmesiyle biteceği görüşündedir.¹⁹⁴

Mâlikîlere göre hidâne müddeti erkeklerin bâliğ olmasına, kız çocuklarının ise evlenmesine kadar sürer.¹⁹⁵

¹⁸² Zuhaylî, İslâm Fıkhı Ansiklopedisi, 10/64.

¹⁸³ Zuhaylî, İslâm Fıkhı Ansiklopedisi, 10/ 65.

¹⁸⁴ Zeydân, Kadın ve Aile Fıkhı Ansiklopedisi, 12/499.

¹⁸⁵ Zuhaylî, İslâm Fıkhı Ansiklopedisi, 10/ 65.

¹⁸⁶ Nevevî, Minhâc, 426.

¹⁸⁷ Zuhaylî, İslâm Fıkhı Ansiklopedisi, 10/ 65.

¹⁸⁸ Zeydân, Kadın ve Aile Fıkhı Ansiklopedisi, 12/542.

¹⁸⁹ Akıntürk- Karaman, Türk Medenî Hukuku, Aile Hukuku, 2/315.

¹⁹⁰ Akıntürk- Karaman, Türk Medenî Hukuku, Aile Hukuku, 2/314.

¹⁹¹ Zuhaylî, İslâm Fıkhı Ansiklopedisi, 10/66.

¹⁹² Karaman, Ana Hatlarıyla İslam Hukuku, 2/144.

¹⁹³ Ebû Dâvûd, “Salât”, 26 (No: 494).

¹⁹⁴ Zeydân, Kadın ve Aile Fıkhı Ansiklopedisi, 12/491-493.

¹⁹⁵ Karaman, Ana Hatlarıyla İslam Hukuku, 2/144.

Şâfîlilere göre hidâne müddeti yedi yaşına kadar yani iyi ile kötüyü birbirinden tefrik etme çağı olan temyiz çağına kadar devam eder.¹⁹⁶ Erkek kız fark etmeksizin temyiz çağına gelen çocuk her ikisinin de ehil olması halinde anne babasından kimi seçerse onun yanında kalır. Anne ve babadan birinin hidâneye ehil olmaması halinde ise çocuğa tercih hakkı tanınmaz. Öteki taraf hidâneye ehil hale gelirse çocuğa yeniden tercih hakkı verilir.¹⁹⁷ Erkek çocukları bâliğ ve reşid olduğunda serbest olurken kız çocukları nikâhlanıncaya kadar anne ve babasından herhangi biriyle ikâmet etmek mecburiyetindedir.¹⁹⁸

Hanbelî mezhebinde de hidâne müddeti çocuğun yedi yaşına girmesiyle sona erer. Bu çağdan sonra iki şartın olması halinde erkek çocuğa anne ve babasından herhangi birisini tercih etme hakkı verilir. Bu şartlardan ilki; iki tarafın da çocuğun hidânesine ehil olması. İkincisi ise; Çocuğun ma'tûh¹⁹⁹ olmamasıdır. Çocuğun ma'tûh olması durumunda çocuğun hidânesi annesine aittir ve çocuğun tercih hakkı yoktur.²⁰⁰ Kız çocukları ise evleninceye kadar babası ile birlikte ikâmet etmek mecburiyetindedir. Babanın seçilmesi, kız çocuğunun temel haklarını babasının daha iyi muhafaza edeceği fikrine dayanır.²⁰¹

Hidâne hakkı, hidâne süresinin bitmesi ile sona erer. Ayrıca hidâne hakkı hidâneyi üstlenmeye mâni bir durumun peyda etmesi ya da hidâne ehliyetinin kaybedilmesiyle de biter. Mesela hidânedede bulunacak olan kimsenin çocuğun bakım ve terbiyesini sağlayamaması, bulaşıcı bir hastalığa müptela olması, ahlakî yönden eksikliklerinin ortaya çıkması, çocuğun yetişmesi ile alakalı menfi bir ortamın oluşması, uzun müddetli ikâmetgâh değişikliği ya da yolculuk gibi durumlarda hidâne hakkı biter. Ayrıca hidâne hakkına sahip olan kimsenin bu hakkı kullanmaktan vazgeçmesi de aynı sonucu doğurur.²⁰²

Günümüz hukukunda anne ve babanın çocuğa bakma ve bakım masraflarını yerine getirme sorumluluğu çocuğun bulûğ çağına ermesine kadar sürer. Çocuğun bâliğ olması halinde bile eğitimi devam ediyor ise anne ve baba kendi durumları nispetinde eğitimi bitinceye kadar çocuğa bakmak ile mükelleftirler. Bulûğ çağına erişinceye kadar çocuğa bakma sorumluluğunu anne ya da babanın hiç veya yeteri kadar yerine getirmemeleri halinde çocuğa fiilen bakmakta olan anne ya da babanın ötekine karşı nafaka davası açma hakkı vardır. Bu dava ilgili kimseye çocuk adına açılır.²⁰³

SONUÇ

Evliliğin sona ermesiyle birlikte ele alınan konulardan biri de çocuğun bakım ve terbiyesidir. Bu konu İslâm hukukunda hidâne kavramıyla ifade edilmiştir. Hidâne müessesesi İslâm hukukuna özgüdür ve bu müessesenin temeli Hz. Peygamber (s.a.v)'in dönemine dayanmaktadır. İslâm hukukunda hidâne ile ilgili hükümler ayrıntılıca ele alınmıştır. Bu hükümler bilhassa çocuğun menfaatini gözetme amacına mâtûftur.

Fâkihler mümeyyiz olmayan çocuğun hidânesinin öncelikle anneye –fitri becerisinden dolayı- ait olduğu onun bulunmaması durumunda bu sorumluluğun kadın akrabaya geçtiği onların da bulunmaması durumunda ise erkek akrabalara geçtiği hususunda ittifak etmişlerdir. Erkek akrabasının bulunmaması halinde ise hidâne hakkı Hanefî ve Hanbelîlere göre babaya, diğer müctehidlere göre ise devlete intikal eder. Mümeyyiz olan çocuğun hidânesi hususunda da fakihlerin bir kısmı bu sorumluluğun babaya geçtiği, bir kısmı da çocuğun tercih hakkı olduğu görüşündedir.

Hidâne de bulunacak kimselerde akıllı olmak, bâliğ olmak ve güvenilir olmak gibi şartlar aranmıştır. Kadınlarda ayrıca başka biriyle evlenmemiş olmak, erkeklerde de çocuğun mahremi olmak şartı aranmıştır.

Hidâne masrafları öncelikle çocuğun varsa kendi malından yoksa nafaka sorumlusu tarafından karşılanır.

¹⁹⁶ Kadı Ebu Şuca', Gayet'ül İhtisar, 491.

¹⁹⁷ Şirbinî, Muğni'l Muhtâc, 14/530-531.

¹⁹⁸ Bardakoğlu, "Hidâne", 471.

¹⁹⁹ Bunak. Şuuru karışmış, anlayışı kit, konuşması karışık, tedbiri bozuk olan kimse. Bkz. Erdoğan, 347.

²⁰⁰ İbn Kudâme, Delilleriyle Hanbelî Fıkıhı el-Muğni Muhtasarı, 4/270-271.

²⁰¹ Bardakoğlu, , "Hidâne", 471.

²⁰² Bardakoğlu, "Hidâne", 470-471.

²⁰³ Akıntürk-Karaman, Türk Medenî Hukuku, Aile Hukuku, 2/401.

Hidânenin bitme süresinde genel ölçü “çocuğun kendi kendisine yetmesi” olmakla beraber yaş sınırı erkek ve kız çocuklarında farklılık arz etmektedir.²⁰⁴ Bunun nedeni ikisinin de ayrı mizaçlara sahip olmasıdır. Bu yaş sınırı erkek çocuklarında 7-9, kız çocuklarında 9-11 olarak tayin edilmiştir. İmam Mâlik bunu erkeğin bulûğ çağına ermesine, kızın ise evlenmesine kadar uzatmıştır.

Hidâne altında bulunan çocuğun annesinin yanında bulunması durumunda babası tarafından babasının yanında bulunması durumunda annesi tarafından ziyaret edilmesinde bir engel yoktur. Fakat bu ziyaretin nasıl ve ne sıklıkta olacağı meselesi fakihlerce yorumlanmıştır.

Günümüz hukuku çocuğun bakım ve terbiyesiyle alakalı düzenlemelerde hâkime kapsamlı bir yetki hakkı tanımıştır. Nitekim çocuğun bakım ve terbiyesi sorumlusunun – küçük çocuğun anneye verilmesi önceliklidir- kime verileceğini, velâyetin vermediği tarafın çocuk ile görüşmesinin ne sıklıkta ve ne şekilde olacağını hâkim tayin eder. İslâm hukukunun aksine Medenî Kanun evlat edinen kimsenin de bâliğ olmayan evlatlığı üzerinde velâyet hakkının olabileceğini kabul etmiştir. Medeni hukuka göre çocuğun velâyetinin kendisine vermediği tarafın onunla görüşmesine öteki taraf mani olamaz.

Günümüz hukukunda anne ve babanın çocuğa bakma ve bakım masraflarını yerine getirme sorumluluğu vardır ve bu sorumluluk çocuğun bulûğ çağına ermesine kadar devam eder. Eğer çocuğun mal varlığı var ise anne veya babanın masrafları ondan karşılamayı talep etme hakkı vardır. Bazı sebeplerin olması durumunda velâyet hakkının taraflardan birinden alınıp diğerine verilmesi de hâkimin takdir yetkisine bırakılmıştır.

KAYNAKÇA

1. Akıntürk, Turgut- Karaman, Ateş, Derya. “*Türk Medenî Hukuku, Aile Hukuku*”. 2. Cilt. İstanbul: Beta Yayınları, 16. Baskı, 2014.
2. Baktır, Mustafa. “*İslâm Hukukunda Hidâne*”, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 7. sy. (1986): 259-289.
3. Bardakoğlu, Ali. “Hidâne”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. C. 17/467-471. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998.
4. Bilmen, Ömer Nasuhi. *Hukukî İslâmiyye ve Istılahatı Fıkhiyye*. 2. Cilt. İstanbul: Bilmen yayınevi, ts.
5. Çolak, Abdullah. *İslâm Aile Hukuku*. İstanbul: Ensar yayınevi, 1. Baskı, 2018.
6. Ebû Dâvûd, Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş’as es-Sicistânî. *Sünenu Ebû Dâvûd*. thk. Muhammed Abdulazîz Halidî. Beyrut: Dâru’l Kutubi’l İlmiyye, 1. Basım. ts.
7. Erdoğan, Mehmet. *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Ensar Yayınevi, 5. Baskı, 2015.
8. *Feyzî’l Furkân (Tefsirli Kur’ân-ı Kerîm Meâli)*. çev. Hasan Tahsin Feyizli. İstanbul: Server İletişim yayıncılık, 1. Baskı, 2014.
9. Haliloğlu, Hasan. *Kur’ân-ı Kerîm’de Talâk-Boşama Hükümleri*, Ankara: Sonçağ Yayıncılık, 2020.
10. İbn Manzûr, Ebü’l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî. *Lisânü’l Arab*. thk. Âmir Ahmed Haydar. 13. Cilt. Beyrut: Dâru’l Kutubi’l İlmiyye, ts.
11. Kadı Ebu Şuca’, Ahmed b. Hüseyin b. Ahmed el-Asfehânî el-Âbbadanî eş-Şafîî. *Gayet’ül İhtisar*, trc. Nizameddin Ersöz. İstanbul: Ravza Yayınları, 2005.
12. Kahveci, Nuri. *İslâm Aile Hukuku*. İstanbul: Hikmetevi yayınları, 1. Basım, 2014.
13. Karakoç, İrem. “*Bir İslâm Hukuku Müessesesi Olan Hidâne Hakkının ve Osmanlı Aile Hukuku’nda Uygulanışının İzmir Şer’iyye Sicillerinde Yer Alan Bir Karar Örneği Üzerinden İncelenmesi*”, Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, C. XIX, (2015): 151-206.
14. Karaman, Fikret vd. *Dinî Kavramlar Sözlüğü*. İstanbul: Diyanet Yayınları, 2009.

²⁰⁴ Ekrem Koç, Furu-ı Fıkıhta Usul-i Fıkhın Yeri Kâsânî Örneği, (İstanbul: Ensar Yayınevi, 2020), 210.

15. Karaman, Hayreddin. *Ana Hatlarıyla İslam Hukuku*. 2. Cilt. İstanbul: Ensar yayınevi, 18. Baskı, 2015.
16. Koç, Ekrem. *Furu-ı Fıkıhta Usul-i Fıkhın Yeri Kâsânî Örneği*, İstanbul: Ensar Yayınevi, 2020.
17. Makdisî, İbn Kudâme. *Delilleriyle Hanbelî Fıkhı el-Muğnî Muhtasarı*. trc. A. Alpaslan Tunçer. 4. Cilt. İstanbul: Karınca ve Polen Yayınları, 2015.
18. Mavsılî, Ebü'l Fazl Mecdüddîn Abdullâh b. Mahmûd b. Mevdûd el-Mavsılî. *el-İhtiyâr*. trc. Celâl Yeniçeri. İstanbul: Şamil yayınevi, 2015.
19. Nevevî, Ebu Zekerıyyâ Yahya b. Şeref b. Mürî. *Minhâc*. trc. Mithat Acar. İstanbul: Kahraman Yayınları, 2003.
20. Şırbînî, Hatîb. *Muğni'l Muhtâc*. trc. Soner Duman. 14. Cilt. İstanbul: Mirac Yayınları, 1. Baskı, 2015.
21. Tatar, Canan. “İslâm Hukukundaki Hidâne Müessesesinin Günümüz Uygulaması ile Mukayesesi”, Kadın Araştırmaları Dergisi, IV. sy. 1, (2018): 77-102.
22. Tirmizî, Muhammed b. İsâ b. Sevre b. Musâ es-Sulemî el-Bûğî et-Tirmizî Ebû İsâ. *Sünenü't Tirmizî (el-Câmiu'l Kebîr)*. thk. Beşşâr Evvad Ma'ruf. 2. Cilt. b.y: Daru'l Ğarbi'l İslâmî. 1. Basım, 1416/1996.
23. Zeydân, Abdulkerîm. *el-Mufasssal (Mezheplere Göre Bütün Yönleriyle Kadın ve Aile Fıkhı Ansiklopedisi)*. ed. Faruk Beşer. 12. Cilt. İstanbul: Asalet yayınları, 2019.
24. Zuhaylî, Vehbe. *İslâm Fıkhı Ansiklopedisi*. trc. Ahmet Efe vd. 10. Cilt. İstanbul: Risale Yayınları, 1994.

**TÜRK MİLLİYETÇİLİĞİ İÇİNDE YAŞANAN DÖNÜŞÜM: MİLLİYETÇİ HAREKET PARTİSİ ve
BÜYÜK BİRLİK PARTİSİ ÖRNEĞİ (1992-2018)**
**TRANSFORMATION IN TURKISH NATIONALISM: THE CASE OF THE NATIONALIST
MOVEMENT PARTY and THE GRAND UNION PARTY (1992-2018)**

ÖZ

Milliyetçilik, siyaset biliminin en çok tartışılan konularından biridir. Birçok siyaset bilimci; “milliyetçilik devrinin kapanmış olduğunu” düşünmüştür. Ancak bu zamana kadar milliyetçilik, modası geçmeyen bir ideoloji olmuştur. Özellikle Türk milliyetçiliği kendine has özeliği nedeniyle çok incelenmiştir. Türk milliyetçiliği, milliyetçiliğin ortaya çıktığı 18. yy. öncesinde de Türk milletinde var olmuştur. Fakat Osmanlı İmparatorluğu, Gerileme Dönemi’nde milliyetçilik ile beraber İslamcılık ve Batıcılık akımlarının etkisiyle devletin beka sorununa çözüm olmak istemiştir. Bu durum, Türkiye Cumhuriyeti için de geçerli olmuştur. Türkiye’de Milliyetçi Hareket Partisi (MHP), 50 yıldan fazla süredir milliyetçi bir parti hüviyetindedir. 1980 Askeri Darbesi’nden sonra milliyetçiliğin yavaş yavaş İslamleştirilmesi neticesinde bir yol ayrımına gelinmiştir. Bundan dolayı iki ayrı kimlikli milliyetçi parti oluşmuştur. Bunlar; MHP ve Büyük Birlik Partisi (BBP) olmuştur. Bu çalışmada, söz konusu iki siyasi partinin fikir, değer ve kimlikleriyle Türk siyasetinde 2018 yılına kadar olan süreci incelenmektedir. Bu tezde, nitel araştırma yöntemlerinden “karşılaştırmalı durum analizi” kullanılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Millet, Milliyetçilik, Devlet, Ulus-devlet, Beka Sorunu, Türk Milliyetçiliği.

ABSTRACT

Nationalism is one of the most discussed topics in political science. Many political scientists thought that “the era of nationalism is over”. However until now nationalism has been an ideology that never goes out of style. Especially Turkish nationalism has been studied a lot because of its unique feature. Turkish nationalism has existed in the Turkish nation before the 18th century when nationalism emerged. However the Ottoman Empire wanted to be a solution to the survival problem of the state with the influence of nationalism, Islamism and Westernism in the Decline Period. This situation was also valid for the Republic of Turkey. The Nationalist Movement Party (MHP) in Turkey has been a nationalist party for more than 50 years. After the 1980 Military Coup, a crossroads was reached as a result of the gradual Islamization of nationalism. Therefore two nationalist parties with different identities were formed. These parties are MHP and Great Unity Party (BBP). In this study, the ideas, values and identities of these two political parties and their process in Turkish politics until 2018 are examined. In this thesis, “comparative situation analysis” will be used as one of the qualitative research methods.

Keywords: Nationalism, Nation, State, Nation-state, Survival Problem, Turkish Nationalism.

²⁰⁵ Gelişim Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler (Doktora tezinden türetilerek hazırlanmıştır) – İstanbul; E-posta: gry.atay@gmail.com

GİRİŞ

1983 Genel Seçimleri'ne giderken milliyetçiler, bu travmatik durumu anlatamamış, %10'luk seçim barajı sebebiyle TBMM'ye girememişlerdir. Bu yüzden birçok ülkücü, 1983 seçimlerine katılan sağ partilere dağılmışlardır. Anavatan Partisi'ne (ANAP) girerek ya da Milliyetçi Demokrasi Partisi'ne (MDP) katılarak siyasete devam etmiş ve bazıları da siyaseti bırakmıştır. Bu durumda milliyetçiler kaotik bir durumda kalmıştır. Bu araştırmada, 12 Eylül 1980 sonrası Ülkücü harekette meydana gelen ideolojik farklar ve Büyük Birlik Partisi'nin (BBP) kuruluşu gibi kopuşlar araştırılmış, bu bölünmenin nedenleri, sonuçları ve neden tekrar birleşilemediği ele alınmıştır.

MHP'nin tekrar açılma durumunun olduğuna ilişkin iki farklı görüş ileri sürülmüştür. Birinci görüş; Alparslan Türkeş ve Milli Çalışma Partisi'ne (MÇP) sıcak bakmayan ve çoğunluğu İslamcılık akımından etkilenmiş olanların MHP'nin açılmasını istemeleridir. İkinci görüş ise, MHP'nin feshedilerek MÇP'ye katılmasını isteyen Türkeş önderliğindeki MÇP'dir. (Öznur, 1999: s. 40)

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türk Milliyetçiliğinin Gelişimi

Türk Ocağı'nın 2002 yılında toplanan 34. Kurultayı'nda, Demokratik Sol Parti Ankara Milletvekili Oğuz Aygün şu sözleri söylemektedir: “Dünyanın her memleketinde her millet milliyetçidir, kendilerine göre milliyetçilikleri vardır. Ama dünyanın hiçbir yerinde Türk kelimesiyle milliyetçi kelimesinin bu şekilde kenetlendiği bir başka memleket yoktur” (Bora, 2017: s. 15). Bundan dolayı “Türk milliyetçiliği”nin gelişim süreci önemli olmaktadır.

Smith'e göre; “ethnie” kelimesi altı madde varsa bir millet olabilir. Bu durumda, Türkler de altı madde varsa millet olmuşlardır. Söz konusu maddelerden birincisi; “Müşterek özel isim”; ikincisi, “Ortak bir soy miti”; üçüncüsü, “Paylaşılan tarihi hatıralar”; dördüncüsü, “Bir veya daha fazla ortak kültür unsuru”; beşincisi “Belirli bir anavatana bağlılık ve sonucusu ise, “Nüfusun önemli bir kısmını kaplayan dayanışma hissi” olmaktadır (2004: s. 42). Altı madde sebebiyle Türkler bir millet olmaktadır.

Türk milleti'nin milliyetçiliği; Osmanlı İmparatorluğu'na kadar uzanmaktadır. Osmanlı İmparatorluğun yıkılmasını engellemek için bazı çözümler üretilmiştir. Buna “beka sorunu” da denilebilir. Bunların birincisi, Garpcılık (Baticılık) akımı olmaktadır. Bunların ikincisi Osmanlıcılık akımı, üçüncüsü İslamcılık akımıdır. Sonucusu ise Türkçülük akımı (Milliyetçilik) olmaktadır. Bu akımları incelemek önem arz etmektedir.

Türkiye Cumhuriyeti Dönemi'nde Türk Milliyetçiliği İdeolojisi

“Türk milliyetçiliği”, bu tezin ana konusu olmaktadır. Türkiye'de 1970'lerin sonrasında, sağ-sol çatışması gerginliğinin içinde 1980'e gelinmiş ve 12 Eylül 1980 Askeri Darbesi ile birlikte, yeni bir döneme girilmiştir. Darbenin ardından siyasi partiler kapatılmış, birçok kişi yargılanmıştır. Darbeyle kapatılan siyasi oluşumlardan biri de MHP'dir. MHP, aslında Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi yerine kurulmuş bir partidir. Türkiye'de 1970'li yıllarda meydana gelen ve ölümlü sokak çatışmalarının arttığı süreçte milliyetçiler, İslami hassasiyet göstermeye başlamışlardır. Milliyetçiler, girilen çatışmalarda ölen Ülkücüleri “şehit” kabul etmişlerdir. Parti önderleri laik (çoğu askerdir) olmasına rağmen Anadolu halkının, İslami hassasiyetleri gibi laikliği de, İslam ile özdeşleştirmeye çalıştığı görülmüştür.

İlk kez MHP ile BBP'nin karşılıklı durum analizi yapılmıştır. Bu tezde, durum çalışması yöntemi; bir vaka açıklamasına yer verildiği yöntem şeklinde tanımlanmaktadır.

Burada “en benzer sistem tasarımı” kullanılmıştır. Türk milliyetçiliği bağlamında MHP ile BBP'nin siyasi yapısı incelenmiştir. Böylelikle MHP ile BBP'nin siyasi görüşlerinin ortaya çıkarılması amaçlanmıştır.

1. Koşul: Türk-İslam Sentezi/ Türk-İslam Ülküsü Fikri

Türk-İslam Sentezi (TİS); aslında Osmanlı İmparatorluğu'nun Gerileme Dönemi'ne kadar uzanır. Kendilerinin Osmanlı İmparatorluğu'nun “beka sorunu”nu (kalıcılık sorunu) çözmek için görevlendirildiğini düşünen aydınlar ve bürokrasi (Kalemiye sınıfı), “Osmanlı nasıl kurtulur?” söylemini tekrarlamışlardır. Çünkü

devletin içinde bulunduğu olumsuz durum (ekonomik, siyasi, toplumsal, dinsel) hemen çözülmesi gereken bir durumdur.

Gökalp'e göre, toplumsal değişme, gelişme olarak değerlendirilmektedir. Değişme (gelişme) teorisinin merkezinde "kültür" ve "medeniyet" kavramları bulunmaktadır. Değişim sürecinde ilk öncelenmesi gereken "kültür" olmalıdır. Zira "milli olma" halini yalnızca kültür yerine getirmektedir. Bu yüzden de Gökalp, halk edebiyatı, dil ve folklorik değeri çok önemli addetmiştir. (Çelik, 2010: 64). Gökalp, folklor ile milliyetçilik arasında bir bağ kurarak "resmi medeniyet" (medeniyet) ile "halk medeniyeti" (kültür) arasında farklı bağ kurar (Öztürkmen, 1998: s. 26). Çünkü kültür ile medeniyet arasındaki fark, Türklerde diğer milletlerden çok daha büyük olmaktadır. Bundan dolayı Türkler, kurumlarını kurmak yerine yabancı milletlerin kurumlarını sahiplenerek kolaycılığa kaçmışlardır. (Yıldırım, 2013: s. 12) Bu yüzden kozmopolit kültür olan medeniyet, milli kültürü engellemiştir. Örneğin Osmanlı seçkinlerinin verdiği taviz ve teslimiyetçi çizgi, halkta huzursuzluğa neden olmuştur (Çelik, 2010: s. 70). Bundan dolayı, Gökalp; Türk kimliğinin ve Türk milliyetçiliğinin dayandığı temeli bulmanın derdi içinde olmuştur. Gökalp'in tasavvuru, İslamcı ve Batıcı fikirlerden oldukça farklı olmaktadır. 'Türkleşmek, İslamlaşmak, Çağdaşlaşmak' fikri bu aşamada çıkmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nda klasik bir şekilde "Batıcılık, İslamcılık ve Türkçülük fikirleri"nin tersi biçiminde "Türkleşmek, İslamlaşmak, Çağdaşlaşmak" olarak ele almış ve "Türklüğü merkeze alarak", "Türklük merkezli farklı sistemi" geliştirmiştir (Çalen, 2019: ss. 35-36).

Alparslan Türkeş'in 1965 yılında yazdığı "Dokuz Işık İlkesi", MHP'nin siyasi doktrini olmuştur. (Öznur, 1996: ss. 150-151) Türkeş, bunu "Milli bir doktrine bağlılığımızı ifade eden siyasi bir teşekkül. Milli doktrinimizin adı "Dokuz Işık Doktrinidir" biçiminde açıklamıştır (Öznur, 1996: 152).

Bunlar; milliyetçilik, ülkücülük, ahlakçılık, ilimcilik, toplumculuk, köycülük, hürriyet ve şahsiyetçilik, gelişmecilik ve halkçılık, endüstricilik ve teknikçiliktir (Türkeş, 1996: ss. 16-19). Türkeş, "Dokuz Işığın kaynağını" şöyle açıklamaktadır: "Türklük şuuru ve gururu; İslam ahlak ve faziletidir" (Türkeş, 1995: s. 25). Bu konuda, "Bağımsız son Türk Devleti"ni koruyabilmek için milli bir görüş etrafında birleşmek zorunludur. Bu görüş Dokuz Işıklı görüştür. Dokuz Işıklık, Türk milletine, tarih ve kültüre dayanan, ona inanan bir doktrindir. Bunun nasyonel sosyalizmle hiçbir alakası yoktur." (Türkeş, 1994: s. 38).

Son olarak Ögün (1995), Aydınlar Ocağı Başkanlarından olan Süleyman Yalçın'ın, Kafesoğlu'nun "sentez" diye tanımladığı terimin aslında "seçici davranma durumu" olduğunu ifade etmiştir. Burada milliyetçilik ile din ilişkisini ayarlamamanın gerekli olduğu düşünülmüştür. Gellner'e göre, yeniden oluşumu başarmış İslam, kimlik bulma konusunda milliyetçilik gibi çalışabilmektedir (Gellner, 1994: s. 31). Zaten Ögün (1992), birçok Türk milliyetçisinin (Türkçü), din (İslam) ile milliyetçilik (Türkçülük) arasında az ya da çok bir sentez gerçekleştirmek istediklerini ifade etmiştir (akt. Ögün, 1995: s. 178).

Kamuoyunda TİS olarak bilinen kavramın, millet olan "Türk" kavramıyla milletin dini olan İslam farklı kavramlar olduğundan sentez olması düşünülemez. Ancak kamuoyu bu şekilde bildiği için TİS'i kullanmanın daha doğru olduğu görülmektedir.

Türk-İslam Ülküsü'nü (TİÜ) açıklamadan önce Aktoprak, giderek İslamcılık akımının etkisine giren ve partiler kuran Milli Görüş çizgisinin, millet inşa sürecini, anti-sömürgeci milliyetçilik açısından sürdürdüğünü ifade etmiştir. Dini milliyetçilik ile anti-sömürgeci milliyetçilik arasındaki farkın temel sebebi, Milli Görüş çizgisini sömürgeci bir düzeni yıkan kurucu iktidar olarak görmesi ve dayandığı İslamcı tabanın da kendisini bir milli kurtuluş hareketi gibi tanımlamasıdır. Milli Görüş çizgisinin Türkiye'de dayandığı taban da kendisini bir milli kurtuluş hareketi gibi tanımlamıştır. Buna karşın Batı olarak kabul edilen görüş de Türkiye özelinde Kemalizmdir. (Aktoprak, 2016: s. 1) Böylelikle TİS ile TİÜ arasındaki nüveler yavaş yavaş belirginleşmeye başlamıştır.

Arvasi, "Her milli medeniyetin, ... mesajı da beynelmilel [international] değil alemşumul [universal]dir. Bu mesaj da, çok defa, ya bir din yahut onun yerini tutmak isteyen bir ideolojidir. Medeniyetler, böyle bir mesajdan mahrum kalırsa cılız kalırlar" demiştir (Arvasi, 1982: s. 265). Arvasi, "İslamizasyonun doktrinleşmesi"ni TİÜ ile gerçekleştirmiştir. (Yaşlı, 2014: s. 385)

2. Koşul: Anavatan Partisi'nin MHP ve BBP ile İlişkisi

1983 Seçimi'nde askeri veto yüzünden “milliyetçi bir parti” yer almamıştır. Bu yüzden de, eski MHP seçmenleri; ANAP ve MDP arasında bölünmüşler ve üçüncü parti olan Halkçı Partisi'ne ise sol parti olduğu için oy verilmemiştir.

ANAP'ı anlatırken iki alt başlık olarak düşündüğümüzde ilki Turgut Özal dönemi, diğeri ise Mesut Yılmaz dönemi olmuştur.

Bora (2005), Özal'ın; “Muhafazakar Parti kendini feshederek ANAP'a katılmalı” diye düşündüğünü söylemektedir. “MHP kökenliler – Milli Selamet Partisi kökenliler” mücadelesi, 1984 yazında, MHP kökenli Kırşehir milletvekili Mehmet Budak ile MSP kökenli Milli Eğitim Bakanı Vehbi Dinçerler arasında mecliste tartışmasıyla ortaya çıkmıştır. Bu tartışma, ANAP'ın Adalet Partisi kökenli milletvekili Nevzat Bıyıklı'nın bir dergiye verdiği haberde (1984), “ANAP içinde MHP-MSP kavgasının sürdüğü” şeklindeki sözleriyle aleniyet kazanmıştır. ANAP'ın parti içi iktidar mücadelesi, Ekim 1984'te başlayan örgüt kongreleriyle sürmüştür. ANAP kongrelerinin; “Türklerin, Anadolu'yu İslamlaştırmasında ve yurtlaşmasında ilk adım olarak görülen Malazgirt'ten başlatılması ve ANAP'ın, TİS söylemine ağırlık vermesi”, “MSP-MHP rekabetinde” MHP'den yana olduğu izlenimini vermektedir (Bora ve Can, 2015: s. 148).

Milliyetçilik; ANAP, Muh. P., eski MHP kökenliler ile Muhafazakar milliyetçilerin arasında parçalanmıştır. 1985'te Muh. P. yerini, MHP ismiyle benzeşen, MÇP'ye bırakmıştır.

6 Eylül 1987'de siyasi yönetim konularına gelme ve aday olma haklarını elde etmek amacıyla eski politikacılar için referanduma gidilmiş ve kıl payı olarak siyasi yasaklar kalkmıştır. MHP oy tabanının yüksek olduğu yerlerde, yasakların kalkmaması yönünde oy kullanılması nedeniyle, MHP'nin artık bittiği, yerine ANAP'ın geldiği şeklinde yorumlar öne çıkmıştır (Bora ve Can, 2015: s. 155).

Özal, Avrupa'daki ülkücüleri elde etmek adına eski MHP'liler ile mali destek için konuşmuştur. Avrupa'da bulunan Avrupa Demokratik Ülkücü Dernekleri Federasyonu Genel Başkanı Musa Serdar Çelebi ve Federasyon yönetimindeki Ali Batman, Türkeş'in MHP'yi koruyamadığını söyleyerek onu ağır biçimde eleştirmiştir. Ayrıca Başbakan Özal, Avrupa'daki muhafazakar ülkücülerin geri dönmesini sağlamıştır (Yanardağ, 1999: s. 364).

Umur (2016), Muhafazakar milliyetçilerin, özellikle Muhsin Yazıcıoğlu'nun, MÇP'den istifa ettikten sonra, birçok sivil toplum örgütleri, dernekler, vakıflar ve kişiyle görüşüğünü belirtmiştir. Bu görüşmelerde, Cumhurbaşkanı Turgut Özal da bulunmuştur. Özal ile görüşünce kamuoyunun dikkatini çeken Muhafazakar milliyetçiler, kendilerine “Yeni Oluşum Hareketi” adını takmışlardır. Hatta sıkıntı çeken Yeni Oluşumculara maddi desteği, Özal'ın vereceği ve ANAP'a geçecekleri konuşulmuştur. Ahmet Dinç (2009), Yazıcıoğlu ile görüşerek Özal'ın, Cumhurbaşkanlığı'ndan istifa edeceğini, yeni bir parti kuracağını ve bu partiye Yeni Oluşumcuların da katılması gerektiğini söylemiştir. Yazıcıoğlu, Özal'ın Cumhurbaşkanı olarak kalması gerektiğini, halkın; sivil, dindar, İslami hassasiyetleri olan, dışarıya açık bir insan istediğini belirtmiştir. Ayrıca Özal'ın; ABD destekli olduğunu; Yeni Oluşumcuların ise milli olacağını ifade etmiştir. Böylelikle Özal-Yazıcıoğlu görüşmesinden bir netice alınamamıştır (Öznur, 2012: ss. 382-383).

İkincisi ise; ANAP'ın yeni Genel Başkanı Mesut Yılmaz dönemidir. 1991 Erken Genel Seçimi'nde 2. olan ANAP, iktidarı DYP-SHP hükümetine kaptırarak anamuhalefet partisi olmuştur. 1993'de kurulan BBP'nin, Özal'ın ölümünden sonra ANAP'ın giderek liberalleşen bir durumu yüzünden ANAP ile araları artık eskisi gibi iyi olmamıştır. Ancak BBP kurulurken bu oluşumu destekleyenler, BBP kurulduktan sonra pek destek vermeye yanaşmamışlardır.

Eski SHP daha sonra da CHP koalisyon ortağı çok oy kaybettiği için CHP'nin yeni Genel Başkanı Deniz Baykal, hükümetten çıkmak istemiştir. Hükümet kurmada sıkıntı yaşayan Başbakan Tansu Çiller, DYP azınlık hükümeti için TBMM'de güvenoyu aramıştır. ANAP lideri Yılmaz, BBP lideri Yazıcıoğlu ile görüşerek azınlık hükümetine ‘Hayır’ denmesini istemiştir. Yazıcıoğlu, eğer seçime gidilirse, yeni meclise giremeye tehlikesinden bahsetmiştir. Yılmaz, “Tek sebep oysa onu hallederiz” (Hürriyet, 1998) demiştir. Böylelikle ‘DYP azınlık hükümeti güvenoyu alamamış ve CHP, seçime gitmek adına DYP ile koalisyon kurmuştur. Ancak ANAP ile BBP arasında seçim ittifakı kurulmuştur. 1995 Genel Seçimi'nde BBP, ANAP ile ittifak yapmış ve sekiz milletvekiline ulaşmıştır. MHP, meclise girememiştir.

ANAP; DSP ve MHP ile 1999'da koalisyona girmiştir. Böylelikle ANAP ile MHP hükümet ortağı olmuşlardır. Özal dönemi gibi bir rakip değil, bir “fikir ortağı” olarak görmektedir.

3. Koşul: MHP ve BBP Teşkilatlarının Kendi İçinde İlişkisi / Teşkilatların, Merkez Sağ-Popülist Sağ Hareket İlişkisi

Türk milliyetçiliğinde; teşkilatlanma büyük önem taşımaktadır. Bütün milliyetçilerde dernek, dergi, gazete, parti gibi teşkilatlanmalarda, “milli bilincin” yükseltilmesi amaçlanmıştır. MHP ile BBP'nin teşkilatlanması, fikir ve ideolojiden sonra benzer veya farklı yönler açısından çok önemlidir.

Samuel P. Huntington (1968); bir siyasi düzenin istikrara kavuşabilmesi için siyasi kurumların kurumsallaşmış olmaları gerektiğini belirtmiştir. Buna siyasi partiler de dahildir. Siyasal kurumsallaşma, kurum ve yöntemlerin, zaman içerisinde itibar ve istikrar kazanması anlamı taşımaktadır. Dört temel gösterge ile ölçülür: Birincisi, “Şartlara ve çevreye uyum gösterme yeteneği”; ikincisi, “Karmaşıklık” (Dallı budaklı teşkilat yapısı); üçüncüsü, “Özerklik” (Siyasal grup ile Sosyal grup İlişkisi) ve sonuncusu “İç uyum” (Uzlaşmış olmak) biçimindedir (Huntington, 1968: ss. 13-14).

MHP'nin teşkilatı olan Ülkü Ocakları ile BBP'nin teşkilatı olan önce Nizam-ı Alem Ocakları sonrasında da Alperen Ocakları'nda; iki partide de aynı seviyede olan tek gösterge “Karmaşıklık” olmuştur. Diğer 3 gösterge ise farklı seviyelerde çıkmıştır.

Fakat siyasi partilerin, diğer partilere göre nasıl konumlandığı özellikle karşılaştırma yaparken çok önemli bir durumdur. Merkez sağ kavramı; demokratik, milliyetçi, muhafazakar, dini muhafazakar ve Atatürkçü değerleri içermektedir.

Radikal sağ; “muhafazakar, otoriter, şoven bir ideoloji”dir. Eatwell, sağ'ın, sol'a karşı verilen bir tepki zinciri ve farklı bir düşünce şekli olarak görülemeyeceğini söyler. Bundan dolayı da sağ kavramı ve “aşırı sağ'ın derinleştirilmiş biçimi” hiçbir biçimde açıklanamaz (Eatwell, 1989; s. 3). Cas Mudde, “aşırı sağ” veya “sağcı radikal” yerine “milli-popülizm” (2004) kavramını ortaya atmaktadır. Popülizm; Latince'de “halk” anlamına gelen “populus” sözcüğünden gelmektedir (Heywood, 2016: s. 120).

MHP ile BBP arasındaki farkın en önemli nedeni, herkesin kendi ideolojisine göre yer aldığı bir konumda olmasından kaynaklanmaktadır. MHP ile BBP arasındaki farkın iki nedeni bulunmaktadır. Birincisi, tarihsel neden olmaktadır, diğeri ise ideolojik neden olarak karşımıza çıkmaktadır. Tarihsel neden olarak bakıldığında MHP, 1991 Erken Genel Seçimleri'nde %10'luk ülke barajı sebebiyle Refah Partisi ve İslahatçı Demokrasi Partisi ile bir ittifaka girerek 11 yıl sonra meclise girmeyi başarmıştır. Ancak BBP'yi kuran muhafazakar milliyetçi grup ise 12 Eylül sonrasında askerinin tutuklamaları, cezaevlerinde tutulmaları, işkence görmeleri ve bazı Ülkücülerin idam edilmesi hasebiyle yavaş yavaş dini telkinlerle kendilerini yeniden 1980 öncesi döneme götürmek istemiştir. Fakat Türkiye'de “komünizmin yavaş yavaş etkisi azaldığından” komünizmin yerine “siyasal İslam” gelecektir. Böylelikle İslamcılığa başlayan bazı muhafazakar milliyetçi zümre, 1980'li yıllarda Türk milliyetçisi partilerden daha çok ANAP'a ilgi duymaktadır. Bir diğer neden olan ideolojik farklılık açısından bakıldığında, MHP'nin, 1980 öncesinde radikal sağ çizgide iken 1980 sonrasında MP-MÇP döneminde daha fazla “merkez sağa” kayarak “radikal merkez” bir parti durumunda bulunduğu görülmektedir.

4. Koşul: MHP/BBP Üzerinde Küreselleşme/Ulus-Devlet Çatışması Neticesinde Avrupa Birliği/Amerika Birleşik Devletleri İlişkisi

Neoliberal küreselleşme ideolojisi ile birlikte değişen küresel eko-politiğin yapısı, ulus-devletlerin dış politika ve güvenlik yönelimlerinde ekonomik faktörlerin etkinliğinin giderek artmasına neden olmuştur. Az gelişmiş bir ülke olan Türkiye de bu süreçten doğal olarak etkilenmiştir.

Gerçekte Aydınlar Ocağı'nın, aslında bir “devlet think-tank”ine dönüşmüş ve Özal, 24 Ocak 1980 kararnamesinin ilk taslağını Aydınlar Ocağı'nın düzenlediği bir konferansta Nisan 1979'da sunmuştur (Yaşlı, 2014: s. 385). Bir bakıma yeni-liberal bakışı, Aydınlar Ocağı ve Türk milliyetçiliği başlatmıştır. Bunun sebebi de, 1970'lerde ekonomik krizin ve ülkenin yönetilemediği için yaşanan kaosun ancak bu şekilde çözülebileceğinin düşünülmesidir.

MHP lideri Bahçeli (2009), “Milli davalarımız ver-kurtul anlayışıyla feda edilmiştir, milli çıkarlarımız tehlikeye atılmış, sıfır sorun denilerek Türkiye’nin haysiyeti ayaklar altına alınmış, ülkemiz yabancı başkentlerin güdümüne sokulmuş, ABD’nin küresel projelerinin emrine girilmiş, Avrupa Birliği ile hastalıklı ilişkiler kurulmuştur” demiştir.

Zihni Çakır (2003), BBP lideri Yazıcıoğlu ile yaptığı bir röportajında, kendisinin, “AB Uyum Yasaları” olarak aslında AB için değil halk için öncelikle çalışılmalıdır. Bugün dil ve kültürel haklar adı altında gizlenen gerçekler Sevr’in (Antlaşması) tekrarıdır. Batılıların Sevr ile yapamadıklarını Kuvay-ı Milliye gücüyle bertaraf ettiğimiz işgalci ve parçalayıcı mantığını şimdi ortaya koyuyorlar” biçimde görüşünü beyan ettiğini söylemiştir (Öznur, 2012: s. 490).

Bu durumda; ABD, AB gibi küresel güçler, “Türkiye’yi ‘federal bir devlet’ haline getirerek “ulus-devleti zayıflatmak” istemişlerdir. Bu yüzden küreselleşme, milliyetçilik bağlamında bulunan bir vaziyet olup geliştirilmesi gerekmektedir. Lakin bu durum, küreselleşmenin, ulus-devletin beka sorununa karşıt olmaması gerektiğine işaret etmektedir.

5. Koşul: AK Parti İktidarının İdeolojik Görüşlerinin MHP/BBP’ye Etkisi

AK Parti’nin, 2002 Genel Seçimleri’nde iktidar olduktan sonra MHP ve BBP ile arasındaki ilişkileri iki dönem ayırımında incelenebilir. Bu dönemler ise, 15 Temmuz 2016 darbe girişiminin öncesi ve sonrasıdır. Buradaki amaç, Türkiye’nin beka sorunu olan ve devlet ile millet arasında gerilimlere sebep olan konuların nasıl çözümlendiğinin araştırılmasıdır. Bunu beş alt başlık halinde sıralamak mümkündür: “Türkiye’de Laiklik Sorunu”; “Türkiye’de Başörtüsü Sorunu”; Yeni-Osmanlılık Siyaseti; Türkiye’deki İç Siyaset: AK Parti iktidarının MHP/BBP ilişkisi üzerinden üç alt başlık halinde: Orduya operasyon/ FETÖ / Çözüm Süreci ve 15-16 Temmuz 2016 Darbe Girişimi ve Sonrasında MHP/BBP ile AK Parti ilişkisi.

Bu durumda, 5 alt başlıktan ilk dördünde, MHP; AK Parti gibi değil, ulus-devlet biçiminde düşünmektedir. BBP ise ulus-devlet gibi değil, AK Parti biçiminde düşünmektedir. Ancak son alt başlıkta MHP ve BBP; Türkiye’nin iç ve dış siyaseti çerçevesinde ayrışsalar da Türk milliyetçiliği, iki partinin de ortak “kırmızı çizgisi” olduğundan bu konuda birleşebilmektedirler.

SONUÇ

Birinci bölümde anlatılan milliyetçilik teorik bilgisini, Türk milliyetçiliğine uyarlayacak olursak, milliyetçilik kuramlarından etno-sembolizm kuramının daha geçerli olduğu görülmektedir. Bu durumda, 1. araştırma sorusu olan “Bir ideoloji olarak milliyetçilik ne gibi esaslara sahiptir ve milliyetçiliğe yönelik başlıca kuramlar nelerdir?” cevap olarak “etno-sembolizm” cevabı verilmektedir.

Bu durumda, 2. araştırma sorusu olan “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Türk milliyetçiliğinin gelişimi nasıldır? ve “Geç dönem Türk milliyetçiliğinin genel görünümü nasıldır?” cevap olarak, Türk milliyetçiliğinin, Osmanlı İmparatorluğu’nda gelişen akımlardan Batıcılık, Osmanlılık ve İslamcılık akımlarında daha geç olduğu için Osmanlı İmparatorluğu’nda pek etkin olamamasına rağmen Osmanlı İmparatorluğu’nun 1. Dünya Savaşı’na girmesi ve savaş sonunda çökmesi ile milli mücadelenin başlaması neticesinde mihenk taşı olduğu söylenebilir. Cumhuriyetin kurulmasıyla CHP’nin 6 okundan biri de “Türk milliyetçiliği” olmuştur. Lakin İslamcılık akımının gerilemesi sonucunda “Komünizm tehlikesi” ortaya çıkmıştır. Burada Türk milliyetçiliğinin partileri bu sorunu çözmek istemişlerdir.

Tezin üçüncü ve son bölümünde ise, bu tezin beş koşulu test edilmiştir. Bu durumda “En benzer sistem analizi” çerçevesinde 1. Koşul’daki; TİÜ + TİS’nin farkın; BBP’nin “Dini eğilimi” olduğu görülmektedir.

Bu durumda “En benzer sistem analizi” çerçevesinde 2. değişken, benzer değil farklı çıkmıştır. Bağımlı Değişken (Açıklanmak İstenen Sonuç) ise “Türk milliyetçiliği partileri ile ANAP arasında farklılığın sebebinin, “ANAP’ın kendi parti çıkarlarını düşünmesi” olmuştur.

Bu durumda, “En benzer sistem analizi” çerçevesinde 3. değişken, benzer değil farklı çıkmıştır. Bağımlı Değişken (Açıklanmak İstenen Sonuç) ise, MHP ve BBP’nin birbirinden farklı siyasi parti olması ve milliyetçilik bağlamında farklı milliyetçilik kuram ve sınıflandırılmalarına sahip olmalarıdır. “Milliyetçilik

teorisi bağlamında”; MHP, “etno-sembolizm kuram” çerçevesinde iken, BBP ise “İlkçi teoriler” çerçevesinde yer almaktadır. MHP, “etno-sembolizm kuram”ını, Smith’in, “milleti uyandırmak, yeniden cansuyu vermek ve ‘Türk rönenansı’ını gerçekleştirmek” biçiminde ele almaktadır. BBP ise, “ilkçi kuram” ile “modernist kuram” arasında kalmıştır. Nitekim Erol Güngör, “Batı medeniyeti, insanlık tarihi boyunca ‘tek raylı gelişme’ göstermiştir. Çünkü Batı medeniyeti, dünyayı yönetmekteydi. Artık farklı dinamikler vardır. Doğu medeniyetinden gelen; Japon, Hint ve Çin medeniyetleri gibi medeniyetler, tek raylı gelişimi değil, çok raylı gelişimi getirmektedir” şeklindeki görüşüyle BBP’nin ideolojisini anlatmıştır.

Bu tezin dördüncü koşulunda, ‘küreselleşme-ulus-devlet’ çatışması kapsamında MHP ile BBP’nin değerleri incelenmiştir. MHP, Türkiye’nin AB’ye üyeliğini prensip olarak reddetmemekle birlikte, Türkiye’de AB tam üyeliğinin giderek bir devlet politikası haline gelme hususuna dikkat çekip, her şeyi AB üyeliğine bağlamanın önemli riskler barındırdığını, AB’ye tam üyelik sürecinde Türkiye’den beklenen uyum yasaları vb. düzenlemelere temkinli yaklaşmak gerektiğini ve AB’nin, terör örgütleri ve faaliyetleri ile ilgili olarak Türkiye’nin yaklaşımlarını reddetmiş olmasının kötü olduğunu ve AB ile Türkiye arasında başka bir devlete tanınmayan bir üyelik süreci yaşaması gerektiğini belirterek ulus-devleti zayıflatmamak üzerine bir ilişkinin kurgulanması gerektiğini vurgulamaktadır. BBP ise kesinlikle AB’ye (ABD’ye) karşı tutum almaktadır. “Küreselleşme-ulus-devlet” bağlamında AB ile ABD’nin, Türkiye’ye karşı geliştirdiği politikalarda MHP ile BBP’nin, dış politika ekseninde “ulus-devlet”e bağlı oldukları görülmektedir. Bu durumda “En benzer sistem analizi” çerçevesinde 4. değişken, benzer olmuştur. Bağımlı Değişken (Açıklanmak İstenen Sonuç) ise “Türk milliyetçiliği bağlamında ulus-devlet” olmaktadır.

Bu durumda, beş alt başlıktan ilk dördünde, MHP; AK Parti gibi değil, ulus-devlet biçiminde düşünmektedir. BBP ise ulus-devlet gibi değil, AK Parti biçiminde düşünmektedir. Ancak son başlıkta MHP ve BBP; Türkiye’nin iç ve dış siyaseti çerçevesinde ayrışmalar da Türk milliyetçiliği, iki partinin de ortak “kırmızı çizgisi” olduğundan bu konuda birleşebilmektedirler.

Bu durumda “En benzer sistem analizi” çerçevesinde 5. değişken, benzer olmuştur. Bağımlı Değişken (Açıklanmak İstenen Sonuç) ise “Türk milliyetçiliği bağlamında ulus-devlet” olmaktadır. Ayrıca beşinci değişkenin son alt başlığında, Türk milliyetçiliği kapsamında, iki partinin de bu konuyu çok önemli bulduğundan birleşebildikleri görülmüştür.

Hipotezde; MHP ile BBP’nin; fikir, değer, söylem, ideoloji, diğer partiler ile ilişkileri, Türkiye’nin iç ve dış siyaseti çerçevesinde ayrışmalar da; “Türk milliyetçiliği” söz konusu olduğunda, iki partinin de bu konuda birleşebildiği gözlenmiştir.

KAYNAKÇA

1. “Yılmaz’ın akıl hocasıydı”. (1998, 3 Ekim). *Hürriyet*. Erişim adresi: <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/yilmazin-akil-hocasiydi-39041119>. (E.T: 24.03.2021)
2. Aktoprak, E. (2016). Postkolonyal Bir “Dava” Olarak ‘Yeni Türkiye’nin Yeni Ulusu. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 71 (1), 1-32. doi: 10.1501/SBFder_0000002383.
3. Arvasi, Ahmet. (1982). *Türk-İslam Ülküsü*. (3. bs). Ankara: Ocak Yayınları.
4. Bahçeli, D. (2009, 08. Aralık). *Bölücü Terörün Siyasallaşması Süreci (Yıkım Projesi)*. [Broşür]. Ankara: MHP Genel Merkez Yayınları.
5. Bora Tanıl ve Can Kemal, *Devlet, Ocak, Dergah, 12 Eylül’den 1990’lara Ülkücü Hareket*, (10.bs). İletişim Yayınları, İstanbul, 2015
6. Bora, Tanıl. (2005). Turgut Özal. Der. Yılmaz, Murat ve Erdoğan, Mustafa. *Modern Türkiye’de Siyasal Düşünce: C. 7-Liberalizm*. İstanbul: İletişim Yayınları. ss. 589-601.
7. Bora, Tanıl. (2017). Sunuş. Der. Bora, Tanıl ve Gültekingil, Murat. *Modern Türkiye’de Siyasal Düşünce: C. 4 Milliyetçilik* (ss. 15-22) içinde. (5. bs). İstanbul: İletişim Yayınları.
8. Çakır, Zihni. (2012). Bunları İş; Halka değil, AB’ye Hizmet. *Ortadoğu Gazetesi*. (2003, 25 Haziran). Der. Öznur, Hakkı. *Muhsin Yazıcıoğlu Külliyyatı* (ss. 488-490) içinde. C. 3. Ankara: Akçağ Yayınları.

9. Çalen, Mehmet Kaan. (2019). Ziya Gökalp (1876-1924), Der. Durgun, Şenol, **Türk Milliyetçiliği: Portreler**, (ss. 29-37) içinde. Ankara: PÜF Yayıncılık.
10. Çelik, Celaledin (2006). “Gökalp’ın Bir Değişim Dinamiği Olarak Kültür-Medeniyet Teorisi”. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. Sayı: 21. Der. Günay, Ünver ve Çelik, Celaledin. (2010). **Türk Kimliğinin Yeniden İnşası Bağlamında: Ziya Gökalp** (ss.59-86). İstanbul: Kesit Yayınları.
11. Dinç, Ahmet. (2012). Muhsin Yazıcıoğlu ile Çok Özel. Röp. (17 Mart 2009). Der. Öznur, Hakkı. **Muhsin Yazıcıoğlu Külliyyatı** (ss. 377-383) içinde. Ankara: Akçağ Yayınları.
12. Gellner, Ernest. (1994). **Postmodernizm, İslam ve Us**. Çev. Peker, Bülent. (1. bs). Ankara: Ümit Yayınları.
13. Gökalp, Ziya. (2019). **Türkçülüğün Esasları**. (Haz.) Atsız Gökdağ, Bilgehan. (2. bs). Ankara: Akçağ Yayınları.
14. Heywood, A. (2016). **Siyasetin ve Uluslararası İlişkilerin Temel Kavramları**, Çev. Durgut, Selçuk. (3. bs). Ankara: BB101 Yayınları.
15. Huntington, S. P. (1968). **Political Order in Changing Societies**. New Haven: Yale University Press.
16. Ögün, S. S. (1995). ‘Türk-İslam Sentezi: İdeolojik Bir Süreklilik mi, Kesinti mi?’, Birikim. S. 44. **Modernleşme, Milliyetçilik ve Türkiye**. s. 187.
17. Öznur, Hakkı. (1996). **Ülkücü Hareket-1, 1908-1980**. Antalya: Asya Kitap Kulübü.
18. Öznur, Hakkı. (1999). **Ülkücü Hareket-2: Teşkilatlar ve Mücadeleler**. Ankara: Alternatif Yayınları.
19. Öznur, Hakkı. (1999). **Ülkücü Hareket-4: Yayın Organları, Makaleler, Temel Kavramlar**. Ankara: Alternatif Yayınları.
20. Öztürkmen, Arzu. (2009). **Türkiye’de Folklor ve Milliyetçilik**. İstanbul: İletişim Yayınları.
21. Roger, Eatwell, ve O’Sullivan. (Ed.). (1989). **The Nature of Right**. London: Pinter Publishers.
22. Smith, A. D. (2004). **Milli Kimlik**. Çev. Şener, Bahadır Sina. (3. bs). İstanbul: İletişim Yayınları.
23. Türkeş, Alparslan. (1994). **Temel Görüşler**. (5. bs). İstanbul: Kamer Yayınları.
24. Türkeş, Alpaslan. (1995). **Yeni Ufuklara Doğru**. İstanbul: Kamer Yayınları.
25. Türkeş, Alpaslan. (1996). **Dokuz Işık**. (1. genişletilmiş bs) İstanbul: Hamle Yayınları.
26. Umur, Ömer. (2016). **Türk Siyasi Tarihinde ‘Büyük Birlik Partisi’ (Siyasi Gelişimi-Fikir Kaynakları-Teşkilatlanma Yapısı, 1993-2009)**. (Doktora Tezi). YÖK Tez Merkezi veri tabanında erişildi (Tez No. 438443).
27. Yanardağ, Merdan. (2002). **MHP Değişti mi? Ülkücü Hareketin Analizi Tarihi**. İstanbul: Gendaş Predikat.
28. Yaşlı, F. (2014). 1980 Öncesinde Ülkücü Hareketin İslamileşmesinde Seyit Ahmet Arvasi Etkisi ve ‘Türk-İslam Ülküsü’. **Memleket Siyaset Yönetim Dergisi**, 9 (22), 377-399. Erişim adresi: www.msydergi.com/uploads/205.pdf
29. Yıldırım, A. (2013). Ziya Gökalp’te Toplumsal Değişme: Kültür-Uygarlık Tezi. **Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 5 (9). ISSN: 1309-1387. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/181812>.

(31)

Hamidullah INANCH²⁰⁶

AFGANİSTAN İÇ SAVAŞINDA İRAN ve PAKİSTAN'IN ROLÜ
THE ROLE OF IRAN and PAKISTAN IN THE AFGHAN CIVIL WAR

ÖZ

Yaklaşık 50 senedir yıkıcı ve asla bitmez bilmeyen iç savaşın yaşandığı bir ülke olan Afganistan, mezkûr iç savaşın son bulması için bir takım girişimler de bulunarak, çeşitli önemlerle almış olsa da, ne yazık ki, devam eden iç savaşı tamamen durdurma konusunda başarılı olamamıştır. İç savaş, neticesinde binlerce Afganistan vatandaşı can verirken, yüz binlercesinde yurt iç ve yurt dışında göç etmek zorunda kalmıştır. Özellikle 1990'lerde zirve yapan iç savaş dolayısıyla, ülkenin yer altı ve yer üstü kaynakları, bir daha kolay kolay kendine gelemeyecek şekilde tahrip edilmiştir. Cihat atı altında başlayan iç savaş, SSCB'nin ülkeden çıkmasıyla son bulmak yerine daha da şiddetlenmiştir. 2001 ABD müdahalesiyle belli bir süre duraksayan iç savaş, 2008'lerden sonra tekrar kendini göstermeye başlamıştır. 2014 senesinde NATO'nun Afganistan'dan çekilmesiyle daha da hızlanan iç savaş, ABD'nin tamamen Çıkışıyla tekrara zirve yapacağı düşünülmektedir. Bu makale, Afganistan iç savaşında, İran ve Pakistan'ın rolünü incelemektedir.

Anahtar Kelimeler: İç Savaş, İran, Pakistan, Cihat, SSCB.

ABSTRACT

Afghanistan, a country that has been experiencing a devastating and never-ending civil war for nearly 50 years. There has been taken some initiatives to end the civil war with various measures, but unfortunately, it has not been successful in stopping the ongoing civil war completely. While thousands of Afghan citizens died as a result of the civil war, hundreds of thousands of them had to immigrate within the country and abroad. Especially due to the civil war that peaked in the 1990s, the country's underground and aboveground resources were destroyed in a way that could not be recovered easily. The civil war, which started under the name of jihad, intensified instead of ending with the departure of the USSR from the country. The civil war, which paused for a while with the 2001 US intervention, started to show itself again after the 2008s. It is thought that the civil war, which accelerated with the withdrawal of NATO in 2014, will peak again with the complete withdrawal of the USA. This article examines the role of Iran and Pakistan in the Afghan civil war.

Keywords: Civil War, Iran, Pakistan, Jihad, USSR.

²⁰⁶ İstanbul Ticaret Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü Yüksek Lisans Öğrencisi. E-posta: hamidinanch42@gmail.com

GİRİŞ

Afganistan, 50 seneden fazla bir süredir oldukça yıkıcı ve önüne geçilmez bir iç savaşla mücadele etmektedir. 1973'lerden itibaren ülkede hayata geçirilmeye çalışılan bir takım değişiklikler, son derece tutucu ve muhafazakâr olan Afganistan halkı tarafından kabul görmemiştir. Bunu neticesinde dönemin hükümetinden muhafazakâr kesim, uygulanmaya çalışılan yeniliklerin halkın gelenek ve göreneklerine uygun olmadığı ileri sürülerek, bir an önce durdurulmasını istenmiştir. Özellikle, resmi törenlerde, kadınların hicapsız bir şekilde katılımları, belli kesimi çileden çıkarmaya başlamıştır. 1979 de Afganistan'ın resmen SSCB tarafından işgal edilmesiyle ülkenin dört bir yanında, SSCB'ye karşı cihat ilan edilmiştir.

Halkın SSCB'ye karşı ayaklanmasını fırsat bilen SSCB karşıtı dış güçler, Cihatçılara her türlü ekonomik ve askeri desteği sağlayarak, SSCB'nin daha fazla yayılmasının önüne geçerek çökmesi için sahip oldukları bütün imkânlarını seferber etmiştir. 1989 de SSCB Afganistan'ı terk emiş olsa da, savaş son bulmamıştır. Devam eden iç Savaş'ın Afganistan'ın kendi savaşı olmadığı, dış güçlerin birbirine karşı zafer elde etmek için yarıştıkları bir savaş olduğu böylece ortaya çıkmıştır. 1990'lerden sonra hız kazanan iç savaş neticesinde, ülke sahip olduğu her şeyi kayıp etmiştir. Afganistan'da devam eden iç savaşın, Afganistan'ın stratejik konumu, barındırdığı zengin yeraltı kaynakları ile doğrudan ilgisi vardır. Bu yüzden Afganistan, sürekli bir şekilde dış güçlerin müdahalesiyle karşı karşıya kalmaktadır. Bu makale, Afganistan iç savaşında İran ve Pakistan'ın rolünü incelemektedir.

İç Savaşın Ortaya Çıkış Süreci

1978 senesinde dönemin Afganistan cumhurbaşkanı Davut Han, SSCB destekli solcular tarafından iktidardan indirilerek, ailesi ile birlikte idam edilmesinin ardından ülke yönetiminin Marksistlerin kontrolüne geçmesi, onların uygulamaya koydukları komünist rejimin kalk tabanından destek görmemesi, ülke de uzun süre devam edecek olan iç savaşın başlangıç noktası oldu. Hükümetin zorla uygulamaya koyduğu reformlar, dinci kesimin isyanına sebep oldu. Ülkenin dört bir yanından hükümete karşı ciddi itirazlar kendini göstermeye başladı. Böylece çok geçmeden, ülke 'deki nizam kendi istikrarını kayıp ederek, anarşik durum egemen olmaya başladı. Solcu iktidarı zor durumdan kurtarmak için ülkeyi resmen işgal eden SSCB, iç savaşta daha da hızlandırdı.²⁰⁷

Mevcut durumu kendine fırsat bilen dış güçler, SSCB karşıtı güçlere her türlü lojistik desteği sağlayarak iç savaşı daha da uzamasını sağladı. 1989 de SSCB Afganistan'dan çekilse de, devam eden iç savaş son bulmadı, aksine daha da şiddetlenmeye başladı. 1992 de SSCB yanlısı hükümetinde çökmesiyle, iktidar mücahitlerin eline geçti ancak, bu sefer de iktidar paylaşımı konusunda bir uzlaşmaya varamayan mücahitler, birbirine karşı savaşımaya başladı. Ülkedeki kargaşaya son vermek vaadiyle 1994 de ortaya çıkan, 1996 de ise ülke 'deki yönetimi ele geçiren Taliban'da iç savaşı bitirme konusunda başarısız oldu. En son 2001 ABD müdahalesiyle belli bir süre duraksama geçiren iç savaş, 2008'lerden sonra yeniden ortaya çıkarak, ülkedeki barışı baltalamaya başladı. 2014'de NATO'nun Afganistan'dan çekilmesini kendine fırsat bilen Taliban,²⁰⁸ ülke yönetimini yeniden elde etmek için devlete karşı yıkıcı faaliyetlerine hız verdi. 2021 de ABD'nin ülkeden tamamen çekilmesiyle ülke yönetimi bir kez daha Taliban'ın eline geçti. Taliban iktidara gelince, diğer etnik grupları siyaset sahnesi ve iktidardan uzaklaştırmaya başladı. Böylece Taliban yönetimine karşı bu sefer de diğer etnik gruplar savaşımaya başladı. Kısaca 1980'ler öncesi başlayan iç savaş bir türlü durmak bilmemektedir. Yakın zamanda bitecek gibi de gözüküyor.²⁰⁹

²⁰⁷ Murat Büyükbaş, "Amerika Birleşik Devletleri'nin Afganistan' a Müdahalesi ve Afganistan'da Oluşturulan Yeni Yönetim Yapısı", (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, 2006), s. 65.

²⁰⁸ The White House, "Remarks by the President in Address to the Nation on the Way Forward in Afghanistan and Pakistan", 01 December 2009, <https://obamawhitehouse.archives.gov/the-press-> (Erişim Tarihi: 05.25.2022).

²⁰⁹ Abdullah Yeğin, "Afganistan Siyasetini Anlama Kılavuzu", SETA, SETA Yayınları 53, 2015, s. 24.

İç Savaşın Dış Faktörleri

İç savaşın en önemli unsurlarından biri şüphesiz dış güçlerin müdahalesidir. Zira herhangi bir ülke de ortaya çıkan iç savaşın dış güçlerin desteğini arkasına almadan, uzun süre devam etmesi neredeyse imkânsızdır. Çünkü savaşın sürdürülmesi için mali ve askeri kaynaklara ihtiyaç çoktur. Yurt dışından bunun temin edilmediği takdirde, iç savaş kaynak yetersizliği nedeniyle son bulmaktadır. Dış güçlerin yakın çevresinde ortaya çıkan iç savaş, onlar için mezkûr ülke ‘deki çıkarlarını elde etmeleri için kaçırılmayacak bir fırsattır. Çünkü ancak, bu tür durumlar da müdahalesini insanı yardım adı altında gerçekleştirme fırsatı yakalamaktadırlar. Görünürde yardım ancak, gerçekte savaşın şiddetlenmesi için sundukları desteklerine meşruiyet vermek için, bizim yardımlarımız, savaştan zarar gören halkın maddi sorunlarını gidermek, yaralarına merhem olmak demektirler.²¹⁰

Dış güçler, yarımalarını kendi çıkarlarını elde etmek için uygun gördükleri aktörlere ulaştırmaktadır. Bu yüzden bu yardımlar, bazı gruplar için avantaj bazıları içinse dezavantajdır. Sağladığı sınırsız fonlarla ülkenin başına getirdiği grup sayesinde, ülke yönetimini elde etmektedirler. 1992 den sonra Mücahitlerin iktidara gelmesiyle ülkenin yönetimi Pakistan, Suudi Arabistan gibi ülkelerin eline geçmiştir. Özellikle 1996 de Taliban’ın iktidara gelişi, Suudi Arabistan ve Pakistan’ın, İran’a kaşı kazandığı büyük bir başarı olarak tarihe geçmiştir. Çünkü dış güçler, Afganistan üzerindeki yarışını kazanmak için çatışan gruplara fon sağlamaktaydı. Afganistan iç savaşının dış güçlerin müdahalesinden olumsuz etkilendiği açıkça ortadadır.²¹¹

İç Savaşın İç faktörleri

İç savaşın en önemli etkenlerinden biri de, ülke de var olan, ekonomik, siyasi, etniksel, kültürel ve psikolojik sorunlardır. Afganistan’da devam eden iç savaşın da demin ismini andığımız faktörden fazlasıyla etkilendiğini ifade etmek mümkün. Afganistan siyasetinde genellikle Peştun etnik grubun egemen olması, devlet imkânlarının sadece Peştun olanlara sağlanması, milli gelirden en çok payı olanların elde etmesi, Peştun olanların çoğu refah içinde yaşarken, diğer etnik grupların ağır şartlar altında hayatlarını idame ettirmeye mahkûm edilmesi, devlet organlarında istihdam edilmelerinin çeşitli nedenlerden ötürü engellenmesi neticesinde Peştunlara karşı diğer etnik grupların, haklarını elde etmek için silahlı bir mücadeleye girmelerine neden olmuştur.²¹²

Afganistan iç savaşının bir diğer nedeni de etnik gruplar arasındaki üstünlük mücadeledir. Ülkenin etnik çeşitliliği açısından oldukça zengin olması, ne yazık ki bu etnik grupların tarih boyunca aralarındaki ön yargı, kin ve düşmanlık duygularını bir şekilde aşamamaları, biri iktidara gelince, diğerini kökten ezerek asimile etmeye çalışması, kendi geleneklerine göre yaşamlarının engellenmesi, bir taraftan iç savaşın devamına katkıda bulunurken, diğer taraftan ülkede sağlanacak barışı engellemektedir. Afganistan iç savaşının bir diğer önemli nedeni ise kültürel anlaşmazlıktır. Ülke de değişik kültürler vardır. Ancak, bunların çoğu ülke yönetimini elinde tutan Peştunlar tarafından yok sayılmaktadır. Sadece Peştunların kültürü, ülke de egemen kültür konumuna yükseltilmeye çalışılmaktadır. Diğer etnik gruplar da kendi kültürlerini korumak için, sanları pahasına mücadele etmektedir. Tüm bu nedenlerin yanı sıra Afganistan için savaşının bir diğer nedeni de psikolojik sorunlardır. Peştunların iktidarı boyunca diğer etnik grupların değişik işkencelere tabi tutması, etnik gruplar arasında psikolojik sorunların meydana gelmesine neden olmuştur.²¹³

İran’ın Afganistan İç Savaşındaki Rolü

İran, Afganistan iç savaşının önemli aktörlerinden biridir. Zira İran’ın Afganistan ile ilgili birçok çıkarı söz konusudur. Orta Doğu coğrafyasının önemli aktörlerinden biri İran’dır. Bölgesel egemenliği açısından

²¹⁰ Özgür Çınarlı, “Afganistan’daki İç Savaş ve Dış Müdahaleler (1989-2001)”, (Yayınlanmış Doktora Tezi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Hacettepe Üniversitesi, 2009), s.60-65.

²¹¹ Hasan Basri Yallın ve Burhanettin Duran, **Devlet İçi Çatışmalarda Küresel ve Bölgesel Aktörlerin Suriye Stratejileri**, İstanbul: Turkuvaz Haberleşme Yayıncılık A.Ş., 2016, s.20-30.

²¹² Paul Collier and Anke Hoefler, “Greed and Grievance in Civil War”, **Oxford University Press**, 2004.P. 20-35.

²¹³ David M. Malone and Heiko Nitzschke, “Economic Agendas in Civil War, What We Know, What We Need To Know”, United Nations University, **World Enstitute for Development Economics Research**, No, 07, 2005, P.7-12

birçok devletle yarış halindedir. Örneği, Suudi Arabistan, ABD ve Pakistan. Pakistan, Suudi Arabistan'ın Afganistan üzerindeki nüfuzu İran tarafından milli çıkarları gereği kabul edilir bir durum değildir. Bu yüzden İran'ın Afganistan üzerinden Pakistan, Suudi Arabistan'a karşı yürüttü bölgesel yarış söz konusudur. 1980'ler boyunca İran'ın Irak'la olan savaşı gereği Afganistan ile ilgili gerektiği gibi ilgilenememiştir ancak, 1990'lerden sonrası kendini toparlamasıyla Afganistan konusunda daha aktif bir rol üstlenmeye başlamıştır.²¹⁴

İran'ın Afganistan'ın komşusu olması, Afganistan'da bulunan Taciklerle olan dil birliği, Hazaralarla ise olan mezhep birliği sayesinde Afganistan konusunda müdahalesini daha kolay bir hale getirmiştir. Bu yüzden 1990'ler sonrası Tacik ve Hazaralara ciddi yardımlara sağlayarak, onlar üzerinden çıkarlarını elde etmeye başlamıştır. Bu bağlamda 1990'den itibaren Hazaraları bir araya toplayarak, 1996 sonrası Taciklerin kendi ülkesine barınmasını sağlayarak, oradan Taliban'a karşı faaliyetlerinin devam ettirmelerine imkân yaratmıştır. Hatta Afganistan para biriminden bastırarak, Taliban yöneticilerini satın almaları için Taciklere vermiştir. 2001 de ABD'nin Afganistan müdahalesi İran'ı daha da tedirgin etmeye başlamıştır. Çünkü ABD, İran'daki rejim için ciddi bir risk durumundadır. Bu yüzden ABD'nin Afganistan'da zayıflaması için elindeki bütün imkânlarından yararlanılmıştır. İran, sahip olduğu ekonomik gücünü de, Afganistan'a karşı zaman zaman kullanmaktan çekinmemektedir. Ayrıca İran, su ihtiyacının büyük bir kısmını da Afganistan üzerinden temin etmektedir. Tüm bu nedenlerden ötürü, İran'ın Afganistan konusunda kayıtsız kalması imkânsızdır.²¹⁵

Pakistan'ın Afganistan İç Savaşındaki Rolü

Pakistan, Afganistan iç savaşının en önemli mimarlarından biridir. Zira iki ülke tarih boyunca 1996-2001 arası hariç hiçbir şekilde güzel ilişkilere sahip olamamıştır. Pakistan İkinci Dünya Savaşı sonrası, 1947 senesinde kurulunca Afganistan bağımsızlığını tanımayarak, karşıtlığını bildirmiştir. Bunun da temel nedeni iki ülke arasındaki sınır anlaşmazlığıdır. Daha Pakistan ortada yokken, 1892 de Afganistan ile Hindistan'da egemen olan İngiliz imparatorluğu arasında imzalanan hudut anlaşması neticesinde Peştunlar ikiye bölünerek, sınırın iki tarafında kalmaya mahkûm edilmiştir. Abdurrahman Han döneminde yapılan anlaşma, Abdurrahman Han hariç, kendisinden sonra gelen hiçbir Afganistan lideri tarafından tanınmamıştır. Zira bu anlaşmanın İngilizlerin baskıları ile yapıldığı düşünülmektedir. Bu yüzden Pakistan kurulunca iki devlet arasındaki sınır anlaşmazlığı kendini göstermiştir. Pakistan'da bulunan Hayber Pahtunha eyaleti üzerinde Afganistan hak iddia etmektedir.²¹⁶

Bu yüzden Pakistan hiçbir zaman Afganistan'ının güçlü bir devlet olmasını istememektedir. Tam da bu yüzden 1770'lerden sonra devlet karşıtı kişiler Afganistan'dan kaçarak, Pakistan'a sığınmıştır. Pakistan ise onlara her türlü imkânı sağlayarak, Afganistan devletine karşı mücadele etmeleri hususunda teşvik etmiştir. Bu yüzden Pakistan mücahitlere her türlü desteği sağlamıştır. Taliban'ın kuruluşundan itibaren, Afganistan'da egemen olmasına kadar Pakistan'ın rolü oldukça çoktur. Pakistan, Afganistan'da mücahitler dönemi, özellikle de Taliban döneminde, Afganistan'da son sözü söyleyen en önemli dış güç konumundaydı. Ayrıca, Pakistan Afganistan'da kendi yanlısı bir hükümeti başa getirerek, Orta Asya ülkeleri ile olan ticari ilişkilerini de geliştirmek istemektedir. Tüm bunlardan ötürü Pakistan'ın Afganistan konusunda tarafsız kalması imkansızdır.²¹⁷

²¹⁴ Shahram Akbarzadeh, "Iran's Policy Toward Afghanistan: In The Shadow of the United States", **Journal of Asian Security and International Affairs**, Vol. 1, No 1, 2014, pp.20-30.

²¹⁵ Nazar Shafaei, "ارزیابی راهبری سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران در افغانستان (Iran İslam Cumhuriyetinin Afganistan'daki Dış Politikasının Stratejik Değerlendirilmesi)", **Stratejik Çalışmalar**, Cilt. 6, Sayı. 22, 2004, ss. 82-85

²¹⁶ "Afghanistan: Crises of Impunity, The Role of Pakistan, Russia and Iran in Fueling the Civil War", **Human Rights Watch**, 13 January 2001,

<https://reliefweb.int/report/afghanistan/afghanistan-crisis-impunity-role-pakistan-russia-and-iran-fueling-civil-war>
(Erişim Tarihi: 06.06.2022).

²¹⁷ Abdul Kader H. Sino, **Organization at War in Afghanistan and Beyond**, New York Times: Cornell University Press, 2008. Pp.225-227

SONUÇ

Afganistan uzun süredir acımasız bir iç savaşla mücadele etmektedir. Neredeyse 50 senedir devam eden iç savaşı durdurma konusunda henüz başarı elde edemeyen Afganistan'ın, yakın tarihte bu sorunu aşmasında zor görünmektedir. Çünkü devam eden iç savaşın birçok nedeni bulunmaktadır. Bu nedenler hem içsel hem de dışseldir. Dış güçler ise Afganistan konusunda değişik nedenlerden ötürü müdahale etmektedir. Öncelikle Afganistan'ın sahip olduğu jeopolitik, jeostratejik, jeoekonomik konumu, barındırdığı zengin yer altı kaynakları hiçbir devletin görmezden gelebileceği bir konu değildir. Afganistan'da egemen olan bir devlet Orta Doğu, Orta Asya ve Güney Asya ülkelerine kolay bir şekilde nüfuz etme şansına sahip olacaktır. Bu yüzden tarih boyunca Afganistan birçok gücün istilasına maruz kalmıştır.

Afganistan iç savaşının en önemli dış aktörleri şüphesiz İran ve Pakistan gibi devletlerdir. Zira her iki devletin de Afganistan ile ilgili ciddi çıkarları söz konudur. Bu yüzden bir şekilde Afganistan üzerinde egemen olma peşindedirler. Afganistan'da anarşik durumun hâkim olması en çok Pakistan'ın işine gelmektedir. Bu yüzden Afganistan'da devlete kaşı mücadele eden tüm grup ve aktörler her zaman Pakistan tarafından desteklenmiştir. İran'da değişik nedenlerden ötürü Afganistan'da müdahale etmektedir. En önemli sebeplerden biri is Suudi Arabistan, Pakistan ve ABD ile olan mücadelesidir. İran, Afganistan halkı ile sahip olduğu ortak dil ve mezhep sayesinde bu ülkeye daha kolay müdahale etmektedir.

KAYNAKÇA

1. “Afghanistan: Crises of Impunity, The Role of Pakistan, Russia and Iran in Fueling the Civil War”, **Human Rights Watch**, 13 January 2001,
2. Akbarzadeh, Shahram, “Iran's Policy Toward Afghanistan: In The Shadow of the United States”, **Journal of Asian Security and International Affairs**, Vol. 1, No 1, 2014.
3. BASRİ, Hasan Yallın ve Burhanettin Duran, **Devlet İçi Çatışmalarda Küresel ve Bölgesel Aktörlerin Suriye Stratejileri**, İstanbul: Turkuvaz Haberleşme Yayıncılık A.Ş., 2016.
4. Büyükbaş, Murat. “Amerika Birleşik Devletleri'nin Afganistan' a Müdahalesi ve Afganistan'da Oluşturulan Yeni Yönetim Yapısı”, (**Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi**, Süleyman Demirel Üniversitesi, 2006).
5. COLLIER, Paul and HOFFER, Anke, “Greed and Grievance in Civil War”, **Oxford University Press**, 2004.
6. Çınarlı, Özgür. “Afganistan'daki İç Savaş ve Dış Müdahaleler (1989-2001)”, (**Yayınlanmış Doktora Tezi**, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Hacettepe Üniversitesi, 2009).
7. <https://reliefweb.int/report/afghanistan/afghanistan-crisis-impunity-role-pakistan-russia-and-iran-fueling-civil-war> (Erişim Tarihi: 06.06.2022).
8. MALONE, David M. and NITZSCHKE, Heiko, “Economic Agendas in Civil War, What We Know, What We Need To Know”, United Nations University, **World Enstitute for Development Economics Research**, No, 07, 2005.
9. SHAFAEİ, Nazar. “ارزیابی راهبری سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران در افغانستان (İran İslam Cumhuriyetinin Afganistan'daki Dış Politikasının Stratejik Değerlendirilmesi)”, **Stratejik Çalışmalar**, Cilt. 6, Sayı. 22, 2004.
10. SİNO, Abdul Kader H. **Organization at War in Afghanistan and Beyond**, New York Times: Cornell University Press, 2008.
11. YEĞİN, Abdullah, “Afganistan Siyasetini Anlama Kılavuzu”, **SETA**, SETA Yayınları 53, 2015.

Doç. Dr. Malahat PANAHALIYEVA²¹⁸
AZERBAJCAN'DA YENİ ENERJİ STRATEJİSİNİN OLUŞUMU
FORMATION OF NEW ENERGY STRATEGY IN AZERBAIJAN

ÖZ

Makale, Azerbaycan'da yeni bir enerji stratejisinin oluşturulmasına adanmıştır. Makale ayrıca hidrokarbon kaynakları bakımından zengin olan cumhuriyetin enerji stratejisinin oluşumunu, bu alandaki sorunları ve çözüm yollarını da yansıtmaktadır. Ülkenin enerji güvenliği, yeni projelerin uygulanması, gelişmiş sahalardan petrol ve gazın taşınması konuları da ele alındı.

Anahtar Kelimeler: hidrokarbonlar, enerji stratejisi, petrol ve gaz sahaları, Yüzyılım Sözleşmesi, uluslararası projeler, enerji güvenliği.

ABSTRACT

The article is dedicated to the formation of a new energy strategy in Azerbaijan. The article describes the formation of the energy strategy of the republic, which is rich in hydrocarbon resources issues, problems in this area and their solutions are also reflected. Also the country's energy security, implementation of new projects, oil extracted from developed fields and gas transportation.

Keywords: hydrocarbons, energy strategy, oil and gas fields, Contract of the Century, international projects, energy security.

---

²¹⁸ Sumgayıt Devlet Üniversitesi; Dünya ekonomisi ve pazarlama Bölümü Başkanı; Penahliyeva@mail.ru; ORCID: 0000-0003-4437-6256

GİRİŞ

Dünyanın enerji haritasına baktığınızda, enerjiye olan talep her yıl artıyor. Bu endüstriyel ürünlerin geri dönüşümü olmadığı için arz ve talep arasındaki orantısallık artmaktadır. Bu da alternatif enerji kaynakları bulma sorununu gündeme getiriyor. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Hazar bölgesi bu tür kaynaklar açısından zengindir. 1859 yılında Azerbaycan'ın Bibiheybat şehrinde ilk kez petrol kuyusu açıldı. 19. yüzyılda dünyada ilk kez petrol endüstriyel olarak Azerbaycan'da çıkarılmıştır [1]. 1991 yılında bağımsızlığını kazanan cumhuriyet, enerji üretimi alanında niteliksel olarak yeni bir gelişme aşamasına girmiştir. Ülkemiz ilk defa kendi servetinin sahibi oldu

Azerbaycan'ın yeni enerji stratejisinin mimarı olan milli liderimiz Haydar Aliyev'in aldığı iki siyasi karar, ülkenin petrol ve gaz politikasının şekillenmesinde önemli rol oynadı. Ayrıca cumhuriyetin Avrupa'nın enerji güvenliğini sağlamaya hazır olduğunu gösterdi. 20 Eylül 1994'te imzalanan "Yüzyılın Sözleşmesi" Azerbaycan'da yeni bir petrol endüstrisinin temelini attı. Ülkenin enerji güvenliği ve Avrupa enerji güvenliği için önemli olan Şah Deniz gaz sahasının geliştirilmesi için imzalanan anlaşma, bu süreci geri dönülmez hale getirdi.

Ulusal lider "Yüzyılın Sözleşmesi"nin imza töreninde yaptığı konuşmada şunları söyledi: Geçmişte ne kadar petrol çıkarmış olursak olalım, başarılarımız ne kadar büyük olursa olsun, şunu belirtmeliyiz ki, yakın zamana kadar, yani Azerbaycan'ın bağımsızlığına kadar halkımızın doğal kaynaklarına hiçbir zaman sahip çıkmamıştır. Şimdi yeni bir evrede yaşıyoruz. Azerbaycan halkı kendi doğal kaynaklarına sahiptir. Bu sepetlerin nasıl kullanılacağı halkımız tarafından özgürce belirlenir."

Yüzyılın Antlaşması'nın imzalanmasından sonra, eski ABD Başkanı Bill Clinton, 20 Eylül 1994'te cumhuriyete bir telgrafta şunları yazdı: "Birleşik Devletler tarihinde türünün en büyüğü olan bu anlaşmayı memnuniyetle karşılıyorum. Karşılıklı fayda sağlayacak ve ülkelerimiz arasında büyüyen ekonomik ve ticari bağların güçlendirilmesine hizmet edecektir." Azerbaycan petrolünün geliştirilmesi, Dağlık Karabağ bölgesi içinde ve çevresinde uzun süredir devam eden ihtilafın çözülmesinin yanı sıra Azerbaycan halkına istikrar, ekonomik kalkınma ve refah getirmede önemli bir rol oynayabilir. Güçlü bir ekonomik geleceğe doğru bir adım atmış olmanızdan dolayı çok mutluyuz"[10].

Haydar Aliyev'i kabul eden Türkiye Devlet Bakanı Necmeddin Cevdet, görüşünü şu sözlerle dile getirdi: "Bağımsızlığınız olmasaydı bu imza bugün Bakü'de atılmazdı. Petrol sözleşmesindeki bugünkü imza, aslında üç renkli bayrağınızı onaylayan bir imzadır." Böylece "Yüzyılın Sözleşmesi" imzalanarak cumhuriyetin egemenlik hakları tesis edilmiş oldu. Azerbaycan tam bağımsız bir devlet olarak sesini tüm dünyaya duyurmuş ve Azerbaycan serbest piyasa ekonomisine geçişin koşullarını yaratmıştır. Anlaşmanın imzalanması devletimizin gelişmesi için yeni fırsatlar açtı. Ülkenin petrol endüstrisine yabancı yatırım akışı başladı.

Azerbaycan'ın "Yeni Petrol Stratejisi"nin yazarı ve mimarı Haydar Aliyev, Azerbaycan'ın enerji kaynaklarının dünya pazarına ihracında ana yönlerinden birini gördü. Böylece, Akdeniz kıyısındaki Türkiye'nin Ceyhan limanı, Azerbaycan petrolünün dünya pazarına ulaştırılmasında nihai hedef haline geldi. Bakü-Tiflis-Ceyhan ana ihracat boru hattının yapım tarihi, 26 Nisan 1998'de Trabzon'da üç cumhuriyetin cumhurbaşkanlarının yaptığı bir toplantıda açıklandı. Eylül 2002'de Sangaçal'da Bakü-Tiflis-Ceyhan boru hattının inşaatına başlandı. Toplantıya Haydar Aliyev, komşu Gürcistan Cumhurbaşkanı E. Shevardnadze, Türkiye Cumhurbaşkanı AN Caesar ve ABD'nin Hazar Denizi Temsilcisi S. Mann katıldı.

Böylece Azerbaycan'ın Yeni Petrol Stratejisi'nin en önemli başarısı olan Bakü-Tiflis-Ceyhan petrol boru hattı gerçekleştirilmiştir. Boru hattının inşaatı 2003 yılında başladı ve 2005 yılında petrol ile doldurma süreci başladı. 28 Mayıs 2006'da Azerbaycan petrolü Ceyhan limanına teslim edildi. İlk petrol tankeri o yılın 4 Haziran'ında denize açıldı ve 4 Temmuz'da İtalya'ya ulaştı. Yüzyılın en büyük enerji projesi Haydar Aliyev'in adını taşıyan Bakü-Tiflis-Ceyhan ana ihracat petrol boru hattı 13 Temmuz 2006'da Ceyhan'da açıldı.

Bu kemer dünyanın en uzun kemerlerinden biridir. Uzunluğu 1768 km'dir. 1076 km'si Türkiye'den, 443 km'si Azerbaycan'dan ve 249 km'si Gürcistan'dan geçmektedir. Projenin maliyeti 50 milyar dolar. Boru hattının kapasitesi 50 milyon tondur. Bu kemer uzun yıllardır cumhuriyete gelir getiriyor. Bu gelir Devlet Petrol Fonuna dahildir. Bu fonun fonları, ülkenin gerekli sosyo-ekonomik sorunlarının çözümüne yöneliktir.

Bu başarıya vurgu yapan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev, "Petrol boru hatlarının, özellikle Bakü-Tiflis-Ceyhan petrol boru hattının inşası tarihi bir olaydı. Sadece Hazar petrolünün ilk kez Akdeniz pazarlarına ihraç edilmesinden dolayı değil. Aynı zamanda bu boru hattı yeni bir yol, yeni bir koridor açtı "[2].

SONUÇ ve ÖNERİLER

Bu tür uluslararası projelerde tecrübesi olan Azerbaycan, şimdiden daha büyük ve önemli projeleri uygulamaya başladı. Güney Gaz Koridoru'ndan bahsediyoruz. Avrupa Komisyonu ile Azerbaycan arasında 2011 ve 2011 yıllarında Stratejik İşbirliği ve Enerji Mutabakat Zaptı imzalanmıştır. 2012 yılında Azerbaycan Cumhuriyetleri ile Türkiye arasında TANAP'ın inşası konusunda tarihi bir anlaşma imzalandı. 2013 yılında projenin uygulanmasını engelleyebilecek bir yatırımla sorun giderilmiş ve Şah Deniz-2 projesine yatırım kararı alınmıştır. 2015 yılında TANAP'ın 2016 TAP projesinin temeli atıldı.

19. yüzyılın 40 milyar dolarlık en büyük projesi olan Güney Gaz Koridoru'nun gerçekleştirilmesinde başarılı adımlar atıldı. Şah Deniz sahasından çıkarılan gaz, Bakü ile İtalya'yı 3.500 km uzunluğundaki üç gaz boru hattıyla bağlayacak. Başkanlar Güney Gaz Koridoru'nun başarısını bu şekilde değerlendiriyor. "Birincisi, proje enerji güvenliği, enerji çeşitlendirmesi ve serbest rekabeti içeriyor. İkincisi, proje üretici, tüketici ve transit ülkeler arasında bir denge kurmayı başardı. Yani burada kaybeden yok. Üçüncüsü, siyaset ve enerji birbirinden ayrılmamalıdır. Enerji politikası araç olarak kullanılmamalıdır. Güney Gaz Koridoru'nda verdiğimiz örneğin, enerji ve siyaset birbirinden ayrıldığında başarının elde edilemeyeceğini gösterdiğini düşünüyorum."

Cumhurbaşkanları İlham Aliyev'in enerji güvenliği politikasında başarılı denge politikası sonucunda 9 Şubat 2016 tarihinde Güney Gaz Koridoru Danışma Konseyi 2. toplantısında bir deklarasyon imzalandı. 11 ülke ve Avrupa Komisyonu katıldı.

14 Eylül'de Azerbaycan'da yeni Azeri, Çırac ve Güneşli sahalarında enerji güvenliği alanında anlaşma imzalandı. Cumhurbaşkanı İlham Aliyev, "Azeri, Çırac ve Güneşli petrol sahalarının geliştirilmesi 2050 yılına kadar uzatılacak" dedi. İmzalanacak yeni sözleşme de menfaatlerimizi tam anlamıyla karşılamaktadır. Bu sefer sözleşme daha iyi şartlarda imzalandı. Sözleşmenin imzalanmasının ardından yabancı yatırımcılar tarafından ülkemize 3,6 milyar dolar ikramiye ödenecek.

SOCAR'ın AzACG'si sözleşmenin uygulanmasına yüklenici olarak katılacak; SOCAR'ın payı %11,6'dan %25'e çıkacak ve petrolün Azerbaycan'a ulaşma oranı %75 olacak. Bunlar ana koşullardır. Elbette sözleşmede birçok hüküm var. Temel koşullar zaten bunu gösteriyor. Bu sözleşme, Azerbaycan'ın gelecekteki gelişimi ve mali imkânlarımızın genişletilmesi için büyük önem taşımaktadır [3].

Yeni petrol sözleşmesinin imzalanmasında konuşan Cumhurbaşkanı, "Yıllar içinde Azeri-Çırac-Güneşli'den 436 milyon varil petrol çıkarıldı. Çok iyi hatırlıyorum, 1994 yılında sözleşme imzalandığında tahmini petrol rezervi 511 milyon ton olarak belirlenmişti. Ancak bugünkü bilgilere göre eminim ki bu son bilgi değildir, rezervler artacaktır. Bu da Azeri-Çırac-Güneş'te halen yaklaşık 500 milyon ton ham petrol rezervi bulunduğunu gösteriyor. Bunların bir ön hesaplama olduğunu tekrar belirtmek isterim. Sözleşmenin uygulanması sırasında bu rakamın artacağından eminim [5].

KAYNAKÇA:

1. Aliyev I., "Azerbaycan'ın Hazar petrolü" M, İzvestia, 2003, 798 s.
2. Yakıt ve enerji kompleksinin faaliyetleri hakkında rapor 2017 sayfa: 16

İnternet kaynakları

3. <http://www.President.az>
4. <http://www.Mie.gov.az>
5. <http://www.worl.doil.com>
6. <http://www.nefte.qaz.ru>
7. <http://www.Ilham-Aliyev.com>

8. <http://www.energy.strategy.ru>
9. www.azstat.org
10. www.bp.com–BP–Azərbaycan
11. www.iie.com-ABŞ-ın Beynəlxalq İqtisadiyyat İnstitutu
12. www.wto.org.-Ümumdünya Ticarət Təşkilatı
13. <https://www.euneighbours.eu/az/cast/>
14. <https://azadinform.az/az/read/4sora/>

(33)

Öğr. Gör. Abdurrahman Oktay YAŞAR²¹⁹; Doç. Dr. Mustafa Hakkı AYDOĞDU²; Öğr. Gör. Dr. Veysel ASLAN³

**SU KAYNAKLARININ AŞIRI TÜKETİMİNE KARŞI FİYATLANDIRMANIN ÖNEMİ ÜZERİNE
BİR DEĞERLENDİRME
AN ASSESSMENT ON THE IMPORTANCE OF PRICING AGAINST OVERCONSUMPTION OF
WATER RESOURCES**

ÖZ

Dünyayı olumsuz yönde etkileyen önemli sorunlar arasında küresel ısınma ilk başlarda gelmektedir. Dünyada su talebinin artması, değerlendirilebilir suyun düzenli olarak azalması ve aşırı su tüketiminin önlenmesi için önlemlerin alınması gerekmektedir. Suyun kıt olduğu yerlerde sulama suyu fiyatlarının minimum tutulması, suyun tüketimini artırmaktadır. Bir şeye ücret belirleme, serbest ticaret piyasasında o şeyin önemini artıran bir faktördür. Çünkü insanlar ücretini ödemediği ya da çok az ödediği şeylerin, yükümlülüklerini üstlenmeyecek ve kullanımında tasarruflu davranmayacaktır. Suyun makul bir değer olarak tüketilmesi için yapılacak bir ücretlendirme ile sürdürülebilir kaynak kullanımının sağlanmasıyla iktisadi gelişmeye katkı sunulacaktır. Genel olarak aşırı su israfını engellemede, sulama suyunun fiyatlandırılması ön plana çıkmaktadır. Denetimi kamuda olmak üzere, özel sektöre suyla ilgili konularda yer vermek, siyasi ve yenilikçi fikirlerin desteğini alarak, artan su baskılarının ancak tüm tarafların katılımıyla birlikte gerçekçi bir bakış açısıyla yönetilmesi durumunda çözüme kavuşabileceği öngörülmektedir. Bu çalışmada suyun yaşam için hayati bir öneme sahip olması nedeniyle, suyun fiyatlandırılmasının gerekliliği, dünya genelindeki kamu ve özel kuruluşların bakış açılarının suyun israfını engellemede katkısının olup olmadığı irdelenerek ve bazı bilimsel çalışmalar gözden geçirilerek bir sonuca varılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Su israfı, Su kıtlığı, Fiyatlandırma, Sürdürülebilirlik.

ABSTRACT

Global warming is one of the most important problems affecting the world negatively. It is necessary to take measures to increase the demand for water in the world, to decrease the usable water regularly and to prevent excessive water consumption. In areas where water is scarce, keeping irrigation water prices to a minimum increases water consumption. Setting a price for something is a factor that increases the importance of that thing in the free trade market. Because people will not take on the obligations of things that they do not pay or pay very little and will not act sparingly in their use. Economic development will be contributed by ensuring sustainable resource use with a charge to be made for the consumption of water at a reasonable value. In general, pricing of irrigation water comes to the fore in preventing excessive water waste. It is foreseen that increasing water pressure can only be resolved if it is managed with a realistic point of view, with the participation of all parties, by involving the private sector on water-related issues, the supervision of which is in the public sector, with the support of political and innovative ideas. In this study, it has been tried to reach a conclusion by examining the necessity of pricing water, whether the perspectives of public and private organizations around the world contribute to preventing the waste of water, and by reviewing some scientific studies, since water has a vital importance for life.

Keywords: Waste of water, Scarcity of water, Pricing, Sustainability.

²¹⁹ Sorumlu Yazar, Harran Üniversitesi, Teknik Bilimler Meslek Yüksekokulu, İnşaat Bölümü, Şanlıurfa/TÜRKİYE, ORCID: 0000-0002-2237-1254. E-posta: aoyasar@harran.edu.tr

² Harran Üniversitesi, Ziraat Fakültesi, Tarım Ekonomisi Bölümü, Tarım Politikası ve Yayım Anabilim Dalı, Şanlıurfa/TÜRKİYE, ORCID: 0000-0002-4945-5239. E-posta: mhaydogdu@hotmail.com

³ Harran Üniversitesi, Mühendislik Fakültesi, Çevre mühendisliği Bölümü, Çevre Teknolojileri Anabilim Dalı, Şanlıurfa/TÜRKİYE, ORCID: 0000-0002-1046-4410. E-posta: dilekoglu@harran.edu.tr

1. GİRİŞ

Dünya üzerinde iklim değişikliği sonucunda artan sıcaklıklar ve azalan yağışlar nedeniyle kuraklıklar daha sık yaşanmaya başlanmıştır. Her yıl ortalama dünya nüfusu 80 milyon kişi artmakta, 2050 yılına kadar dünya nüfusunun 9,3 milyara çıkması beklenmekte olup, su ve beslenme ihtiyaçlarında %60 oranında bir artış öngörülmektedir (Akbaş, 2014). Küresel olarak artan nüfusun gıda ihtiyacının karşılanabilmesi için tarımsal sulamalar giderek yaygınlaşmaktadır. Dünya’da 1995 yılında yaklaşık 250 milyon hektar olan sulanan arazi miktarı, 2010 yılında yaklaşık 290 milyon hektar olup, 2025 yılına kadar ise 330 milyon hektara çıkması beklenmektedir (Yıldız, 2002, 2016). Dünya genelinde birçok doğal afet türü bulunmakta olup, bunların çoğunluğunun meteoroloji ile ilgili olduğu bilinmektedir. Bu doğal afet türleri içerisinde yerküreyi en olumsuz ve en geniş şekilde etkileyecek afet ise kuraklıktır. Kuraklık yavaş hareket eden bir iklimsel bir olay olması itibarıyla geniş kapsamda ve coğrafik olarak değişkenlikler gösterebilir (Kaplukan, 2013). Son yüzyılda fosil yakıtlarının kullanımının artması, ormanların hızla yok edilmesi, küresel olarak insanların oluşturduğu baskılar, sanayi devrimiyle birlikte ortaya çıkan, metan, karbondioksit, diazotmonoksit gibi kirliliği meydana getiren sera gazları emisyonlarındaki sürekli artışlar küresel ısınmayı tetiklemiştir (Demir, 2009).

Isınma artışıyla oluşacak kuraklıklar neticesinde insanlık en büyük gıda krizleriyle ve kıtlık tehdidiyle karşılaşacaktır. Daha net bir görüşle küresel ısınma nedeniyle 1 milyar insan açlık sıkıntısıyla boğuşacaktır (Çelik ve Karabulut, 2013). Hâlihazırda, küresel ısınmanın olumsuz etkilerini ekonomik, toplumsal ve çevresel olarak da dünya genelinde her alanda görebilmek mümkündür (Akbaş, 2014). Kuraklığın çevresel etkilerinin oluşum süreci Şekil 1’de görülmektedir.

Şekil 1. Kuraklık olayının ortaya çıkışı ve akışı.

Su kaynaklarının, sanki hiç bitmeyecek ya da kalitesinden bir şey kaybetmeyecekmiş gibi kullanıldığı söylenebilir. Bir akarsudan, gölden ya da bir kuyudan kolaylıkla elde edilebilecek su, özellikle kırsal kesimde bedava bir doğal kaynak olarak görülmektedir. İklim değişikliği nedeniyle azalan su kaynakları yönetimi, günümüzde farklı düşünce biçimlerinin uygulanmasını zorunlu kılmaktadır. Dünyada bazı kıta ve ülkelerde kişi başına tüketilen su miktarları Tablo 1’de verilmiştir.

Tablo:1 Dünyada bazı ülke ve kıtalardaki kişi başına düşen kullanılabilir su miktarı

Ülke	Kullanılabilir su potansiyeli (m ³ /kişi-yıl)	Kıta	Kullanılabilir su potansiyeli (m ³ /kişi-yıl)
Türkiye	1510	Asya	3000
İsrail	124	Batı Avrupa	5000
Irak	2020	Afrika	7000
Suriye	1200	Güney Amerika	23000
Filistin	100	Kuveyt	124
Lübnan	1300	Ürdün	138
Kanada	10000	Çin	500

Su kaynaklarına ilişkin etkin bir ücretlendirmenin olmamasının bu kaynağın kullanımında israfa yol açtığı söylenebilir. Buna karşın piyasa koşullarında etkin fiyatlandırmaların yapıldığı diğer ticari mallar, tüketiciler tarafından daha dikkatli bir şekilde tüketilmektedirler. Aynı durumun, azalmakta olan su kaynakları için de geçerli olması gerektiği vurgulanmaktadır. Bu nedenle hakça, makul ve etkin bir su fiyatlandırmasının su israfının önlemede ve su kaynaklarının sürdürülebilir kullanımı için korunmasında önemi giderek artmaktadır. Ülkelerin önemli bir kısmında su varlıkları devletin yetkisindedir. Suyun ticari boyutunun ulaştığı yıllık kârı yaklaşık 1 trilyon ABD doları ile petrol endüstrisinin kârının %40'ına yaklaşmış ve ilaç piyasasının kâr oranından daha fazla bir gelire ulaşmıştır. Yerküre üzerindeki kullanılabilen suların yalnız %5'inin özel sektöre açıldığı dikkate alınır, bu durum su sektörünün çok büyük bir kâr potansiyeline haiz olduğunu göstermektedir (Yıldız, 2008).

2. MATERYAL ve YÖNTEM

Bu çalışmada dünya genelindeki kuruluşlar ile bilimsel araştırmaların yaklaşımları dikkate alınarak fiyatlandırma ile ilgili bir sentez oluşturulması amaçlanmış olup, ikincil veriler kullanılmıştır. Suyun fiyatlandırılmasının hedef noktası, düşük fiyatlandırma veya olmaması yaklaşımında, suyu kullananlara karşı herhangi bir yaptırımında olmaması durumunda, suyun gerçekçi olmayan tahsisi, kullanımı, yönetimi ve israfı zemin hazırlamasıdır. Su fiyatlandırması coğrafya ayrımcılığının önlenmesi açısından da önem taşımaktadır. Ücretlendirme kriterleri ülkeden, ülkeye ve hatta kendi içinde farklı yerlerde fiziksel, toplumsal, kamusal ve siyasi olarak farklılıklar gösterebilir (Şahin, 2007; Aydoğdu, 2012). Bu siyasi bir talep olabileceği gibi kamu talebi ve toplumsal bir karar olarak da söz konusu olabilir. Ekonomik kalkınmışlık ve mevcut kaynaklar coğrafyadan coğrafyaya değişken olabilmektedir. Her ülkenin, lokomotif alanları göz önüne alınmalıdır. Suyun kullanımıyla ilgili ileri sürülen iki düşünce öngörülmektedir. Birinci öngörüye göre su bir insan ihtiyacıdır. Bu öngörü suyun ekonomik bir mal olarak şekillenmesine doğru da gitmektedir. İkinci öngöründe ileri sürülen düşünce ise suyun bir insan hakkı olduğudur. Küresel olarak su konusuyla ilgili bütün karar ve düşünceler bu öngörülere göre şekillenmektedir. Suyun "ekonomik bir mal olarak" öngören bakış tarzına göre, su serbest piyasa ekonomisine göre sunulmalı, kamu bu piyasaya fazlaca müdahale etmemeli ve su hizmetlerinin özel sektöre devredilmesi talep edilmektedir. Suyu "temel bir insan hakkı olarak" öngören bakış tarzı ise, insanların adil ve güvenilir bir suya ulaşmasının sağlanması özel sektör ile değil ancak devlet imkânlarıyla mümkün olabileceğini savunmaktadırlar (Görer, 2001). Artan nüfus ve tüketimlerin oluşturduğu baskılar nedeniyle, son dönemlerde doğal kaynakların ticarileştirilmesi yönünde bir ivme ortaya çıkmıştır. Sonuç itibarıyla normal bir hak olarak görülen su, 1990'lardan itibaren genel olarak "hak" olarak görülmeyip, ticari bir "mal" olarak kabul edilmiştir. Yani su bundan sonra piyasada alınıp satılabilen bir ticari araç gibi görülmekte olup, bu politika suyun metalaşması olarak tanımlanabilmektedir (Brown, 2005). Diğer taraftan suyun "sınırlı" bir ticari mal olması nedeniyle de, bilimsel olarak yaklaşılmasının gerekliliği görülmüştür (Çınar, 2008).

Söz konusu ticari öngörüler suyu ücretlendirmenin gerekli olduğunu vurgulamaktadırlar. Diğer taraftan küresel olarak su ücretlerinin seviyesinin nasıl olması ile fiyatlandırmada kullanılacak yöntemler ve kabuller konusunda ise bir uzlaşma sağlanamamıştır (Koç, 1998). Su, insanlara ulaşılması gereken ancak yerküre üzerinde kısıtlı olan bir kaynak olup, suyun rekabete açık bir kaynak olması ise suyun ticari bir ürün olarak da değerlendirilmesini gerektirmektedir (Allan, 2001). Suyun yönetilmesinde ve planlamasında ücretlendirme, etkin ve denetleyici bir faktördür. Genel olarak ülkeler su azlığından kaynaklanan sorunları aşılmasında ve sulama suyu düzenlemelerinde başlıca araç olarak suyun etkin fiyatlandırılmasını kullanmaktadırlar. Günümüzde suyun idaresi, işletilmesi, sulamalarda kullanımlarındaki verimlilikleri, suyun ücretlendirilmesi ve su varlıklarının korunması önemli bir konu olarak tüm ülkelerin gündeminde yer almaktadır (Aydoğdu vd., 2015).

Doğal ortamında bağımsız olarak hareket eden suyun biriktirilmesi, düzenlenmesi ve ihtiyaç olunan yerlere iletilmesi önemli bir yatırım ve maliyet içermektedir. Ortaya çıkan bu maliyetin etkin bir şekilde fiyatlandırılmasıyla birlikte, su hizmetlerinde karşılaşılan mali sorunlar çözülebilecektir. Diğer taraftan su hizmetlerinin özel mülkiyete geçmesi ya da özel sektör tarafından işletilmesi halinde ise "ücretini veren suyu

kullanılabilir" anlayışına bağlı kalınarak, verilen her türlü hizmetler ücretlendirme karşılığında olacaktır (Kılıç, 2009).

Sürdürülebilir su kaynakları kullanımında ve yararlanmada sosyal adaletin sağlanabilmesi amacıyla, su kaynakları optimal bir şekilde hakça, makul ve ödenebilir olarak fiyatlandırılmalıdır (Aydoğdu vd., 2015). Diğer taraftan su fiyatlandırmasının yüksek olması halinde toplumsal rahatsızlıkların oluşabileceği de bir gerçektir. Fakirlik ve yüksek fiyat çıkmazı, dünyanın çeşitli yerlerinde sorunlara ve çatışmalara yol açabilecektir. Faydalı bir yöntem olarak görülen suyun yüksek fiyattan sunulması, suyun kullanım yapısını bozabilmekte iken, aşırı düşük bir fiyatlandırma ise, suyun aşırı tüketimine dolayısıyla su israfına yol açabilecektir (Şahin, 2007). Aşırı su kullanımı toprakta yapısal bozulmalara, ürün kayıplarına sebep olabilecek ve kırsal refahı olumsuz yönde etkileyebilecektir (Aydoğdu et al., 2020). Su fiyatlandırmasının özünde tüketilen suyun miktarını azaltma, verimli kullanılmasını sağlama, sulama yatırımlarının ve işletmesinin maliyetlerinin karşılanması ile sulamalardan beklenen toplumsal faydaların sağlanması yer almaktadır. Su yönetimi hedeflerinde önemli bir etken olan ücretlendirme, yön verici ve denetleyici bir mekanizmadır. Suyun fiyatlandırılmasının önemi ile ilgili küresel etkili kurumlar birbirine benzer nitelikte görüş ve kararları dile getirmişlerdir. Bu kararlar;

- **Birleşmiş Milletler (BM);** Suyu bir hak olmasından çok, ekonomik bir mal olarak gören bir yaklaşıma sahiptir. Suyun ticari bir meta olarak görülmesi ve suyun serbest piyasaya arzının küresel anlamda kabul görmesi konusunda 1992 yılında alınan kararlar belirleyici olmuştur. 26-31 Ocak 1992 tarihinde Dublin Uluslararası Su ve Çevre Konferansında alınan en önemli karar “suyun ticari bir mal” olarak belirlenmesidir.

- **Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Teşkilatı (OECD);** BM konferanslarında kabul edilen suyla ilgili kararları destekleyen OECD, su konusundaki kararların kamudan piyasaya devredilmesini ve suyun ücretlendirilmesi gerekliliğini savunan görüşe sahiptirler (Günaydın, 2009).

- **Dünya Su Konseyi ve Dünya Su Forumları (WWC);** Su politikaları üzerine faaliyet gösteren bir uluslararası düşünce kuruluşu olan Dünya Su Konseyi, su kaynaklarının bir bütün olarak değerlendirilmesi gerekliliğini savunmaktadır. Konseyin temel bakışı, tarımda kullanılan suya kısıtlama ve düzenleme getirilmesi, suyun biriktirilmesi ve verimliliğinin artırılması, yerküre üzerindeki havzaların geliştirilmesi için ülkeler arasında işbirliği sağlanması, suyun ticari bir mal olarak ele alınması, kamudan ziyade özel sektör marifetiyle piyasaya sunulması gibi konularda görüşler ortaya koymuştur (Topçu, 2008).

- **Dünya Bankası (WB);** Su konusunda etkin bir diğer kuruluş da Dünya Bankası’dır. Bankanın su kaynakları konusunda önceliği işletme ve şebeke tesisleri olup, ücretlendirmeye ağırlık verilmesi, piyasa kesimlerinin su yönetimine dâhil edilmesi, suyun ticari bir mal olarak kabul edilmesidir (Yılmaz, 2008).

- **Avrupa Birliği (AB);** AB; 2000 yılından itibaren suyun ekonomik değerine odaklanmış olup, suyun tam maliyetli fiyatlandırılması ve özel sektörün su hizmetlerine daha fazla katılmasını desteklemektedir (Özdiñç, 2006). AB, su fiyatlandırmaları yaklaşımlarının özünde yatırım, işletme, bakım ve onarım gibi tüm maliyetleri içeren bir fiyatlandırma politikası yer almaktadır. AB ülkelerinin genelinde suyun fiyatlandırma esasları ve su politikalarına ortak yaklaşım oluşturulması için çalışmalar yapılmaktadır (Garrido ve Calatrava, 2010).

- **Dünya Ticaret Örgütü – Hizmet Ticareti Genel Anlaşması (GATS);** Suyun piyasa koşullarında küresel düzeyde denetime girmesi ve suyun mal olarak görülmesi gerektiği ile ilgili en kapsamlı uluslararası sözleşmelerden biri 1994 yılında imzalanan GATS-Hizmet Ticareti Genel Anlaşmasıdır. Su hizmetleri GATS bünyesinde kalarak piyasaya arz edilmelidir (Acar, 2009).

3. ARAŞTIRMA BULGULARI ve TARTIŞMA

Suyun sınırlı kaynak olması, kullanım alanlarının giderek yaygınlaşması, sektörel rekabete konu olması, suya olan talebin sürekli artış göstermesi ve mevcut arzın artan talebi yeteri kadar karşılayamaması suyun fiyatlandırılması gerekliliğini ortaya çıkarmıştır. Sulama organizasyonlarında fiyatlandırma yaklaşımları farklılıklar arz etmekte olup, bunun temelinde buldukları bölgelerdeki su varlıkları, su kaynakları, suyun iletimi, dağıtımı ve depolamasında kullandıkları tesis ve yapıların özellikleri, iklimsel ve topoğrafi parametreler, yönetim şekilleri, üyelerinin/ortaklarının su talep etme durumları ve ödeme güçleri, üretim deseni gibi unsurlar yer almaktadır. Ücretlendirmenin amaçları arasında, suyun kullanım miktarını azaltmak, sürekliliği olan ödenebilir bir ücret belirlenmesi yoluyla sınırlı kaynağın verimli olarak kullanılmasının sağlanması da yer almaktadır. Su fiyatlandırılması konusunda küresel olarak mutabık kalınan bir yöntem ya da uygulama yoktur. Çünkü suyun fiyatlandırılması, suya bağlı birçok faaliyeti de ilgilendirmektedir. Su fiyatlandırmasında dikkat edilmesi ve özen gösterilmesi gereken olgular (Yıldız ve Yıldız, 2016):

- Su kaynaklarının sürdürülebilirliğin sağlanması
- Su finansmanının sürdürülebilirliğinin sağlanması
- Suyun etkin kullanımının sağlanacak olması
- Paydaş ve vatandaşların su yönetimine katılması
- Su kirliliğinin önlenmesi

Aşırı fiyatlandırma toplumda alım gücü düşük olan kesimleri olumsuz etkileyebilecek, fakat maliyetinden ucuz olması ise kaynakların bakımı için gereken finansman eksikliğine neden olabilecektir. Suyun etkin kullanılmasında, fiyatının optimum seviyede belirlenmesinde ve sürdürülebilirliğin sağlanmasında kullanıcıların katılımı önemli bir rol oynayabilir. Tüketicilerden ve şirketlerden gelen talepler doğrultusunda, kamu yetkilileri su yönetiminde yöntem değişikliklerine gidebilir, bir yöntem olarak “artan kademeli tarife yapıları” kullanılabilmektedir. Bu yöntemin getirileri su maliyetlerinin karşılanması için ödenebilir su kullanımı sağlamak ve suyun israf edilmesini önlemektir (Muslu, 2015). Bu amaçla su dağıtımını ile ihtiyacının belli bir seviyede sağlanması için organizasyon, hacim ölçekli fiyatlandırma ön plana çıkmaktadır (Hazneci vd., 2015).

SONUÇ

Suya maliyet katmak, sürdürülebilir gelişmenin ana hedefleri olarak katkıda bulunabilecek bir yöntemdir. Su kaynaklarını korumak amacıyla ülkeler tarafından alınan çeşitli önlemlerin yeterli olduğu söylenemez. Fiyatlandırmanın su kaynaklarının korunmasında etkin bir araç olacağından, kullanıcılara karar aşamasında fikir vermekte, aşırı su kullanımını sınırlandırmakta ve su yönetimini kolaylaştırmaktadır. Fiyatlandırma, piyasa mekanizmasının harekete geçebilmesi için gereken en önemli araçlardan biridir. Bunun nedeni ise, insanların bedelini ödemedikleri bir şeyin asla sorumluluğunu almayacağı ve israf edeceği görüşüdür. Bu nedenle birçok çalışmada da vurgulandığı gibi su kullanımında sürdürülebilirliğin sağlanması için fiyatlandırmanın tam maliyet yöntemine göre yapılması gerekmektedir. Suyun hayati önemi vardır ve su bir insan hakkıdır, ancak suyun insan hakkı olması demek insanların suyu israf etme hakkına sahip olduğu anlamına gelmez. Su kaynaklarının korunması ve sürdürülebilir kullanımının sağlanması amacıyla suyun rasyonel şekilde, hakça, makul ve ödenebilir bir oranda fiyatlandırılmasını zorunlu kılmaktadır.

KAYNAKÇA

- Acar, E. (2009). Suyun Akış Yönü Değişiyor: Kamudan Piyasaya, 18. Yüzyıldan 21. Yüzyıla Kamu Yönetiminde Reform. Necat Akyıldız vd. (Der.), Ankara: TODAİE Yayını.
- Akbaş, A. (2014). Türkiye Üzerindeki Önemli Kurak Yıllar. Coğrafi Bilimler Dergisi, 12 (2), 101-118.

3. Atalık, A. (2007). Su Sorunu ve Tarımda Sulama Suyu Kullanımı. Tarım ve Mühendislik, sayı 81–2007, s, 58 Ankara
4. Aydoğdu, M. H. (2012). Şanlıurfa-Harran Ovasında Tarımda Su İşletmeciliği Ve Fiyatlandırılması, Sorunlar Ve Çözüm Önerileri. T.C. Harran Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, Şanlıurfa.
5. Aydogdu, M. H., Sevinç, M. R. Cançelik, M., Parlakçı Doğan, H., Şahin, Z. (2020). Determination of Farmers' Willingness to Pay for Sustainable Agricultural Land Use in the GAP-Harran Plain of Turkey. Land 2020, 9, 261; doi:10.3390/land9080261
6. Aydoğdu, M. H., Karlı, B. Aydoğdu, M. (2015). “Sulama birlik Başkanlarının Su Fiyatlandırması ve İşletmeciliğine Bakışları: GAP-Harran Ovası Sulamaları Örnekleri”, The Journal of Acedemic Social Science Studies, 31,167-17
7. Aydoğdu, M.H. Mancı, A.R. Aydoğdu, M. (2015). Tarımsal Su Yönetiminde Değişimler; Sulama Birlikleri, Fiyatlandırma Ve Özelleştirme Süreci, 14(52), 146-160.
8. Allan, J. A. (2001). The Middle East water questions. Hydropolitics and the global economy London: IB Tauris.
9. Brown, J. R. (2005). Understanding and Responding to the Commodification of Water Amigos Bravos/Somos Vecinos- Commodification Project, Review Draft, <http://www.amigosbravos.org/projects/ABCommodificationofwater.pdf>
10. Çelik, M. A. ve Karabulut, M. (2013). Yağış koşullarının Antep fıstığı (Pistacia vera L.) biomas aktivitesi ve fenolojik özelliklerine etkisinin uzaktan algılama verileri kullanılarak incelenmesi. Türk Coğrafya Dergisi, (60), 37-48.
11. Çınar, T. (2008). Kuraklık ve Kentsel Su Yönetimi Sorunu: Türkiye Örneği. Toplum ve Hekim Dergisi, 23 (1), 10-19.
12. Demir, A. (2009). Küresel iklim değişikliğinin biyolojik çeşitlilik ve ekosistem kaynakları üzerine etkisi. Ankara Üniversitesi Çevrebilimleri Dergisi, 1(2), 37-54
13. Garrido, A. ve Calatrava, J. (2010). Agricultural Water Pricing: EU and Mexico, OECD Study
14. Günaydın, G. (2009).Suyun Piyasalaştırılması, Küresel Tarım-Su İlişkisi. Memleket, Siyaset, Yönetim, Ankara: Memleket Yayınları.
15. Görür, N. (2001). İçme suyu ve Kanalizasyon Sektöründe İzlenen Küresel Politikalar Üzerine Bir Değerlendirme. Çağdaş Yerel Yönetimler Dergisi, 10 (2), 18-30.
16. Hazneci, E. Esin, K., Halil ve Ceyhan, V. (2015). Sulama Suyu Ücretlendirilmesi Serbest Piyasaya Bırakılabilir mi? Samsun, Antalya, Çanakkale İli Örnekleri. Anadolu Tarım Bilimleri Dergisi, 30, 24-31.
17. Kapluhan, E. (2013). Türkiye’de Kuraklık Ve Kuraklığın Tarıma Etkisi. Marmara Coğrafya Dergisi, (27): 487-510.
18. Koç, C. (1998). Büyük Menderes Havzası Sulama Şebekelerinde Organizasyon-Yönetim Sorunları ve Araştırmalar, İzmir.
19. Kılıç, S. (2009). Su Yönetiminde Yeni Bir Yaklaşım: Su Hakkı. H.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 27(2), 45-59
20. Muslu, A. V. (2015). Dünyada ve Türkiye’de Suyun Fiyatlandırılması. Orman ve Su İşleri Bakanlığı, Su Yönetimi Genel Müdürlüğü, Uzmanlık Tezi.
21. Özdiç, H. K. (2006). Avrupa Birliği’nde Su Politikaları Su Yönetimi Küresel Politika ve Uygulamalara Eleştiri. Ankara: Memleket Yayınları.
22. Şahin, A. (2007). Türkiye’de Tarımsal Su Kullanımında Fiyatlama Politikaları. Kamu İş; 9(3).

(34)

Lyudmila İSMAYİLOVA²²⁰

**AZERBAYCAN'DA TARIM SEKTÖRÜNDE YENİLİKÇİ BİR GELİŞME ORTAMININ
OLUŞUMUNUN ÖRGÜTSEL ve EKONOMİK ÖZELLİKLERİ**
**ORGANIZATIONAL and ECONOMIC CHARACTERISTICS OF THE FORMATION OF AN
INNOVATIVE DEVELOPMENT ENVIRONMENT IN THE AGRICULTURAL SECTOR IN
AZERBAIJAN**

ÖZ

Tarım sektöründeki inovasyon politikası, teorik ve metodolojik sorunların acil çözümünün yanı sıra yeni hedeflere ulaşma sürecinin bilimsel desteğinin güçlendirilmesini gerektirir. Bu nedenle, sahada yenilikçi bir gelişim stratejisini kanıtlarken, bilimsel fikirlerin ortaya çıkmasından ticarileştirilmesine, büyük verinin oluşumundan kullanılmasına kadar tüm süreçler analiz edilmeli, beklenen trendler belirlenmeli, öncelikler kanıtlanmalıdır. dijital teknolojilerin ve araçların değerlendirilmesi. Makale, yenilikçi faaliyetin örgütsel ve ekonomik ortamının oluşumu konularını incelemekte, tarım sektöründe bu sürecin özelliklerine dikkat etmektedir. Tarım sektöründe yenilikçi bir gelişme ortamının oluşmasında önemli rol oynayan faktörler karakterize edilmiştir. Örgütsel ve ekonomik açıdan, tarım sektöründe yenilikçi faaliyetlerin teşvik edilmesi için gerekli yönler belirlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: yenilik, tarım sektörü, kalkınma, organizasyonel - ekonomik özellikler, terfi, bilgi, faktörler, potansiyel.

ABSTRACT

Innovation policy in the agricultural sector requires urgent solution of theoretical and methodological problems, as well as strengthening the scientific support of the process of achieving new goals. Therefore, while proving an innovative development strategy in the field, all processes from the emergence of scientific ideas to their commercialization, from the formation of big data to their use should be analyzed, expected trends should be determined, priorities should be proven. Evaluation of digital technologies and tools. The article examines the issues of the formation of the organizational and economic environment of innovative activity, pays attention to the features of this process in the agricultural sector. The factors that play an important role in the formation of an innovative development environment in the agricultural sector have been characterized. From an organizational and economic point of view, the necessary aspects have been identified for promoting innovative activities in the agricultural sector.

Keywords: innovation, agricultural sector, development, organizational - economic characteristics, promotion, knowledge, factors, potential.

²²⁰ Sumgayıt Devlet Üniversitesi, İktisat Bölümü, kıdemli öğretim görevlisi

GİRİŞ

Müasir strateji planlaşdırma şəraitində işgüzar fəaliyyət təcrübəsindən məlum olduğu kimi, bazar və resurs yönümlü yanaşmalar alternativ kimi çıxış edə bilər. Aqrar sahə də, əlbəttə bu baxımdan istisna deyildir. İnnovasiyalı fəaliyyətin proqnozlaşdırılması və proqramlaşdırılmasında qeyri-müəyyənliyin yüksək səviyyəsi, haqqında danışılan yanaşmaların bir-birinə alternativ olan cəhətlərini deyil, onların birgə istifadəsinə imkan verən cəhətləri önə çəkməyi obyektiv zərurətə çevirir. Başqa sözlə, məhz aqrar sahədə innovasiyalı fəaliyyətin strateji planlaşdırılmasında müxtəlif yanaşmaların sintezi imkanlarından istifadə məqsədəuyğundur.

İndiyə qədər bu istiqamətdə aparılmış tədqiqatlar üzərində dayanmadan, təkcə onu qeyd etmək ki, zənnimizcə aqrar sahədə innovasiyalı fəaliyyətin prioritetlərinin əsaslandırılması strateji təhlilin bazar və resurs yönümlü yanaşmalarının birgə tətbiqi arealının müəyyən edilməsi daha məqsədəuyğundur. Arqumentimiz odur ki, əks halda sahədə bərpa olunmayan təbii resurslara münasibətdə arzu olunmaz fəaliyyət növlərinin inkişafına rəvac verilə bilər. Məsələ ondadır ki, innovasiyalı fəaliyyətin prioritetlərinin əsaslandırılması üçün strateji təhlildə yalnız bazar yanaşmasına üstünlük verilməsi kənd təsərrüfatının və ümumilikdə kənd ərazilərinin dayanıqlı inkişafı baxımından iqtisadi, sosial və ekoloji problemlərin vahid rəqəsdə araşdırılmasına imkan vermir. Əlbəttə, onu da unutmamaq olmur ki, aqrar sahədə innovasiyalı fəaliyyət mühitinin strateji təhlilində alternativsiz olaraq resurs yönümlü yanaşmaya üstünlük verilməsi istehsal subyektinin bazarın müvafiq segmentində mövqə əldə etmək perspektivlərinə, heç də həmişə arzuolunan dərəcədə aydınlıq gətirmir.

Bazar infrastrukturunun inkişaf səviyyəsi və onun innovasiyalı inkişaf meyarlarına nə dərəcədə uyğun olması aqrar innovasiyaların əsas xarakteristikalarına ciddi təsir göstərir. Müasir aqrar sahədə innovasiyalı inkişaf mühitinin formalaşdırılması bazar infrastrukturunun aşağıdakı elementlərinin qarşılıqlı səmərəli fəaliyyətini tələb edir:

- elmi-məsləhət və tədris mərkəzləri;
- innovativ loqistik şəbəkə;
- marketinq və menecment qurumları;
- əmtəə-xammal birləşmələri;
- sığorta şirkətləri və s.

Müasir bazar infrastrukturunun sadalanan elementlərinin fəaliyyəti, qabaqcıl xarici təcrübədən göründüyü kimi dinamik və dayanıqlı inkişaf yönümlü makroiqtisadi mühitə, xüsusilə dayanıqlı pul-kredit sisteminin adekvat fəaliyyəti şəraitində, böyük ehtimalla aqrar-sənaye sahələrində innovasiyalı sahibkarlığın təşəkkülü imkanları reallaşdırır. Konkret halda, innovasiyalı inkişaf tələblərinə uyğun fəaliyyət şəraiti dedikdə aşağıdakılar nəzərdə tutulur:

- innovasiyalı fəaliyyət üçün əlverişli olan (güzəştli) vergitutma sistemi;
- aqrar sahibkarların hüquqlarının səmərəli müdafiəsi;
- rəqabətin kəskinləşməsi şəraitində innovasiyalı inkişafın daxili motivlərinin gücləndirilməsi;
- innovasiyalı sahibkarlıq imicinin təşəkkülünün sürətlənməsi və i.a.

Aqrar sahədə innovasiyalı inkişaf mühitinin təşəkkülündə, demək olar ki, bütün ölkələrin təcrübəsindən göründüyü kimi dövlət himayəsi mühüm, bir sıra hallarda isə həlledici amil rolunu oynayır. Məhz həmin amilin hərəkətverici təsiri hesabına maddi, maliyyə, informasiya və əmək ehtiyatlarını innovasiyalı fəaliyyət tələbləri baxımından səfərbər etməklə aqrar iqtisadi potensialını və təbii rəqəbat üstünlüklərini fəallaşdırmaq üçün kifayət qədər real imkanlar yaranır. Digər tərəfdən unutmamaq olmur ki, kompleks yanaşdıqda innovasiyalı inkişafın məqsədi “idarəetmə obyektini dəyişməkdir, yeni elmi, texniki, iqtisadi və sosial effekt əldə etməkdir. İnnovasiya yeni və ya təkmilləşdirilmiş məhsul (xidmət), texnika, texnologiya, istehsalın və idarəetmənin təşkili şəklində təcəssüm etmiş və müxtəlif effektlər verən elmi biliklərin kommersiyalaşdırılması kimi qiymətləndirilir” [1, s.8].

Başqa sözlə, mövcud aqrar potensialın reallaşdırılmasında kreativ düşüncəyə əsaslanan yeni yanaşmalar olmasa, sahənin özünəməxsus cəhətləri səbəbindən onun qarşısına qoyulan vəzifələrin icrası, ilk növbədə əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatı, orta perspektivdə demək olar ki, mümkün deyildir. Konkret halda, sahənin özünəməxsus cəhətləri qismində, ilk növbədə kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaq

sahələrinin məhdudluğu, insanların artması fonunda, həmin sahələrin azalması, istehsal və əmək proseslərinin zamanca üst-üstə düşməməsi, kənd təsərrüfatının zərərinə olan qiymət dispariteti qeyd edilməlidir.

Müxtəsər surətdə şərh olunan və bir sıra digər səbəblərdən aqrar sahədə innovasiya fəallığının yüksəldilməsi üçün həyata keçirilən tədbirlərin səmərəliliyi həlledici amil rolunda çıxış edir. Aqrar sahədə alternativ ideyaların kommersiyalaşması imkanlarının müqayisəli qiymətləndirilməsi, təkcə aqrar istehsalda deyil, ümumilikdə bazarın müvafiq seqmentində formalaşan münasibətlərə yeni yanaşmaların iqtisadi məqsədəuyğunluğunu əsaslandırmağa, kifayət qədər yardımçı olur. Özü də bu halda, elmi innovasiyalarla yanaşı, habelə idarəetmə innovasiyaları diqqət mərkəzində olmalıdır.

İdeyaların kommersiyalaşması baxımından, aşağıdakı yanaşmanı, zənnimizcə, məqsədəuyğun hesab etmək olar. “İnnovasiya – bazarın tələbləri vasitəsilə dərk edilən iqtisadi zərurət kimi müəyyənləşdirilir. Burada iki məqama – innovasiyanın, ixtiranın və tədqiqatların yeni əmək vasitələri və əmək alətləri, texnologiyalar və istehsalın təşkil edilməsi şəklində “maddiləşməsi” və onları gəlir mənbəyinə çevirən kommersiyalaşmaya xüsusi fikir verməliyə” [2, s.53].

Aqrar fəaliyyətin yüksək riskliliyi, sahədə innovasiyalı inkişaf mühitinin formalaşdırılması prosesində daim diqqət mərkəzindədir. İnnovasiyalı inkişaf risklərin bölüşdürülməsi və minimumlaşdırılması üçün səmərəli mexanizmin, təxirə salınmadan yaradılmasını tələb edir. Həmin mexanizmin formalaşdırılması prosesində risklərin idarə edilməsi innovasiya menecmentinin mühüm komponenti rolunda çıxış etməlidir. Bu xüsusilə aqrar sahə məhsullarının satış strategiyasının əsaslandırılması zamanı obyektiv zərurətə çevrilir. Təcrübədə isə, aqrar sahədə innovasiyalı inkişafın tempi və səmərəliliyi üzrə proqnozların etibarlılığı səviyyəsi iqtisadi, sosial, institusional və hüquqi risklərin qarşılınması imkanları və onların reallaşdırılması perspektivləri barədə informasiyanın natamamlığı amili ilə məhdudlaşır.

Aqrobiznes planların işlənilib hazırlanmasında risk-menecmentin müasir üsullarının tətbiqi, haqqında danışılan amilin neqativ təsirini, nəzərəcarpacaq dərəcədə azaltsa da, bu dayanıqlı inkişaf tələbləri baxımından, adətən qənaətbəxş sayılmır. Bu xüsusilə hüquqi risklərə aiddir. Məsələ ondadır ki, hüquqi risklərin yüksək ehtimalı təkcə qanunvericilikdəki boşluqlarla deyil, habelə mövcud hüquqi bazanın imkanlarının dərk edilməsindən asılıdır. Bu baxımdan aşağıdakı mövqe ilə razılaşmamaq çətindir. Müasir aqrar fəaliyyətlərin “dayanıqlı inkişafına təsir edən hüquqi risklər iki aspekti əhatə edir. Bunlardan birincisi, aqrar sahənin dayanıqlı inkişafını təmin edən qanunvericilik bazasının müasir tələblərə cavab verməməsi, ikincisi isə, iqtisadiyyatda bəzən hüquqi nihilizmin mövcudluğu, mövcud qanunvericilik aktlarının əhali tərəfindən dərinədən dərk edilməməsi ilə bağlıdır” [3, s.66]. Günümüzdə aqrar sahədə klaster əsaslı təşəbbüslər innovasiyalı inkişaf mühitinin formalaşmasının təşkilati - iqtisadi xarakteristikalarına əhəmiyyətli təsir göstərir. İlk növbədə, onu qeyd edək ki, məhz klaster əsaslı inkişaf şəraitində risklərin bölüşdürülməsi imkanları, qabaqcıl təcrübən göründüyü kimi dəfələrlə genişlənir. Məsələ ondadır ki, bu şəraitdə təminat sistemləri, loqistik sistemlər daha ahəngdar işləyir. Aqrar sahədə innovasiyalı və dayanıqlı inkişaf mühitinin təşkilati-iqtisadi xarakteristikalarında iqtisadi-ekoloji tələblərə uyğunluq dərəcəsi get-gedə daha böyük əhəmiyyət kəsb edir. Həmin tələblər resursqoruyucu fəaliyyət prioritetləri ilə üst-üstə düşür. Əsas fərq, dayanıqlı inkişaf şəraitində bərpa olunmayan resurslara qənaətin mərkəzi məsələ olmasıdır.

İnnovasiyalı inkişaf mühitinin formalaşdırılmasının təşkilati-iqtisadi aspektlərinin araşdırarkən, bir qayda olaraq aqrar sahədə, innovasiya fəallığına mənfi təsir edən aşağıdakı özünəməxsus cəhətlərə diqqət verirlər:

- sahədə sahibkarlığın rastlaşdığı maneələrin çoxluğu;
- kənd ərazilərində şəbəkə əmələ gətirən innovasiya infrastrukturunun olmaması;
- bir qayda olaraq, fəaliyyətin məkan baxımından pərakəndəliyi;
- antiböhran tədbirlərinin reallaşdırılmasının çətinlikləri;
- rəqəmsal mühitin, böyük şəhərlərə və sənaye mərkəzlərinə nisbətən ləng formalaşması;
- maliyyə vasitəçiliyində kənd yerlərində problemlərin daha çox olması;
- informasiyanın assimetriya və natamamlıq dərəcəsinin daha yüksək olması;
- vergi tətilləri və güzəştləri sisteminin çevikliyi səbəbindən vergi mexanizmində dəyişmələrin artan

tezliyi;

- innovasiyalı və şəxələndirilmiş fəaliyyət şəraitində aqrar sahədə, habelə aqrar-ərzaq sektorunda yeni məhsulun sertifikatlaşdırma və lisenziyalaşdırma əməliyyatlarının yüksək əmək tutumluluğu.

Sadalanan neqativ cəhətlərin aradan qaldırılması və ya neytrallaşdırılması istiqamətində hazırlanan tədbirlər zəruri institusional təminat tələb edir. Odur ki, aqrar sahədə innovasiyalı inkişafın təşkilati-iqtisadi xarakteristikalarının yaxşılaşdırılması istiqamətində atılan hər bir əhəmiyyətli addım transaksiya xərclərinin səviyyəsinin monitorinqinə əsaslanmalıdır. Təsadüfi deyildir ki, son tədqiqatların əksəriyyətində transaksiya xərclərinin innovasiyalı rəqəmsal mühitdə indikator funksiyasına xüsusi diqqət yetirilir. Bu baxımdan aşağıdakı fikri məqbul hesab edirik.

“Rəqəmsal mühitin əsas indikatorlarından biri transaksiya xərcləridir. Mübadilə prosesində mülkiyyət hüququnun bir tərəfdən digərinə verilməsi ilə bağlı olan xərclər kimi transaksiya xərcləri tərəf-müqabillərlə qarşılıqlı münasibətlərin səmərəliliyinə mane olan amillərin aradan qaldırılmasına sərf olunur. Bu xərclər natamam informasiya mühitində meydana gəlir. İlkin yanaşmada, transaksiya xərcləri bazarın fəaliyyəti üçün zəruri olan xərclər kimi qəbul edilmişdir” [4, s.8].

Doğrudan da, aqrar sahədə innovasiyalı inkişaf mühitinin formalaşdırılmasının təşkilati - iqtisadi xarakteristikası zamanı transaksiya xərclərinin dinamikasına bazarın müvafiq seqmentinin inkişaf meyillərindən təcrid olunmuş surətdə baxılmasını məhsuldar yanaşma saymaq çətindir.

Yeri gəlmişkən, aqrar sahədə innovasiyalı inkişaf mühitinin formalaşmasında informasiya amili həlledici rol qeyd edilməlidir. Belə vəziyyətdə informasiyanın natamamlığı və assimetriyasının azaldılması istiqamətində görülən tədbirlər, həmin mühitin formalaşmasına ciddi müsbət təsir göstərmək imkanına malikdir. Həmin təsirlər elmtutumlu və yüksək texnoloji sahələrdə özünü daha əyani surətdə göstərir.

Yüksək aqrotexnologiyaların tətbiqinin təşkilati-iqtisadi mühitinin formalaşmasında elmi ideyaların formalaşmasından onun kommersionlaşmasına qədər bütün mərhələlərdə elm-biznes münasibətlərinin rəqəmsallaşması imkanları mühüm rola malikdir. Bu baxımdan biotexnologiyalar sahəsində aparılan tədqiqatların təşkili və onların nəticələrinin kommersionlaşdırılması prosesləri, aqrar-ərzaq sektorunda innovasiyalı inkişafın yaxın perspektivlərini modelləşdirmək baxımından yüksək informativliyə malikdir. Müasir dövrdə aqrar sahədə innovasiyalı inkişafın prioritet istiqaməti kimi biotexnologiyaların sürətli inkişafı ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi məqsədlərinə tabe edilir. Belə ki, son məlumatlara görə, təbii mənşəli xammaldan istifadənin prioritet sayıldığı hazırki dövrdə nanotexnologiyalar sayəsində artıq 100-ə yaxın adda ərzaq məhsulu istehsalı üzrə sınaqlar uğurlu olmuşdur. Onu da qeyd edək ki, aqrar-ərzaq təsərrüfatında yuxarıda qeyd edilən və rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi artıq ənənəvi sayılan tədqiqat istiqamətlərində də ciddi irəliləyişlərlə müşayiət olunur. Deyək ki, molekulyar səviyyədə seleksiya tədqiqatları, ətraf mühitin əlverişsiz təsirlərinə qarşı davamlı oln bitki sortlarının yaradılması istiqamətində tədqiqatlar, global iqlim dəyişikliyinə biomüxtəlifliyə təsirinin araşdırılması üzrə tədqiqatlar rəqəmsal texnologiyalar və alətlərdən istifadə üçün yeni və kifayət qədər geniş imkanlar açır.

Təşkilati-iqtisadi baxımdan aqrar sahədə innovasiyalı inkişaf mühitinin formalaşdırılmasının mühüm problemlərindən biri hazırda aktual olan aşağıdakı məsələlərin həllində innovasiyalı fəaliyyətin dövlət tərəfindən təşviq edilməsi zərurətidir:

- torpaq və su ehtiyatlarından istifadənin ekoloji tələblər səviyyəsində həyata keçirilməsi;
- resursqoruyucu texnologiyaların tətbiqi, o cümlədən alternativ enerji mənbələrindən istifadə dairəsinin genişləndirilməsi;
- ekoloji məhsul istehsalının artırılması və s.

Haqqında danışılan təşviq sisteminin kreativliyi də hazırda, az qala obyektiv zərurətə çevrilir. Məsələ ondadır ki, aqrar sahədə innovasiya fəallığını şərtləndirən amillərin ənənəvi qaydada idarə edilməsi, heç də həmişə arzu olunan nəticəni vermir. Aqrar fəaliyyət subyektlərinin elmi və təhsil mərkəzləri ilə qarşılıqlı faydalı əlaqələrinin təşviq olunması, qabaqcıl xarici təcrübədən göründüyü kimi, sahədə innovasiya fəallığının dəstəklənməsi sisteminin kreativliyində mühüm amil rolunu oynaya bilər.

Burada bir məqamı xüsusi olaraq qeyd etməyi lazım bilirik. Məsələ ondadır ki, kənd təsərrüfatında ekoloji tələbləri iterativ qaydada nəzərə alan innovasiyalı-intensiv istehsalın dövlət tərəfindən dəstəklənməsi sistemində imtiyazların ünvanlı olması məqsədəuyğundur. Başqa sözlə, patent xidməti, gömrük və bu kimi

bir sıra digər istiqamətlərdə imtiyazlar, əsasən haqqında danışılan tələblərə cavab verən aqrotexnoloji innovasiyaları fəal surətdə tətbiq edən aqrar istehsal subyektlərinə təqdim edilməlidir. Doğrudur, kənd təsərrüfatı istehsalçılarına yanaşmada selektivlik subyektivliyə yol verilməsi riskini, ilk dövrlərdə əhəmiyyəti dərəcədə artırma bilər. Lakin, onu da nəzərə almaq lazımdır ki, rəqəmsal texnologiyalardan istifadə sayəsində bu problemin aradan qaldırılması imkanları gündən-günə genişlənir.

Aqrar sahədə innovasiyalı fəaliyyət mühitinin təşəkkülünün təşkilati-iqtisadi xarakteristikaları sırasında stimullaşdırıcı tədbirlərin səmərəliliyindən danışarkən, əlbəttə həmin tədbirlərə məsrəflərin, daha doğrusu innovasiyalı aqrar inkişafın təşviqinə dövlət büdcəsi xərclərinin səviyyəsi də nəzərə alınır. Sahədə innovasiyalı fəaliyyət mühitinin təşəkkülü prosesi zəruri maliyyə-investisiya sisteminin yaradılmasını tələb edir. Həmin sistemin fəaliyyət hədəfləri kimi, ilk növbədə milli ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, aqrar regionların tarazlı və dinamik inkişafı, dayanıqlı inkişaf prioritetlərinin reallaşdırılması qeyd edilməlidir. Sahədə, habelə aqrar-ərzaq sektorunda innovasiya fəaliyyəti üçün əlverişli investisiya mühiti, artıq qeyd olunduğu kimi vergi və gömrük stimullaşdırılması ilə yanaşı, habelə intellektual mülkiyyətin səmərəli mühafizəsini, inhisarçılıqla və haqsız rəqabətlə sistemli və davamlı mübarizəni, standartların hazırlanması prosesinin sürətləndirilməsini nəzərdə tutmalıdır.

Innovasiya fəaliyyəti üçün adekvat mühitin təşəkkülü və inkişafı korporativ səylərin və kollektiv əməyin sayəsində mümkündür. Belə ki, innovasiya fəaliyyəti – “insan kollektivinin yeni elmi biliklər, ideyalar, kəşflər və ixtiralar, həmçinin mövcud və sınaq edilmiş elmi texnologiya, sistem və avadanlıqların istifadəsi və tətbiqi əsasında innovasiyaların tam həcmdə ictimai realizəsinə yönəldilmiş sistemli fəaliyyət növüdür” [5, s.17].

Innovasiyalı inkişaf mühitinin formalaşdırılması, o cümlədən aqrar sahədə rəqabət amili ilə əlaqədardır. Məhz rəqabət qabiliyyətli aqrar innovasiyalar mühit yaradan amil rolunda çıxış edə bilərlər. Təsədüfi deyildir ki, innovasiya fəaliyyətinin nəticəsinə, ilk növbədə səmərəlilik və rəqabət qabiliyyəti meyarları ilə qiymət verilir. Digər tərəfdən rəqəmsal mühitdə rəqabət üstünlüklərinin innovasiyalarla bağlılığı özünü daha qabarıq şəkildə büruzə verir.

NƏTİCƏ

Aqrar sahədə innovasiyalı inkişaf mühitinin formalaşdırılmasında texnoloji transferlərin rolu əhəmiyyətli dərəcədə artır. Kənd təsərrüfatında məhsul istehsalının artırılmasında innovasiya amilinin həlledici rolu, inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsindən görüldüyü kimi texnoloji transfer üzrə səmərəli sistemin formalaşması sayəsində, kifayət qədər qısa bir müddət ərzində reallaşma bilər. Milli aqrar sahənin rəqabət qabiliyyətində, onun dinamik və dayanıqlı inkişafında aqrotexnologiyaya çevrilmiş tətbiqi biliklərdən texnologiyaların transferi sayəsində operativ surətdə faydalanmaq üçün real imkanlar vardır.

Hazırda kənd təsərrüfatında inkişafın yeni səviyyəsini təmsil edən mütərəqqi, o cümlədən dayanıqlı inkişaf tələblərinə cavab verən aqrotexnologiyalara əsaslanan yeni məhsulların bazara çıxarılması, bu və ya digər ölkənin nəinki ərzaq təhlükəsizliyinin, habelə iqtisadi təhlükəsizliyinin təminatı baxımından atılan həlledici addımdır. Məhz texnoloji transfer sisteminin zəruri operativliyi və səmərəliliyi aqrar-ərzaq sektorunda innovasiyalı inkişaf problemlərini ləngimədən həll etmək mümkündür. Haqqında danışılan sistemin inkişafının normativ-hüquqi bazası, əsasən beynəlxalq səviyyədə razılaşdırılmış qaydalara uyğundur. Odur ki, ayrıca götürülmüş bir ölkədə texnoloji transfer sisteminin inkişafının təşkilati-iqtisadi aspektləri, özünəməxsusluq səbəbindən daha böyük aktualıq kəsb edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Salahov S.V. Aqrar sahənin innovasiya yönümlü inkişafının konseptual əsasları. “İnnovasiyalı kənd təsərrüfatı istehsalının formalaşdırılması problemləri” nə həsr edilmiş beynəlxalq elmi-praktik konfransın materialları. Bakı, Az ETKTİ və Tİ, 2010, s. 8-18
2. İsgəndərov R.K. Elmi-texniki tərəqqi: sosial – iqtisadi aspektlər. Bakı, “Elm və təhsil”, 2010, 636 s.

3. Hüseynov M.C. Aqrar sahənin dayanıqlı inkişaf problemləri. Bakı, 2006, 304 s.
4. Balayev R.Ə. Rəqəmsal mühitdə transaksiya xərcləri və rəqabət// Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin Elmi xəbərləri. Cild 6, oktyabr-dekabr 2018, s.5-14
5. Qasımov F.H., Nəcəfov Z. M. İnnovasiyalar: yaranması, yayılması və inkişaf perspektivləri. Bakı, “Elm”, 2009, 416 s.

**IRAN'S FOREIGN POLICY TOWARDS AFGHANISTAN and ITS EFFORTS IN PEACEBUILDING
PROCESS IN THE COUNTRY
İRAN'IN AFGANİSTAN'A YÖNELİK DIŞ POLİTİKASI ve ÜLKEDE BARIŞ İNŞASI
SÜRECİNDEKİ ÇABALARI**

ABSTRACT

After Islamic revolution of Iran in 1979 like everything else in the country foreign policy of Iran also changed and it was not consistent. The foreign policy of Iran towards Afghanistan has been affected by external factors, mostly it was shaped in accordance with reactions to events which happened in Afghanistan. Through literature review this paper aims to shed light on the relationship of Iran and Afghanistan in the post revolution era and the role of Iran in the peacebuilding process of Afghanistan. Iran's foreign policy towards Afghanistan was not stable and it was based on the realism perception rather than ideological approach. Due to its national interest and security of its borders Iran's role in peacebuilding process of Afghanistan had been evaluated in a positive manner. This paper used secondary resources to conduct the research.

Keywords: *Afghanistan, Iran's foreign policy, peacebuilding, Taliban.*

ÖZ

İran'ın 1979 İslam devriminden sonra ÷lkedeki her Şey gibi İran'ın da dış politikası deęiŐmiŐ ve tutarlı olmamıştır. İran'ın Afganistan'a yönelik dış politikası, dış etkenlerden etkilenmiş, daha çok Afganistan'da yaşanan olaylara verilen tepkiler doğrultusunda ŐekillenmiŐtir. Bu makale literatür taraması yoluyla devrim sonrası dönemde İran ve Afganistan ilişkisine ve İran'ın Afganistan'ın barış inşası sürecindeki rolüne ışık tutmayı amaçlamaktadır. İran'ın Afganistan'a yönelik dış politikası istikrarlı olmayıp ideolojik yaklaşımdan çok realizm algısına dayanıyordu. Ulusal çıkarları ve sınırlarının güvenliği nedeniyle İran'ın Afganistan'ın barış inşa sürecindeki rolü olumlu bir Şekilde değerlendirilmiştir. Bu makale, araştırmayı yürütmek için ikincil kaynakları kullanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Afganistan, İran'ın dış politikası, barıŐın inşası, Taliban.

²²¹ Student at the Department of Political Sciences and Public Administration in Ankara Yıldırım Beyazıt University.

INTRODUCTION

International relation Scholars argued that, in the post Islamic revolution era Iran's foreign policy has been based on realism perception which use rationality to calculate risks and opportunities on its geostrategic national interest. Some others also argued that because Iran is an ideological state, so its foreign policy is rest on the aim of spreading its ideological approaches to other countries which mainly refers to the exportation of Islamic revolution to the other countries (Shaul, Bakhsh, 2004, p.247). Mohsen M. Milani identified that Iran has been developed a two layered security-centered foreign policy, in the one hand Tehran's goal is to expand and protect its interests on the region and across the world, on the hand the main theme of Iran's foreign policy is to neutralize the perceived threat posed by the United States (Milani, 2006, p. 235-236).

So, in this regard, aim of Iran is to create a sphere of influence in the region through its formal or informal organizations to counter against those who are against Islamic republic of Iran. Shahram Akbarzadeh, in his article 'Iran's Policy towards Afghanistan: In the Shadow of the United States' also divided approaches to Iran's foreign policy into two themes. Realism approach and constructivism approach, he articulates that Iran' used both approaches. Sometimes appeared as a rational actor in the international arena and sometimes it appeared to be a constructive approach which used culture, religion and other constructive factors in its foreign policy formation (Akbarzadeh, 2014, p 64-66).Iran's foreign policy towards Afghanistan has been mostly affected due to external factors and the determinant factors on Iran's Afghanistan relationship is mainly utilization of its geostrategic consideration as well as national interests rather than exportation of ideological or spreading the idea of Islamic revolution. Even though Iran's influence was not much tangible during the invasion of Afghanistan by Soviet Union however, the Islamic republic of Iran showed its presence by supporting Shia fighters against Soviet troops. Due to shared Persian heritage including, culture, language and common history, geographic, geo-economics and geopolitics importance of Afghanistan for Iran as well as more than 900 kilometres long border between two countries generally, from both sides, Iran's Afghanistan foreign policy regarded positive and friendly.

However, externals factors doesn't allowed this approach always to be stable. With exception over Shia minority Iran's influence in Afghanistan is not hegemonic and the aim of the Islamic republic of Iran in terms of its foreign policy is to secure its long border in its eastern part with Afghanistan. Because of insecurity and instability of Afghanistan in past recent decades Tehran was always in alarm to be aware of any possible threat could come from Afghanistan either by fundamentalist groups such as Taliban who have been traditionally supported by the main regional rivals of Iran such as Saudi Arabia, Emirate and Pakistan or other superpowers which threats interest of Iran in the region. Before Islamic revolution of 1979 Iran's foreign policy towards Afghanistan was also friendly and Shah of Iran perceived that a secure and independent Afghanistan is for their benefit. Through reviewing scholar works and literature review the purpose of this paper is to evaluate Iran's foreign policy towards Afghanistan in the post Islamic revolution era as well as analysing of Iran's efforts in peacebuilding process.

Iran's Foreign Policy During Invasion of Afghanistan by Soviet Union

Despite some exceptions such as Helmand River dispute, in pre-revolution era Generally, Iran had supported Afghanistan and the border dispute between two country was already over and Shah of Iran had a peaceful and friendly approach regarding to Afghanistan. Afghanistan was monarchy until 1973 but at that year Afghanistan's king Zahir Shah was overthrown by his cousin Muhammad Daud Khan and monarchy was demolished and republic was established. Daud Khan closed his relationship with Soviet Union. Demolition of monarchy in Afghanistan endangered position of M. Reza Shah Pahlavi of Iran who felt sign of Soviet presence in the region. According to Mohsen M. Milani, M. Reza Shah Pahlavi at first contemplated organizing rebellion from western part of Afghanistan to restore the monarchy but he quickly abandoned his plan (Milani, 2006, p. 236). After that, Shah of Iran decided to support government of Daud khan however, as Daud's regime started to have closer relation with Iran in 1987 he was overthrown by a soviet backed military coup. Less than 1 year later Shah of Iran was also overthrown by Islamic revolution under the supreme leadership of Ayatollah Khomeini. The Islamic Republic of Iran opposed the communist's coup in Kabul as

well. On the other side communist government of kabul also considered the victory of the Islamic revolution as a serious threat next to itself and took a negative position towards new regime in Iran. After Communist coup in kabul eventually Red Army occupied Afghanistan on Dec. 1979. Generally, “the official position of Iran after Islamic revolution was that the Islamic Republic of Iran is after an Islamic, independent and non-aligned Afghanistan and does its best to realize the demands of Muslim Afghan people” (Yousefi, Amir, 2012, p 65-66.).

Milani expressed that the invasion of Afghanistan by soviet troops were simultaneous with American hostage crisis in Tehran which intensified the enmity between Iran and United States of America which caused isolation of Iran in the international arena. So, as a result of these events despite turmoil of Islamic regime for the invasion of Afghanistan by soviet troops as an Islamic country, Iran’s Islamic regime couldn’t afford much against Soviet Union because they didn’t want to make any trouble with Moscow while Iran need it furthermore, Milani asserted that “Iran played its "Afghan card" as an effective means to gain concessions from Moscow, to limit the Soviet supply of arms to Iraq during the eight-year Iran-Iraq War, to counter the looming US threat, and to tame the activities of the pro-Moscow Tudeh party as Khomeinists consolidated power in Iran”(Milan,2006 p. 237). In official statements Ayatollah Khomeini condemned the invasion of Afghanistan and he demanded quick withdrawal of Soviet troops from Afghanistan.

Traditionally, the Iranian state before and after revolution was always against the presence of foreign troops in Afghanistan. Due to some external reasons during the Soviet Union occupation of Afghanistan role of Iran was not much tangible. Firstly, because of Iran-Iraq war (1981-1988) most of resources and attention were in its internal affairs so Iranian couldn’t involve in the war against Soviet troops in Afghanistan more actively. The second reason for passiveness of Iran during the Soviet invasion was USA-Iran relations. Since Islamic revolution in Iran the United States of America regarded as number one threat for the Iran. In the war against Soviet Union troops the main sponsor of Mujahedeen groups was United State of America because they were enemy of each other Iran didn’t want to cooperate with its enemy. Another factor which discouraged Iranians more involvement in war against Soviet troops was other regional powers such as; Saudi Arabia, other gulf countries as well as Pakistan were in same Line with USA in sponsorship of the Mujahedeen groups and Sunni fundamentalists. Limitation of Iran on the ground due to Sectarian differences and ethnic structure of Afghanistan where Shia believers are less than 20% and rest of population is Sunni, declined further involvement of Iran in the war against Soviet troops.

Despite these constraints on foreign policy of Iran in terms of Afghanistan’s affairs, one cannot ignore the role and involvement of Islamic Republic of Iran during invasion and after withdrawal of Soviet Union from Afghanistan. Traditionally, Shia population of Afghanistan who are also depends on Iran in terms of religious affairs alongside Persian speakers who speak Persian language and are more consolidated around Persian culture are regarded as the mean source of influence of Iran in Afghanistan. Shia followers who are also mostly Hazara ethnic group have been in close relationship with Iranian authorities since the establishment of Islamic republic of Iran. During Soviet invasion there were many Hazaras fictions that fought separately in different regions against foreign invasion of their country alongside other Afghans by financial support of Iran. Through its influence over Shia fictions, Iran had unified them under one political party which called Hizb-i-Wahdat Islami to be more involved in the affairs of Afghanistan. According to Milani the main principle of Iran's policy toward Afghanistan was to establish an "ideological sphere of influence" by mobilizing and energizing the afghan Shi’ites, to train their activists and to establish close links with the afghan Shia ulema, so as a results of these initiatives Soviet occupying forces did not dominate the Hazarajat a central region in Afghanistan which mainly inhabited by Shia communities (Milani, 2006).

Occasionally, Iran had supported other groups specially, Tajik ethnic group who are Persian speakers as well as Hizb-i Islami a Pashtun dominated ethnic group which were close to Pakistan and Saudi Arabia. In short, due to its domestic issues as well as external factors such as involvement of USA and other regional countries like Saudi Arabia and Pakistan in fight against The Union of Soviet Socialist Republics (USSR) Iran couldn’t play active role during invasion of Afghanistan by Soviet Union troops. The main sphere of influence for Iran in Afghanistan in that era were the Hazara ethnic group and Persian speaker in some respect.

Iran's Role After Soviet Withdrawal in Afghanistan

Iran's foreign policy never have been consistent it changed always on reaction to the events which happened in the region. Iran's policy varies considerably in reaction to events in which factors such as Islam, nationalism, geopolitics, ethnicity, and economics—all play roles in shaping policy (Et AL 2001). As a result of this, when soviet withdrew from Afghanistan Iran's role in Afghanistan Increased. At the end of 1980s Iran's Afghanistan foreign policy changed again due to three reason. Firstly, withdrew of Soviet from Afghanistan prepared the ground for Iran's more involvement in Afghanistan. Secondly, end of Iran Iraq war was also helped Iran to allocate more resources and more attention in the issue of Afghanistan.

Lastly, death of Khomeini supreme leader of Iran which was followed by the presidency of Hashemi-Rafsanjani, allowed Iranian authorities to diversify their aides in Afghanistan and to strengthen their position in Afghanistan's affairs. Andreas Wilde expressed that Rafsanjani new elected president of Iran were in favour of stopping Jihad and he suggested negotiation with government of Najibullah to strength the position of Shia groups in Afghanistan (Wilde, 2015). Iran provided some humanitarian aid with the coordination of Kabul's government, and they agreed to announce cease fire between Hazb-i- Wahdat and Najibullah's government, that step angered other groups. When soviet troops Withdrew from Afghanistan Moscow and Washington agreed to not interfere in Afghanistan's affairs as a result of this agreement a vacuum emerged in Afghanistan which eventually caused a proxy war (Milani, 2006).

Kabul's government was not much strong to run affairs and could not control the Mujahedeen groups which were especially in close relationship with Saudi Arabia and Pakistan. Consequently, Iran's role also increased, because Iran had concerns over establishment of a Sunni Pashtun government, they provided more resources for Hazaras and other no-Pashtun groups to balance the power. Iran tried to form an alliance between non-Pashtun ethnic groups. The primer goal of Iran became to have a friendly government in Kabul. In the post-soviet invasion era, Iran acted as a de facto representative of the Shi'a Hazara minority arguing that the Hazaras should be guaranteed a quarter percentage inclusion in the new Mujahedeen government. However, on the other side Pakistan and Saudi Arabia continued to reduce the role of Hazaras in the negotiations between Mujahedeen's political groups leaders in city of Peshawar in Pakistan over the future of Afghanistan's government. To sum up, Iran increased its role in Afghanistan after end of Iraq and Iran war, and they diversified their resources to other non-Pashtun groups. The purpose was to stabilize a government in kabul which will not be under influence of Saudi and Pakistan.

Iran's Foreign Policy During Afghanistan's Civil War

As the nature of Iran's foreign policy was always changeable during Afghanistan's civil war, Tehran's perception occasionally shifted. Even though Hazara Shi'ites were the main receiver of Iran's aids and supplies during the civil war in Afghanistan. Tehran also supported other groups which were in fight against Hazaras. The example is support and recognition for Burhanuddin's Government which were also recognized by international community, but it was also occasionally in struggle with Hazb-i- Wahdat of Hazaras. According to Andreas Wilde, the aim of shift in strategy was to "pursued the strategy of establishing a non-Pashtun corridor in northern Afghanistan connecting Iran with Central Asia after the fall of Najibullah's regime" (Wilde, 2015, p.23). In the years of civil war Tehran efforded to form an alliance among the forces of northern provinces under leadership of Ahmad Shah Masoud a Charismatic Commander who embraced different ethnic group to his side, after Radical elements of Saudi and Pakistan expanded their presence in the different parts of the country. In other words, in the years of civil war in Afghanistan Tehran tried to preserve its interest and applied different policies including forming an alliance force from northern provinces to counter against Pashtun dominated Hazb-i- Islami which were close to rivals of Iran.

Emergence of Taliban and Iran's Polices Towards Them

Taliban emerged as a result of proxy war of Pakistan in Afghanistan in the years of civil war in the county. They entered Kabul on September 26, 1996 and surprised other stakeholder in the country with their rapid expansion across Afghanistan. The reason behind rapid expansion of Taliban and their success was Inter-

Services Intelligences (ISI) of Pakistan which received main financial support from Arabic countries as well as United States of America and transfer that aids directly to Taliban in many forms. At the beginning when Taliban took control of kabul and forced other groups to withdraw from kabul to the northern provinces, Iran strongly opposed the Taliban regime and provided aid and weapons to Shia anti-Taliban factions as well as other groups who were fought against Taliban within Afghanistan. Because of ideological difference, Iran viewed Taliban as anti-Iran and anti-Shia force which represented the interests of Saudi and Pakistan. According to some scholars rise of Taliban next to the Iran border considered the most important post-revolution threat to national security of Iran as well as one of the major challenges to Iranian foreign policy. Despite some unofficial contact between them Taliban and Iran regarded each other as enemy. Iran provided logistic assistance to the northern allies to fight against Taliban. The tension between Taliban and Iran intensified very much when Taliban massacred approximately 2000 Shi'ites as well as killing of 9 Iranian diplomats and journalist in the northern city of Mezar-i-sherif in the consulate of Iran in the Balkh Province. Due to this issue Tehran deployed its military troops to border with Afghanistan and became ready to enter in a fight with Taliban but with intervention of UN negotiators the war between two country was avoided. The Iranian foreign policy core principles during the reign of Taliban were to support the anti-Taliban coalitions inside Afghanistan, on one hand, and participate in regional and international meetings held for the resolution of crisis in Afghanistan, on the other hand. Iran stressed that the Taliban control over Afghanistan is not legitimate and would put the regional peace and security at risk, so the foreign policy apparatus of Iran allocated resources for anti-Taliban forces both inside and outside Afghanistan.

Iran's perspective in the post 9/11 towards Afghanistan

In the begging of USA war on terror in Afghanistan, Iranian officials were cooperated with United states of America by giving them crucial intelligence support to remove Taliban regime. However, after the defeat of the Taliban and establishing of new political system in Afghanistan, due to its security concerns Iran also provided some assist for the Taliban insurgency groups through its the Iranian Revolutionary Guard Corps (IRGC) to weaken and put pressure in the presence of United States of America and its allies' forces in the region. As some commentators in Afghanistan believes that Iran plays double game in the country. Generally, as a significant neighbour of Afghanistan Iran is playing an essential part in the Afghanistan's post-Taliban era in the improvement of the country. While Iran is one of the biggest source of foreign direct investment, mostly it assists in the Afghanistan were including building of infrastructures such as construction of roads, supplying of energy, as well as agricultural goods, educational assistance and many others (M.Gohel 2010). After the expulsion of the Taliban government, it was a crucial opportune for Iran to urge into Afghanistan to introduce its culture and history which is common between both countries. At the same time Iran attempted its best to support Afghanistan's reconstruction phase. In 2002 Iran reported to assist Afghanistan's reconstruction phase with 570 million dollars. This was a positive sign of the connection between Afghanistan and Iran. President Karzai said thanks to Iran efforts for bringing peace to Afghanistan (Mustafa, Ahmed& Junaid,2020).

Role of Iran in Afghanistan peace process

The impact of Iranian in Afghanistan is vital, and, in some cases, it has a constructive approach to Afghanistan at the same time Iran's role in Afghanistan can be regards as deceptive, contradictory and potentially destabilizing. As a result, Tehran is in danger of compromise switch strategic depth to the same powers it occasionally and indirectly helps. However, until the religious regime accepts that supports of the elements of the IRGC toward the Taliban will have a negative effect on Iran itself (M.Gohel 2010. p,14,15). During the presence of United States of America and its allies' forces due to the circumstances in Afghanistan Iran had confronted significant political and security challenges although, Iranian Leadership regards these challenges as an opportunity for themselves. (AL-Sulami, 2019). Despite of some limitation in relations between Iranian officials and Taliban, Tehran had always kept close ties with the previous government of Afghanistan and Taliban. An unsteady Afghanistan would have negative impacts on Iran's eastern border,

security, improvement, and the economic developments. Refugees, drugs issues besides the matter of water resources from Afghanistan are also very important for the Iranian leadership and statesmen.

As Afghan officials always claimed that a stable, peaceful Afghanistan will be for the benefits of Afghanistan's neighbours as well rest of the world. In this regard Iran straightforwardly supporting the Afghan government while she also, encouraging intra-Afghan talks and keeping up its ties to the Taliban for the future opportunities. In other words, in the last two decades Iran priority was having good relationship with Afghan government and supporting the stability of Afghanistan while at the same it maintains ties with Taliban leaders too. Additionally, Iran was hosts High-level Afghan peace talk while American sides also attempted to continue and increase pressure to Taliban for reaching a deal with Afghan government. Peacebuilding process in Afghanistan has a regional and international dimension, which can only be achieved through the sincere cooperation of influential foreign powers and the elimination of confronting of interest, proxy wars and hegemonic goals in Afghanistan. Mohammad Tohidfam and Farhad Paydar in their article America's Strategy in Afghanistan and Its Impact on National Security of Iran asserted that, Iran intention toward Afghanistan peace process is positive because of the following reasons.

Firstly, Iran has comparative advantages in various fields such as economic, trade and transit infrastructure in the reconciliation of peace and prosperity in Afghanistan. By development of Afghanistan and establishment of peace in the country, Tehran aims to expand trade and economic cooperation with Afghanistan in various dimensions.

Secondly, Undoubtedly, one of the most important and negative consequences of the instability and war in Afghanistan for Iran was the immigration of Afghan refugees who entered Iran. Afghan refugees, mostly Hazaras and Tajiks with close ties to Iran, came to Iran under pressure from other groups. But after 9/11, with the formation of a new government and the process of rebuilding Afghanistan and establishing relative calm and peace in this country, the issue of refugees has been resolved to some extent and their return to Afghanistan can play a significant role in Iran's national interests and security, as a result of these elements Iran willingness for peacebuilding and providing security in Afghanistan is positive.

Thirdly, the process of production, conversion and transit of narcotics from Afghanistan, reaches borders of Iran. According to Iranian, Iran is the main victim of drug trade from Afghanistan as the country is not only a transit route for goods, but it is also a good consumer market. So, with establish of peace and security this issue will be eliminated to some extent. Finally, Iran's policy makers and its official throughout the years intended to be involved in peace process of Afghanistan for their national interests (Tohidfam & Paydar, 2013). After USA and Taliban Peace deal, which was signed in Qatar on 29, February 2020, Iran also tried to get more involved in peace talks of Afghanistan as they hosted Taliban high level officials several in Mashhad and Tehran.

CONCLUSION

Iran's foreign policy towards Afghanistan is mainly, depends on external factors. Afghanistan is important to Iran due to a shared Persian heritage, as well as the Hazaras ethnic Shia religion, also a shared more than 900 kilometres border with Afghanistan is important in term of its national security and economic development. During occupation of Afghanistan by Soviet Union, Iran's role was passive because of Iran Iraq war as well as other factors. After withdrew of soviet troops from Afghanistan Iran's role increased and depends on situation on the ground, they supported different groups mainly Shia (Hazara ethnic group as well as Tajik (Persian speakers). Iran opposed Taliban regime and supported other troops who fought against Taliban. During civil war Iran's foreign policy was considerably changed and they helped northern alliance against other elements which were close to Pakistan and Saudi. Additionally, Iran also hosted a large number of refugees from Afghanistan who were affected due to the long years of wars as a result of foreign invasion and the civil wars between ethnic groups and political factions. As a neighbouring country of Afghanistan, due to its national interest and security matters Iran have been involved in the peace talks, peacebuilding process and negotiations between conflict group in Afghanistan for long years. Iranian Officials supported peace efforts of Afghans for the persuasion of their national interest within Afghanistan. Subsequently, it can

be argued that Iran has an important role in the peacebuilding process of Afghanistan by encouraging conflicts groups to reach a political deal and establish peace in the country.

REFERENCES

1. Akbarzadeh, Shahram. "Iran's policy towards Afghanistan: In the shadow of the United States." *Journal of Asian Security and International Affairs* 1, no. 1 (2014): 63-78.
2. AL-SULAMI, D. M. (2019, March 18). ARAB NEWS. Retrieved 04 20, 2022, from <https://www.arabnews.com/node/1468536>
3. Bakhsh, Shaul. "Iran's Foreign Policy under the Islamic Republic, 1979–2000'." *Diplomacy in the Middle East: The International Relations of Regional and Outside Powers* (2004): 247.
4. Byman, Daniel, Shahram Chubin, Anoushiravan Ehteshami, and Jerrold Green. *Iran's Security Policy in the Post-Revolutionary Era*. Santa Monica, CA; Arlington, VA; Pittsburgh, PA: RAND Corporation, 2001. 55
5. Gohel, S. M. (2010). Iran's Ambiguous Role in Afghanistan. *CTC Sentinel*, 3(3).
6. Haji-Yousefi, Amir M. "Iran's Foreign policy in Afghanistan: The Current Situation and Future Prospects." *South Asian Studies (1026-678X)* 27, no. 1 (2012). Pp 65,66,67.
7. Lyon, Peter David Sterling. "A solution for ethnic conflict: democratic governance in Afghanistan, a case study." (2007).
8. Milani, Mohsen M. "Iran's policy towards Afghanistan." *The Middle East Journal* 60, no. 2 (2006): 235-238.
9. Mustafa, G., Ahmed, M., & Junaid, A. (2020). Role of China and Iran in Afghanistan Peace Process. *sjesr*, 3(4), 424-432.
10. Nader, Alireza, and Joya Laha. *Iran's Balancing Act in Afghanistan*. RAND NATIONAL DEFENSE RESEARCH INST SANTA MONICA CA, 2011.
11. Rajaei, Bahram. "The politics of refugee policy in post-revolutionary Iran." *The Middle East Journal* (2000): 45-46.
12. Tohidfam, M., & Paydar, F. (2013). America's Strategy in Afghanistan and Its Impact on National Security of Iran. *Research Letter of International Relations*, 5(20), 65-98.
13. Wilde, Andreas. "Continuity and hiatus: Structural patterns of Iran's policy in Afghanistan." *Internationales Asienforum* 40, no. 1-2 (2015): 11-38.

(36)

Sema ATEŞ²²²; Halit KAMÇI²²³; Salih GÜNEŞ²²⁴
EFEKTİF EĞİTİMSEL LİDERLİĞİN ÖĞRENCİLER ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ
EFFECTS OF EFFECTIVE EDUCATIONAL LEADERSHIP ON STUDENTS

ÖZ

Okul müdürleri, bir çocuğun eğitiminin ayrılmaz bir parçasıdır. Görevleri sadece bir okulun günlük işlerini yönetmek değil, aynı zamanda bir öğretim lideri olmaktır. Etkili okul liderlerinin özelliklerini ve bu liderlerin okullarını nasıl etkili öğrenme alanlarına dönüştürdüğünü belirlemek için birçok araştırma yapılmıştır. Öğretim liderleri kişilerarası olarak akıllı, profesyonel ve hesap verebilirdir. Okulda, liderler işe kendi benzersiz karışımlarını getirirler ve yaşam boyu öğrenmeyi teşvik etmek için sürekli olarak günün olayları üzerinde düşünürler. Okul müdürleri, günlük duyurularda duyulan, ders saatlerinde koridorlarda dolaşan ve disiplin gerektiğinde öğrencilerin cevap vermesi gereken kişilerdir. Okul müdürünün rolü eğitim ortamında değişmekte ve gelişmektedir. Sonuç olarak, etkili okul müdürleri ve bunların öğrencilerin öğrenmesi ve başarısı üzerindeki etkilerinin incelenmesine çok zaman ve araştırma ayrılmıştır. Öğretmen beklentileri, öğrenci başarısının ilk yordayıcısıdır. Bununla birlikte, bir öğretim lideri olarak müdür, öğrenci başarısının iyileştirilmesiyle ilişkilidir (Grissom, Loeb ve Master, 2013). Etkili müdürler, istisnai kişilerarası beceriler ve profesyonellik sergileyen öğretim liderleridir. Bu liderler, güvenli ve sıcak bir ortam yaratırken kendilerini ve çalışanlarını sorumlu tutan yansıtıcı öğrencilerdir. Yukarıdaki faktörler, bir araya getirildiğinde, bir okul liderinin başarısı için gerekli olan yüksek güçlü bir öğrenme ortamı yaratır.

Anahtar Kelimeler: Etkitif Eğitim, Okul Öncesi, Liderler.

ABSTRACT

School principals are an integral part of a child's education. Their job is not only to manage the day-to-day affairs of a school, but also to be an instructional leader. Much research has been done to identify the characteristics of effective school leaders and how these leaders transform their schools into effective learning spaces. Instructional leaders are interpersonally intelligent, professional, and accountable. At school, leaders bring their own unique blends to work and constantly reflect on the day's events to encourage lifelong learning. School principals are people who are heard in daily announcements, who roam the corridors during class hours, and who must respond to students when discipline is required. The role of the school principal is changing and evolving in the educational environment. As a result, much time and research has been devoted to examining effective school principals and their impact on student learning and success. Teacher expectations are the first predictor of student success. However, the principal as an instructional leader is associated with improving student achievement (Grissom, Loeb, & Master, 2013). Effective principals are instructional leaders who demonstrate exceptional interpersonal skills and professionalism. These leaders are reflective learners who hold themselves and their employees accountable while creating a safe and welcoming environment. The above factors, when combined, create a high-powered learning environment essential to the success of a school leader.

Keywords: Effective Education, Preschool, Leaders.

²²²* Sema ATEŞ ORCID No: 000-0001-8979-1512

²²³ ** Halit KAMÇI ORCID No: 000-0001-9888-9407

²²⁴ *** Salih GÜNEŞ ORCID No: 000-0002-3142-4004

GİRİŞ

Müdürün rolü, bir yöneticinin rolünden öğretim ve müfredatın vizyonerliğine kaymıştır. Okul başarı düzeyi yüksek bir okul ise öğretim elemanlarına yönelik hedefleri belirleyen okul müdürüdür. Öğretim lideri (müdür), okula devam eden tüm öğrencilerin başarısını sağlayan açıkça ifade edilmiş hedefler geliştirir (Mendels ve Mitgang, 2013). Hedefler tüm öğrencilere ve personele açıkça iletilir. Liderlik ve personel arasında ortak bir vizyon geliştirmeye yardımcı olan bu hedeflerdir (Klar & Brewer 2013). Bu hedefler, tüm paydaşların beklentileri ve bu hedeflere ulaşmadaki rollerini bilmelerini sağlar.

Net bir vizyon belirlendikten ve okul hedefleri açıkça ifade edildikten sonra, müdür öğretimle ilgili çeşitli görevlere zaman ayırabilir. Etkili lider, personele koçluk yapmak ve eğitim programlaması geliştirmek için zaman harcar. Bu iki eylem öğrencinin öğrenmesini geliştirir (Grissom ve diğerleri, 2013). Etkili müdürler, öğretim elemanlarına bu öğrenme tekniklerini sınıfta benimsemeleri için talimat verirken ve onları teşvik ederken sürekli olarak en iyi uygulamaları dikkate alırlar (Whitaker, 2012). Etkili olmayan müdürler yeni yaklaşımlardan habersizdir ve araştırma konusunda güncel bilgi sahibi değildirler (Okutan, 2014). Birçok öğretmenin sınıflarında uyguladığı “denenmiş ve doğru” yöntemlere rağmen, müdür öğrencilerin öğrenmesi üzerine değişen araştırmaları güncel tutmakta ısrar ediyor. Risk almak ve yeni bir şeyler denemek öğretim lideri için yaygındır (Kearney, Kelsey ve Herrington, 2013). Herhangi bir okulun merkezinde öğrenci öğrenimi olduğunda, tüm etkili liderler sonuçları iyileştirmek için daha fazlasının yapılabileceğini düşünür (Meador, 2014b). En iyi uygulamalara zaman ayırmak ve araştırmalarla güncel kalmak, gelişmiş öğrenci öğrenimi anlamına gelir.

Öğrenci Gelişimini İzleme

Değişim ve yeni şeyler denemek bir öğretim liderinin temel direğiye, diğer bir sütun da öğrencinin ilerlemesini izleme ihtiyacıdır. Öğretim liderleri, değerlendirme ve ilerlemeyi izleme konusunda uzman olmalıdır (Morrison, 2013). En iyi müdürler, öğrenci hedefleri ve sonuçlarıyla ilgili olarak tüm öğrencilerin ilerlemesini takip eder (Elfers & Stritikus, 2014). Müdürler, personel ile ortak değerlendirme stratejileri geliştirebilir ve öğrencilerin öğrenimlerinde nasıl ilerlediklerini not edebilir. Bu veriler daha sonra zayıflıklara veya iyileştirilmesi gereken alanlara bakmak için analiz edilir ve çizelgelenir. Veriler çeşitli kaynaklardan gelebilir ve akademisyenlerden sosyal/duygusal esenliğe kadar çeşitli alanlara hitap edebilir. Müdürler, verileri etkin ve verimli bir şekilde kullanır (Mendels ve Mitgang, 2013). Veriler etkin bir şekilde kullanıldığında, müdür bütçelerin finansmanı yoluyla talimatı yönetecektir. Esasen, bir okulun zayıf yönlerini iyileştirmesine veya personel ve öğrencilerin ortak hedeflere ulaşmasına yardımcı olacak kaynaklara para yatırılacaktır (Klar ve Brewer 2013). Öğrenci ilerlemesini izlemek ve zayıf yönleri gidermek için parasal fonları kanalize etmek, etkili bir liderin diğer göstergeleridir.

İyileştirmeyi beslemek için fon yatırımı yapmak birçok farklı anlama gelebilir. Örneğin, müdürler personel için mesleki gelişim faaliyetleri planlayabilir, mesleki gelişimi uygulamak için kaynakları finanse edebilir veya öğretmen kapasitesini geliştirebilir (Grissom ve Loeb, 2011). Etkili eğitim liderleri, mesleki gelişime yatırım yapmanın başarı ve personel gelişimi için iyi olduğunu bilir (Mendels & Mitgang, 2013). Personel gelişimine yatırım yapmak, öğretmenlerin mevcut eğitim araştırmaları ve en iyi uygulamalar hakkında bilgilendirilmesine izin verme fikriyle bağlantılıdır. Müdürler, personel gelişimine yatırım yapar ve liderlerin güncel kalmasını sağlar.

Zamanı Yönetmek ve İnsanlarla Çalışmak

Bir öğretim liderinin yerine getirmesi gereken görevler bunaltıcı ve yıldırıcı olabilir: hedefler belirlemek, personele koçluk yapmak, değerlendirmeler geliştirmek, öğrenci ilerlemesini izlemek ve fonları kanalize etmek. Ne yazık ki, bir öğretim liderinin günü boyunca, zamanlarının sadece %12,7'sinin aslında öğretimsel etkinliklere ayrıldığı bulunmuştur (Grissom, et al., 2013, Tablo 1). Öğretim etkinliklerine odaklanmanın öğrencilerin öğrenmesini geliştirmeye yardımcı olduğunu bilen müdürler, zamanlarının çoğunu boşaltmayı öğreniyorlar. Liderler, müfredat ve öğrenci öğrenimi ile ilgili olmayan günlük yönetim görevlerinde çıkmaza girerler. Etkili liderler, müdürlerin öğrenciler için önemli olan öğretim görevlerine

odaklanabilmeleri için bu görevlerin bazılarını diğerlerine devretmek için bir strateji geliştirir (Mendels & Mitgang). Müdürler, önceliklerinin nerede olduğu konusunda net bir anlayışa sahiptir ve öğretime odaklanmak için zamanlarını serbest bırakırlar.

Öğretimle uğraşmak, insan kaynaklarını ve insanlarla çalışmayı içerir: öğretim kadrosu, öğrenciler ve toplum. Her etkili müdür, güçlü kişiler arası becerilere sahip olmalıdır (Morrison, 2013). Bu liderler, anlamlı öğrenmenin bir ilişki gerektirdiğini bilirler (Hall ve Simeral, 2008). Öğretim koçu olmak için liderin personel ile ilişkisi olmalıdır. İdeal olarak, şefkatli ve destekleyici ilişkiler büyümeyi teşvik eder. Tüm müdürlerin, ortak hedeflere ulaşmak ve tüm personelin hazır bulunurken ve bir “açık kapı” politikasına sahipken ortak hedeflere doğru çalışmasını sağlamak için başkalarıyla etkili bir şekilde çalışması gerekir (Spiro, 2013; Whitaker, 2012). Olağanüstü liderler güven oluşturur ve iletişimi teşvik eder (Kearney ve diğerleri, 2013). İletişime bu kadar büyük önem verildiği için müdür, başkalarının düşünce ve fikirlerini duymak için zaman ayıran olağanüstü bir dinleyicidir (Meador, 2014a). Personel toplantıları öğretmenlerin dört gözle beklediği araçlardır çünkü etkili müdür onları değerli kılmıştır (Whitaker, 2012). Etkili müdür öğretmenleri gerçekten dinlediğinde, en iyi öğretmenler seslerinin olduğunu hissederler. Müdür empatik bir dinleyici değilse, öğretmenler toplantılar sırasında fikir ve stratejilerini paylaşmayacaktır (Freeman ve Randolph, 2013). Aktif dinleme süreci boyunca, müdür ortaya çıkan sorunların farkındadır ve bu sorunlarla başa çıkmak için etkili iletişim becerilerini kullanır. Etkili lider, çatışma zamanlarında personele danışmak için zaman harcar (Grissom ve Loeb, 2011). Ayrıca okulda görev yapan çalışanlar ve öğretmenler için savunuculuk yapmak için zaman harcanabilir (Freeman ve Randolph, 2013). Etkili müdürler insanlara, dinlemeye, iletişim kurmaya ve ilişkiler geliştirmeye odaklanır.

İletişim

Sorunlar ortaya çıktığında iletişim önemlidir; bununla birlikte, okullarda olan iyi şeylerden bahsetmek de aynı derecede önemlidir. Herkes yaptıkları iyi şeyleri duymayı sever ve herkes iyi yapılmış bir iş için sırtını sıvazlamayı sever. Uygun şekilde verildiğinde övgü çok güçlüdür (Whitaker, 2012). Herkesin kendine özgü güçlü ve zayıf yönleri vardır, ancak bir bireyin katkıları dikkate değer olduğunda, etkili lider bunu fark eder ve kişiyi iyi yapılmış bir iş için kabul eder. Toplu olarak, otantik övgü verildiğinde, bir okul personelinin iyi hissettirecek ve bina içindeki morali iyileştirecektir. Personelin moralini iyileştirmek, insanlarla çalışırken ve olumlu bir okul iklimi geliştirirken faydalıdır.

Dinleme ve iletişim, etkili liderin işbirliğini teşvik etmesine yardımcı olan iki temel bileşendir. Güçlü müdürler kararları başkalarıyla paylaşır (Mendels ve Mitgang, 2013). Çoğu zaman müdür, okulda meydana gelen her duruma ilişkin tüm cevaplara sahip olmadığını bilir. Personel toplantıları sırasında zorlukları gündeme getirmek faydalı bir araçtır (Spiro, 2013). İşbirliği ve personel girdisi, sorunları çözmek için demokratik bir yola dönüşür. Zor kararlar alınması gerektiğinde, etkili liderler kararı binadaki en iyi öğretmenlere dayandırır (Whitaker, 2012), bu da diğerlerinde liderlik becerilerini geliştirmeye dönüşüyor. Bir müdür liderliği paylaştığında, kolektif personelin bilgi ve bilgeliğinden yararlanır (Spiro, 2013). Okul içinde işbirliğini teşvik etmek, özellikle küçük okullarda zor olabilir; ancak, müdürler bunu çalıştırmanın bir yolunu bulurlar. Müdürler, işbirliğini desteklemek için profesyonel öğrenme toplulukları (PLC'ler) kurar (Hall & Simeral, 2008). Yaratıcı bir şekilde, müdürler diğer okulları ziyaret eder ve diğer liderlerden etkili kararlar ve sorunlara çözümler hakkında bilgi edinir (Lin, 2012). İşbirliğini teşvik etmek, karar vermeyi paylaşmak ve başkalarının liderlik potansiyelini geliştirmek, etkili okul liderlerinin kullandığı stratejilerdir.

Profesyonellik

Bir okulda ve farklı insanlarla ve görüşlerle çalışmak, liderden profesyonellik ister. Profesyonel olmak farklı insanlar için farklı şeyler ifade edebilir, ancak etkili liderler açısından profesyonel olmak herkese saygılı davranmak anlamına gelir (Whitaker, 2012). Bir liderin yaptığı her hareket incelemeye tabidir. Ortalamanın üzerinde lider modelleri, günlük etkileşimlerine saygı duyar ve örnek olarak liderlik eder. Örnek olarak liderlik etmek, müdürün saygı görmesini sağlar (Meador, 2014b). Müdür saygılı ve profesyonel davrandığında, personel ve ana paydaşlar müdürün savunucusu olacaktır (Whitaker, 2012). Lidere saygı kaybolduğunda,

diğer insanların onun liderliği altında verimli bir şekilde çalışmasını sağlamak için çok az şey yapılabilir ve personel, liderin otoritesini sorgulayacaktır.

Profesyonel olmak ve herkese saygılı davranmak el ele gider; profesyonelliğin bir başka yönü de iyi değerlere sahip olmaktır. Etkili liderlerin iyi bir iç vicdanı ve sağlam bir ahlaki pusulası vardır (Morrison, 2013). Doğru ile yanlış arasındaki farkı bilirler ve kararlarını kolay olana değil, doğru olana göre verirler. Cesaret, inanç ve ilkeler, etkili liderlerin ruhuna kazınmıştır (Day, 2014).

Zor kararları neyin doğru olduğuna dayandırmak ve öğretmenlerin de aynısını yapmasına izin vermek, müdürleri etkili kılar. Öğrenci başarısında en büyük farkı öğretmenlerin yarattığını bilen müdürler, öğretmen özerkliğini sağlar (Lin, 2012). Öğretim koçluğu ve planlaması öğretmenlerin giderek daha etkili olmalarına yardımcı olacaktır; ancak, bazı profesyonel nezaket liderden öğretmenlere kadar genişletilmelidir. Yeterli öğretmenler yansıtıcıdır ve gelişmek isterler. Personeli kendi belirlediği ihtiyaçlara göre geliştirmeye teşvik etmek faydalıdır (Whitaker, 2012). İyi liderler, öğretim kadrosundan profesyonellik ve öz-yansıtma beklerler.

Kendini yansıtma

Müdürler çifte standart yaşamamalı; öğretim elemanlarından öz-yansıtma beklemek, asıl öz-yansıtma ile karşılaşmalıdır. İstisnai müdürler kendilerinden öğrenirler ve düzenli olarak derinlemesine düşünürler (Kearney ve diğerleri, 2013). Bir müdürün verdiği her karar en iyisi olmayacaktır; bu hayatın bir gerçeği. Zafetler ve düşüşler olacak, ancak etkili liderler iyi ve kötü kararları analiz eder ve “Bu neden oldu?” Diye sorar. ve “Durumu nasıl daha uygun şekilde ele alabilirdim?” Liderler, derinlemesine düşünürken kendilerinden yüksek beklentiler belirlerler (Whitaker, 2012). Düşünmek ve geçmişten ders almak, müdürün kendisini sorumlu tutmasının ilk adımındır. İyi bir okul lideri kendini eleştiriye açar (Whitaker, 2012). Bu kanun, müdürü personele ve diğer paydaşlara karşı savunmasız hale getirir; ancak etkili lider, insan olduğunun ve tüm cevaplara sahip olmadığını farkındadır. Müdürün geribildirim istemesi gereken ilk kişiler öğretmenlerdir (Radiinger, 2014). Gerçekte, değerlendirmeler ve eleştiriler, açık şeffaf bir formatta veya liderin arkasından gizli olarak gerçekleşecektir.

Müdürler kendilerini eleştiriye açarak sorumlu tutarlar; müdürler diğerlerini de sorumlu tutmalıdır. İyi liderler ortalamayla yetinmezler: Sınıfta gerçekleşen öğrenmeden personelinin sorumlu tutarlar (Meador, 2014a). Personelin öğrenci ihtiyaçlarına odaklanmasına yardımcı olmak için bir öz-yansıtma ve veriler üzerinde derinlemesine düşünme ortamı oluşturulmuştur (Lin, 2012). Lider, net beklentiler oluşturur ve onları takip eder (Whitaker, 2012). Zor aşk, işbirlikçi ekibin bir üyesi beklentileri karşılamadığında ortaya çıkar.

Kültür Oluşturma

Bir okulda saygı, işbirliği ve ilerleme kültürü yaratmak etkili müdür için önemlidir. Bir okulun kültürü ya da "hissi", düzenli, destekleyici ve öğrenmeye açık olan güvenli bir kültürdür (Spiro, 2013, s. 29). Güvenli bir yer, öğrencilerin potansiyellerini geliştirmek için ihtiyaç duydukları şeydir. Ek olarak, okul içinde olumlu ilişkiler beslenir ve teşvik edilir (Lin, 2012). Müdürler, ilişki olmadan öğrenmenin olmayacağını bilirler ve öğretmen-öğrenci ilişkisine dikkat edilmesini sağlarlar (Hall ve Simeral, 2008; Lin, 2012). Öğretmen-öğrenci ilişkisi, öğretmen-müdür ilişkisi kadar önemlidir. Bir okulda öğretmenler, etkili bir müdürün kanatları altında kendilerini güvende ve değerli hissedeceklerdir (Spiro, 2013). Kültür veya bir okulun topluca hareket etme şekli güvenlidir ve insanların kendilerini değerli hissettikleri olumlu ilişkilere dayanır.

Yaratıcılık, tanımlanması zor olsa da, etkili ilke ile bulunur. Öğretime benzer şekilde, müdürler her zaman yeni bir şeyler deniyorlar. Müdürler sürekli değişime iyi uyum sağlarlar (Whitaker, 2012). İyi müdürler, ailelerle ilişkiler kurarak ve okulu topluma bağlayarak organizasyonu yeniden tasarlamaya çalışırlar (Klar ve Brewer, 2013). Toplulukla anlamlı bir şekilde ilişkiler kurmak, belirli bir miktarda yaratıcılık gerektirir. Ağ oluşturma, yerel medyayı kullanma ve ilişkiler geliştirmenin toplulukla etkileşim kurmada etkili olduğu kanıtlanmıştır (Lin, 2012). Topluluğun desteğini kazanmak, yaratıcı bir şekilde yapılan iletişimi gerektirir.

SONUÇ

Etkili bir eğitim liderini neyin oluşturduğuna dair birçok araştırma tamamlandı. Bu liderler benzersizdir ve kendi güçlü ve zayıf yönleri vardır. Açık olan şey, etkili okul liderlerinin öğretime ve insanlara odaklandığıdır. Günlük eylemleriyle profesyonel bir şekilde hareket ederler ve düzenli olarak öz-yansıtma ile meşgul olurlar. Kendilerini ve diğerlerini öğrencilerin öğrenmesinden sorumlu tutarlar ve okullarında güvenli, misafirperver bir kültür yaratırlar.

Nihayetinde, etkili okul müdürleri ve bunların öğrencilerin öğrenmesi ve başarısı üzerindeki tesirlerinin incelenmesine çok zaman ve araştırma süreçleri ayrılmıştır. Öğretmenlerin beklentileri, öğrenci başarısının temelinde yatmaktadır. Bununla birlikte, bir öğretim lideri olarak müdürler, öğrenci başarısının iyileştirilmesiyle yakından alakalıdır. Etkili rol oynayan müdürler, istisnai kişilerarası beceriler ve profesyonellik sergileyen öğretim liderleridir. Bu liderler, güvenli ve sıcak bir ortam yaratırken kendilerini ve çalışanlarını sorumlu tutan yansıtıcı öğrencilerdir. Yukarıdaki faktörler, bir araya getirildiğinde, bir okul liderinin başarısı için gerekli olan yüksek güçlü bir öğrenme ortamı yaratır.

KAYNAKÇA

1. Day, C. (2014). Resilient principals in challenging schools: The courage and costs of conviction. *Teachers & Teaching*, 20(5), 638-654. doi:10.1080/13540602.2014.937959
2. Elfers, A. M., & Stritikus, T. (2014). How school and district leaders support classroom teachers' work with English language learners. *Educational Administration Quarterly*, 50(2), 305-344.
3. Freeman, G. G., & Randolph, I. (2013). Leadership strategies for maintaining success in a rural school district. *International Journal for Leadership in Learning*, 1(1), (7-11).
4. Grissom, J. A., & Loeb, S. (2011). Triangulating principal effectiveness: How perspectives of parents, teachers, and assistant principals identify the central importance of managerial skills. *American Educational Research Journal*, 48(5), 1091-1123.
5. Grissom, J. A., Loeb, S., & Master, B. (2013). Effective instructional time use for school leaders: Longitudinal evidence from observations of principals. *Educational Researcher*, 42(8), 433-444. doi:10.3102/0013189X13510020
6. Hall, P., & Simeral, A., (2008). Building teachers' capacity for success: A collaborative approach for coaches and school leaders. *Association for Supervision and Curriculum Development*.
7. Kearney, W., Kelsey, C., & Herrington, D. (2013). Mindful leaders in highly effective schools: A mixed-method application of Hoy's M-Scale. *Educational Management Administration & Leadership*, 41(3), 316-335.
8. Klar, H. W., & Brewer, C. A. (2013). Successful leadership in high-needs schools: An examination of core leadership practices enacted in challenging contexts. *Educational Administration Quarterly*, 49(5), 768-808.
9. Lin, M. (2012). Cultivating an environment that contributes to teaching and learning in schools: High school principals' actions. *Peabody Journal of Education* (0161956X), 87(2), 200-215. doi:10.1080/0161956X.2012.664467

10. Meador, D. (2014a). Seven characteristics of a principal. *About.com* Retrieved November 17, 2014, from <http://teaching.about.com/od/admin/a/Characteristics-Of-A-Principal.htm>
11. Meador, D. (2014b). What makes a school administrator an effective school leader? *About.com* Retrieved November 17, 2014, from <http://teaching.about.com/od/admin/a/What-Makes-A-School-Administrator-An-Effective-School-Leader.htm>
12. Mendels, P., & Mitgang, L. D. (2013). Creating strong principals. *Educational Leadership*, 70(7), 22-29.
13. Morrison, N. (2013, December 30). The eight characteristics of effective school leaders. *Forbes*. Retrieved October 8, 2014, from <http://www.forbes.com/sites/nickmorrison/2013/12/30/the-eight-characteristics-of-effective-school-leaders/>
14. Okutan, M. (2014). My school principal is not a leader! *Project Innovation*, 135(1), 93-100.
15. Radinger, T. (2014). School leader appraisal – A tool to strengthen school leaders' pedagogical leadership and skills for teacher management? *European Journal of Education*, 49(3), 378-394. doi:10.1111/ejed.12085
16. Spiro, J. D. (2013). Effective principals in action. *Phi Delta Kappan*, 94(8), 27-31.
17. Whitaker, T. (2012). *What great principals do differently: 18 things that matter most* (2nd ed.). Larchmont, NY: Eye on Education.

ANTROPOJENİK OLARAK ETKİLENEN TOPRAKLARIN MİKROBİYOTASI MICROBIOTA OF ANTHROPOGENICALLY AFFECTED SOILS

ÖZ

Toprak mikroorganizmalar açısından dış ortama göre daha zengindir. Bu, mikroorganizmaların normal gelişimi için tüm koşulların bulunduğu doğal bir ortamdır. Toprakta yeterli organik madde, mineraller, nem, çevre, reaksiyon, oksijen vb. Aynı zamanda toprak parçacıkları bu minik canlıları güneşin ölümcül etkilerinden korur. Bu nedenle toprak gerçek bir mikroorganizma kaynağı olarak kabul edilir ve oradan başka bir ortama (su, hava vb.) yayılır. Mikroorganizmalar, olumsuz toprak koşullarında bile uzun süre hayatta kalabilirler. Çevre kirliliğini ve sonuçlarını değerlendirin ve ortadan kaldırın baştan çıkarmak için gerekli tedbirlerin alınmasına zemin hazırlar. Kirleticilerin toprağa girişi, mikrobiyosenozların deformasyonuna ve toksik maddelerin birikmesine yol açar. Mikrobiyosenozların bileşimindeki bu tür değişiklikler, fitosenozlardan daha hızlı stabilize olur. Bunu mikrobiyotanın hızla çoğalma kabiliyetine bağlamak daha doğru olacaktır. Bu yüzden biyoizlemede mikroorganizma kullanma fikri ekolojistler, bakteriyologlar, mikologlar ve protozoologlar için son derece önemlidir.

Antropojenik etkinin bir sonucu olarak çevrede son zamanlarda meydana gelen değişiklikleri gözlemlemek çok önemlidir. Bu alandaki toprak mikroorganizmalarına olan ilgi, temel olarak bunların toprak verimliliği, bitki örtüsü, fauna ve insan sağlığı üzerindeki etkilerinden kaynaklanmaktadır. Tüm toprak bakterileri, toprak biyotasının diğer temsilcileriyle birlikte benzersiz işlevleri yerine getirme ve bitki kalıntılarının yok edilmesine katılma yeteneğine sahiptir. Mikroorganizmaların toprak kirliliğine karşı direnci, farklı sistematik gruplara ait olup olmamasına bağlıdır. Nitrifikasyon yapan mikroorganizmalar olan Bacillus cinsinin türleri, yüksek konsantrasyonlarda ağır metallerle karşı çok hassastır; streptomycetes, pseudomonas ve selülozu yok eden birçok mikroorganizma biraz daha dirençlidir; mantarlar ve aktinomisetler en dirençli olanlardır. Böylece toprağın ağır metallerle kirlenmesi sonucunda toprak örtüsünde dönüşüm ve mikrobiyal komplekste değişiklikler meydana gelir. Bu nedenle, toprakların biyolojik aktivite göstergelerinin kullanımı iyi beklentilere sahiptir ve teknolojik olarak etkilenen alanların toprak örtüsünün ekolojik izleme programına dahil edilebilir.

Anahtar Kelimeler: mikrobiyosenoz, toprak koşulları, biyolojik aktivite, yıkım.

ABSTRACT

Environmental pollution provides a basis for assessing the consequences and taking the necessary measures to eliminate them. The influx of pollutants into the soil leads to the deformation of microbiocenoses and the accumulation of toxic substances. Such changes in the composition of microbiocenoses stabilize faster than in phytocenoses. It would be more accurate to link this to the ability of microbiota to reproduce rapidly. That is why the idea of using microorganisms in biomonitoring is extremely important for ecologists, bacteriologists, mycologists and protozoologists. It is very important to observe the recent changes in the environment as a result of anthropogenic impact. The interest in soil microorganisms in this area is mainly due to their impact on soil fertility, vegetation, including fauna and human health. All soil bacteria have the ability to perform unique functions and participate in the destruction of plant remains in association with other representatives of the soil biota.

The resistance of microorganisms to soil pollution depends on whether they belong to different systematic groups. Species of the genus Bacillus, nitrifying microorganisms, are very sensitive to high concentrations of heavy metals; streptomycetes, pseudomonas, and many cellulose-destroying microorganisms are somewhat more resistant; fungi and actinomycetes are the most resistant. Thus, as a result of contamination of the soil with heavy metals, there is a transformation of the soil cover and changes in the microbial complex. Thus, the use of indicators of biological activity of soils has good prospects and can be included in the program of ecological monitoring of soil cover of technologically affected areas.

Keywords: microbiocenosis, soil conditions, biological activity, destruction.

²²⁵ Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi; Biyoloji Bölümü ve Öğretim Teknolojisi, Öğretim Üyesi, Biyolojide Felsefe Doktoru, Orcid: 0000-0002-7193-747x, Bioloq82@Mail.Ru

1.GİRİŞ

Mikroorganizmalar, gezegenimizin biyosferdeki değişikliklere direnen ana gen havuzudur. Çeşitlilik, büyüme oranları, fizyolojik ve biyokimyasal özelliklerin çeşitliliği, çok işlevlilik, yüksek uyarlanabilirlik, mikroorganizmaların en önemli rolünü belirler - Dünya biyosferinin kendi kendini düzenlemesi. Biyosferin görünüşte en işe yaramaz bölgelerinde yaşarlar ve yaşamsal aktivitelerinin bir sonucu olarak çevrelerini değiştirirler. Zengin canlı çeşitliliğine sahip ekosistemlerin daha yüksek toleransa sahip olduğu bilinmektedir. Bununla birlikte, ekosistemlerin istikrarı ve çeşitliliği arasındaki bağlantının nedeni hala malum deyil.

Toprağın mikrobiyal kompleksindeki değişikliklerin izlenmesi, toprak kontaminasyonu ve bozulmasının sonuçlarının erken teşhisi ve prognozunda önemli bir rol oynar. Bu amaçla, toprak mikrobiyotasının prokaryotik ve ökaryotik temsilcileri gösterge organizmalar ve test organizmaları olarak kullanılır: heterotrofik bakteriler, misel bakterileri (aktinomisetler), fotosentetik bakteriler (siyanobakteriler), algler ve mikromisetler.

Çevrenin biyolojik olarak izlenmesinde mikroorganizmaların kullanımı nispeten uzun bir geçmişe sahiptir. Mikrobiyal toplulukların kirleticilerin etkilerine tepki verme hızı, toksisitesinin derecesini hemen değerlendirmelerine olanak tanır. Bu nedenle pro- ve ökaryotik mikroorganizmaların farklı gruplarının su ve toprak kirliliği için test organizmaları ve gösterge organizmalar olarak kabul edilmesi tesadüfi değildir [2,3].

Bakü'nün banliyölerinde olduğu gibi Sumgayıt'ta da birçok sanayi kuruluşu ve fabrikanın çalışma süreci sonucunda toprakların yıllardır düzenli olarak kirlendiği biliniyor. Yağ, çeşitli kimyasallar ve ağır metaller ile kirlenmiş 20 gr toprak örneklendi ve Petri kaplarına yerleştirildi. Saf gri-kahverengi orman toprakları kontrol varyantı olarak kullanıldı (karşılaştırma için) Malt suyu ve farklı bileşimlerin sentez ortamları kullanıldı. Kullanılmış. Mantar kültürlerinin yetiştirilmesinde 25-26°C sıcaklık rejimi kullanılmıştır. im materyali olarak malt suyunda yetiştirilen beş günlük mantar kültürünün kullanılması daha uygun görülmüştür. Hem kültür sıvısında hem de biyoküttelede enzimatik aktivitenin belirlenmesi bilinen yöntemlerle belirlendi. Deneyler 4-6 tekrarlı olarak yapıldı ve sonuçlar istatistiksel olarak işlendi.

Topraktaki mantar ve çeşitli mikroorganizmaların miktarını belirlemek için miselyum ve sporların biyokütlesini belirleme yöntemi de daha objektif olarak kabul edilmektedir [4,5]. Bu amaçla membran filtrelerin doğrudan mikroskopisi yöntemi kullanılmıştır. Toprağın tam ağırlığı ölçüldü ve belirli bir miktar (15-20 ml) suda eritildi ve bir membran filtreden geçirildi, bu durumda akarlar boyalarla boyandı ve daldırma yağı ile berraklaştırıldı. Filtredeki misellerin uzunluğu daha sonra bir mercekle ölçülür ve genel olarak misellerin uzunluğu uygun formüller kullanılarak hesaplanır.

SONUC ve ÖNERİLER

Farklı alanlardan alınan örneklerin mikrobiyolojik analizleri, bu topraklarda 19 cinsine ait 58 mikromisin yayılımı gösterdiğini göstermiştir. Petrol ve ürünlerinin bulaştığı topraklarda oluşan mikrobiyotanın oldukça zengin bir çeşitlilik ile karakterize olduğu açıklandı. Penicillium 16, Aspergillus 11, Arthrotrichum ve Mucor'un her birinin, petrol ürünleriyle kirlenmiş toprakta oluşan mikrobiyotadaki toplam mikrobiyotanın %50'sini temsil ettiği bulundu. Diğer cinslerin tür kompozisyonu daha küçük bir sayı ile karakterize edilir. Ancak mikrobiyotadaki türler zengin veya kıt bir çeşitlilik ile karakterize olmasına rağmen, petrol ürünlerinin yok edilmesi ve asimilasyonunda belirli özellikler göstermektedirler.

Kolayca ayrılan bileşikler açısından zengin organik maddelerle kirlenmiş alanlarda, Pseudomonas (sp. Pseudomonas), Enterobacteriaceae familyasının çeşitli üyeleri ve diğerleri gibi gram negatif olmayan spor oluşturan bakterilerin sayısı hızla artmıştır. Suda çözünür monomerler kullanılarak organik maddeleri parçalamaya başlarlar. Toprakta kolayca parçalanan maddeler azaldığında ve salınması zor bileşikler kaldığında, gram negatif spor oluşturan bakterilerin hücreleri hızla yok edilir ve gram pozitif hidrolitik bakteriler baskın olmaya başlar: sonraki aşamalarda tsa basili (sp. Bacillus) ve aktinomisetler. Basillerin avantajı nişastayı, pektini yok etme, mantar ve mayaların hücre duvarlarını parçalama, yani mikrobiyal biyokütleyi geri dönüştürme yetenekleridir.

Bildiğimiz gibi, aktinomisetler herhangi bir ekosistemin trofik zincirindeki yıkıcı mikropların işlevlerini yerine getirir, ana rolleri lignin, kitin, selüloz, humus bileşikleri gibi karmaşık polimerleri

parçalamaktır. Çalışmamızda Cytophaga, Cellulomonas ve Myxobacteriales'in baskınlığı, aktif selüloz bozunma süreçlerini gösterir. Hyphomicrobium cinsinin bakterilerinin keşfi, organik maddenin metanojenik bakteriler tarafından yok edilmesinin son aşamasında oluşan metan oksidasyonunun bir ürünü olan metanolün kullanımına dahil olduklarını varsaymamızı sağlar.

Ekolojik dönüşüm ve ağır metallerle toprak kontaminasyon seviyesi, toprağın biyokimyasal aktivitelerini, tür yapısını ve toplam mikrosenoz sayısını etkiler. Ağır metal miktarının beklenenden birkaç kat fazla olduğu topraklarda mikrobiyolojik göstergeler değişir, toprak mikroorganizmalarının biyokimyasal aktivitesi azalır. Böylece toprağın ağır metallerle kirlenmesi sonucunda toprak örtüsünde dönüşüm ve mikrobiyal komplekste değişiklikler meydana gelir. Bu, tür zenginliği ve çeşitliliğindeki azalmaya ve kontaminasyona daha dirençli mikroorganizmaların oranındaki artışa yansır. Toprağın kendi kendini temizlemesinin yoğunluğu, toprak işlemlerinin aktivitesine ve orada yaşayan mikroorganizmaların yaşam aktivitesine bağlıdır [6]. Ekolojik dönüşüm ve ağır metallerle toprak kontaminasyon seviyesi, toprağın biyokimyasal aktivitelerini, tür yapısını ve toplam mikrosenoz sayısını etkiler. Ağır metal miktarının beklenenden birkaç kat fazla olduğu topraklarda mikrobiyolojik göstergeler değişir, toprak mikroorganizmalarının biyokimyasal aktivitesi azalır.

Bahçede çiftçilik, gübreleme, sulama ve agro-teknik işler kısacası toprak işleme, mikroorganizma kompleksinde önemli değişikliklere neden olur. Ancak endüstriyel alanların toprak örtüsünün mikrosenozu işlemlerin bulunduğu halen araştırılmaktadır.

Toprak ortamının mikrobiyotasının antropojenik dönüşümü, biyolojik olarak elverişsiz süreç yelpazesinin genişlemesine yol açar: organofilinin tükenmesi ve bozulması, biyolojik çeşitliliğin azalması, bileşimdeki değişiklikler, sayı, mikrofloranın yapısı, patojenik mikroorganizmalarla enfeksiyon, ve b.

Sanayileşmiş şehirlerde toprak mikrobiyotasının araştırılması bu açıdan çok önemli kabul edilmektedir. Bireysel toprakların farklı atıklara dayanıklılığı farklı olduğundan, bu sürecin incelenmesine bireysel bir yaklaşım getirmek gerekir.

KAYNAKÇA

1. Hekimova, N. (2004), Abşeron Yarımadası'nın petrolle kirlenmiş topraklarının doğurganlık modeli. // Bakü Toprak Bilimi ve Agrokimya Enstitüsü Çalışmaları
2. Isayeva, S. (2018) Toprak ekolojik değerlendirmesinin modern metodolojik ve metodolojik yönleri. // Bakü ANAS Toprak Bilimi ve Agrokimya Enstitüsünün bilimsel çalışmaları
3. Ananyeva, N. (2003) Kendi kendini temizleme ve toprak stabilitesinin mikrobiyolojik yönleri. Moskova
4. Elshchev, V, Mişustin N. (2008), Mikrobiyoloji. M: toy kuşu
5. Ismailova N. Mamedyarova M. (1997) Hidrokarbon kirliliğinden toprak temizleme yöntemi / Azerbaycan Cumhuriyeti Patenti.

(38)

Kheyransa ALİYEVA²²⁶
CORCİ ZEYDAN HAYATI VE ESERLERİ
CORCI ZEYDAN'S LIFE AND STUDIES

ÖZ

Dini kimliği kadar, çalışmaları da farklı otoriteler tarafından gerek takdir, gerekse de önemli eleştirilere tabi tutulan Corci Zeydan İslam Medeniyet Tarihini temel alarak Abbasi, Emevi ve Eyyubiler dönemini kapsayan önemli çalışmalara imza atmıştır. Arap tarihi romanının kurucusu olarak kabul edilen yazar yirmiden fazla roman yazmıştır. Romanlarında bazı kesitleri daha önce esinlendiği Alman, Fransız yazarlardan da aldığını, tarihi konularda genelleme ve indirgemelere yer verdiğinden, özellikle Arap kültür ve kimliği üzerinde değerlendirmelerinde kaynaklar konusunda daha geniş davrandığı gibi eleştirilerle birlikte, özellikle Arapların genel kültürü, İslam dininin bu kültüre kattıklarını açık şekilde ifade etme bakımından tarih romanı yazarlığı alanında önemli katkılarda bulunmuştur. Bu anlamda araştırmamız Corci Zeydan'ın hayatı ve eserlerinden bahis etmekle ortaya koymuş olduğu çalışmaların değişik alanlarda etkisine değinerek, farklı bilim dallarında kat etmiş olduğu mesafeni konu edinmektedir.

Anahtar Kelimeler: Corci Zeydan, Arap toplumu, tarihi şahsiyetler, İslam Medeniyeti.

ABSTRACT

Corci Zeydan, whose religious identity is criticized as well as his works, has been subject to both appreciation and criticism by different authorities, has undersigned important works covering the Abbasid, Umayyad and Ayyubid periods, based on the History of Islamic Civilization. Considered as the founder of the Arab historical novel, the author has written more than twenty novels. In his novels, he took some sections from German and French writers that he had been inspired by before and since he included generalizations and reductions on historical issues, he was more broad about sources, especially in his evaluations on Arab culture and identity, and he clearly expressed the general culture of the Arabs and the contribution of Islam to this culture. He made significant contributions to the field of historical novel writing. In this sense, our research deals with the distance that Corci Zeydan has covered in different branches of science the life and works of Corci Zeydan, by mentioning the effects of his studies in different fields.

Keywords: Corci Zeydan, Arab society, historical figures, Islamic Civilization.

²²⁶ Azerbaycan İlimler Akademisi Doktora Öğrencisi, Bak şehri, N: 9 ortaokul öğretmeni, s.hayrunnisa@gmail.com;
ORCID: 0000-0002-3682-0671

Corci Zeydan Hayatı

1861 senesinde Ortodoks mezhebine mensub fakir bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelen Corci Zeydan, ilk eğitimini medresede almıştır. İlkokul süresince ailedeki zorluklar nedeniyle ayakkabıcılık öğrenmiş, babasının lokantasında kendisine yardım etmiştir. Bütün bu zorluklara rağmen dil öğrenme becerisini İngiliz ve Fransız dilini öğrenmeğe de sarf etmiştir.²²⁷ Ortaokulunu tamamladıktan sonra eğitim sürecinde elde etmiş olduğu yüksek başarı 1881 yılında Beyrut'ta Amerikan Üniversitesinde tıbbi kazanmasına olanak sağlamıştır. Darwin teorisini destekleyen grubun yanında yer alması, bu akımı desteklemeyen üniversite yönetimi tarafından üniversiteden uzaklaştırılmasına neden olmuştur. Yine de bu süreçte almış olduğu tıp eğitimiyle eczacılık diplomasını almayı başarmıştır. Eğitim sürecini bitirdikten sonra birçok eğitilmiş Suriyeli yazarın Mısır'ı tercih ettiği gibi, buraya göç ederek zaman gazetesinde yazarlığa başlamış, aynı zamanda Sudana gönderilen İngiliz birliklerine mütercim olarak da hizmet vermiştir.²²⁸

Ortaokul döneminde doğu dillerine olan merakı aynı zamanda batı dillerini öğrenmesine de olanak sağlamış ve ilerleyen süreçte Fransa, İsviçre'ni ziyaret ederek, ilim ve edebiyat çevreleriyle tanışmasına vesile olmuştur. Bu ziyaretleri esnasında *British Museum*'un okuma odalarında oryantalizmi de keşfetmiştir. Bu gezileri sonucu dönüşte Mısır'da *Muktetaf* ve Rum Ortodoks kesimine ait *Medresetü'l Ubeydiyye* gazetelerinde yöneticilik yapmıştır. 1892 yılı itibari ile el-Hilâl dergisini çıkaran Zeydan 1914 senesi ölümüne kadar dergide yazarlığa devam etmiştir.²²⁹

Eserleri

Corci Zeydan klasik eğitim tahsil elde etmiş olmasa da üretken bir yazar olarak bilinir, değişik konularda yaklaşık kırka yakın eser ortaya koymuştur. Sadece tarihi roman alanında yirmi üzeri eser kaleme alan yazar, İslam tarihi, Arap Dili ve Edebiyatı, Osmanlı Tarihi, Şarkiyat, Dilcilik alanında çalışmalar ortaya koymuştur. Özellikle modern tarihi roman alanında yeni bir çığır açan Corci Zeydan İslam, Abbasiler, Emeviler dönemini temel almakla bu tarihi süreçte gerçekleşen olayları ve olaylarda bilinen kişileri roman üslubuna ustaca karakterize ederek okuyucuları ile tanıştırmıştır. Kendisi ve eserinden esinlenen yeteri kadar yazar da olmuştur. Bazı romanlarında özellikle Alman Mısır bilimcisi olarak bilinen George Ebers'in²³⁰ (1837-1898) eserlerinden esinlendiği, birçok konuda romanlarında benzerlik olması eleştiriler arasında yer almıştır. Özellikle Corci Zeydan'ın "*Kureyş Bakiresi*" ve *el-Armanûsatu'l-Mısriyye* eserleri benzerlik taşıması açısından örnek verilmiştir. Ebers'in Mısırın Persler tarafından işgali ile²³¹ Mısır'ın Araplar tarafından fethi ile gündeme gelen konular Mısır tarihinden bahis etmekle, her iki eserde mutlu bir aşk hikâyesi ile bitmiştir.²³²

Müellifin tarihi romanları Abbasi, Emevi ve Eyyubiler dönemindeki önemli tarihi şahsiyetler başta olmakla, her zümreden olan kesim arasında yaşanan olayların tasvir ile ortaya çıkmıştır. Bu eserlerine örneğin, *Endelüs'ün Fethi*, *Haccac b. Yûsuf*, *Hârûnürreşid'in kız kardeşi Abbâse*, *Ebû Müslim Horasâni*, *Emin ve Me'mûn*, *Selâhaddin*, *Abdurrahman en Nasır*, *Osmanlı İnkılabı ve Istibdâdu'l Memâlik* başta olmakla yazar okuyucuyu daha okunur tarih bilgisi ve zaman kısıtlamasıyla tanıştırmayı hedef etmektedir. Özellikle tarihi romanlarda oryantalist ekolünden etkilenmesi hasebiyle tarihi şahsiyetlere gereken değeri vermediği, olayları farklı boyutlarda ifade etmesi bir gerçektir. Örneğin, Selahaddin Eyyubi romanındaki Kudüs'ün Fatihisi olarak bilinen tarihi şahsiyet taktığı takılar, mücevherler, atının üzerindeki süslerle lüks düşkünü bir imaj oluşturmaktadır. Ailesini kendisine emanet eden Fatımi Halifesi el-Adıd'ın emanetine sahip çıkmayan, sarayı

²²⁷ Çelebi, Muharrem, "Corci Zeydan", DİA, İstanbul, 1993, VIII, s. 69

²²⁸ Kehhale Ömer Rıza, Mu'cemu'l-Müellifin, Muessesetu'r-Risale, 1957, s. 481; Hayruddin Zirikli, el-Âlem Kamusu Teracim, Daru'l-İlmil-Meram, Beyrut, 2002, c. 2, s. 117

²²⁹ Makdisi Enis, el-Fununu'l-Edebiyye ve 'Alômuha, Daru'l-İlmi Meram, Beyrut, 2000, s. 515

²³⁰ 1837 Berlin doğumlu Alman asıllı Mısır bilimcisi olarak bilinen George Ebers 50'den çok araştırma, eser müellifi olarak alanında önemli otorite olarak kabul edilen yazardır. Reynolds, Francis J., ed. (1921). "Ebers, Georg Moritz". Collier's New Encyclopedia. New York: P. F. Collier & Son Company.

²³¹ Eine ägyptische Königstochter (Mısırlı Bir Prenses, 1864)

²³² Mürüvvet Türkan Çakır, Crci Zeydân'ın "Kureyş Bakiresi" adlı tarihi romanı üzerine bir inceleme, Bayburt Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Dergisi, Sayı 1, Mart, 2018, 1-9, s. 136

yağmalaması gibi iftiralar barındıran iddialar, tarihi kaynaklarda yer almaması ile beraber, İbnu'l Esir'in farklı rivayetini kendi yorumuyla değiştirmiştir. Müslüman şahsiyetlerle ilgili olumsuz görüşlerin tersine, Hıristiyan din adamları iyilik timsali olarak gösterilmiştir.²³³

Romanları *el-Memlûkû 'ş-Şarid* (Firari Memlûk, 1891), *Esîr'ul Mutemehdi* (Sahte Mehdinin Kölesi, 1892), *İstibdâdu'l Memalik* (Memluklerin Baskı Yönetimi, 1893), *Cihadu'l Muhibbîn* (Âşıkların Savaşı, 1893), *Armânûsetu'l Mısriyye* (Mısırlı Armonisa, 1896), *Fetâtu Gassan* (Gassanlı Genç Kız, 1897-1898), *Azrâ'u Kureyş* (Kureyş Bakiresi, 1899), *Ramazân* (1900), *Gadetu Kerbelâ* (Kerbelanın Genç Kızı, 1901), *el-Haccac b. Yusuf*, *Fethu'l Endelus* (Endelüs'ün Fethi, 1902), *Şarl ve Abdurrahman* (1904), *Ebu Müslim el-Horasânî*, *el-Abbase Uhtur Reşid* (Reşitin Kız Kardeşi Abbase, 1906), *el-Emîn ve'l Me'mûn*, *Arûsu Fergâne* (Fergana Gelini, 1908), *el-İnkılâbu'l Osmânî* (Osmanlı İnkılâbı, 1911), *Fetâtu'l Kayravân* (Kayravan'ın Genç Kız, 1912), *Salâhuddîn el-Eyyûbî* (1913), *Şeceretu'd Durr* (Şeceretu'd Durr, 1914), *Ensâbu'l-'Arabi'l-Kudemâ* (Eski Arap Soyları) 1921 senesinde Mısır'da kaleme alınan 77 sayfalık eser Arap toplumunda anaerkil aile yapısından, totemizmin olduğunu iddia edenlere reddiye niteliğindedir.

Müellif tarihi romanlarında Arap toplumu temel olmakla bu toplum içinde yaşayan farklı milletten insanların dünden bugüne yaşadıkları, elde ettiği kültürel değerleri ve yaşadıkları dönemin durumunu okuyucuya yansıtmaya çalışmıştır. Toplumların varlığını temin eden en büyük faktörleri dil, din, kültür gibi unsurları ön plana çıkaran müellif eserlerinde bu detayları incelemiş ve tarihi bağlantı kurmağa çalışmıştır.²³⁴ Aynı zamanda romanlarda toplumsal yapıyı teşkil eden köle, köylü, idareci, memur, halife, sultan olmakla her sınıftan olan gerçek kimlikleri konu edinmiştir. Bu sınıflar arasında yaşanan aşk, sürtüşme, intikam gibi duygular ifade edilmekle tarihi gerçekliği göz önünde bulundurularak edebi üslupla bize yansıtmaya çalışmıştır. Bazı tarihi konularda değerini fazlasıyla verdiği önemli tarihi şahsiyetler olduğu gibi, bazen ciddi kabul edilmeyecek kaynakları referans alarak gereken bilgi ve ilgiyi göstermediği gerçek kahramanlar da bulunmuştur. Özellikle kadınların gücü, sözü kabul edilir, at binebilen, ava çıkan cengâver karakterler olarak nitelendirmiştir. Aynı zamanda Türk, Arap, Fars, Çerkez gibi farklı milletlerden olan kişilere yer vermekle bunların toplumdaki yerinden bahis etmiştir. Farklı değerlere dil, din, ırk adet, geleneklere sahip milletlerin aynı toplumda yaşamış oldukları mücadele ve bir birlerine karşı tutumları okuyucuya aktarılmıştır.

Müellifin en önemli tarihi romanlarından olan *İstibdâdu'l- Memalik* (Melüklerin Despotizmi) adlı eserinden 1770 Kahire'de başlayan ve çevre yerleşim bölgelerinde yaşanmış macerayı konu edinmiştir. 1896 senesinde yazılması itibariyle tarihi roman niteliğinde olduğu ifade edilmektedir. Mısır'ın Osmanlı İmparatorluğu bünyesinde valiler tarafından 18. Yüzyılın ikinci yarısında Mısır ve Suriye'de gerçekleşen bir olay etrafında karşımıza çıkmaktadır. Müellif romanlarında kurguladığı sevenlerin bir birlerinin kenar kalması akabinde bir araya gelmek için gösterdikleri çaba sonucunda vuslatın gerçekleşmesi olarak olay örgüsünü romanında öne çıkarmıştır.²³⁵

Corci Zeydan'a yönlendirilen eleştiriler arasında üslup, metot ve düşünce yönünden yapılan tenkitler Emin b. Hasan müellifin *Târîhu Mısır el-Hadîs* eserini izlediği düşünce ve metot yönünü "*Nebşü'l- Hezeyan min Târîhi Corci Zeydan*" adlı kitabında eleştirmiştir.²³⁶ Ebu Halil ise Zeydan'ın romanlarına yönelmiş olduğu eleştirileri Corci Zeydan Fi'l Mizân adlı kitabında toplamıştır.²³⁷ Mevlana Şibli *Kütübün Hazzera Minhe'l-Ulema* adlı kitabında müellifi özellikle tarihi olayları ciddi kabul edilmeyecek kaynaklardan alması, sahabe neslini eleştirileri bağlamında birçok dini konulardaki eksik değerlendirmelerini eleştiriler arasında yer almaktadır.²³⁸ Bu eleştiriler Araçları aşağılaması, İslam kahramanları hayatlarını çarpıtmak Müslümanların

²³³ Muammer Sarıkaya ve Ali Osman Kırallı, Selahaddin Eyyubi Adlı Romanı Bağlamında Corcî Zeydân'ın Romancılığı, Doğu Araştırmaları, S. 2., s. 49-50, 2019

²³⁴ Türken Çakır, M. (2019), Corci Zeydan'ın Romanlarında Toplumsal Yapı. Jass Studies- The Journal of Academic Social Science Studies, Number: 78, s. 411-421.

²³⁵ Serkis Yusuf İlyan, Mu'cemu'l-matbaati'l-'Arabiyye ve'l-Muarabe, Mektebetü's-Sekafeti'd Diniyye, Kahire, trs, c. 1, s. 495;

²³⁶ Hulvânî, Emin b. Hasan, Nebşü'l-Hezeyân min Târîhi Corci Zeydan, Medine, 1989.

²³⁷ Şevkî Ebû Halil, Corci Zeydan Fi'l-Mizân, 1983

²³⁸ Ebû Ubeyd Meşhûr b. Hasan, Kütübün Hazzera Minhe'l-Ulema, Riyad, 1995

fetih ve kazandıkları zaferleri yok saymak, cüzi olan sorun ve ya hatayı daha da büyütme, kaynak ve dipnotlar üzerinde oynamak gibi bilinmekle, birçoğuna Ebu Halil'in ulaştığı sonuçlardır.²³⁹

Müellife yapılan eleştiriler arasında gazetecilik ve günlük yazı yazma gereği olan çabuk karar verme, konu ve içerik değişikliği, okuyucunun dikkatini çekecek cümle ve klişelerin tekrarı gibi konular vardır. Nejdet Gök kendisiyle ilgili "Corci Zeydan kitabına, bilimsel kıstas ve orijinal kaynakları kullanan, ancak bilimsel yöntemleri katı şekilde izlemeyen, okunan, öğretici, geniş içerikli, ansiklopedik, eleştiri ve düşündürücü popüler bir içerik taşır."²⁴⁰ Fuad Köprülü kendisini geniş malumata sahip mütebahhir müellif olarak adlandırmakla, İslam Tarihi ve İslami alanlarında ihtisas sahipleri için faydalı malumatların bulunabileceğini ifade etmektedir. Lakin tarihi tahlil etmek gereken teknik hazırlığı kazanamaması hasebiyle terkibi eserler ortaya koyması beklenemez, söylemektedir.²⁴¹

Mevlana Şibli "Zeydan'ın özel hadiselerden genel kural çıkarması ve bunu kitabın her aşamasında kullanması, tarihin doğru bir şekilde benimsenmesine gölge düşürmüştür." Bir başka tartışılır metod müellifin "Nadir olanı düzenli kaide" olarak göstermesi, bir özel durumun tarihin bütün kesitlerinde devam ettiğini ifade etmesi örnek teşkil etmektedir. Bu örnekler kasıtlı şekilde yapılmış olursa okuyucuyu da yanıltma durumu göz önünde bulundurularak müellifin kitabına eleştirilmesine zemin hazırlamıştır. Aynı zamanda Bedir, Uhud savaşları, Hudeybiye anlaşması, Tebuk seferi gibi önemli tarihi konularda fikir ve görüşleri objektif ve tarafsız değerlendirme açısından sorunlu gözükmektedir. Tarihi konulardaki bu yaklaşımında oryantalist görüşlerden etkilendiği net şekilde ifade oluna bilir.²⁴²

Müellifin Arap Dili ve Edebiyat alanında eserleri:

1. *el-Elfâzu'l-'Arabiyye ve'l-Felsefetu'l-Luğaviyye* (Arapça Kelimeler ve Dil Felsefesi) 1886 senesinde Beyrut'ta yayınlanan çalışması 118 sayfadan oluşmakla, dil bilim kurallarının Arap diline uyarlanmasından bahis etmektedir.

2. *el-Belağa fi Usûli'l-Luğa* (Dilin Terkibinde Belağat) isimli eseri 1889 senesinde Kahire'de yayınlanmış, Arap dilinin Belağat imkanları ve zenginliğinden bahis etmektedir.

3. *Târîhu'l-Luğati'l-'Arabiyye* (1904 Kahire) ve *Târîhu Âdâbi'l-Luğati'l-'Arabiyye* Arap Dili ve Edebiyat Tarihi eserleri Mısır'da 1911 senesinde yayınlanan 4 ciltten oluşan, Arap edebiyatını başlangıçtan günümüze kadar geçtiği dönemleri ifade etmektedir. Müellif aynı zamanda genel ve özel tarih alanında da eserler ortaya koymuştur, Tarihu Mısır el-Hadis (Modern Mısır Tarihi, Kahire 1889) 2 cilt Mısırın son dönem tarihini incelemektedir, *Tarihu Masuniyyeti'l-Âm* (Genel Mason Tarihi, Kahire 1889) eseri masonluk hakkında yayınlanan ilk Arapça eser olarak bilinmektedir.

SONUÇ

Arap Tarihi roman alanında birçok çalışmalar ortaya koyan Corci Zeydan ister akranları, isterse de sonraki dönemde yeteri kadar eleştiriye tabi tutulmuştur. Özellikle hayatının ilk döneminde gerçekleştirmiş olduğu oryantalizmin yoğun şekillendiği ülkelere olan gezileri, esinlendiği müellifler kendisinin daha çok popüler gerekçeleri göz önünde bulundurarak temel olarak okunan eserler ortaya koymasına sebebiyet vermiştir. Eserlerinde ne kadar sosyal yapıdan, toplumsal düzenden sık şekilde bahis etse de, konunun derinliğine inmeden, olayları dar çerçevede yansıtması, bazen çarpıtması da eserlerinde öngörülenler arasındadır. Ne kadar yansıttığı tarihi süreçte dönemin kültürleri, halkların gelenekleri, farklı oyunlar

²³⁹ Şevki Ebû Halil, a.g.e., s. 307.

Corci Zeydan eserini tamamlarken medreselerde okutulması isteği ile Mısır Maarif Nezaretine müracaat etmiş, içindekileri inceleyen bakanlık ilmi heyeti kitapta birçok hatanın bulunması hasebiyle uygun görmemiştir. Kitapla ilgili eleştirileri kabul eden bazı yazarlar aynı zamanda İslam Dünyasına katmış olduğu katkılar bağlamında talere edilir bir nitelikte olduğunu da dile getirmektedir

²⁴⁰ İslam Uygarlıkları Tarihi, Çev., Nejdet Gök, İletişim Yay., (I-II), İstanbul, 2012, s. 74

²⁴¹ Arnold, T.W., İntişarı İslam Tarihi, Çev., Hasan Gündüzler, İstanbul, 1971, s. 68

²⁴² Şibli Mevlâna, İntikâdu Kitâbi't-Târîhi't-Temedüni'l-İslâmî, Kahire, H. 1330

yansıtılsa da, büyük oranda eğlence gerekçesi olarak bütün halife ve meliklerin oyun eğlence düşkünü olduğu sonucunu belirgin şekilde gösterilmesi için kullanıldığı da söylenebilir.

Her toplumda olduğu gibi İslam Dininin hâkim olduğu beldelerde de toplumun en gerekli değeri aile olması bakımından kadın konusunu özellikle üzerinde duran Corci Zeydan bazı eserlerinde fikhî konulara da değinerek, kendisini otorite bir merci göyerek tesettür, Müslüman kadının toplumdaki yerinden bahis ederek dine aykırı fikirler de ireli sürmüştür. Özellikle birçok İslami şahsiyet, konulara değinse de Müslümanların kılcal damarlarına işleyen tasavvuf ve vakıf gibi sosyal yapılarını oluşturan konuları hiç dile getirmemesi kasıt veya kusur olarak kabul edilmesi de müellifin esinlendiği çalışmaların etkisi altında kaldığını ortaya koyan gerekçeler arasındadır.

Cahiliye devrini Arap uyanışı olarak isimlendirmesi, dönemin ahlaki çöküşüne hiç değinmemesi, Hz. Peygamberin devlet siyasetinden, Asrı Saadetten neredeyse bahis etmemesi, Uhud savaşı, Hudeybiye anlaşması ve Tebük seferinden kaynaklı iddiaları eserinde yer alması müellifin tarihçiliğinde kusur olarak görülmektedir. Raşit Halifelerle ilgili ciddi kabul edilmeyecek isnatlar vermesi, çok gerekli konuları atlayarak bazı isnadı zayıf konular üzerinde yoğunlaşması da kapsamlı siyasi analizi yapamamasını ifade etmektedir. Pozitif bilimlerden bahis ederken eski Yunan ve Mısır kültürüne olan sempatisi açık şekilde ortaya çıkmakla birlikte birçok İslami konular batı düşüncesi içerisinde değerlendirilmiştir. Bazı eserlerinde tarafsız yaklaşımı da İslam toplumunun sadece aksayan yönlerini dile getirmesi, toplumun faziletlerinden, üç kıtaya yayılmalarından hiç bahis etmemesi topluma dar çerçeve çizmesi de bilinmektedir. Bunlara ek olarak asabiyetçe yaklaşımı, iddia ve ithamlarına kaynaklı yer vermesi, hikâyeci bir anlatım seçmesi, toplumun bütün kesimini zan altında bırakacak ifadelerle yer vermesi İslam toplumunu dar bir çerçevede değerlendirmesi olarak kendisine yöneltilecek eleştiriler arasında yer almaktadır.

KAYNAKÇA

1. Arnold, T.W., *İntişarı İslam Tarihi*, Çev., Hasan Gündüzler, İstanbul, 1971
2. Çelebi, Muharrem, “*Corci Zeydan*”, DİA, İstanbul, 1993
3. Ebû Ubeyd Meşhûr b. Hasan, *Kütübün Hazzerâ Minhe'l-Ulema*, Riyad, 1995
4. Hayruddin Zirikli, *el-Alem Kamus-u Teracim*, Daru'l-İlmil-Meram, Beyrut, 2002
5. Hulvânî, Emin b. Hasan, *Neşşü'l-Hezeyân min Târîhi Corci Zeydan*, Medine, 1989
6. İslam Uygarlıkları Tarihi, Çev., Nejdî Gök, İletişim Yay., (I-II), İstanbul, 2012
7. Kehhale Ömer Rıza, *Mu'cemu'l-Müellifin*, Muessesetu'r-Risale, Dımeşk, 1957
8. Makdisi Enis, *el-Fununu'l-Edebiyye ve 'Alômuha*, Daru'l-İlmi Meram, Beyrut, 2000
9. Muammer Sarıkaya ve Ali Osman Kırallı, *Selahaddin Eyyubi Adlı Romanı Bağlamında Corcî Zeydân'ın Romancılığı*, Doğu Araştırmaları, S. 2., 2019
10. Mürüvvet Türkan Çakır, *Corcî Zeydân'ın “Kureyş Bakiresi” adlı tarihi romanı üzerine bir inceleme*, “*Bayburt Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi*” Dergisi, Sayı 1, 2018, s. 1-9
11. Ömer Pekirbızlı, *Corci Zeydan'ın İslam Medeniyeti Tasavvuru*, Necmettin Erbakan Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016
12. Reynolds, Francis J., ed. (1921). "Ebers, Georg Moritz" . Collier's New Encyclopedia. New York: P. F. Collier & Son Company
13. Serkis, Yusuf İlyan, *Mu'cemu'l-matbOôti'l-'Arabiyye ve'l-muarrabe*, Mektebetü's-Sekafeti'd Diniyye, Kahire, trs, c. 1
14. Şevki Ebû Halil, *Corci Zeydan Fi'l-Mîzân*, Dımaşk, 1983
15. Şibli Mevlâna, *İntikâdu Kitâbi't-Târîhi't-Temedüni'l-İslâmî*, Kahire, H. 1330
16. Türken Çakır, M. (2019). *Corci Zeydan'ın Romanlarında Toplumsal Yapı*. Jass Studies- The Journal of Academic Social Science Studies, S. 78

**VASİF ALLAHVERDİYEVİN YARADICILIĞINDA ROMANTİZM CİZGİLƏRİNİN
İFADƏSİNDƏ LİRİK OBRAZLILIĞIN TƏCƏSSÜMÜ**
**TRADE OF LYRIC OBRASIS IN THE PERFORMANCE OF LINES OF ROMANTIC IN THE
CREATIVITY OF VASİF ALLAHVERDIEV**

ÖZ

Azərbaycan Cumhuriyyəti Halk Sanatçısı, Şərəfli Sanat Eməkçisi Profesör Vasif Allahverdiyev, modern kompozisyon okulunun parlak yüzlerinden biridir. Bestecinin çox yönlü eserində çeşitli temaların anlatımının yanı sıra lirik başlangıçların və lirik imgelerin anlatımı da ana mekənlardan biridir. Bestecinin eserlərinin türlərinin çeşitliliği ilə karakterizə edilən tema zenginliğı, eserində hem kahramanlık hem de lirik temaların kullanılmasına yol açmışdır. V.Allahverdiyev senfonik eserlərində, şarkılarında və romanlarında lirik temayı ana ifadə aracı olaraq yenidən canlandırmışdır. Azərbaycan müziğində romantizmin yönünü təmsil edən Vasif Allahverdiyev'in eserində bu etki hem programlama düzeyində hem de lirik duygu və duyğuların somutlaşmasında ifadə edilməkdədir. Eserin içeriğine bağlı olaraq bestecinin lirik temaya farklı bir yaklaşımı vardır. Vasif Allahverdiyev'in eserində lirizm çeşitli şekillerde kendini gösterir. Böylece, “Hayat Yolu” senfonik şiirindeki yardımcı tema lirizm üzerine kuruluysa, “Atatürk” senfonisinin ikinci bölümü olan “Aşk Valsi” gerçek bir lirik itiraf olarak nitelendirilebilir.

Anahtar kelimeler: Vasif Allahverdiyev, besteci, romantizm, lirik.

ABSTRACT

People's Artist of the Republic of Azerbaijan, Honored Art Worker, Professor Vasif Allahverdiyev is one of the bright faces of the modern school of composition. Along with the expression of various themes in the multifaceted work of the composer, the expression of lyrical beginnings and lyrical images is one of the main places. The richness of themes, characterized by the diversity of genres of the composer's works, led to the use of both heroic and lyrical themes in his work. V.Allahverdiyev revived the lyrical theme as the main means of expression in his symphonic works, songs and romances. In the work of Vasif Allahverdiyev, who represents the direction of romanticism in Azerbaijani music, this influence is expressed both at the level of programming and the embodiment of lyrical feelings and emotions. Depending on the content of the work, the composer has a different approach to the lyrical theme. In Vasif Allahverdiyev's work, lyricism manifests itself in various forms. Thus, if the auxiliary theme in the symphonic poem "The Way of Life" is based on lyricism, the second part in the symphony "Ataturk", "Waltz of Love" can be characterized as a real lyrical confession.

Keywords: Vasif Allahverdiyev, composer, romanticism, lyrics.

²⁴³ Azərbaycan Milli Konservatoriyasının “Musiqinin tarixi və nəzəriyyəsi”; kafedrasının müəllimi; E-posta: pikkolo.velizade@mail.ru; ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7829-780X>

GİRİŞ

Azərbaycan bəstəkarlıq məktəbinin nümayəndəsi, Xalq artisti, Əməkdar incəsənət xadimi Vasif Allahverdiyevin yaradıcılığı müasir dövrdə milli musiqimizin inkişafında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bəstəkarın geniş və hərtərəfli janr diapazonuna malik olan yaradıcılığı mövzu müxtəlifliyi ilə diqqəti cəlb edir. V.Allahverdiyev yaradıcılığını səciyyəvləndirən əsas xüsusiyyət olan türkçülük məhfumu, qədim türk ənənələrinə bağlılıq onun bütün əsərlərinə nüfuz etmiş və bundan irəli gələrək mövzu rəngarəngliyi yaratmışdır. Lakin V.Allahverdiyevin yaradıcılığında iki əsas xəttin qarşılaşdığını mütləq şəkildə müşahidə etmək mümkündür. Belə ki, bəstəkarın yaradıcılığına daxil olan bir çox əsərlərin əsas istiqamətini təşkil edən qəhrəmani-vətənpərvərlik mövzusu ilə yanaşı, lirik-məhəbbət mövzusunda da rast gəlinir. Hətta cəsarətlə demək mümkündür ki, bəstəkarın əsərlərində lirik xətt qəhrəmani mövzulu əsərlərlə yanaşı inkişaf edir və V.Allahverdiyevin əsərlərinin inkişaf xəttini müəyyənləşdirir. Bu bağlılıq bəstəkarın yaradıcılığına daxil olan bütün əsərlərində nəzərə çarpır.

Vasif Allahverdiyev və romantizm

Vasif Allahverdiyev romantizm cizgilərini özündə ehtiva edən Azərbaycan bəstəkarıdır. Bəstəkarın melodik dilinin xüsusiyyətləri özündə lirik xətti nümayiş etdirir. Bu baxımdan əsərlərində lirik başlanğıcın üstün olması təsadüfi deyildir. Romantizm cizgilərinin ifadəsində lirik obrazlılığın təzahürü bəstəkarın əsərlərinin əsas dramaturji inkişaf xəttində özünü büruzə verir. Bu baxımdan Vasif Allahverdiyev yaradıcılığının cəlbedici xüsusiyyətlərindən biri məhz musiqinin səmimiyyətində və emosional xəttin üstünlüyündə lirikanın təzahür etməsidir. Bəstəkarın əsərləri yüksək emosional hisslərlə, geniş nəfəslə melodiyalarla aşılıb ki, bunlar da bilavasitə romantizm cərəyanının cizgilərini əks etdirir. Onun yaradıcılığında lirik-poetik xətt istər vokal, istər kamera, istərsə də simfonik əsərlərində aparıcı hesab olunur. V.Allahverdiyevin əsərlərində romantizmdən irəli gələn lirika vokal əsərlərində daha qabarıq nəzərə çarpır. Xüsusilə mahnı və romanslarında lirikanın üstünlüyü diqqəti cəlb edir. Mahnı janrına müraciət edərkən bəstəkar Azərbaycan xalq mahnılarına söykənərək, eyni zamanda Qərb ənənəsinə xas cəhətləri üzvi surətdə birləşdirməyə nail olmuşdur. Musiqişünas A.Rəhimova yazır: “Azərbaycan xalq musiqisi Şərq mədəniyyətinin bir çox təzahürlərini mənimsəyib. Bununla belə, xalq musiqisinin orijinallığı əsrlər boyu qorunub saxlanılmışdır və bu bəstəkar əsərlərində təzahür edir” (Rahimova, 2014, s. 103). Bu ənənələrə əsaslanan V.Allahverdiyev milli musiqidən irəli gələn yığcam formalara üstünlük verərək, eyni zamanda romantizmə xas olan parlaq janrlardan hesab edilən mahnı və vokal silsilələr yazmışdır. Ümumiyyətlə, Azərbaycan bəstəkarlarının əksəriyyətinin əsərlərində rast gəlinən lirik mövzu və lirik obrazlar dairəsinə müasir dövrdə yazılan nümunələrdə də çox yer verilir. Lirika Azərbaycan şifahi professional musiqisinin obrazlar aləmini təşkil edir. Musiqişünas alim, professor, Azərbaycan muğamlarının məhsuldar tədqiqatçısı Ramiz Zöhrabov yazır: “Məhz lirizm xalqımızın milli bədii təfəkkürünün, psixologiyasının xüsusi keyfiyyətidir. Bu, eyni zamanda tarixi-iqtisadi və sosial amillərlə də şərtlənir. Həmin cəhəti təkcə Azərbaycan musiqisində deyil, həmçinin memarlıqda, poeziyada, təsviri sənətdə də izləmək mümkündür. Xüsusilə muğamlarda lirik mühit həmişə aparıcı amil sayılır” (Zohrabov, 1991, s. 21). Lirika V.Allahverdiyevin mahnıları ilə yanaşı, simfonik və kamera əsərlərində də mühüm yer tutur. Bəstəkarın ağac nəfəs alətləri və zərb alətləri üçün “Muğamsayağı”, solo tar üçün “Qarabağ balladası” əsərləri lirikanın bariz nümunəsidir. Ümumiyyətlə, V.Allahverdiyevin yaradıcılığında lirik mövzu yalnız bəstəkarın incə və xəfif hissləri əks etdirən əsərlərində deyil, eyni zamanda tamamilə fərqli mövzuda yazdığı əsərlərində də rast gəlinir.

“Ömür yolu” simfonik poeması

V.Allahverdiyevin simfonik yaradıcılığında zirvə əsəri hesab olunan və Ümummilli lider Heydər Əliyevə həsr olunmuş “Ömür yolu” simfonik poemasında lirik obrazlılığın təcəssümü əsas yer tutur. Nəzərə çatdıraq ki, bu birhissəli əsərdə görkəmli siyasi xadim, fədakar və mübariz insan, böyük şəxsiyyət Heydər Əliyevin möhtəşəm obrazı və ona olan ümumxalq sevgisi açılır. Müasir bəstəkar kimi zamanın gerçəkliklərinə biganə qalmayaraq, yaşadığı dövrdəki tarixi-siyasi hadisələrə münasibətini yaradıcılığında ifadə edən Vasif Allahverdiyev bu əsərində bəstəkar-vətəndaş mövqeyində dayanmış və dahi şəxsiyyəti

hərtərəfli əks etdirmişdir. Belə ki, dramatik, gərgin və qətiyyətli musiqidə Ulu öndərin musiqi portretinin müxtəlif tərəfləri canlandırılmışdır. Heydər Əliyevi xarakterizə edən qətiyyətli, əzmkar tərəflərlə yanaşı, əsərdə daha bir xətt də aparıcı əhəmiyyət kəsb edir. Simfonik poemanın inkişaf xəttində aparıcı rol oynayan bu mövzu lirik hissələrin ifadəsinə əsaslanır. Belə ki, bəstəkar lirik obrazlılığın vasitəsilə Heydər Əliyevi gözəl ailə başçısı, qayğıkeş ata, həssas, nəcib qəlblə insan kimi təcəssüm edir və bu cəhət əsərin musiqi dilində də bilavasitə ifadə olunur. Nəzərə çatdıraq ki, sonata formasında yazılmış “Ömür yolu” simfonik poemasının köməkçi partiyası Heydər Əliyev şəxsiyyətinin lirik obrazlılığını əks etdirir. Əsərin köməkçi partiyası səmimiyyət və daxili lirik həyəcanlılığı ifadə edən bir mövzu kimi şərh oluna bilər. Bu baxımdan bəstəkar “Ömür yolu” simfonik poemasında romantizm xüsusiyyətlərini daşıyan mövqedən çıxış edərək, ictimai-siyasi mövzulu əsərdə lirik cəhətləri ifadə etməyə nail olmuşdur.

“Atatürk” simfoniyası

V.Allahverdiyevin yaradıcılığının ilkin mərhələsində yazdığı “Atatürk” simfoniyasında da lirik obrazlılıq özünü büruzə vermişdir. Üçhissəli simfoniyanın ikinci hissəsi türk dünyasının dahi şəxsiyyəti Mustafa Kamal Atatürkün lirik tərəflərinin işıqlandırılmasına əsaslanır. Bu hissədə bəstəkar 5/8 ölçüdə və türk xalq musiqisi tərzində səslənmə təqdim edir. Onu da qeyd edək ki, xalq musiqisinə bağlı olan Atatürkün sevə-sevə oxuyaraq özünəməxsus gəzişmələr etməyi sevməsi və incə musiqi zövqünə malik olması məlumdur. Bunları həssaslıqla duyan bəstəkar bu hissədə Atatürkün sevdiyi iki türkünün intonasiyalarını təqdim edir. II hissənin ölçüsünün türk musiqisinə xas “aksak” ritmik ölçüsündə yazılmasını xüsusilə vurğulamaq lazımdır. Simfoniyanın özündə türk xalq musiqisinin intonasiya xüsusiyyətlərini daşıyan II hissəsində bəstəkar özünəməxsusluqla lirik obrazlılığı ifadə etməyə nail olmuşdur. Simfoniyanın II hissəsində zərb alətlərinin fonunda oynaq ritmik inkişaf adətən bir çox əsərlərdə lirik mövzuların ifadə edildiyi faqot alətinə həvalə edilmişdir. Onu da vurğulayaq ki, bəstəkar ikinci hissədə birinci hissənin rəqs mövzusu ilə yeni pilləvari motivin inkişafını uzlaşdırmış və fərqli bir obrazlılıq əldə etməyə nail olmuşdur. Ümumiyyətlə, bəstəkar “Atatürk” simfoniyasının II hissəsində dahi şəxsiyyət Atatürkün lirik tərəflərinin fonunda türk xalq lirikasının da təcəssümünü əks etdirməyə cəhd etmişdir.

Fortepiano üçün sonatina (C-dur)

V.Allahverdiyevin fortepiano üçün sonatında (C-dur) digər üçhissəli quruluşa malik olan nümunələrində olduğu kimi, lirik obrazlılıq əsərin orta hissəsində əks olunmuşdur. Belə ki, sonatın lirik xarakterli ikinci hissəsində bəstəkar muğam improvizasiyalarının xüsusiyyətlərinə əsaslanmış və özünəməxsus lirik obrazlılığı təcəssüm etdirmişdir.

“Yüksək-yüksək təpələrə” türküünün xor və simfonik orkestr üçün işləməsi

Lirik obrazlılığın qabarıq verildiyi nümunələrdən biri də Vasif Allahverdiyevin “Yüksək-yüksək təpələrə” adlı xor və simfonik orkestr üçün əsəridir. Eyniadlı türk xalq türküünün əsasında yazılmış bu əsər bəstəkarın yaradıcılığında lirik xüsusiyyətlərin verildiyi ən parlaq nümunələrdən hesab oluna bilər. Nəzərə çatdıraq ki, türk xalq yaradıcılığına aid olan türkülər adətən lirik məzmun daşıyır, burada insanın daxili aləmi, hiss və duyğuları açılır. V.Allahverdiyevin xor və simfonik orkestr üçün işləməsində də bu ovqat saxlanılır. Türkünün poetik mətnində gənc bir qızın keçirdiyi duyğular, həsrət, nisgil dolu hissələri və xəyalları təsvir olunur. Bəstəkar simfonik orkestrin də səslənməsində bu xüsusiyyətləri saxlamışdır. Türkünün həsrət dolu duyğuları əks etdirən həzin və axıcı melodiyası bəstəkarın yaradıcılığında lirik səhifənin başlanğıcı da hesab oluna bilər. Əsərin xor partiyasında insan səsinin gizli potensial imkanları açılır. Bəstəkar çox qənaətcil ifadə vasitələri ilə əsərin lirik-poetik məzmununu ifadə edir. Bu nöqteyi-nəzərdən V.Allahverdiyev üçün Ü.Hacıbəylinin xalq mahnısı işləmələri, F.Əmirovun “Gözəlim sənə” xalq mahnılarının işləməsi gözəl örnək əhəmiyyəti daşıyır. Bəstəkar qədim türkünün öz yeni variantını yaradır. V.Allahverdiyev türküdə bir bəstəkar kimi istedadının lirik tərəfini açmış və əsərə öz naxışını, öz subyektiv-psixoloji hissiyatını gətirmişdir. Bu bərdə musiqişünas A.Raufqızı yazır: “Yüksək-yüksək təpələrə” türküsi lirik məzmunlu olub, bizi əhatə edən gerçəklikdə bir qəlbın çırpıntılarının inikasıdır. Ümumiyyətlə, lirika Azərbaycan və türk

xalqlarının naturasının ən səciyyəvi cəhətidir. Bu mənada türksoylu xalqların milli estetikasını əks etdirən lirika bədii özünüifadə, qüvvətli özünüdərkətmə vasitəsidir. Tarixi-iqtisadi amillərlə şərtlənən lirika həm milli təfəkkürün, həm də musiqi aləminin xüsusi keyfiyyətidir” (Raufqızı, 2012, s. 60). Türkünün daha qabarıq və özəl xüsusiyyəti burada simfonik orkestrin müşayiətində ritmə böyük üstünlük verilməsidir. V.Allahverdiyev türk milli musiqisinin rəngarəngliyini və plastikasını çox gözəl duyaraq, bunu əsərin partiturasında əks etdirməyi bacarmışdır. “Türkü”də ritm sanki əsərin nəbzinə çevrilir. Onu da qeyd edək ki, bəstəkar bu türkünün əsasında simfonik orkestr üçün “Türkü” adlı simfonik əsər yazmış və bu əsərdə də lirik xüsusiyyətlərin ifadəsini saxlamışdır.

Romansları

Bəstəkarın vokal musiqi nümunələrində lirik xətt aparıcıdır və onun əsərlərində lirik obrazlar aləmi özünəməxsusluğu ilə fərqlənir. V.Allahverdiyev romans janrına da müraciət etmişdir. Bəstəkarın met-soprano və fortepiano üçün yazdığı “Pəncərəm üşüyür”, “Qəmli hekayə” romansları nəcib musiqi dili ilə insan qəlbinin səmimi etirafı kimi səslənir və müəllimi İsmayıl Hacıbəyovun vokal lirikası ənənələrini davam etdirir. Bəstəkarın mahnıları əsasən lirik məzmun daşıyır. Bir sıra mahnılarda əsasən sevgi duyğuları tərənnüm olunur. Maraqlıdır ki, bir çox mahnıları səs və kamera orkestrinin müşayiəti üçün bəstələnmişdir. Orkestr müşayiəti mahnıların ifasında xüsusi ovqat yaradır, lirik məzmunu daha da qabardır: “Sənsizlik” elegiyası, eləcə də “O yollar”, “Hara gedirsən”, “Gözləyəcəyəm səni”, “Bəlkə görüşdük” mahnıları Azərbaycan mahnısı tarixində geniş yer tutan lirik mahnı janrı ənənəsini (Səid Rüstəmov, Hacı Xanməmmədov və b.) davam etdirir və bunlarda parlaq emosional lirikanın aşılınması nəzərə çarpır. Səs və orkestr üçün bəstələnmiş “Sənsizlik” elegiyasının orkestrləşmə üslubu çox qeyri-adi və orijinallığı ilə diqqəti cəlb edir. Hüməyun məqamının kədərli intonasiyaları elegiyanın lirik-elegik boyalarını daha da qüvvətləndirir.

“Simli orkestr üçün musiqi”

V.Allahverdiyevin “Simli orkestr üçün musiqi” əsərində lirik obrazlılıq əsasən köməkçi partiyada təzahürünü tapmışdır. Belə ki, köməkçi mövzu üçün lirik-fəlsəfi düşüncə tərzini ifadə edən obraz səciyyəvidir. Burada melodik xətt iki lay qatına əsaslanmış şəkildə təqdim olunur. Birinci xətt axıcı obrazları özündə əks etdirən tematik başlanğıcdırsa, digər xətt ritmik cəhətdən formalaşmış şəkildə keçir.

“Sevgi valsı”

Vasif Allahverdiyevin yaradıcılığında ən parlaq lirik nümunə “Sevgi valsı” əsəri hesab oluna bilər. Bəstəkarın lirik başlanğıcın verildiği çoxsaylı əsərləri içərisində “Sevgi valsı”nın lirik təzahürlərin zirvəsi hesab olunması təsadüfi deyildir. Əsərin məzmunu və musiqi dili lirik obrazlılıqdan qaynaqlanır. Məzmun baxımından yanaşsaq, bu əsərdə bəstəkar öz şəxsi hisslərini və qəlb çırpıntılarını səsləndirmişdir. Belə ki, bəstəkar əsəri həyat yoldaşı Reyhan xanıma həsr edib və bu da əsərdə lirik obrazlılığın dərin səmimi etirafını şərtləndirmişdir. Digər tərəfdən, yəni musiqi dili baxımından yanaşsaq, “Sevgi valsı” əsəri üçün incə və lirik xarakterli obrazın ifadə olunması səciyyəvidir. Əsərin lirik-poetik əhval-ruhiyyəyə malik olması onun ideya məzmunu ilə bağlıdır və incə obrazlılıq bütün əsərin əsas qayəsini təşkil edir. Əsərin lirik təsnifi xatırladan musiqisi segah məqamına əsaslanır. Segah isə Azərbaycan musiqisində lirik-məhəbbət mövzularının ifadə olunduğu əsas məqamdır. “Sevgi valsı”nda unison səsləniş tərzində əsərə lay-lay musiqisinin xüsusiyyətlərini gətirir. Əsərin obraz-emosional məzmununu təşkil edən bu xüsusiyyət incə poetikliyi daha qabarıq ifadə edir. Bəstəkar bu əsərdə dinamik işarələrdən də həssaslıqla istifadə edərək, melodik inkişafda lirik ahəngi qorumağa çalışır.

SONUÇ

Bəstəkarın çoxşaxəli yaradıcılığına nəzər salarkən bir məqamı xüsusilə vurğulamaq lazımdır. Vasif Allahverdiyev müasir Azərbaycan musiqisində türkçülüüyü tərənnüm edən bəstəkar olmaqla yanaşı, eyni zamanda romantizm xüsusiyyətlərini özündə daşıyan nümayəndələrdən biridir. V.Allahverdiyevdə lirika, lirik obrazlılıq və lirik başlanğıc zahiri effektlərə deyil, daxildən gələn xüsusiyyətlərə əsaslanmışdır. Bəstəkarın

müxtəlif məzmunlu əsərlərində lirik başlanğıc bəstəkarın yanaşmasından yaranan təzahür kimi dəyərləndirilə bilər. Bu baxımdan V.Allahverdiyevin müəllimi İsmayıl Hacıbəyovdan əxz etdiyi mühüm cəhətlərdən biri də lirik mövzuların ifadəsidir və bəstəkar bunu yaradıcılığını əhatə edən bütün əsərlərində göstərməyə nail olmuşdur. Məqalənin hüdudları çərçivəsində sadaladığımız əsərlərlə yanaşı, onun digər fərqli janrları əhatə edən əsərlərində də lirik başlanğıc və lirik obrazlılıq hakimdir. Romantizm cərəyanının cizgilərini bəstəkar lirik obrazlılıqda göstərsə də, əslində əsərlərin proqramlı məzmunu, əsasən obrazın hiss və həyəcanlarının verilməsi məhz bu cərəyanının göstəriciləridir. Bəstəkarın lirik obrazları dərin mənəvi xüsusiyyətlərə malikdir və bu, əsl ciddi lirika deməkdir. Bu ciddilik bəstəkarın “Ömür yolu”, “Atatürk” kimi simfonik əsərlərində təzahür etsə də, romans və mahnılarında lirika səmimi etiraf kimi səslənir. Xüsusilə vurğulamaq lazımdır ki, bəstəkarın romantizmə bağlılığı Avropa ənənələrinə əsaslanarsa da, lirik obrazlılıq millilikdən və xalq musiqi elementlərindən qaynaqlanır. Onu da qeyd edək ki, bəstəkarın “Türkü”, “Qarabağ balladası” və digər bu kimi əsərlərində lirik obrazlılıqdan yaranan təzahürlər işıqlandırılmışdır. Bu baxımdan Vasif Allahverdiyevin yaradıcılığı romantizm cərəyanının təsirindən yaranan lirik obrazlılığın təzahürü kimi müasir Azərbaycan bəstəkarlığı məktəbində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

KAYNAKÇA

1. Rahimova, A. (2014). *Ob izuchenii xudojestvennix svyazey azerbaydjanskoy narodnoy muziki. [About the study of artistic links of Azerbaijani people's music]*. Ulakbilge, 2014, Cilt 2, Sayı 4. p. 101-114. DOI: 10.7816/ulakbilge-02-04-08/<https://www.ulakbilge.com/makale/pdf/1414431779.pdf>
2. Raufqizi, A.R. (2012). *Vasif Allahverdiyevin xor ve simfonik orkestr uchun*
3. *Yuksekk-tepelere” turkusu [Vasif Allahverdiyev's song "To the high hills" for choir and symphony orchestra]*. Kultur Evreni dergisi, № 13, 56-61.
4. Zohrabov, R.F. (1991). *Muğam [Mugham]*. Azerneshr [in Azerbaijani].

AZƏRBAYCANDA YAŞAYAN LƏZGİ ETNİK Qrupunun FOLKLOR Musiqisi
FOLCLORICAL MUSIC OF LEZGIN ETHNIC GRUP LIVING IN AZERBAIJAN

ÖZ

Azərbaycan Cumhuriyyəti'ndə yaşayan və etnik bir qrup olaraq azınlıqta olan Lezgilerin költürünü, xalq müziği gələneklerini incelemek önemlidir. Bu nədenle makalenin temel amacı, Lezgi halkının kadim ritüellerini və burada kullanılan müziğin özelliklerini, özellikle şarkı və dansları incelemektir. Makale, çok költürlü değerleri korumak ve geliştirmek için azınlıkların költürel değerlerinin, özellikle Lezgi halkının danslarının araştırılmasına ve bunların gelecek nesillere aktarılmasına dayalı olarak eski Lezgi törenleri hakkında da bilgi vermektedir. Lezgi halkının temel ulusal değeri olan Lezginka dansının öneminin belirlenmesine özellikle dikkat edilmiştir. Bu nədenle, "Lezginka" dansının belirli özellikleri vurgulanır. Makale, Suvar dans topluluğu Gottfried Hasanov da dahil olmak üzere Lezgi törenlerinin gələneklerini, özellikle danslarını korumada rol oynayan bir dizi müzisyen ve müzik grubu hakkında bilgi vermekte ve Lezgi danslarının korunmasındaki rollerini vurgulamaktadır.

Anahtar Kelimeler: lezgi, folklor, bayram töreni, dans.

ABSTRACT

It is important to study the culture of the Lezgins living in the Republic of Azerbaijan and a minority as an ethnic group, to study their folk music traditions. Therefore, the main purpose of the article is to study the ancient ceremonies of the Lezgi people and the characteristics of the music used here, especially songs and dances. The article also provides information about the ancient Lezgi ceremonies, based on the study of the ceremonies of the Lezgi people, especially their dances, and their transmission to future generations as part of the study of the cultural values of minority peoples in order to preserve and develop multicultural values. Particular attention was paid to determining the importance of the Lezginka dance, which is the main national value of the Lezgi people. Therefore, certain characteristics of the dance "Lezginka" are highlighted. The article provides information about a number of musicians, including Gottfried Hasanov, who played a role in preserving the traditions of Lezgi ceremonies, especially their dances, and the Suvar dance ensemble, and emphasizes their role in preserving Lezgi dances.

Keywords Lezgi, folklore, festive ceremonies, dancing.

²⁴⁴ Azərbaycan Milli Konservatoriyasının "Musiqinin tarixi və nəzəriyyəsi"; kafedrasının müəllimi; E-pošta: shoray@mail.ru; ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-1357-3636>

GİRİŞ

Azərbaycan Respublikası artıq uzun illərdir ki, sülh və harmoniya şəraitində yaşayan müxtəlif azsaylı xalqların və etnik qrupların yaşayış məskəninə çevrilmişdir. Çoxmillətli ölkə olan Azərbaycan etnik rəngarəngliyi və tolerantlığı ilə burada yaşayan etnik xalqların mədəni mərkəzinə çevrilmişdir. Belə xalqlardan biri olan ləzgilər özünəməxsus tarixi, mədəniyyəti, adət-ənənələri ilə digər etnik qruplardan fərqlənir. Ləzgi xalqı haqqında ilk tarixi məlumatlara X əsrin əvvəllərində yazılmış “Axtınamə” əsərində rast gəlinir. Orta əsrlərə aid tarixi mənbələrdə də ləzgi xalqı haqqında olan məlumatlarla qarşılaşmaq mümkündür. Maraqlısı budur ki, tarixən mövcud olan etnik qruplar müəyyən təsir altında öz mədəniyyətlərindən uzaqlaşsalar da, ləzgilər qədim adət-ənənələrini, müxtəlif mərasimlərini qoruyub saxlamağa nail olmuşlar. Azərbaycanda yaşayan ləzgilər əsasən Qusar, Quba, Xaçmaz, Şabran, Siyəzən, Qəbələ, Oğuz, İsmayilli və digər bölgələrdə yaşayırlar. Ləzgilərin ən sıx məskunlaşdığı ərazilərdən biri də Bakı və Sumqayıt şəhərləridir. Lakin hansı ərazidə yaşamaqlarından asılı olmayaraq, ləzgilər qədim adət ənənələrini qoruyaraq gələcək nəsillərə çatdırmağa çalışırlar.

Ləzgi Xalq Mərasimləri

Ləzgilərin qoruyub saxladıkları adətlərdən biri də onların milli bayramlarıdır. Ənənələrə bağlı olan ləzgi xalqının bir neçə bayramı indiki dövrə kimi saxlanılmışdır və müəyyən ərəfələrdə bu bayramlarla bağlı mərasimlər keçirilir.

Ləzgilərin qədim bayramlarından biri Bahar bayramıdır. Bahar bayramı ləzgi dilində “Yaran Suvar” adlandırılır. “Yar” ləzgilərin kənd təsərrüfatı ilə bağlı təqvimdə olan aylardan birinin adıdır və martın 21-dən aprelin 4-ə qədər davam edir. “Yar” sözü digər mənada qırmızı mənasını verir ki, bu da bayram mərasimi zamanı bəzənən süfrələrin qırmızı rəngdə olması ilə bağlı olmuşdur. Ləzgilər adətən toy mərasimlərini, el şənliklərini Yar ayında keçirməyə çalışmışlar. Onu da qeyd edək ki, həmin adət indi də saxlanılır və ləzgilər bu ənənəni davam etdirməyə çalışırlar. “Yaran suvar” kəndlərdə xüsusi təntənə ilə keçirilirmiş və hazırda da bu adət saxlanılır. Onu da qeyd edək ki, ləzgilərin sıx yaşadığı bir çox ərazilərdə, xüsusilə də Quba və Qusarın kəndlərində, eləcə də Qəbələ tərəflərdə kənd yerlərində bu adət saxlanılmışdır. Eyni zamanda burada ləzgi mifologiyası ilə bağlı adətlər də nəzərə çarpır. Təbii ki, bütün bu mərasimlər ləzgi xalqının müxtəlif xarakterli mahnı və rəqsləri ilə müşayiət olunurdu.

“Vatsrakar” adlı xalq mərasimi

“Vatsrakar” adlı xalq mərasimi də ləzgilərin müxtəlif musiqi nümunələri əsasında keçirilən mərasimlərinə aiddir. Ləzgi xalqının qədim inanclarını özündə əks etdirən “Vatsrakar” adlı mərasimin əsas məzmununu Aya və Günəşə olunan müraciətlər və onların tərif edilməsi təşkil edirdi. Bu mərasim ləzgilərin kollektiv şəkildə oxuma ənənələrini də formalaşdırmışdır. Belə ki, mərasim iştirakçılarının, xüsusilə də qızların və oğlanların mahnı oxuyaraq kənd daxilində keçməsi ləzgi xalqının nümayəndələri arasında birliyi və həmrəyliyi nümayiş etdirir.

“Çiçək” bayramı

Ləzgilərin “Çiçək” bayramı əsasən kənd əhalisi tərəfindən qeyd edilən mərasimlərə aiddir. Ləzgilərin yaşadığı bir çox ərazilərdə keçirilsə də, əslində Çiçək bayramının vətəni Dağıstan Respublikasının Axtı rayonunun Cəbə kəndidir. Bu bayram mərasiminin əsas xüsusiyyəti müxtəlif şəfalı çiçəklərin toplanması olsa da, əslində mahnı və rəqs yarışması mərasimin ən maraqlı hissəsini təşkil edir. Belə ki, qızlarla oğlanlar bir yerdə mərasim mahnıları ifa edərək, rəqs yarışları keçirirlər.

İlk şırım bayramı

Ləzgilərin daha bir xalq bayramı olan ilk şırım bayramı əsasən bahar aylarında ifa olunur. Əkinçilik, xüsusilə də şümləmə mərasimi ilə bağlı olan bu bayramda hər bir kəs əkinçi mahnısı, yəni havar oxuyur. Ləzgi folklorunun bir növü olan, kənd yerlərində geniş yayılmış havarları bir solist ifa edir, digərləri isə xor şəklində onları müşayiət edir. Bəzən bu bayrama “ilk sünbül”, “ilk dərz”, “peçxur bayramı” da deyirlər. Bu mərasimdə

alqışlar, xeyir-dua ilə bağlı mahnılar üstünlük təşkil edir. Ləzgilər bu mərasimi çox sevirlər. Zurna və nağaranın gur sədaları altında mahnı mərasimini rəqs çalğısı əvəzləyir.

“Peşaray” bayramı

Xalq oyunları ilə müşayiət olunan, kollektiv şəkildə ifa olunan mahnılarla zəngin olan “Peşaray” bayramı qədim teatr ünsürləri ilə zəngindir. “Peşaray” əvvəlki dövrlərdə kişilərdən ibarət olan tamaşalar şəklində mövcud olmuşdur. İnanclarla bağlı olan bu mərasimdə ifa olunan mahnıların əsasını bərəkət, bolluq istəmə, insanların təbiət qüvvələrinə olan arzusu təşkil edir. Xüsusilə, bu mərasimin əsasını kiçik yaşlı oğlan uşaqlarının oxuduğu “Quni” mərasimi təşkil edirdi. “Quni” əsl mahnı yarışması xarakterinə malik idi. Bu mərasimdə hər bir uşaq bildiyi mahnıları ifa edirdi. Hətta uşaqların biri o birinin oxuduğunu tamamlamalı idi. Ləzgi adətində bu mərasim oğlan uşaqlarının qəhrəmanlıq ruhunun formalaşmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Çünki hər bir kəs oxuduğu mahnıya uyğun şəkildə sanki özünü qəhrəman kimi təqdim etməyə çalışırdı.

“Alapex” mərasimi

“Alapex” mərasimi isə “Peşəpay” mərasiminin əksi idi və qadınların iştirakı ilə təşkil olunurdu. Qədim ləzgilərin təsəvvürlərinə görə bu mərasim Günəşin çağırılması inancı ilə bağlıdır. Bu mərasim daha çox yay aylarında icra olunurdu və isti mövsümlərlə bağlıdır. Ləzgi mərasimlərini tədqiqatçı Dadaş Əliyev yazır: “Ləzgilərin folklorunda mərasimlər, epik və lirik növə aid nümunələr əsas yer tutur. Ləzgilərin mərasim folkloruna mövsüm və məişət mərasimləri daxildir” (Əliyev, 2020, p. 129). Ləzgi xalqının qədim mərasimlərini nəzərdən keçirərkən bir mühüm xüsusiyyət diqqəti cəlb etdi. Bu, ləzgi xalqının mədəni irsində rəqslərin üstünlük təşkil etməsinin müşahidə olunmasıdır. Qədim mərasimlərdə mahnılar xalqın arzu və istəklərini, hər hansı bir işə münasibətini ifadə etsə də, rəqslər ləzgi xalqının mental dəyərlərinin göstəricisi kimi şərh oluna bilər. Hətta rəqslərin üstünlüyü ləzgi xalqını Azərbaycanda yaşayan digər xalqlardan fərqləndirən əsas xüsusiyyət kimi dəyərləndirilə bilər. Nəzərdən keçirilən qədim mərasim ənənələrində də rəqslərin ləzgi xalqının həyat tərzində, məişətində əsas yer tutduğunu müşahidə etmək mümkündür. Rəqslər ləzgi xalqının keçmişinin, adət-ənənələrinin göstərici kimi qəbul oluna bilər.

“Ləzginka” rəqsi

Ləzgilərin rəqsə olan məhəbbəti Azərbaycanda yaşayan heç bir xalqda müşahidə olunmur. “Ləzginka” rəqsi isə ləzgiləri bütün dünyada xarakterizə edən əsas musiqi nümunəsidir. Bu rəqsi ifa edərkən ləzgilər öz hiss və həyəcanlarını, rəqsin melodiyasına olan münasibəti müxtəlif sözlərlə ifadə edirlər. Musiqiyə uyğun olan hərəkətlər nümayiş etdirən ləzgilər “assa” sözünü işlədərək, öz emosiyalarını nizamlamağa çalışırlar.

“Ləzginka” digər xalqların rəqs nümunələri ilə müqayisə edildikdə şux və dinamikliyi ilə diqqəti cəlb edir. Plastiklik, cəldlik, çeviklik, coşğunluq, fəallıq, iti hərəkətlərin bir-birini əvəzləməsi “Ləzginka” rəqsi üçün səciyyəvidir. “Ləzginka” rəqsinin tam yaranma tarixi məlum olmasa da, ləzgiləri xarakterizə edən əsas musiqi nümunəsi kimi onun qədim köklərə malik olması fikrini irəli sürmək mümkündür. Hətta bəzən digər cəld templi ləzgi rəqslərini də melodiyasının gözəlliyinə və iti ritmlərinə görə “Ləzginka” adlandırıblar. “Ləzginka” rəqsi şux melodiya malik olmaqla bərabər, həm də döyüşkən və səfərbəredici gücə malikdir. Məhz qəhrəmanlıq elementlərinə və iti ritmik fiqurasiyalarına görə “Ləzginka” rəqsini keçmiş zamanlarda döyüşə gedənləri yola salma mərasimində də istifadə edirdilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, “Ləzginka” rəqsinin geniş vüsət alması Avropa ilə Qafqazı birləşdirən ticarət yollarının qədim zamanlarda bu ərazidən keçməsi ilə də əlaqədardır. Buralardan keçən səyyahların “Ləzginka” rəqsinin sürətli tempinə, çevikliyinə heyran qalması və elə bundan irəli gələrək öz ölkələrinə qayıtdıqdan sonra bundan bəhs etmələri “Ləzginka” rəqsinin geniş yayılmasına səbəb olmuşdur. “Ləzginka” rəqsinin musiqisi, aydın ritmik quruluşa malik olması və enerjili hərəkətlərlə ifa olunması bir çox bəstəkarların bu rəqsin xüsusiyyətlərindən istifadə olunmasını şərtləndirmişdir. Təsədüfi deyildir ki, rus bəstəkarı M.İ. Qlinkanın “Ruslan və Lyudmila” operasında IV pərdədə “Şərq rəqsləri”ndən birini “Ləzginka” rəqsi təşkil edir. Eləcə də digər rus bəstəkarı A. Rubinşteynin “Demon” operasında məzmunundan asılı olaraq, “Ləzginka” rəqsinin

elementlərindən istifadə edilmişdir. Xüsusilə A.Rubinşteynin “Ləzginka” rəqsi cəld və emosional melodik musiqi dilinə malikdir.

“Ləzginka” rəqsinin xüsusiyyətlərindən bəhs edərkən, qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda ilk dəfə olaraq, professional musiqimizin banisi Üzeyir Hacıbəylinin yaradıcılığında “Ləzgi rəqsi” adlı musiqi nümunəsinə rast gəlinir və əsər partitura şəklində mükəmməl bir tərzdə işlənmişdir. Onu da qeyd etmək ki, Üzeyir Hacıbəylinin 125 illiyinə həsr olunmuş Beynəlxalq Musiqi Festivalı çərçivəsində bəstəkarın “Ləzgi rəqsi”nin ilk nəşrinin təqdimat mərasimi də keçirilmişdir. Ü.Hacıbəylinin “Ləzgi rəqsi” ləzgi xalqının mərasimlərinə xas olan intonasiyalarına və rəqslərdə olan ritmik fiqurasiyalara əsaslanır. Bu baxımdan musiqişünas Aytac Rəhimovanın fikirləri diqqətəlayiqdir. “Müxtəlif folklor ənənələrində sistemin dominant prinsipləri fərqlidir. Musiqi sistemi təzahürlərində vahid olsa da - səs, ton, rejim, intonasiya, ritm, forma və s. fərqlidir. Məhz janr göstəricilərinin bu və ya digər üstünlük təşkil etməsi, eləcə də onların qarşılıqlı əlaqəsi xalq musiqisinin milli xüsusiyyətlərini müəyyən edir” (Rahimova, 2014, p. 108).

Ləzgi rəqslərinin nota köçürülməsi

Ləzgi xalqının rəqslərə olan isti münasibətinin təsiridir ki, nota köçürülən ilk nümunələr də rəqslərlə bağlı olmuşdur. Zəngin melodik dil və ritmik fiqurasiyaların müxtəlifliyinə əsaslanan ləzgi rəqsləri professional musiqiyə ləzgi və Dağıstan xalqlarının rəqs sənətinin xüsusiyyətlərini qoruyub saxlayan və bunu gələcək nəsillərə ötürən Qotfrid Həsənovun sayəsində nota köçürülmüşdür. Qotfrid Həsənov 1925-ci ildə 126 ləzgi xalq melodiyasını, 1927-ci ildə o, zurna ilə ifa olunan 12 “Ləzginka”ni lentə köçürərək qorunub saxlanılmasına nail olmuşdur. 1948-ci ildə çap etdirdiyi “100 Dağıstan havası” adlı antologiyaya Q.Həsənov çoxlu sayda rəqs havasını daxil etmişdir. Məşhur “Ləzginka” rəqs ansamblının bədii rəhbəri Zeynal Hacıyev 1959-cu ildə “30 ləzgi xalq rəqsi” adlı toplunu nəşr edərək, rəqslərin qorunmasına nail olmuşdur. Ləzgi bəstəkarı Fətullah Rəhimxanov ləzgilərin 79 xalq mahnısını və 23 rəqsini nota köçürüb.

“Suvar” mahnı və rəqs ansamblı

Hazırkı müasir dövrdə ləzgi rəqs ənənələri 1996-cı ildə əsas qoyulan “Suvar” mahnı və rəqs ansamblının sayəsində yaşadırlar. Bu ansambl Bakı şəhərində yaradılsa da, ləzgilərin yaşadıkları bölgələrdən çoxlu sayda milli xalq mahnı və rəqslərini toplamış və öz repertuarlarına daxil etmişlər. “Suvar” sözü ləzgi dilində bir neçə mənada işlənir. Amma əsas ifadəsi xoş əhval-ruhiyyə, gözəllik, məhəbbət anlayışı mənasını verir. Ansamblın repertuarında ləzgi xalqını təmsil edən bəstəkarların yaradıcılığı əsas yer tutur. Bu baxımdan bəstəkar Sədaqət Kərimovaya məxsus olan çoxlu sayda mahnı ifa edilir ki, bunlar da ləzgi xalqının musiqi elementlərinə əsaslanaraq yazılmışdır. Əvvəlcə həvəskar rəqs məktəbi kimi yaranan “Suvar” artıq professional kollektivə çevrilərək, ləzgi xalqının rəqslərinin özünəməxsusluğunu və milli xarakterini qoruyub saxlayır. Kollektiv bir sıra xarici ölkələrdə, o cümlədən Türkiyədə də konsertlər vermişdir.

SONUÇ

Müasir dövrdə ləzgilər xalq mədəniyyətini, milli mərasimlərini və rəqslərini qoruyub saxlayır və adət-ənənələri növbəti gələcək nəsillərə ötürürlər. Ləzgilər Azərbaycanın mədəni həyatında fəal şəkildə iştirak edirlər. Onlar Azərbaycan mədəniyyətinə qaynayıb qarışsalar da, öz mədəni dəyərlərini, mərasim və rəqslərini saxlamışlar. Xüsusilə ləzgilərin kənd yerlərində yaşayan nümayəndələri müxtəlif milli bayramlarda qismən də olsa mərasimlərlə bağlı tədbirləri həyata keçirməyə çalışırlar. “Ləzginka” rəqsi isə artıq bütün ləzgi xalqının istər el şənlikləri, bayramlarda, istərsə də dövlət səviyyəsində keçirilən tədbirlərdə rəmzinə çevrilmişdir. Azərbaycanda yaşayan digər milli azlıqlardan fərqli olaraq, ləzgi xalqının nümayəndələri milli mənsubluqlarını qoruyub saxlayırlar. Eləcə də ləzgi dilində təhsil almaları və doğma dillərini qorunması onlarda ədəbi dilin də inkişafına təkan verir. Ləzgi şairlərinin şeirlərinin nəşr olunması da bu baxımdan xalqın mədəni irsinin qorunmasına əsaslı sübutdur. Həmçinin, müxtəlif ləzgi mill xalq rəqslərini ifa edən ansamblın, həvəskar rəqs qruplarının yaradılması da bu sahədə mühüm addım kimi dəyərləndirilə bilər.

Beləliklə, Azərbaycanda yaşayan azsaylı xalq olan ləzgilər xalq yaradıcılıqlarının qorunub saxlanılmasına qarşı çox tələbkardırlar və eyni zamanda digər xalqların folklor nümunələrinə də səmimi

řekildə yanaşırlar. Onlar öz mədəniyyətlərində həm azərbaycanlıların mədəniyyətlərindən irəli gələn xüsusiyyətləri tətbiq edirlər, həm də öz qədim adət-ənənələrini saxlayırlar. Xüsusilə folklor nümunələri içərisində onlar daha çox rəqslərə üstünlük verirlər ki, bu da xalqın qədim ənənələrindən irəli gəlir.

KAYNAKÇA

1. Eliyev, D.A. (2020). *İsmayilli etnomühitindəki lezgilerin folklor eneneleri [Folklore traditions of the Lezgi in the Ismayilli ethno-environment]*. Dede Korkut dergisi, №1, 128-132.
2. Cavadov, Q.Q. (2000). *Azərbaycanın azsaylı xalqları və milli azlıqları [Minorities and national minorities of Azerbaijan]*. Elm [in Azerbaijani].
3. Rahimova, A. (2014). *Ob izuchenii xudojestvennix svyazey azərbaydjanskoy narodnoy muziki. [About the study of artistic links of Azerbaijani people's music]*. Ulakbilge, 2014, Cilt 2, Sayı p. 101-114. DOI: 10.7816/ulakbilge-02-04-08/<https://www.ulakbilge.com/makale/pdf/1414431779.pdf>

(41)

Ulaş ÇINAR²⁴⁵, Beytullah ÖZ²⁴⁶, Tolga BARIŞIK²⁴⁷
AMERİKAN İŞ SAĞLIĞI ve GÜVENLİĞİ SİSTEMİNE GENEL BAKIŞ
OVERVIEW OF THE AMERICAN OCCUPATIONAL HEALTH and SAFETY SYSTEM

ÖZ

İş sağlığı ve güvenliğinin ana hedefi güvenli bir çalışma ortamı sağlayarak çalışanların sağlığını gözetmektir. Devletler kademesinde kanun, yönetmelik ve standartlarla düzenlenen iş sağlığı ve güvenliği uygulamaları yönetsel olarak farklılıklar gösterebilmektedir. Ülkemizdeki kanun ve yönetmelikler daha çok Avrupa standartları doğrultusunda şekillense de 1970 yılından itibaren iş sağlığı ve güvenliği prensiplerini kanunlaştıran Amerika Birleşik Devletleri bu konuda öncü devletlerdendir. Ayrıca eyalet sistemiyle yönetildiğinden uygulamalar ülkemize göre oldukça farklılık göstermektedir. Bu çalışma kapsamında, Amerika Birleşik Devletlerindeki iş sağlığı ve güvenliği uygulamaları temel olarak incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: COVID-19, Haberler, Güvenilirlik, Stres, Algı, İstatistik.

ABSTRACT

The main goal of occupational health and safety is to protect the health of employees by providing a safe working environment. Occupational health and safety practices regulated by laws, regulations and standards at the level of states may differ administratively. Although the laws and regulations in our country are mostly shaped in line with European standards, the United States of America, which has enacted the principles of occupational health and safety since 1970, is one of the leading states in this regard. In addition, since it is governed by the state system, the practices vary considerably according to our country. Within the scope of this study, occupational health and safety practices in the United States of America were basically examined.

Keywords: COVID-19, News, Reliability, Stress, Perception, Statistics.

²⁴⁵ Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, İş Sağlığı ve Güvenliği Eğitim Uygulama ve Araştırma Merkezi, Çanakkale, Türkiye; e-posta: ulas.cinar@comu.edu.tr

²⁴⁶ Hitit Üniversitesi, Kimya Mühendisliği Bölümü, Çorum, Türkiye; e-posta: beytullahoz@hitit.edu.tr

²⁴⁷ İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi, İş Sağlığı ve Güvenliği Bölümü, İstanbul, Türkiye; e-posta: tolga.barisik@yeniuyuzuil.edu.tr

GİRİŞ

İş sağlığı ve güvenliği, güvenli bir çalışma ortamında, kontrollü çevre şartlarında çalışanların sağlığını gözetmeyi hedefleyen bir kavramdır [1]. Sosyokültürel yapı bir topluluk için güvenlik kültürünün temellerini oluştursa da devletler seviyesinde çeşitli kanun, yönetmelik ve standartlar ile düzenlenir [2,3]. Ülkemizde iş sağlığı ve güvenliği, 2012 yılında yayınlanan 6331 sayılı İş Sağlığı ve Güvenliği Kanunu çıkarılana kadar, Anayasa'da yer alan çalışma hayatının düzenlemesi ile ilgili 20 kadar madde ile düzenlenmekteydi [4]. Mevcut kanun, yönetmelik ve standartlarımızın temelleri ülkemizden çok daha önce bu konuyu ele alarak gelişmesini sağlayan ülkelerden referans olarak oluşturulmuştur [5]. Ülkemizdeki kanun ve yönetmelikler daha çok Avrupa standartları doğrultusunda şekillense de 1970 yılından itibaren iş sağlığı ve güvenliği prensiplerini kanunlaştıran Amerika Birleşik Devletleri bu konuda öncü devletlerdendir. Ayrıca eyalet sistemiyle yönetildiğinden uygulamalar ülkemize göre oldukça farklılık göstermektedir [6].

Bu çalışma kapsamında, Amerika Birleşik Devletlerindeki iş sağlığı ve güvenliği uygulamaları temel olarak incelenmiştir.

Tarihçe

Ülke çapında tehlikeli çalışma koşullarına karşı yıllarca süren reform çalışmalarının bir sonucu olarak, Mesleki Güvenlik ve Sağlık Yasası, 1970 yılında Başkan Richard M. Nixon tarafından imzalandı. Bu yasa daha sonraları, İş Sağlığı ve Güvenliği İdaresi'nin (OSHA), Ulusal İş Sağlığı ve Güvenliği Enstitüsü'nün (NIOSH) ve bağımsız İş Güvenliği ve Sağlık Gözden Geçirme Komisyonunun kurulmasına yol açmıştır. 1971 yılında kurulan OSHA, Mayıs 1971 ile Mayıs 1972 arasında mevcut ulusal mevzuatı temel alarak ve Amerikan işyerlerinde güvenlik ve sağlık tedbirlerinin uygulanabilmesi için bir temel sağlamak amacıyla Federal standartlar oluşturmuştur. 1972 yılında Federal hükümete ve özel sektöre hizmet verebilecek iş sağlığı ve güvenliği profesyonelleri yetiştirmek üzere OSHA Eğitim Enstitüsü kurulmuştur. Kurulduğu günden bu yana 248000'nin üzerinde iş güvenliği personeli yetiştirmiştir [7].

OSHA, 1972 Haziran ayında çalışanları akciğer kanserinden, asbestozdan (ciddi akciğer hastalığı) ve mezotelyomadan (akciğer ve karın zarının kanseri) korumak için asbest liflerine maruziyeti sınırlandırmak üzere ilk standardı geliştirip yürürlüğe sokmuştur. Aynı yıl, OSHA tarafından iş sağlığı ve güvenliği ile ilgili eyalet planları ilk kez onaylanmıştır. Güney Carolina ve Oregon OSHA standartlarını kabul edip uygulamaya koyan eyaletlerdir. Şu anda 28 eyalet ve bölge OSHA onaylı Devlet Planları kullanmaktadır [8].

Kapsam

OSHA yasası kapsamında, işverenler çalışanları için güvenli ve sağlıklı bir işyeri sağlamaktan sorumludur. Mesleki Güvenlik ve Sağlık Yasası, 50 eyaletteki bazı kamu sektörü işverenlerine ve çalışanlarına ek olarak, federal otorite altındaki bazı bölgeler ve yargı bölgelerindeki özel sektör işverenlerini ve çalışanlarını da kapsar.

Özel Sektör İşçileri

OSHA, 50 eyalette, Kolombiya Bölgesinde ve diğer ABD eyaletlerindeki özel sektör işverenlerinin ve çalışanların çoğunu ya OSHA onaylı bir resmi planla ya da doğrudan OSHA aracılığıyla kapsamaktadır. Mesleki Güvenlik ve Sağlık Yasası eyaletleri kendi iş güvenliği ve sağlık programlarını geliştirmeye ve işletmeye teşvik eder ve eyaletin onaylanmış bir programı olmadıkça OSHA standartlarının eyalet tarafından uygulanmasını engeller.

Federal OSHA, bir eyalet planının dışında tutulan, örneğin denizcilik endüstrilerinde ya da askeri üslerde çalışanların bulunduğu bazı eyaletlerde, bazı çalışanların iş sağlığı ve güvenliği hizmetleri kapsamında tutulmasını sağlar. Bir eyalet programının işleyişi veya idaresi ile ilgili şikâyette bulunan bireysel çalışanlar da dahil olmak üzere, ilgili herhangi bir kişi veya grup, ilgili Federal OSHA bölge yöneticisine şikâyette bulunabilir. Buna Eyalet Program Yönetimi Hakkında Şikâyet (CASPA: Complaints About State Program Administration) denir. Şikâyet sahibinin adı gizli tutularak OSHA bölge yöneticisi tüm bu şikâyetleri araştırır

ve şikâyetlerin geçerli olduğu durumlarda, eyalet tarafında uygun düzeltici faaliyetlerin yerine getirilmesini isteyebilir.

Eyalet ve Yerel Hükümet İşçileri

Eyalet ve yerel yönetim kurumlarındaki çalışanlar, Federal OSHA tarafından ele alınmaz, ancak OSHA onaylı bir eyalet programına sahip olan eyaletlerde çalıştığı takdirde Mesleki Güvenlik ve Sağlık Yasası güvencesine sahiptir. OSHA kuralları ayrıca eyaletlerin ve bölgelerin yalnızca kamu sektörü (eyalet ve yerel yönetim) çalışanlarını kapsayan planları geliştirmesine izin vermektedir. Bu durumlarda, özel sektör çalışanları ve işverenler Federal OSHA yetkisi altında kalmaktadır.

Beş ek eyalet ve bir ABD toprakları, sadece kamu sektörü çalışanlarını kapsayan OSHA onaylı devlet planlarına sahiptir.

Federal Hükümet İşçileri

OSHA'nın koruması tüm federal kurumlara uygulanır. İSG Yasası'nın 19. Bölümü, federal kurum müdürlerinin çalışanları için güvenli ve sağlıklı çalışma koşulları sağlama sorumluluğunu bildirmektedir. OSHA, federal kurumlara iyi gelmese de, bu ajansları izlemektedir ve işçilerin tehlikelere ilişkin raporlarına yanıt olarak federal işyeri denetimleri gerçekleştirmektedir.

Federal kurumlar, özel işverenler ile aynı standartları karşılayan bir güvenlik ve sağlık programına sahip olmalıdır. 1998 tarihli bir değişikliğe göre İSG Kanunu, ABD Posta Servisi'ni özel sektör işverenleri ile aynı şekilde kapsamaktadır.

İSG Yasası Kapsamında Olmayanlar

Ülkemizde olduğu gibi Amerika Birleşik Devletleri'nde de Mesleki Güvenlik ve Sağlık Yasası kapsamında olmayan bazı iş kolları mevcuttur:

- Serbest meslek sahibi çalışanlar;
- Çiftlik işverenleri ve yakın aile üyeleri;
- Başka bir federal kurum tarafından düzenlenen işyeri tehlikeleri (örneğin Maden Güvenliği ve Sağlık İdaresi, Enerji Dairesi veya Sahil Güvenlik) [9].

OSHA Görevlileri

Uyum Destek Uzmanı

OSHA, çoğu OSHA ofisinde bulunan ülke çapında uyum destek uzmanlarına sahiptir. Uyum destek uzmanları, işverenlere ve çalışanlara OSHA standartları, belirli tehlikelere ilişkin kısa eğitim programları veya OSHA hakları ve sorumlulukları hakkında bilgi ve ek uyum yardımı kaynakları hakkında bilgi sağlayabilir.

Sağlık ve Güvenlik Müfettişi

İş sağlığı uzmanı olarak da bilinen bir sağlık ve güvenlik müfettişi, geniş bir endüstri yelpazesinde çalışma ortamlarını değerlendirir. Çalışanlar için potansiyel işyeri tehlikelerini tespit etmek ve ürettikleri malların kalitesini ve güvenliğini sağlamak için tesisleri denetlerler. Müfettişler, sektöre bağlı olarak değişebilen hükümet düzenleyici standartlarına dayanan koşulları değerlendirir. Denetimden sonra, söz konusu şirket için bir rapor sunarlar ve potansiyel sağlık ve güvenlik riskleriyle nasıl başa çıkılacağı konusunda tavsiyelerde bulunabilirler.

ABD Çalışma İstatistikleri Bürosu'na (www.bls.gov) göre, özel firmalar 2014 itibarıyla en çok sağlık ve güvenlik müfettişlerini istihdam etmişlerdir. Özel sektörde, kendi için çalışabilir ve / veya aşağıda belirtilen çalışma alanlarında istihdam edilebilirler:

- Üreticiler
- Okullar
- Maden
- Hastaneler

- İnşaat
- Güvenlik danışmanlığı firmaları

Aynı zamanda, denetçilerin yaklaşık % 29'u hükümet organları için çalışmıştır. Mesleki Güvenlik ve Sağlık İdaresi (OSHA) müfettişleri, güvenlik konularını düzeltmek ve yönetmeliklere uyulmasını sağlamak için çalışma alanlarını değerlendirir. Federal düzeyde, uygunluğu sağlamak için para cezaları verilebilirler.

Diğer hükümet çalışma alanları, işverenlere tavsiyelerde bulunmak veya yönetmeliklere sürekli uyumu sağlamak için şantiyelerin değerlendirilmesini içerebilir. OSHA, bazı devlet programlarını doğrudan yönetirken, diğer eyaletler ve yerel yönetimler, güvenlik denetimlerini bağımsız olarak veya OSHA personeli ile birlikte ele alır.

Güvenlik Danışmanı

Sağlık ve güvenlik danışmanları, mevcut sağlık ve güvenlik mevzuatına uygun olarak kamu ve özel kuruluşlarda sağlık ve güvenlik standartlarını geliştirir, sürdürür ve korur.

Sağlık ve güvenlik danışmanları hastaneler, oteller, restoranlar, inşaat / mühendislik şirketleri, üreticiler ve büyük özel şirketler de dahil olmak üzere çok çeşitli kamu ve özel sektör kuruluşları tarafından istihdam edilmektedir.

Güvenlik Yöneticisi

Bir güvenlik yöneticisi, kazaları önlemek için iş sahalarında ve işletmelerde çalışır. Ayrıca herhangi bir önleyici veya düzeltici önlem alınmadan önce işyeri veya iş sahasının sağlık ve güvenlik riskleri açısından değerlendirilmesi gerektiğinden, "risk yöneticisi" olarak da adlandırılabilir.

Rapor yazma, güvenlik yöneticileri işinin ana parçasıdır. Her çalışma alanı değerlendirmesi ayrıntılı olarak kaydedilmelidir. Güvenlik yöneticileri, belirli bir yasaya uymak veya işyerinde belirlenen bir güvenlik sorununu ele almak gibi, belirli bir koruyucu karar aldıklarını raporlarında açıklamalıdır.

Güvenlik Teknisyeni

Bir sağlık ve güvenlik teknisyeni, kuruluşun sağlık ve güvenlik faaliyetlerini yönetir. Teknisyenin ana görevi çalışanları, tesisleri, halkı ve çevreyi mesleki tehlikelerden korumaktır.

Güvenlik teknisyenleri, genellikle resmi denetimleri yürütmek ve çeşitli kuruluşlarda uygunsuzluk cezaları vermek için hükümetler tarafından istihdam edilmektedir. Teknisyenlerin bir kısmı ise, kadroya sahip olmayan sanayi şirketlerine danışmanlık yapmaktadır.

Güvenlik Eğitmeni

Güvenlik eğitmeni işleri, gıda endüstrisi veya endüstriyel işler gibi birçok farklı meslek içerebilir. Bir güvenlik eğitmeni, çalışanları işyerinde güvenlik tehlikelerini tanıması için eğitir.

İnşaat güvenliği eğitimi yöneticileri, şantiyelerde projeleri denetlemeyi içerir. Bu işi yapan biri, iş koşullarını ve yöntemlerini ve ayrıca işte kullanılan malzemeleri değerlendirir.

Güvenlik Uzmanı

Bir güvenlik uzmanı, işyerinde zararlı durumları önlemek, azaltmak ve ortadan kaldırmaktan sorumlu olan kişidir. Bu bireyler fabrikalar, eğitim tesisleri ve sağlık tesisleri tarafından istihdam edilebilir.

Denetim Faaliyetleri

Yürütme, OSHA' nın işyeri yaralanmaları, hastalıkları ve ölüm vakalarını azaltma çabalarında önemli bir rol oynar. OSHA, güvenlik ve sağlık sorumluluklarını yerine getirmeyen işverenler bulduğunda, ajans güçlü ve kararlı eylemler alır.

Denetimler, önceden haber verilmeksizin başlatılmakta, yerinde eğitim veya telefon ve faks soruşturmaları kullanılarak gerçekleştirilmekte, yüksek eğitimli uyum görevlileri tarafından yerine getirilmekte ve aşağıdaki önceliklere göre programlanmaktadır:

- Yakın tehlike;
- Felaketler - ölüm veya yatışlar;
- Çalışan şikâyetleri ve yönlendirmeleri;
- Hedefli denetimler - özel tehlikeler, vb.,
- Takip muayeneleri.

Mevcut çalışanlar veya temsilcileri, yazılı bir şikâyette bulunabilir ve OSHA'dan, ciddi bir tehlike olduğuna veya işverenlerinin OSHA standartlarını takip etmediğine inanıyorlarsa, işyerini denetlemelerini isteyebilirler. Çalışanlar ve temsilcileri, OSHA'nın şikâyette buldukları işverenine bildirmeden bir teftiş talep etme hakkına sahiptir. Bir işverenin şikâyette bulunan veya diğer OSHA haklarını kullanan bir çalışanı işten çıkarması, kıdem indirmesi, transferini veya herhangi bir şekilde misilleme yapması, Mesleki Güvenlik ve Sağlık Yasası'nın ihlali anlamına gelmektedir.

Yerinde denetim, uyum görevlisinin kimlik bilgilerinin sunulmasıyla başlar. Uyum görevlisi, OSHA'nın işyerini teftiş için neden seçtiğini ve denetim sürecinin kapsamını, geçici prosedürleri, çalışan temsilciliğini ve çalışan görüşmelerini nasıl yapacağını açıklar. Açılış toplantısının ardından, uyum görevlisi ve temsilciler, iş kazası veya meslek hastalığına yol açabilecek tehlikeleri denetleyerek muayene tarafından kapsanan işyerinin bölümlerinden geçerler. Geçişten sonra, uyum görevlisi bulguları tartışmak için işveren ve çalışan temsilcisi ile bir kapanış konferansı düzenler.

Bir müfettiş OSHA standartlarının ihlal edildiğini veya ciddi tehlikeleri bulduğunda, OSHA para cezaları verebilir veya uyarı gönderebilir. Bir uyarı, işverenin bir sorunu düzeltmek için kullanabileceği yöntemleri ve düzeltici eylemlerin tamamlanması gereken tarihi içerir. İşveren, ihlalin gerçekte var olup olmadığı da dahil olmak üzere, uyarıların herhangi bir bölümüne itiraz etme hakkına sahiptir. Çalışanlar sadece bir sorunun çözülmesi gereken son tarihe itiraz etme hakkına sahiptir. Uyarı başvuruları bağımsız İş Güvenliği ve Sağlık Gözden Geçirme Komisyonu (OSHRC) tarafından duyulur [10].

SONUÇ

İş sağlığı ve güvenliği kavramının temel taşlarına referans olmuş Amerika iş sağlığı ve güvenliği sisteminin bulunduğumuz coğrafyadan daha farklı uygulamalar içermesinin eyalet sistemi ile de doğrudan bir ilişkisi bulunduğu söylenebilir. Tüm bu karmaşık yapı içerisinde federal ve eyaletler özelinde oldukça oturmuş ve yapısal elemanları doğru kurgulanmış bir sistem olduğu kolaylıkla anlaşılmaktadır.

KAYNAKÇA

- [1] Zimolong, B.M., Elke, G. (2006). Occupational health and safety management. In G. Salvendy (Ed.), Handbook of human factors and ergonomics, John Wiley & Sons, Inc., 673-707.
- [2] Clarke, S. (1999). Perceptions of Organizational Safety: Implications for the Development of Safety Culture. Journal of Organizational Behavior, 20(2), 185-198.
- [3] Cox S., R. Flin., (1998). Safety Culture: Philosopher's Stone or Man of Straw?. Work and Stress, 12(3), 189-201.
- [4] Yigiter, S.C. (2019). Türkiye'de İş Sağlığı ve Güvenliğinin Tarihsel Gelişim Süreci. Sosyal Bilimlerde Yeni Araştırmalar, 213-226.
- [5] Alpagut, G. (2014). 6331 Sayılı İş Sağlığı ve Güvenliği Kanununun Genel Esasları. Journal of Istanbul University Law Faculty, 2, 31-46.
- [6] Serin, G., Çuhadar, M. (2015). İş Güvenliği ve Sağlığı Yönetim Sistemi. Teknik Bilimler Dergisi, 5(2), 44-59.
- [7] All About OSHA (https://www.osha.gov/Publications/all_about_OSHA.pdf)
- [8] Career Paths in Safety (https://www.oshatraining.org/pdf/career_paths_safety.pdf)
- [9] Occupational Safety and Health Administration State Plans (<https://www.osha.gov/dcsp/osp/index.html>)

<http://www.turansam.com>

*****

TURAN-SAM: TURAN Stratejik Araştırmalar Merkezi * TURAN-CSR: TURAN Center for Strategic Researches

TURAN-SAM Uluslararası Bilimsel Hakemli Dergisi; p-ISSN: 1308-8041, e-ISSN: 1309-4033; Yıl: 2022; Ay: Haziran; Cilt: 14/İLKBAHAR, Sayı: 54

TURAN-CSR International Scientific, Peer-Reviewed & Refereed Journal; p-ISSN: 1308-8041, e-ISSN: 1309-4033; Year: 2022; Month: June; Volume: 14/SPRING, Issue: 54

DOI: <http://dx.doi.org/10.15189/1308-8041>; WEB: <http://www.TURANSAM.com>

[10] OSHA Celebrates 40 years of accomplishments in the Workplace
(<https://www.osha.gov/osha40/OSHATimeline.pdf>)

SPOR SEKTÖRÜNDE GİRİŞİMCİLİK GELİŞİMİNİN KURUMSAL YÖNLERİ INSTITUTIONAL ASPECTS OF ENTREPRENEURSHIP DEVELOPMENT IN THE SPORTS SECTOR

ÖZ

Makale, sosyal, politik ve ekonomik kurumların rolüne odaklanarak ekonomik sistemin işleyişini incelemenin bir yöntemi olarak kurumsal yaklaşımın özünü sunmaktadır.

Yazarın beden eğitimi ve sporun özelliklerini gösteren kurumsallaşma süreçlerinin karmaşıklığına dikkat çekildi. Bunu beden eğitimi ve spor endüstrisinin son zamanlarda bir piyasa ekonomisine geçişine bağlıyor ve bu alanda temel araştırmaların eksikliğini açıklıyor. Ülkede girişimciliğin etkin gelişimi için kurumsal desteğin öneminin vurgulanmasının yanı sıra, ulusal düzeyde iş destek sisteminin mevcut durumu değerlendiriliyor. Makale ayrıca iş destek sisteminin ana kurumsal deformasyonlarını tanımlamakta ve bunların ortadan kaldırılması için belirli alanlar önermektedir. Spor girişimciliğini desteklemek için devlet politikası paradigmasını değiştirme ihtiyacı haklıdır.

Anahtar Kelimeler: sahibkarlıq, dövlət idarəçiliyi, institutlar, institusionallaşma, institusional mexanizmlər, bədən tərbiyəsi və sağlamlıq xidmətləri.

ABSTRACT

The article presents the essence of the institutional approach as a method of studying the functioning of the economic system, focusing on the role of social, political and economic institutions. Attention was drawn to the complexity of the author's institutionalization processes, which showed the characteristics of physical education and sports.

In addition to emphasizing the importance of institutional support for the effective development of entrepreneurship in the country, the current state of the business support system at the national level is evaluated. The article also identifies the main institutional deformations of the business support system and proposes specific areas for their elimination. The need to change the paradigm of state policy to support sports entrepreneurship is justified.

Keywords: ownership, national administration, institutes, institutionalization, institutional mechanisms, body education and soundness practices.

²⁴⁸ Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyasının “İdman kommunikasiyaları və menecment” kafedrasının müəllimi; E-posta: vasifahad@gmail.com, ORCID:0000-0003-0003-8933

GİRİŞ

Müasir şəraitdə sahibkarlıq ölkəmizin sosial-iqtisadi inkişafını stimullaşdıran ən vacib amildir. Bu amildən tam istifadə institusional təminat sisteminin - o cümlədən müvafiq qurumların və onların fəaliyyət mexanizminin birləşdirən əlverişli institusional mühitin formalaşmasına imkan verəcəkdir.

Bir çox tədqiqatçılar institutları inkişafın əsas resursu hesab edir və səmərəli iqtisadi siyasətin formalaşmasında institusional amilin nəzərə alınmasının zəruriliyini qeyd edirlər [1, 2].

Nəticədə sistemin subyektləri arasında sosial-iqtisadi münasibətlərdə qeyri-müəyyənlik həddinin azalması müşahidə olunur. Nəticə etibarlı ilə idarəetmənin məqsəd və vəzifələrinə, onların təyinatı üzrə istifadəsinə uyğun gələn institutlar varsa, baxılan sistemin fəaliyyəti sabitləşir və bu, sistemin səmərəliliyinin artırılmasında mühüm amildir.

Ölkədə sahibkarlığın inkişafı üçün bütün maliyyə, iqtisadi və sosial alətlər lazımdır. Yuxarıda göstərilənlərlə əlaqədar olaraq, sahibkarlığın inkişafı prosesinə institusional dəstək sisteminin formalaşması problemlərinin hərtərəfli öyrənilməsi zəruridir. Bu prosesin ayrı-ayrı aspektlərinin ölkə inkişafının idarə edilməsi sisteminin fəaliyyətinin ümumi kontekstindən təcrid olunmuş şəkildə tədqiqi baş verənlər haqqında tam təsəvvür yaratmayacaq və müvafiq olaraq, sahibkarlara göstərilən dəstəyin səmərəliliyinin obyektiv qiymətləndirilməsinə imkan verməyəcəkdir.

Müstəqillikdən həmə sonrakı illər ərzində ölkəmizdə sahibkarlığın inkişafı üçün institusional mühit formalaşır. Hazırda o, həm dövlət, həm də qeyri-dövlət qurumlarının bütün spektri ilə təmsil olunur; iqtisadi və qeyri-iqtisadi qaydada (siyasi-hüquqi, sosial və s.), bu və ya digər şəkildə yenilərinin yaranmasına və mövcud idman sahibkarlığı subyektlərinin fəaliyyətinə təsir göstərir.

Sahibkarlığın dəstəklənməsinə dair məqsədyönlü dövlət siyasətinin tərkib hissəsi kimi ölkədə sahibkarlığın inkişafı üçün normativ hüquqi baza formalaşdırılıb və təkmilləşdirilməkdə davam edir. Ölkə rəhbərliyi ilə Sahibkarlığın İnkişaf Fondu formalaşdırılıb, sahibkarlığın inkişafına yönəlmiş dövlət hakimiyyətinin bütün səviyyələrində ixtisaslaşmış icra hakimiyyəti orqanları fəaliyyət göstərir. Bu orqanlara tabe olan təşkilatlar ölkə sahibkarlığının inkişafı infrastrukturunu təşkil edir və geniş miqyaslı dövlət proqramlarını, o cümlədən sahibkarlığın inkişafı üzrə proqramları həyata keçirirlər. Proqram tədbirlərinin icrası çərçivəsində yerli səviyyədə sahibkarlara dəstək də həyata keçirilir.

Çex iqtisadçısı və biznesmeni Babiç A. [7] bədən tərbiyəsi və idman sahəsində institusionallaşmanı bədən tərbiyəsi funksiyalarının, o cümlədən sağlamlaşdırıcı, istehsalat, təhsil, öz aralarında və əhalinin istirahətinin təşkili sferasında həyata keçirilməsi ilə əlaqələndirir. Bədən tərbiyəsi və idman sahəsi, onun fikrincə, bazar iqtisadiyyatı şəraitində ilkin bölmələrin müxtəlif mülkiyyət və idarəetmə formalarına malik dörd sektoru əhatə edən mürəkkəb differensiallaşmış formalaşmaya çevrilir. Buraya müəyyən bədən tərbiyəsi və idman xidmətlərinin ictimai və şəxsi malların miqyasında yeri və rolundan və onların xarici təsir miqyasından asılı olaraq özəl və dövlət sektorları, bazar və qeyri-bazar xidmətləri, kommertiya və qeyri-kommertiya təşkilatları daxildir.

Bədən tərbiyəsi və idman sahəsinin əsas bölmələri aşağıdakılardır:

Dövlət sektoru;

Konüllü-ictimai sektor;

Qarışıq sektor;

Fərdi kommertiya sektoru.

Babiç A. [7] qeyd edir ki, bədən tərbiyəsi və idman xidmətləri sahəsində inkişaf etmiş bazar strukturu ilə yanaşı, əhəmiyyətli dövlət və ictimai sektorlar mövcuddur. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində bədən tərbiyəsi və idman daha çox əsas peşə fəaliyyəti kimi deyil, hobbii, asudə vaxt, istirahət fəaliyyəti kimi qəbul edilir. Buna görə də bədən tərbiyəsi və idman sahəsində yeni təsərrüfat mexanizminin formalaşması, ilk növbədə, bədən tərbiyəsi və idman xidmətləri istehsalçıların və alıcılarının iqtisadi suverenliyinin təmin edilməsi, ona bazar qanunlarının tətbiqi ilə bağlıdır. Müvafiq olaraq, bədən tərbiyəsi və idman xidmətləri sahəsində bazanın funksiyaları bazar tələbi və təklifi əsasında əhalinin bu xidmətlərə olan tələbatının tənzimlənməsinə və ödənilməsinə, rəqabət yolu ilə göstərilən xidmətlərin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə, xidmətlərin çeşidinin

genişləndirilməsinə yönəldilmişdir. İnstitusional sahənin inkişafı üçün müəllif belə transformasiyaları həyata keçirməyi təklif edir:

- maliyyələşdirmə sistemləri;
- institusional transformasiyalar ;
- struktur transformasiyalar ;
- işəgötürənlər arasında tələbat olan ixtisaslar üzrə kadr hazırlığının genişləndirilməsi;
- resurslardan ən səmərəli istifadənin təmin edilməsi;
- əhalinin real səmərəli tələbatına cavab verən xidmətlərin göstərilməsi.

Amerikan iqtisadçısı Nort D.-nin fikrincə[8] idman və səhiyyə xidmətləri sahəsinin daha da inkişafı bədən tərbiyəsi və idman xidmətlərinin göstərilməsi bazarına biznes ictimaiyyətinin cəlb edilməsi və eyni zamanda region əhalisinin alıcılıq qabiliyyətinin yüksəldilməsi prosesi ilə bağlıdır. Mövcud qanunvericilik dövlət-özəl əməkdaşlığı, özəl investorların vəsaitlərinin cəlb edilməsi məsələlərini sərbəst həll etməyə imkan vermir, bunun üçün hüquqi bazanı bu sahədə bazar münasibətlərinin formalaşmasına yönəltmək lazımdır. O, həmçinin bədən tərbiyəsi və idman sahəsində dövlət və bələdiyyə orqanlarının, habelə dövlət orqanlarının nümayəndələrinin qarşılıqlı fəaliyyətinə əsaslanan bədən tərbiyəsi və idman sahəsində vahid idarəetmə sisteminin inkişafına yanaşmaların nəzərdən keçirilməsinin zəruriliyinə diqqət çəkir.

1.1. Azərbaycanca idman sahəsində və idman sahibkarlığı inkişafında əsas istiqamətlər

Azərbaycan artıq beynəlxalq aləmdə idman ölkəsi kimi tanınır və o, uğurlu dövlət siyasətinin məntiqi nəticəsidir. İdmançılarımızın hərtərəfli qayğı ilə əhatə olunması beynəlxalq yarışlarda böyük uğurlar əldə etməyə imkan yaradır. Bu gün mövcud idman obyektləri yenidən qurulur və daha müasirləri inşa edilir. Azərbaycan daima qitə və dünya miqyaslı idman yarışlarına uğurla ev sahibliyi edir.

Cənab İlham Əliyev 1997-ci ildə Milli Olimpiya Komitəsinin prezidenti seçildikdən sonra bədən tərbiyəsi və idmanın inkişafı geniş vüsət alaraq sistemli işlər görülməyə başlandı. Uğurlar məhz idmana göstərilən diqqət və qayğı sayəsində mümkün olmuşdur. Bədən tərbiyəsi və idmanın inkişafı ölkədə dövlət siyasəti daim öz bəhrəsini verir, idmançılarımız ən mötəbər yarışlarda uğurlu çıxışları ilə vətənin adını ucaldır, bayrağımızı yüksəklərə qaldırırlar.

Budapeştdə keçirilmiş Avropa çempionatında iştirak edən güləşçilərimiz 16 medalla Vətənə qayıtmışlar. Medalların birini qadın idmançımız, qalanlarını isə sərbəst güləş və yunan-Roma güləşi üzrə komandalarımız qazanmışdı. Həm sərbəst güləş, həm yunan-Roma güləşi üzrə komandalarımız Avropada birinci oldular.

44 günlük şanlı Vətən müharibəsi gənclərimizdə torpaq, Vətən sevgisinin nə qədər böyük olduğunu ortaya qoydu. Müzəffər Ali Baş Komandanın “İrəli, Azərbaycan əsgəri!” çağırışına cavab verən gənclərimiz böyük ruh yüksəkliyi və ilahi güclə silaha sarılaraq müqəddəs Vətən torpaqlarını mənfur düşmənin tapdağı altından azad etdi, üçrəngli bayrağımızı yüksəklərdə dalğalandırdılar. İdmanın inkişafı və nailiyyətlərimiz təkcə ölkəmizi dünyada təbliğ etmir, gücümüzü göstərmir, eyni zamanda, cəmiyyətdə vətənpərvərlik hissələrini gücləndirir.

Bu gün Azərbaycanda hərtərəfli inkişaf etmiş gənc nəslin yetişməsi üçün geniş imkanın var. Yeniyetmə və gənclərimizin fiziki və mənəvi cəhətdən sağlam yetişməsi üçün Azərbaycanda hər bir şərait yaradılıb.

Şübhəsiz, idmançılarımızın beynəlxalq arenalarda yüksək səviyyədə çıxışları idmana dövlət tərəfindən göstərilən diqqətlə bağlıdır. Ölkəmizin global səviyyədə tanınmasında, mövqelərinin möhkəmlənməsində, müsbət imicinin formalaşmasında dövlətimizin idman siyasəti mühüm rol oynayır. Əsas ulu öndər Heydər Əliyev tərəfindən möhkəm təməllər üzərində qoyulmuş idman siyasəti dövlətimizin başçısı İlham Əliyevin diqqət və qayğısı sayəsində beynəlxalq meydanlarda öz nəticəsini verməkdədir. Fəxarətlə deyə bilərik ki, idmançılarımızın təmsil olunduğu elə bir beynəlxalq və ya regional idman yarışı yoxdur ki, oradan əliboş qayıtsınlar. Artıq Azərbaycan idman sahəsində dünyada özünü təsdiq edib, bir sözlə, dünyada idmanın yüksək səviyyədə inkişaf etdiyi ölkə kimi tanınır. Avropa və dünya çempionatlarında idmançılarımızın qazandığı medallar və mükafatlar, əldə etdiyi digər nailiyyətlər, həmçinin ölkəmizdə idmana olan yüksək maraq və dövlət dəstəyi beynəlxalq idman ictimaiyyətinin və idman federasiyalarının diqqət mərkəzindədir. Məhz buna

görə də onlar beynəlxalq yarışların Azərbaycanda keçirilməsinə böyük həvəslə yanaşırlar. “Bakı-2015” ilk Avropa Oyunlarını və IV İslam Həmrəyliyi Oyunlarında dünya Azərbaycanın bu cür mötəbər idman yarışlarını necə səliqəli, möhtəşəm, nümunəvi şəkildə və peşəkar səviyyədə təşkil etdiyini maraqla izlədi. Bu, bilavasitə dövlətimizin başçısı İlham Əliyevin uğurlu idman siyasətinin təzahürüdür.

Bu yaxınlarda Bolqarıstanda keçirilən 23 yaşadək güləşçilərin Avropa çempionatı idmançılarımızın əldə etdiyi yüksək nəticələrlə- 16 medal (7-si qızıl, 2-si gümüş və 7-si bürünc olmaqla) yadda qaldı.

Ölkəmizin, demək olar ki, bütün rayonlarında ən müasir tələblərə cavab verən olimpiya idman kompleksləri istifadəyə verilib və gənclərimiz buraya cəlb edilir, ardıcıl olaraq rəqabətədavamlı yeni-yeni idmançılar nəslə yetişir.

İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə idmanın inkişafı məsələsi günün əsas məqamlarındandır. Sevindirici haldır ki, Şərqi Zəngəzurdə və Qarabağda idman infrastrukturunun yaradılması perspektivləri nəzərdə tutulub və orada salınan yeni şəhərlərin baş planında bu, öz əksini tapır. Əminliklə deyə bilərik ki, yaxın gələcəkdə sakinlərini qarşılayacaq həmin ərazilərdə bu istiqamətdə atılacaq addımlar ümumilikdə ölkə idmanının inkişafına güc qatacaq və dünyanın idman aləmində mövqelərini daha da möhkəmləndirəcəkdir.

Ölkəmizin Beynəlxalq Olimpiya Komitəsi və Avropa Olimpiya Komitəsi ilə sıx, səmərəli əlaqələrinin yaradılması da Azərbaycanda idman siyasətinin düzgün həyata keçirildiyinin təzahürüdür. Respublika hökumətinin tükənməz diqqəti sayəsində idmanın maddi – texniki bazasının, bədən tərbiyəsi və idmanın kütləvililiyinin yaxşılaşdırılmasına və inkişafına imkan yaranmışdı.

CƏDVƏL 1.İdman qurğuları (2017-2021 ci illər)

	2017	2018	2019	2020	2021
İdman qurğularının sayı-cəmi	11,215	11,412	11,545	11,674	11,770
İdman sarayları	3	3	3	3	3
Olimpiya İdman kompleksləri	39	41	41	42	44
Tribunları 1,5 min və daha çox yerli stadionlar	75	76	76	74	74
Tribunları 1,5 mindən az yerli stadionlar	118	118	120	123	122
Kompleks idman qurğuları	188	192	192	193	193
Üzgüçülük hovuzları	113	120	123	126	126
Atçılıq tirləri	170	170	166	162	163
Bədən tərbiyəsi ilə məşğul olanların sayı(min.nəfər)	1,755,4	1,785,9	1,827,9	1,864,8	1,861,6

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi məlumatları

Cədvələ nəzər salsaq görərik ki, son 5 ildə idman qurğularının sayı 555 ədəd artmışdır. İdman saraylarının sayı əvvəlki illərdə olduğu kimi qalsa da, Olimpiya İdman Komplekslərinin sayı 5 obyekt artaraq onların sayı 44-ə çatmışdır. Kompleks idman qurğularının və üzgüçülük hovuzlarının sayında da artım müşahidə edilir və bu müvafiq olaraq 5 və 13 obyekt təşkil edir. Bədən tərbiyəsi ilə məşğul olanların sayı bu dövr üçün 106200 nəfər artmışdır. Bu da idman və bədən tərbiyəsinin xalqımızın gündəlik həyatında önəmli yerlərdən birinə malik olduğuna əyani sübutdur.

Ölkəmizdə idmanın kütləvililiyini təmin etmək və bütün bölgələrdə mövcud infraqurudardan istifadə etmək prioritet vəzifədir. Azərbaycanın hər bölgəsində müasir olimpiya idman kompleksləri var. 50-yə yaxın belə kompleks artıq inşa edilib və onlardan səmərəli şəkildə istifadə olunmalıdır. Azərbaycanın idman ölkəsi kimi dünyada tanınması və bu sahədə qazandığı uğurlar, əldə etdiyi nailiyyətlər beynəlxalq idman ictimaiyyəti tərəfindən də yüksək qiymətləndirilir. Bu, həm də Azərbaycanda idman sahəsindəki inkişaf proseslərinə beynəlxalq miqyasda göstərilən marağın nümunəsidir. Uğurlu idman siyasətinin nəticəsi olaraq Azərbaycan dünyanın idman ictimaiyyəti tərəfindən ciddi tərəfdaş, idmançılarımız isə əsas rəqib kimi qəbul olunurlar. Ölkəmizin qısa müddətdə idman sahəsində əldə etdiyi nailiyyətlər Beynəlxalq Olimpiya Komitəsinin və

Avropa Olimpiya Komitəsinin rəhbərliklərinin diqqətindən yayınmamışdır. Məhz beynəlxalq idman təşkilatlarının istəyi ilə ölkəmizdə onlarla olimpiya lisenziyalı beynəlxalq turnirlər, mötəbər yarışlar, dünya və Avropa çempionatları keçirilmişdir. Prezident İlham Əliyevin olimpiya oyunları və Bakıda keçirilən beynəlxalq turnirlər zamanı idmançılarımızın çıxışlarını birbaşa zaldan izləməsi isə idmançılarımaza göstərilən ən böyük mənəvi dəstəkdir. Belə rəhbərlər dünyada çox azdır.

Nəticə və Təkliflər

Görülən geniş miqyaslı işlərə və nailiyyətlərin olmasına baxmayaraq, sahibkarlığın inkişafı üçün əlverişli institusional mühitin yaradılması problemi hələ də aktualdır. Bu problemi həll etmək üçün inzibati tədbirlər mümkün deyil. Xüsusilə, bu müddəa biznes dairələri daxilində münasibətlərin formalaşmasına da şamil edilir ki, bunun əsasında kiçik və orta biznesin dəstəklənməsi üzrə dövlət siyasəti ilə bağlı əksəriyyətin düzgün rəyini formalaşdırmaq üçün onların birləşdirilməsi mümkündür. Bu sahədə çoxsaylı monitorinqlərin və sorğuların aparılmasına qiymət vermək lazımdır.

Sahibkarlığın inkişafına təsir göstərən bütün subyektlər daxil olmaqla, sistemin hərtərəfli nəzərdən keçirilməsini təmin etmək, nəticələri və onların sonrakı fəaliyyətinin mümkünlüyünü qiymətləndirmək vacibdir. Dövlət orqanlarının fəaliyyətində əsas prioritetlərdən biri bütövlükdə dövlət institutlarının inkişafı olmalıdır. Dövlət idarəçiliyinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi iqtisadiyyata daha müsbət təsir göstərir və şübhəsiz ki, sahibkarlıq fəaliyyəti üçün institusional mühitin formalaşmasına səbəb olur. Sahibkarlığa dəstək sahəsində institusional dəyişikliklər bütövlükdə ölkənin sosial-iqtisadi inkişafı kontekstində mənfəət, xərc və risklər nəzərə alınmaqla planlaşdırılmalıdır.

İdman sahibkarlığına institusional dəstəyin inkişafı dövlət, vətəndaş cəmiyyəti və biznes arasında sosial tərəfdaşlıq müstəvisində zəruridir və bir sıra problemlərin həlli ilə obyektiv şəkildə bağlıdır:

- hakimiyyət orqanlarının qərarlar qəbul edərkən arxalana biləcəyi və güvənməli olduğu vətəndaş cəmiyyəti institutlarının kifayət qədər inkişaf etməməsi;
- bazar transformasiyalarına kompleks yanaşma təcrübəsinin olmaması;
- yerli inkişaf resurslarından zəif istifadə;
- sosial sferanın strukturu, onun islahatının istiqamətləri və modelləri haqqında təsəvvürlərin olmaması;
- üç sektorda qeyri-bərabər imkanlar: hökumət, vətəndaş cəmiyyəti və biznes;
- bir sektordakı təşkilatlar arasında digərlərinin imkanları, güclü tərəfləri və çətinlikləri barədə məlumatlılığın olmaması;
- tərəfdaşlığa mane olan qarşılıqlı inamsızlıq;
- qapalı qərarların qəbulu və dövlət üçün resursların ayrılması mexanizmləri;
- biznesdə “kommersiya sirləri”;
- vətəndaş cəmiyyətinin peşəkarlığının kifayət qədər yüksək olmaması;
- hüquqi maarifləndirmənin aşağı səviyyəsi, qanunlara əməl edilməməsi.

Sonunda qeyd edək ki, bədən tərbiyəsi və idman sahəsinin təşkili və idarə edilməsində iştirak edən sistemin müxtəlif hissələrinin onun davamlı inkişafını, məqsədlərin həyata keçirilməsini təmin etmək üçün yaxınlaşması prosesi kimi bədən tərbiyəsinin məqsəd və vəzifələrini nəzərdən keçirməyi təklif edir və qeyd edirik ki, bu cür qarşılıqlı əlaqələrin müxtəlif səviyyələrdə və müxtəlif istiqamətlərdə həyata keçirilməsi məqsədəuyğundur.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Konstitutsiyası, 12 noyabr 1995 ci il, Bakı şəhəri
2. Sahibkarlıq haqqında AR Qanunu, 15 dekabr 1992 ci il, Bakı şəhəri
3. Bədən tərbiyəsi və idman haqqında Azərbaycan Respublikasının 30 iyun 2009 cu il, 847-IIIQ sayılı Qanunu, Bakı şəhəri

4. Azərbaycan Respublikasında sahibkarlığın inkişafına dövlət dəstəyi mexanizminin təkmilləşdirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 224 sayılı, 31 iyul 2018-ci il tarixli Fərmanı

5. Вәдән тәрбиyəси və идmanın инкиşafının Дөвлət Proqramı, 25S sayılı 03 fevral 2000 ci il tarixli Sərəncamı

6. Бабич А. Социально-экономические основы развития физической культуры и спорта // Социальная политика и социальное партнерство. 2011. № 8.

7. Nort D. İnstitutlar, institusional dəyişikliklər və iqtisadi fəaliyyət, M, İqtisadi kitab fondu, 1997 ci il.

8. Внеурочная деятельность в формировании физического развития подростков организация мероприятий. Министерство образования Азербайджанской Республики. Баку Славянский университет. Актуальные проблемы изучения гуманитарных наук. 2017, стр.283-287 (Соавтор проф. Д.К. Гулиев)

9. Философские основы развития современного олимпийского движения. Нахчыванский учительский институт «Образовательные программы: практические приложения». 19 апреля 2017 г., С.204-208 (Соавтор проф. Д.Г. Гулиев)

10. stat.gov.az

11. <http://edf.gov.az>

12. mys.gov.az

MODERN DÖNEMDE ALIŞ-VERİŞ AKDİNE ESAS TEŞKİL ETME AÇISINDAN MEZHEPLERİN DELİLLERİNE GÖRE SARF AKDİ

EXCHANGE CONTRACT ACCORDING TO THE EVIDENCE OF THE SECTS IN TERMS OF FORMING THE BASIS OF THE SHOPPING CONTRACT IN THE MODERN PERIOD

ÖZ

Alış-veriş insanlık tarihi kadar eski bir olgudur. İlk dönemdeki topluluklardan modern dönemdeki topluluklara varıncaya kadar insanlık tarihinde yerini almış ve kıyamete kadar devam edecektir. İnsanlık bu süre zarfında fiillerinin mahiyetine vahye muhatap olmasıyla beraber vakıf olmuş ve bu durumun sonucunda fiillerini vahyin belirttiği esaslara göre şekillendirebilmiştir. Böylece insanın fiilleri vahyin kontrolünden geçerek, sistemli bir bütünlük içerisinde bir yaşantı şekli haline gelmiştir. Bu yaşantı şeklinin ve aynı zamanda insanın yaşam serüveninin ilk kaynağı olan vahye baktığımızda insan için ihtiyaç duyduğu bütün yönleri içerdiğini görürüz. Bu yönlerin başında iktisadi hayat gelmektedir. Vahiy iktisadi faaliyetleri kendi çerçevesinde ele alarak insanlara yaşayabileceği bir çerçeve sunmuştur. İktisadi hayatta insan için zorunlu olan alış-veriş ve onun da içerisinde yer alan sarf akdi vahiy ekseninde şekillenen bu çerçeveye göre insanlığa rehberlik etmiştir. Vahiy içindeki son halka olan İslam bu çerçeveyi evrensel ve kıyamete kadar devam edecek şekilde vaz edip genişletmiştir. Sonraki dönemlerde fıkıh alimlerinin sürece dahil olmasıyla iktisadi hayat vahyin ekseninde ve onun çizdiği çerçevede kalmak amacıyla sistemleşmiş ve insanlığa yol göstermiştir. Mezhep olarak isimlendirdiğimiz bu sistem aynı zamanda gelişen zamanla beraber ortaya çıkan değişkenlerin risalete göre şekillenmesine esas teşkil eden yapıyı da ortaya koymuştur. Sarf akdini ve onun yapısı ortaya koymak aynı zamanda değişen zamanla beraber sarf akdi muamelelerine dahil olabilecek durumlara yol göstermesi açısından önemlidir. Bu amaçla yazıya geçirdiğimiz makalemiz mezheplerin sarf akdini ele alış ve sonraki dönemlere bu anlayışın yansımaları açısından önemlidir.

Anahtar Kelimeler: Sarf Akdi, Mezhep, Delil, Modern Dönem.

ABSTRACT

Shopping is a phenomenon as old as human history. It has taken its place in the history from the first period to the modern period. During this period, humanity became aware of the nature of its actions, together with the revelation, and as a result of this situation, it was able to shape its actions according to the principles specified by the revelation. Thus, the actions of man passed through the control of revelation and became a way of life in a systematic integrity. When we look at the revelation, which is the first source of this way of life and also the life adventure of man, we see that it contains all the aspects that man needs. One of these aspects is the economic life. The Revelation presented a framework in which people could live by considering economic activities within its own framework. In economic life, shopping, which is obligatory in human life, and the exchange contract within it, have guided humanity according to this framework on the perspective of revelation. Islam, which is the last link in the revelation, has extended this framework in a way that will continue until the doomsday. In the following periods, with the involvement of fiqh scholars in the process, economic life was systematized and guided humanity in order to stay on the axis of revelation and within the framework drawn by it. This system, which we call the sect, also revealed the structure that formed the basis for the shaping of the variables that emerged with the developing time according to the prophecy. It is also important to reveal the exchange contract and its structure, in terms of guiding the situations that may be included in the exchange contract transactions with the changing time. Our article, which we have written for this purpose, is important in terms of handling the exchange contract of the sects and the reflection of this understanding in the following periods.

Keywords: Exchange Contract, Sect, Evidence Modern Period.

²⁴⁹ Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri, İslam Hukuku Ana Bilim Dalı Doktora Öğrencisi

I-GİRİŞ

A-SARFIN TANIMI ve MAHİYETİ

Sözlükte “ savmak, çevirmek, harcamak, değiştirmek, nakletmek, altın parayla gümüş parayı değiştirmek, yabancı bir paranın yerli parayla değiştirilmesi” gibi anlamlara gelen sarf kelimesi,²⁵⁰ fıkıhta paranın(semen) para ile değişimini konu edinen akdi ifade eder.²⁵¹ Bu işle meslek olarak uğraşan kimseye sarraf denir.²⁵² Hanefiler sarf akdinin tanımını “ *semenlerin (mebi'lerin) karşılıklı satılması*” şeklinde yapmışlardır.²⁵³ Farklı bir tanımını da “*bedelin (mebi'nin) bir elden diğer bir ele reddi ve nakli*”²⁵⁴ şeklinde veya “*semenlerin karşılıklı mübadelesi*”²⁵⁵ şeklinde yapmışlardır. Hanefî mezhebine göre mallar üç çeşittir. Bir çeşidi akidde her zaman dirhem ve dinar gibi semen cinsinden mallar, diğer çeşidi akidde uruz²⁵⁶ olup misli olmayan elbise, hayvan ve mülkler gibi mebi' cinsinden olanlar, üçüncü çeşidi ise bir yönüyle semen diğer yönüyle mebi' cinsinden olan ölçülebilen ve tartılabilen mallardır.²⁵⁷ Çalışmamızda sarf akdine konu olan malları yeri geldiğinde bu kelimelerle aktarmaya çalışacağız. Hanbelî ve Şafî mezhebinde sarf akdinin ribe'l-fadl ile beraber ele alınmasından dolayı kaynaklarda ıstilahî tanımına çoğu zaman yer verilmemiştir. Ancak az sayıdaki kaynaklarında sarf akdinin tanımı “*iki nakitten (semen) birinin diğerine satılması*” şeklinde yapılmıştır.²⁵⁸ Maliki kaynaklarda da aynı durum söz konusudur. Malikiler alışverişe konu olan mebi'leri aynı ve ârz'i (dinar ve dirhem dışındakiler) diye iki kısma ayırmışlardır. Alışveriş bu mebi'lerden tartı yoluyla olanlarından gerçekleşmişse “ *murâatala*”, sayı yoluyla olanlarından yapılmışsa “ *mübâdele*” terimlerini kullanmışlardır. Her iki durumda da bu işlemi sarf olarak isimlendirmişlerdir.²⁵⁹

Fıkıh literatüründe sarf akdini ilk dönemlerden itibaren müstakil bir bölüm halinde (kitâbu's-sarf) işleyenler²⁶⁰ bulunsa da genel temayül konuyu bey'/ büyü' bölümünün bir alt başlığı halinde ve özellikle faiz ile birlikte işlemek yönünde olmuştur. Fıkıh eserlerinde geniş anlamıyla bey' karşılıklı iki kıyemî olan malın değişimini konu edinen bir akittir.²⁶¹ Değişime konu olan malların durumu alış-verişin alt türünü belirler. Karşılıklı bedellerden para niteliğinde olanlar sürekli semen konumunda olup bunların birbiriyle değişimi genel anlamda bey' akdi kapsamında olmakla birlikte, özel olarak sarf akdini alır. Altın ve gümüş gibi farklı cinsten paraların değişiminin fıkıhta sarf akdini alacağına ihtilaf yoktur; ancak bir paranın kendi cinsiyle, mesela altının altınla veya gümüşün gümüşle değişimine fakihlerin çoğunluğu sarf adını vermişlerdir. Fıkıhtaki sarf hükümleri, bahsedilen bu iki maddenin mamullerinin yanı sıra para işlevi gören başka maddelere de teşmil edilmiştir. Modern dönemde metal para sistemi terk edilip kâğıt para sistemine geçildiğinden klasik sarf modelinin bu yeni yapıya uyarlanması kaçınılmaz olacaktır

İnsanlığın ilk dönemlerinde altın ve gümüşün kendi içlerinde ve çapraz olarak değişimiyle sınırlı olan sarf, daha sonra para işlevi gören diğer metalleri de kapsamına almıştır. Modern dönemde sarf akdi, altın, gümüş ve diğer metalleri konu edinen değişimin ötesine geçerek ağırlıklı biçimde kâğıt para çerçevesindeki döviz alım satım işlemlerine (kambiyo) kaymış, bu tür işlemlerin yapıldığı yer olan banka modern Arapça'da aynı kökten türetilen masrif kelimesiyle karşılanmıştır.²⁶²

²⁵⁰ Abdülâtî, Ğaban vd. el-Mu'cemü'l-vesit, (ys.) Mektebetü'l-şürûki'l-devliyye 2004, s.513

²⁵¹ Vehbetü'z-zühaylî, el-Fıkhu'l-islamî ve edilletühü, Dimeşk: Daru'l-fikr, 1985, c. 4, s.636

²⁵² Mu'cemü'l-vesit, s.513

²⁵³ Abdullah b. Mahmud Mevdûd el-Mevsilî, el-ihdiyâr lita'lîlî'l- muhtar, Beyrut: şirketü dârü'l-erkam b. ebi'l-erkam, (ts), c. I,s.290; Ebu Bekr b. Mes'ud Kâsânî, Bedâi'u's-sanâ'î, Beyrut:Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 1986, c. 5, s.216

²⁵⁴ Kâsânî, Bedâi'u's-sanâ'î c.5, s.216

²⁵⁵ Ebû Bekr Muhammed b. Ebî Sehl es-Serahsî, el-Mebsût, Beyrut: Dârü'l-ma'rife, (ts.) c.14 s.10

²⁵⁶ es-Serahsî, el-Mebsût c.14 s.3

²⁵⁷ es-Serahsî, el-Mebsût c.14 s.3

²⁵⁸ İbn Müflih el-Hanbelî, el-mübdi' şerhu'l-mukni', Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye,1997, c.4, s.125; ez-Zerkeşi el-Mısri el-Hanbelî, şerhu'z-zerkeşî'î âla muhtasaru'l-hırakî, Riyad: Mektebetü'l-âbikan,1993, c.3 s.472

²⁵⁹ Abdusselam et-Tusulî, el-behçetü fi şerhi'l-tuhfeti, Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 1998, c.2, s.2

²⁶⁰ Hanefî kaynaklarda sarf babı müstakil bir başlıkla ele alınmıştır. Buna karşılık diğer mezheplerin kaynaklarında sarf akdi büyü başlığı altında işlenmiştir.

²⁶¹ Mu'cemü'l-vesit, s.79

²⁶² A.g.e. s.513

İslam'ın ana kaynaklarında helal ve meşru kazancın önemiyle haksız kazanca yol açan yöntem ve uygulamalara karşı alınacak tedbirler üzerinde ısrarla durulmuş, fakihler bunların ayrıntıları ile ilgili öneriler getirmişlerdir. Bu tedbirler genellikle tarafların yaptıkları akid hakkında yeterli bilgiye sahip olmaması, belirsizlik hile ve faiz gibi hususlarla ilgilidir. Karşılıklı bedellerin her ikisinin de paradan ibaret olduğu sarf, faize (ribe'l-fadl) bulaşmaya yatkın bir yapıda olduğundan bu yasağa bulaşmadan paranın parayla değişiminin sağlanması sarf akdiyle ilgili fıkıh doktrinin özünü oluşturur. Faiz yasağını düzenleyen hadislerde altın ve gümüş kendi cinsiyle mübadele edilecekse bedellerin peşin ödenmesi ve eşit miktarda olması, değişimin farklı cinsler arasında olması halinde sadece bedellerin peşin ödenmesi şart koşulmuştur.²⁶³ Günümüzde altın ve para alım satımının yaygın olması dolayısıyla, bu tip akitlerle ilgili varid olan hüküm ve görüşlerin ilgili akitleri kapsaması, paranın parayla değişimini konu alan akitlerin fıkıhın sarf akdi içerisine dâhil edilerek işlenmesi kaçınılmaz olacaktır.

Sarfı ilgili bu giriş yaptıktan sonra, onun rükünü ve şartlarıyla alakalı bilgilendirmeye geçebiliriz.

B-SARFIN MEŞRUIYETİ, RÜKÜNLERİ VE ŞARTLARI

a-Sarfın Meşruiyeti

Sarf akdi meşru bir akiddir. Meşruiyeti sünnet ve icma ile sabittir. Meşruiyetini gösteren hadisleri ve üzerinde ittifak edilen hususları konumuzu işledikçe beyan etmeye çalışacağız.

b-Sarfın Rükünleri

Sarf akdi esasında satım akdinin bir türü olup, onun içerisinde ele alınan bir akittir. Dolayısıyla satım akdinin bütün unsurları sarf akdi içinde söz konusudur.²⁶⁴ Sarf akdinin rükünleri Hanefiler'e göre icap ve kabulden ibaret olup taraflar, ehliyet ve akdin konusu gibi hususlar kuruluş (in'ikad) ya da sıhhat şartı sayılırken²⁶⁵ diğer mezhepler zikredilen bu maddelerin hepsini rükün kapsamında değerlendirmiştir.²⁶⁶ Bunun sonucunda zikredilen bu rükünlerden herhangi birinde bir eksiklik olduğunda Hanefi'lerin dışındaki mezheplere göre akit geçersiz sayılırken, Hanefilere göre icap ve kabulün dışındakiler için böyle bir durum söz konusu değildir. Onlara göre satım akdinin rükünü olan icap ve kabulün dışındaki şartlarda herhangi bir eksiklik meydana gelmesi halinde, akit kurulmakla beraber, fasid olmaktadır. Hanefilere göre bu eksikliklerin giderilmesi halinde akdin sahih bir akde dönüşmesi mümkün olabilmektedir.²⁶⁷

c-Sarfın Şartları

Sarf akdi satım akdinin bir türü olduğundan satım akdinin rükünlerinin sarf akdi için de geçerli olduğunu ifade etmiştik. Ancak satım akdine ilaveten sarf akdine mahsus bazı şartlar da mevcuttur. Fıkıhta sarf akdine özgü ileri sürülen şartlar, tamamen karşılıklı bedeller arasında faize geçit vermeyecek biçimde bir değişimin gerçekleşmesini sağlamaya yöneliktir. Bu manada sarf akdinin diğer satış çeşitlerinden farklılaştığı söylenebilir. Sarf akdinde tarafların ayrılmadan önce semenleri kabzetmesi gerektiğine dair sıhhat şartı varken böyle bir şart mutlak manada satış akdinde yoktur.²⁶⁸

Hanefi mezhebine göre, sarf akdinin şartlarını; tarafların birbirinden ayrılmadan önce bedelleri kabzetmeleri, aynı cinsten olan bedellerin eşit miktarda olması (mumaselet), muhayyerliğin ve ertelemenin olmaması şeklinde ifade edebiliriz.²⁶⁹ Şafilere de sarf akdi ayrı bir başlık altında incelenmemiş, aynı cins veya farklı cins malların değişimini konu alan faizle (ribe'l-fadl) beraber ele alınmıştır. Bundan dolayı faiz konusu işlenirken aynı veya farklı cins mallar için ortaya konan şartlar aynı şekilde sarf akdi için de geçerlidir. Şafilere göre aynı veya farklı cins malların değişiminde dikkat edilmesi gereken hususların Hanefilerin sarf akdinde

²⁶³ Buharî, "büyü" 74

²⁶⁴ Fetava el-Hindiyye (ys) bi'l-matba'ti'l-emiriyye, 1310, c.3, s.217

²⁶⁵ A.g.e. c.3, s.217

²⁶⁶ Zühaylî, el-Fıkhu'l-islamî c. 4, s.636

²⁶⁷ A.g.e. c.4, s.636

²⁶⁸ Kâsânî, Bedâi'u's-sanâ'î c.5, s.216

²⁶⁹ Zühaylî, el-Fıkhu'l-islamî c.4 s.236

ortaya koyduğu şartlarla aynı olduğu anlaşılmaktadır. Tarafların birbirinden ayrılmadan önce bedelleri kabzetmeleri, mumaselet, muhayyerliğin ve dolayısıyla ertelemenin olmaması şafilere dikkat edilmesi gereken hususlardır. Bu şartlardan herhangi birinde eksikliğin olması nedeniyle akdin batıl bir akde dönüşmesi kaçınılmaz olacaktır.²⁷⁰

Hanbelilerin sarf akdinde ileriye sürmüş olduğu şartlar Hanefi ve şafilere sürmüş olduğu şartlarla aynıdır. Ancak onlar ilgili hadislerde zikredilen bedellerin dışındakilerin bu bedellere kıyas yapılarak belirlenebileceğini de ifade etmişlerdir.²⁷¹ Malikilere göre sarf akdinin şartlarını, tarafların vadeye düşmeden hemen mebiyi kabzetmeleri ve misli olan mallarda fazlalığın olmaması şeklinde ifade edebiliriz.²⁷²

Zikredilen bu şartlar adeta sarf akdinin kendisine mahsus rükünleri olmuş bu akdin meşru bir akit olabilmesi için satım akdinden farklı olarak sarf akdine ilave edilmiştir. Şimdi bu şartları başlıklar halinde inceleyerek sarf akdini kısaca ele almaya çalışalım.

1-Tarafların Ayrılmadan Önce Bedelleri Kabzetmeleri

Aynı cinsten iki para arasındaki değer farkının her an değişime açık olması sebebiyle verisiye faizine düşmemek (ribe'n-nesîe) ve taraflar arasında ihtilafa sebebiyet vermemek için sarfta karşılıklı bedellerin akit meclisinde kabzı şart koşulmuştur.²⁷³ Bu şart ilgili hadislerin “yeden bi-yedin”, “hae ve hae” (peşin olarak) şeklindeki açık ifadesine dayanır.²⁷⁴ Yine akdi yapanlardan birinin akit meclisinde hazır olmaması ve böyle yapılan akitten dolayı faize düşme endişesi ile ilgili olarak varid olan hadis de tarafların akit meclisinde semenleri kabzetmeleri gerektiğine dair bir diğer dayanaktır.²⁷⁵ Tarafların bedelleri kabzetmeden önce ayrılmaları, kabzı şartını ortadan kaldırdığından dolayı akdin batıl bir akde dönüşmesine neden olmaktadır. Semenlerin kabzı aynı cins mallarda geçerli olduğu gibi farklı cins mallar için de söz konusudur. Bir cinsin kendi içinde veya başka cinsle değişimini konu edinen her iki sarf türünde de bu şart gerekli görülmüş ve bu hususta icma olduğu belirtilmiştir.²⁷⁶

Ulema sarf işleminde vadenin olmayacağı konusunda ittifak etmiştir. Ancak tarafların akit meclisinde akid kurulduktan akid meclisinden ayrılıncaya kadar geçen süre konusunda ihtilaf etmiştir.²⁷⁷

Hanefi ve şafilere göre taraflar akit meclisinden ayrılmadan önce karşılıklı olarak bedelleri (semen veya mebi) kabzetmiş olmaları şart olarak koşulmaktadır.²⁷⁸ Onlar akid meclisi sona erinceye kadar tarafların kabzı erteleyebileceğini ifade etmektedir.²⁷⁹ Tarafların ayrılmadan araya vade koymaksızın akid işleminin tamamlanmasının şart olarak koşulması ayrılma (iftirak veya teferrük) terimi üzerinde ayrıca durulmasını ortaya çıkarmıştır. Bu bağlamda tarafların ayrılması yorumlanırken akid meclisini sona erdiren davranışlardan ziyade tarafların birbirinden bedenen ayrılmaları ölçü olarak alınmıştır.²⁸⁰ Şöyle ki: Tarafların akid meclisini terk etmeden bir başka işle ilgilenmeleri hatta uyuyakalmaları bayılmaları veya akdin yapıldığı yeri birlikte terk edip aynı istikamette bir yere gitmeleri bu şartın ihlali olarak değerlendirilmemiştir.²⁸¹ Yine tarafların birbirinden bedenen ayrılmadığı sürece uzunca bir süre akid meclisinde kalmaları veya başkasıyla sohbet

²⁷⁰ Ebi'l- ishak eş-Şirazi el-Mühezzeb fi fikhi imamî şafi, Beyrut: Daru'ş-şamiyye, 1996 cilt3 s.64

²⁷¹ Muhammed Abdullah b el-Kudâme, eş-şerhu'l- kebir, (ys.), 1995, c.12 s.22,23,24

²⁷² Muhammed b.Ahmed b. Rüşd el-Kurtûbi, Bidayetü'l-müctehid ve nihâyetü'l-muktesid, (ys) Dâru'l-ma'rife, 1972, c.2 s.197

²⁷³ Zühaylî, el-Fıkhü'l-islamî, c.4 s.236

²⁷⁴ Fehdîth Ebede ben el-samit : aherje el-ğamea' el-biharî en abî el-aş'et en ebede ben samit, قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: "الذهب بالذهب والفضة بالفضة" bkz. البقرة والبر بالبر والشعير والشعير والتمر بالتمر والملح بالملح مثلا بمثل سواء بسواء يدا بيد وإذا اختلفت هذه الاصناف فبيعوا بثمنهم إذا كان يدا بيد "

Muhammed Abdullah b. Yûsuf el-Hanefî ez-Zeyla'î, Nasbu'r-riye li-ehâdîsi'l-hidâye, (ys), 1973, c. 4, s.35

²⁷⁵ اخبرنا مالك اخبرنا نافع عن عبد الله ان عمر بن الخطاب رضي الله عنه قال: لا تتبعوا الورق بالذهب احدهما غائب والاخر ناجز فان استنظرك الي ان بلج بيته فلا

²⁷⁶ Ali bin Abdü'-Kâdir, Mu'cemu fikhi't- temhîd, Beyrut: Darü ibn Hazm, 2008, s.299

²⁷⁷ A.g.e. s.299

²⁷⁸ İbn Rüşd, Bidâyetü'l-müctehid ve nihâyetü'l-muktesid c2 s197; Muhammed b. İdrîs eş-Şafi, el-Üm, Beyrut: Dâru'l-ma'rife, (ts.) c.3, s.31

²⁷⁹ Ali bin Abdü'-Kâdir, Mu'cemu fikhi't- temhîd, s.300

²⁸⁰ Şafi, el-Üm, c.3, s.31; Kâsânî, Bedâi'u's-sanâ'î c.5, S.215

²⁸¹ Kâsânî, Bedâi'u's-sanâ'î c.5, S.215

etmesi sarf akdine herhangi bir zarar vermez.²⁸² Ancak tarafların akit meclisini biri bir tarafa, diğeri farklı tarafa giderek terk etmeleri, ya da taraflardan sadece birinin akit meclisini terk etmesi diğerinin ise akit meclisinde kalması ayrılma(iftirak) olarak ifade edilmiştir.²⁸³

Malikiler de tarafların akit meclisinden ayrılmadan önce karşılıklı olarak semenleri kabzetmeleri gerektiğini şart olarak koşmuşlardır. Akit meclisinde tarafların semenleri kabzetmeleri konusunda birbirlerinden ayrılmamış olsalar bile geç davranmaları sarf akdini geçersiz kılar. Hatta tarafların birbirleriyle vaatleşmeleri veya semenin tesliminin havale edilmesi, tarafların zarara uğramasına sebebiyet vereceğinden caiz olarak görülmemiştir. Malikilerin ıvazın kabzıyla alakalı bu şekilde düşünmeleri ilgili hadiste geçen “hae ve hae” ifadesine dayanmaktadır. Bu ifadeden tarafların akit meclisinden ayrılmadan ıvazları kabzetmeleri gerektiği manası düşünüldüğü taktirde tehir etmenin mümkün olabileceği, fakat tarafların ıvazları acele ederek kabzetmeleri gerektiği düşünüldüğü taktirde tehirin mümkün olmadığı ve mübadelenin hemen yapılması gerektiği anlaşılmaktadır.²⁸⁴ Malikiler mübadelede gevşek davranmak veya ağırdan almak manasına gelen terahînin akde belirsizlik katacağını düşünerek bu durumun caiz olmadığını ifade ederler.²⁸⁵

Hanbelîler de sarf akdinde tarafların ayrılmadan önce ıvazları kabzetmesi gerektiğini savunurlar. Onlar “hae ve hae” ifadesini “hak ve hat” yani “al-ver” olarak ifade etmektedirler.²⁸⁶ Bu da tarafların ayrılmadan önce mebleri kabzetmeleri gerektiğini ortaya koyar. Akdin konusu olan mallar taraflar ayrılmadan önce kabzedilmesi şartıyla ıvazların Malikilerde olduğu gibi hemen teslim edilmesi şartı yoktur.²⁸⁷

Tarafların sarf akdinde akid meclisinde bedelleri ayrılmadan önce teslim etmesi gerekir. Tarafların akid meclisinde bedelleri teslim etmeden araya farklı işlemler veya akidler girmesi sarf akdinin batıl bir akde dönüşmesine sebebiyet verebilir. Hanefilere göre taraflardan biri sarf akdinde teati yaparken semeni diğere tarafa verdikten sonra onu ibra veya hibe eder ya da bağışlarsa, karşı taraf bu hibe veya ibrayı kabul edince eşzamanlı olarak sarf akdi batıl bir akde dönüşür. Çünkü bu durumda ibra veya hibe sebebiyle tarafların semenleri kabzetme şartı gerçekleşmemiştir. Oysa sarf akdinde tarafların semenleri kabzetmesi gereklidir. Bu durum akdin butlanına sebebiyet verir. Eğer ibra veya hibe yapılan taraf bu durumu kabul etmemişse, ibra veya hibe geçerli olmaz, sarf akdi geçerliliğini devam ettirir. Taraflar akid meclisinden ayrılmadan bedelleri kabzederek sarf akdini tamamlar. Bu durumda ibra, hibe veya tasadduk eden taraf, reddi kabul edip karşı tarafın semenini kabul etmek zorundadır. Eğer kabul etmiyorsa kabze zorlanır. Çünkü onun kabızdan kaçınması akdin feshine sebebiyet verir.²⁸⁸ Taraflardan biri mübadele yapılırken konuşulandan başkasını vermek isterse bu caiz olmaz. Dinar veya dirhem vermesi gerekirken bedel olarak başka bir şey vermesi sarf akdinde ileri sürülen kabz şartını ortadan kaldırdığından bu durum akdin butlanına sebebiyet verir. Bu durumda bedeli değiştirmek isteyen taraf ya bundan vazgeçip konuşulan bedeli iade eder ya da akid fesh edilip yeni bir akid kurulur. Birinci durumda sarf akdi geçerliliğini korumaya devam eder.²⁸⁹ Hanefilere göre akid meclisinde yapılması şartıyla havale kefalet ve rehin caizdir. Bu durumda taraflardan biri, diğere başka bir şahsa sarf bedelini vermek üzere havale edebilir. Veya taraflardan biri diğere sarf bedeli yerine rehin takdim edebilir. Ya da başka birisini kendi adına bedeli vermek üzere kefil tutabilir. Zikredilen bu durumların hepsinde üçüncü şahsın hazır bulunması ve kabzın taraflar ayrılmadan önce gerçekleşmesi gerekir. Aksi taktirde kabz şartı yerine gelmediğinden akid batıl olur. Eğer taraflar zikredilen durumlardan irca ederse sarf akdi geçerliliğini korumaya devam eder.²⁹⁰ Fukahanın caiz gördüğü bir diğere durum da borçların sarf bedeli yerine takas edilmesidir. Taraflardan biri diğere borçlu olup da cins vasıf ve vadesinde aynı olan alacağının bulunması durumunda aralarında takas gerçekleşebilir. Eğer borçlar eşitse tarafların karşılıklı olarak borçları düşer. Eğer borçlar farklı miktarda ise birbirine mahsub edilerek bakiye olan kısım borç olarak devam eder.

²⁸² Şafî, el-Üm, c.3, s.31

²⁸³ Zühaylî, el-Fıkhu'l-İslamî, c.4, s.236

²⁸⁴ İbn Rüşd, Bidayetü'l-Müctehid, c.2, s.197

²⁸⁵ Ali bin Abdü'l-Kâdir, Mu'cemu fikhi't-temhîd, s.300

²⁸⁶ Zerkeşi, şerhu'z-zerkeşi'î c.3, s.426

²⁸⁷ Muhammed Abdullah b el-Kudâme, el-Muğnî, Beyrut: Daru'l-fikr, 1992, c.6 s.104

²⁸⁸ Kâsânî, Bedâi'u's-sanâ'î c.5, S.216

²⁸⁹ A.g.e. c.5, S.216

²⁹⁰ Kâsânî, Bedâi'u's-sanâ'î c.5, S.216

Fukaha bu şekilde şartlara uygun olarak sarf akdinde yapılan takas işlemini Malikiler dışında caiz olarak görmektedir.²⁹¹ Bedellerin farklı olması durumunda ise dinarın dirheme veya dirhemin dinara karşı takası gibi Hanefiler böyle bir borcun vadesi gelsin ya da gelmesin takasının akid meclisinde tarafların birbirinden ayrılmadıkça yapılabileceği görüşündedir. Malikiler bu durumun ancak vadesi gelmiş borçlarda mümkün olduğunu ifade eder. Çünkü onlara göre vadesi gelmemiş borçların bu şekilde takas edilmesi hazır olamayan bedellerin takas edilmesi gibidir. Vadesi beraber gelmiş olanların ise sarf edilmesi hazır olan bedellerin alışverişi gibidir. Malikiler bu durumu yani akid meclisinde hazır olanların kabzını şart olarak koşmuşlardır. Eğer vadeleri gelmiş olmazsa borcun borca karşı satılması gibi olur.²⁹² Şafilere göre ise böyle bir borcun vadesi gelsin ya da gelmesin takası mümkün değildir. Onlara göre hazır ve gaib olan bedellerin sarf edilmesinin caiz olması nasıl mümkün değilse gaiblerin de daha kuvvetli olarak sarf edilmesinin caiz olması mümkün değildir.²⁹³

Hanefilere göre tarafların konuşulandan farklı bir bedeli borç olarak vermesi caizdir. Borcun vadesinin gelmemiş olması bu durumu değiştirmez. Bu durumda akid meclisinde kabzın tarafların ayrılmadan önce gerçekleşmesi gerekir.²⁹⁴ Maliki ve şafilere göre bu durumun ancak vadesi gelmiş borçta yine tarafların akid meclisinde ayrılmadan önce kabzın gerçekleşmesi koşuluyla mümkün olabileceğini ifade eder.²⁹⁵ Hanbelilere göre borcun farklı bir bedelle sarf edilmesi caizdir. Ancak bu durumda borcun kıymetiyle beraber iade edilmesi gerekir.²⁹⁶

2-Aynı Cinsten Olan Bedellerin Eşit Miktarda Olması (Mümaselet)

Bu şart Hz. Muhammed'in (as) bedellerin tamamen eşit miktarda olmasını şart koşan "mislen bi-mislin" ve "sevaen bi-sevain" ifadelerine dayanmaktadır. Buna göre sarf akdinde akdin konusu içerisinde yer alan bedellerde cins birliği varsa bu kurala uyulması gerekmektedir. Bedellerin aynı olmasına rağmen kalite ve şekil bakımından farklı olmaları bu durumu değiştirmez. Cinsler farklı olduğunda bedellerin de farklı olmasında herhangi bir sakınca yoktur.²⁹⁷

Hanefiler sarf akdinde akde konu olan semenlerin aynı olması durumunda semenlerin kalite ve şekli ne olursa olsun teatinin misli misline ve kabzedilmiş olarak yapılması gerektiğini şart koşmuşlardır. Aksi durumda yani akde konu olan semenlerin farklı olması durumunda misli misline olmasına gerek yoktur. Ancak bu durumda da sarf akdinin ilk şartı olarak işlediğimiz semenlerin kabzedilmesi şartı geçerlidir.²⁹⁸ Akde konu olan semelerin aynı olmasına rağmen kıymetinin veya şeklinin farklı olması bu durumu değiştirmez.²⁹⁹ Çünkü aynı cins malların değerli olanı ile olmayanı arasında herhangi bir fark yoktur.³⁰⁰

Şafi, ve Hanbeliler de aynı cins semenlerin değişiminin ister değerli maden cinsinden olan altın, isterse nakdi değeri olan kâğıt olsun veya yenilen veya içilen cinsten olan ney varsa bunların hepsinin teatisinin misli misline olması gerektiğini ifade eder. Onlara göre semenler hesap edilirken mu'tad olan araçlarla hesap edilir. Altının veya gümüşün ölçüyle hesaplanması veya kilo değeri olan semenlerden buğday veya arpanın tartılarak satılması değerlerin belirlenmesinde cehalet ortaya koyacağından dolayı caiz değildir.³⁰¹

Ahmed b. Hanbel'den kırık ve sağlam olan aynı cins malların satılmayacağı konusunda rivayet varsa da İbn Kudame bunun caiz olmadığını ifade etmiştir. Hanbelîlerin böyle bir görüş ortaya koymalarının

²⁹¹ Zühaylî, el-fıkhü'l-islamî, c4, s.638

²⁹² İbn Rüşd, Bidayetü'l-Müctehid, c.2, s.197

²⁹³ A.g.e. c.2, s.197

²⁹⁴ A.g.e. c.2, s.197

²⁹⁵ A.g.e. c.2, s.200

²⁹⁶ Ali bin Abdü'l-Kâdir, Mu'cemu fikhi't- temhid, s.301

²⁹⁷ Zeyla'î, Nasbu'r-riye c.4, s.35

²⁹⁸ Ebi'l-berekât en-Nesefî, kenzu'd-dakaik, Beyrut: Daru's-sırâc, 2014, s.444

²⁹⁹ Ali b. Ebî Bekr Merğînânî, el-Hidâye şerhu bidâyeti'l-mübtedî, Beyrut: Daru'l-erkam, (ts) c.3 s.83

³⁰⁰ قال الزيلعي عن هذا الحديث: غريب ومعناه يؤخذ من اطلاق حديث ابي سعيد الخدري الذي اخرجه مسلم قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: الذهب بالذهب والفضة بالفضة والبر بالبر والشعير بالشعير والتمر بالتمر والملح بالملح مثلا بمثل يدا بيد فمن زاد او استزاد فقد اربى الاخذ والمعطي فيه سواء (راجع نصب الراية) bkz. Zeyla'î, Nasbu'r-riye, c.4 s.36

³⁰¹ Şafi, el-Üm c3 s.31

sebebi ise sağlam malda olan işçilik bedelinden dolayıdır.³⁰² Aynı cins mallarda kalite farkından dolayı kıymeti değerinde satışın yapılabileceği İmam Malik’den rivayet edilmişse de mezhep imamlarından çoğunluğu bu görüşü nefyetmişlerdir.³⁰³ Malikiler böyle bir teatinin ancak zaruri durumlarda olabileceğini, bu durumun bütünüyle sarf akdinde uygulanamayacağını ifade eder.³⁰⁴ Malikilerden bazılarının bu görüşü ortaya koymalarının özünde İmam Malik’in darphaneye giden bir kimsenin gümüş sikkesini dirhem karşılığında değiştirip dirhem bastırma ücretini dirhemle ödeyen şahıs hakkında kendisine sorulan soruya karşılık “*bu ve benzeri zaruret durumlarında zorluktan kurtulmak için herhangi bir sakınca yoktur*” diye vermiş olduğu cevap yer almaktadır.³⁰⁵ İmam Malik aynı cins bedellerde cinslerin eksik olmasına rağmen satışın yapılabileceğini caiz olarak görmesine rağmen Malikilerden bazıları bu durumun belli sayıdaki cinslerde olabileceğini, diğerleri ise bunun hiçbir sarf akdinde mümkün olmayacağını savunur.³⁰⁶

Ulema altın ve gümüşle süslenmiş kılıç ve mushafın, altın ve gümüşe karşı satılması konusunda ihtilafa düşmüşlerdir. Şafi mezhebi böyle bir satışın sarf akdinde öngörülen mumaselet şartına belirsizlik katacağından caiz olmadığını ifade eder. Ancak bedeller farklı olursa bu taktirde satış caiz olur.³⁰⁷ Malikilere göre altın veya gümüşle süslenmiş mushaf veya kılıçtaki altın veya gümüş oranı mushaf veya kılıcın üçte birinden az ise bu taktirde böyle bir satış akdi caiz olur. Üçte birinden fazla ise caiz olmaz. İbn Rüşd İmam Malik’in bu şekilde düşünmesinin sebebinde, altın veya gümüşten olan süs miktarının üçte birden az olması durumunda bu miktarın hibe gibi görülmesinin yer aldığını ifade eder.³⁰⁸ Hanefiler ise böyle bir satışın ancak altın ve gümüşün kılıçta süs olarak bulunan altın ve gümüş miktarından fazla olması durumunda caiz olacağını ifade eder. Onların bu şekilde düşüncelerinin özünde süs olan altın veya gümüşün sarf akdindeki diğer altın ve gümüşe mukabil gelen karşılığın olduğu, fazla olan altın ve gümüş miktarının ise süsten geriye kalan kılıcın karşılığının olduğu anlayışı yer almaktadır.³⁰⁹ Altın ve gümüşten olan süs miktarının diğer semenin yarısı kadar veya daha fazla ise faize sebebiyet vereceğinden caiz değildir.³¹⁰ Hanbeli mezhebinde tercih edilen görüş ise, burada kastedilen şeyin süs olmadığı, bundan dolayı altın veya gümüşle süslenmiş kılıcın bir diğer ıvaz olan altın veya gümüşe karşılık satılabileceğidir.³¹¹

Aynı cinsten olan bedellerin değişiminin eşit olması gerektiği, cinsler farklılaştığında eşitliğin aranmayacağı varid olan haberlerden sarıh bir şekilde anlaşılmaktadır. Bu konuda oluşmuş bir icma vardır. Hadislerde zikredilen bu maddelerin dışındaki bedellere gelince, ulema bu konuda kıyası şeri delil olarak kullanmış ve ilgili maddelerdeki illetleri tesbit ettikten sonra hadislerde geçmeyen diğer bedellere zikredilen bedelleri aralarındaki illet birliği neticesinde kıyas etmişlerdir. Mu’alliller hadiste geçen altın ve gümüşün illetiyle kalan dört maddenin illetlerinin tek olduğu konusunda ittifak etmiştir. Ancak tek olan bu illetleri belirleme noktasında ihtilaf etmiştir. Hanbelîlerde en meşhur olan görüş ise cins birliği ile keyl ve vezin birliğidir. Buna göre her ölçülebilen ve tartılabilen mallar cinsler aynı olduğunda yenen veya yenmeyen olsun eşitlik şartına uyulmazsa faiz gerçekleşebilir. Buna göre hadiste varid olan maddelerin dışında hububat, keten, pamuk, yün, kına, demir, bakır vb. maddelerde ister yenen cinsten olsun isterse yenmeyen aynı cins malların mübadelesinde eşitlik şartına dikkat edilmesi gerektiği aksi takdirde aralarında faizin gerçekleşebileceği anlaşılmaktadır.³¹² Hanbelîlerin illeti bu şekilde belirlemelerinde Hz. Peygamber’in (as) şu hadisi dayanaktır: “*Bir dinarı iki dinara, bir dirhemi iki dirheme, bir sa’yı iki sa’ya satmayın. Çünkü ben sizin faize düşmenizden korkuyorum.*” Hz. Peygamber (as) bu şekilde söyledikten sonra orda bulunanlardan biri kalkıp şöyle dedi: “*Ya Rasulallah! Atı atlara karşılık satan birisini gördüğünde ne dersin.*” Hz. Peygamber (as) “*peşin olurlarsa*

³⁰² İbn kudame, el-Muğni c.6 s.60

³⁰³ A.g.e. c.6, s.60

³⁰⁴ İbn Rüşd, Bidayetü’l-Müctehid, c.2, S.197

³⁰⁵ İbn Rüşd, Bidayetü’l-Müctehid, c.2, S.197

³⁰⁶ A.g.e. c.2, S.197

³⁰⁷ Şafi, el-Üm c.3 s.31

³⁰⁸ İbn Rüşd, Bidayetü’l-Müctehid, c.2 s.197

³⁰⁹ A.g.e. c2 s.197

³¹⁰ Mevsilî, el-ihdiyâr, c.2 s.296

³¹¹ Muhammed bin Abbas ed-dimeşkî el-Hanbelî, el-ahbaru’l-ilmıyye mine’l-ihiyaratu’-fikhiyye (ys), Daru’l-âsime, s.189

³¹² İbn kudame, el-Muğni c.6, s.56

herhangi bir sakınca yoktur.”³¹³ Hanbelîlerin illet konusundaki bir ikinci görüşü ise hadislerdeki altın ve gümüşün para olma özelliğinde olması, diğer maddelerin ise yiyecek özelliğinde olmasıdır. İleti bu şekilde belirlemelerinde Hz. Peygamber’den (as) gelen şu hadis esas olmuştur: “ *Nebi(as) yiyeceğin yiyeceğe karşılık ancak misli misline olursa satılabileğini emretti.*”³¹⁴ Bu durumda yiyecek maddesi ve parasal değeri olmayan maddeler birbiriyle eşitlik şartına uyulmadan farklı cins malların birbiriyle fazlalık olarak sarf edilmesi gibi mübadele edilebilir. Üçüncü görüşleri ise hadiste geçen altın ve gümüşün dışındaki maddelerde illetin ölçülebilir ve tartılabilir olmasının yanında yiyecek olmasıdır. Buna göre ölçülüp tartılamayan, elma, armut, nar, yumurta, ceviz, hıyar vb. maddelerde ve yiyecek olmayan, za’feran demir, kurşun vb. maddelerde mübadele yapıldığında faiz(ribe’l-fadl) gerçekleşmez. Şafîlerin illet konusundaki görüşleri Hanbelîlerin ikinci görüşleriyle aynıdır. Buna göre hadisin dışındaki diğer maddelerde sarf akdinin hükümlerinin uygulanabilmesi için semeniyet ve taam birliğinin olması gerekir. Buna göre bu malların aynı cinslerinin misli misline farklı cinslerinin ise peşin olarak mübadele edilmesi gerekir.³¹⁵ Şafîlerin bu konuda esas aldıkları hüküm Hanbelîlerle aynıdır. Malikiler ise hadislerde zikredilen bedellerin dışındaki bedellerde semeniyet ve biriktirilebilir özelliğini illet olarak ortaya koymuşlardır. Hanefilere göre ise illet cins ve kadr özelliğidir. Kadr ölçek ve tartıyı içerirken cins ise iki aynı cins malın değişimini ifade eder. Buna göre aralarında bu illet birliği olan bedellerin değişimin misli misline ve peşin olması gerekir. Eğer illet birliği yoksa mübadelenin verisiye olmaması koşuluyla birbirinden fazla olabileceği anlaşılmaktadır.³¹⁶ Hanefiler illeti belirlerken Hz. Peygamber’den (as) gelen şu hadisleri esas almışlardır: “ *Faiz ancak altında ölçülende tartılarda yenen ve içilende vardır.*”³¹⁷ “ *Bir dinarı iki dinara bir dirhemi iki dirheme, bir sa’yı iki sa’ya satmayın.*”³¹⁸ Fukaha belirledikleri bu illetler doğrultusunda hadislerde ifade edilen maddeleri genişletmişler, aynı illeti taşımaları halinde diğer maddeleri de faiz kapsamında değerlendirmişlerdir. Bu maddelerin değişimini de sarf akdi hükmüne sokmuşlar; hadislerde zikredilen maddelerin hükmünü bu maddelere de kıyas ederek uygulamışlardır.

3-Muhayyerliğin Olmaması

Sarf akdinde şart muhayyerliğinin kabul görülmemesine mukabil ayıp ve görme muhayyerliği caiz görülmüştür.³¹⁹ Şart muhayyerliğinin caiz görülmemesinin sebebi muhayyerliğin bedellerin kabzedilmesi şartını ortadan kaldırmasıdır. Ulemanın bu şart üzerinde ittifak ettiğini yani tarafların ayrılmadan önce bedelleri teslim etmesi gerektiğini daha önce ifade etmiştik.³²⁰ Muhayyerliğin şart olarak koşulması akdin kurulmasını engelleyeceğinden şart muhayyerliği caiz olarak görülmemiştir.³²¹ Görme ve ayıp muhayyerliği ise mebi’de mülkiyet hakkının sübutuna engel olmadığından caizdir. Çünkü bu durum kabzin olmasına engel değildir. Ancak paranın satışında ve diğer borçlarda akit mebi’lerin aynı üzerinde değil de misli üzerinde meydana geldiğinden görme muhayyerliği oluşmaz.³²² Ayıp muhayyerliğinin mahiyeti hakkında fukaha ihtilaf halindedir. Tarafların semenleri kabzettikten sonra semenlerde herhangi bir ayıbın veya kusurun ortaya çıkması durumunda farklı görüşler ortaya koymuşlardır. Hanefilere göre ayıplı bedel altın ve gümüşten imal edilmiş eşya gibi ferden muayyen ise tarafların birbirlerinden ayrılmış olsa bile akid son bulur; zira bu tür bir bedelin telafisi mümkün değildir. Gümüşle süslenmiş bir kılıcı, içerisindeki gümüş miktarından daha fazla gümüş vererek satın alan bir kimsenin, satın aldığı kılıçta ayıp çıkması durumunda bu kılıcı iade etme hakkı vardır. Bu durumda kadının karar vermesine gerek kalmadan akid karşılıklı rıza ile bozulduğu için ikale hükmüne tabi olur. Böylece taraflar haklarından vazgeçmiş olur. Eğer tarafların dışında başka bir taraf akde

³¹³ Ahmed b.Muhammed Hanbel, el-Müsned, thk. Şuayb Arnavut, Beyrut: Müessesetu’r-risale, 1996, c.10, s.125

³¹⁴İbn kudame, el-Muğni c.6, s.56

³¹⁵A.g.e. c.6, s.56

³¹⁶ Mevsilî, el-ihyâr, c.2, s.296

³¹⁷Ali b. Ömer b. Ahmed Dârekutnî, es-sünenü’ d-dârekutnî, thk. şuyab Arnavut, Beyrut: Müessesetü’r-risâle, 2004, c.3, s.14

³¹⁸ Ahmed bin Hanbel, el-Müsned, c.10, S.125

³¹⁹Zühaylî, el-fikhu’l-islamî, c.4, s.638

³²⁰ Ali bin Abdü’-Kâdir, Mu’cemu fikhi’t- temhîd, s. 300

³²¹ Kâsânî, Bedâi’u’s-sanâ’î c.5, s.216

³²² Zühaylî, el-fikhu’l-islamî, c.4,s.638

dâhil olursa bu sefer yeni bir akid oluşur. Kadının karar vermesi akdin fesh edilmesine sebebiyet verir.³²³ Aynı şekilde altın ve yaldızlı cevherlerle süslenmiş bir kılıcın içerisindeki yaldızlı cevherde ayıp olduğunda veya içerisinde yakuttan taş olan gümüş bir yüzüğün yakutunda ayıp olması veya içerisinde ayıp olan gümüşten bir ibriğin dirhem karşılığında satın alınması, sarf akdinin bozulmasına sebebiyet verir. Çünkü bu durumların hepsinde ayıp muhayyerliği oluşur. Tarafların semenlerdeki aybı gidermesi semenlerin birbirine bitişik olması dolayısıyla mümkün olmadığından akit fesh edilir. Veya taraflar ayıplı bedelle beraber yeni bir satım akdiyle sarf akdi yaparlar. Mest alan bir kimsenin aldığı mestlerden birinde bir kusur çıkarsa mestleri iade etme hakkı doğar; veya yeni bir bedelle taraflar akdi yeniden yapar. Bu şekilde mestleri birbirinden ayırmak nasıl mümkün olmuyorsa gümüşle veya altınla süslenmiş bir kılıcı veya ibriği içerisindeki süsten ayırmak mümkün olmaz. Bu durum taraflara akdi bozma ve isterlerse yeniden bir akid yapma imkânı doğurur.³²⁴ Ancak ayıplı bedel telafisi mümkün olan altın veya gümüş cinsinden aynı ve nakdi değeri olan paralara yapılırsa taraflar ayrılmadıkları sürece ayıplı bedelin geri verilmesi halinde akit geçerli olur. Ancak bu durumda da akiddeki ayıp miktarı semenin yarısına veya daha fazlasına denk olmaması gerekir. Bu taktirde akid geçersiz hale gelir. Taraflar ayrılmadan önce semenin yarısından az olan ayıplı kısım telafi etmesi halinde akid geçerli olur. Tarafların birbirinden ayrılması halinde ayıplı bedel telafi edilmiş olsa bile akit geçersiz olur. Bu taktirde taraflar kabzetme şartını ihlal ettikleri için yeni bir akde ihtiyaç duyarlar.³²⁵

Malikiler sarf akdinde mübadele yapılırken bedellerin hazır olmasını şart koştuğundan bedellerin gıyabında yapılan sarf akdinin batıl olduğu görüşündedirler. Bundan dolayı bedellerde çıkacak aybın da hiçbir hükmünün olmadığını beyan ederler. Bedellerden birinin akit meclisinde hazır olmasıyla da akdin caiz olabileceğini savunurlar. Aksi taktirde yani bedellerin akit meclisinde hazır olmaması borcun borca karşılık satılmasıdır ki bu da caiz değildir.³²⁶ Bedellerin hazır olması durumunda herhangi bir ayıp ortaya çıkarsa taraflar razı olursa akid geçerli olur. Ancak ayıplı olan kısım iade edilirse iade edilen kadar kısımda sarf akdi bozular. Ayıplı kısım arttıkça bedellerin aybı kadar sarf akdindeki ayıplı kısmın değeri bozular.³²⁷

Hanbelilerde ise taraflar hazır bulunan bedeller üzerinde akid yaptıktan sonra bedellerde aslından olmayan bir ayıp çıkarsa gümüşe kurşun veya bakır karışması gibi, akid batıl olur. Eğer bedellerde aslından olan bir ayıp mevcutsa gümüşün siyah olması, basım esnasında gümüşün kaba çıkması veya hatalı basılması gibi akid sahih olmakla beraber müşteri razı olmakla akdi fesh veya red arasında muhayyer olur. Bu durumda ayıplı olan kısım değiştirilmez. Çünkü akid muayyen olan bedel üzerine yapılmıştır. Eğer kusurlu bedel değiştirilip yerine başka bedel alınacaksa bu taktirde satın almadığı şeyi almış olur. Bundan dolayı akid batıl olur. Bu durum aslından olmayan ayıp konusundaki bedeller içinde aynıdır. Muayyen olmayan bedellere kendi aslından olan bir ayıp karışması durumunda bedeller kabzedilip akit meclisinden ayrılmadan önce ayıp fark edilirse, ayıplı olan kısım kadar bedel talep etme hakkı doğar. Çünkü bu durumda akid mutlak olarak gerçekleşmiştir. Akid meclisinden taraflar ayrılmadıkça ayıplı kısmın telafisi mümkün olabilmekte ve akid geçerliliğini sürdürebilmektedir. Ancak bedeller altına altın veya gümüşe gümüş gibi aynı cinsten olursa ve bu durumda değer kaybını talep etme seçilirse mümasalet şartına bağlı olarak fazlalık ortaya çıkacağı için sarf akdi geçerli olmaz. Bedeller farklı cinsten olursa ayıplı kısmı talep etmesi caiz olur. Bedellerdeki ayıplı kısım taraflar ayrıldıktan sonra fark edilirse bu durumda kabzetme şartı ihlal edildiğinden akid geçersiz olur.³²⁸

Şafililerin muayyen bedeller üzerinde akid yaptıktan sonra bedellerde aslından olan veya olmayan bir ayıp çıkması durumundaki görüşü Hanbelilerle aynıdır.³²⁹ Muayyen olmayıp kusurlu çıkan bedeller konusundaki bir görüşünde taraflar ayrılmadıkça ayıplı kısmın telafisinin mümkün olabileceğini ve akdin geçerliliğini devam edebileceğini savunurken diğer görüşünde ise tarafların ayrılmasından sonra da telafinin mümkün olabileceğini ifade etmektedir. İmam Şafi'ye göre tarafların ayrılmadan önce ayıplı olan kısmı telafi

³²³Serahsî, el-Mebsût c.14, s.66

³²⁴ Serahsî, el-Mebsût c.14 s.67

³²⁵A.g.e. c.14 s.67

³²⁶ İbn kudame, el-Muğni, c.6 s.103

³²⁷ Ag.e. c.6, s.103

³²⁸ İbn kudame, el-Muğni c.6, s.110

³²⁹ A.g.e. c.6, s.101; Şafi, el-Üm c.31

etmesi caiz ise ayrıldıktan sonra da kusurlu olan kısmın telafisi caiz olabilir.³³⁰ İmam Şafi bu durumu selem akdine benzetmektedir. Selem akdinde taraflar akdi kurup ayrıldıktan sonra, satıcı semende kusuru tespit etse semenin iadesiyle akit geçersiz olabilir.³³¹

Sarf akdindeki muhayyerliği bu şekilde ifade ettikten sonra bir diğer şart olan ertelemenin olmaması başlığına geçebiliriz.

4-Ertelemenin Olmaması

Sarf akdinde taraflardan biri veya ikisi gecikmemelidir. Aksi taktirde akid fasid olur. Taraflar ayrılmadan önce semenleri kabzetmesi gerekir. Gecikme ise semenlerin kabzedilmesini erteler. Ancak ertelemelerine rağmen tarafların ayrılmadan semenleri kabzetmesi akdin geçerli olmasını sağlar. Malikilerin dışındaki mezhepler göre ertelenmesine rağmen akid meclisinde taraflar ayrılmadan semenleri mübadele etmesi sarf akdinin geçerli olmasını sağlamaktadır. Malikilere göre tarafların semenleri mübadele etme konusunda gevşek davranması ve kabzı ertelemeli akdin fasid olmasına sebebiyet verir.

Bu şart esasında tarafların ayrılmadan önce semenleri kabzetmesi gerektiği şartını etkilediğinden kabz şartına dâhildir.³³² Dolayısıyla kabz şartıyla alakalı meseleleri bu şartı işlerken ifade ettiğimizden, ayrıca bir kere daha ifade etmiyoruz. Kabz şartının hükümleri esasında bu akid için de geçerlidir.

SONUÇ

Sarf akdinde konu olan bedellerin para ve para hükmünde olması gerekir. Sarf akdi ile ilgili varid olan hadisler incelendiğinde altın ve gümüş veya bunlarla imal edilmiş bedeller dışında o zamanın şartlarında tedavülde geçerli olan diğer bedellerin de (arpa ve buğday) para gibi kullanıldığı göze çarpmaktadır. Dolayısıyla alışverişin bir çeşidi olan sarf akdinde bedellerin sadece nakit para olarak sınırlandırılması mümkün değildir. Para özelliği olan bedeller mübadelesi için de sarf akdi söz konusudur. O zamanın şartlarında kâğıt paranın tedavüldeki yerini imkânlardan dolayı almamış olması sebebiyle alışverişte para ve para hükmünde olan bahsedilen bedeller kullanılmaktaydı. Zaman geliştikçe bahsedilen bu bedellerin yerini ilk önce madeni paralar sonra da kâğıt paralar almıştır. Günümüzde artık alışveriş çoğunlukla kâğıt paralarla veya kredi kartlarıyla yapılmaktadır. Bundan dolayı bu paraların birbiriyle değişiminde veya bu paralarla diğer bedellerin mübadelesinde sarf akdinin hükümleri uygulanması kaçınılmaz olacaktır. Fıkıh eserlerinde genel kabul görmesi halinde altın ve gümüşün dışındaki metallerin de para gibi işlem göreceği ve bunlara da sarf hükümlerinin uygulanacağı kabul edildiği gibi günümüzde baskın görüş piyasaya hâkim olması halinde kâğıt paraya da sarf akdinin hükümlerinin uygulanması gerektiği yönündedir. İslam Konferansı Teşkilatı'na bağlı İslam Fıkıh Akademisi, 1986 yılında yapılan üçüncü dönem toplantısındaki 21 sayılı kararıyla bu kanaati desteklemiştir. Altın, gümüş ve hadislerde varid olan diğer bedellerin Hz. Peygamber (as) döneminde bir takım hükümlere tabi tutulması öncelikle bunların parasal özelliğe bağlı olduğundan dolayı para özelliği taşıyan her türlü bedelin aynı hükmü taşıması şârinin amacına uygun görünmektedir. Bundan sebeple günümüzde özellikle para ve para hükmünde olan şeylerin (emtia, çek, senet, hisse seneti vs.) mübadelesinin sarf akdi kapsamında değerlendirilmesi gerekmektedir. Zamanın gelişmesine bağlı olarak alışverişte yerini alan bu yeni bedellerden para ve para hükmünde olanlarının ayrıntılı bir şekilde farklı yönleriyle araştırılmaya değer bir alan olarak dikkatimizi çekmektedir.

KAYNAKÇA

1. Abdülatî, Şaban vd. *el-Mu'cemü'l-vesit*, (ys.) Mektebetü'l-şürûki'l-devliyye, 1465/2004 I-II.
2. Ahmed b.Hanbel, Ahmed b. Muhammed (v.241/855), *el-Müsned*, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1415/1995, I-XXXXX
3. Abdü'l-kâdir, Ali bin, *Mu'cemu fıkhi't- temhîd*, Beyrut: Darü ibn hazm

³³⁰ A. g.e. c.6, s.105

³³¹ A.g.e. c.6, s.109

³³²Zühaylî el-fıkhu'l-islamî, c.4, s.638

4. Buhârî, Muhammed b. İsmail el-Buhârî (v.256/872), *el-Camiu's-sahîh*, Mısır: Tavkü'n-necât, 1312/1984, I-IX
5. Dârekutnî, Ali b. Ömer b. Ahmed (v.385/ 966), *es-Sünenü'd-Dârekutnî*, thk. Şuayb Arnavut, Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1465/2004, I-VI
6. Dimeşkî, Muhammed bin Abbas el-Hanbelî, *el-ahbaru'l-ilmiiyye mine'l-ihtiyaratu'-fikhiyye* (ys), Daru'l-âsime
7. Fetava, *el-Hindiiyye* (ys) bi'l-matba'ti'l-emiriiyye, 1310, Hanbel, Ahmed b.Muhammed (v.855/1430), *el-Müsned*, thk. Şuayb Arnavut, Beyrut: Müessesetu'r-risale, 1405/1985, I-XXXXV
8. Himyerî, Mâlik b. Enes, el-Asbahî (v.179/795), *el-Muvattâ*, (İmam Muhammed Rivayeti), Kahire: Metâbiu'l-ehrâm, 1414/1994.
9. İbn Kudâme, Muhammed b Abdullah (v. 620/1123), *el-Muğnî*, Beyrut: Daru'l-fikr, 1412/1992, I-XII.
10. İbn Kudâme, Ebu'l-ferec (v.682/1283) *eş-şerhu'l-kebir*, (ys.), 1995, I-XII
11. İbn Müflih, Burhaneddîn (884/1479), *el-Mübdî Şerhu'l-muknî*, Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiiyye, 1997, I-VIII
12. İbn Rüşd, Muhammed b. Ahmed (v. 595/1198), *Bidâyetü'l-müctehid ve nihâyetü'l-muktesid*, Beyrut: Dârü'l-ma'rife, 1402/1982, I-II.
13. Kâsânî, Ebû Bekr b. Mes'ûd (v. 587/1191), *Bedâ'iu's-sanâ'i*, Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiiyye, 1406/1986, I-VII.
14. Merğınânî, Ali b. Ebî Bekr (v. 593/1197), *el-Hidâye şerhu bidâyeti'l-mübtedî*, Beyrut: Daru'l-erkam, (ts.) I-IV.
15. Mevsîlî, Abdullah b. Mahmûd (v.683/1284), *el-İhtiyâr li- ta'lili'l-muhtâr*, Beyrut: Daru'l-erkam, (ts.) I-V.
16. Neseî, Ebi'l-berekât (v.710/1308) *Kenzu'd-dakaik*, Beyrut: Daru's-sırâc, 2014
17. Şâfî, Muhammed b. İdrîs (v. 204/820), *el-Ûm*, I-VIII, Beyrut: Dârü'l-ma'rife, (ts.), I-VIII.
18. Şirâzi, İbrahim b. Ali b. Yusuf Ebû İshak (v.476/1083), *Tabakâtü'l-fukeha*, thk, İhsan Abbâs, Beyrut: Dârü'r-râidu'l-arabî, 1390/1970.
19. Tusulî, Abdüsselam (v.1258-1842) *el-behçetü fi şerhi'l-tuhfeti*, Beyrut: Dârü'lkütübi'l-ilmiiyye, 1998, I-III
20. Zerkeşî, Zeynuddîn (v.772/1370), *Şerhu'z-zerkeşî a'lâ Muhtasaru'l-Hırakî*, Riyad: Mekkebetü'l-a'bikân, 1993, I-VII
21. Zeylâî, Abdullah b. Yûsuf (v. 762/1360), *Nasbü'r-râye li ehâdîsi'l-hidâye*, Beyrut: Müessesetü'r-reyyân, 1418/1997, I-V.
22. Zühaylî, Vehbe, *el-Fikhü'l-islâmî ve edilletüh*, I-VIII, Şam: Dârü'l-fikr, 1985/1405.

**İSLÂMÎ DUYARLIKLIL ÖYKÜCÜLÜKTE GÖÇ İZLENİMLERİ: TAŞRADAN KENTE GÖÇ
EDEN YAZARLARIN ÖYKÜLERİNDE KENT İMGESİ***
**IMPRESSIONS OF MIGRATION IN ISLAMIC STORY: THE IMAGE OF THE CITY IN THE
STORIES OF WRITERS WHO IMMIGRATE FROM THE PROVİNCIAL TO THE CITY**

ÖZ

1960'lı yıllardan itibaren öykü kitapları yayımlayan Rasim Özdenören, Sezai Karakoç, Mustafa Kutlu gibi bazı öykücüler Maraş, Diyarbakır, Erzincan, Kilis, Niğde gibi taşradan İstanbul ve Ankara gibi büyük kentlere göç etmiş yazarlardır. Bu yazarlar sahip oldukları İslâmî dünya görüşü bağlamında edebi metinler yazmışlardır. Edebi üretimlerinde beliren önemli konulardan biri de göç meselesidir. Taşradan büyük kentlere göç eden ailelerin kent hayatındaki trajik yaşamları yazarları bu konuya itmiştir. Ancak özellikle göç eden muhafazakâr dindar kesimden aileler metinlere konu olmuş ve bu ailelerin kent hayatındaki durumları sıklıkla işlenmiştir. Bu çalışmada Türkiye'deki sosyal hareketliliğin ve göç meselesinin yoğun olduğu 1960'lı, 1970'li ve 1980'li yıllarda yayımladıkları öykü kitaplarında büyük kentlere göç etmiş aileleri konu edip kent hayatına dair izlekler sunan İslâmî duyarlıklı öykücülük anlayışına sahip Rasim Özdenören, Sezai Karakoç, Mustafa Kutlu gibi yazarların metinlere odaklanılacaktır. Çalışmada yazarların öykü metinlerinde göç eden aileler bağlamında kent imgesinin nasıl işlendiği incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: İslâmî Duyarlıklı Öykücülük, Göç, Göçmen, Kent, Taşra.

ABSTRACT

Some storytellers such as Rasim Özdenören, Sezai Karakoç, Mustafa Kutlu, who have been publishing story books since the 1960s, are writers who have migrated from provincial such as Maraş, Diyarbakır, Erzincan, Kilis, Niğde to big cities such as İstanbul and Ankara. These authors wrote literary texts in the context of their Islamic worldview. One of the important issues that appear in their literary production is the issue of migration. The tragic lives of the families who migrated from the countryside to the big cities in the urban life pushed the authors to this subject. However, especially families from conservative religious groups who migrated have been the subject of texts and the situations of these families in urban life have been frequently discussed. In this study, Rasim Özdenören, Sezai Karakoç, Mustafa Kutlu, Hüseyin Su, who has an Islamic-sensitive storytelling approach, presents themes about urban life by talking about families who migrated to big cities in the story books published in the 1960s, 1970s and 1980s, when the social mobility and migration issue in Turkey were intense. The texts of authors such as Mustafa Kutlu will be focused on. In the study, it will be examined how the image of the city is processed in the context of migrating families in the story texts of the authors

Keywords: Islamic Storytelling, Immigration, Immigrant, City, Country.

** Araş. Gör. Dr., Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Türk Dili Ve Edebiyatı Bölümü. E-posta: bilaldemir@yyu.edu.tr.
ORCID: 0000-0002-2913-7946

* Bu çalışma 2021 yılında Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü bünyesinde tamamlanan "Modern Türk Öykücülüğünde İslâmî Söylem (1960-1990)" başlıklı Doktora tezinden genişletilerek üretilmiştir.

GİRİŞ

Türkiye’de 1950’lerden itibaren başlayan sanayileşmeyle beraber taşradan büyük kentlere doğru hızlı bir iç göç başlamıştır. Çoğunlukla ekonomik nedenlerle büyük kentlere gelen insanlar, geldikleri taşra kültüründen farklı, yeni bir yaşam kültüründe yaşamak zorunda kalmışlardır. Kent hayatının sosyo-ekonomik gerçeklikleriyle karşılaşan aileler; yeni bir mekânsal duruma geçiş yapma, değişip dönüşme, yeni değerler kazanma gereğini hissetmiş ve buna göre yaşamlarını adapte etmişlerdir. Özellikle taşradan kente gelen muhafazakâr ailelerde değişim ve dönüşüm bazen trajik olaylara sebep olmuştur. Bununla birlikte muhafazakâr yapıdaki taşra insanların kentlerde birikmesiyle buralarda İslâmcılığın nüfuz bulmasına da imkân sağlamıştır. Bedri Gencer’e göre “1960’tan sonra kentlere artan göçün etkisiyle yavaş yavaş İslâm’ı bir ideoloji olarak benimseyebilecek şehirli ve tahsilli bir Müslüman tipi ortaya çıkmıştır” (Gencer, 2013: 83). Nitekim daha sonra İslâmî yayıncılığın gelişmesini sağlayacak olan birçok yazar ve aydın da bu yıllardan itibaren büyük şehirlere göç eden insanlar arasından çıkmıştır.

İslâmcı kesimden yazarların önemli bir ortak özelliği kırsal kökenli olmalarıdır. Maraş, Kilis, Erzincan, Sivas, Erzurum gibi bölgelerde doğan birçok edebiyatçı ve yazar; ailelerinin göç etmesi, kendilerinin devlet memuru olmaları ya da yayıncılık işleriyle nedeniyle Ankara ve İstanbul’a taşınmıştır. Taşra bölgelerinde doğup büyüyen yazarların belleklerinde kalan çocukluk ve gençlik yıllarındaki hikâyeler sonraki yıllarda edebi metinlerine yansımıştır. Yazarlar, modern kent hayatının yaşam biçiminden, sokaklarından, insanından ziyade taşradan bildikleri ve tecrübe ettikleri hayatı, tabiatı, olayları ve durumları konu edinmişlerdir. Dolayısıyla bu yazarların metinlerine bakıldığında geldikleri taşra kasabalarından hikâyeleri konu ettikleri ve öykülerinin çoğunu bunlardan oluşturdukları dikkati çeker. Ancak yazarlar için asıl öne çıkan konulardan birisi ise taşra kasabalarından büyük kentlere göç eden ailelerin yaşamları olmuştur. Büyük kentlere göç eden işçiler, hamallar, babalar ve çocuklar; ailelerin yaşadıkları gecekondu; insanî olmaktan uzak yaşam koşulları yazarların metinlerinde yer almıştır.

Kuşkusuz 1950 sonrası Türkiye’de büyük bir değişim ve dönüşümün kapısını aralayan iç göç meselesi, Türk edebiyatında çok önemli yer kaplar. Bu yıllarda ve sonraki yıllarda göç meselesini odağa alan birçok edebi metin yayımlanmıştır (bk.: Kurt, 2018) Özellikle toplumcu gerçekçilik anlayışı doğrultusunda yazılan metinlerde göç konusunu bulmak mümkündür. Aynı şekilde İslâmcı yazarlar da dönemin bir gerçekliği olarak göç meselesine odaklanmış ve özellikle 1970 sonrası öykü metinlerinde bu konuyu sıklıkla işlemişlerdir. Nitekim bu konuya önceden vurgu yapan Sezai Karakoç, İslâmcı yazarların taşradan büyük kentlere gelen ailelerin yaşadığı problemleri metinlere taşınması için 1964 yılında bir yazı kaleme almıştır. Toplumcu gerçekçi yazarların göç eden insanı başka türlü işlediğini iddia eden Karakoç, İslâmcı yazarların taşradan kente gelen ailelere daha İslâmî ve geleneksel bir bakışla yaklaşılmasını ve onun yaşadığı durumları daha gerçekçi bir şekilde dile getirilmesi gerektiğini vurgular (Karakoç, 2012: 62-65).

1960’lı yıllardan itibaren Türk öykücülüğünde kendilerine has bir anlayışla İslâmî duyarlıklı öyküler yazan bazı yazarlar, İslâmcılık ideolojisinin içerdiği modernleşme, gelenek, kimlik ve mekân hakkında metinlerinde çeşitli söylemler oluşturmuşlardır. Modern İslâmî duyarlıklı öykü anlayışı, Batılılaşma veya modernleşme ile İslâm’ın birbirinden ayrı medeniyet anlayışını temsil ettiğini ileri süren içeriklerle dönemin siyasal, toplumsal, kültürel ve sanatsal gelişmelerinden etkilenmiş ve değişimler göstermiştir. Öykü metinlerinde 1950 sonrasında Türk öykücülüğü içinde gelişen biçimsel yenilikler takip edilmiş ve bunlar uygulanmıştır. Öykülerde modernist bir dil ve anlatım tavrı sergilenmiştir. Ayrıca dergicilik çerçevesinde gelişen bu öykücülük, yerli ve millî olma, mahremiyeti esas alma gibi mahiyetlere sahiptir.³³³

Bu çalışmada da 1960’tan sonra Türk edebiyatında İslâmî hassasiyetlerle öykü yazmış olan Sezai Karakoç, Rasim Özdenören, Mustafa Kutlu gibi yazarların öykü metinlerinde geçen ve taşradan kente göç eden Müslüman öznelerin kente geldikten sonraki yaşamları ve kent izlenimleri üzerinden göçmen kimliği ve göçmenin belleğindeki kent imgesi incelenecektir.

³³³ İslâmî duyarlıklı öykücülük terimi ve anlayışı için ayrıca bk.: (Demir, 2021).

Göçmenin Belleğindeki Kent İzlenimleri

İslâmî duyarlıklı öykü metinlerinde 1970’li yıllardan itibaren sıklıkla işlenmeye başlanan göç konusu daha çok göçmen kimliğinin kentteki yaşamı üzerinden belirginleşmektedir. Metinlerde Batılı yaşamın yeri olarak gösterilen kent, İslâmî kültürdeki şehirden ayrılmaktadır. Kent, Türk modernleşmesiyle Batılı bir mekâna evrilmiştir. Yazarlar bu fikir ve düşünceyle kenti değişim ve dönüşümün yeri olarak görürler. Bu nedenle kent; “karanlık bir madde”, “kötücül bir varlık” olarak anlam kazanmaktadır.

İslâmî duyarlıklı öykülerde sıklıkla kullanılan bir tema olarak taşran kente göç eden özne konusu çoğu zaman bir kimlik meselesiyle ilişkili olarak anlatılmaktadır. Bu nedenle göç eden özneler; kimlik yitimi, yabancılaşma, sürgünlük ve yersiz-yurtsuzluk gibi günümüz çağdaş göç literatüründe kullanılan kavramlarla okunabilecek durumdadır. İslâmî duyarlıklı öykülerde merkezin dışında, kültürel periferide kalma ve pasif bir varlık olarak kendi kimliğini inşa eden kimlikler, öteki olma psikolojisi ile yansıtılmaktadırlar. Öykü metinlerinde birçok karakter taşradan gelip kentte değişim yaşamaktadır. Bu da bir göç kimliğinin öne çıkmasına neden olmaktadır. Bu durum sürgün psikolojisine benzemektedir. Zygmunt Bauman’a göre göç ve sürgünlük bir ötekilik ve yabancılaşmadır. Bauman, sürgün ve göç kimliğini çok çarpıcı şekilde dile getirir: “Göçmen yer değiştirmez, yeryüzündeki yerinin yitirmekle vatanından olmuştur ama yeni bir vatan da bulamamıştır” (Bauman, 2016:200-203). Ian Chambers da bu kimliği “kesintili bir var olma durumu” ile açıklayarak a’rafta olmaya, kimliğin geldiği yer ile bulunduğu arasında var olamamaya, kesintili bir yaşamla açıklamaktadır (Chambers, 2014: 43). Bu durumda kimliğin mekânsızlıkla ilişki olduğunu, mekânsızlığın da kimliksizleşmeyle ilgili olduğu görüşünü doğrulamaktadır.

İslâmî duyarlıklı öykü metinlerinde göçmenin belleğindeki mekânsızlığı, kimliksizliği ve yabancılaşmayı gösteren betimlemeler genellikle kent hakkında beliren niteliklerde var olduğu tespit edilmiştir. Taşran mutluluğunu, doğallığını ve insanlığını geride bırakan yeni bir yaşama başlayan Müslüman özne, kente geldikten sonra değişim göstermektedir. Bu değişim yazar tarafından yozlaşma ve yabancılaşma olarak gösterilmektedir. Kent, insanı değiştiren, dönüştüren yeni bir çehreye büründüren bir karanlık güç olarak tanımlanmaktadır. Çalışmanın bundan sonraki kısmında göçmen bir kimlik olarak taşradan büyük kentlere göç eden Müslüman öznelerin öykülerdeki kent izlenimleri değerlendirilecektir. Bu bağlamda öne çıkan yazarların öykü metinleri incelenerek kent imgesinin göçmen belleğindeki yeri irdelenecektir.

Karanlık Bir İmge Olarak Kent

İslâmî duyarlıklı öykülerde kent imgesi için öne çıkan tanımlamalardan biri kentin “karanlık bir madde” olarak işlenmesidir. Karanlık madde her şeyi içine alıp yutan bir şekilde ele alınır. Bu bağlamda öne çıkan yazarlardan biri Sezai Karakoç’tur.

Sezai Karakoç’ta kent olumsuz imgelerle anılır. Karakoç’un “Kent bir tabuttur artık, çivisi insan” şeklindeki mısrasına benzer anlamlarla kent öykülerinde yer alır” (Özer, 2016:200). Modern kent, Karakoç’ta “insanın hakikat ile kulun Yarattıcısı ile sahil ve sağlıklı ilişkisinin önüne engeller çıkaran, işgöç ve meşgalelerle onu meşgul eden bir ortamdır” (Andı, 2013:86). Karakoç’un Meydan Ortaya Çıktığında (1979) adlı ilk öykü kitabında kent olgusu merkeze alınarak günümüz modern kent ortamı ve yaşamı sorunsallaştırılır. Çağdaş kent düzeni, kentteki varlığı ismi verilmeden olgusal bir söylemle ele alınır. “Meydan Ortaya Çıktığında” öyküsünde kent savaş ve mahşer temasıyla verilirken “İz” öyküsünde harap olmuş bir kent, “Ölü”de ise savaşta başkenti savunmuş olan bir savaşçının ölümü ile kent imgesi verilir. “Ziyaret” öyküsünde dirilen ölülerin vaktiyle dağda kurulmuş kasabanın ovaya taşınmış olduğu görülürken ölülerin yeni kente dair düşünceleri verilir. “Kartal”da, ise kirliliğiyle güneşi dahi karartan bir kent ve içinde yaşayanlar söz konusu edilir.

“Meydan Ortaya Çıktığında” öyküsü kent ile insanın aynı imgeyle kurulduğu bir metindir. Öykü İslâm coğrafyasını halini anlatan, yıkılan harabeye dönmüş bir kent imgesiyle anlatılırken diriliş fikrinin de canlı tutan bir mekân izlenimi içindedir: “Anıyorum doğduğum şehrin dağ dağ harabelerini. Cami yıkıntılarını. Ağlaşan cami avluları. Taşlaşan, kayalardan bir parça olan hamamlar. Mezartaşı yığıntısı hâline gelmiş evler. Yalnız diri kalmış sarnıçlar. Sarnıç, aşmış yüzyılları. Azrail, sarnıcı, görüyor ve yaklaşıyor. Ve sarnıçlardan buzlu sular içiyorum yaz ortasında.. Abdest alıyorum...” (Karakoç, 1979:37).

Kentlerin harap olması onların değerlerinin değiştiğini, Batılı bir dünya algısına büründüğünü belirtmek için söylenir. İslâmî değerlerden kopup modern Batılı değerle bir yaşam biçimi kurulan modern kentler kimliksiz ve kişisiz bir kent yaratmıştır. Bunun Karakoç'ta ifadesi harap halde olmaktadır. “Meydan Ortaya Çıktığında” öyküsünde kent “aşağıda, günlük yalana batmış” (Karakoç, 1979: 37) şekilde tasvir edilir. Karakoç aşağıda olmak ve yalana batmak sözcükleriyle kültürünü kaybedip yozlaşmış kent imgesini vermektedir. Kent yaşamsal gerçekliğini kaybetmiş, değerlerini çürütmüştür. Karakoç kasabayı şehir kelimesi ile ifade ederken modern kentler için ise kent tabirini kullanır. Kent aşağıda gösterildiği gibi modern değerleriyle anlam bulur:

“Tekrar kente varabilir miyim? Bilmiyorum. Varsam bile kent yerinde kalmış mıdır? Olup biten değişiklikler onu kent olmaktan çıkarmış mıdır? Aya bulaşmış bir yumurta aklığında mıdır kent? Beni tekrar tabutuma döndürecek midir? Yoksa ben de bir metro kıyısına yerleşebilir miyim kış günü ısınmaya, ateşe muhtaç göğdemi? Gölgeyi güneşin boylu boyunca uzatmasına bırakabilir miyim? Gül koklayabilir miyim? ... İnsan yüzleri yanımdan otomobiller gibi akıp gider mi kentin büyük caddelerinde? Büyük kitapçılara girip kitapçı kızlardan korka korka kitap karıştırabilir miyim? Özgür dağlardan taşlar yuvarlayabilir miyim büyük nehirlerle doğru? Uzaktakilere, isimlerini kısaltarak ve sonu ooo... olacak şekilde kısaltarak bağırabilir miyim? Onları soframa çağırabilir miyim? Şu anda ayaklarımı kente doğru düzgün kesilmiş mezar taşlarının içinden şeffaf bir güç gibi geçirerek yaklaştırmak ve sürüklemek isterken bütün bu düşündüklerimden uçmuş bir hayal değil midir? Kente varır varmaz kent beni tekrar dışına fırlatmayacak mıdır?” (Karakoç, 1979: 8-9).

Yazar kenti yapay ilişkiler ile gösterir. Modern kent yazar için bir yaşam alanı değildir. Kentte “Gül koklayabilir miyim?” sorusu değişen değerleri göstermektedir. Karakoç kenti uygarlığın simgesi olarak düşünmektedir. Kentte uygarlığın maddimanevi bütün birikimi kendini gösterir. Karakoç'a göre “Kentler, mimari yapılarından yaşam alanlarına, konumlarından doğal güzelliklerine kadar bütün yönleriyle bir uygarlık düşüncesine göre biçimlenirler. Uygarlığın sahihliğini, inançla olan bağı üzerinden değerlendiren Karakoç, kenti de bu bağlamda değerlendirir” (Enser, 2018: 300).

“Kartal” öyküsünde ise karamsar ruh hali hâkimdir. Öyküde kent “iğrenç bir koku” imgesiyle verilmektedir. Pis koku insanın kentteki yaşamıyla özdeşleştirilir: “Aman tanrım, ne korkunç kokusu vardı kentlerin. Kartal bu kokuya dayanamazdı. İnsanla o pis kokuyu özdeşleştirmemek mümkün değildi. Ancak insanın ulaşamadığı yerler temizdi. Ve insanoğlunun ulaşamadığı gökyüzü temizdi” (Karakoç, 1979: 71). Kartal gökyüzünden kente bakarken kentin düzenini karmaşık ve anlamsız bulur: “Yeryüzü küçük, alçak pürüzlü bir şeydi. Kıvrımlar, engebeler, bulanık sular, çamurlar, arı peteğini andıran kentler... Ta yukarılarda uçarken bu yeryüzü düzenini çok karışık, bulanık, hatta anlamsız bulurdu” (Karakoç, 1979: 70). “Ziyaret” öyküsünde de kent harabeye dönmüş bir yerdir. Ziyaret öyküsünde kentlerde yaşamaya başlayan insanlar için şöyle söylenir: “Bizden sonrakiler Dağdan hoşlanmıyorlar galiba’ diyen biri sessizliği bozdu. ‘Yükseklikten hoşlanmıyorlar desene’ diye karşılık verdi bir başkası. Bir üçüncüsü, bu konudaki düşüncesini: ‘Onlar dağı boşladıklarını sanıyorlar ama, kim bilir belki de dağ onları koğmuştur’ diye belirtti” (Karakoç, 1979: 63).

Bu durum insanların tanrıdan uzaklaşmalarıyla ilgilidir. Yükseklikten hoşlanmamak ile Karakoç modern kentlerde Tanrı ve Tanrı inancının yok olduğunu anlatmak istemektedir. Eliade, “merkez simgeciliğinde dağın önemi büyüktür. Bu, yüksek olma erdemidir. Yüksek bölgeler kutsaldır” der (aktaran Narlı, 2014:15). Ancak tanrıdan uzaklaşmak insanların zararına olarak gösterilmektedir. Öyküde kentin yeni hali görüldükten sonra bu kentin ölü olduğu dile getirilir: “Neyi aradığımızı bilmiyorum ama, iyi bildiğim şey, bu kentte aranacak bir şey bulunmadığı... Ne soru, ne yanıt, ne arayış, ne çözüm. Asıl ölü bunlar. Ölmeden önce ölmüşler. Ya da, daha doğrusu, gerçek anlamında ölmeden önce ölmenin de anlamından bir zerre kadar olsun haberdar değiller. Ölmeyi bile hak etmemişler. Ölümünden sürgün gibi yaşıyorlar. Yani hiç ölüm nedir bilmemişler. Ölümünden habersiz oldukları için ölüler” (Karakoç, 1979: 67). Kenti ziyarete gelen ölümler kentte bozulmamış, değişmemiş, kirlenmemiş, geçmişten bir iz ararlar; ancak ortada, ziyarete geldikleri ölümlerden başka bir şey yoktur.

Karakoç'un öykülerinde kentin olumsuz neticeleri dağdan kopmak imgesiyle anlatılmaktadır. Karakoç portreler kitabındaki “Dağ” öyküsünde bu fonksiyonu devam ettirir. Sezai Karakoç'un Portreler kitabındaki

öykülerine kente dair düşüncelerini yazdığı metinler olarak bakılabilir. Kitapta kente ve kent yaşamına dair yoğun imgeler kurulmaktadır. “Dağ” öyküsünde kent İslâm tarihi ve peygamberler anlatılarına benzer örgülerle kurulur. Mağarada inzivaya çekilmiş karakter gaiten gelen seslerin itici gücüyle mağaradan ayrılıp kente gider. Öyküye adını veren dağ yüksekliği ile bir medeniyet tanımlaması içermektedir. Kadim İslâm şehirlerinin dağa yaslanan şehirler olduğu hatırlatılır öyküde. Öyküde anlatılan mağara imgesi de önem taşımaktadır. İnsanın kendisini ait hissetmediği bir düzenden ayrılıp dağdaki mağaraya çekilmesi, burada inzivaya girmesi ve buradan yeniden doğuşu gösterecek şekilde ayrılması mağarayı kadim metinlerde önemli bir arketip sembol yapmıştır. Mağara anne karnı, sığınma yeri, sessizlik ve tefekkür yeri gibi birçok imgeye denk gelir. Dervişler, peygamberler, veliler mağaraya çekilerek buraya sığınır. Ayrıca Kur’ân’ı Kerim’deki Kehf sûresinde mağaraya sığınan insanların burada uykuya daldıktan sonra Allah’ın hikmetiyle yüzyıllar geçmesi ve uyandıklarında hiç fark etmeseler de yeni bir zamana uyanmış oldukları anlatılır. Bu kapsamda mağara, Sezai Karakoç’un düşünce görüşü olan diriliş düşüncesi gibi, yeniden doğuşu, ihyayı, türeyişi simgeler.

“Dağ” öyküsünde kentten çıkmak ya da kaçmak insanın kendini bulması içindir. Öyküde kent, “*uyuyan bir ifrit, bir canavar ölüsü*” olarak tanımlanır (Karakoç, 1979: 98). Modern kentin böylesine bir anlamla Karakoç’ta anlam bulması kentteki yaşama olan bakışıdır. Kente giden karakter kenti “*Ve şehir, ta aşağılarda, bir canavar ölüsü gibi uzanmış yatıyordu*” (Karakoç, 1979: 98) şeklinde bulur. Kentin aşağıda olmasına medeniyet seviyesine vurgu yapılmaktadır. Karakter kente bakarken kent ona “*fildişinden bir ifrit iskeleti gibi gözükiyordu*” (Karakoç, 1979: 98). Karakter kente doğru ilerledikçe akli mağaradadır: “*Ayaklarının yavaş yavaş şehre inen yola doğru sürüklendiğini hissederken, yüzü kapanan mağaraya, gönlü yücelere ve ruhu ötelere dönük*” (Karakoç, 1979: 98). Karakterin kentten uzaklaşarak dağa inziva çekilmesinin nedeni kentte aradığı huzuru bulamamış olmasıdır: “*Ve ruhu hep kanyordu şehirde*” (Karakoç, 1979: 99).

Sezai Karakoç’un *Portreler* (1982) kitabında bütün öyküler, kenti işleyen, hem kent hem de kasaba dair yazarın düşüncelerini ortaya koyan metinlerdir. Yazarın “Dönüş” öyküsü kent ve kasaba arasında bağlantı kuran, bu bağlantının modernizm ve gelenek üzerinden şekillendiği bir durum söz konusudur. Bir baba ve oğulun portresi eşliğinde kentten kasabaya dönüşü konu alan öyküde kent, ruhsuz, hayatsız, yapay vb. sıfatlarla tanımlanırken kent insanı ise “özünü” kaybetmiş, masumiyeti bozulmuş, hoyrat, yaptığı eylemlerle insanlıktan çıkmış bir varlık olarak gösterilir. Yine Karakoç öykünün başka bir yerinde kent hayatını bitlenmek olarak tasvir eder: “*Büyük şehirde ruh bitlenir. Cin çarpar ruhu. Sılaya dönüş, bitlerden ayıklanmaktır, cin çıkartmaktır. Köke dönüştür. Ağacın ulu köklerine dayanarak gün fırtınalarından kendini koruması için bir güç tazelemesidir insanın.*” (Karakoç, 1982: 67). Büyük kentin acıları ise yapay olarak betimlenir. Kasabanın gerçekliğine karşın kent yapay ilişkiler, duygular ve düşüncelerle anlamlandırılır: “*Bu acılar tabii acılardır; büyük kentin üzüntüleri gibi yüzeyden, çarpık ve sağlıksız değillerdir.*” (Karakoç, 1982: 70). Kentin duygusuz yapaylığına karşın kasabada her şey gerçektir: “*Büyük kent yüzünden çoktandır unutulmuş gerçek neşe kaplar insanın içini, kimi zaman bu taşra saatlerinde.*” (Karakoç, 1982: 71).

“Tuzak ya da Son Günler” öyküsünde ise kent, apartman hayatı ve güneş görmeyen evler üzerinden anlatılır. Öykü karakteri Halil Bey, bir apartman girişinde tek katlı, güneş görmeyen bir evde yaşar (Karakoç, 1982: 43). Güneş görmeyen ev, bir metafor olarak, karanlık madde imgesini gösterir. Oysa eskiden kasabadaki evinde Halil Bey güneş gören bir evde kalmıştır. “*nerdeyse bir ömür, daha doğrusu geldi geleli bu büyük şehirde doğrudan güneşe açılan ve sabahları gün doğuşunu görmeğe imkân veren bir evde oturmamıştı. Çocukluğundaki o kasaba hayatı dışında hiç oturmamıştı*” (Karakoç, 1982: 43). Yazar öyküde kent ile kasaba hayatını böylece mukayese eder. Kentte “*ne gün doğuşunu, ne de gün batışını seyretmek mümkündür[r]*” (Karakoç, 1982: 44). Kasabadaki evler ise “*o vakitler, tek katlı, bahçeli evler vardı kasabada. Sabahleyin kuşlar ötüşür ve güneş, dağın ucundan döne döne, adeta yaramaz bir çocuğun neşesiyle çıkardı*” (Karakoç, 1982: 43). Fakat kent her yeri kapalı bir hapisane gibidir: “*Bu büyük kente geldi geleli, tuttuğu her evin önü yanı başka evlerle kuşatılır, ya ona güneş hiç vurmaz ya da iyice yükseldikten sonra bir iki saatlik görünmenin ardından evin öbür tarafına geçerdi*” (Karakoç, 1982: 44).

Öykülerinde kent imgesi üzerine en çok duran yazarlardan olan Sezai Karakoç kent imgesini, özünden, doğasından kopma, yozlaşmaya yüz tutma, karanlığa girme olarak nitelendirir. Karakoç için kent, doğal ve

gerçekçi yaşam alanı olan taşradan göç eden insanın yaşadığı yerdir. İslâmî bir duyarlılıkla kente yaklaşan Karakoç, modern yaşamın bedeni olarak gösterdiği kenti olumsuz imgelerle inşa etmektedir. Karakoç'un kente bakışı İslâmî duyarlıklı öykü metinlerinde belirleyici olmuştur. Birçok metinde kent karanlık, kötücül ve modern bir ifrit olarak tanımlanmaktadır.

Çözülen ve Çürüyen Bir İmge Olarak Kent

Sezai Karakoç gibi Rasim Özdenören'in öykülerinde de kent, olumsuz çağrışımlarıyla var olur. Özdenören kenti insanlara büyümlü gelen, aldatici, sahte yaşamların yeri olarak işlemektedir. Yazar “şehirleşme olgusunun kültürel boyutu olan modernizm yansımalarını” karşısında insanların büyülenmişliği ile ele alır (Akçay, 1999: 79).

Özdenören'in ilk öykü kitabı olan *Hastalar ve Işıklar* (1998) kitabındaki “Kundak” öyküsünde kente dair tasvirler yoğundur. Özdenören'in dikkat çeken metinlerinden olan “Kundak” bir delinin hatıra defteri gibi yazılmış olan, kendi dünyasında yaşadığı yoksulluk içinde, derme-çatma, çok çocuklu bir evde yaşayan bir gencin otuz sayfadan oluşan uzun öyküsüdür. Metinde hastalık teması belirgin olsa da kentteki yoksulluk ve gecekondulardaki göç insanları gibi konular da toplumsal bir sorun olarak işlenir. Öyküde kent, korkutucu ve karanlık bir imgeyle anılır: “*Kent önümde korkutucu bir labirent karanlığı ve karışıklığıyla serildi*” (Özdenören, 1998: 86). Özdenören'in kent karşısında eve sığınan ve evde hastalıkla boğuşan bireyleri için kent karanlık bir madde gibidir. Kentin her hali insanı geren bir özelliğe sahiptir: “*Kente baka baka gerindim*” (Özdenören, 1998: 87). Metinde kent, ölünün çürümüş bedeni ve çürümenin iğrenç mekânı şeklinde tasvir edilir: “*Bir felâket sonunda terk edilmiş kent. .... Sırtlan, çürük etlerine geçirmiş pençesini kentin. Ölü kendini savunamaz. İğrenç iştihasına duracak sırtlanın. İşe yaramaz bir kurttur o*” (Özdenören, 1998: 89).

Kentin ölü bir beden olarak tasvir edilmesi oldukça ilginçtir. *Hastalar ve Işıklar* kitabının bütün metinlerinde aynı bilinçle işlenen bireylerin hastalıklı ruha sahip olması gibi kentler de çürüyen bedenler olarak gösterilmiştir. Özdenören'in kente dair verdiği imgeleri olumsuz ve kötülük doludur. Bireyin bulunduğu kentle arasında uçurumlar vardır. Burayı kendisi için yaşanmaz görür. Kentlerdeki yalnızlık bireyi hasta eden durumların başında gelir: “*Doğduğumdan beri içinde yaşadığım kent değil bu. Kimseyi tanımıyorum, kimseye yüz vermiyorum*” (Özdenören, 1998: 98). Özdenören'in kente dair çizdiği karanlık ve olumsuz imgeler, kentin yoksullukla anlatılmasından da kaynaklanır. “Kundak” öyküsünde kente dair olumsuz imgelerin nedeni de yoksul gecekondulu mahallerindeki insanların yaşamlarıdır. “Tutuk” öyküsünde kentteki gecekondulu evleri şöyle anlatılır: “*Çok daha aşağılarda, kentin ovaya karıştığı yerlerde göçmen evleri vardı, bu evler temelsiz, duvarsız, yalnız bir tek toprak damdan yapılmış da, bu damlar da kimbilir hangi mucizeyle bir başlarına havaya asılıp kalmışlardı*” (Özdenören, 1998: 49). Kentin arka mahallerinde kalan göç insanları “aşağıda” ve “temelsiz” olmak ile ifade edilir. Sınıf vurgusunun açığa çıktığı metinde gecekondulu insanların her an yok olabilecek nitelikteki evleri gibi kendileri de her an yok olabilirler. *Hastalar ve Işıklar*'daki öykülerde mekân ve zaman unsurları yer almadığı için simgesel bir dille inşa edilen insanların gecekondularda yaşayan ve sonradan kente gelen insanlar oldukları hissedilir. Bu yönüyle kitaptaki imgelerin kentsoylu insanların değil, taşradan göç eden insanların yaşadıkları trajediler üzerinden şekillendiği söylenebilir.

Rasim Özdenören öykülerinde kent, birey için çürümenin, aile içinse çözülmenin yeri olarak gösterilir. Rasim Özdenören, *Hastalar ve Işıklar* kitabından sonra yayımladığı *Çözülme* (1973) kitabıyla kent konusuna daha çok eğilmeye başlar. Kitaba adını veren çözülme bir toplumsal dram olarak izah edilen kente göçün sonucunda değişen ailelerin kaderi olarak gösterilir. Bu bağlamda yazarın kente ve çözülmeye dair ilk söylemleri “Şimdi Çok Uzaklarda” öyküsüyle açığa çıkar. Öykü, Özdenören öykücülüğünde bir ailenin kente gelerek çözülmeye doğru gitmesinin ilk öyküsüdür. Öyküde anlatılan konu yeni evli çift olan Yakup ile karısının kente taşınmalarıdır. Karısı kente gitme fikrine sıcak bakmaz, kent fikrinden korkar: “*Oradan korkuyorum*” diye konuştu karısı. “*Kim ilgilenir bizimle, ne oluruz?*” (Özdenören, 1973: 27). Karısının korkulu bir şekilde ne olacakları hakkında taşıdığı endişe kente dair düşüncelerini vermektedir. Karısı kentte yabancı gibi hisseder kendisini: “*Bütün bütün yabancı bulunuyordu bu kenti kendine –belki haklıydı da–*” (Özdenören, 1973: 21). Böylece ailenin kente gelerek yaşayacakları çözülmenin ilk göstergeleri kadının

endişeleri ile anlatılır. Yazar da ailenin kente gelerek yaşayacakları olumsuzlukları sezdirir: “Önlerine çıkacak güçlükleri düşünemiyordu o zaman. Belki düşünmek istemiyordu. Özgür, kimsenin karışmadığı bir hayata doğru yol aldıklarına inanmak istiyordu” (Özdenören, 1973: 24). Yazar bir anlamda kente gidildiğinde ailenin başına nelerin geleceğini göstermek ister. Yakup kentte mutluluğu, özgürlüğü, zenginliği bulacağından emindir. Değişmeye müsait bir karakter olarak inşa edilmiştir. Eşinin rızası olmadan, kayınpederinin sözüne bakmadan herkese karşı kente taşınır. Rıza olmayan bir durum aileyi değiştirmeye başlar. Yakup’ta henüz kentteki ilk günlerinde değişimin izleri baş gösterir. Yakup yoksulluk içinde olmalarına rağmen özgürlüğünü yaşamak için eve faytonla geldiği günler olur (Özdenören, 1973: 19). Fayton değişimin ve çözülmenin ailede görüleceğini anlatan bir metafordur. Ayrıca Yakup’un gösterişi seven kişiliği karısını mutsuzluğa sevk edip karısı buna ağlar. Kadının ağlaması da çözülmenin bir diğer göstergesidir. Ancak Yakup özgürlük isteklerine zıt olarak karısının ağlamasından haz alır, onu kendisine bağımlı yaptığını hisseder (Özdenören, 1973: 32). Yakup’un çürüyen kişiliği aileyi de çözülmeye doğru sürükleyecektir. Yazarın Yakup’taki değişimler üzerinden kente çürümenin ve çözülmenin yeri olarak işaret edilir.

Rasim Özdenören, kent kavramını uygarlık tarihiyle birlikte düşünür. Kentleri sadece fiziki unsurların değil metafizik unsurların da oluşturduğunu dile getirir. Özdenören’e göre insan tabiatı yaşayabileceği bir hale dönüştürmek üzere kentler kurar. Kurduğu kente zamanla kendi medeniyet algısının kimlik izlerini yerleştirir, estetik algısını kazar (Özdenören, 2011: 7-8). Bu kent söyleminin görülmediği modern Batılı kent biçimi ise yaşanabilir olmaktan uzak, bir uygarlık bilincinden yoksundur. Bu nedenle Özdenören öykülerinde kenti “çarpık” ve “günahkâr” imgeleriyle işler. Özdenören’in *Çarpılmışlar* (1977) kitabında yer alan mekân söylemi kent olgusunun çarpıklığıyla ortaya konur. Öykülere konu olan bireylerin yaşadığı hayata uygun bir zemin olan kent, kitapta düzensizliğin, ahlâksızlığın ve çürümenin yeri olarak belirtilir. Yazar için kent, günahların ve ahlâksızlığın nedeni değil, fakat çarpık düzenin bunlara müsait bir zemin olduğu gerçeğini ifade eder. *Çarpılmışlar*’daki “Arasat” öyküsünde anlatılan kent manzarası “Çözülme” öyküsünde verilen kentle aynıdır. Burası da kalenin dibindeki gecekondu mahallesidir. Adı Abdallar mahallesidir. Özdenören “Çözülme”de mahallenin silüetini anlatmakla yetinirken “Arasat” öyküsünde ise mahallenin kurulma aşamasını, geçirdiği süreçleri, kentteki konumunu ve anlamını anlatır:

“Ev şehrin oldukça uzak bir semtinde mezarlığa yakın yeni kurulmakta olan bir mahalledeydi aradan geçen ince bir dere bu yeni kurulmakta olan mahalleyi şehrin öteki bölgelerinden kesin bir sınırla ayırıyordu oraya doğru bahçeler iyice kelleşiyor evler seyrekleşiyordu ağaçların yaprakları ince bir toz tabakasıyla örtülmüştü bir zamanlar bütün bu yöre marul tarlalarıyla bostanlarla kaplıydı o zaman bu yörelere kimse uğramazdı hiç bir ana baba çocuklarının oralara kadar gitmesine izin vermezdi buralar hırsızların katillerin uğursuzların yatağı olarak bilinirdi ama işte şimdi buralar da şehrin bir parçası haline gelmişti sokaklar ham taşlarla örülmüştü taşlar şurda burda yerinden oynamıştı” (Özdenören, 1977: 10).

Yazar, mahalledeki insanların yoksulluk ve kötülük içinde olmasını yaşadıkları şartlar dolayısıyla doğal karşılar. Burası bakımsız, ilgisiz bir yer olduğu için medeniyetten uzak bir yerdir. Bu yüzden hırsızlar, katiller, uğursuzların yatağıdır. Mahalle zamanla kente dâhil olunca da bu özellikleriyle iğreti, soğuk ve oturmamışlık görünümüyle öne çıkar. Aynı tasvir birçok öyküde tekrar edilir. Özdenören’in kente dair olumsuz tasvirlerde bulunduğu kalenin dibindeki mahallenin Maraş’ta olduğu bilinmektedir. Yazarın çocukluğunu geçirdiği kentin bu mahallesi ile ilgili duyduğu veya gördüğü öykülerin olması muhtemeldir:

“Çocukluğumun ilk yılları hep Maraş’ta ve ana tarafından Maraşlı olan akrabalar arasında geçti. Maraş’ın kendine özgü kültürü böylece bizim iliğimize, kemiğimize işledi. Bunların unutulması, üzerimizdeki etkilerin zail olması mümkün değil. Esasen bana göre bir insanın nereli olduğu onun taşıdığı kültürel etkilerle belirlenir. Üzerimizde İstanbul etkisinin olmadığını söylemek istemiyorum. Ama bu bile bana Maraş’ın kendine özgü özelliklerini, belirginliklerini tanıtmaya yardımcı olmuştu. Tekrar söyleyeyim: Kendimi Maraşlı olarak hissediyorum. İnsanın bir yerden olması ona övünç verirse bununla da övünmek isterim” (Yorulmaz, 1999: 43).

Çarpılmışlar kitabında bu mahalle insanları suç ve günahları ile vardır. Kent de böylece günahların, suçların yeri olarak inşa edilir. Düzensizliğin, ahlâksızlığın, inançsızlığın yeri olan kent, *Çarpılmışlar* kitabının bütün metinlerinin noktalama işaretlerinden bağımsız olması gibi düzensizliği ifade eden bir başka boyuttur.

Rasim Özdenören'in *Çok Sesli Bir Ölüm* (1993) kitabında yer alan "Kan" öyküsünde kent hakkında detaylı bir betimleme yapılmamasına karşın kente dair verilen bazı tanımlamalar yazarın kent söylemini ortaya koyan unsurlardandır. Öyküde evden kaçıp ailesi gibi toprak işleriyle değil, başka işlerle meşgul olmak isteyen Şahin adlı bir karakter, kente göç edip çalışma hevesinde iken kenti gördükten sonra bu hevesinden vazgeçer. Öykü metninde kent hakkında söylenen bazı sözler, yazarın İslâmî duyarlıklı öykü anlayışına benzer bir işlemlerle kente yaklaştığını gösterir. Öyküde evden kaçıp büyük kente çalışma niyetinde olan Şahin bir otobüs firmasında muavinlik yaparken birçok kenti dolaşma fırsatı bulur. Gördüğü kentler onun kent olgusuna karanlıklar imgesiyle yaklaşmasına sebep olur: "*Kent diye tasarladığı kocaman, belirsiz, maddesiz, ürkünç olgu üzerine ilk ciddi, gerçek izlenimleri edinince başıboş salıverilmiş kâğıttan bir oyuncak olarak o kapkara çalkantı üzerinde tutunamayacağını anla[r]*" (Özdenören, 1993: 61). Yazar kenti kapkara bir çalkantı, belirsiz, maddesiz ve ürkünç olarak tanımlar. Özdenören'in kent hakkındaki bu tanımlamaları İslâmî duyarlıklı öykü metinleri için önem arz eder. Yazarın diğer birçok yazar gibi kenti karanlık ile nitelediği görülür. Kent olgusu Özdenören'in öykücülüğünde modernitenin bedeni olarak tasavvur edilir, bu anlayışla kötülüğün yeri olarak simgeleştirilir.

Kitaptaki "Çatışma" öyküsü ise kente dair izlenimlerin en yoğun olarak görüldüğü öykülerden biridir. Özdenören bu öyküsünde kitaptaki diğer üç öyküden farklı olarak kenti mekân olarak seçmiştir. Öykü metninde kent varoş mahalleler, değişimin sebebi olan yozlaştırıcı düşünce ve eylemlerin yeridir. Dolayısıyla göç sosyolojisinin en çok belirdiği öykülerdendir. Öyküde kent söylemi; yalnızlık, yozlaşma, çürüme, çözülme ve kokuşma gibi Özdenören'in çokça kullandığı izlekler üzerinden verilir. Kent, aileleri dağıtan bir yer olarak tasvir edilir. "Çatışma" taşradan kente göç etmiş olan bir ailenin değişimini yozlaşma temasıyla anlatan bir öyküdür. Aile kente uzun zaman önce göç etmiştir. Ailede kuşak çatışması vardır. İki taraf arasında gelişen olaylar kentteki pis kokular ve çürüyen nesnelere ile tarif edilir. Yazar kent olgusunu kentteki çürüyen nesnelere anlatarak kuşak çatışmasının nerede gerçekleştiğine vurgu yapar.

Öyküdeki kent betimlemeleri çürümenin ve yozlaşmanın bedeni olarak anlatılır ve beden, kokuşan bir çirkeflik tasviri ile ele alınır. Kent öyküde yazarın diğer metinlerde de dile getirdiği gibi gecekondu mahallelerinin tasviriyle var olur. Yoksulluğun, düzensizliğin ve kokuşmuşluğun olduğu bu mahalleler varoş mahalleleridir. Buradaki insanlar bu kokuşmaya alışmış, buranın ruhuna uygun birer insan haline gelmişlerdir. Kente dair tasvirler birçok ailenin yaşadığı yozlaşmanın izlekleriyle aynıdır. Bu nedenle yazar, kente ait her şeyi çürüme ve kokuşma ile tanımlar. Yazarın işlediği kent ortamı İstanbul'un Haliç kıyılarında 1970'li ve 1980'li yıllardaki görüntüleri ile anlatılır. Bu sayede yazar kenti ve kentteki çürümeyi, kent içindeki gerçekçi tasvirlerle ortaya koyar. Yazar Haliç kıyılarındaki kokuya eğilerek öyküde anlattığı olayın gerçekleştiği kente dair belirtmek istediği söylemleri başarılı bir şekilde ortaya koyar:

"*Pis, ağır, yoğun koku suyun üstünde somutlaşmıştı sanki halkalar halinde, sahilin her iki yanında, sahilin her iki yakasında sıralanmış yoksul evlerin, o yoksul evlerden daha kirli, daha bakımsız, daha karanlık, daha kara görünen kocaman, çirkin fabrikaların üstüne amansız bir şekilde çökmüştü, yanmış kömür kokusuyla karışan deniz yosunu ve lağım kokusu hafif bir rüzgârla ta sokakların içine değin yayılıyordu, beri yandan, hemen kıyıda yer alan tabakhanenin kokusuyla karşı kıyıda mezbahanın koya dökülen artıkları bu yörede doğallaşmış, kendine özgü kokuyu besliyor, katlandırıyor, yörede yaşayan insanlara o yörede yaşamamanın kaçınılmaz bir payı olarak sunuyor, daha önce orada yaşamamış olmalarının bir kefareti gibi yüklüyordu: bu da, doğanın o yörede yaşayanlara istihzalı bir armağanıydı, kıyının her iki yanına kurulmuş kahvelere, gazinolara hiç karşı koymadan gelirlerdi çünkü, bu kokuya aldırılmazlardı, öyle ki, bu koku, alıştıktan sonra onlar için yörenin vazgeçilmez bir parçası bile olmuştu*" (Özdenören, 1993: 113-114).

Yazar, Haliç'in kokusuna alışan insanların kokuşmuşluğu hissedemeyen, manzara karşısında duyarlılığını kaybeden insanları bir körleşme olgusuyla işler. İnsanlardaki körleşme buldukları mekânın etkilerini hissetmemelerine yol açmıştır. İnsanlar orali olmayan herkesin nefret ettiği bir kokuya öylesine alışmıştır ki koku onlar için vazgeçilmez bir hale gelmiştir. Koku kentin her tarafına yayılmaktadır. Fakat kentte bu kokuyu hisseden yoktur:

"*Şimdi biri çalışmayan iki iskeleden semtin derinliklerine doğru mezar taşlarının arasından, ahşap eski evlerin iki yandan örgülediği taş sokaklardan her değdiği yere bulaşa bulaşa ve zamanla bulaştığı her*

yeri kendisinden bir parça kılarak içperlere doğru sızıp yayılırdı koku ve ancak semti ikiye bölen, üstü durgun, koyu yeşil servilerle süslü mezarlık tepesinin üstünde duyulmaz olurdu, oradan duyulmaz, ama yukardan aşağıya bakıldığında koyun üstünde sakın sakın durdurduğu, elle tutulur bir maddeselliğe eriştiği görülürdü, göksel bir turpan bir kireç kaymağı gibi kesip alabilirdi sanki onu oradan.” (Özdenören, 1993: 114).

Bu haliyle kent yazar için iğreti duran, sahte ilişkiler dolu, yapay bir mekân olarak tasvir edilir (Özdenören, 1993: 115). İnsanlar pis kokuya ve iğrenç görüntüye rağmen sürekli buraya pikniğe gelir, burada aileler birbirleriyle tanışır, eğlenceler düzenlenir, burası insanların çok hareketli bir kaynaşma noktası olur. Burası ne taşralı olmaktan kurtulmuş ne de kentli olabilmiş insanların geldiği yerdir. İnsanlar burada piknik yaparak geldikleri taşranın özlemi içinde doğayla buluşurlar. Yazar, kentsoylu olmayan, çoğu göç ederek büyük kente gelen insanların taşradaki geleneklerini aynen kentte sürdürme uğraşını Haliç kıyısındaki çürümeye benzetir. Pis suların ve dayanılmaz bir kokunun eşliğinde anlatılan mekân söylemi ailelerin sahip olduğu geleneklerin değişmeden devam etmesine fırsat vermez. Özdenören’in öykülerinde kent, aidiyetsizlikle de açıklamaktadır. Müslüman özne kentte yersiz-yurtsuz bir öznedir. Modern büyük kentler Batılılaşmanın yaşandığı yerler olarak görülüp buradaki hayat tarzı olumsuzlandığı için kent tasvirleri de olumsuz bir şekilde ortaya çıkmaktadır.

Değişimin ve Yozlaşmanın İmgesi Olarak Kent

İslâmî hassasiyetle yazan bir yazar olan Mustafa Kutlu'nun öykülerde kent, Karakoç ve Özdenören öykülerine benzer şekilde kötücül unsurlarla anlam bulur. Yazarın henüz ilk metinlerinden itibaren kent; şeytansı, korkunç, maddesiz bir varlık olarak işlenir. Kent, yazarın *Ortadaki Adam* (1970) kitabında “karakoncolos” ile ifade edilir (Kutlu, 1970: 40). Karakoncolos, halk arasındaki sözlü gelenek içinde belli bir yeri olan, “olağanüstü nitelikler taşıyan, gizli güçlere sahip olduklarına inanılan, ancak ne olduğu pek bilinmeyen varlıklara” denir. (Şişmanoğlu Şimşek, 2018: 184). Karakoncolos ifadesi Kutlu'nun pek çok metninde yer alır. *Yokuşa Akan Sular* (1979) kitabında Bican'ın kentte çalıştığı fabrika “karakoncolos” ifadesi ile anlatılır (Kutlu, 1979: 82). *Yoksulluk İçimizde* (1981) kitabında bir duvar “karakoncolos” ifadesi ile tanımlanır (Kutlu, 1981: 11). Kutlu'nun öykülerinde kent bu ifadenin verdiği anlamlarla işlenir. Burada verilen kent anlayışı Kutlu'nun bütün öykücülüğüne yansıyan anlayışın ilk ifadeleridir. Yazar, “Ortadaki Adam” öyküsünde kente dair net ifadeler kurar. Kent kalabalığın, görüntünün ve dolayısıyla huzursuzluğun yeri olarak betimlenir: “Bütün huzursuzluklar şehirlerin geniş dünyasına açılıyordu. Hayatını değiştirmesi gerekliyse, önce değerler sistemini değiştirmeli idi. Şehirlerin her yeniliği yeni bir istemeye yol açıyor, tatminsizlikler gerisi de bildiğiniz gibi” (Kutlu, 1970: 48).

Yokuşa Akan Sular (1979) Kutlu'nun kente dair söylemlerini yoğun şekilde içeren bir kitaptır. Kent, İslâmî düşüncenin karşıt olduğu Batılı ahlâkının doğduğu yer olarak görülür. Bu nedenle kentteki insan, eşya ve olguların tasvirleri ülkenin modernleşme sürecini eleştirmek için yapılır. Kent, buraya göç eden insanın sahip olduğu gelenekleri ve değerleri yok eden, dönüştüren, yozlaştıran yapısı ile öne çıkarılır. *Yokuşa Akan Sular*'ın kitabının yayımlandığı 1979 yılı ilk baskısının kapağında bile bir kent çizimi vardır. Kapakta yer alan kent çiziminde kocaman gökdelenlerin arasında sıkışmış bir insanın ayakları görülür. Dolayısıyla kent; sıkışma, şaşkına uğrama ve yabancılaşma izlekleri ile tasvir edilir. Kapaktaki kent tasviriyle insanın kentteki yerine vurgu yapılarak okuyucunun anlam dünyası şekillendirilir.

Kitabının ilk metni olan “Mukaddime” metninde yazar okuyucuya sunacağı öykü için bir giriş yapar. Sembolik ve şiirsel bir üslubun dikkat çektiği metinde yazar topraktan kopmuş kentli insanın değişen özüne ve kökünden koparılmış haline vurgu yapar. Ayağı toprağa değmeyen insanların değişime müsait olmaları yansıtılır. İnsanın özünün topraktan geldiği anlayışına vurgu yapıldığı metinde topraktan uzaklaşmak, fitrattan uzaklaşmak olarak anlam kazanır. İnsanın sahip olduğu fitratin kentte değişmeden aynı kalamayacağı anlatılmak istenir. Toprak imgesinin ilk belirlediği konu insanın temel gıdası olan suyla ilişkisi anlatılır. “Sen bir musluğa eğiliyorsun. Topraktan kopmuş suya. Clor kokuyor elin ayağın” (Kutlu: 1979: 7). Su insanın temel gıdası olmakla birlikte, içtiği şeyin onu var eden şey olduğu bilinciyle suya yaklaşılar. Suyun toprak koparılmış, klorlu olması onu içen insanı değiştirdiği belirtilmek istenir. İnsan artık yediği ve içtiğinin onu dönüştürdüğü bir insandır. Bu nedenle yazar henüz ilk girişte insanın dönüşümünü topraktan kopmakla ele

alır. Kent içindeki unsurlarla çürüyen, kokan unsurlarla anlatılır. Kent tasvirleri iğrenç köpek leşleri, betonarme görüntüleri ile verilir:

“Yollar, tarlalar, dağlar aşılıyor içine insanın sığan borular. Dozerler çalışıyor, türlü kanallar açıyor. Sonra yeni buluşlar, filtreler. Lağım sularından, deniz suyundan yahut o içinde it leşleri yüzen, şişmiş yumuşamış, tüyleri dökülüp pelteleşmiş, karnı deşilip ba[ğ]ırsakları parlamış it leşleri yüzen, beton labirentlerinin çöplüklerinden süzülüp gelen su birikintilerinin toplandığı gölcüklerden. Ağır, yağlı, üzerinde iri yeşil sineklerin uçtuğu mülevves gölcüklerden pompalarla basılıp zorla itilen, bir türlü akmayı beceremiyen, ‘git ak musluklardan’ diye kırbaçlanan o maviyi” (Kutlu: 1979: 7-8)

Yazar kent yaşamını Mehmet Âkif’le metinlerarasılık ilişkisiyle gösterir. Yeni vatanın beton olduğunu söyler: “Bastığın yerleri toprak diyerek geçme tanı artık / O betondur, senin yeni vatanın. Asfalttır, parkedir, Halıflex’dir” (Kutlu: 1979: 8). Kent yaşamı iş, hırs, para kazanma biçimleri, fabrikalar, motor sesleri, gürültüler ile insanı çıldırtan bir şekilde tasarlanmıştır (Kutlu: 1979: 8-9). Yazar kent yaşamındaki pratikleri şöyle açıklar:

“Çocuğunu başkaları büyütecek, hafta sonları görürsün. Aşını başkaları pişirecek sen yersin. Karını akşamdan akşama bulursun. Yorgunluktan kemiklerin sızlayacak aldırma. Taksitle al evini, taksitle döşe, taksitle yaşa. Seni de başkaları yaşatıyor inan buna. Ziller, düğmeler, levyeler, planlar, çok uluslu şirketler. Evet anladık bostana su sabah serininde girermiş, ayrılık olur deyi gözden öpmek iyi değilmiş, tohum ekmeden önce iki rekat kılıp ‘kurdunan kuşunan, eşinen, dostunna yemek nasib eyle’ demek gerekmiş. ... Greve git ‘sınıf bilinci’ne ulaş” (Kutlu: 1979: 9).

Böyle bir hayat karşısında yazar kentli insana “korkulusun, şaşkınsın, yabancısın” (Kutlu: 1979: 10) diyerek ne olduğunu ona gösterir. Yazar, kent hayatında insanın özünden kopartıldığını, yeni bir bilinç ve bedenle yaşatıldığını, bunun da insanlıktan çıkma olduğunu anlatır. Kentteki iş ve işçi konusu ise bir sömürü düzeni ile ele alınır. *Yokuşa Akan Sular*’da Mustafa Kutlu ele aldığı Cevher Bican ve Seydali karakterleri ile kent düzeninde kendilerine ait olmayan değerler sistemi içinde yok olmalarını işler. İki karakter kente çalışmak için taşradan gelmişlerdir. Kente geliş “Acaba kuş mu pisledi alnımızın orta yerinde?” (Kutlu: 1979: 11) şeklinde bir bakışla verilir. Kent diğer İslâmî duyarlıklı metinlerde olduğu gibi ‘karanlık’ bir şekilde betimlenir: “Güneşin yüzü perdelenmişti” (Kutlu: 1979: 11). Bican kentteki “kül renkli dünyayı” görünce geldiği köyün özlemi içine girer. Köyü masmavi gökyüzü, parıl parıl güneş, yemyeşil yayla, bembeyaz çayları ile hatırlar. Kekik kolu rüzgârlar, alabalık dolu dereler Bican’ı bulunduğu yerden alıp götürür (Kutlu: 1979: 23-24). Yazar kenti kül rengi ile tanımlarken köyü tabiatını doğal, canlı renkler olan mavi eşil ve beyaz ile gösterir. Bu bakımdan kent sahteliğin, yapaylığın, huzursuzluğun yeri olurken tabiat ise canlılığın, huzurun, gerçek hayatın yeri olur.

Mustafa Kutlu’nun öykülerinde kasabadan kente gelenler bozulurken, kentten kasabaya gidenler ise olumlu anlamda değişirler. *Yokuşa Akan Sular*’da Bican kasabadan kente gelerek burada değerlerine yabancılaşır ve ölür. *Yoksulluk İçimizde* kitabında Engin kentten kasabaya giderek önceki hayatını terk eder ve olumlu bağlamda değişmeye başladığı gözlemlenir. Aynı şekilde Süheyla da kenti terk etme niyetindedir. Engin’e “Seninle harama batmamış bir beldeye hicret edelim...” (Kutlu, 1981: 84) demiştir. “Harama batmamış belde” yazarın muhayyilesinde taşranın bozulmamış diyarlarını işaret etmektedir. *Ya Tahammül Ya Seferde* ise İlhan kenti terk ederek kasabaya gider ve kent değerlerinin kendisini sömürmesine, yozlaştırmasına izin vermez. Kutlu’nun 1970’li yıllardan 1990’a kadarki öykülerinde kente ve kasabaya dair izlenimler hiç değişmez. Kent daima kötülüğün izleriyle doludur. Kasaba ise saflığın, temizliğin, iyiliğin yeridir.

Kenti anlatan önemli metinlerden biri de Kutlu’nun *Bu Böyledir* (1987) adlı kitabıdır. Kent bir kasabanın değişimi, dolayısıyla kentleşme olgusuyla işlenir. Kasaba büyüyüp kentleşirken bu dönüşüm trajik bir şekilde verilir. Kasabanın değişimi insanları dönüştürür. Böylece yazar kenti, insanın bedeni olarak işler. Benden değiştikçe ruh da değişir. Kitabın “Red Cephesi” bölümünde kentleşme Tekvîr Sûresi’ndeki girişle benzer şekilde ele alınır:

“Buldozerlerin dişleri toprağa saplandığı zaman...

Motor gürültülerinin yavru kuşları yuvalarından ürküttüğü zaman...

*Ağaçların devrildiği, kayaların demir matkaplarla delindiği, suların önünün kesildiği zaman...
Bulutların kirlendiği zaman...*

O durgun göl kenarında, kamışlıkta, akşam, balıkların ve su kuşlarının, rüzgârın ve titreyen çimenlerin, kertenkelenin, sincabın ve tarla kuşunun birlikte söylediği ilâhi ansızın kesildiği zaman...” (Kutlu, 1987: 33).

Yol bir kentin kurulma aşamasıdır. Yol önüne gelen her şeyi yok etmiştir. Ovayı, bahçeleri, mezarları, Ahi Baba Tekkesini yok etmiştir (Kutlu, 1987: 34). Yol bir medeniyet değil, medeniyeti yok eden bir unsurdur. Kent büyüyerek çok katlı binalar, mağazalar, bankalar yerleri artar, kent alışverişiyle, yoğun insanlarla geçilmez olur (Kutlu, 1987: 41-42). Her şey çoğalırken dergâhtaki insanlar azalar (Kutlu, 1987: 42). Müslüman düzeni bozulmuştur (Kutlu, 1987: 36). Minareleri görünmez bir kenttir artık burası (Kutlu, 1987: 15). Bu yüzden kentin öncelikleri başkadır. İnsan değişen kasabalarıyla birlikte yeni gömlekler giyerler (Kutlu, 1987: 11). Kentteki düzende gece ile gündüz dengesi kaybolmuştur. Gece kentin ışıltısı herkesi dışarıya çağırmağadır. Kasabada yapılan Atatürk Parkı ise insanların uğrak yeri olur. Tüm kasabalıların odak noktası bu parktır. Kadınlar, çocuklar, erkekler her gün sabah akşam parka gidip oturur, kaynaşır, konuşurlar.

Kasabanın bu yeni hali çıkışı olmayan park olarak tasavvur edilir. Süleyman ve ailesi gittiği parkta akşamlarını ettikten sonra parktan ayrılıp eve gitmeye çalışırlar. Ancak bir türlü parkın çıkışını bulamazlar. Park onların bildiği düzende değil yeni bir şekil almıştır adeta. Parkın çıkışının olduğu çay bahçesi de ortada yoktur. Zaman ise donmuş gibidir. Süleyman saate her baktığında on bire geliyordur. Parkta buldukları sarhoş bir adam onlara parkın çıkışı olmadığını söyler: *Hah.. Ha... Buradan çıkacağınızı sandınız değil mi?.. Ohoooo.... Aptallığı bırakın... Çıkış mıkış yok...* (Kutlu, 1987: 83). Parktaki herkes çıkışsız parkın içinde debelenir. Böylece kentin çıkışı olmayan bir anaför olduğu Mustafa Kutlu tarafından imgeli bir şekilde dile getirilir.

SONUÇ

Türkiye’de 1950’li yıllarda başlayan iç göç olgusu, 1980’li yıllara kadar Türk edebiyatında çok önemli bir toplumsal konu olarak yer edinmiştir. Özellikle toplumcu gerçekçilik bağlamında Türk öykücülüğünde birçok metinde göç olgusu ve göç sosyolojisi konusunda temalar işlenmiştir. 1970’li yıllarda öykü metinleri yayımlamaya başlayan Sezai Karakoç, Rasim Özdenören, Mustafa Kutlu gibi yazarlarda da göç konusunu metinlerine taşımışlardır. Yazarlar taşradan büyük kentlere göç eden ailelerin kent hayatını trajik şekilde yansıtmış, bu nedenle kent imgesini olumsuz imgelerle inşa etmişlerdir.

Yazarlar genellikle insanın özünün ve hakikatinin doğada olduğunu, insanın topraktan geldiği inancına bağlı olarak öykülerini kurmuşlardır. Bu nedenle yazarlar topraktan uzaklaşan, betona gömülen kentleri insanlıktan çıkarılan bir yer olarak tasvir etmişlerdir. Kentler topraktan ve hakikatten uzaklaşan yerler olarak tasarlanmıştır. Modern kentlerdeki yaşam biçimi tefekkürden ve şükürden uzaktır. Bu nedenle kent yaşamı hakikat düşüncesi ve ölüm fikrinin olmadığı yerler olarak yazarların metinlerinde işlenmektedir. Yazarların metinlerinde kent imgesinin genellikle olumsuz ve kötü şekilde belirmesi kent yaşamındaki modern hayat izlerinden kaynaklanmaktadır. Yazarlar modernite söyleminin mekânsal karşılığı olarak kenti görmekteyler. Bu nedenle kent insanları değiştirip yozlaştıran karanlık bir yer şeklinde tanımlanır.

KAYNAKÇA

1. Akçay, A. S. (1999). “Gül Yetiştiren Adam”. *Yedi İklim*, 107/108: 79-80.
2. Andı, Fatih (2013); “Beton Duvarlar Arasında Açan Çiçek”. *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*. 1: 79-92.
3. Bauman, Z. (2016). *Modernite ve Holokaust*. (Çev. Süha Sertabiboğlu). İstanbul: Alfa Yayınları.
4. Chambers, I. (2014). *Göç, Kültür, Kimlik*. Çev.: İsmail Türkmen-Mehmet Beşikçi. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

5. Demir, B. (2021). *Modern Türk Öykücülüğünde İslâmî Söylem (1960-1990)*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Van: Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
6. Enser, S. R. (2018). *Karakoç'un Şiirlerinde Geleneğin Tezahür Odakları Olarak İnsan, Zaman ve Mekân*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi) İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
7. Gencer, B. (2013). “Şeriatçılıktan Medeniyetçiliğe İslâmcılık: Bir İslâmcılık Tipolojisine Doğru”. *Türkiye’de İslâmcılık Düşüncesi ve Hareketi Sempozyum Tebliğleri*. Ed.: İsmail Kara ve Asım Öz. İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları. (ss.69-99).
8. Karakoç, S. (1979). *Hikâyeler I / Meydan Ortaya Çıktığında*. (2. bs.). İstanbul: Diriliş Yayınları.
9. Karakoç, S. (1980). *Diriliş Muştusu*. İstanbul: Diriliş Yayınları.
10. Karakoç, S. (1982). *Hikâyeler II / Portreler*. İstanbul: Diriliş Yayınları.
11. Karakoç, S. (2012). *Edebiyat Yazıları II*. (4.bs.), İstanbul: Diriliş Yayınları.
12. Kurt, A. (2018). *Memleketi İstanbul’a Taşımak: 1950 Sonrası Türk Romanında Göç (1950-1980)*. İstanbul: Akademik Kitaplar.
13. Kutlu, M. (1970). *Ortadaki Adam*. İstanbul: Hareket Yayınlan.
14. Kutlu, M. (1979). *Yokuşa Akan Sular*. İstanbul: Dergâh Yayınlan.
15. Kutlu, M. (1981). *Yoksulluk İçimizde*. İstanbul: Dergâh Yayınlan.
16. Kutlu, M. (1987). *Bu Böyledir*. İstanbul: Dergâh Yayınlan.
17. Narlı, M. (2014). *Şiir ve Mekân*. (2.bs.), Ankara: Akçağ Yayınları.
18. Özdenören, R. (1973). *Çözülme*. Ankara: Edebiyat Dergisi Yayınları.
19. Özdenören, R. (1977). *Çarpılmışlar*. İstanbul: Akabe Yayınları.
20. Özdenören, R. (1993). *Çok Sesli Bir Ölüm*. (2. bs.) (Birinci baskı 1977), İstanbul: İz Yayıncılık.
21. Özdenören, R. (1998). *Hastalar ve Işıklar*. (4. bs.) (Birinci baskı 1967), İstanbul: İz Yayıncılık.
22. Özdenören, R. (2011). *Kent İlişkileri*. İstanbul: İz Yayıncılık.
23. Özer, H. (2016). “Sezai Karakoç’un Öykülerinde Kent–Kasaba Algısı”. *Sosyal Bilimler Dergisi*. 3, (8): 197-206.
24. Şişmanoğlu Şimşek, Ş. (2018). “Türkçe ve Yunanca Kaynaklarda Karakoncolos/Kalikancaros İnancı”. *Millî Folklor*. 120: 184-197.
25. Yorulmaz, H.(1999). “Bir Yazarın Şehri”. *Yedi İklim*. 107/108: 43-49.

(45)

Araş. Gör. İbrahim Veli SÖZER*; Araş. Gör. Dr. Bilal DEMİR**

AHMET HAMDİ TANPINAR HİKÂYESİNDEN ZAMAN ve MEKÂNIN KULLANIMI: “YAZ GECESİ” HİKÂYESİ ÖRNEĞİ
THE USE OF TIME and SPACE IN THE STORY OF AHMET HAMDİ TANPINAR: THE STORY OF THE “YAZ GECESİ”

ÖZ

Türk edebiyatında Yeni Türk Edebiyatı kürsüsünün önemli isimlerinden olan Ahmet Hamdi Tanpınar, edebiyat araştırmacısı, roman yazarı, şair ve hikâye yazarı olarak çok önemli bir isimdir. Yayımladığı *Abdullah Efendinin Rüyalari* ve *Yaz Yağmuru* hikâye kitaplarıyla edebi anlamda başarılı hikâyeler de yazmıştır. Tanpınar'ın Bergson felsefesinden gelen zaman anlayışı bütünlüklü bir yapı arz eder. Özellikle şiirlerde hissedilen zaman mefhumunun önemi Tanpınar'ın hikâyelerinde de başat bir rol oynar. Zaman unsuru, bir anlatı unsuru olarak hikâyelerde mekân ile birlikte anlam kazanmaktadır. Bu çalışmada Ahmet Hamdi Tanpınar'ın “Yaz Gecesi” adlı hikâyesinde zaman ve mekânın kullanımını incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Ahmet Hamdi Tanpınar, “Yaz Gecesi”, Zaman, Mekân.

ABSTRACT

*Ahmet Hamdi Tanpınar, one of the important names of the New Turkish Literature chair in Turkish literature, is a very important name as a literary researcher, novelist, poet and story writer. He also wrote successful stories in the literary sense with the story books *Abdullah Efendi's Rüyalari* and *Yaz Yağmuru*, which he published. Tanpınar's understanding of time, which comes from Bergson's philosophy, presents a holistic structure. The importance of the concept of time, especially felt in poems, plays a dominant role in Tanpınar's stories as well. The time element, as a narrative element, gains meaning together with the space in the stories. In this study, the use of time and space in Ahmet Hamdi Tanpınar's story "Yaz Gecesi" will be examined.*

Keywords: Ahmet Hamdi Tanpınar, “Yaz Gecesi”, Time, Space.

* Araş. Gör., Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü. E-posta: ibrahim.v.s@gmail.com

** Araş. Gör. Dr. Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü. E-Posta: bilaldemir@yyu.edu.tr

GİRİŞ

Yazdığı her metniyle Türk edebiyatında çok önemli bir isim olan Ahmet Hamdi Tanpınar, sanat yaşamında hep şiiri önemsemiş; hikâye ve romanlarında şiirde sustuğu şeyleri anlatmak için yazmış bir yazardır. Tanpınar'ın bu yönünü göstermek için öğrencisi ve Türk edebiyatının önemli araştırmacısı Mehmet Kaplan şu cümleleri kurmuştur:

“[Ş]iir, söylemekten ziyade bir susma işidir. İşte o sustuğum şeyleri hikâye ve romanlarımda anlatırım. Onun için mümkün olduğu kadar kapalı âlemler olmasını istediğim şiirlerimin ana hatlarını roman ve hikâyelerim verir. Mafatih roman anlayışım da şiir anlayışından fazla ayrılmaz. [Ş]iirde dolayısıyla kendimin, hikâye ve romanlarımda kendimle beraber mümkün olduğu kadar hayatın ve insanların -benden başkalarının- peşindeyim. Yahut başkalarına ait zamanın peşinde.” (Kaplan, 1983: 259-260).

Mehmet Kaplan'a göre Tanpınar, “[M]izacı, karakteri, genç yaşından itibaren kendisine seçmiş olduğu gaye, kültürünü geliştirme tarzı ve en çok emek verdiği sanat şekli bakımından şair olmakla beraber hikâye ve romanlar da yazmıştır.” (Kaplan, 2006: 314). Bu durum, düzyazı türlerinin yazar tarafından önemsiz görülmesi veya kendisini bu yönde yeteneksiz bulmasını değil; şiir haricindeki diğer tüm türleri de bir şair edasıyla kaleme almış olmasını gösterir. Nitekim deneme yazarlığından üniversite hocası olmasına kadar sahip olduğu şair kimliğinin göstergesi olarak “net” olmaktan ziyade hep zihninde başka başka tezahürlerin dolandığı, ağzından veya kaleminden dökülenlerin o tezahürlerin nüvesini oluşturduğu ama bütüne asla ulaşamadığı görülmektedir. Bu dağınık ve hülyalı tutum edebi serüveni içinde kolay anlaşılır olmayan bir şair/yazar olmasının önüne geçmektedir.

Bütün diğer kimliklerinin yanı sıra bir hikâyeci de olan Tanpınar'ın bu durumunu Orhan Okay şöyle ifade eder: “Tanpınar'ın hikâyeciliği (...) hayat grafiği içinde bütün öteki mesailerıyla beraber yürür. Hocalığı, edebiyat tarihçiliği, romancılığı, şairliği arasında bir de hikâyeci Tanpınar var. İlki 1937 yılından başlamak üzere yayınlanmış 14 hikâye. Bunlardan on ikisini Abdullah Efendi'nin Rüyalari (1943) ve Yaz Yağmuru (1955) adı altında kitaplaştırmış.” (Okay, 2008: 635). Aynı yazıda Orhan Okay, hikâyelerin 16 yıl süre zarfında sadece 14 adette kalmasına, bazılarının hacim olarak 70 sayfayı bulmasına, vaka karmaşıklığı bakımından daha çok romana evirilen yapıları olmasına değinir. Bütün bu tespitler, söz konusu Ahmet Hamdi Tanpınar olduğunda kabul edilebilir olmaktadır ve hem yazarın kendi edebi serüveni hem de Türk hikâyeciliği bakımından Ahmet Hamdi Tanpınar'ın hikâyeciliğinin önemini azaltmamaktadır. Nitekim Tanpınar edebiyatı bir bütün olarak görünmelidir- hikâyeciliği, romancılığı, şairliği vs. o bütünü oluşturan öğelerdir yalnızca.

Bu çalışmada ise Ahmet Hamdi Tanpınar'ın şiiri için önemli bir kavram olan zaman kavramının “Yaz Gecesi” hikâyesindeki kullanımına değinilecek ve Tanpınar'ın bu hikâyesindeki zamana ait unsurlar mekân ile birlikte oluşturdukları anlam katmanları incelenecektir.

1. “Yaz Gecesi” Özelinde Ahmet Hamdi Tanpınar Hikâyeciliğinde Zaman ve Mekânın Kullanımı

Herhangi bir yazarı veya şairi salt biyografik altyapısıyla anlamlandırmaya çalışmanın yanlış olduğu gibi bu durumun tersi içinde aynı yargı geçerlidir. Tanpınar özelinde de bu durum geçerlidir. Babasının memuriyeti dolayısıyla parçalı bir hayat yaşayan yazar, bir yere ait olmadan göçebe bir bilinçle yaşamıştır. Tahsil ve iş yaşamında da bu durum devam etmiş, ömrünün son yıllarında bir dönem Paris'te yaşaması, milletvekili olması ve üniversite hocalığı bu parçalılığı beslemiştir. Denilebilir ki Tanpınar, bütün bu somut ve soyut “göçebe” hayatı içerisindeki ikilikleri edebi eserleri vasıtasıyla anlatmaya çalışmıştır. İlk defa 1951 yılında *Aile* dergisinde yayınlanan (Tanpınar, 1951: 4-10), daha sonra *Yaz Yağmuru*'nu (Tanpınar, 1955) oluşturan hikâyelerden biri olan “Yaz Gecesi” adlı hikâye de bu ikiliğin farklı bir yansımasıdır. Babasının Kerkük kadısı olduğu dönemde başlayan yaşadığı hayatı ve yaşadığı yeri sorgulama ve tanımlama arzusu aynı zamanda ömrü boyunca kavuşamadığı özlemi beraberinde getirir. Bu durumu Orhan Okay şu tespitiyle açıklar:

“Hayatı boyunca bekâr kalan Tanpınar'da ev, hatta küçük aile saadetleri, roman ve hikâyeleri arasında serpiştirilmiş motifler halinde okuyucuya sezdirilmiştir. Bu özlemin de (...) büyük anne etrafında teşekkül etmiş olduğunu zannediyorum. Böylece Tanpınar'ın estetik dünyasına, Kerkük'ten itibaren ev içi, evin

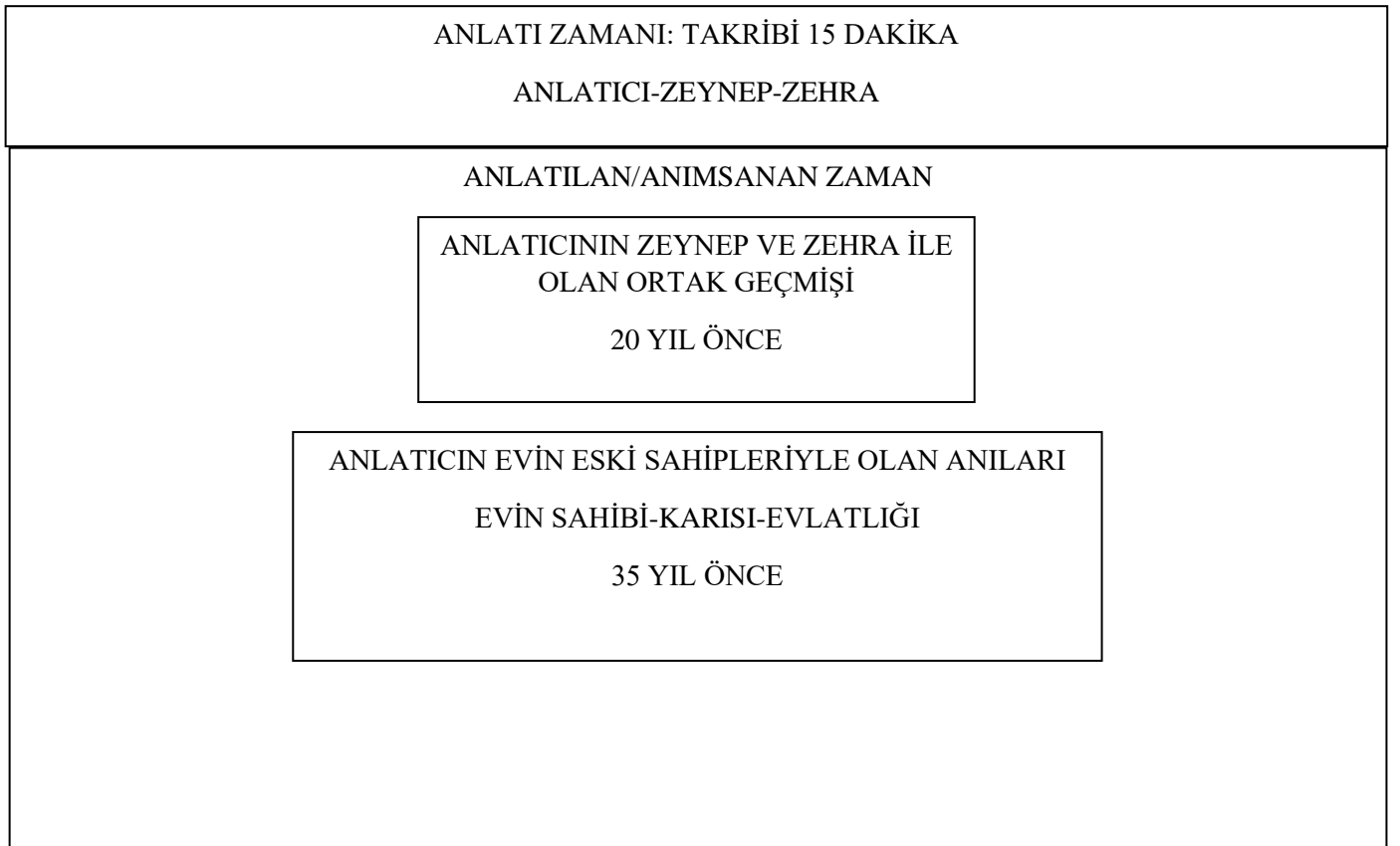
sıcaklığı-soğukluğu, huzuru-ürpeticiliği, mimari formu, eşyası ve insan unsurlarıyla girmeye başlamıştır. Onun ilk defa, Kerkük'te kaldıkları üç evin ayrı ayrı ve üzerinde durulması gereken teferruatlı tasvirleriyle başlayan dikkati, çok değişik ve zengin şekil ve imajlarla hikâye ve romanlarının çoğuna aksetmiştir.” (Okay, 2008: 417).

“Yaz Gecesi” özelinde bu özlem evin aynı zamanda insan hayatında unutmak istediği birtakım hatıralara ve korkulara da gebe olduğunu göstermektedir. Anlatıcının, Zeynep ve Zehra adında iki kız kardeşin evinde misafir kaldığı bir akşam evine dönemeyip geceyi orada geçirmek zorunda kalması üzerine, ev sahiplerinin misafirlerine kalacağı odayı göstermesinden uyku zamanının gelmesine kadar süren zamanı anlatan hikâye, mekânın çok katmanlı yapısıyla yelpaze gibi açıldığı bir durumu anlatır. Anlatıcının çocukluğu evin bulunduğu mahallede geçmiştir ve içinde buldukları ev onun için unutulması mümkün olmayan hatıraları barındırmaktadır. Hikâye, anlatının şimdiki zamanı ve anımsanan zaman olarak ikiye bölünmekte, başta içinde buldukları ev olmak üzere, evin çevresindeki mekânlar bu anlatılara zemin hazırlamaktadır.

Mekân, içinde yaşanan olayları kaydeden bir bellek gibidir. İnsan yaşananlara şahit olan mekânlarla tekrar karşılaştığında, günlük hayatın karmaşasında anımsamak istemediği olayları ve olayın verdiği korku, neşe, hüznün gibi duyguları tekrar hisseder. Mekânlar, elimize alıp baktığımızda bize geçmişin bir film gibi gözlerimizin önünde sahnelenmesini sağlayan fotoğraf albümleri gibidir. Mekânın uzam içinde kronolojiye başkaldırarak bizi hayat koridorlarımızda dolaştırması; birkaç dakika, içinde dolu dolu yaşanmışlıklar olan bir mekânda birkaç on yıla dönüşmesi insan zihninin görsel hafızasının gücüyle gerçekleşir. “Yaz Gecesi”nde de, hikâyenin başkahramanı ve misafir olduğu (“Beni çocukluğumun en acayip tarafına misafir ettiklerini acaba biliyorlar mı?” s. 261) evin iki kızı, on-on beş dakika geçirdikleri odada otuz beş yıl öncesinden başlayan hatıralar silsilesinin içinde bulurlar kendilerini. Misafir olduğu ev, kahramanımız için çok şey ifade etmektedir. Çocukluğu bu mahallede geçmiş, karşiki evde doğup büyümüştür. İçinde buldukları oda, sekiz yıl hasta yattıktan sonra ölen bir adamın hastalığı boyunca kaldığı odadır. Bu hasta adam, hasta adamın karısı, evlatlığı, misafir olduğu evin iki kızı –Zeynep ve Zehra-, kahramanımızın tek tek geçmişin farklı odalarında sakladığı kişilerdir.

1.1. Zaman

Hikâyede zaman anlatı zamanı ve anlatılan/anımsanan zaman olarak ikiye ayrılabilir. Ayrıca anlatılan/anımsanan zaman da kendi içinde ikiye ayrılır. Bu bilgiler ışığında hikâyede zaman kullanımını şöyle şematik halde gösterebiliriz:

Anlatılan/anımsanan zamanın hikâye kişilerinin hepsinin vakıf olmaması karmaşayı yaratan durumdur. Zehra ve Zeynep, evlerinin eski sahipleriyle ilgili bölük pörçük duyumlar almışsalar da yaşananların anlatıcı ile ilişkisinden haberdar değillerdir.

1.1.1. Anlatı Zamanı

Hikâye, “Hasta bu odada yatıyordu. Sekiz sene bu odada yattı. Sekiz sene onun sesini buradan dinledik” (Tanpınar, 2007: 260)³³⁴ cümlesiyle, anlatıcının iç monoloğuyla başlar. Anlatıcı, içinde bulunduğu odada durmak istememektedir. Fakat ev sahibelerinin kendi geçmişini öğrenmeleri istemediği için bir şey söylemez. Bu dakikadan itibaren anlatıcı yer yer iç monologlarla araya girerek bize geçmişi sezdirirken aktüel zamanda ev sahibeleriyle olan sohbetin uzamasını mümkünse hiç bitmemesini ister. Aktüel zamanda anlatıcı çocukluğunda yaşadığı travmadan dolayı hiç evlenmemiş, hikâyede birkaç yerde tekrarlandığı gibi yaşı geçkin bir bekârdır. Anlatıcının geçmişte arkadaşlık yaptığı Zehra ve ablası Zeynep ise evli ve çocukludur. İçinde buldukları ev Zehra ve Zeynep’in ailesindedir. Hikâyede kişilerin neden o akşam birlikte olduklarına dair bir bilgi verilmez.

Anlatı zamanında aktarılan alt bir anlatı öbeği olarak Zehra’nın kayınpederi ve kayınvalidesinin ilişkisidir. Her sabah gazetede o gün kimin öldüğünü öğrenip ölenle ilgili hatıraları dile getiren bu iki kişiyle yazar, hatıraların insan yaşamında yadsınamaz bir yeri olduğunu ve tüm soğukluğuna rağmen ölümün hep aramızda olduğunu hatırlatır: “Her gün evde bir cenaze merasimi tertip ediyoruz. Her gün bir ölünün, bir hastanın arkasından geri doğru gidiyoruz. Hatıradan hatıraya kaynanam yeni baştan doğuyor, büyüyor, evleniyor, çocukları oluyor.” (s. 262)

Aralarındaki sohbet devam ettikçe konu ister istemez evin eski sahiplerine gelir. Evin eski sahiplerinden kalma saat eskileri hatırlatırcasına çeyrek, yarım ve tam saatlerde hırıltılı bir ses çıkarır. Anlatıcı, her iki tarafın da düşüncelere dalıp ortam sessizleşince “Uyuyacaksan gidelim!” uyarısını “Hayır uyum yok...” diye cevaplayarak şimdide kalmaya devam etmek ister. Dışarıdan gelen seslerden son trenin gittiğini anlayan anlatıcı, “Son tren de gitti. Vakıa tramvayla da gidilir ama her şeyi söylemeden nasıl çıkmalı?” (s. 262) diye içinden geçirerek olanları anlatmaktansa hatıraların ıstırabıyla yaşamayı tercih eder. Anlatıcının kendi içinde yaşadığı hatıralar ve ev sahibelerin duyumları, onları otuz beş yıl önceye; ölüm döşeginde yatan adamın başına görürmüştür sanki. Geçmiş olanca ağırlığınca bugüne gelmiş, soyut bir gölge gibi üzerlerine çökmüştür: “ (...) diye şakalaştı. Fakat şakasına kimse gülmedi. Bu da anlatıyordu ki, hakikaten hastanın başında idiler.” (s. 265)

1.1.2. Anlatılan/Anımsanan Zaman

Anlatı zamanına paralel olarak, hatta zaman zaman önüne geçerek anlatılan/anımsanan zaman hikâyede öne çıkmaktadır. “Niçin çağırıldılar beni? Bilhassa buraya niçin çağırıldılar? Burası hastanın odasıydı. Bütün mahalle bunu bilirdi. Sesler hep buradan geliyordu.” (s. 263) ifadelerinden anlatıcı içinde bulunduğu durumdan memnun değildir. “Hasta bu odada yatıyordu. Sekiz sene bu odada yattı. Sekiz sene onun sesini buradan dinledik. Ve duvarlara, bu çok eski ıstırabın tortusu hâlâ orada imiş gibi vehimle, korku ile baktı.” (s. 260) ifadesiyle de odanın anlatıcıyı hemen içine çektiğini anlaşılmaktadır. Fakat hikâyede, yıllar sonra anlatıcının neden ve nasıl Zehra ve Zeynep’le karşılaştığı hakkında hikâyede bilgi bulunmamaktadır. Ancak anlatıcının “Fakat asıl kızdığı şey kendisinin bu daveti kabulüydü.” (s. 263) demesi olayın aksi bir tesadüf olduğu ve anlatıcının geri çeviremediği anlaşılmaktadır. Odanın yıllar önce yaşananların bir toplamı olduğundan, odada bulunanlar kendi geçmişlerin bugüsü içindedirler ve birbirini tamamlamayan iç monologlarla içinde buldukları ağır atmosferi tanımlamaya çalışırlar. Mekânın ağırlığı, hiçbir şey yokmuş gibi havadan sudan konuşmalarına imkân tanımaz: “Onlar da yavaş yavaş yaşadıkları misafirleri gibi anın altında, derinlerde düşünmeye başlamışlardı. Ve bu çok derinlerdeki düşünceler toprak altındaki kökler gibi birbirlerine benziyor, bu benzerlikle birbirine karışıyorlardı.” (s. 263)

³³⁴ Ahmet Hamdi Tanpınar, “Yaz Gecesi”, Hikâyeler, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2007. Alıntılar bu baskıdan yapılacak olup bundan sonra sadece metin içerisinde sayfa numaraları verilecektir.

Bir hastanın yattığı eski oda, yine hastadan kalan saat ile zamanı alabildiğine yavaşlatarak, kahramanın yılların küllendiği hatırlamamak istemediği anıları silkeler gibidir: “*Dışarda evin eski, evvelki sahiplerinden kalma saati hırıltılı bir ses çıkardı. Bu çeyrek saatlerin sesiydi. Sonra zaman kendi kuru taktakını aldı. Sanki ömrümüz çok kuru bir şeydi de küçük bir satırla onu doğruyordu. Kuyu gibi bir şey... Bir kere takıldın mı derine, daha derinlere gideceksin... Bununla beraber dinleyeceğim. Şimdi o, biraz sonra ben üste çıkacağız. Böylece boğulana kadar.*” (s. 261)

Odada yıllar önce yatan hasta, hastalığı devam ederken iniltileriyle bütün mahallenin hastalıklı bir hale bürünmesine sebep olmuşken, yıllar sonra bu odada bulunanların geçmişini ve şimdisini de etkilemiştir. Karakterlerin içinde buldukları odada kesişen ve birbirlerinden saklı tarafları olan ortak geçmişleri, mekânın geçirgenliği sayesinde yüzeye çıkmaktadır. Odada yatan hastanın sesi yüzünden çocukluğunda kâbuslar gören kahramanımız, büyüdüğünde oda hayatına başka türlü girmiştir. Hasta adamın evlatlık kızıyla yaşadığı cinsel ilişki, bir daha hiçbir kadınla birlikte olamamasına sebep olmuştur. Bütün bu travmaların sonucunda, mahalleden ayrılan ve otuz beş yıl uğramayan kahramanımızın içinde bulunduğu patolojik durum anlatıya da yansımış, birbirini tamamlamayan iç monologlardan ve diyaloglardan oluşan bir metin ortaya çıkmıştır.

1.2. Mekân

Hikâyede ana mekân anlatı zamanının geçtiği odadır. Yukarıda çok kere tekrar edildiği gibi bu oda, evin önceki sahibinin sekiz yıl felç olarak hasta yattığı ve sonunda öldüğü yerdir. Bu odaya bağlı olarak evin diğer kısımları –evin önündeki incir ağacı ve evin taşlığındaki kuyunun başı- anlatıcının hatıralarında canlanan mekânlardır. Bir diğer önemli mekânsa anlatıcının 35 yıl önce yaşadığı karşındaki evdir. Hikâyenin ana unsurunu etkilemeyen ama ismi geçen diğer mekânlar/mekân isimleri şöyledir: ana mekânın içinde bulunduğu yer olan İstanbul’un Göztepe semti, evin yanındaki küçük mescit, Zehra’nın aktüel zamanda yaşadığı Boğaz’daki evi ve anlatıcının Zehra ile arkadaşlığı sırasında onları ziyarete geldiği Eskişehir ve hastanın evlatlığının bir süre kaldığı Aksaray.

Mekânın geçmişteki halinde de bu odada iki kadın olduğunu anımsayan anlatıcının içinde bulunduğu durum yazar tarafından şöyle ifade etmektedir:

“*Bu odada otuz beş sene evvel iki başka kadın tanıdı. Birbirleriyle böyle kardeş değildiler. Birbirlerini sevmiyorlardı. Daha ziyade düşmandılar. Fakat hastanın başucunda birleşiyorlardı. Evlatlıkla hastanın karısı. Birisi yusuvarlak, ayakları sargı içinde. İhtiyar ve biçare. Öbürü genç, güzel ve galiba yarı deli...*” (s. 262-263)

Ceviz ağacı, ana olay örgüsünün odağında bulunması dolayısıyla önemlidir:

“*Bütün mahalleli onu yaşatan bu ceviz ağacıdır, o dikti. Kuruyana kadar yaşayacak diyorlardı... Altında da evlatlığından olan çocuğu var! diyorlardı!*” (s. 264) “*Evin yanı başındaki küçük mescitte sabah ezanı okuyan müezzin, ceviz ağacının dibini kazdıklarını görmüştü. Mahalleli böyle diyordu. Eğer kadın haftalarca hasta yatmamış olsaydı, hiç kimse şüphe etmezdi. Sonra iyileşince Aksaray’da bir ev tutup götürmüşler... Neden sonra, adam hastalanınca eve gelmiş. Hanım da hiçbir şey olmamış gibi kabul etmiş...*” (s. 265)

Ceviz ağacı gerçekten de hasta adamın öldüğü yıl kurumuş, mahalleliyi haklı çıkarmıştır. Ağacın anlatıcısındaki bir diğer önemi de kendi şahit olduğu bir olaydır:

“*[Evlatlık kız] [c]eviz ağacının dibine çömelmişti. Kapıdan girer girmez onu gördüm... Elinde bir taş, taze cevizleri kırıp yiyordu. Yüzü güneşe doğru idi. Parmaklarıyla cevizleri ayıklıyor, sonra yiyordu. Beni görünce birdenbire sevindi. Gözlerinde o gün taşlıkta ilk defa gördüğüm parıltı peydahlandı. O günkü gibi sesi birdenbire kısıldı. Fakat ben onu dinlemiyordum. Ben elindeki cevizlere bakıyordum... Neden sonra anladı. Cevizleri elinden fırlattı. Ve kaçıp içeriye girdi. Bir daha mahallede görmedik. Ve ben bir daha, bir daha hiçbir kadınla.*” (s. 267)

Anlatıcının travmasını besleyen diğer olay da son ceviz ağacı sahnesinden önce gerçekleşen, anlatıcının ilk gençlik zamanlarına rastlayan taşlıktaki kuyunun başında gerçekleşen hadisedir. Evlatlık kız anlatıcı ile birlikte olmuş ve ona kimseye söylememesini tembihlemiştir. Yaşadığı olayın ne olduğunu başta anlamayan anlatıcı, hasta yatan adama ve ceviz ağacının altı ile ilgi anlatılanlara rağmen ilişkiyi sürdürmüş

ve bu durum evlatlık kız ile son karşılaşmasına kadar sürmüştür. Mekân ile olan ilişkisini iç monolog olarak olsa da anlatıp rahatlatan anlatıcılığı içinde bulunduğu mekân daha da sıkmakta ve bir kurtuluş yolu aramaktadır. Hikâyenin sonunda yaşananların sürekli kendini tekrarlayan bir döngü olduğu; dolayısıyla sonsuz olduğu sezdirilir:

“Yeniden ayağa kalktı. Alnını sildi. Sonra kadınlara yalvardı:
-Ne olur biraz daha oturun. Hiç uykum yok...”(s. 267)

SONUÇ

Tüm edebi yaratısında zamanın hem bir bütün hem de sonsuz parçalardan oluştuğunu sezdiren Tanpınar, insanın aynı anda hem zamanın içinde hem de dışında –ya da tam tersi- olabileceğinin altını çizmektedir. İçinde bulunulan zaman şimdi, dışında bulunulan zaman geçmiş ve gelecektir. Zamanın parçalı yapısı çeşitli nesnelere, mekânlarla, kişilerle çoğalarak insanın ömrünü kronolojik olmayan bir sıralamayla tekrar tekrar yaşamasını olanaklı kılar.

“Yaz Gecesi”nde Tanpınar, mekânın hafızasını, insanın hafızasını harekete geçiren bir araç olarak kullanmıştır. Zaman ve mekânın hem yekpare hem de insanın keyfince parçalara ayırabildiği kavramlar olduğunu savunan Tanpınar, aynı odada farklı zamanlarda farklı şeyler yaşayan insanları bir araya getirir. Fakat oda, atmosferi oluşturan ana unsur olmasından dolayı bu farklılıkları birleştiren bir mekân olma hüviyeti kazanır.

Bütün bunlardan yola çıkarak, aslında, “Yaz Gecesi”nin Tanpınar edebiyatı içerisinde müstesna bir konumda konuşlandığını, onun zaman anlayışını ve zamanı çoğaltan mekân anlayışını görebildiğimiz, tam manasıyla yekpare bir bütün halinde olan Tanpınar şiirinin bir parçası, bir nüvesi olduğunu söyleyebiliriz.

KAYNAKÇA

1. Ahmet Hamdi Tanpınar, “Yaz Gecesi”, *Aile*, S. 16, Kış 1951, s. 4-10.
2. Ahmet Hamdi Tanpınar, “Yaz Gecesi”, *Hikâyeler*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2007, s. 260-267.
3. Ahmet Hamdi Tanpınar, *Yaz Yağmuru*, Varlık Yayınları, İstanbul, 1955.
4. Mehmet Kaplan, “Bir Şairin Romanı: Huzur”, *Türk Edebiyatı Üzerine Araştırmalar*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2006, 314-368.
5. Mehmet Kaplan, *Tanpınar’ın Şiir Dünyası*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1983.
6. Orhan Okay, “Ahmet Hamdi Tanpınar: Bir Monografi Denemesi”, *Bir Gül Bu Karanlıklarda: Tanpınar Üzerine Yazılar*, haz. Abdullah Uçman-Handan İnci, 3F Yayınevi, İstanbul, 2008, s. 415-433.
7. Orhan Okay, “Tanpınar’ın Hikâyeleri Üzerine Notlar”, *Bir Gül Bu Karanlıklarda: Tanpınar Üzerine Yazılar*, haz. Abdullah Uçman-Handan İnci, 3F Yayınevi, İstanbul, 2008, s. 634-640.

COVID-19 PANDEMİ SÜRECİNİN EĞİTİM SEKTÖRÜNDE ÖRGÜTSEL BAĞLILIK ÜZERİNDE ETKİLERİ

THE EFFECTS OF THE COVID-19 PANDEMIC PROCESS ON ORGANIZATIONAL COMMITMENT IN THE EDUCATION SECTOR

ÖZ

Koronavirüs enfeksiyonu, gezegendeki milyarlarca insanı etkilemiştir. Dünyanın 188 ülkesinde, virüsün yayılmasını kontrol altına almak için eğitim kurumlarının geçici olarak kapatılmasına karar verildi. Örgüt kavramı üzerine yapılan araştırmalar, örgüt ile işgören arasındaki ilişki boyutunda yoğunlaşmaktadır. Örgütün kendisini oluşturan bireylerden bağımsız olmadığı ve işlevselliğini koruyabilmesi için bireylerin örgüt ile ne derece bütünleştiğinin önemi günümüzde değerini artırmaktadır.

Bu konuda günümüzde en çok kabul gören Meyer ve Allen'in ortaya koyduğu üç boyutlu örgütsel bağlılık modelidir. Meyer ve Allen 1984 yılından bu güne üzerinde birçok araştırma yaptıkları ve ilk olarak iki boyutlu olarak ifade ettikleri örgütsel bağlılığın duygusal, normatif ve devamlılık olmak üzere üç boyut ekseninde oluştuğunu ortaya koymuşlardır.

Anahtar Kelimeler: Örgüt, eğitim kurumu, örgütsel bağlılık.

ABSTRACT

The coronavirus infection has affected billions of people on the planet. In 188 countries of the world, it has been decided to temporarily close educational institutions to contain the spread of the virus. Research on the concept of organization focuses on the relationship between the organization and the employee. The importance of the integration of individuals with the organization in order for the organization to be not independent of the individuals who make it up and to maintain its functionality increases its value today.

In this regard, the three-dimensional organizational commitment model put forward by Meyer and Allen is the most widely accepted today. Meyer and Allen have shown that organizational commitment, which they have done many researches on since 1984 and which they first expressed as two-dimensional, is formed on the axis of three dimensions: emotional, normative and continuity.

Keywords: Organization, educational institution, organizational commitment.

³³⁵ Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi (UNEC); sh.abdullazada@unec.edu.az

GİRİŞ

Koronavirüs enfeksiyonu, gezegendeki milyarlarca insanı etkilemiştir. Dünyanın 188 ülkesinde, virüsün yayılmasını kontrol altına almak için eğitim kurumlarının geçici olarak kapatılmasına karar verildi. Alınan önlemlerin ölçeği benzeri görülmemiş ve UNESCO'ya göre dünya öğrencilerinin %90'ını, yani 1,5 milyardan fazla insanı etkilemiştir.

Örgüt kavramı üzerine yapılan araştırmalar, örgüt ile işgören arasındaki ilişki boyutunda yoğunlaşmaktadır. Örgütün kendisini oluşturan bireylerden bağımsız olmadığı ve işlevselliğini koruyabilmesi için bireylerin örgüt ile ne derece bütünleştiğinin önemi günümüzde değerini artırmaktadır. Örgüte bakış açısında yaşanan değişimler doğrultusunda örgüt kuramlarında oluşan farklılaşma bu yönde eğilim göstermiştir.

Örgütsel sınıflandırmalarda örgütler sadece yapılarına göre değil, bazı durumlarda işlevlerine göre de sınıflandırılır. Örgütleri; hizmet ettiği işlev ve amacın türüne, örgüt üyeleri ya da çalışanları, örgüt sahibi veya yöneticileri, müşteriler ve ilişkide bulunduğu kişiler bakımından sınıflandırmak mümkündür. Buna göre, örgütler yapı, işleyiş, kendisini oluşturan işgörenlerin niteliği, olanaklar, işgörenlerine sağladığı avantajlar bakımından farklılaşır.

Bu konuda günümüzde en çok kabul gören Meyer ve Allen'in ortaya koyduğu üç boyutlu örgütsel bağlılık modelidir. Meyer ve Allen 1984 yılından bu güne üzerinde birçok araştırma yaptıkları ve ilk olarak iki boyutlu olarak ifade ettikleri örgütsel bağlılığın duygusal, normatif ve devamlılık olmak üzere üç boyut ekseninde oluştuğunu ortaya koymuşlardır. Bu kapsamda her boyut için 6 maddeden oluşan ve tüm örgütler için geçerli olduğu savunulan on sekiz maddelik bir ölçek geliştirmişlerdir. Ancak, günümüz araştırmalarının birçoğunda kullanılan, ülkelerin kültürel normlarına uygunluğu açısından geçerliliği ve güvenilirliği üzerine birçok araştırma yapılan bu ölçeğin tüm örgütler için uygunluğu ayrı bir tartışma konusudur.

Pandeminin Tanımı ve İlan Edilmesi

Pandemi küresel bir salgın olarak karşımıza çıkmaktadır ve günümüzde toplumu tehdit etmektedir. Yeni bir bakteri veya virüs hızla yayılmaya başladığında ve dünya çapında çok sayıda insanı etkilediğinde bir pandemi meydana geldiği söylenir. Salgın, bir şehre, bölgeye veya ülkeye özgüdür ve bir ülkede veya bir bölümünde enfekte olan insan sayısı beklenen sayıyı aştığında ortaya çıkar. Enfeksiyon aynı anda birkaç ülkede yaygınlaşsa, bir pandemiye dönüşebilir. Bir pandeminin en yaygın nedeni, kişiden kişiye kolayca yayılan yeni bir virüs türü veya alt türüdür. Bazen pandemilere, 17. yüzyılda veba salgınında olduğu gibi, bir hastalığın yeni hızla yayılma yeteneği neden olmaktadır. Virüsün yeni bir türü mutasyona uğradığında bir pandemi meydana gelir ve bu da insandan insana kolay ve hızlı bir şekilde yayılma yeteneği sağlamaktadır. Mevsimsel salgınlara (veya salgınlara) genellikle zaten aramızda dolaşan virüsün alt türleri neden olmaktadır. Ve pandemilere genellikle yeni virüs alt türleri neden olmaktadır. Ayrıca, pandemi daha fazla insanı etkiler ve salgından daha ölümcül olabilir. Ayrıca genel olarak yeni sosyal karışıklıklara, ekonomik kayıplara ve zorluklara yol açabilir (<https://www.b17.ru/article/273878/>).

Koronavirüs Hastalığı (Covid-19)

Koronavirüs enfeksiyonu, Coronaviridae ailesinden Betacoronavirus cinsinin bir RNA genomik virüsünün neden olduğu, üst solunum yollarının birincil lezyonu olan akut viral bir hastalıktır. 11 Şubat 2020'de Uluslararası Virüs Taksonomisi Komitesi, enfeksiyonun etken maddesine resmi adı verdi - SARS-CoV-2. Koronavirüsler, karmaşık şekilde organize edilmiş 40 tip RNA içeren bir virüs ailesidir. İnsanları ve hayvanları etkileyen iki alt ailede birleştirilir. Adı virüsün yapısı ile ilişkilidir: süperkapsidden, süperkapsidden bir tacı andıran büyük, kulüp şeklinde dikenler çıkıntı yapar. Koronavirüslerdeki "taç"ın amacı, transmembran hücre reseptörlerinin reaksiyona girdiği molekülleri taklit ederek hücre zarından belirli bir penetrasyon mekanizması ile ilişkilidir (<https://covid19.rosminzdrav.ru/>).

2002 yılına kadar koronavirüslerin hafif üst solunum yolu hastalığına neden olduğu düşünülüyordu. 2002 yılının sonunda, insanlarda SARS'a neden olan SARS etkeni olan koronavirüs (SARS-CoV) ortaya çıktı. Bu virüs Betacoronavirus cinsine aittir. Yarasalar, SARS-CoV'nin doğal rezervuarı olarak hizmet eder.

Toplamda, salgın döneminde, dünyanın 37 ülkesinde 774'ü ölümcül olmak üzere 8 binden fazla vaka kaydedildi. 2004'ten beri yeni SARS-CoV vakası görülmedi. 2012 yılında dünya, Orta Doğu solunum sendromunun etken maddesi olan Betacoronavirus cinsine ait yeni bir koronavirüs (MERS-CoV) ile karşı karşıya kaldı. MERS-CoV koronavirüslerinin ana doğal rezervuarı yarasalar ve tek hörgüçlü develerdir. 2012'den bu yana, MERS-CoV virüsünün neden olduğu 2519 koronavirüs enfeksiyonu vakası kaydedildi ve bunların 866'sı ölümcül oldu.

Eğitimde Pandemi Öncesi Durum

Modern eğitim karmaşık ve çok yönlü bir sosyal olgudur. Eğitim, sosyal düzene, sivil toplumun sosyal ihtiyaçlarına odaklanan, eğitimsel, eğitimsel pedagojik faaliyet biçimlerinin ayrılmaz bir sistemidir. Sivil toplumun oluşumu, gelişimi ve işleyişi, eğitimin sosyalleşmesi olmadan, yani toplumun sosyo kültürel alanındaki en önemli sorunları çözmeden imkansızdır. Eğitimin sosyalleştirilmesi, kültürün birbiriyle ilişkili bileşenlerinin (doğal bilimler, teknik ve teknolojik ve sosyo-hümanist) kopukluğun, kutuplaşmanın üstesinden gelmeyi mümkün kılar. Eğitimin sosyalleşmesinin temel özelliklerinden biri, belirli bir eğitim, üretim veya yönetim problemini çözerken sosyal olarak tanınan değerlerin uygulanmasındaki potansiyel yetenekler ve kendi yaratıcı güçlerinin en uygun kombinasyonudur (Əlirzayev Ə.Q. 2010).

Ulusal gelenekler, ulusal ahlaki ve insani değerler temelinde genel eğitim de dahil olmak üzere, bir bütün olarak Azerbaycan'da eğitim sisteminin dinamik ve amaçlı gelişimi, ancak devletin bağımsızlığının restorasyonundan sonra mümkün oldu. Bağımsızlığın ilk yıllarında yaşanan siyasi krizin, ekonomik gerilemenin, iç savaş tehdidinin, Ermeni saldırganlığının ve benzeri faktörlerin kalkınmayı ciddi şekilde etkilediği, halka bağımsızlığın sevincini hissettirmede doğrudur. Bütün bu kargaşanın, halkın devlete olan güvensizliğinin ve umutsuzluğunun, büyük lider Haydar Aliyev'in Azerbaycan'da ikinci kez iktidara gelmesiyle sona erdiği tarihi bir gerçektir (Nağıyev Ə. vd., 1998).

Örgütsel Bağlılık

Azerbaycan şirketlerinde çeşitli teknolojiler kullanılarak yapılan ampirik araştırmalara dayanarak, catering sektöründe çalışanların bağlılık düzeyini etkileyen faktörleri belirlemek mümkündür.

Araştırma ayrıca çalışan sadakati ve maaş seviyeleri arasında doğrudan bir bağlantı olduğunu ortaya koyuyor. Farklı sektörlerde çalışanların gelir düzeyi oranlarına ilişkin istatistiklere göre, bu sektördeki ücretler nispeten düşük kalmaktadır ve bu faktör “riskli bölge” içinde yer almaktadır. Ancak, sınırlı bir süre için (iki ila üç ay) ücret artışının çalışanların bağlılığını teşvik ettiğini ve artırdığını belirtmek gerekir. Bu nedenle, sadakati sürdürmenin finansal olmayan yolları çok önemli olabilir. Örneğin, bu alanda tanınmış bir uzman olan V. Dominyak tarafından yürütülen bir araştırma, yöneticilerden memnuniyet, bir kuruluşun çalışanlarına yönelik bakımın değerlendirilmesi, süreçten memnun olma yeteneği gibi göstergeleri içeren bir sadakat formülü belirledi. ve kişisel yararlılık duygusu. Ayrıca, çalışanın sadakat seviyesini etkileyen faktörün, gelir seviyesinin kendisi değil, emeğin sonuçlarıyla ilgili mekanizmaları (“ödeme adaleti”) olduğu belirtilmelidir (Доминьяк В. 2002).

FleetBoston Financial Corp.'a göre, bankacılık sektöründeki çalışanlara sadakatte %1'lik bir artış, yıllık 11 milyon dolar gelir sağlayabilir ve işe alım ve eğitimde 15-19 milyon dolar tasarruf sağlayabilir. Sadık çalışanlar, şirketlerini başkalarına iyi bir iş olarak önermeye %90, diğer işverenlerden gelen teklifleri geri çevirmeye %55 isteklidir (Richards, 2006).

Çalışan bağlılığı olgusunun önemine ve konuyla ilgili çok sayıda literatür olmasına rağmen, “sadakat” kavramı farklı anlaşılmaktadır. Uygun bir teşhis aracı seçmek ve şirkette etkin bir sadakat yönetim sistemi kurmak için temel kavramları netleştirmek önemlidir. Hem İngiliz hem de Rus literatürü örgütsel sadakat konusunda birçok farklı görüş sunmaktadır. En yaygın yöntemlerden biri güvenlik garantisi yöntemidir. Burada, çalışanlar başlangıçta potansiyel olarak güvenilmez olarak kabul edilir ve asıl çaba, kuruluşa kasıtlı olarak zarar vermesi amaçlanan güvenilmez davranışın koşullarını belirlemektir. İhlallere en yatkın çalışanları belirlemenin yanı sıra, yalan makinesi muayeneleri (“yalan dedektörleri”) dahil olmak üzere çalışan güvenilirliğini değerlendirme yöntemleri, diğer çalışanlardan gelen bilgilerin analizi, inceleme testleri,

çalışma saatleri fotoğrafları, oda izleme vb. örgüte zarar vermeyen çalışan davranışı olarak anlaşılmaktadır. Güvenliğin sağlanmasına ihtiyaç duyulmasına rağmen, çalışanlara karşı katı kurumsal önlemlerin uygulanmasının kurum kültürünün büyümesine ve çalışanların gönüllü faaliyetlerine kurum yararına katkı sağlayamayacağı varsayılabilir (Aslanov E. 2017: s.412).

Örgütsel Bağlılığın Sınıflandırılması

Konuyla ilgili çok sayıda yabancı bilimsel yayına rağmen, sadakat kavramı tartışmalıdır. Örneğin, araştırmacılar sadakatin bir sosyo-psikolojik tutum veya davranış kalıbı olup olmadığına henüz karar vermediler. Sadakatin psikolojik doğasının tanımları da değişir. Ayrıca, neredeyse tüm yazarlar, sadakateki artışın, bir çalışanın şirketten ayrılma olasılığının azalmasıyla ilişkili olduğunu belirtmektedir.

Davranışsal yaklaşım, insanların davranışları ve eylemleri arasındaki uygunluk derecesinin üç koşula bağlı olduğu varsayımına dayanır:

- 1) bu eylemler, özgür seçim sonucunda yapılmalıdır;
- 2) toplu olarak yapılmalıdır;
- 3) reddedilmeleri zorluklar ve kayıplarla dolu olarak değerlendirilmelidir.

Bu nedenle, davranışsal yaklaşım, daha sonra pozisyonunu veya davranış çizgisini değiştirmesine izin vermeyen eylemlerin bir sonucu olarak çalışan sadakatinin oluşumunu içerir.

Davranışsal yaklaşıma göre sadakat (davranışsal yükümlülük), bir çalışanın bir şirkette çalışmaya, bir organizasyona üyelik veya resmi kurumsal gerekliliklerin ötesine geçen onaylanmış davranışa devam etme istekliliği olarak tanımlanır. Genel olarak sadakat düzeyi, belirli bir mesleğe veya kuruluşa ait olmanın getirdiği maliyet ve ödüllerin bir fonksiyonu olarak tanımlanır.

Howard Becker, davranışsal bir yaklaşımın bir parçası olarak bir organizasyona çalışan sadakati teorisini öneren ilk araştırmacılardan biriydi. Onun teorisine göre sadakat, bir kişinin “yabancı çıkarların ilgili yönü ile bağlantılı olarak yaptığı” belirli bir “payın” sonucudur. Bağlılık, işe özgü beceriler, yaş veya diğer faktörler gibi bu “ek oranlar” birleştirildiğinde ve çalışan tarafından yatırımlardan, ödüllerden veya benzer işlerden daha az maliyetli olarak kabul edildiğinde ortaya çıkar. Örneğin, ek emekli maaşları, meslektaşlarla iş ve kişisel ilişkiler vb. Sadakat, hem organizasyona yapılan yatırımın birikimi hem de fırsatların azalmasıdır (işleri daha karlı olana değiştirme isteksizliği, ancak ek eğitim gerektirmesi; organizasyonda kalmayı istemek için bir neden olabilir). örneğin emeklilik yaşına gelme nedeniyle başka bir iş bulamama korkusu vb.).

Bu yaklaşım, mübadele teorisine dayalı sadakat kavramı ile tutarlıdır. Çalışanlar organizasyonun ödülllerinden ve teşvik tekliflerinden daha fazla memnun oldukça sadakat gelişir. Çalışan şirketten ayrılırsa, bu hakları affetmek zorunda kalacaktır. Bu nedenle, bir kişi kuruluşa sadık kalmak zorundadır, çünkü ayrılma ile ilgili parasal, sosyal, psikolojik ve diğer maliyetler, kendisi tarafından yeni bir yerdeki olası ücretten daha fazla değerlendirilir (Becker T.E. 1992: p.232-244).

Örgütsel Bağlılık Yaklaşımları

Örgütsel sadakat çalışmasına yönelik farklı yaklaşımların analizi, bu yapının birkaç bileşenini vurgulamamızı sağlar (Meyer M. ve diğerleri, 2002):

1. Organizasyona karşı duygusal tutum. Her ikisi de olumlu olabilir - sadakat, bağlılık, gurur vb. (Ve bu durumda sadakattir) ve olumsuz olabilir (sadakat ile uyumlu olmayabilir);
2. Kuruluşun değerleri, hedefleri, normları, kuralları, prosedürleri, kararlarının ayrılması ve benimsenmesi (bilişsel mekanizmalara dayalı). Burada sadakat ve sadakatsizliğin iki kutbunu ayırt edebilirsiniz;
3. Belirli bir şekilde hareket etme arzusu (hazırlık). Bu eksenin pozitif kutbu, kuruluşun (birincil veya ikincil) çıkarlarını sürdürme çabalarını ve kuruluşta çalışmaya devam etme niyetini kapsar.

Örgütsel Bağlılık ve Eğitim Düzeyi

Literatürde bağlılık, çeşitli açılardan analiz edilmiştir. Hem yaş, eğitim ve kıdem gibi öncüller için bağımlı bir değişken hem de işten ayrılma niyeti, işten ayrılma, devamsızlık ve performans gibi çeşitli

sonuçların bir yordayıcısı olarak hizmet etmiştir. Bazı yazarlar bağlılığı, örgütsel etkinliğin bir boyutu veya çalışanların performansını artırarak ve ciroyu azaltarak örgütsel etkinliğin artmasına katkıda bulunan bir güç olarak görür. Bu nedenle, yetkin bir işgücü ile birlikte çalışan bağlılığı, bir örgütün rekabet avantajı elde etmesi ve performansını artırması için belirleyici bir öneme sahip görünmektedir.

Duygusal bağlılık, bir bireyin örgütsel değerleri kabul etme ve örgütte kalmaya istekli olma ile karakterize edilen bir örgüte duygusal bağlılığı, onunla özdeşleşmesi ve katılımını ifade eder. Güçlü duygusal bağlılık, bireylerin bir örgütte kalmak istemelerini ve örgütün amaçlarını kabul etmelerini ifade eder. Devam bağlılığı, bir organizasyondan ayrılmayla ilgili maliyetlerin farkındalığı anlamına gelir. Bireylerin örgütle bağlantısı, bunu yapmaları gerektiği inancına dayanır. Devam bağlılığı, ayrılma maliyetlerini artıran herhangi bir olayın sonucu olarak, bu maliyetlerin oluştuğunu bireysel olarak bildirmesi koşuluyla gelişebilir. Güçlü devam bağlılığı, çalışanların başka türlü çok az seçenekleri olduğunu düşündükleri için kalmasını önerirken, güçlü duygusal bağlılık, çalışanların istedikleri için bir kuruluştaki kaldıklarını ima eder. Normatif bağlılık, örgütte kalma ve işe devam etme zorunluluğu hissidir. Bu nedenle bireyler bir örgütte kalmaları gerektiğini düşünürler ve bunun ahlaki olarak doğru olduğuna inandıkları için örgütte kalırlar.

Örgütsel Bağlılığın Sonuçları

Personel tarafından sunulan çalışma alanları, başarılı şirketlerin deneyimlerini ve modern yönetim kavramlarını bünyesinde barındırdıkları için dikkate değerdir. Ancak Rus ve Batılı işletmelerin çalışma koşulları mali durum, maaş ve iç ahlak açısından farklıdır (Yusifova T. 2015: s.87).

Bu ilkeler, yakından ilgilenilmesi gereken bir kurum kültürü ve bireyin kapsamlı gelişimini amaçlamaktadır. Modern teknoloji ve danışmanlık ile birleştiğinde, personel yönetimi seviyesini önemli ölçüde artırabilir.

Yukarıdaki kavramları analiz ederek personel yönetimine yaklaşımları özetleyebiliriz. Birçok yayın, insanın toplumsal üretimdeki rolünün iki kutbuna işaret eder:

- üretim sisteminin kaynağı olarak insan (emek, insan), üretim ve yönetim sürecinin önemli bir unsurudur;

- ihtiyaçları, güdülleri, değerleri, tutumları olan bir kişi olarak - yönetimin ana teması.

Bir diğer araştırmacı grubu ise çalışanları üzerinde çalıştıkları alt sistem teorisi açısından en önemli alt sistemler olarak görmektedir. En belirgin iki grup sistemi ayırt edilebilir.

- maddi malların üretimi, değişimi, dağıtımını ve tüketimi sorunlarının hakim olduğu ve bu temelde bir işgücü veya bir insan organizasyonu (kollektif) olarak kabul edilen ekonomik;

- İnsan ilişkilerinin, sosyal grupların, ahlaki değerlerin ve kişiliğin kapsamlı gelişiminin ve personelin egemen olduğu sosyal, benzersiz kişiliklerin temel bir sistemidir.

Örgütsel sistemleri ayrı bir tür olarak sınıflandırmak yanlıştır. Ekonomik ve sosyal sistemin kendisi, elbette, ilkelere, iç yapıya, hiyerarşiye, insan gruplarına, işlevlere, emek organizasyonuna ve örgütsel sistemin diğer özelliklerine sahiptir.

Şimdi yöneticilerin çalışan yönetimindeki rolüne odaklanalım.

Yöneticiler, insan kaynaklarının verimli kullanımına, emek verimliliğine, psikolojik iklime ve işgücü potansiyelinin verimli kullanımına vb. sorumludurlar. Çalışanları eğitmek, seçmek, ödüllendirmek gibi belirli sorumlulukları vardır. Yönetim işlevlerinden sorumludurlar. Bazı yöneticiler, örneğin stratejik ve sistematik düşünme, liderlik, takım yaklaşımı gibi belirli bilgi ve becerileri gerektiren üst yönetimin bir parçasıdır. Ancak aynı eylemler seçilen role bağlı olarak farklı şekillerde gerçekleştirilebilir.

SONUÇ

COVID-19 pandemisi, okulların ve üniversitelerin toplu olarak kapanmasıyla mevcut eğitim eşitsizliklerini daha da kötüleştirdi ve kilitlenmeler, değişken evde öğrenim olanakları ve değişen değerlendirme yöntemlerinden etkilenen öğrenme fırsatları ve kazanımlarla birlikte altını çizdi.

Üniversitelerdeki eğitime ek olarak, stajlar düşüktür. Ne yazık ki, birçok yükseköğretim kurumu tarafından yetiştirilen personel işgücü piyasasının gereksinimlerini karşılamamakta ve bunun sonucunda yüksek öğrenim görmüş bir işsizler ordusu ortaya çıkmaktadır.

Sonuç olarak belirtmeliyiz ki, pandemi, insanların yaşam tarzları, davranışları ve faaliyetleri üzerinde derin bir etkiye sahip oldu. Bu nedenle pandemi ve pandemi sonrası dönemler, eğitim sisteminin ele alması gereken bir takım zorluklarla karşı karşıya kalmıştır.

Pandeminin ana derslerinden biri, hem eğitimcilerin hem de öğrencilerin mükemmel dijital becerilere sahip olması gerektiği idi. Bu tür becerilerin eksikliği, yüksek teknolojiye ve modern uygulamalara erişimi kısıtlamakta ve eğitim ve faaliyetin önünde ciddi engeller yaratmaktadır. Bu bağlamda, ana faaliyetlerden biri dijital becerilerin geliştirilmesine yönelik faaliyetlerin kapsamını genişletmek olmalıdır.

KAYNAKÇA

1. Əlirzayev Ə.Q. (2010), Sosial sferanın iqtisadiyyatı və idarə edilməsi, Bakı, Adiloğlu, 120 səh.
2. Nağıyev Ə., Novruzov B., Allahverdiyev H., Əlirzayev Ə. (1998), Heydər Əliyev və Azərbaycan iqtisadiyyatı, Bakı, Qanun, 241 səh.
3. Доминьяк В. Лояльность персонала как социально-психологическая установка // Персонал-Микс. 2002, №5, 73 стр.
4. (Richards, 2006).
5. Aslanov E. (2017), “Menecmentin əsasları” dərslər vəsaiti, Bakı, Elm, 634 səh.
6. Becker T.E. 1992: p.232-244
7. Yusifova T. (2015), “Biznesin inkişafında kadr potensialından səmərəli istifadə olunmasının müasir problemləri” magistr dissertasiyası, Bakı, Elm, 287 səh.
8. <https://www.b17.ru/article/273878/>
9. <https://covid19.rosminzdrav.ru/>

(47)

Dr. Öğr. Üyesi Nesrin KENAR³³⁶; Ziyadhan HASANOV³³⁷
NEOLİBERALİZM POLİTİKASININ SİVİL TOPLUM KURULUŞLARINA ETKİSİ
THE EFFECT OF THE POLICY OF NEOLIBERALISM ON NON-GOVERNMENTAL
ORGANIZATIONS

ÖZ

Neoliberalizm yaklaşımı sivil toplum kuruluşları düşüncesini geliştirdiği ve dönüştürdüğü söylenebilir. Bu düşüncenin en önemli kısmı devletin elinde var olan gücü ve yetkisini diğer aktörlerle paylaştığı görülmektedir. Devlet, diğer aktörlerle birlikte sivil toplum kuruluşlarına yeni görevler devrederek hakemlik yapma yöntemini tercih etmektedir. Devletin zaman içerisinde piyasadan çekilmesi ve özelleştirme ile refah devleti anlayışından vazgeçmesi ile oluşan boşluğu sivil toplum kuruluşlarının doldurmaya çalıştığı söylenebilir. Bu çalışmada, neoliberalizmin uygulamadaki sıkıntılarının giderilmesi ve onarımında sivil toplum kuruluşlarının pozitif etkisinin olduğunu ayrıca devletin sosyal yönünün daha fazla ön plana çıkarılmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Neoliberalizm, Devlet, Sivil Toplum, Sivil Toplum Kuruluşları.

ABSTRACT

It can be said that he developed the idea of non-governmental organizations with the neo-liberalism approach. The most important part of this thought is that the state shares its power and authority with other actors. The state prefers to act as an arbitrator by delegating new duties to non-governmental organizations together with other actors. It can be said that non-governmental organizations are trying to fill the gap created by the withdrawal of the state from the market over time and the abandonment of the privatization and welfare state understanding. In this study, it will be tried to emphasize the positive effect of non-governmental organizations in eliminating and repairing the problems of neo-liberalism in practice, as well as the social aspect of the state.

Keywords: Neo-liberalism, State, Civil Society, Non-Governmental Organizations.

³³⁶ Sakarya Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü nkenar@sakarya.edu.tr

³³⁷ Sakarya Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü Doktora öğrencisi

UNEC, Türk Dünyası İktisadi Araştırmalar Merkezi, ziyadhan@gmail.com

GİRİŞ

Dış politikayı toplumsal aktörlerin çıkar ve önceliklerinin yansıtılması olarak tanımlayan neoliberalizm, uluslararası politikayı da farklı toplumsal önceliklerin karşılaşması olarak nitelendirmektedir. Dolayısıyla neoliberal yaklaşımı farklı şekillerde ve farklı ekollere göre tanımlamak mümkündür. Bu çalışmada, neoliberalizm yaklaşımı çerçevesinde devlet ve sivil toplum kuruluşları ilişkileri açıklanmaya çalışılacaktır. Uluslararası ilişkilerde analiz birim düzeyi tartışması yapılırken, devletlerin temel aktör olarak görülerek diğer aktörlerin yani sivil toplum kuruluşlarının yok sayılması veya gücünün ve etkinliğinin dile getirilmemesi görüşünü neoliberalizm yaklaşımı kabul etmemektedir. Neoliberalizm yaklaşımı devletlerin içerisinde alt aktörlerin varlığını kabul ederek, bu aktörlerin dış politikada etkin olabileceğini tartışmaktadırlar. Filiz Cicioğlu, farklı ekollerin olduğuna dikkat çekerek Alman ekolünün, aktör temelli yaklaşım çerçevesinde neoliberalizm yaklaşımı ve dış politikanın alt toplumsal aktörlerin çıkar ve önceliklerinden oluştuğunu belirtmeye çalışmıştır (Cicioğlu, 2011, 19).

Çağdaş demokratik devletlerin vazgeçilmez kurumlarından biri sivil toplum kuruluşları olduğu söylenebilir. Sivil toplum düşüncesinin tarihini çok eskilere götürmek mümkündür. İnsanların birlikte yaşama isteği üzerine kendi başlarına yapamadıkları eylemlerini yardımlaşarak, anlaşarak oluşturdukları geçici veya sürekli kurumlardan günümüze uzanan uzun bir yol geçtiğini söyleyebiliriz. Ama sivil toplum kuruluşu düşüncesi modern devlet düşüncesi ile ortaya çıktığı söylenebilir. Sivil toplum kuruluşlarının temel amacı devletten arta kalan alanlarda siyasal güç elde etmek, bu gücü denetlemek ve yönlendirmek olduğu söylenebilir. Devlet ile yurttaşlar arasındaki bağlantıyı sağlayan ve yurttaşların çıkarlarını korumaya çalışan sivil toplum kuruluşları demokrasinin işleyişinde önemli bir araçtır (Dernek, 2014, 71-83).

Neo Liberalizm Yaklaşımının Sivil Toplum Kuruluşu Anlayışı

Realizm yaklaşımında uluslararası ilişkilerin tek ve en temel aktörü olarak görülmeye çalışılan devlet, neoliberalizm yaklaşımın ortaya çıkması ile devlet tek başına bir aktör değil, sadece toplumsal grupların çıkarlarının iletilmesinde bir araç konumundadır. Neoliberalizm yaklaşımının bir diğer önemi aşağıdan yukarı siyaset anlayışını tartışarak (Abay, 2011, 277), siyasi eylemlerin yerel yapılanmalara ve sivil toplum kuruluşlarına eklemlendiğini bu nedenle, sosyal açıdan farklılaşmış bireylerin maddi ve fikrinsel çıkarlarını siyasetten bağımsız olarak belirlediklerini ve daha sonra bu çıkarlarını geliştirdiklerini iddia eder. Bu noktada toplumsal aktörlerin beklediği faydalar ne kadar büyükse eylemde bulunma ve sivil toplum kuruluşları aracılığı ile siyasete katılma istekleride o kadar güçlü ve etkili olacaktır (Cicioğlu, 2011, 19). Küreselleşme ile birlikte devletin sınırlarının ortadan kalkması, devletin temel aktör olmaktan çıkarak aktörlerden birisi haline gelmesi, sosyal ve toplumsal sorunları çözme becerisinin zayıflaması, teknolojik gelişmelerle birlikte bireylerin daha fazla ön plana çıkarak kendi sorunlarını çözme isteği, devletin hizmetlerinin kalitesiz ve bireyleri memnun edememesi, her geçen gün ihtiyaçların artarak çeşitlenmesi sonuçta bireylerin hoşnutsuzluğuna sebep olmaktadır. Bireyler kendi fikir ve düşüncelerine, tercihlerine uygun oluşumlara daha fazla önem vermesi ile birlikte sivil toplum kuruluşlarının daha fazla ön plana çıkmasına neden olmaktadır. Tüm dünyada devletin resmi kurumlarına her geçen gün vatandaşların güvensizliği ve hoşnutsuzluğunun artması ile mesruiyeti sorgulanan devletin resmi kurumlarının zayıflamaya başladığı akabinde sivil toplum kuruluşlarının bu boşluğu doldurmaya başladığı söylenebilir. Devletin siyaset ve yönetim anlayışı her geçen gün daha fazla sorgulanmakta ve geleneksel siyasal katılım araçları yerini yeni siyasal katılım araçlarına bırakmaktadır. Devlete ve siyasi partilere güvensizlik toplumu farklı arayışlara itmekte ve yeni toplumsallaşma örnekleri olarak sivil toplum kuruluşlarını ön plana çıkarmaktadır. Sivil toplum kuruluşlarının her geçen gün güçlenmesi ile devletin çözemediği ve siyasi partilerin söz veripte yapamadığı sorunları çözme isteği, vatandaşların artık siyasi partilere değil de sivil toplum kuruluşlarına inancını artırmaktadır. Yeni dönemde siyasi partilerin rakipleri sivil toplum kuruluşları olabileceğini söyleyebiliriz (Dernek, 2014, 71-83).

Neoliberalizm Anlayışının Sonuçlarının Sivil Toplum Kuruluşlarına Etkisi

Neoliberalizm siyaset alanında yarattığı dönüşüm, devlet ve kurumların ekonomi ve siyaset konularındaki yetersizliği insanları yeni arayışlara sevk etmiştir. Bu yeni arayışlar devletin yeterince sosyal

hakların savunucusu ve koruyucusu olamaması sebebiyle sivil toplum kuruluşlarını bir adım öne çıkarmıştır. Sivil toplum kuruluşları medeni ve kültürel haklar başta olmakla kimlik ve farklılık üzerine yeni politikalar üreterek bu boşluğu doldurmaya çalışmaktadırlar (Aslan, 2010).

Neoliberalizm temel tezlerinden biri, siyaset alanının ekonomiye fazla müdahale etmemesi gerektiği üzerine oluşturarak; seçimle işbaşına gelmiş hükümetlerin, parlamentoların ve siyasi partilerin ve diğer kurumların faaliyetlerinin kısıtlanması üzerine inşa etmiştir. Bu düşünce sonucu ekonomi üzerinde siyasetin alanının daralmasına yol açmıştır. Genelde kapitalist sistemin en önemli özelliği olarak anlatılan bireysel hak ve özgürlüklerin tanınması ve siyasal iktidarın yasalarla denetlenmesi fikri neoliberalizm düşüncesi ile yeni bir boyut kazanmıştır. Neoliberalizm siyasal olana karşı şübheci yaklaşarak yolsuzluk, kayırmacılık ve partizanlık vb. olumsuzlukları ön plana çıkararak ekonomik faaliyetlerin yönetim alanlarından uzak tutulması gerektiğini savunmuşlardır. Devletin temel görevlerinden olan sağlık, eğitim ve toplumun refahının yükseltilmesi için gerektiğinde ekonomiye farklı şekillerde katkı sağlamak için müdahale edememesi veya seçimle işbaşına gelmiş hükümetlerin ekonomi politikalarında rollerinin azaltılması ekonominin siyasetin etki alanından çıkmasına yol açmıştır (Dernek, 2014, 71-83). Neoliberalizm, devletin ekonomiye müdahale etmemesi gerektiği düşüncesi üzerinde durarak toplumun daha fazla mağdur olmasına yol açmıştır. Devletin temel görevlerini yerine getirmesi ekonomiye müdahale olarak algılanırken, devlet toplumun çıkarlarının korunmasında çekingen davranmıştır. Bu durum toplumu sivil toplum kuruluşlarına doğru itmiş ve sivil toplum kuruluşlarının üyelikleri, faaliyetlerinin çeşitliliği ve hizmet kalitesi her geçen gün arttığı gözlemlenmektedir.

Küreselleşmenin etkisi ile finans şirketlerinin daha fazla kazanç elde etmesi ve devletlerin şirketlerden yana tavır alarak her geçen gün toplumun kaynaklarının tüketilmeye çalışılmasına karşı sivil toplum kuruluşları toplumun yanında durarak, toplumun çıkarlarının savunuculuğunu yapmaktadırlar. Neoliberal politikalar sonucu devletlerin sosyal ve ekonomik haklardan uzaklaşmasıyla beraber sosyal adalet fikrinden de uzaklaşıldığı görülmektedir. Devletin toplum ile arasına mesafe koyduğu ve toplumun ihtiyaçlarının karşılanmasında isteksiz davranması üzerine sivil toplum kuruluşları siyasi ve kültürel hakların savunucusu olarak ön plana çıktığı görülmektedir (Akbulaev, 2017, 57).

Küreselleşme, toplumları birbirlerine daha da yakınlaştırarak, toplumların birbirlerinden etkilenmesine sebep olmuş ve toplumların düşüncelerini, ihtiyaçlarını, davranışlarını değiştirmiştir. Eski devlet ve yönetim anlayışı her geçen gün değişim ve dönüşüm geçirmektedir. Bu değişim ve dönüşüm devletten çok sivil toplum kuruluşlarının ayak uydurduğu söylenebilir. Sivil toplum kuruluşları toplumun yerel ihtiyaçlarının karşılanması, gündeme taşınması ve hükümete aktarılmasında aracı rol oynayarak toplumun sorunlarının çözümüne ön ayak oluşturmaktadırlar.

John Maynard Keynes'in önerdiği refah devleti modelinden uzaklaşan neoliberalizm yaklaşımı, devletin ekonomiye müdahale etmemesi gerektiği üzerinde oluşturduğu fikri temeli zamanla devlet ile toplum arasında kopukluğa neden olmuştur. Devletin asli görevlerinden olan toplumdaki eşitsizlikleri ve adaletsizlikleri gidermek, gerektiğinde toplumun çıkarlarına uygun devletin düzenleyici müdahalesi yoluyla güçlü bir toplumsal uzlaşmayı sağlamak iken, neoliberal politikalar aracılığıyla devlet uygulamaları ile toplumdaki kopmaya başlamıştır. Bu kopuşun giderilmesi ve toplum ile devletin yeniden uzlaştırılması fikrini sivil toplum kuruluşları yeniden gündeme getirmiştir. Sivil toplum kuruluşları aracılığıyla toplumun temel sorunları devletin gündemine taşınmış ve çözülmesi için sivil toplum kuruluşlarının devletten önce işe koyulduğu görülmüştür. Sivil toplum kuruluşlarının bu çabası her alanda olduğu gibi devletin dış politikasının oluşmasında ve uygulanmasında da görülebilir. Keynes'in uzlaştırıcılık düşüncesinin gerçekleşmesi günümüzde sivil toplum kuruluşlarının faaliyet yelpazesini genişletmesi ile mümkün olabilir. Çoğulcu demokrasinin etkisi ile ekonomik ve sosyal haklardan oluşan ikinci kuşak hak ve özgürlüklerin ortaya çıkmasında sivil toplum kuruluşlarının faaliyetlerini vurgulamak gerekmektedir. Keynes'in refah devleti modelinde siyasetin temel yapı taşı olarak siyasi partilerin, neoliberalizmin uygulamalarından ise sivil toplum kuruluşlarının ön plana çıktığını söylenebilir. Refah devleti döneminde siyasi partilerin, toplumsal vatandaşlık ile siyasal vatandaşlığı birlikte değerlendirerek pozitif özgürlük fikrinin gelişmesinde, demokratikleşme sürecinde önemli katkıları olduğu ve halkın temsilini sağlamada ve onları siyaset içinde etkin olmasını

sağlamada önemli bir konuma sahip olduklarını söyleyebiliriz. Neoliberalizm döneminde ise bu yapı çözülmeye başlamış ve devletin, siyasi partileri işlevselliği zayıflamıştır. Bu eksikliği ise sivil toplum kuruluşları doldurmaya çalışmıştır. Neoliberalizmin bu eksikliğini gidermek için sivil toplum kuruluşlarını oluşturan kişilerin dünya görüşü, ideolojisi, kimliği, farklılıkları ve beklentilerini topluma sunarak, toplumdan bu yönde destek buldukları söylenebilir. Sivil toplum kuruluşlarının hepsi devletin ve milletin genel çıkarlarının karşılanması için kurulmamış, özel çıkarların topluma empoze edilerek toplum tarafından benimsenmesi sağlanmaya çalışılmaktadır. Bu özel çıkarların genel çıkarlara dönüşmesi sürecinde sivil toplum kuruluşları bir araç olarak kullanılmaktadırlar.

Modernist düşüncenin temelinde genelde ilerlemeye duyulan inanca bağlı olarak, nesnel gerçekler ile evrensel değerleri oluşturmanın mümkün olduğu inancı yatar. Postmodernizm ise bunun tersine özcülük karşıtıdır ve toplumu bütünlük bir toplam olarak gören meta-anlatılara kuşku ile bakar (Heywood, 2007: 385). Postmodernist düşüncenin egemen olduğu günümüzde siyaset, refah devletinin ve Keynesyen ekonominin sağlayabileceği siyasaların ötesinde, bireysel yaşamın kendisiyle ilgili ve yaşamın değişik biçimlerine dayalı olarak tanımlanmaya başlamıştır. Kadın, çevre, barış, anti-nükleer, etnik kimlik, insan hakları ve cinsel kimlik sorunları etrafında örgütlenen yeni toplumsal hareketler, kendi aralarındaki farklılıklara rağmen, bu yeni siyaset anlayışının öncüsü olmuşlardır. Modern toplumun devlet/parti ya da sınıf bağlamında geliştirilmiş, evrensel siyasalara dayalı, bütünlükçü, birleştirici, belli bir merkezden hareket eden ve sorunlara global çözümler bulmaya çalışan siyasal söylemlerine eleştirel bir şüphecilikle bakan bu hareketler, “farklılıklara saygı” ve “farklılıkların tanınması” temelinde gelişen yeni bir siyaset anlayışının gelişmesinde belirleyici rol oynamaktadır.

Sivil Toplum Kuruluşlarının Devlete Alternatif Olma Becerisi

Margaret Thatcher’ın öne sürdüğü “toplum diye bir şey yoktur” doktrininin sivil toplumun bağrında yarattığı devasa boşluk, kendine has dayanışma türleri arayan çeşit çeşit kuvvet tarafından dolduruldu. (Harvey, 2015, 6). Neoliberalizm, insan refahını artırmanın en iyi yolunun güçlü özel mülkiyet hakları, serbest piyasalar ve serbest ticaretin temel alındığı bir kurumsal çerçeve içinde bireysel girişim beceri ve hürriyetlerini serbest bırakmak olduğunu iddia eder. Devletin rolü, bu pratiklere uygun bir kurumsal çerçeve yaratıp, sonra o çerçeveyi korumaktır. (Harvey, 2015, 9).

Sivil toplumun gelişmişliği yöneten-yönetilen, devlet-vatandaş ilişkisinin, temel hak ve özgürlüklerin tanındığı ve güvence altına alındığı demokratik bir sistemde dengeli bir şekilde kurulabilmesinin ön şartı olarak savunulmaktadır. Özgürlükçü demokratik bir siyasal/toplumsal sistem ancak sivil toplum-devlet-birey ilişkisinin belirli değerler temelinde kurulması ve güvence altına alınmasıyla mümkündür. Bu çerçevede sivil toplumun sıhhati, modern demokratik bir hukuk devletinin sıhhatinin hem ön şartı hem de sonucudur (Türköne, 2014, 279).

Toplumlar örf, adet, gelenekleri ve dinsel bilgileri doğrultusunda ihtiyaç üzerine oluşturdukları sivil toplum kuruluşları, aslında toplumun söylemlerini, normlarını, kurallarını ve kimliklerini örgütlü bir şekilde biçimlendirerek diğer toplumlar ile ilişki kurmaktadırlar. Sivil toplum kuruluşları toplumda örgütlü ve bilinçli yapılar olarak devleti yönlendirme veya aldıkları kararlarda etkili olabilmektedirler. Bireylerin toplumu, toplumun sivil toplum kuruluşlarını, sivil toplum kuruluşlarının devleti, devletin uluslararası sistemi etkileyen bir düzenin oluşumu inşa edilebilir (Küçük, 2014, 326-327) ve bu inşa sürecinde sivil toplum kuruluşlarının hem içte hem uluslararası alanda devletlere yardımcı olabileceği söylenebilir. Bir toplumun siyasal kurumsallaşma düzeyinin yükselmesi için sivil toplum kuruluşlarına ihtiyaç vardır. Sivil toplum kuruluşları toplumdaki siyasi mücadeleleri ve siyasal çatışma ortamının barışçıl yöntemlerle yapılmasını sağlamaya çalışır. Devletin zaman içerisinde dikkat etmediği ihlal ve tahrip ettiği özgürlüklerin onarımı sivil toplum kuruluşları aracılığıyla gerçekleştirilebilir. Toplumsal gruplar birbirileri üzerinde iktidar tesis etme yerine birbirileri ile uyumu gözeterek farklılığı ve çoğulluğu esas alarak özgürlüklerin gerçekleşmesi için aynı çatı altında birleşme imkanı bulacaklardır. Devlet, halkın ruhuna sahiplenerek toplumda farklı kimliklerin ve söylemlerin bastırılması zamanla sivil toplumun gelişmesini engellemektedir. Az gelişmiş toplumlarda bireyi devlet gücü karşısında koruyacak mekanizmanın sivil toplum kuruluşları olabilir (Sarıbay, 1997, 35).

SONUÇ

Küreselleşme ile birlikte neoliberalizm düşüncesine güçlü yöneliş olmasına rağmen devletin bir çok sosyal hizmet sektöründen çekilerek kamu kurumlarını özelleştirmeye başlaması ile yaratıcı yıkım sürecini de beraberinde getirdiği görülmektedir (Harvey, 2015, 10-11). Geleneksel devlet düşüncesinin değişerek, devlet egemenliğinin yıpranarak toplumun sosyal ilişkileri, iş bölümleri, refah hizmetleri, yaşam biçimleri, düşünce şekilleri, üreme etkinlikleri, toprağa bağlılıkları ile birlikte etik inanç anlayışlarının da değiştiği görülmektedir (Harvey, 2015, 11).

Bu yaklaşımdan çıkarımlar toplumsal grupların uluslararası sistemdeki aktörlerden birisi olarak dikkate alınmasıdır. Sivil toplum kuruluşlarının bilgi-iktidar ilişkisinde bilgi üreten taraf olarak Batı merkezci yaklaşımlara alternatifler sunması ve toplumdaki ataerkil düşünceye alternatif bakış açısı getirerek devletin dış politikasına etki etmeleridir. Devletin dış politikadaki salt ve değişmeyen güvenlik ve askeri politikalarına farklı yaklaşımlar sunabilen ve tercih çeşitliliği yaratabilen varlıklar olarak sivil toplum kuruluşları sistemin bir parçası haline gelmiştir. Devletin zaman içerisinde yapmak istemediği veya yapamadığı politikaları sivil toplum kuruluşları eliyle yaptırması ve toplumsal grupların taleplerini dikkate alarak dış politika oluşturması günümüzde devleti güçlü kılan etkenlerden birisidir.

KAYNAKÇA

1. ABAY Ali Rıza (2011), Sivil Toplum ve Demokrasi Bağlamında Sivil Dayanışma ve Sivil Toplum Örgütleri, <http://bakanlikreferandumu.siyasaliletisim.org/wp-content/uploads/2011/01/siviltoplumvesivildayanisma.pdf> 17.02.2018
2. ASLAN Seyfettin (2010), Sivil Toplum: Kavramsal Değişim ve Dönüşüm, Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi, Yaz-2010, Cilt: 9 Sayı: 33 <http://dergipark.ulakbim.gov.tr/esosder/article/view/5000068337> 08.02.2018
3. AKBULAEV N, AHMEDOV, T (2017). Yoksulların Bankası: Grameen Bank. Uluslararası Türk Kültür Coğrafyasında Sosyal Bilimler Dergisi, 2(1).
4. CİCİOĞLU Filiz (2011), Sivil Toplum-Dış Politika İlişkisi Çerçevesinde Sivil Toplum Kuruluşlarının Türkiye'nin Avrupa Birliği Politikasına Yaklaşımı, Doktora Tezi, Milimetrik Grup, ANKARA. https://www.ab.gov.tr/files/pub/filiz_cicioglu.pdf 26.11.2018.
5. DERNEK, Kadriye OKUDAN, Neoliberalizm, Kimlik Siyaseti ve Siyasi Partiler, Akdeniz İ.İ.B.F. Dergisi (28) 2014, 71-83 <https://dergipark.org.tr/tr/pub/auibfd/issue/32332/359289> 22.01.2021
6. HARVEY David (2015), Neoliberalizmin Kısa Tarihi (çev) Aylin ONACAĞ, 2. Baskı, Sel Yayıncılık, İstanbul.
7. HEYWOOD Andrew (2013), Küresel Siyaset, Çevirenler Nasuh Uslu ve Haluk Özdemir, Adres Yayınları, Ankara.
8. KÜÇÜK Mustafa (2014), Uluslararası İlişkilerde Sosyal İnşacılık, Editör Ramazan Gözen, Uluslararası İlişkiler Teorileri, İletişim Yayınevi, 1. Baskı, İstanbul.
9. SARIBAY Ali Yaşar (1997), Türkiyede Demokrasi ve Sivil Toplum, Liberal Düşünce, Bahar 1997, sayfa 35 <http://www.libertedownload.com/LD/arsiv/06/05-ali-yasar-saribay-turkiyede-demokrasi-ve-sivil-toplum.pdf> 06.02.2017
10. TÜRKÖNE Mumtaz'er (2014), Siyaset, Etkileşim Yayınları, İstanbul.

(48)

Dr. Öğr. Üyesi. Nesrin KENAR³³⁸; Ziyadhan HASANOV³³⁹

AZERBAIJAN DIŞ POLİTİKASININ OLUŞUMUNDA SİVİL TOPLUM KURULUŞLARININ ETKİSİ

THE EFFECT OF NON-GOVERNMENTAL ORGANIZATIONS ON THE FORMATION OF AZERBAIJAN FOREIGN POLICY

ÖZ

Azerbaycan'da sivil toplum kuruluşlarının 1872 yılından itibaren oluşmaya başlamıştır. İlk oluşan sivil toplum kuruluşları yardım amaçlı veya toplumu bilinçlendirmek için eğitim amaçlı kuruluşlar olarak tanımlanabilir. Bu kuruluşların toplumsal sorunların üstesinden gelmeye başlaması ile siyasi alanda da oluşumların başladığı görülmektedir. Sivil toplum kuruluşlarının asimilasyon politikalarına karşı toplumu bilinçlendirme görevi daha sonra bağımsızlık mücadelesi ile toplumu yeni bir oluşuma, bağımsızlık mücadelesine hazırladıkları görülmüştür. Çarlık Rusyası ve SSCB döneminde özgürlük mücadelesi vererek toplumsal hafızanın oluşmasına büyük katkılar sağladığı söylenebilir. 1918 yılında oluşturulan Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti döneminde ve 1991 yılında bağımsızlığına yeniden kavuşan Azerbaycan'ın dış politikasının temel parametreleri bu sivil toplum kuruluşlarının programları çerçevesinde şekillendiği söylenebilir.

Anahtar Kelimeler: Dış Politika, Azerbaycan, Sivil Toplum Kuruluşları.

ABSTRACT

Non-governmental organizations in Azerbaijan started to form since 1872. The first non-governmental organizations can be defined as organizations for the purpose of aid or education to raise awareness of the society. It is seen that the formations in the political field have started with the beginning of these organizations to overcome social problems. It has been seen that the duty of non-governmental organizations to raise awareness of the society against the assimilation policies, and then, with the struggle for independence, they prepared the society for a new formation, the struggle for independence. It can be said that he made great contributions to the formation of social memory by fighting for freedom during the period of Tsarist Russia and the USSR. It can be said that the main parameters of the foreign policy of Azerbaijan, which regained its independence in the period of the Azerbaijan Democratic Republic established in 1918 and in 1991, were shaped within the framework of the programs of these non-governmental organizations.

Keywords: Foreign Policy, Azerbaijan, Non-Governmental Organizations.

³³⁸ Sakarya Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü nkenar@sakarya.edu.tr

³³⁹ Sakarya Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü Doktora öğrencisi

UNEC, Türk Dünyası İktisadi Araştırmalar Merkezi, ziyadhan@gmail.com

GİRİŞ

Azerbaycan'ın tarihine bakıldığında iki önemli dönüm noktası üzerinde durulması gerekir. Bu dönüm noktalarından birisi 1918 ve 1991 yılında bağımsızlığın ilan edilmesi olarak söylenebilir. Azerbaycan'ın her iki döneminde de bağımsızlığına giden yolda ilk önce sivil toplum kuruluşları oluşturarak toplumun bilinçlenmesi sağlanmaya çalışılmıştır. Oluşturulan sivil toplum kuruluşları Çarlık Rusya'sı veya SSCB tarafından engellenmeye çalışılsa da bu kuruluşlar şiddete başvurmadan barışçıl ve demokratik değerlere önem vererek bağımsızlığın elde edilmesine çalışmışlardır. Azerbaycan'da sivil toplum düşüncesinin gelişmesi, 1850'li yıllarda Azerbaycan'daki aydınlanma süreci ile başladığı söylenebilir. Söz konusu aydınlanma süreci, ilk önce dini reform ve Rus işgaline karşı düşünce geliştirilmeye çalışılmıştır. Bu dönemde artık bölgede Rus işgali tamamlanmış olup, toplumun farklı biçimlerde karşı direnişin başladığı söylenebilir. İlk önce düşünce alanında başlayan aydınlanma süreci toplumun yeni oluşumlar etrafında birleşerek bilinçlenmesine yol açmıştır. O dönemde, toplumun aydın kesiminin başlattığı mücadele birçok alanda; eğitim, insan hakları, kadın erkek eşitliği, fakirlere yardım, yaşam kalitesinin yükseltilmesi, dini baskının ortadan kaldırılması, dini kurumların oluşturulması ve bağımsızlık düşüncesinin geliştirilmesi amacı ile sivil toplum kuruluşları oluşturulmuştur. Bu sivil toplum kuruluşları bağımsızlığın elde edilmesinde çok önemli roller üstlendiği söylenebilir. Çarlık Rusya'sından kopuş ve bağımsızlık düşüncesinin oluşmasında sivil toplum kuruluşları çok önemli roller üstlenmiştir. Cumhuriyet döneminde ve Sovyetler Birliğinin kurulduğu ilk dönemlerde bu sivil toplum kuruluşlarının yöneticileri ve üyeleri ülkeyi yönettikleri bilinmektedir. Dolayısıyla Azerbaycan birinci ve ikinci bağımsızlık döneminde sivil toplum kuruluşları çalışmalarının çok önemli olduğu bilinmektedir.

Bu çalışmanın amacı, Azerbaycan dış politikasının oluşmasında sivil toplum kuruluşlarının yeri ve önemini inceleyerek, dış politikaya etkisi ve bu etkinin zamanla nasıl değiştiği irdelenecektir. Günümüzde sivil toplum kuruluşlarının giderek öneminin arttığı bir dönemde dış politika yapım sürecinde ne kadar etkili oldukları ve bu etkinin Azerbaycan'ın dış politikasının çeşitlenmesinde etkisi tartışılacaktır. Azerbaycan dış politikasını dönemlere ayırarak hangi sivil toplum kuruluşların daha fazla etkili oldukları incelenmeye çalışılacaktır.

Dış Politika Sivil Toplum Kuruluşu İlişkisi

James Rosenau'ya göre dış politika eğilimleri ve prensipleri, her toplumun yaşantılarına ve tarihsel deneyimlerine, geleneklerine ve ülkelerine yerleşmiş anlayışlardan kaynaklanır (Tayfur, 2010, 76-77). Bu tanımlaya göre, toplumsal hafıza ve birikim dış politikanın özünü, çekirdeğini oluşturmaktadır. Bu öz üzerine devletin hayati çıkarları ve günlük politikaları inşa edilebilir. Toplumsal hafızayı geleceğe aktaran önemli kurumlardan birisi de sivil toplum kuruluşları olduğu gerçeği tartışılmaz bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır.

Dış politikayı daha iyi anlamak ve açıklamak için aktörlerin dış politika kararları ve bu kararlara etki eden faktörlerin bilinmesi gerekmektedir. Dış politika kararlarının önceden kestirilebilir olması ve olayları tüm yönleriyle dikkate alması için devlet kurumlarının yanında sivil toplum kuruluşlarının da etkisi göz ardı edilmemelidir (İşyar, 2009, 2). Dış politika, Morgenthau'ya göre belli politik şartlar, Allison'a göre dış politik olayların, Munton'a göre günlük aktiviteler veya ulusal amaçlar, Modelski'ye göre ulusal dış politik aksiyonlar, Lovell'e göre aktörün misyon ve motivasyonunu belirlemek, anlamak ve anlamlandırmak için çalışmalar yapıldığı görülmektedir (İşyar, 2009, 7-9). Tüm yazarların tanımlamalarının ortak noktası ve ulaşmak istediği sonuç dış politikayı hangi faktörlerin belirlediği ve açıklamak için hangi yöntemin seçilmesi gerektiği üzerinde durmaktadırlar. (İşyar, 2009, 8-9). Bu çalışmada dış politika iç oluşumlar temelinde açıklanarak, devlet içi aktörlerden sivil toplum kuruluşlarının davranışları üzerinden açıklanmaya çalışılacaktır. Azerbaycan dış politikasının açıklanmasında ulusal düzlem seviyesi kullanılarak, içsel faktörler ön plana çıkarılarak, STK çerçevesinde açıklamalar ve anlamlandırmalar yapılmaya çalışılacaktır.

Dış politikayı daha kapsamlı anlamak ve açıklamak için birkaç kıstaslar sıralanarak değerlendirilebilir. Bu kıstaslar; ulusal değerler, zaman, mevcut cevap verme süresi, karar verme sürecinde öngörülebilirlik, kriz ve kriz olmayan durumlar olarak incelemek gerektiği vurgulanmaktadır. Tüm bu kıstasları göz önünde

bulundurarak dış politikanın öngörülebilir olması için önceden farklı durumlar için senaryolarının yazılması gerektiği, aksi takdirde günlük politikalar üretilebilir ve ya olaylara anlık tepkiler verilerek isabetsiz kararlar alınabilir. Bu gibi durumlardan kaçınmak ve daha sağlıklı dış politika kararları üretmek için sivil toplum kuruluşlarının oluşturdukları hafızaya başvurarak, sivil toplum kuruluşlarının hazırladıkları raporlar ve öneriler dikkate alınarak uzun dönemli bakış açısı oluşturulabilir. sivil toplum kuruluşları toplumun isteklerini ve devletin çıkarlarını göz önünde bulundurarak isabetli karar almak için devlete yardımcı olabilirler. Sözkonusu kararların hem içte topluma hemde dışarıda uluslararası sisteme aktarılmasında sivil toplum kuruluşları ön ayak oluşturabilirler. Devletten bağımsız çalışan bu kuruluşların uluslararası sistemde tarafsız ve güvenilir statüsü dış politika kararlarının uygulanmasında daha etkili olabilir (İşyar, 2009, 29-30).

Küreselleşme ile birlikte diğer kavramlar gibi dış politika kavramı da tartışmaya açılarak, dış politika ile iç politika arasındaki çizginin ortadan kalktığı savunulmaktadır. Yüksek politika olarak tanımlanan dış politika, kara kutu modeli ile açıklanırken, dış politika kararları tartışılmaya açılmamaktaydı. Küreselleşmenin etkisi ile devletlerin egemenlik sınırlarının zayıflaması ile dış politika kararları tartışılmaya başlanmıştır. Bu gelişmeler dış politika kararlarını alırken diğer faktörlerin de dikkate alınması gerektiğinin önemine dikkat çekilmiştir. Bir çok faktörü birarada düşünerek çoklu seçenekler içerisinde isabetli dış politika kararını örümcek ağı modeli ile açıklanabileceği iddia edilmektedir. Devletin tekelinde olan dış politika küreselleşme ile birlikte alçak politika olarak belirlenen konuların ön plana çıktığı söylenebilir. Bu durumda iç politika ile dış politika arasındaki sınırın ortadan kalktığı veya geçişkenliğin her geçen gün arttığı söylenebilir. Bu geçişkenliği tetikleyen bir diğer unsur da sivil toplum kuruluşlarıdır. Devlet merkezi örgütlenmesi ile siyasal tercihlerini topluma daha kolay aktarabilmek için sivil toplum kuruluşlarına ihtiyaç duymaktadır. Sivil toplum kuruluşları ise toplum ile devlet arasında aracılık görevi üstlenerek alınan kararların uygulanmasına yardımcı olmaktadır. Sivil toplum kuruluşlarının aracılık rolünün içerik ve mekan açısından genişleyerek yalnızca içerde devlet ve toplum arasında bağlantı kurmanın ötesinde, küresel düzeyde toplumlar ile iktidarlar arasında yeni bir tür bağ ve ilişki biçimleri gelişmesine yol açarak, iktidarın niteliğini değiştiren bir rol oynadıklarını belirtmektedir.

Sivil Toplum Kuruluşlarının Dış Politikayı Etkileme Biçimleri

Sivil toplum kuruluşları devleti tamamlayıcı ya da devletle işbirliği içinde olmak suretiyle dış politika yapım süreçlerine dahil olmaktadır. Devletin şekillendirip kontrol ettiği dış politika alanındaki tekelinden ve yürütülen dış politikadan memnun olmayan gruplar, sivil toplum aracılığıyla yeni kaynak üretme ve siyasal sistemi etkileme becerilerine bağlı olarak dış politika kararlarının alınmasını etkilemektedirler. Küreselleşme ile birlikte toplumsal grupların oluşturdukları sivil toplum kuruluşları devletle yarışmacı bir biçimde dış politika alanına eğilmekte ve devlet tarafından sürdürüle gelen dış politikaları değiştirmeye/etkilemeye çalışmaktadırlar.

Sivil toplum örgütlerinin dış politikaya bir başka giriş biçimi ise devlet tarafından boş bırakılan alanlara nüfuz etme şeklinde olmaktadır. Devletin geleneksel olarak ilgilendiği dış politika konuları arasında yer almayan bazı yeni konular, günümüzde dış politikayı ilgilendiren alanlar haline gelmektedir. Dışişleri Bakanlığı bürokrasisinin ilgilendiği ya da az ilgilendiği durumlarda sivil toplum kuruluşları devletin boş bıraktığı bu yeni alanlara yönelmekte ve o alanı dış politikanın konusu haline getirmeye çalışmaktadır.

Sivil toplum kuruluşları, dış politika konularında siyasal karar alıcılara devamlı ve doğrudan işbirliği yapmak suretiyle de etkili olabilir. Bu durumda dış politikaya ilgi duyan sivil toplum kuruluşları, siyasal karar alıcıların önemli gördükleri alanlardaki politikalarında onları destekler. Bu desteğin karşılığında ise düzenli bir danışılma mekanizması vasıtası ile siyaset süreçlerine dahil edilirler.

Sivil toplum örgütlerinin dış politika süreçlerine müdahaleleri, kullandıkları ve harekete geçirdikleri mekanizmalar üzerinden de farklılık gösterir. Bazı sivil toplum kuruluşları dış politikaya etki etmek için doğrudan hükümetler ya da dışişleri bürokrasisi üzerinde etkinlik tesis etmeye çalışmaktadırlar. Böylece resmi dış politikaya şekil vermeye onu yönlendirmeye çalışırlar.

Bir başka katılım mekanizması ise doğrudan dış politikanın yöneldiği dış odaya hitab etme şeklinde olur. Bazı sivil toplum kuruluşları, resmi dış politikanın pek etki edemediği ülke dışı sivil toplum kuruluşlara, uluslararası kuruluşlara ve hükümetlere yönelirler ve onları doğrudan etkilemeye gayret gösterirler.

Hele etkilenmek üzere yönelinen ülke dışı sivil toplum kuruluşlarının kendi hükümetlerini ve hükümetleri vasıtasıyla ulusal hükümetleri etkileme kapasiteleri yüksekse bu durumda özellikle içerideki muhalif gruplar ve onların sivil toplum kuruluşları, iç siyasal alana dolaylı müdahaleleri için bu ülke dışı aktörleri harekete geçirmeye çalışırlar.

Sivil toplum kuruluşlarının dış politika oluşum sürecine katılma ve etkileme amacıyla kullandıkları başka bir yöntem ya da strateji ise, uluslararası örgütlerle birlikte çalışıp hem ulusal hükümetler hem de uluslararası kurumlar üzerine etki yaratmaya çalışmaktadırlar. Bu durumda devletten bağımsız gündemleri olan ve hem devletle birlikte hem de devlete rağmen uluslararası bir gündemi yürütmeye ve gerçekleştirmeye çalışan Sivil toplum kuruluşları ile karşılaşmaktadır. Sivil toplum kuruluşlarının uluslararası örgütlerle yaptığı işbirliği genel olarak dünya siyasetini ya da bölge odaklı bir siyaseti ya da rejimi değiştirmeye/etkilemeye yönelik olabilir.

Sivil toplum kuruluşlarının dış politika üzerindeki etkisi, kuruluşların kendi kapasitelerinden, dönemin siyasal koşullarına, harekete geçirdikleri kaynakların gücüne ve yöneldikleri odağın taleplerini dikkate almaya açık olmasına kadar pek çok etken rol oynamaktadır.

Sivil toplum kuruluşlarının, dış politikanın içeriği ya da tarzı üzerinde değişiklik yaratabilmeleri bu alana taşıdıkları sivil toplum bakışıyla gerçekleşebilir. Böylesi bir etkinin önemli göstergelerinden biri, Sivil toplum kuruluşlarının dış politikaya ilişkin farklı bir dil kullanarak, yeni söylemler geliştirebilmeleridir. Bunun yanında, yeni ve farklı konu ya da sorunları toplumun ve devletin gündemine getirebilmeleri, dış politika gündemi oluşturabilmeleri de etkinin diğer göstergelerindedir. Devletin kendi dış politika faaliyetinin, meşguliyetinin içinden bazı sorunları çekip deşmek yerine, devletin gündemine yeni sorular koyabildikleri ölçüde sivil toplum kuruluşları aracılık ve dönüştürücülük misyonu üstlenebilirler. Böyle bir işlev güncel sorunların sivil toplum kuruluşlarının çalışma alanı dışında tutulması anlamına gelmez. Ancak sivil toplum kuruluşları güncel sorunlara eğilirken, devletin diline ve gündemine sıkışmak yerine toplumu özgürleştirici, ufuk açıcı bir yaklaşım benimseyebildikleri ölçüde dış politika alanına yenilik getirebilirler. Sivil toplum kuruluşları devletin gündemine ve diline hapsolmesi bu kuruluşları körleştirdiği kadar, toplumu da uzağı göremez hale getirir.

Sivil toplum ilgisi ve katılımının dış politikayı toplumsallaştırmanın ve daha açık bir hale getirmenin gerekli ama yeterli bir koşulu olmadığı da hatırlanmalıdır. Sivil toplum kuruluşlarının dış politikadaki işlevlerinin devletlerin resmi dış politika tercihlerinin meşrulaştırılmasına dönüşme olasılığı da hep bulunmaktadır.

Devletlerin başka ülkelerdeki sivil toplum kuruluşları üzerinden kendi politikalarına toplumsal destek oluşturma arayışları, bir anlamda sivil toplum kuruluşlarının kendi amaçları doğrultusunda araçsallaştırma eğilimleri, sivil toplum kuruluşları dış politika ilişkisinin dikkatli çözümlenmesi gereğini göstermektedir (Doğan ve Mazlum, 2006, 15-17).

Azerbaycan Dış Politikasının Oluşumunda Sivil Toplum Kuruluşlarının Etkisi

Azerbaycan dış politikasını daha iyi anlamak ve açıklamak için Farrell'in çalışmasında dikkati çektiği özelliklere benzer özelliklerin yanında merkez ülke sendromu doğrultusunda karar aldığı söylenebilir. Farrell'in çalışmasında iç politikanın dış politikayı etkilediği ülkenin politik sistemine göre açıklanmaya çalışılmıştır. Ülkenin politik yapısını oluşturan nedenlere değinilmemiştir. Aslında, ülkenin politik yapısını ve sistemini oluşturan en önemli neden toplumun bilinçlenmesi ve belirli sivil toplum kuruluşları etrafında birleşerek, ülkenin politik yapısının ve sistemini değiştirerek dış politikasının belirlenmesinde ön ayak oluşturabilir. İç politik yapının ve onu ortaya çıkaran nedenlerin olumlu yönde değişerek uzun dönemli, sağlıklı ve kalıcı olarak değişmesi sivil toplum kuruluşları ile mümkün olabilir.

Çarlık Rusyası döneminde sivil toplum kuruluşlarının oluşmasındaki en önemli etkenlerler aşağıdaki gibi sıralanabilir;

- Çarlık Rusyasının asimilasyon politikasına karşı diğer milletlerin direniş göstermesi,
- Bakü petrollerinin çıkarılması ve Bakü'nün sanayi şehrine dönüşümü,
- Petrol zengini kişilerin serbest piyasa ekonomisine geçiş isteği,
- Azerbaycanın diğer bölgelerinden işçilerin Baküye gelişi,
- Azerbaycanın Bakü, Şuşa, Nahçıvan, Şamahı, Şeki ve Gence gibi büyük şehirlerinin gelişimi,
- Rusya ve Türkiyede eğitim/öğretim görmüş kişilerin özgürlükçü ve bağımsızlık düşüncesiyle oluşturdukları yeni kamuoyu ve yayımladıkları gazete ve dergilerle gündem oluşturmaları,
- Çar hükümetinin desteği ile Ermenilerin Türklere ve müslümanlara karşı soykırım ve iskan politikaları sonucu halkın direniş ve savunma amaçlı oluşturdukları sivil toplum kuruluşları ile milli duygularla bilinçlenmeyi güçlendirmesi,
- Çarlık Rusyasında gazete ve dergilere uygulanan sansürün zayıflaması ve Azerbaycanda 63 farklı gazete ve derginin yayımlanması halkın bilinçlenmesi ve kendi kültürünü yaşama ve yaşatmasına olumlu katkı sağlaması,
- Halkın okuma yazma oranı %4.5 olmasına karşın Türkçülük, İslamcılık, Sosyalizm ve Liberalizm düşünce akımları gazete ve dergilerde temel konular olarak anlatılmakta, halkın özgürlük düşüncesinin gelişimi bu sivil toplum kuruluşları aracılığıyla sağlanmaya çalışılması,
- 1900'lü yıllarda Azerbaycan'da 30'dan fazla sivil toplum kuruluşunun aktif faaliyetlerde bulunması,
- Baküdeki gazete ve dergilerin yayımları ile sivil toplum kuruluşlarının faaliyetleri sonucunda Rusya Müslümanlarının bağımsızlık düşüncesinin gelişmesi ile önemli konuma gelmeleri,
- Uluslararası sistemdeki değişimler Azerbaycan'ın bağımsızlık mücadelesi için olumlu şartlar sağlaması, (Yagublu, 2018,)

Bu faktörlerin ötesinde Azerbaycan'ın bağımsızlığa kavuşması için kilit öneme sahip olan M.E.Resulzade'nin faaliyetleri toplumu bilinçlendirerek bağımsızlık ülküsü etrafında birleştirmeyi başardığı söylenebilir. M.E.Resulzade ve arkadaşlarının oluşturdukları sivil toplum kuruluşları 2 yıllık bağımsızlık dönemi sonrasında SSCB döneminde bile farklı ülkelerde bu faaliyetlerini devam ettirmişlerdir (Yagublu, 2001, 5-19).

Çarlık Rusyası döneminde Azerbaycan'da oluşan sivil toplum kuruluşlarının özelliklerinden en başlıcası, kendi topraklarını bağımsızlığa kavuşturmak, düşman tehdidini bertaraf etmek, güney Azerbaycan Türklerinin mücadelesine destek vermek ve tüm Türklerin ve Müslümanların bir düşünce etrafında birleştirilmesini gerçekleştirmektir. O dönemde oluşturulan sivil toplum kuruluşları yerelden daha çok bölgesel ve küresel düşünce sistemi geliştirmeye çalışmışlardır. Azerbaycan Türklerinin haklarının kazanılması diğer Türk ve Müslümanlar ile birlikte mevcut olabileceğini düşünmekteydiler (Mehmetzade, 1991, 14).

Azerbaycan'da toplum iktidarı değiştirmek için hiçbir dönemde şiddet ve zor kullanmamıştır. Genellikle toplumun ihtiyaçları yöneticiler tarafından dikkate alınmamış ama toplum bu süreci uzun dönem mücadele ederek elde etmeye çalışmıştır. Azerbaycan toplumunun aydınları Çarlık Rusyası ve Sovyetler Birliği döneminde şiddete başvurmadan istek ve taleplerini sivil yöntemlerle elde etmeye çalışmışlardır. Çarlık Rusyasının işgalinden sonra toplumun aydınları zaman içerisinde toplumu bilinçlendirerek sorunların üstesinden gelebileceklerine inanmışlardır (Nesibli, 2019, 433-434).

Çarlık Rusyası döneminde veya Sovyet döneminde oluşan sivil toplum kuruluşları ilk önce bağımsızlık mücadelesi vererek, milli birlik ve milli kültürün korunması ve yaşatılmasına çalışmışlardır. Çarlık Rusyası döneminden günümüze Azerbaycan dış politikasını temel belirleyicileri parametreleri Rusya merkezli ve Rusya'nın çıkarları doğrultusunda belirlenmektedir. 1918 yılı Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti döneminde ve 1992 yılında Ebulfez Elçibey döneminde bağımsız politika izlenmeye çalışılmıştır ancak Rusya'ya rağmen dış politikanın gerçekleşemeyeceği anlaşılmıştır. Söz konusu her iki dönemde de ülke yönetimi hem içten hemde Moskova tarafından engellemelere maruz bırakılarak güçsüzleştirilmiştir (Sürmeli, 2011, 127).

Haydar Aliyev döneminde "denge politikası" adı altında Rusya'nın çıkarlarını dikkate alan veya bu doğrultuda dış politika belirlenmeye çalışılmıştır. İlham Aliyev döneminde de dış politika çizgisinde yeni

yaklaşımlar ve değişimler olsa da Rusya'nın kontrolünü zayıflatmamış aksine Rusya'nın çıkarları göz önünde bulundurularak ve Rusya'nın rızası doğrultusunda faaliyetler yürütüldüğü söylenebilir.

SSCB'den ayrılarak bağımsızlığını kazanan Azerbaycan birçok dış politika sorunları ile karşı karşıya kalmıştır. Bu sorunlardan en önemlisi uluslararası sistemde kabul görmesi, bağımsızlığını dünyaya kabul ettirememesi, Rus askerlerinin Azerbaycan'dan çıkarılması, Karabağ savaşı, ekonomik sorunlar, Hazarın statüsü, Hazar denizinde petrol ve doğal gaz arama ve bu kaynakların uluslararası pazarlara taşınması dış politika alanında en önemli konular olmuştur. Bu konularla ilgili karar alıcıların tutum ve davranışları, aldıkları kararları ve bu karar sürecinde sivil toplum kuruluşlarının etkisinin olabileceği öngörülmektedir. Olağan durumlarda dış politika kararlarının çoğu en az etkide bulunularak önceden resmi olarak alınan kararlar olarak ülkenin genel politik yönü doğrultusunda alınırken, olağanüstü durumlarda (savaş, iç çatışmalar ve doğal felaketler, vb) dış politika karar alıcıları ve devlet kurumları her zamankinden daha çok sivil toplum kuruluşları etkisine açık hale gelebilmektedirler (Bayram, 2011, 287-288).

SONUÇ

Sonuç olarak, devletin elinde var olan gücünü diğer aktörlerle paylaşması ve dış politika devletin tekeline çıkarak yeni aktörlerle birlikte oluşturması gerektiği savunulmaktadır. Azerbaycan dış politikasının oluşumunda rejimin güvenliğinin korunması (Efegil, 2010, 42-43) başta olmakla, devletin güvenliğinin sağlanması, devletin temel ihtiyaçları birincil, insanların siyasi ve toplumsal tercihleri ise ikincil etkenler olarak ön plana çıktığı söylenebilir.

Sivil toplum kuruluşlarının bilgi-iktidar ilişkisinde bilgi üreten taraf olarak dış politika kararlarında alternatifler sunması ve toplumun genel düşüncesine alternatif bakış açısı getirerek devletin dış politikasına etki etmeleri mümkün olabilir. Devletin dış politikadaki salt ve değişmeyen güvenlik ve askeri politikalarına farklı yaklaşımlar sunabilen ve tercih çeşitliliği yaratabilen sivil toplum kuruluşları sistemin bir parçası haline gelerek, devletin zaman içerisinde yapmak istemediği veya yapamadığı politikaları sivil toplum kuruluşları eliyle yaptırması ve toplumsal grupların taleplerini dikkate alarak dış politika oluşturması günümüzde devleti güçlü kılan etkenlerden birisidir.

KAYNAKÇA

1. BAYRAM Yavuz (2011), Türk Dış Politikasına Yönelik Karar Alma Sürecinde Medyanın Etkinliği: Körfez Savaşı Krizlerinde Medya-Kamuoyu ve Karar Alıcı İlişkisi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Gazetecilik Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir.<http://acikerisim.ege.edu.tr:8081/jspui/bitstream/11454/5783/1/yavuzbayram2011.pdf> 10.05.2019.
2. DOĞAN Erhan, MAZLUM Semra Cerit (2006), Türkiye'nin Dış Politikası: Yeni Sorunlar ve Yeni Aktörler, Sivil Toplum ve Dış Politika (Yeni Sorunlar, Yeni Aktörler), Bağlam Yayınları, İstanbul.
3. EFEGİL Ertan (2010), Dış Politika Analizi (Ders Notları), Gündoğan Yayınları, İstanbul.
4. İŞYAR, Ömer Göksel (2009), Bilimsel Gelişme Tarihi Açısından Karşılaştırmalı Dış Politika Analizi: "Birinci Nesil" Çalışmalar, Uluslararası Hukuk ve Politika, Cilt 5, Sayı: 18, 2009.
5. MEHMETZADE Mirzebala (1991), Milli Azerbaycan Hareketi, Yayına Hazırlayan Ahmet KARACA, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları 40, Ankara.
6. NESİBLİ L. Nesib (2019), Azerbaycan Tarihi Millet, Devlet ve Siyaset, Altınordu Yayınları, Ankara.
7. SÜRMEİLİ, Serpil (2011), Bilinmeyen Yönleriyle Kafkasya Müslümanlarının Bakü'deki İlk Kongresi (28 Nisan-3 Mayıs 1917), Gazi Akademik Bakış 127, Cilt 4, Sayı 8, Yaz 2011.
8. TAYFUR M Fatih (2010), "Dış Politika", Devlet ve Ötesi Uluslararası İlişkilerde Temel Kavramlar Derleyen Atilla Eralp, İletişim Yayınları, 5.Baskı, İstanbul.
9. YAGUBLU Nesiman (2001), Azerbaycan Milli İstiklal Mübarizesi ve M. E.Resultzade, Bakü, ss. 5-19. <http://anl.az/el/Kitab/2014/2001-928.pdf> Erişim tarihi: 04.01.2020
10. YAGUBLU Nesiman (2018), Azerbaycan Milli Bağımsızlık Harekâtı Ansklopedisi, Kanun Yayınevi, Bakü.

(49)

Dr. Derya SU³⁴⁰

SÜLEYMANİYE BÖLGESİ KENTSEL YENİLEME SÜRECİ³⁴¹ URBAN RENOVATION PROCESS OF SÜLEYMANİYE REGION

ÖZ

Bu araştırmanın amacı; İstanbul Tarihi Yarımada'da Süleymaniye Yenileme Alanı sınırları içerisinde kentsel koruma çerçevesinde yapılacak müdahalenin boyutlarının alana özgü belirlenebilmesidir. Mevcut veriler ışığında dönüşümün nasıl başladığı ve sürecin nasıl ilerlediği araştırılmıştır.

Anahtar kelimeler: Süleymaniye, Yenileme, Kentsel Dönüşüm.

ABSTRACT

The purpose of this research; is to define appropriate intervention methods within the framework of urban protection in the Suleymaniye Renewal Area in the Historic Peninsula of Istanbul. Has been examined how the transformation began and researched was investigated.

Keywords: Süleymaniye, Renovation, Urban Transformation.

³⁴⁰ Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi - duveysuna@fsm.edu.tr; ORCID: 0000-0002-0908-8374

³⁴¹ Bu çalışma "İstanbul Tarihi Yarımada Küçükpazar Alt Bölgesi Bir Koruma Yaklaşımı Model Önerisi" adlı Doktora tezinden üretilmiştir.

Süleymaniye Kentsel Yenileme Projesi

"Süleymaniye Yenileme Alanı", 5366 sayılı "Yıpranan Tarihi ve Kültürel Taşınmaz Varlıkların Yenilerek Korunması ve Yaşatılarak Kullanılması" hakkındaki kanun kapsamında, 14.12.2005 tarih 26023 sayılı uygulama yönetmeliği ve 24.05.2006 tarih ve 2006/10501 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı ile kabul edilmiştir. "Süleymaniye Yenileme Alanı"; Molla Hüsrev, Sarıdemir, Demirtaş, Süleymaniye, Yavuz Sinan, Hacı Kadın, Hoca Gıyasettin, ve Kalenderhane Mahalleleri'nden oluşmaktadır.

Yaklaşık 100 bin metrekarelik, 5 mahalle ve 734 parselden oluşan, UNESCO Dünya Kültür Mirası listesinde yer alan Süleymaniye - Vefa - Küçükpazar alt bölgelerini kapsayan alan, yenileme kapsamına alınmıştır (Url-1). İstanbul Büyükşehir Belediyesi ve İlçe Belediyesi tarafından (Fatih Belediyesi) Süleymaniye Yenileme Alanı'nda ortak uygulama yapmak üzere 13.09.2006 tarih, 1558 sayılı karar ile protokol imzalanmıştır (Balcan, 2012). 5366 sayılı yasa kapsamında yenileme alanlarının etaplara ayrılması gerekliliğine binaen, yenileme alanı 5 Etap ve 77 uygulama alanından oluşmaktadır. Protokol kapsamında, bazı adalarda projelendirme ve uygulama yükümlülüğü Büyükşehir Belediyesi'nce bazı adalarda ise önce Eminönü Belediyesi daha sonra Fatih Belediye'nce yapılması planlanmıştır. Bu kapsamda I. Etapta Fatih Belediyesi'nin yetki ve sorumluluğunda 39 adet yapı adası bulunmaktadır(Url-2)

Süleymaniye yenileme projesi kapsamında I. etapta 17 yapı adasında toplam 11 adet proje ihalesi gerçekleştirilmiştir. Alanda proje yapan özel firmalar: Halil Onur Mimarlık, Şirin Akıncı Mimarlık, ES Yapı, Fatma Sedes Mimarlık, Hanart Mimarlık, İstanbul Yapı, Akant Mimarlık, Tanker İnşaat'tır (Balcan, 2012). 2006 tarihinde proje çalışmalarına başlanmıştır. Tescilli yapılar için rölöve, restorasyon ve restitüsyon projeleri, tescilsiz yapılar için ise o tarihte yürürlükte olan 2005 tarihli "Tarihi Yarımada Koruma Amaçlı Nazım İmar Planı" hükümlerine göre 1/100 ada avan projeleri hazırlanmıştır. Elde edilen projeler İstanbul Yenileme Alanı Koruma Bölge Kurulu tarafından onaylanmıştır. Projeler ada bütününde, zeminden çatı katına kadar kat planları, ada kesit ve ada cephe silüetlerinin işlendiği 1/100 ölçek avan proje olarak onaya sunulmaktadır. Kurula sunulan ve onaylanan projeler parsel ölçeğinde değil, ada ölçeğinde hazırlanmıştır.

734 parselden oluşan bölgede; 381 adet tescilsiz, 320 adedi tescilli, 7 adedi tescil önerilen olmak üzere toplam 327 adet Sivil Mimarlık Örneği yapı ve 26 adet anıt eser olduğu tespit edilmiştir. Bölgede bulunan bu yapılar için 238 adet restorasyon, 255 adet restitüsyon ve 284 adet rölöve projesi hazırlanarak 21.12.2017 tarihinde onaylanmıştır. Projesi onaylanan yapılar dışında diğer eserler için ise onay işlemleri Yenileme Kurulu tarafından yürütülmektedir. 381 adet tescilsiz yapının 198 adedinin uygulama projesi kurul tarafından onaylanmış, kurula iletilmiş olan 65 uygulama projesinin ise onay işlemleri sürmektedir (Url-3). 5366 sayılı yasa gereği Kurul tarafından onaylanan ada avan projeleri önce İlçe belediye meclisine (Fatih Belediye Meclisi), daha sonra Büyükşehir Belediye Başkanı'nın (İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanı) onayına sunulmuş ve uygulamaya geçilmesi sağlanmıştır(Url-4)

Yenileme alanında avan projesi onaylanmış, 39 adadan oluşan bölgenin mülk sahipleriyle yapılan anlaşma veya kamulaştırmaya gidilmesi sonucu proje kapsamında yıkım çalışmalarına başlanmıştır. Mülk sahipleri ile anlaşma sağlanarak, kendileri tarafından yapılması kararına varılan, 153 adet parselin proje teslimine başlanmıştır. Bu parsellerden 20 adedinin projesi mülk sahiplerine teslim edilmiştir. 98 adet parsel için ise kamulaştırma davası açılmış ve halen süreç devam etmektedir (Url-3).

2005 tarihli Koruma Planı iptal edilerek 2012 yılında "Tarihi Yarımada Koruma Amaçlı Nazım İmar Planı" ve 2014 karar tarihli "Tarihi Yarımada Koruma Amaçlı Uygulama İmar Planı" yürürlüğe girmiştir. Bu tarihten sonra hazırlanan ve Koruma Kurulunun onayına sunulan projeler bu plan hükümlerine göre hazırlanmıştır. 2006 yılında Süleymaniye bölgesinin yenileme alanı ilan edilmesiyle, bölgede hala devam eden süreç başlamıştır. Bu süreçte birinci etap ve ikinci etabın projelendirmesi tamamlanmıştır. Bölgenin Yenileme alanı olarak ilan edilmesiyle KIPTAŞ 1. Etap da mülkleri satın almaya başlamıştır. Bazı parseller için mahkeme süreci devam ederken, bazı parsellerdeki yapılar yıkılmıştır. Yıkımlar neticesinde yavaş yavaş çöküntü bölgesi haline gelmeye başlamıştır.

Proje başlangıcından itibaren gerçekleştirilen ilk uygulama 2018 yılında Aralık ayında ilk adanın (508 Ada) temel atma törenidir. 2006 yılından beri devam eden sürecinin belirsizliği, binaların harap olmasını artırmaktadır. Bölgede yarısı çökmüş ahşap evler, terk edilmiş betonarme binalar, etrafı sac ile kaplanmış

yapılar görmek mümkündür. Yenileme alanı olarak ilan edilen 2006 yılından itibaren ilk temel atma töreninin gerçekleştirildiği 2018 yılına kadar geçen 12 yıl içerisinde bölgedeki mülk sahiplerinin de değiştiği görülmektedir. Bekâr odaları da artık bölgeden uzaklaşmaya başlamış, bölge daha çok göçmenlerin ikamet ettiği bir yer olma özelliği taşımaya başlamıştır. Yenileme projesinin ilanından sonra, bölgede yaşayan kiracıların veya mülk sahiplerinin ne olacağına dair herhangi bir düzenleme getirilmemesi, mahkemelik olan satın alımlardaki sürecin belirsizliği, alanda zorunlu göçü de beraberinde getirmektedir.

Bölgedeki mülk sahipleri ile yetkili kamu kuruluşları arasında, yenileme çalışmaları için anlaşma sağlanması yolunda görüşmeler yapılmaya başlanmıştır. Çalışma kapsamında yenileme alanında yapılan görüşmelerden elde edilen bilgiye göre; mülk sahiplerinin 2 seçeneği vardır. Birincisi mülkünü devlete satmak ki burada karşılığında muhatap olarak KİPTAŞ çıkmaktadır. Küçükpazar sakinleri mülklerini satmaya sıcak bakmadıklarını yapılan sözlü görüşmelerde dile getirmektedirler (Su, 2019);

Küçükpazarda bir konut sahibi;

“5366 sayılı kanunda hukuka aykırılık var, 3. Madde derki kendi binasını kendi yapabilir bu yapabilir hepimiz şöyle anlıyoruz; “yapabiliriz.” Aslında onu “yapar” diye değiştirilmesi gerekir. Esas burası mağdur ediyor insanları. Biz 1962 den beri buradayız, yaşıyoruz. Burası Küçükpazar yani Süleymaniye Sit alanı, ne bir tamirat için izin verildi ne bir tadilat için izin verildi. Şimdi 2012 yılında ilk gelindiğinde bana, dava açıldığında ben imar durumunu istedim. Bana imar durumunu vermediler, halada vermediler. Benim evim eğer virane bir yere ki virane bir yer değil bakımlı bir ev onu da söylüyüm. Eğer virane bir yere ben buraya tadilat yapamadığımdan dolayı metruk duruma düştü. Ben cahil bir insanım, okumuş bir insan değilim. Kamulaştırma nedir? Kamuya yarar bir iş değil midir?”

Küçükpazarda çalışan bir esnaf;

“Vatandaşa ne diyor, eski tarihi binayı yeniden yap. Ama vatandaşın 1-2 trilyon para harcayamayacağını bildiği için onlar kendi projelerini uygulayacaklar. Ondan dolayı vatandaşın yapamayacağını bildiği için ya da yapacak adamın az olduğunu bildiği için... Zaten nerede bir inşaat varsa rant vardır. A bu devlet eliyle de olsa, fakirin yaptığı yerlerde de aynı şey vardır. Yeter ki vatandaş mağdur olmasın.”

Bu iki seçenekle anlaşma yoluna gidilemeyen maliklerin mülkleri ise devlet tarafından kamulaştırılmakta ve belirlenen maddi değer maliklere verilmektedir. Mülk sahiplerinin kamulaştırmaya itiraz hakları bulunmaktadır. Mahkemenin ön görülen kamulaştırma bedeline daha yüksek bir meblağ biçmesi durumunda ise İstanbul Büyükşehir Belediyesi karara uymak zorundadır. Dönemin Fatih Belediye Başkanı Mustafa Demir Süleymaniye yenileme projesini şu ifadelerle anlatmaktadır;

“(…)Şimdi her şeyden önce İBB, KİPTAŞ ve Fatih Belediyesinin beraber yürüttüğü proje var; Süleymaniye Yenileme Alanı Projesi; 39 ada 102 bin m2 lik bir alanda ve 707 tane binayı ilgilendiren büyük bir dönüşüm projesi, yenileme projesi. Tescilli tarihi eserler dışındakiler yıkılıp, tarihi eserleri uygun yükseklikleri ve mimari tarzları tarihi eserlere uygun hale getirilecek. Aslında bu hani sayın cumhurbaşkanımızın kentsel dönüşümde yüksek mimari olmasın dediği, şehrin mimarisine bizim kültürümüze, bizim medeniyetimize uygun tarzda artık kentsel dönüşüm arzu ediyoruz dediği projenin aynısı. Yani baktığımızda bitmiş hallerinin 3Dlerine baktığımızda hakikaten bizim mimarimiz, yani cumbalı ahşap en fazla 3 katlı evlerin olduğu, sokak silüetlerinden bina cephelerine kadar o hayalini kurduğumuz İstanbul’a inşallah burada kavuşacağız. (Url-5)

KİPTAŞ Genel Müdürü İsmet Yıldırım ise Yenileme alanı içerisinde projelendirme ayağında sona geldiklerini belirterek “Osmanlı mahallesi yeniden bugün ki şekliyle ortaya çıkacak” şeklinde alanın fiziksel olarak nasıl dönüşeceğine dair görüşlerini belirtmektedir.

Sonuç olarak, “Eski Süleymaniye semtinin inşası”, “Osmanlı mahallesi” ifadelerinden yola çıkarak TDV İslam ansiklopedisindeki Osmanlı Mahallesi tanımına bakıldığında; “henüz sınıf ve statü farklarının belirlenmediği fiziki bir mekân niteliğini taşıdığı” belirtilmektedir. “Bir paşa konağının karşısında kâtibinin

küçük bir evinin, bir ilmiye ricalinin konağının yanı başında mahalle su yolcusunun kulübesinin bulunduğu, bu insanların statü farklılıklarına rağmen birbirleriyle konuşup görüştikleri” ifade edilmektedir.

Osmanlı Mahallesi, sınıfsal ayrımlara dayanmayan, farklı statüde insanların bir arada bulunabildiği, sıkı bir dayanışmanın olduğu bir mekân olarak ifade edilmektedir. Çoğunlukla batılı toplumlarda görülen, toplumsal ilişkilerin kapalı sitelerdeki (*gated community*) gibi mekâna yansıdığı düzenlemeler Osmanlı mahallesi tanımına uygun düşmemektedir. Düşük gelirli ailelerin evlerinin arasında, konaklarda oturan büyük memurların, zengin tüccarların mahallenin hamisi, bayramlarda kapısı mahalleye açık, zekâtını cömertçe veren kimselerin olduğu belirtilmektedir.

KAYNAKÇA

1. Balcan, C., 2012, Kentsel Yenileme Ve İki Şehir Hikâyesi: Tarlabası – Süleymaniye, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul
2. Erkilet, Alev, 2017, Kenti Dinlemek Kültürel Miras, Kentsel Ayrışma Ve Yoksulluğa Dair Yazılar, Büyüyenay Yayınları, İstanbul
3. İstanbul Tarihi Yarımada Yönetim Planı, 2011.
4. Şen, B. vd.2016, Yoksulluğu Bölüşmek Süleymaniye Bekâr Odası Görüşmeleri, Küre Yayınları, İstanbul
5. Su, D. 2019, İstanbul Tarihi Yarımada Küçükpazar Alt Bölgesi Bir Koruma Yaklaşımı Model Önerisi, Lisansüstü Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul
6. Url- 1 <https://www.fatihhaber.com/suleymaniye-donusum-projesi-video/2940/>
7. Url- 2 (<http://www.fatih.bel.tr/icerik/1158/suleymaniye-bolgesi-yenileme-projesi/>)
8. Url- 3 <http://www.fatih.bel.tr/icerik/15638/suleymaniye-yenileme-alani/>)
9. Url- 4 (<http://www.halilonurmimarlik.com/>)
10. Url- 5 , <https://www.youtube.com/watch?v=3f-aUVwStsI>, Şubat, 2018)

MAŞINQAYIRMA SƏNAYESİNİN TARİXİ İNKİŞAF MƏRHƏLƏRİ və MÖVCUD VƏZİYYƏTİ
HISTORICAL DEVELOPMENT STAGES and CURRENT STATE OF THE MECHANICAL
ENGINEERING INDUSTRY

ÖZ

Dünya sanayisinin yapısındaki ana kriterlerden biri, üretim araçlarının ve nihai tükətimin dağılımıdır. Ağır sənayi və makine mühəndisliyi ağırlıklı olaraq üretim araçlarının üretimini birləştirən alanları kapsamaktadır. Sənayi Devrimi'nden bu yana ağır sənayi və mühəndislik, endüstriyel yapıya hakim olmuşdur. Son yıllarda, bilimsel və texnik yeniliklərin çoxu bu alanlarda tətbiq olduğundan, bu eğilim yoğunlaşmışdır.

Anahtar Kelimələr: makine mühəndisliyi, petrol endüstrisi, yüzer platform, ağır sənayi, nəqliye.

ABSTRACT

One of the key criteria in the structure of global industry is taking division on the production units and final consumption. Heavy industry and machine-building are primarily encircle the production of production facilities. Since the industrial revolution, heavy industry and mechanical engineering have dominant position in industry structure. In the past decades, this tendency has intensified thus, most of the scientific and technical innovations are just applied in these areas.

Key words: machine building, oil industry, floating platform, heavy industry, shipping.

³⁴² E.A. Malikzade; magistrant; Email: eltunmelikzade@yahoo.com, Ə.M. Babəşov elmi rəhbəri, i.e.n. dos.

GİRİŞ

Maşınqayırma sənayesi bir-biri ilə qarşılıqlı surətdə əlaqədar olan energetika, elektrotexnika, radioelektronika, elektronika, cihazqayırma, dəzgahqayırma, müxtəlif avadanlıq, nəqliyyat vasitələri, kənd təsərrüfatı texnikası və s. istehsalını nəzərdə tutur¹. Maşınqayırma sənayesinin inkişaf səviyyəsi hər bir ölkənin mülki və hərbi sənayesinin qüdrətini və eləcə də iqtisadi müstəqilliyini xarakterizə edir.

Maşınqayırma sənayesinin əsasının Almaniya və Fransada yaranması və Amerika Birləşmiş Ştatlarında təkmilləşərək güclü mövqə qazanması bu sahə üçün xarakterikdir. Orta əsrlərdə buxar turbinlərinin ixtirası ilə ilk daxili proseslərdən hərəkətə gətiriləbilən avtomexanizmlər meydana gəlməyə başlayır və vaxt keçdikcə qaz motorlarının ixtirası buxar gücü ilə işləyən motorlara nisbətən daha sürətli olan daxili yanma mühərriklərinin inkişaf etdirilməsinə ümumi marağı artırır. 1860-cı ildə Lenoir qaz motoru ixtira edilməsi əhəmiyyətli bir güc mənbəyi kimi bu sahədə üstünlüyü ələ alır və avtomobil texnologiyalarında ilk prototip hesab edilən Kaqnotun özügedən, saatda 4 km sürətlə hərəkət edə bilən və 4 nəfərlik yükötürmə qabiliyyətinə malik olan nəqliyyat vasitəsi yaranır. İlk benzin motoru isə 1873-cü ildə Vyana da Culus Hok tərəfindən ixtira edilmişdir və böyük rezonans doğurur, o cümlədən daxili yanma mühərrikli bu günkü avtomobillərin ilk versiyasının istehsalı isə 1886-cı ildə Karl Benz və Qottli Daimler tərəfindən həyata keçirilir, bu tarixdən sonra Avrodada geniş vüsət alır və 1893-cü ildən isə ABŞ-da daxili yanma mühərrikli avtomobillərin istehsalına başlanı².

I Dünya Müharibəsindən əvvəl ABŞ-ın Miçiqa ştatında Henri Fordun "T-Model" avtomobil istehsal edən zavodu, ondan gücünə görə nisbətən zəif olan "General Motors", İngiltərədə Uilyam R. Moris və Helbert Austin, Fransada Andre Qustave Sitroen və Luis Reno o zamanın dünya üzrə əsas istehsal müəssisələri idi. Henri Ford bu dövrlər ərzində İngiltərə, Almaniya, İspaniya, Fransa və Danimarkada fabriklər inşa etdirdi. I dünya müharibəsi illərində bu müəssisələr hərbi sənayeyə də xidmət edərək tank, zirehli maşınlar və təyyarə istehsalı da həyata keçirmişlər. 1950-ci ilə qədər əsasən də I və II dünya müharibəsində də istehsalda ilk sırada olan ABŞ, dünya ölkələri üzrə istehsalın 70%-dən artığını həyata keçirmişdir. Həmin illərdə ümumi istehsal nisbətləri Almaniya üzrə 12.5%, İngiltərə üzrə 11%, Fransa üzrə isə 8.3% olmuşdur. 1970-ci illərə qədər Amerika avtomobil sənayesindəki üstünlüyünü qoruyub saxlamışdır. Yaponiya isə 1960-cı illərdən sürətli inkişaf dövrünə qədəm qoymuş o dövr üçün dünya üzrə istehsaldakı payı 4.9% olduğu halda, bu pay 1980-ci ildə artıq 11%-ə yüksəlmiş və Yaponiyanın avtomobil sənayesi məhsullarının ixracatı ilə məşğul olan ölkələr arasında ilk sırada qərarlaşmasına səbəb oldu. 1980-ci illərdən Cənubi Koreyada da başlayan inkişaf dalğası o dövrün tələblərinə uyğunlaşmaq uğrunda digər inkişaf etməkdə olan ölkələrin də bu sahədə investisiya təşviqini sürətləndirdi. Bu gün avtomobil sənayesi üzrə ixtisaslaşan Yaponiya, ABŞ, Almaniya, Fransa, Cənubi Koreya, İspaniya, İngiltərə, Kanada, İtaliya, Çin, Meksika, Rusiya, Hindistan və Brazilya kimi 14 ölkəni göstərmək olar³.

İran maşınqayırma sənayesi 2000-2001-ci illər ilə 2011-2012-ci illər arasındakı dövrdə iqtisadiyyatda 15%-lik artım göstərmişdir. Sanksiyaların tətbiq olunmasına başlanması ilə sektorun inkişafında 31%-lik geriləmə meydana gəldi və 2012-2013-cü illərdə sektor üzrə istehsalın toplam həcmi 29 trilyon İran Reali (23.9 milyard dollar) dəyərinə qədər düşmüşdür. Maşınqayırma, o cümlədən cihazqayırma istehsalı sənayesinin ÜDM-də olan payı 2011-2012-ci illər və 2012-2013-cü illər arasında 22% azalmışdır.

Rusiya Federasiyasında 200-dən çox neft maşınqayırması müəssisəsi fəaliyyət göstərir ki, bunlar ümumi maşınqayırma müəssisələrinin 4%-ni təşkil edir. Neft maşınqayırması məhsulları bazarının ümumi həcmi isə 20-22 milyard dollar həcmindədir. Rusiya Federasiyası Sənaye və Ticarət Nazirliyinin hesabatlarına əsasən mövcud şəraitdə bu sahədə istismar edilən avadanlıqların 75%-i Sovetlər Birliyi dövründən qalmış, 25%-i isə xarici ölkələrdən idxal edilmişdir. Avadanlıqların 40%-i Çindən, 20-30%-i Ukraynadan, qalanı isə digər ölkələrdən idxal edilmişdir. Rusiyanın başlıca neft maşınqayırma istehsalçıları Motovilixinski və Perm zavodları (2010-cu ildə təxminən 10-11 min ton istehsal) 15 min tona qədər məhsul istehsal edə bilmə qabiliyyətinə malikdirlər. Rusiyanın neft maşınqayırma məhsullarında idxala yer verməsinə səbəb yerli müəssisələrin 3-4 aya yerinə yetirdikləri sifarişləri Çin müəssisələrinin 1 aya yerinə yetirmələridir. Qeyd

edilmelidir ki, Rusiya əsasən Ural-Volqaboyu, Şimali Qafqaz regionları neft-qaz sənayesi üçün avadanlıqların istehsalı üzrə ixtisaslaşmışdır⁵.

Qazaxıstan Respublikasında 50-dən çox neft maşınqayırma müəssisəsində 350 növdə neft maşınqayırma məhsulları istehsal olunur. Bundan əlavə daha yeni 40 növ məhsul istehsalı da planlaşdırılır. Qazaxıstan Respublikasında fəaliyyət göstərən əsas neft maşınqayırma müəssisələri: "Munaymaş", "Petrovlovski ağır maşınqayırma zavodu", "Kirov adına zavod", "Prikspiyski" maşınqayırma kompleksi, "Qazneftqazmaş", "Aktubinski" neft avadanlıqları zavodu, "Qərbi Qazaxıstan maşınqayırma kompleksi, "Aktau" neft maşınqayırma zavodu və s.⁶

Azərbaycanda maşınqayırma sənayesində atılan ilk addımlar 1848-ci ildə dünyada ilk dəfə Bakıda neftin sənaye üsulu ilə çıxarılması və 10 il sonra 1858-ci ildə Bakıda ilk metal emalı zavodunun inşası, 1859-cu ildə Bakıda dünyanın ilk neftayırma zavodunun istifadəyə verilməsi, daha sonrakı illərdə isə neft-kimya və gəmiçiliyin inkişafı ilə əlaqədar müəssisələrin istifadəyə verilməsi olmuşdur. O dövrdə xaricdən idxal edilən neft avadanlıqlarının Nobel qardaşlarının, Rotşildin, Tağıyevin, Muxtarovun, Benkenfordun emalatxanalarında təmir olunurdu. Bu müəssisələr gələcəkdə yaranacaq maşınqayırma müəssisələrinin fundamental bazasını təşkil edirdi. 1911-1913-cü illər ərzində artıq Bakıda 12 maşınqayırma zavodu, birinci dünya müharibəsinin əvvəllərində isə Bakı və ətraf ərazilərdə 127 mexaniki, metal emalı müəssisələri fəaliyyət göstərirdi. Sovetlər dövründə neftçixarma sənayesində istifadə olunan avadanlıqların 70%-ə qədərini Bakının neft maşınqayırma müəssisələrində istehsal və təmir olunması Azərbaycan Respublikası maşınqayırmasının sürətli inkişafından xəbər verirdi. İttifaq dövründə maşınqayırma kompleksinin iri müəssisələrinin istehsal etdiyi əsas məhsullar sırasında neft-mədən avadanlıqları, elektrik mühərrikləri (400 min ədəd), güc transformatorları (2500 ədəd), lüminiset elektrik lampaları (15 min ədəd), elektrotermik (100 min evt) və elektroqaynaq (15 mln ədəd) avadanlıqları, alçaq və yüksək gərginlikli aparatlar, avtobus və yük avtomobilləri (3000 ədəd), müxtəlif cihazlar, yol maşınları, hesablama texnikası vasitələri, soyuducular (300 min ədəd), hava soyuducuları (400 min ədəd), elektrik və qaz qızdırıcıları, mətbəx maşınları (25 min ədəd) və s. kimi məhsullar yer tutur⁷.

Azərbaycanda metallurgiya və bilavasitə maşınqayırmanın inkişaf etdirilməsi birbaşa neft sənayesi ilə bağlıdır. Bundan əlavə, maşınqayırma sahəsinin ən inkişaf etmiş alt sahəsi kimi neft maşınqayırmasını göstərmək olar. Bura neft mancanaqlarının, üzən platformaların və neft və qazın hasilatında və emalında istifadə olunan neft avadanlıqlarının istehsalı aiddir. Azərbaycan Respublikasında sənaye potensialının demək olar ki, 1/5 hissəsini neft maşınqayırması, radioelektronika, cihazqayırmanın da daxil olduğu maşınqayırma kompleksi təşkil edir. Son illərdə ölkənin innovativ inkişafı yolunda əhəmiyyətli statistik göstəricilərin qeydə alınması müşahidə olunur. Bu sahə üzrə əsas ixrac olunan məhsullar sırasında elektrik mühərrikləri, avtomexanizasiya vasitələri, məişət kondisionerləri, soyuducular, kabel məhsulları və s. yer alır⁸.

2008-ci ilin statistik göstəricilərinə əsasən respublika müəssisələrində maşınqayırma sənayesi üzrə buraxılan məhsulların ümumi həcmi 378 milyon manat təşkil etmişdir ki, bu da 2006-cı ilin göstəricilərindən 32.5 faiz artıqdır. Bununla yanaşı, maşınqayırma məhsul növlərindən ştanqlı quyu nasosları (40.9 faiz), məişət soyuducuları (2.4 faiz), məişət kondisionerləri (8.1 dəfə), manifold blokları (23.3 faiz), traktorlar (14.5 faiz), yük avtomobilləri (18.6 faiz), kənd təsərrüfatında istifadə edilən qoşqular və yarımqoşquları (2 dəfə) istehsalında da artım tempi müşahidə olunmuşdur. Bir sıra məhsulların isə (fontan armaturları, mancanaq dəzgahları, televizorlar, kassa aparatları və s.) istehsal həcmində isə dəyişiklik qeydə alınmamışdır. Ümumilikdə götürdükdə respublikanın maşınqayırma sənayesində son 5 il üzrə iqtisadi artım rəqəmləri belədir: 2003-cü ildə 128.7 mln manat, 2004-cü ildə 143.2 mln manat, 2005-ci ildə 227.6 mln manat, 2006-cı ildə 268 mln manat, 2007-ci ildə 316.1 mln manat və nəhayət 2008-ci ildə 378.1 mln manat⁹.

2014-cü ilin göstəricilərinə əsasən həmin il ərzində maşın və avadanlıqların, nəqliyyat vasitələri, avtomobil və qoşquların istehsalını həyata keçirən müəssisələrində 401.7 milyon manat dəyərində məhsul istehsal edilmişdir. Emal sənayesi üzrə bu sahələrin payı 5.3% olmuş, əvvəlki ilə nisbətən istehsal həcminə görə maşın və avadanlıqların istehsalında 10.2% azalma, digər nəqliyyat vasitələrin istehsalında 3.4%, avtomobil və qoşquların istehsalında isə 58.2% artım müşahidə edilmişdir. Əvvəlki illə müqayisədə isə minik avtomobillərinin istehsalı 4.4% artaraq 1861 ədəd, traktorların istehsalı 71.2% artaraq 1265 ədəd, fəvvarə armaturunun istehsalı 42.4% artaraq 147.8 ton, kotanların istehsalı 33.4% artaraq 942 ədəd, dondurulmuş

ərzaq məhsullarının saxlanması üçün soyuducu vitrinlər və piştaxtaların istehsalı 27.2% artaraq 552 ədəd, yük avtomobillərinin istehsalı 15.4% artaraq 284 ədəd olmuşdur¹⁰.

Azərbaycanın neft maşınqayırması məhsullarının istehsalının böyük hissəsi "Azneftkimyamaş" ASC-nin payına düşür. Daha öncə də qeyd edildiyi kimi Sovetlər dönəmində istehsal olunan neft maşınqayırması məhsullarının 70%-ə Azərbaycan SSR-də istehsal olunurdu və istehsal olunan məhsullar dünyanın 35 ölkəsinə ixrac olunurdu. 1935-ci ildə neft-qaz maşınqayırması sənaye müəssisələrinin cəmləşdiyi Ümumiittifaq Neftmaşınqayırma Tresti-"Azneftmaş" yaradıldı, daha sonra isə Ümumiittifaq Sənaye Birliyi (ÜSB) "Soyuzneftmaş"a daha sonralar isən "Azneftkimyamaş" Dövlət Şirkətinə çevrildi. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2001-ci il 22 mart tarixli Sərəncamına əsasən "Azərneftkimyamaş" Dövlət Şirkətinin bazasında eyniadlı Açıq Səhmdar Cəmiyyəti yaradıldı və bu yeni mərhələyə keçid oldu. Hal-hazırda cəmiyyətin nəzdində fəaliyyət göstərən müəssisələrdə 100-ə yaxın çeşiddə, 600-dən çox ölçü və tipdə geoloji-kəşfiyyat, qazma, neftçıxarma, quyuların təmiri və mədənlərin abadlaşdırılması üçün maşın və avadanlıqlar, alətlər və ehtiyat hissələri, habelə kimya sənayesi, kənd təsərrüfatı və digər sahələr üçün müxtəlif məhsullar istehsal edilir. Təməli 1978-ci ildə qoyulan və 1984-cü ildə istismara verilən Bakı Dərin Dəniz Özülləri Zavodunda dənizin 200 metr dərinliyinə qədər quraşdırıla bilən qurğular və üzən platformalar istehsal olunur. Ümumi istehsal gücü 60.000 ton və ildə 2-3 dəniz özüllü yığılma qabiliyyətinə malik olan bu müəssisədə ötən dövr ərzində 178 metr dərinliyədək istifadə olunan 12 dəniz platforması hazırlanmışdır. 1992-ci ildə "BP" şirkətinin Şimal dənizində istifadə olunma təyinatı üzrə boruların hazırlanması məqsədilə bağlanmış kontakt, o cümlədən 1994-cü il sentyabrın 20-də "Əsrin müqaviləsi" imzalandıqdan sonra Xəzər dənizinin neft-qaz sənayesində əsaslı layihələrdə yaxından iştirakı bu müəssisənin inkişafı istiqamətində əhəmiyyətli dərəcədə irəliləyiş olmuşdur. Azərbaycan maşınqayırma sektorunda digər əhəmiyyətli müəssisələrə; Bakı neft maşınqayırma zavodu, Suraxanı maşınqayırma zavodu, "Bakı fəhləsi" maşınqayırma zavodu, Sabunçu Elmi-İstehsalat Birliyi, B.Sərdarov adına maşınqayırma zavodu, Zabrat maşınqayırma zavodu, Bakı neftqazmədən avadanlıqları zavodu, Balaxanı maşınqayırma zavodu, Səbail maşınqayırma zavodu, Azərbaycan Elmi Tədqiqat və Layihə Konstruktor Neft Maşınqayırma İnstitutu (AZİNMAŞ), Azərbaycan Maşınqayırma Texnologiya İnstitutu, "Neftmaş" Xüsusi Konstruktor Bürosu, "Azərdövlətmaşlayihə" İnstitutu kimi müəssisələri göstərmək olar¹¹.

NƏTİCƏ

Respublikanın maşınqayırma sənayesinin mövcud vəziyyəti bu gün onu deməyə imkar verir ki, Azərbaycan bu gün beynəlxalq iqtisadi arenada yalnız neft maşınqayırması avadanlıqları istehsal edən ölkə kimi deyil, həm də maşınqayırma sənayesinin digər sahələri ilə də ixtisaslaşan ölkədir. Dövlət başçısının da bu məqamda maşınqayırma sahəsinin inkişafı üçün əvəzsiz xidmətləri danılmazdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

- ¹. "Azərbaycan Respublikası iqtisadiyyatının sahələri və iqtisadi rayonları üzrə Prioretet istiqamətlər" Azərbaycan Respublikası Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun Müşahidə Şurasının 2009-cu il 08 May tarixli iclasının qərarı ilə (Protokol №7) təsdiq edilmişdir. Bakı-2009.
- ^{2, 3}. Kıvanç BAĞBOZAN "Otomotiv Yedek Parça Sektöründə Tedarik Zinciri Uygulamaları". Yüksek Lisans Tezi, s1-6. Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Denizcilik İşletmeleri Yönetim Ana Bilim Dalı, Lojistik ve Deniz Ulaştırması Programı Tezsiz Yüksek Lisans Projesi. 2007.
- ⁴. Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu "Ambargo Sonrası İran Ekonomik ve Ticari Etki Analizi Projesi". S164-165. Haziran, 2018
- ^{5, 6, 7, 10, 11}. Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyi "Maşınqayırma sənayesi üzrə arayış". BAKI-2015.
- ^{8, 9}. "Azərbaycan Respublikası iqtisadiyyatının sahələri və iqtisadi rayonları üzrə Prioretet istiqamətlər" Azərbaycan Respublikası Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun Müşahidə Şurasının 2009-cu il 08 May tarixli iclasının qərarı ilə (Protokol №7) təsdiq edilmişdir. Bakı-2009.

Kamaludin Nur FARAH
THE CRISIS IN SOMALIA and THE EFFECT OF TERRORISM IN THE REGION
SOMALİ'DEKİ KRİZ ve TERÖRÜN BÖLGEDEKİ ETKİSİ

ABSTRACT

I want to consider this topic the political crisis in Somalia since 1991, this political collapse started after the military regime or dictatorship government refused to accept fair elections and after that, the opposition started the fighting against the government and overthrow the power, then after that, the crisis crossed the line and people started civil war also it divided the oppositions and the rebels fought for the power because all of them they interested the power also they didn't have any national interest and there is no compromise and many people lost their lives because of civil war all of the society they didn't see any problem for that terrible war because their clan leaders give them the wrong ideology of hatred and tribalism after that the situation becomes the worst that is when the inhumane acts happened such killing rape robbery took place, also neighboring countries are overflowing with refugees. After one year of crisis and there is no action united nations 1992 united the States of America and a lot of members of the united nations decided to send peacekeepers to solve that conflict but general Hussein Farah aided refused to start dialogue and peace with the government, the united states of America and united nations have recognized him as warlords and terrorist and he becomes a wanted man, many times USA troops tried to catch him but his tripe they see him a hero and supported and defended him and the united nations peace efforts failed.

The second part I want to focus this article will be the effect of terrorism in Somalia in 2006 Islamic groups has risen in Somalia and started fighting against warlords and the majority of Somalia society supported it because people were too tired of a long time without a political system they defeated warlords in the country and they controlled the majority of the country they restored peace for the regions they controlled but the neighboring countries saw them as a dangerous group in the region after that more than six African countries sent their troops to Somalia and they defeated Islamic groups in the country. In 2008 one of the most dangerous groups in the continent emerged in the country their name is Al-Shabab they attacked many countries in the region and they have a connection with al-Qaida they never had any negotiations with the government they claimed that they just want to rule the country for Islamic law. There are more than 20 thousand troops peace keepers in the country to fight against Al-Shabab so that is what I want to explain in my research and I will go deeply to elaborate on those parts.

Keywords: *Terrorism, Al-Shabab, Somalia peace keepers, stability, warlords.*

ÖZ

Bu konuyu Somali'de 1991'den bu yana yaşanan siyasi kriz olarak değerlendirmek istiyorum, askeri rejim veya diktatörlük hükümetinin adil seçimleri kabul etmeyi reddetmesinden sonra başlayan bu siyasi çöküş ve ondan sonra muhalefet hükümete karşı savaşıma ve iktidarı devirmeye başladı. , kriz çizgiyi aştı ve insanlar iç savaş başlattı ayrıca muhalefetleri böldü ve isyancılar iktidar için savaştı çünkü hepsi iktidarla ilgileniyorlardı ayrıca herhangi bir ulusal çıkarları yoktu ve uzlaşma yok ve birçok insan kaybettir. toplumdaki iç savaş yüzünden yaşıyorlar o korkunç savaşta bir sorun görmediler çünkü klan liderleri onlara yanlış nefret ve aşiretçilik ideolojisi veriyorlar sonra durum daha da kötü oluyor insanlık dışı eylemler olduğunda böyle öldürme tecavüzler oluyor soygun gerçekleşti, komşu ülkeler de mültecilerle dolup taşıyor. Bir yıllık krizden ve hiçbir eylemin olmamasından sonra birleşmiş milletler 1992 Amerika Birleşik Devletleri'ni birleştirdi ve birleşmiş milletlerin birçok üyesi bu çatışmayı çözmek için barış gücü göndermeye karar verdi, ancak general Hüseyin Farah, hükümetle diyalog ve barışı başlatmayı reddetti, Amerika Birleşik Devletleri ve birleşmiş milletler onu savaş ağaları ve terörist olarak tanıdı ve aranan bir adam oldu, birçok kez ABD askerleri onu yakalamaya çalıştı ama işkembesini bir kahraman olarak gördüler ve onu desteklediler ve savundular ve Birleşmiş Milletler barış çabaları başarısız oldu .

Bu yazıda üzerinde durmak istediğim ikinci bölüm 2006 yılında Somali'de terörün etkisi olacak. Somali'de İslami gruplar yükselmiş ve savaş ağalarına karşı savaşıma başlamış ve Somali toplumunun büyük bir çoğunluğunun destek vermesinin nedeni, insanların uzun zamandır siyasi olmayan bir ortamdan bıkmış olmalarıdır. sistemi ülkede savaş ağalarını yendiler ve ülkenin çoğunluğunu kontrol ettiler, kontrol ettikleri bölgelerde barışı sağladılar, ancak komşu ülkeler onları bölgede tehlikeli bir grup olarak gördükten sonra altından fazla Afrika ülkesi Somali'ye asker gönderdi ve Ülkedeki İslami grupları mağlup etti. 2008'de kıtadaki en tehlikeli gruplardan biri ülkede ortaya çıktı, isimleri Al-Shabab, bölgedeki birçok ülkeye saldırdılar ve El Kaide ile bağlantıları var, hükümetle hiç görüşmediler, sadece istediklerini iddia ettiler. ülkeyi islam hukukuna göre yönetmek. Ülkede El-Şebab'a karşı savaşacak 20 binden fazla barış muhafızı var, bu yüzden araştırmamda açıklamak istediğim şey bu ve bu kısımları ayrıntılı olarak ele alacağım.

Anahtar Kelimeler: Terörizm, El-Şebab, Somali barış gücü, istikrar, savaş ağaları.

INTRODUCTION

Somalia located in east Africa they have borders with Kenya Ethiopia and Djibouti Somalia a is a member of the AU and also a member of the Arab league Somalia are two-part south is the former colony of Italia and the north is British Somalia is the only African country who consist one ethnic and Somalia is the only African country who use one language and one religion Somalia population is more than 15million.

Somalia political crisis let me give you more information about Somalia, Somalia got independence in 1960 and become the first African country who elected its president by free election or democratic election he was rolling the country since 1996 and he lost the second election Adam Abdullah was the first African president who accepted the loose of the election and he left the passion by the opposing that become lecture for the African countries but 1969everything changed after when someone shot the president and they killed him by assassination after that day the country become under the control of the military 1969until 1991 Somalia was under a dictatorship.

After 1991 Somalia started a new chapter more than 5gurilla groups claimed they are the leaders of the country and after that is when the civil war started and many Somalis become refugees and United nations decided the send peacekeepers to Somalia and which made worse the situation a lot of peacekeeping forces and many Somalians lost their lives to the deadly clashes and then United nations decided to withdraw their forces in the country after that in Somalia there was no government to control the country and the warlords were divided the country every tripe in Somalia supported their warlord,

In 1999 international community and neighboringries tried to establish a new government in Somalia and also they established a new constitution and political system called 4.5: if I give you some information about 4.5 is a system that they share the power example there are 4dominant trips and small trips so big trips they will have the most parliament members and also they will share the example of the important passion if one Clan get the president the other trip will get the prime minister and another one will get the speaker of the parliament also the minsters will be like that system.

WARLORDS in Somalia

Warlords and terrorism, and the civil war in Somalia were ugly they were one nation of brothers with the same religion, the same culture, and the same language. But there have been foreign interventions that have exacerbated the situation by looking at their own interests in accessing the natural resources of this rich country who were only looking at the interest of their countries,

Some countries, such as Somalia's neighbors, have been interested in the civil war in Somalia because they have always feared Somalia and its powerful government, some supported Somalia's warlords after that the situation in Somalia becomes worse because all traps in Somalia supported their warlords to protect the interest of their traps. (Marchal,r.2007).

Then the patriotic morale is lost and the patriotism disappears the people are disillusioned with the government and the justice system is gone they have lost the trust in their country. Everything that was important to society has been destroyed. In all aspects of religion, justice has been destroyed. Warlords rejected anything to rebuild the central government, because they put their interests first and saw the ruined country as an opportunity terrorists, on the other hand, have been wreaking havoc on the warlords. They have divided the Muslim community.

They have caused the arrival of thousands of foreign troops and foreign interference; they never allow dialogue; they just want to rule the country. At the moment extremism is the biggest obstacle to development in Somaliathey earns more than the government. They collect taxes and what they call zakat by force; they act ruthlessly to intimidate people.

Somalia's extremists pose a threat to regional stability, not just Somalia. They attacked many times in Kenya also attacked Ethiopia but there is hope because now the Turkish government is giving full support to the Somali National Army, Turkey has the largest military base in Mogadishu, which has improved the capacity of the Somali army, and now the national army has the quality to defeat terrorist groups in the region (Marchal.R.2007).

The influence of terrorists in Somalia especially how it affected the relationship between Turkey and Somalia

The concept of humanitarian diplomacy is mainly used by humanitarian organizations, it includes the activities carried out, this is the important point herein order for organizations to carry out their activities in integrity, they must acquire a space independent of military and political authorities, this kind of activities to establish the presence of humanitarian organizations in the host country help through negotiation with the civilian population in need of needs such as protection and protection, and this includes managing aid programs. However, the international respect for the law and norms, supports and supports local people, and centers engaging in activities at different levels to support humanitarian purposes; it also aims to act as the spokesperson of institutions.(Murphy.t.l.2014).

Philippe aligned, on the other hand, the concept of humanitarian diplomacy is basically armed conflict, in a fast and organized manner, international humanitarian assistance to regions where natural disasters occurred, for the delivery of aid and to protect the civilian population from the effects of such crises, outside of conventional diplomacies, such as conducting necessary negotiations, it defines as activities. This definition is mostly used by international organizations and while corresponding to the version of humanitarian diplomacy run by humanitarian organizations, the State's view of humanitarian diplomacy in the context of general foreign policy approaches is under consideration, although there is no alliance in the definition of humanitarian diplomacy, HazelSmith speaks of three types of humanitarian diplomacy, the humanitarian support is different especially Turkish organizations are totally different example other humanitarian groups are delivered to the central government and mostly end corrupting but turkey organizations deliver to society and they don't share the government that gives society confidence (Baird, T. (2016).

The effect of Arab on Somalia and Turkey relations

Al-Shabab or terrorist organizations in Somalia they see as an enemy of Turkish the government because its strong relationship with the government of Somalia they support humanitarian also they give high-quality training for the national army and also they give quality products of army equipment so that is why terrorists in Somalia see turkey one of the biggest enemy of Al-Shabab more than 10times, terrorist organizations attacked Turkish citizens and their organization but many people believe the reason behind this attack was united Arab emirate and Egypt because they are not happy the military comp of Turkish government in Mogadishu they see that place is a danger for interest in the region. (sharif,s.m.2020).

Reflecting on the capable character in real terms and integrating their values and interests evaluates it as a balanced approach, defined by Davutoglu humanitarian, the concept of "diplomacy" is not independent of the policies and relations of the state.

It is more intensely active within states' spheres of influence.20Moreover, crisis humanitarian and diplomacy activities of the state bureaucracyforthis reason, organizations that are primarily active in crisis regions; he explains that they are charities from the example of Haiti. In the diagram below, as can be seen, the main goal is to balance value and interest, power, and conscience.

A long-term humanitarian approach by grading actors' activities to develop diplomacy, to realize this ideal humanitarian diplomacy, certain power sources and stages are needed, the factors that will make human diplomacy successful are as follows, the government's political will and power within the country, foreign affairs, its ministry has the organizational capacity; ministries and related coordination between institutions can be achieved; most of the human diplomacy good, health services, accommodation of humanitarian aid material services, emergency food aid, communications, logistics, and communications, it can include services; international local, civil and government assistance humanitarian support to deliver activities and provide communication assistance (ozkan.m).

How terrorist ideology affected Somali youth

The effect of terrorism in our country it's too clear most Somali youths struggled with the effect of terrorism many of them lost their lives also they faced many suspects for national security because Al-Shabab

most fighters are under 25 years old because 70% of Somali population is youth so terrorist groups they use the young generation for brainwash so the youth is a target for both sides the government side and the terrorist side because both of them what they are using are our youths that is why much Somali youths are decided to be immigrants many of them lost their lives in meditation sea others become pirates many of them are in prison. (fellin,m. (2015).

Also, terrorist ideology increased a lot of youths to join or become a member of very dangerous groups another way that terrorist groups are affected our youth is the increase in the unemployment rate and also effected the education because they believe if the young generation goes to schools or university and become educated they can understand their goal because its understandable that they never fight for jihad because Somalia 100% are Muslim and Sunni so there is no way to fight for them but they do brainwash to uneducated people what is right what is wrong because of their level of knowledge of Islamic religion.

Somali youth are suffering at the hands of politicians and terrorists because they use their own interests to achieve their goals, no one works for the interests of Somali youth more than 70% are unemployed more than 50% have no education if you ask twenty of youths have you ever challenged any problem with terrorist most of them will say yes the one they are using if youth the one they damage is another youth so there is huge problem for Somali youth I asked Abdu Aziz one of my friend how terrorist ideology effected him?he said many days he missed his school because they attacked the base of security forces that caused to escape their school also he told me that he lost some of friends for terrorist attack so it's something so clear the challenges of Somali youth and as I mentioned before Somali youths are very important unit for the society because of their huge number because majority of our country are young generation I mean younger than 30 years old so what can I say is just the struggle is real and that killed the moral of many young and bright future of many educated people in our country also one of the biggest problem is injustice because huge number of them are in the prisons They are being held without trial and their trial is still pending one of them said we are bleeding it means we need a change become we are the target for everyone government or terrorist (my own info and experience because I am one them).

The Strategic Challenge of Somalia's Al-Shabaab Dimensions of Jihad

Since the collapse of the central government of Somalia in 1991 the country started a new era of civil war and warlords also the rise of a lot of Islamite groups these terrorist groups just started in 2006 but there were many other groups. There are collapsed religious groups that have a lot of influence in the country but Al-Shabaab is the most powerful in Africa. But the real face of Al-Shabab when they emerged in the region and their real action was totally too far for each other because they've gone Against Ethiopian troops, who would hold the policy which any Somali saw as enemy this is the way they got the support all the population of anywhere in the world, but after that when they become powerful they started targeting civilian or anyone who see them as wrong but they emerged helped Somalia people to defeat Ethiopian forces out of the country but after that everything changed because people see them freedom fighters, but people shocked when they declared they are member of Al-Qaida and proved that they see the government and its agents as infidels also they started attacking civilians hotels and wherever the community gathers but many people believed them and They claim to be practicing Islamic law in the country also they believe global jihad everywhere around the world must role Islamic law that is why neighbouring countries and European union and united state of America see them as a real trade and spent millions\$ to defeat Al-Shabab out of the country but it's not easy to defeat them.(agbiboa,d.2014).

Al-Shabaab leaders have said that they see the continuation of jihad past Somalia as a strict goal they just believe the real constitution is Islamic law also they don't want to have sharing government. It is a unified organization that earns a lot of money by extorting money from the whole society. It can be said that it is a government based on another government.

They earn a lot of money and run parts of the country; they even collect taxes from government-controlled lands. They also get foreign support. Some foreign organizations and countries support them. Today; al-Shabaab is a militant force that enforces a strict form of Sharia law in key areas of Somalia. Its

diversity is reinforced by training camps for many foreign Muslims. This has made al-Shabaab a major security concern for several countries, including the United States. They have military training camps and instructors who prepare the fighters for their ideas I mean they make brainwash Al-Shabaab builds their fighters mentally and intellectually and train fully they give both pieces of training by ideology and military. (Gartenstein-Ross, D. (2009).

CONCLUSION

I focused on my research on the crisis of state or the collapse and civil war in Somalia and fighting warlords and in the second part I focused on the impact of the established terrorist organizations such as AL-Shabab and ISIS and their danger in the region also the terrorist are don't dangerous only in Somalia but in the world special the east African countries as I mentioned my previous explanations the region countries and United nations reacted and sent more than 20 thousand peacekeepers to support Somalia government to avoid potential hazards from terrorism terrorists are very dangerous and use dangerous tactics, so many countries around the world are spending millions of dollars to fight against very dangerous terrorist groups to make them safe to the region.

Also as I explained before it was many problems that Somalia faced after the claps of the central government Somalia is facing difficult situations with conflicting interests such as Somali citizens' interests and conflicting foreign interests.

I have also explained very clearly the civil war and antagonistic warlords and terrorism also there is corruption that affected the development of Somalia's economy, also I mentioned the humanitarian crisis because if there is war and there is no stability there must be a humanitarian crisis and also there is refugee crisis because many people started to escape the war and they reached the neighboring countries like Kenya Ethiopia and Yemen.

Also, the results of the crisis are more examples of operates kidnaping foreign citizens and they become dangerous for international ships or business ships one of the results is that Somalia become one of the most dangerous countries in the world but in the last 10 years we can see the improvement and Somalia government got the support of many countries such as turkey and Qatar they support the military training and social development such education health care and humanitarian training now we can see everywhere the support of Ttikka organization generally the final result shows us the hope and development of government in Somalia such education health and security improvement all sectors of our government are developing now also the danger of terrorism are decreasing because of the quality of Somali national army and Somalia people are so thankful for the support of Turkish government the Somali people also thank the Turkish government for its support during this difficult time.

REFERENCES

1. Agbibo, D. (2014). Terrorism without Borders: Somalia's Al-Shabaab and the global jihad network. *Contemporary Voices: St Andrews Journal of International Relations*, 5(1).
2. Baird, T. (2016). The geopolitics of Turkey's 'humanitarian diplomacy 'in Somalia: a critique. *Review of African Political Economy*, 43(149), 470-477.
3. Bildirici, M., & Gokmenoglu, S. M. (2020). The impact of terrorism and FDI on environmental pollution: evidence from Afghanistan, Iraq, Nigeria, Pakistan, Philippines, Syria, Somalia,
4. Bryden, M. (2003). No quick fixes: coming to terms with terrorism, Islam, and statelessness in Somalia. *Journal of Conflict Studies*, 23(2).
5. Clarke, W. S. (2018). *Learning from Somalia: the lessons of armed humanitarian intervention*. Routledge.
6. Fellin, M. (2015). The impact of media representations on Somali youth's experiences in educational spaces. *Landscapes of Violence*, 3(3), 5.

7. Gartenstein-Ross, D. (2009). The Strategic Challenge of Somalia's Al-Shabaab. *Middle East Quarterly*.
8. Jones, S. G., Liepman, A. M., & Chandler, N. (2016). *Counterterrorism and counterinsurgency in Somalia: assessing the campaign against Al Shabaab*. Rand Corporation.
9. Keatinge, T., & Royal United Services Institute for Defence and Security Studies. (2014). *the role of finance in defeating Al-Shabaab*. RUSI.
10. Laitin, D. D. (1982). The political crisis in Somalia. *The Horn of Africa*, 5(2), 60-64.
11. Malito, D. V. (2015). Building terror while fighting enemies: how the Global War on Terror deepened the crisis in Somalia. *Third World Quarterly*, 36(10), 1866-1886.
12. Marchal, R. (2007). Warlordism and terrorism: how to obscure an already confusing crisis? The case of Somalia. *International Affairs*, 83(6), 1091-1106.
13. Menkhaus, K. (2003). State collapse in Somalia: Second thoughts. *Review of African political economy*, 30(97), 405-422.
14. Menkhaus, K. (2007). The crisis in Somalia: Tragedy in five acts. *African Affairs*, 106(424), 357-390.
15. Menkhaus, K. (2008). Somalia: a country in peril, a policy nightmare. *Enough strategy paper*, (8).
16. Murphy, T. L., & Woods, A. E. (2014). Turkey's international development framework case study: Somalia.
17. Muse, H. A. (2019). The Political Crisis in Somalia and the Clan System: A Sociological Review of News Media Analyses.
18. Mwangi, O. G. (2012). State collapse, al-Shabaab, Islamism, and legitimacy in Somalia. *Politics, Religion & Ideology*, 13(4), 513-527.
19. Ozkan, M., & Orakci, S. (2015). Turkey as a "political" actor in Africa—an assessment of Turkish involvement in Somalia. *Journal of Eastern African Studies*, 9(2), 343-352.
20. Sharif, S. M. (2020). The AK party's foreign policy: Turkish Somalia relations. *QALAAI ZANIST SCIENTIFIC JOURNAL*, 5(1), 280-309.
21. Shay, S. (2010). *Somalia between jihad and restoration*. Transaction Publishers.
22. Vidino, L., Pantucci, R., & Kohlmann, E. (2010). Bringing Global Jihad to the Horn of Africa: Al Shabaab, western fighters, and the sacralization of the Somali Conflict. *African Security*, 3(4), 216-238.

Sahila SAFAROVA³⁴³; Zamin İBRAHİM KHALILOV³⁴⁴; Prof. Dr. Onur KARABACAK³⁴⁵
A RATE CASE REPORT: PRENATAL DIAGNOSIS OF IVEMARK SYNDROME (ASPLENIA SYNDROME, BILATERAL RIGHT-SIDEDNESS OR RIGHT ATRIAL ISOMERISM)
BİR HIZ OLGU RAPORU: İVEMARK SENDROMUNUN PRENATAL TANISI (ASPLENİA SENDROMU, İKİLİ SAĞ TARAFLILIK VEYA SAĞ ATRİAL İZOMERİZM)

ABSTRACT

Ivemark syndrome (IS) is a rare embryological disorder caused by the lack of development of right-left asymmetry of organs. It is often associated with cardiac and other organ abnormalities, which are the usual causes of death in early neonatal life.(1) Detailed ultrasonographic evaluation performed in early gestational weeks (11-14 weeks) is very important in terms of early detection of fetal structural anomalies, as well as aneuploidy screenings. It should be kept in mind that isomerism can be diagnosed in early gestational weeks and non-immune hydrops may develop in these fetuses, resulting in fetal death. In our literature search, we found a limited number of case reports related to İvemark syndrome. Our case is 36 years old, G6P1A4Y1, 24 weeks pregnant according to LMP (last menstrual period): he does not have any features in his medical-obstetric history. We aimed to contribute to the literature by presenting our clinical approach to the patient referred to our clinic with a preliminary diagnosis of fetal complex cardiac anomaly and situs ambiguus.

Keywords: *Ivemark syndrome, Right atrial isomerism, Heterotaxy syndromes, situs ambiguus, prenatal diagnosis.*

ÖZ

İvemark sendromu (İS), organların sağ-sol asimetrisinin gelişmemesi nedeniyle oluşan nadir bir embriyolojik bozukluktur. Genellikle erken neonatal yaşamda oluşan ölüm nedenleri olan kardiyak ve diğer organ anormallikleri ile ilişkilidir. Erken gebelik haftalarında (11-14. haftalar) yapılan detaylı ultrasonografik değerlendirme fetüsün erken saptanması açısından çok önemlidir. İzomerizmin erken gebelik haftalarında teşhis edilebileceği ve bu fetüslerde nonimmün hidropsin gelişmesi ve fetal ölümle sonuçlanabileceği akılda tutulmalıdır. Literatür araştırmamızda İvemark sendromu ile ilgili sınırlı sayıda olgu sunumuna rastladık. Olgumuz 36 yaşında, G6P1A4Y1, SAT'a (son adet dönemi) göre 24 haftalık gebe: tıbbi-obstetrik öyküsünde herhangi bir özelliği yok. Biz bu sunumumuzda, fetal kompleks kardiyak anomali ve situs ambiguus ön tanısı ile kliniğimize sevk edilen gebeye klinik yaklaşımımızı sunarak literatüre katkı sağlamayı amaçladık.

Anahtar Kelimeler: İvemark sendromu, sağ atriyal izomerizm, Heterotaksi sendromları, situs ambiguus, prenatal tanı.

³⁴³ Department of Gynecology and Obstetrics, Gazi University Faculty of Medicine, Ankara, Turkey, ORCID: 0000-0001-9772-0976

³⁴⁴ Department of Pediatrics, Medisun Hospital, Ankara, Turkey,

³⁴⁵ Professor of the Department of Gynecology and Obstetrics, Gazi University Faculty of Medicine, Ankara, Turkey

INTRODUCTION

İvemark syndrome (Right Atrial İsomerism) is in the group of major congenital malformations that can be accompanied by multiple cardiac and visceral anomalies, which are rare (1 in 10,000-40,000 live births).(1,3) It is characterized by doubleness of right-sided structures and absence of left-sided structures. Situs ambiguus (Cardiosplenic syndrome, Heterotaxy) is an important component of the syndrome. Visceral organs cannot be described as “situs solitus” or “situs inversus”. Asplenia, large liver located in the midline and variable cardiac anomalies may accompany.

Method

In this article, a case who was referred to our clinic at the 24th week of pregnancy due to situs abigus and multiple complex cardiac anomalies and was diagnosed with right atrial isomerism is presented.

Case Presentation

36 years old, G6P1A4Y1 pregnant woman; the patient, who was 24 weeks pregnant according to LMP (last menstrual period) with no features in her medical-obstetric history, was referred to our clinic with the preliminary diagnosis of complex cardiac anomaly and situs ambiguus. Pregnancy follow-ups before applying to our clinic were done in another center. In the ultrasonographic imaging of the fetus performed in the center where the patient was followed at 11-14 weeks of gestation, NT (Nuchal Translucency) was 4.8 mm and the stomach was localized on the right. Cardiac axis and four-chamber view could not be evaluated clearly. Considering the ultrasonographic imaging and first trimester scan results, advanced examination (NIPT, fetal karyotype and comosomal microarray) was recommended to the patient, but the patient and his wife did not accept these recommendations. He was referred to our clinic at 24 weeks.

In the ultrasonographic examination performed in our clinic; Fetal biometric measurements were compatible with the gestational week. It is localized to the right of the vertebrae together with the abdominal aorta and the inferior vena cava, stomach is located on the right, liver is central and large, gallbladder located on the left, spleen and splenic vascular structures cannot be observed, fetal heartbeat is present, 1 female fetus was observed. In the echocardiography; mesocardia, cardiac axis (left) and rhythm are normal, pronounced ventricular asymmetry, right ventricular hypoplasia, corrected BAT (great artery transposition) and right aortic arch were detected. (Figure 1,2) Since the present anomalies were anomalies without a life expectancy, the parents were given counseling about anomalies and clinical prognosis and offered the option of medical evacuation.

Figure 1: (visceral situs): Midline liver, no spleen, aorta on the right and right isomerism in the inferior vena cava on the right and anterior to the aorta.

Figure 2: Three vessel views showing bilateral superior vena cava and single outlet (dilated aorta) and absence of pulmonary artery suggestive of pulmonary atresia. Asc-Ao- ascending aorta.

Figure 3: Anterior and posterior view of the fetus after termination.

Detailed consent for the procedure was obtained from the parents. Pregnancy termination was performed using drugs according to the FIGO protocol. (Figure 3) It was recommended that genetic (fetal blood sample for fetal karyotype and chromosomal microarray) and autopsy examination should be done to the fetus after the pregnancy was terminated to parents who did not want an invasive procedure for diagnostic purposes in the antenatal period.

Discussion

Ivemark syndrome is one of the rare congenital anomalies with multisystem involvement. The diagnosis of most cases is made at random. Mutations originating from a single gene and chromosomal aberrations have been reported in the literature regarding Ivemark syndrome. (1,2) The information obtained from studies shows that genetic and epigenetic effects may play a role in the etiology. The exact cause of the syndrome still remains unclear (3). Extracardiac anomalies that are not compatible with life may be observed in Ivemark syndrome. Ivemark syndrome is a life-threatening disease accompanied by cardiac and extra-cardiac findings, which can result in serious mortality and morbidity. Early diagnosis of patients with the characteristic features of this syndrome has a positive effect on the prognosis of the disease.

Conclusion:

Fetal situs determination is the most important and first step in fetal ultrasonographic evaluation. With a careful ultrasonographic examination performed at 11-14 weeks of gestation, many major anomalies of fetal organs and systems can be detected. As in our case, heterotaxy syndromes should be considered, especially situs ambiguus cases where the stomach and heart are localized in different directions, and a detailed examination should be performed in terms of accompanying cardiac and visceral anomalies. Early diagnosis and counseling is important because of the possibility of termination and the potential of recurrence in subsequent pregnancies (10%). In addition, it should not be forgotten that increased NT measurement in the first trimester may be the first harbinger of cardiac malformations.

REFERENCES

1. Freeman SB, Muralidharan K, Pettay D, Blackston RD, May KM. Asplenia syndrome in a child with a balanced reciprocal translocation of chromosomes 11 and 20 [46,XX,t(11;20)(q13.1;q13.13)]. *Am J Med Genet.* 1996;61(4)
2. Icardo JM, García Rincón JM, Ros MA. Malformaciones cardíacas, heterotaxia y lateralidad

- [Congenital heart disease, heterotaxia and laterality]. Rev Esp Cardiol 2002;55(9)
3. Shiraishi I, Ichikawa H. Human heterotaxy syndrome – from molecular genetics to clinical features, management, and prognosis – . Circ J. 2012;76(9)

Ethics Informed Consent: Informed consent was acquired from the patient to publish this case report.

Peer-review: External and internal peer-reviewed. Authorship Contributions Surgical and Medical

Practices: S.S., Z.İ., O.K.

Concept: S.S.

Design: S.S.Z.İ.,

Data Collection or Processing: S.S.

Analysis or Interpretation: S.S.

Literature Search: S.S.

Writing: S.S.

Conflict of Interest: No conflict of interest was declared by the authors.

Financial Disclosure: The authors declared that this study received no financial support.